श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीग्रन्थमाला

पंचम पुष्प (५)

१ श्रीगुरुचरित्रकाव्य सटीक
२ श्रीदत्तचंपू सटीक

श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीग्रंथमाला

पंचमपुष्पम् (५)

१ श्रीगुरुचरित्रकाव्यं सटीकम्

२ श्रीदत्तचंपूः सटीका

श्री. प. प. श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामिविरचितं

काव्यद्वयम्

आश्विन वद्य १२ (गुरुद्वादशी) } दि. ३ नोव्हेंबर
शाके १८७५ भौमवार } सन १९५३

किंमत ५ रुपये

प्रकाशक :
श्रीगुरुभक्त वामन दत्तात्रेय गुळवणी, अध्यक्ष—
श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिमहाराजग्रंथप्रकाशनमंडळ,
२० नारायण पेठ, पुणें २.

मुद्रकः—
स. रा. सरदेसाई, बी. ए., एल्‌एल्. बी.
नवीन समर्थ विद्यालयाचा 'समर्थ
भारत' छापखाना. ४१ बुधवार.
पुणें २.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

प्रकाशकाचें निवेदन

सुशंकरं सन्तमजं गुरुं परं परंपराढ्यं प्रणमत्पुरंदरम् ।
दरं हरन्तं प्रवरं सुसादरं भजेऽत्रिजं योगिवरं निरन्तरम् ॥ १ ॥

श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीग्रंथमालेचें पांचवें पुष्प प्रकाशित करण्याचा सुयोग आज श्रीमहाराजांचे कृपेनें येत आहे याबद्दल अत्यंत आनंद वाटतो. नुकतेंच चतुर्थपुष्प श्रीदत्तमाहात्म्य प्रकाशित होऊन तें ठिकठिकाणच्या ग्राहकांच्या हातीं पडतें न पडतें इतक्यांत अवघ्या तीन-चार महिन्यांतच हें पांचवें पुष्प ग्राहकांना देतां यावें ही श्रीगुरूंचीच कृपाशक्ति आहे यांत संशय नाहीं. दुरत्यय अशा मायानदींतूनहि जे महापुरुष दिव्य भगवत्प्रेम-बलानें सहज तरून जातात त्यांची संकल्पशक्ति केव्हांहि अमोघच असणार.

या पांचव्या खंडांत श्रीगुरुचरित्रत्रिशतीकाव्य व श्रीदत्तचंपू हे दोन काव्यग्रंथ श्रीमहाराजांच्या टीकेसहित छापले असून शेवटीं मराठी भाषांतर, वृत्त व अलंकार यांचें विवरण व शब्दार्थकोश हा विभाग छापलेला आहे. त्रिशतीकाव्य सटीक पूर्वीं श्रीनृसिंहसरस्वतीदीक्षितस्वामिमहाराजांनीं पोथी-रूपानें छापवून तें पुष्कळ विद्वानांना व योग्य विद्यार्थ्यांना विनामूल्य प्रसाद म्हणून दिलें. तसेंच श्रीदत्तचंपू हा ग्रंथहि कोणीतरी पूर्वीं मूलमात्र छापला आहे. पण तो अत्यंत अशुद्ध असा छापला गेला. त्यावरील श्रीमहाराजांची टीका मात्र पूर्वीं छापलेली नाहीं ती या वेळींच छापली जात आहे. श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीग्रंथमालेच्या प्रत्येक खंडांत चारशेंपर्यंत पृष्ठसंख्या असावी; एकंदर बारा खंड मिळून जास्तींत जास्त पांच हजार-पर्यंत पानांत श्रीमहाराजांचें संपूर्ण वाङ्मय व चरित्र ग्राहकांना ५१ एकावन् रुपयांत घरपोंच द्यावें असा मंडळाचा संकल्प होता. पण वृद्ध स्त्री-पुरुषांच्या सोईकरितां जाड टाईप वापरल्यामुळें श्रीदत्तमाहात्म्य

(चतुर्थखंड) याची पृष्ठसंख्या साडेपांचशेंच्या वर गेली. या पांचव्या खंडांत तर त्याहूनहि अधिक पृष्ठसंख्या होण्याचा संभव दिसतो; पण ग्राहकांचा वर्गणीचा आंकडा मात्र पूर्वींचाच कायम आहे. त्यांत कांहीं वाढ केलेली नाहीं. ही येणारी तूट विशेष साहाय्य करणाऱ्या उदार धनिकांचें साहाय्य मिळवूनच मंडळाला भरून काढावी लागेल. तथापि श्रीमहाराजांचे सर्व ग्रंथ योग्य ग्राहकांचेकडे पोंचविल्याचें व विशेष साहाय्य करणाऱ्या धनिकांना त्याचें श्रेय देण्याचें समाधान मंडळाला यामुळें निश्चित लाभेल. पुस्तकांची किंमत अधिक असल्याची शंका कांहीं मंडळींनीं व्यक्त केल्यामुळें वरीलप्रमाणें खुलासा करावा लागला.

या खंडाची पृष्ठसंख्या वाढण्याचें कारण याबद्दल थोडासा पूर्वेतिहास या ग्रंथांच्या निर्मितीबद्दलचा पाहिला असतां कळून येईल. श्रीगुरुमहाराजांच्या आज्ञेनें श्रीदीक्षितस्वामिमहाराज नरसोबावाडीस राहिले होते. वाडी क्षेत्रांतील श्रीदत्तपूजकांच्या घराण्यांतील बालकांना संस्कृत भाषेचें ज्ञान व्हावें व श्रीदत्तचरित्रहि समजावें या उद्देशानें श्रीदीक्षितमहाराजांची सदिच्छा जाणून श्रीगुरुमहाराजांनीं त्रिशतीकाव्य व श्रीदत्तचंपू हे दोन ग्रंथ संचारांतच तयार करून वाडीस श्रीदीक्षितमहाराजांचेकडे पाठविले व ते शिकविण्याची व्यवस्था करण्याबद्दल श्रीदीक्षितमहाराजांना आज्ञा केली. त्या वेळीं वाडीस देवस्थानांत श्रीब्रह्मानंदस्वामींचे मठांत जेथें श्रीदीक्षितस्वामिमहाराज राहात असत तेथेंच एक संस्कृत शाळा सुरू झाली. वाडींतील बरींच मुलें तेथें जाऊन संस्कृत शिकूं लागलीं. त्यावेळीं या ग्रंथांचे पाठ श्रीमहाराजांचे आज्ञेनें वे. शा. सं. धुंडिराजबुवा कवीश्वर हे देत होते. प्रासादिक असे श्रीमहाराजांचे ग्रंथ, गुरुसेवाबुद्धीनें अध्यापनकार्य करणारी छात्रहितैषी अध्यापक मंडळी आणि भगवंताविषयीं प्रेमादर बाळगणारा छात्रवर्ग असा सुंदर त्रिवेणीसंगमच त्या वेळीं वाडीस जमला होता. 'ते हि नो दिवसा गताः' याप्रमाणें खिन्नता व्यक्त करून या गतगोष्टीचा उल्लेख त्या वेळची छात्रमंडळी प्रसंगानें करीत असतात.

असो. तात्पर्य हेंच कीं—संस्कृत भाषाभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्याकरितां म्हणून या ग्रंथांची निर्मिति झाली. तो मूळ उद्देश लक्षांत घेऊन संस्कृतानभिज्ञ अशा सर्वच लोकांना उपयोग व्हावा म्हणून मूलश्लोकांचा भाषांतरविभाग हा याला जोडला आहे व कठिण शब्दार्थकोशहि दिला आहे. विशेष अभ्यास करणाऱ्या जिज्ञासू लोकांना या दोन ग्रंथांच्या अभ्यासानेंच संस्कृत भाषेंतील वृत्तें व अलंकार यांचें ज्ञान व्हावें म्हणून श्रीमहाराजांनीं या ग्रंथांत जीं जीं वृत्तें व अलंकार यांचा उल्लेख केला आहे त्यांचें थोडक्यांत लक्षण व उदाहरणांसह विवरण शास्त्रीय ग्रंथांच्या आधारानें केलेलें या खंडांत दिलेलें आहे. याप्रमाणें वरील उद्देशास अनुसरून या खंडाची रचना केली गेल्यामुळें याची पृष्ठसंख्या अधिक वाढली.

गुरुचरित्रत्रिशतीकाव्याची श्लोकसंख्या तीनशेंच्या वर थोडीशी आहे. शंभर श्लोकांचा एक भाग असे तीन भाग म्हणजे तीन शतकें यांत आहेत. श्रीदत्तसंप्रदायांत जें प्राकृत ओवीबद्ध गुरुचरित्र प्रसिद्ध आहे त्याचाच सारांश या लहानशा काव्यग्रंथांत श्रीमहाराजांनीं दिलेला आहे. 'श्रीगुरोर्थः प्राक्चरित्रार्थ एव संगृह्यते स्फुटः। प्राज्ञैः प्रेक्ष्योऽत्र तत्सारो दर्पणेल्पे यथा मठः' या श्लोकांत आरंभीं श्रीमहाराजांनीं हेंच सांगितलें आहे. श्रीदत्तचंपू हें काव्य 'गद्यपद्यात्मकं काव्यं चंपूरित्यभिधीयते' या लक्षणाप्रमाणें गद्यपद्यात्मक असें आहे. श्रीदत्तमाहात्म्य या प्राकृत ग्रंथांत कार्तवीर्यार्जुन, अलर्क व आयू ह्यांचीं जीं चरित्रें श्रीमहाराजांनीं वर्णिलेलीं आहेत तींच चरित्रें श्रीदत्तचंपू या काव्यग्रंथांत संस्कृत भाषेमध्यें अत्यंत सुंदर पद्धतीनें मांडलेलीं आहेत. या दोन ग्रंथांत आचारधर्म, पतिव्रताधर्म, राजधर्म, अष्टांगयोग, उपासनामाहात्म्य, तत्त्वज्ञान, प्रवृत्ति व निवृत्ति यांचें बलाबल, जीवन्मुक्त पुरुषाचा व्यवहार, ज्ञानोत्तर भक्ति असे अनेक विषय फारच मार्मिक रीतीनें ग्रथित केलेले आहेत. योग्य अध्यापकांचेजवळ श्रद्धापूर्वक या दोन काव्यग्रंथांचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांला वरील अनेक विषयांचें सप्रमाण दृढ ज्ञान होईल आणि

भारतीय वैदिक संस्कृतीचें वैशिष्ट्य काय आहे हें त्याला पूर्णपणें पटून तो त्या संस्कृतीचाच निरंतर पुरस्कर्ता होईल. स्वराज्य मिळालें असलें तरी जोंपर्यंत स्वतःच्या लोकोत्तर संस्कृतीचें पूर्ण अज्ञान व त्यामुळें परकीय संस्कृतीकडे असणारी अनिर्बंध प्रवृत्ति समाजामध्यें चालू राहील तोंपर्यंत तें स्वराज्य नसून परराज्यच आहे. रामराज्य तर याहून फार पुढें आहे. आदर्श नागरिक निर्माण कसा होईल हा मुख्य विचार स्वराज्यामध्यें होणें उचित आहे. याकरितां योग्य धार्मिक शिक्षणानें प्रत्येक व्यक्तीचें मन सुसंस्कृत बनविण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. शिक्षणखात्याचें वास्तविक हें काम. पण त्या खात्यांतील विद्यार्थ्यांना केवळ भारवाहि बनविणाऱ्या शिक्षणक्रमांत तर धार्मिक शिक्षणाचा गंधहि नाहीं. इतकेंच नव्हे तर ज्या समष्टीशीं आपण सर्व व्यक्तिरूप जीव संलग्न आहोंत त्या समष्टीचें स्मारक असणाऱ्या आरंभीच्या 'श्रीगणेशाय नमः' या वाक्याचें सुद्धां पुस्तकांतून उच्चाटन झालेलें आहे. एकराष्ट्रीयत्वभावना ही असावी पण अशीं अनंत राष्ट्रें जिच्यावर अधिष्ठित आहेत अशा समष्टीविषयीं पराङ्मुखता असेल तर तीसुद्धां शास्त्रीय दृष्टीनें एक प्रकारची जातीयताच ठरेल. अशा समष्टीची कल्पना संतांच्या ग्रंथांवरूनच पूर्णपणें येऊं शकेल आणि अशा अभंग ग्रंथांचें नियमित शिक्षण समाजांत रूढ झालें तरच स्वराज्य, सुराज्य, रामराज्य सर्व कांहीं मिळूं शकेल.

श्रीमहाराजांचें उपास्यदैवत श्रीदत्तात्रेय हें असल्यानें त्यांचें बहुतेक सर्व वाङ्मय श्रीदत्तात्रेयवर्णनात्मकच असल्याचें दिसतें. प्रेममय अंतःकरणाला त्याच्या प्रेमाचा विषयच सर्वत्र भासत असतो हें 'येथें उभा कां रामा। मनमोहन मेघश्यामा' या पंढरीक्षेत्रांत राउळांत निर्माण झालेल्या श्रीसमर्थांच्या पद्यावरून कोणालाहि पटेल. ज्ञान आणि भक्ति या दोघांचाहि लोकोत्तर समन्वय श्रीमहाराजांचे ठिकाणीं झालेला आहे. श्रीदत्तचंपूमध्यें कार्तवीर्य, अलर्क यांचीं चरित्रें फारच सुंदर रीतीनें श्रीमहाराजांनीं रंगविलीं आहेत त्यावरून हें लक्षांत येईल. ज्ञान झालें तरी उपास्य सगुण साकार

स्वरूपाचा विरह खऱ्या प्रेमळ भक्ताला सहन होत नाहीं हें कार्तवीर्य व अलर्क यांच्या ज्ञानोत्तर अवस्थेचें श्रीमहाराजांनीं केलेलें वर्णन वाचलें असतां कळून येईल. प्रत्येक जीव जीवभाव असेपर्यंत सकामच्च असतो. सत्त्वसाक्षात्कार होईपर्यंत 'तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्' अशी योगसूत्र-कारांनीं दाखविलेली परवैराग्यरूप पूर्ण निष्कामता अंगीं बाणणें अशक्य आहे. परंतु 'याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा' 'तुजवांचुनि इतरासी दीनमुख पसरोनि काय मागावें' या उदात्त भूमिकेवर असणारे भगवद्भक्त आपली कामना पूर्ण करण्याकरितां त्या प्रभूची उपासना करतात व शेवटीं निष्कामताहि मिळवितात हा शास्त्रसिद्धांत आयुराजाच्या चरित्रांत श्रीदत्तचंपूमध्यें श्रीमहाराजांनीं सोपपत्तिक मांडला आहे. श्रीभगवंतांनीं भगवद्गीतेमध्यें अर्थार्थी भक्ताला सुद्धां 'उदाराः सर्व एवैते' या वाक्यानें मोठेपणा दिला आहे. आध्यात्मिकदृष्टिशून्य असा केवळ प्रयत्नवाद शेवटीं निरुपयोगीच ठरतो. 'न मे भक्तः प्रणश्यति' अशा तत्त्वांचा आदर्श असें आयुराजाचें चरित्र आहे. सत्ताधारी कसा असावा याबद्दल कार्तवीर्यार्जुनाचें चरित्र उद्बोधक आहे. अशींच गुरुचरित्रत्रिशती काव्यांतीलहि सर्व चरित्रें अत्यंत परिणामकारक व चित्तावर्जक आहेत. शास्त्रीय गहन सिद्धांत सुगम पद्धतीनें सर्वांच्या लक्षांत यावेत या उद्देशानें निर्माण झालेले हे दोन काव्यग्रंथ म्हणजे राष्ट्रऋण आहेत असें समजण्यास हरकत नाहीं. या ऋणाबद्दल उतराई होण्याकरितां यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था शालेय शिक्षणक्रमांतून झाली तरच श्रीमहाराजांच्या ऋणांतून मुक्त होतां येईल. निदान श्रीमहाराजांच्या संप्रदायांतील व इतरहि संतप्रेमी प्रत्येक व्यक्तीनें या ग्रंथांचें परिशीलन व्यवस्थितपणानें करून चित्तशांति प्राप्त करून घ्यावी अशी विनंति आहे.

श्रीमहाराजांच्या वाङ्मयांत क्लिष्टता, दुर्बोधता आहे, रसवत्ता कमी आहे इत्यादि कांहीं रसिकंमन्यांचे आक्षेप ऐकण्यांत येतात. याचें समाधान पुढें केव्हांतरी सविस्तर करावयाचेंच आहे. आज फक्त थोडक्यांत याचा

परामर्श घ्यावयाचा आहे. या काव्यग्रंथाबद्दलच थोडा विचार करूं. काव्याचे द्राक्षापाक व नारिकेलपाक असे दोन प्रकार शास्त्रकारांनीं मानलेले आहेत. 'द्राक्षापाकः स कथितो बहिरन्तःस्फुरद्रसः ।. स नारिकेलपाकः स्यादन्तर्गूढरसोदयः ॥'—ज्या ग्रंथांत द्राक्षाप्रमाणें तो वाचत असतांनाच तत्काल रसानुभव घेतां येतो त्याला द्राक्षापाक म्हणतात. आणि ज्या ग्रंथांतील रस नारळाप्रमाणें आंत गूढ असतो त्याचा आस्वाद घेण्याकरितां शास्त्रादिकांच्या अभ्यासानें संस्कृत झालेलें अंतःकरणच समर्थ ठरतें त्याला नारिकेलपाक म्हणतात. याप्रमाणेंच वक्त्याच्या भिन्नतेमुळेंहि वाङ्मयामध्यें विविधता निर्माण होते. राजाज्ञेप्रमाणें असणारें वेदवाङ्मय हा एक प्रकार. याला प्रभुसंमित असें म्हणतात. मित्राप्रमाणें सत्कार्योन्मुख करणारें पुराणादि-वाङ्मय हा दुसरा प्रकार. याला सुहृत्संमित असें म्हणतात. तिसरा प्रकार प्रिय पत्नीप्रमाणें हलुवारपणानें मनाला आनंद देत देत तत्त्वोपदेश करणारें काव्यादिवाङ्मय याला कान्तासंमित अशी संज्ञा आहे. श्रोत्यांचा किंवा वाचकांचा अधिकारभेदहि अशा विविध वाङ्मयनिर्मितीला कारण मानावा लागेल. विधिनिषेधातीत अशा महापुरुषांचें भगवदिच्छेनें उत्स्फूर्त वाङ्मय प्रायः प्रभुसंमित या सदरांत घालावें लागेल. तथापि इतर प्रकार त्यांच्या वाङ्मयांत नसतात असें नाहीं. 'क्रौंचद्वंद्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्व-मागतः' हें श्रीवाल्मीकिमहर्षींचें वर्णन वाचलें म्हणजे विष्णुमय जग पाहणाऱ्या लोकोत्तर पुरुषांचे स्थायी भाव कसे पराकोटीला गेलेले असतात व त्यांचा रसनिर्मितीला कसा पूर्णपणें उपयोग होतो हें लक्षांत येईल. श्रीमहाराजांच्या या काव्यग्रंथांतून वर वर्णन केलेले वाङ्मयाचे सर्व प्रकार त्या त्या ठिकाणीं अनुभवाला येतात. स्थलसंकोचास्तव त्यांचीं प्रत्येक उदाहरणें या ठिकाणीं दाखविलीं नाहींत. तीं ग्रंथकाराशी समान-धर्मा होऊन पाहाणाऱ्यांच्या लक्षांत आपोआप येतीलच. श्रीदत्तचंपूच्या टीकेस आरंभ करतांनाः 'काव्य हें ईश्वरस्वरूपांतर्गत आहे. ईश्वरस्वरूप तर स्पष्ट आम्हाला कळलें नाहीं, तो ईश्वर तरी स्वतःचें स्वरूप जाणतो

किंवा नाहीं कोणास ठाऊक! तथापि सगुण अशा या परमेश्वराच्या गुणवर्णनपुण्यानें वाणीला पवित्र करण्याकरितां माझी ही प्रवृत्ति आहे" असें श्रीमहाराजांनीं लिहिलें आहे ते श्लोक असे—"यस्मिन् विश्वानि काव्यानि चक्रे नाभिरिवेत्यृचः। षष्ठाष्टकेस्त्यतः सर्वं काव्यमीशैकदेशभाक्॥ १॥ योस्याध्यक्षः स परमः स्वात्मानं वेद वा न वा। इत्यष्टमाष्टकश्रुत्या नेदृशज्ञानं हि नः स्फुटम्॥ २॥ अथापि सगुणस्यास्य गुणवर्णनपुण्यतः। स्वशक्त्या गां पुनामीति प्रवृत्तिरियमेव मे॥ ३॥ यच्छ्रीदत्तपुराणोक्तं श्रीदत्तस्य यशोपि तत्। चम्पवाख्यकाव्यान्तरेण संक्षेपात्कथितं स्फुटम्॥ ४॥ दत्तभक्त-प्रार्थनया तदर्थस्फुटबोधदां। टीकां कुर्वेनया प्रीयाद्दत्तात्रेयस्तदीरकः॥ ५॥" या पांच श्लोकांत श्रीमहाराजांनीं सर्व हृद्गत सांगून टाकलें आहे व शास्त्रप्रतिपादित सिद्धान्तहि स्पष्ट दाखविला आहे. सहाव्या व आठव्या अष्टकांतील ऋचांतूनच सर्वहि काव्य ईश्वराच्याच स्वरूपांत अंतर्गत आहे त्याचें ज्ञान पूर्णपणें कोणालाहि नाहीं. असा अर्थ ग्रथित केल्याचें श्रीमहाराजांनीं दाखविलें आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं ग्रंथारंभीं सर्व वाङ्मय भगवत्स्वरूपांतर्गत आहे असेंच वर्णन केलें आहे—'हे शब्दब्रह्म अशेष। तोचि मूर्ति सुवेष। तेथ वर्णवपु निर्दोष। मिरवत असे॥ १॥ स्मृती तोचि अवयव। देखा आंगीक भाव। तेथ लावण्याची ठेव। अर्थशोभा॥ २॥ अष्टादश पुराणें। तींचि मणिभूषणें। पदपद्धति खेवणें। प्रमेयरत्नांची॥ ३॥ देखा काव्य नाटका। जें निर्धारितां सकौतुका। त्याचि रुणझुणती क्षुद्रघंटिका। अर्थध्वनि॥ ४॥' श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचें हें किती सुरस व यथार्थ वर्णन आहे बरें! भगवतीची स्तुति संपल्यावर भगवान् श्रीशंकराचार्य म्हणतात—'त्वदीयाभिर्वाग्भिस्तव जननि वाचां स्तुतिरियम्' हे वाग्जननि तुझ्याच वाणीनें ही तुझी स्तुति केली आहे ती तुला अर्पण असो—याप्रमाणें सर्वत्र भगवद्भाव ज्यांच्या चित्तांत उत्पन्न झाला अशा महात्म्यांची सर्वच कृति 'वासुदेवः सर्वमिति' या भूमिकेवरूनच होत असल्यानें त्यांच्या कृतीचें परीक्षण व्यावहारिक निकषावरून कसें होणें शक्य आहे? अशा महापुरुषांचें वर्णन श्रीज्ञानोबाराय पुढीलप्रमाणें

करतात—' जया पुरुषाच्या ठायीं। कर्माचा तरी खेद नाहीं। तरी फळापेक्षा कांहीं। संचरेना ॥ १ ॥ आणि हें कर्म मी करीन। अथवा आदरिलें सिद्धी नेईन। येणें संकल्पेंही जयाचें मन। विटाळेना ॥ २ ॥ ज्ञानाग्नीचेनि मुखें। जेणें जाळिली कर्में अशेखें। तो परब्रह्मचि मनुष्य वेखें। बोलख तूं ॥ ३ ॥' अशा महानुभावांचें वाङ्मय श्रद्धेनें वाचून याबच्छक्य त्याप्रमाणें वागण्यांतच अज्ञ जीवांचें परम हित आहे.

श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीग्रंथमालेच्या प्रकाशनास आरंभ केला त्या वेळीं श्रीमहाराजांच्या संप्रदायांतील, नर्मदाकिनारीं श्रीक्षेत्र नारेश्वर येथें वास्तव्य करणारे महान् अधिकारी संत श्रीरंग अवधूत महाराज यांना प्रार्थनापत्र पाठविलें होतें. त्याचें उत्तर श्रीरंग अवधूत महाराजांचे शिष्य श्रीअमृतलाल मोदी यांचेकडून आलें त्यांत ते लिहितात—'आपको प्रेमी पत्र और उत्साहजनक मुद्रित पत्रिकाओ मिली. पढकर तुरंतहि पूज्यपाद श्रीअवधूतजी महाराज गुनगुनाने लगे—

"भवद्भिः प्रेषितं पत्रं प्राप्तं च वाचितं मुदा। ग्रंथानां सद्गुरोर्यत्र पुनर्मुद्रणयोजना ॥ १ ॥ पुण्यपर्वेव भक्तैर्या चाद्रियेतैव सर्वथा। सूर्यस्येवोदयादर्वागरुणस्य प्रभा हि सा ॥ १ ॥ स्वल्पारंभो महासिद्धिर्विस्मर्तव्यं न कर्हिचित्। एकं पदं दृढीकृत्य द्वितीयं क्रम्यते बुधैः ॥ ३ ॥ प्रेरणा श्रीगुरोः साक्षात् प्रबला सिद्धिदा मता। तथाप्युरोस्माकमत्र नन्दन्नृत्यति नृत्यति ॥ ४ ॥ साशीर्जलं वर्षतीव मधुवन्मक्षिका मुखात्। सफलाः सन्तु ते भावा गुरुणा नोदिता यथा ॥ ५ ॥ अंगीकृतं महत्कार्यं सिद्धिं यात्वविलंबितं। स्थेमानमाप्नुयाद्धर्मो भारतेऽस्मिन् यथा पुरा ॥ ६ ॥ वासुदेवकृपापुष्टाः सर्वे सन्तु सुहृज्जनाः। वासुदेवः सर्वमिति ज्ञात्वा क्लेशविमोचिताः ॥ ७ ॥ स्मर्यतां दीनरंगोऽयं कच्चिदत्र स्मृतो यथा। दासो न याचते किंचिद्दत्ते दास्यादि सर्वज्ञः ॥ ८ ॥ या आशीर्वादाचा सारांश—' ज्या पत्रांत सद्गुरूंच्या ग्रंथांची पुनर्मुद्रणयोजना लिहिली आहे असें आपलें पत्र पोचलें, तें आनंदानें वाचलें. ज्या योजनेबद्दल भक्तांना पुण्यपर्वाप्रमाणें सर्वथा आदरच वाटेल. सूर्योदयापूर्वी ज्याप्रमाणें अरुणाची

प्रभा तशी ही योजना आहे. अशा सत्कार्यांचा आरंभ अल्प प्रमाणांत असला तरी त्यापासून सिद्धि मात्र फार मोठी आहे हें केव्हांहि विसरून चालणार नाहीं. पण शहाणे लोक एक पाऊल पक्कें झाल्यावरच दुसरें पाऊल टाकतात हेंहि तितकेंच खरें. साक्षात् सद्गुरूंची होणारी प्रेरणा हीच प्रबल असून अशा कार्यांत सिद्धि देणारी आहे. तथापि, आमचें अंतःकरण ही योजना वाचून आनंदानें भरून येत आहे व मधमाशीच्या मुखांतून जसा मध बाहेर पडतो तसा आमच्या अंतःकरणांतून या कार्याच्या सिद्धी-विषयीं आपोआप आशीर्वादरूप जलाचा वर्षाव होत आहे तो असा कीं—सद्गुरूंनीं प्रेरणा केल्याप्रमाणें तुमच्या सर्व इच्छा सफल होवोत. हें अंगीकृत महत्कार्य लवकरच तडीस जावो. पूर्वीप्रमाणेंच या भारतवर्षांत धर्माची अभिवृद्धि होवो. सर्वही सात्त्विक अंतःकरणाचे सज्जन, वासुदेवाच्या कृपेनें ज्यांचें पोषण होत आहे असे होऊन, हें सर्व जगत् वासुदेवस्वरूप आहे अशा यथार्थ ज्ञानानें सर्व क्लेशांतून मुक्त होवोत. आजच्या-प्रमाणें या दीन रंकाची केव्हांतरी आठवण करीत जा. प्रभूच्या दास्यावांचून या दासांला दुसऱ्या कशाचीहि अपेक्षा नाहीं—' याप्रमाणेंच दुसरेंहि पत्र श्रीरंगअवधूतमहाराजांचे आज्ञेनें श्री. मोदींनी गेल्या भाद्रपदमासांत पाठविलें. तें असें—'आपका सद्भावपूर्ण प्रेमी पत्र मीला. परमपूज्य स्वामीमहाराजकी शताब्दीके अनुसंधानमें ग्रंथप्रकाशनका कार्य परिपूर्ण करनेकी आपकी प्रबल इच्छा सिद्ध करनेवाले प. पू. श्री. स्वामी महाराज स्वयं हि समर्थ हैं. पूज्य श्री. रंग अवधूतमहाराज इनबारेमें अपनी संकल्प-शक्तीका प्रयोग भी कर रहे है. आपने आशीर्वाद तो प्रथमहि भेजा है और आजभी आप बडी प्रसन्नतासे अंतःकरणपूर्वक आपका कार्यकी सफलता और शीघ्र पूर्णाहुतीके लिये शुभाशिष इस पत्रद्वारा भेज रहे है ' याप्रमाणें प. पू. श्री. रंग अवधूतमहाराजांची कृपादृष्टी प्रथम-पासूनच या कार्यास लाभल्यानें हें कार्य निर्विघ्नपणें चालू आहे. प्रत्येक खंड प्रकाशित झाल्यावरोबर नारेश्वरीं पाठविला कीं तिकडून दहा प्रति पाठवून देण्याची ऑर्डर येते; याप्रमाणें साहाय्य होत आहे. आणखीहि पुढें

होईलच्च. 'तस्मिंस्तज्जने भेदाभावात्' या श्रीनारदमहर्षींच्या वचनाप्रमाणें प. पू. श्रीरंगअवधूतजी महाराजांच्या रूपानें प्रत्यक्ष श्रीमहाराजच्च हें महत्कार्य आमच्चेकडून करवून घेत आहेत असा आमचा पूर्ण विश्वास आहे. 'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति' ह्या उक्तीप्रमाणें हें संतांचें कार्य संतच करण्यास समर्थ आहेत. आमच्यासारख्या अल्पबल जीवांनीं त्याबद्दल नित्य प्रार्थनाप्रवण असणें इतकेंच आमचें कर्तव्य आहे. श्रीमहाराजांच्या चरित्रखंडांत त्यांच्या संप्रदायांतील थोर व्यक्तींची व त्या त्या स्थानांची समग्र माहिती देण्याचा विचार आहे. त्यावेळीं श्रीरंगअवधूतांचें चरित्रहि मिळवून संकलित केलें जाईल.

श्रीगुरुभक्तिसंपन्न श्रीमंत महाराणीसाहेब सौ. इंदिराबाई होळकर इंदूर यांनीं गेल्या श्रावण मासांत मंडळाचे कार्यालयास भेट देऊन व कार्य पाहून समाधान व्यक्त केलें. त्या वेळीं एका खंडाचे प्रकाशनास आवश्यक तें साहाय्य देण्याचें श्रीमंत सौ. राणीसाहेबांनीं अभिवचन दिलें हें लिहिण्यास आनंद वाटतो. यापैकीं अर्धे अधिक पैसे मंडळाकडे जमाहि झाले आहेत. सद्गुरुमहाराजांचेसंबंधीं कार्य ज्या ज्या ठिकाणीं चालू आहे त्या त्या ठिकाणीं श्रीमंत सौ. राणीसाहेबांचें मुक्तहस्तानें साहाय्य आहेच. हें त्यांच्या वंशप्रसिद्ध औदार्यास भूषणच्च आहे. त्यांच्या या उदार देणगीबद्दल मंडळ त्यांचे ऋणी आहे. त्यांची ही निष्काम सेवा सद्गुरु-चरणीं रुजू होऊन त्यांचें सपरिवार कल्याण होवो अशी आमची श्रीगुरुमहाराजांचे चरणाजवळ प्रार्थना आहे.

वे. शा. सं. श्रीपादशास्त्री कवीश्वर, वे. शा. सं. वामनशास्त्री गोविंदशास्त्री जेरे, वे. शा. सं. ईश्वरशास्त्री दीक्षित यांनीं गुरुचरित्र त्रिशती काव्याचें अनुक्रमें प्रथम, द्वितीय व तृतीय शतकाचें भाषांतरकार्य प्रेमानें केलें. तसेंच वे. शा. सं. रामचंद्रशास्त्री जेरे, वे. शा. सं. वामनशास्त्री आत्मारामशास्त्री जेरे, वे. शा. सं. लापूशास्त्री कोडणीकर यांनीं श्रीदत्तचंपूचें अनुक्रमें प्रथम, द्वितीय व तृतीय स्तवकाचें भाषांतर आत्मीयतेनें करून दिलें. ईशभक्तिनिरत व अनेक शास्त्रांत कृतभूरिपरिश्रम

असे पं. श्रीपादशास्त्री तापस मुळगुंद यांनीं मंडळाचे विनंतीस मान देऊन त्रिशतीकाव्य व श्रीदत्तचंपू यांतील वृत्तें व अलंकारांचें सप्रमाण विवरण आपल्या पांडित्यप्रचुर वाणीनें करून दिलें व विद्वत्तापूर्ण अशी प्रस्तावनाहि या खंडास लिहून दिली. या सर्व पंडितवर्यांचे, मंडळ अत्यंत आभारी आहे. मंडळाचें प्रकाशनकार्य अशा गुरुसेवक विद्वज्जनांच्या हार्दिक सहानुभूतीनेंच चालू आहे. भारतीय वैदिक संस्कृतीचें रहस्य जाणणाऱ्या अशा सर्व विद्वद्वर्यांचें बौद्धिक साहाय्य उत्तरोत्तर मंडळास लाभून श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीग्रंथमालेच्या द्वारा सनातन वैदिक धर्माचा खरा प्रसार सर्वत्र होवो, हीच श्रीगुरुचरणीं प्रार्थना आहे. हा खंड वेळेवर पूर्वीप्रमाणेंच व्यवस्थित छापून दिल्याबद्दल समर्थ भारत प्रेसचे मालक श्री. सरदेसाई यांचेही आम्ही आभारी आहोंत.

यापुढें संस्कृत द्विसाहस्री गुरुचरित्र सटीक ६ व ७ अशा संयुक्त खंडांत छापणेस सुरवात झाली आहे. त्यानंतर समश्लोकी गुरुचरित्र सटीक व श्रीदत्तपुराण सटीक प्रत्येकीं दोन खंड होतील व शेवटीं चरित्रखंड होईल. संतप्रेमी सज्जनांच्या साहाय्याबरच चालू असणारें हें महत्कार्य निर्दिष्ट कालांत पूर्ण होण्याकरितां ग्राहक (५१ रु.), प्रतिपालक (५१ ते ५००), सन्मान्य आश्रयदाते (५०१ ते ३०००) यापुढें प्रकाशक या वर्गांपैकीं कोणत्यातरी वर्गांत आपलें नांव त्वरित नोंदवून हें सत्कार्य पूर्णतेस नेण्याचें श्रेय सर्वांनीं घ्यावें अशी जनताजनार्दनाजवळ प्रार्थना आहे.

श्रीगुरुचरणशरण

आश्विन व॥ १२ (गुरुद्वादशी)
शके १८७५
मंगळवार, दि. ३।११।५३.

वामन दत्तात्रेय गुळवणी—अध्यक्ष-
श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीग्रंथप्रकाशन-
मंडळ, नारायणपेठ २०, पुणें २.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

प्रस्तावना

नासन्कियन्त इह सन्ति न वा कियन्तः
शृङ्गारसान्द्ररचनापटुबुद्धिमन्तः ।
सन्तः परन्तु विरलाः सुकवित्ववन्तः
स्वान्ते यदीयवचसा स्थितिमेत्यनन्तः ॥ (ॐ)

निसर्गः किलायं कालस्य यदेष चिराय न सहते सर्वाङ्गसुन्दराणि वस्तूनि नाम । दृष्टमात्राण्येवैतानि समूलमुन्मूलयितुं परिकरमिव बध्नात्ययम् ।—

विश्वं शीतलयन् विश्वं सुधांशुचिरुचिव्रजैः ।
कृष्णपक्षात्मनाऽनेन सुधांशुर्नीयते क्षयम् ॥ (क)

सान्द्रसूर्यप्रियारुच्यपर्णसूनफलादिभिः ।
तोषदो मधुरेतेन शोषं ग्रीष्मेण नीयते ॥ (ख)

कलहंसाः प्रशंसार्हाः फुल्लकह्लारवासिनः ।
वर्षात्मताजुषाऽनेन निर्वास्यन्तेऽचलातलात् ॥ (ग)

सस्यप्रशस्यजीवातुः सार्द्रीकृतसमग्रभूः ।
पयोदः शरदाऽनेन यक्ष्मणेव प्रतक्ष्यते ॥ (घ)

सृष्टिश्रियो मण्डनानि मण्डलानि वनेरुहाम् ।
हेमन्तोऽसौ नेनयीति हन्त नालावशेषताम् ॥ (ङ)

एषोऽपसार्य सुभगं खलु बालभावं ।
सम्पाद्य लौल्यमपथे च पदं निधाय ।

(ॐ) रचना=काव्यादिग्रथनम् । स्वान्ते=हृदये । स्थितिं=स्थैर्यम् । अनन्तः=परमेश्वरः ॥ (क) विश्वं विश्वं=सकलं जगत् । रुचिव्रजैः=किरणसमूहैः ॥ (ख) सूर्यप्रिया=छाया । सूनानि=पुष्पाणि । मधुः=वसन्तः ॥ (ग) अचलातलात्=भूतलात् । वर्षाकाले हंसा भूमिं विहाय मानससरो हि गच्छन्ति ॥ (घ) प्रशस्यजीवातुः=श्रेष्ठजीवनौपधम् । 'शरदा अनेन' इति छेदः । प्रतक्ष्यते=भृशं तनूक्रियते ॥ (ङ) वनेरुहां=कमलानाम् । नेनयीति=भृशं नयति । नयतेर्यङ्लुक् ॥

आपय्य चान्ध्यमगदाप्रतिकार्यमन्ते
सङ्घातपातमुखदुःखभरं तनोति ॥ (च)

निखिलनृपतिमौलीचारचुञ्चुप्रशास्ति-
नृपपदत इहाशु च्याव्यते सार्वभौमः ।
मधुकरसमवृत्तिर्दुर्विधो येन सम्राट्
क्रियत; उरुप्रभावः काल ईष्टेऽयमन्यः ॥ (छ)

किं भूर्युक्तेन देवा अपि च वसुमतीमा वतार्यामुनैव
नीयन्ते मर्त्यभावं मतिचणमनुजाः पाशवं भावमेवम् ।
सम्प्राप्तप्रायमुक्तिर्मुनिरपि वनितापाङ्गवागुरायां
बद्धत्वं, तेन लोकेऽनवममुत समं कालतो नावलोके ॥ (ज)

तस्मात्सूक्तमुक्तमभियुक्तैः—'सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः' इति । तेन इदमपि नातीव चित्राय यत् कृतादिषु उत्कर्ष-शिखरिशिखरमधिरूढो भगवान् सनातनधर्मोऽपि चरमयुगात्मतामापन्नेन बहुबलेन अमुनैव कालेन खिलीकर्तुमारब्ध इति । (झ)

(च) अगदाप्रतिकार्यम्=औषधानिवार्यम् । सङ्घातः=नरकविशेषः । 'सङ्घातः कालसूत्रं च' इत्यमरः ॥ (छ) 'चारचुञ्चु' इत्यत्र 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' इति चुञ्चुप्प्रत्ययः । एवमग्रिमश्लोके 'मतिचण' इत्यत्र चणप्प्रत्ययो बोध्यः । प्रशास्तिः=आज्ञा । किरीटार्थे मौलिशब्दस्य भाषितस्त्रीत्वात् 'कृदिकारादक्तिनः' इति पाक्षिको ङीष् । 'उरुप्रभावः' इत्यत्र 'ह्वे प्रे पादान्ते चापि वा लघुः' इति पाक्षिकलघुत्वान्न छन्दोभङ्गः । ईष्टे=समर्थोऽस्ति । अन्यः=विलक्षणः ॥ (ज) 'आः वतार्य' इति च्छेदः । 'आः' इति खेदे । वतार्य=अवतार्य । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुप-सर्गयोः' इत्यकारलोपः । वागुरा=मृगबन्धनी । 'मुनिरपि बद्धत्वं नीयते' इति वचनविपरिणामेन अनुषङ्गः । अनवमम्=अवमभिन्नं, श्रेष्ठमित्यर्थः । 'कालतः' इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । कालाच्छ्रेष्ठं कालस्य सदृशं वा वस्तु नास्तीति भावः ॥ (झ) चरमयुगं=कलियुगम् । खिलीकर्तुम्=उत्सादयितुम् ॥

अहो वज्राधिकवीर्यता शर्मप्रदस्यास्य सनातनधर्मस्य यदयमाविष्ट-पसृष्टेरतिकष्टाभिः परःशतोपसृष्टिभिः परिपीड्यमानोऽपि न मनागपि वैकल्य-माकलयत्। प्रत्युत—(ञ)

तूलोत्क्षेपं समुत्क्षिप्य तास्ताः प्राप्ता विपत्ततीः।
अन्वविन्दत्समुत्कर्षमितिहासोऽत्र साक्ष्यभाक्॥ (ट)

शङ्खादयो हि दैतेया धर्मस्यास्य जिघांसया
श्रुतीर्हरन्तोऽनन्तेन हता मत्स्यादिमूर्तिना॥

आस्तां युगान्तरे वृत्तं वृत्तं पर्युषितोपमम्।
युगेऽस्मिन्नपि हा! नापि धर्मेण कियती विपत्!॥ (ठ)

हतके कलिहतकेऽस्मिन्ननतिक्रामति समासहस्रयुगम्।
किं कल्पान्तः प्राप्तो धर्मस्यैतस्य रक्षतः स्वनुगम्॥ (ड)

चार्वाकाश्चारुवाकास्तनुपरमतयो नेत्रमात्रप्रमाणा
बौद्धास्ते चाप्रबुद्धाः श्रुतिमतमथनाः शून्यवादैकबद्धाः।
जैनाः सम्मर्शहीना अपि गतवसना अस्तिकायादिगाना
हा! नैर्घृण्येन धर्मं युगपदु विदधुः सेर्मममार्णमेते॥ (ढ)

(ञ) शर्म=सुखम्। आविष्टपसृष्टेः=लोकसृष्टिमारभ्य। अतिकष्टाभिः=अतिगहनाभिः। उपसृष्टिभिः=सङ्कटैः॥ (ट) तूलोत्क्षेप=तूलमिव। 'उपमाने कर्मणि च' इति णमुल्, अनुप्रयोगश्च॥ (ठ) 'न आपि' इति च्छेदः। आप्नोतेः कर्मणि लुङ्॥ (ड) हतं कं=सुखं येन स हतकः तस्मिन्। कलिहतके=दुष्टकलौ। समासहस्रयुगम्=वर्षाणां द्वे सहस्रे। 'किम्' इति उत्प्रेक्षायाम्। कल्पान्तः=प्रलयकालः। स्वनुगं=सुष्ठुसेवकं (अनुष्ठातारं) रक्षतः एतस्य धर्मस्येत्यन्वयः॥ (ढ) चारुः=आपातरमणीयः वाकः=वचनं येषां ते। तनुः=शरीरमेव परः=आत्मा येषां ते। देहात्मवादिन इत्यर्थः। सम्मर्शहीनाः=विचारशून्याः। गतवसनाः=नग्नाः। जीवपुद्गलप्रभृतयः पञ्च पदार्था जैनदर्शने 'अस्तिकाया' इति परिभाषिताः। 'युगपद् उ' इति च्छेदः। 'उ' इत्यनुकम्पायाम्। ईर्मेण व्रणेन सहितानि सेर्माणि। तादृशानि मर्माणि यस्य स सेर्ममर्मा तम्। विधेयविशेषणमिदम्। मर्मसु अतिगाढं प्रजह्रुरित्यर्थः। 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इत्यमरः॥

तदैव 'करिष्यत्यवतारं स्वं शङ्करो नीललोहितः' इति पौराणवचनानुसारेण सकललोकशिवङ्करो भगवान् शङ्करः शङ्कराचार्यरूपेण क्षितितलमवतीर्य स्वल्पमतिमतिमीनजालानि निखिलकुमतजालानि तिलशः सञ्चूर्ण्य तूर्णं पुनः सगर्जनं जगद्राज्ये समभ्यषिञ्चद्वैदिक धर्ममिति जानन्ति ननु मतिमन्तः। (ण)

तदनु दनुजकायैर्ध्वस्तवेदादिकायै
रचितविविधमायैर्दीनदीनेति गायैः।
बत यवनपिशाचैः कारणां कां न नीता
श्रुतिशतपरिगीता पावनी धर्ममाता॥ (त)

अस्मिन्नपि भयङ्करेऽवसरे प्रियदासो भगवान् श्रीरामदासरूपेणाविर्भूय दुर्वासनादासानां बहिरिवान्तरपि भृशमस्वच्छानामेषां नीचम्लेच्छानां मस्तकानि निजान्तेवासिराजस्य शिवराजस्य करालाय करवालाय बलीकृत्य जयन्तीं धर्मवैजयन्तीं मुहुः समुच्छ्राययामासेत्यपि न तिरोहितं पुरावृत्तपरिशीलनशालिनाम्। एवंसमये समये—(थ)

विद्यारण्योऽग्रगण्यो मधुरसमधुरज्ञानदो ज्ञानदेवः
श्रीनाथश्चैकनाथो वृजिनघभजना कृत्तमारा च मीरा।
अन्ये वित्ता अवित्ता दिशि दिशि बहवो हृत्तमश्चण्डभासा
अंशा निःसंशयं श्रीभगवत उदिताः साधु धर्मं ररक्षुः॥ (द)

प्रतिज्ञातं ननु भगवता—'धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे' इति।

(ण) स्वल्पमतयः=अज्ञाः, तेषां मतय एव मीनाः=मत्स्याः, तेषां जालानि=रज्जुकृतबन्धनविशेषाः तद्रूपाणि, निखिलकुमतानां जालानि=समूहान्॥ (त) तदनु=अनन्तरम्। ध्वस्तः वेदादिकः. वेदादिरूपः अयः=शुभविधिर्यैस्ते ध्वस्तवेदादिकायाः, तैः। 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः। 'दीन् दीन्' इति म्लेच्छशब्दानुकरणम्। कारणा=यातना। 'कारणा तु यातना तीव्रवेदना' इत्यमरः॥ (थ) करवालाय=खड्गाय। पुरावृत्तम्=इतिहासः। (द) वृजिनघानि=पापनाशकानि, भजनानि=भक्तिपरपद्यानि यस्याः सा। कृत्तमारा=संहृतमन्मथा। वित्ता अवित्ताः=प्रसिद्धा अप्रसिद्धाश्च। चण्डभासाः=सूर्यरूपाः॥

उपरिवर्णितसमयतोऽप्यतिप्रतिभयः खल्वयं गतशतकमयः समयः। आर्यावर्ते—पुण्यभूमिर्वीरभूमिरिति च प्रथिते समग्रे आर्यावर्ते—कूटनीतिप्रवीणैर्हूणैर्वाणिज्यव्याजेन शस्त्रघातं विना रक्तपातं विनाऽनायासेन स्वायत्तीकृते, ततःप्रभृति तदीयशिक्षणमिषेण मधुरविषेण विक्षिप्तमस्तिष्का वसिष्ठविश्वामित्रादिपवित्रकुलजन्मा भारतीयजनाः स्वयमेव सन्ध्यावन्दनं निन्दन्तः; गायत्रीं विगायन्तः; पञ्चयज्ञान् परित्यजन्तः; वेदानविदन्तः; स्मृतीरस्मरन्तः; नरकानगणयन्तः; वर्णान्सङ्कीर्णयन्तः; परमेश्वरमपि प्रतिक्षिपन्तः; व्रतबन्धं बन्धमिव इन्द्रियसंयमं यममिव यज्ञोपवीतमज्ञत्वचिह्नमिव शिखां मूर्खत्वख्यापनमिव च अवगच्छन्तः स्वच्छन्दवृत्तयो हूणदुर्गुणैकानुकरणपरायणाः केवलम् अश्नीतपिबतया क्रीडतमोदतया हतप्रतारयतया च जरयन्ति कृत्स्नमपि जीवनम्। (ध)

इत्थं पुण्यजनाभतामधिगतं पुण्यं जनं भारते
वीक्ष्यापारकृपारसोदधिरसौ सच्चित्कमूर्तिः प्रभुः।
चेतश्चेतयितुं तमस्तिरयितुं हर्षं सतां वर्धितुं
श्रीदत्तोऽत्रिपवित्रगोत्र उदभूच्छ्रीवासुदेवात्मना॥ (न)

स्वतःप्रादुर्भूतानवद्यचतुर्दशविद्यैः; अविद्यामयमहाऽऽमयसिद्धवैद्यैः; मूर्तिमद्भिरिव ब्रह्मचर्यैः; कलितकायैरिव ब्राह्मतेजःपुञ्जैः; पुञ्जीभूतैरिव तुरीयाश्रमधर्मैः; दण्डधारिभिरप्यतिमृदुलैः; अप्रमदैरप्यनन्तप्रमदैः; पुरुषोत्तमैरप्यजनार्दनैः एभिः प्रतीक्ष्यचरणैः श्रीचरणैः कल्मषकर्तनेन निजवर्तनेन सुधाऽतिदेशेन सदुपदेशेन च यावज्जीवं सुज्ञानिव अनन्तानज्ञानपि समुद्धृत्य

(ध) 'अश्नीत पिबत' इत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा क्रिया 'अश्नीतपिबता'। 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इति निपातः। एवमग्रेऽपि॥ (न) पुण्यजनाभतां=राक्षससादृश्यम्। सच्चित्कमूर्तिः=सच्चिदानन्दस्वरूपः॥

साक्षात्स्वेक्षणभाग्यरहितान् हिताहितविवेकविधुरान् अस्मदादीनप्यनायासेन संसारसागरतस्तारयितुम् अविप्लवतत्त्वसम्भृता बहुसङ्ख्याः सङ्ख्यावद्ग्रन्थाः सुग्रन्थप्लवाः प्रादुर्भावयामासिरे ॥ (प)

इह खलु—

'कलत्रं वैधात्रं कति कति भजन्ते न कवयः' (फ)
सतामेतत्कर्तुं वचनममृषार्थं नु बहवः।
कविम्मन्या धन्याः परममहितां ब्रह्मवनितां
यथा रूपाजीवामशुचिशुचिजीवां विदधते ॥ (ब)

प्रायो हि कवयः पामरजनमनोरञ्जनैकदृष्टय इव शृङ्गारादिलौकिकक्षणिकरसपरिपोषकवरवर्णिनीहावभावादिवर्णनमेव निजवाचःसाफल्यं मन्वाना विलोक्यन्ते (भ) यथाह कविशेखरः श्रीमान् कुलशेखरः—

(प) चतुर्दशविद्याः 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥' इति परिगणिताः। आमयः=रोगः। दण्डः=वेणुः शिक्षा च। नास्ति प्रमदा (संन्यासिदशायां)=कान्ता येषां तैः। अनन्तः प्रमदः=स्वरूपानन्दो येषां तैरिति विरोधपरिहारः। अ-जनार्दनैः=जनापीडकैः। प्रतीक्ष्यचरणैः=पूज्यपादैः। 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः। अविप्लवतत्त्वसम्भृताः=अविनाशितत्त्वपूर्णाः। सङ्ख्यावद्ग्रन्थाः=पण्डितानां सम्पत्तिस्वरूपाः। 'सङ्ख्यावान् पण्डितः कविः' इति, 'शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः' इति चामरः। सुग्रन्था एव प्लवाः=नौकाः। (फ) श्रीशङ्कराचार्यविरचित 'सौन्दर्यलहरी' गतश्लोकविशेषस्य प्रथमचरणोऽयम्। अवशिष्टपादत्रयं तु 'श्रियो देव्याः को वा न भवति पतिः कैरपि धनैः। महादेवं हित्वा तव सति सतीनामचरमे कुचाभ्यामासङ्गः कुरवकतरोरप्यसुलभः ॥' इति ॥ (ब) अमृषार्थं कर्तुं नु=सत्यं विधातुमिवेत्युत्प्रेक्षा। परममहिताम्=अत्यन्तपूज्याम्। ब्रह्मवनितां=सरस्वतीम्। रूपाजीवां यथा=वेश्यामिव। अशुचिः=स्त्र्याद्यालम्बनत्वान्मलिनः, शुचिः=शृङ्गाररस एव जीवः=प्राणा यस्याः इत्थम्भूतां विदधते=कुर्वन्ति। 'वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा' इति, 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इति चामरः ॥ (भ) वरवर्णिनी=सुन्दरस्त्री ॥

'लाटीनेत्रपुटीपयोधरतटीरेवातटीदुष्कुटी-

पाटीरद्रुमवर्णनेन कविभिर्मूढैर्दिनं नीयते' इति। (म)

हन्त विदन्तोऽपि ते न विदन्तीवेदं यत्-'

सालङ्कारा सरीतिर्गुणगणसहिता दोषशून्याऽपि वाणी

प्रीतिं पुष्णाति तन्वीमपि न, यदि रसं नो परेशं गृणीयात्।

राजाक्रीडप्ररूढः सुरभिसलिलजुट् प्रोल्लसत्पल्लवोऽपि

सान्द्रच्छायः पलाशी मन उत धिनुयाच्चेद्भवेत्सोऽवकेशी॥ (य)

इति। परब्रह्मप्रतिपादनमेव हि वास्तविकं वाचां फलम्। यथाहतुः श्रुती-'तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यम्, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति। विरलाः खलु ईदृक्फलप्रसवित्र्यो वाचः। यतो हि—

परमात्ममात्रनिष्ठाः कविताकाष्ठा नरा न बंहिष्ठाः।

शान्तिसुधारसमिष्ठाः कृतयस्तानिह विना न सुलभिष्ठाः॥ (र)

(म) कुलशेखरनृपतिविरचित 'मुकुन्दमाला' गतस्य एतत्पद्यस्योत्तरार्धं यथा-'गोविन्देति जनार्दनेति जगतां नाथेति कृष्णेति च व्याहारैः समयस्तदेकमनसां पुंसामतिक्रामति॥' इति॥ (य) अलङ्काराः=उपमादयः। रीतयः=वैदर्भ्यादयः। गुणाः=माधुर्यादयः। दोषाः=दुःश्रवत्वादयः। तन्वीम्=अल्पामपि, प्रीतिं=वास्तविकमानन्दं न पुष्णाति, रसं=रसस्वरूपं परेशं=परमात्मानं नो गृणीयात्=न प्रतिपादयेद्यदि इत्यन्वयः। 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इत्यालङ्कारिकाः। स च रसो वस्तुतः परमेश्वर एव। 'रसो वै सः' इति श्रुतेरिति भावः। राजाक्रीडः=राजोद्यानम्। सुरभि सलिलं जुषत इति तथा। 'प्रावृट्' शब्दवत्प्रक्रिया। पलाशी=(चूतादि) वृक्षः। 'उत' इति प्रश्ने। अवकेशी=फलशून्यः। 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः॥ (र) कविताकाष्ठाः=कवित्वस्योत्कर्षभूताः। 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इत्यमरः। मिष्ठाः=मधुराः। कृतयः=ग्रन्थाः। बंहिष्ठाः=भूयांसः। सुलभिष्ठाः=अतिसुलभाः। न सुलभिष्ठाः किन्तु अतिदुर्लभा इत्यर्थः।

ये पुनरीदृशाः साक्षात्कृतपरब्रह्मणो महामहिमानो धनमानास्पृहया-लवो दयालवो वश्यवाचः श्रीशङ्कराचार्य-माधवाचार्य-मधुसूदनसरस्वती-हरिहरोपाध्याय-श्रीकृष्णमिश्राद्या अङ्गुलिगण्याः पुरुषाग्रगण्याः, तेष्वेवान्यतमभावभाजो नन्विमे श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीयतीन्द्रचरणाः। यानि च प्रबोधचन्द्रोदय-भर्तृहरिनिर्वेद-शङ्करविजयादीनि परब्रह्मोपवर्णनैकपरायणानि कियन्तिचित्काव्यानि, तेष्वेवान्तर्भवति इदमिदानीं प्रकाशपदवीं नीयमानं '(त्रिशती) श्रीगुरुचरितं' 'श्रीदत्तचम्पू'श्चेति काव्ययुगलम्।

श्रीगुरुचरितकाव्यम्

प्रसिद्धमहाराष्ट्रभाषाग्रथितश्रीगुरुचरितस्थान्येव समस्तानि कथावस्तूनि, प्रायः समस्य क्वचिच्च विस्तार्य नवोत्तरशतत्रयश्लोकात्मकेऽस्मिन् काव्ये तथैवानुपूर्व्या समुपनिबद्धानि श्रीचरणैः। तत्रत्यैकपञ्चाशदध्यायगताः कथासन्दर्भा इह यथार्हं प्रत्येकमेकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा सरससरसैर्विविधवृत्तालङ्कारहृद्यैरनवद्यैः पद्यैरुपावर्णिषत। सुभगा इमे कथाभागाः प्रायः समस्तैरेवास्तिकैर्विज्ञातचरा इति न तत्सारः पुनरिह (प्रस्तावनायां) समुद्ध्रियते।

श्रीदत्तचम्पूः—

'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते' इति हि चम्पूलक्षणमामनन्ति सन्तः। व्युत्पादयन्ति च शब्दमेनं 'चमत्कृत्य पुनाति (सहृदयान्विस्मितीकृत्य प्रसादयति) इति चम्पूः। (पृषोदरादित्वात्साधुः)' इति। केवलान्मुक्तकादिमहाकाव्यान्तपद्यतः, तादृशात्कथाऽऽख्यायिकादिगद्यतोऽपि तदुभयमय्यां चम्वामन्यादृशीमतिमधुरां रसानुभूतिं मन्यन्ते मनीषिणः। यथाऽऽह गहनसाहित्यगहनाकुतोभयविहरणहरिः श्रीवेङ्कटाध्वरी—(ल)

'पद्यं यद्यपि विद्यते बहु सतां हृद्यं विगद्यं न तद्
गद्यं च प्रतिपद्यते न विजहत्पद्यं बुधास्वाद्यताम्।
आदत्ते हि तयोः प्रयोग उभयोरामोदभूमोदयं
सङ्गः कस्य हि न स्वदेत मनसे माध्वीकमृद्वीकयोः॥' इति॥

(ल) गहनं=निबिडं; साहित्यमेव गहनं=वनं तत्र अकुतोभयविहरणे=निर्भीकतया सञ्चरणे, हरिः=सिंहस्वरूपः॥

अत्र श्रीदत्तचम्पूग्रन्थे अच्छा गुच्छाद्यपरपर्यायास्त्रयो भागाः। प्रथमे अर्जुनाधिकवीर्यस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य, मध्यमे अर्कप्रभस्य अलर्कस्य चरमे च अचरमगण्यस्य आयूराजस्य श्रीदत्तगुरुराजानुभावपर्यवसायी पुण्यः श्लोकः प्राधान्येन उपश्लोकितः। (व) यथा—

(१) आसीन्निजसमुज्ज्वलसमज्याचकितीकृतनिखिलनिर्जरसमज्यो हिमांशु-वंशावतंसः अवार्यवीर्यः कृतवीर्यो नाम महीपतिः। तस्यैव कुमार-पराक्रमोऽयं कुमारः कार्तवीर्यार्जुनो नाम। ताते दिवं याते सिंहासनस्वीका-राय सचिवादिभिः समभ्यर्थितोऽप्ययमर्जुनः अनिवार्यभृत्यादिकृतदुष्कृतान-र्थतो भीतः प्राज्यमपि तद्राज्यमनभिलपन् भर्गाभस्य गर्गमुनेरुपदेशेन सह्यशिखरिणि सदयहृदयं श्रीदत्तात्रेयं साक्षात्कृत्य तद्वरप्रभावतः प्रधनेऽप्रति-द्वन्द्वतां चिरञ्जीवितां बाहुसहस्रादिकं च सम्प्राप्य सर्वत्राप्रतिहतगतितया प्रजानां मानसमपि दुरितं दण्डयन् भुवं सुबहुसमयं साधु प्रशशास। अथ विषयविरक्तोऽयं दत्तभक्ताधिराजः योगेन राजन्तं योगिराजं तमेव दत्तगुरुं पुनरुपसृत्य निरवग्रहेण तदनुग्रहेण योगसिद्धिमधिगम्य प्रारब्धपरिहाणाय लोकसङ्ग्रहणाय च तदनुशिष्टः शिष्टसरणिमनुसृत्य यज्ञैर्यजन् प्रजाः पालय-न्नुवास। सुमतिसम्राडप्ययं नृपतिः प्रारब्धप्रेरितमतिर्जातुचिज्ज्वलदग्नेरिव जमदग्नेराश्रममेत्य तद्धोमधेनुं कामधेनुं प्रसह्य हरन् विदितवृत्तेन तत्तनयेन वपुष्मता अस्त्रविद्याग्रामेणेव परशुरामेण कठोरेण कुठारेण हठात्कृत्तोत्तमा-ङ्गोऽप्यविकृतचित्तः सत्तममपुनरावृत्तं दत्तभूयं सुलभमलभत। (श)

(२) कृत्स्नकुवलयसमुच्छ्रितविजयध्वजस्य कुवलयाश्वापरपर्यायकृतध्वज-स्याभूत् कमनीयकान्तिः काऽपि दैत्यप्रतारणाप्राप्तपञ्चत्वापि परशिवप्रसाद-

---

(व) श्लोकः=कीर्तिः। अनुभावः=प्रभावः॥ (श) समज्यया=कीर्त्या च-कितीकृता निखिला निर्जरसमज्याः=देवसभा येन यस्य वा सः। 'यशः कीर्तिः समज्या च' इति, 'समज्या परिषद्गोष्ठी' इति चामरः। प्रधने= युद्धे। जातुचित्=कदाचित्। ग्रामेण=समुदायेन। अपुनरावृत्तं=पुनरावृत्ति-रहितम्। दत्तभूयं=दत्तत्वम्॥

समासादितपुनर्जीवना पतिचरणपरिचरणादिसद्धर्माचरणानलसा मदालसा नाम प्राज्ञी राज्ञी। ब्रह्मज्ञा ब्रह्मज्ञीकृतप्रथमपुत्रत्रयाऽपि सा, प्रवृत्तिपथनिरतभावस्य धवस्य साभिनिवेशानिदेशेन परवशीकृता तुरीयमलर्काख्यं तनयं नयादि समुपदिश्य तस्य भुजशिरसि भूधुरं पाणौ चैकं सुगुप्तं पत्रं निवेश्य; वनं जिगमिषन्तं कान्तमनुससार। सोऽयमलर्कश्चोदनामिषेण आमिषादिसमासक्तमनीषो मनीषिणा बुबोधयिषुणा सुबाहुनामकाग्रजेन जन्ये विजितो विजनं वनमेत्य मातृदत्तपत्रतः, 'त्यक्त्वा स्वेषां विरुद्धानां सङ्गं सत्सङ्गमाचरेत्' इति बोधमधिगम्य अमह्यधामानमपि सह्यधामानं करुणाभरणं श्रीदत्तचरणं शरणं जगाम। जगद्गुरुणा श्रीदत्तगुरुणा च 'विरागैकमात्रो मदालसापुत्रोऽयं पात्रमात्मोपदेशस्य' इति मत्वा सत्त्वाकरोऽयमलर्को यमादिसमाध्यन्तयोगे सम्यक्शिक्षितोऽपरोक्षसाक्षात्कारभूरभूत्। (५)

(३) जैवातृकजननजनुः सत्कर्मण्ययितसकलायुरायुः भवामयजायुं भगवन्तं श्रीदत्तात्रेयं प्रसाद्यापि; अप्रातान्तमायाभ्रान्तः परमपुरुषार्थप्रदादपि तस्मात्परमपुरुषात् सकलसुरासुरविजयिनं सुतमेवावृणोत्। स चायं जातमात्र एवायुःपुत्रः 'असौ निजनिधननिदानम्' इति जानानेन हुण्डाख्ययातुधानेन नाशं निनीषितोऽपि अतर्क्योदयया श्रीदत्तप्रभुदयया रक्षितोऽक्षत एव वशिवरिष्ठस्य ऋषिवशिष्ठस्य प्रतीहारं प्रापितोऽभूत्। इतश्चाकस्मात्सुततिरोधानविदीर्णस्वान्तौ अविदितोदन्तौ अतिरुदन्तौ निजसात्वन्तौ तत्पितरौ विश्वपिता श्रीदत्तात्रेयो नारदमुनिमुखेन संसारस्यासारत्वं पुत्रस्याक्षतगात्रत्वं चावगमय्य समाश्वासयामास। सर्वज्ञेन वसिष्ठऋषिणा 'नहुषः' इति निबद्धनामधेयोऽतिरूपधेयोऽसौ बालः बालशशीवानुदिनमेधमानस्तेनैव मुनिना धनुरादिविविधविद्यापारावारपारं गमयाञ्चक्रे। अथ स कदाचिदाखेट-

(५) कुवलनः=भूवलयः। चोदना=विधिः। विहितयज्ञाद्यनुष्ठाननिर्णयेऽन्यर्थः। आमिषं=मांसम्। धाम=तेजः स्थानं च। विराग एव एकमात्रा=मुख्यपरिच्छदो यस्य स तथा। 'मात्रा परिच्छदे। अल्पे च परिमाणे सा' इत्यमरः।

मृशादटवीमटन् वियद्वचोविदितनिजजन्मादिनिखिलवृत्तान्तो वसिष्ठेन च तत्सत्यत्वाभिधायिना भण्डप्रकाण्डस्य हुण्डस्य संज्ञपनायागतः सङ्क्रन्दन-सम्प्रेषितस्यन्दनादिमन्देतरीकृततेजाः पापजनं तं पुण्यजनं समरायाकारयत् । अनुपदमतिप्रभूतपृतनां पुरस्कृत्य समागतं चण्डमपि तं हुण्डं सीहुण्डमिव लीलया विदार्य परिसमाप्तदुर्नियत्युषोऽयं नहुषस्तद्रक्षोनिगडितामतिसुन्दरी-मशोकसुन्दरीं मुनिनिदेशतः परिणीय विजयश्रियेव तया सह निजपत्तनमेत्य अतिप्रणयेन पितृचरणौ प्रणनाम । श्रीदत्तदत्तोपदेशशमितमायामायुरायु-र्लोकदृष्ट्या प्रमोदवृष्टिमयेऽप्यस्मिन्समये नातिहृष्टमना नचिरात्तमेव पात्रं पुत्रं राज्ये समभिषिच्य श्रीदत्तपदानन्दसुधासिन्धौ निजजीवबिन्दुमपुनरागमाय ऐक्यं गमयामास ॥ (स)

इति सुचरितवृन्दं दत्तभक्ताधिराजां
कविकुलगुरुवन्द्यैर्देशिकेन्द्रैः प्रणीतम् ।
मतिमितरपदार्थाद्द्राक्परावर्त्य बिन्दो
रतिमतिजितमुक्तिप्रीतिमेतत्तनोति ॥ (ह)

(स) जैवातृकजननजनुः—चन्द्रवंशसमुत्पन्नः । आयुः—तन्नामको राजा । जायुम्—औषधम् । 'अगदो जायुरित्यपि' इत्यमरः । अक्षतः—क्षतरहितः । वशिवरिष्ठस्य—जितेन्द्रियेषु श्रेष्ठस्य । प्रतीहारं—द्वारम् । उदन्तः—वार्ता । सात्वन्तौ—भक्तौ । अतिशयितं रूपधेयं यस्य स तथा । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । आखेटः—मृगया । वियद्वचः—आकाश-वाणी। संज्ञपनाय—वधाय । सङ्क्रन्दनः—इन्द्रः । स्यन्दनः—रथः । पुण्यजनं—राक्षसम् । लीलया—अनायासेन । सीहुण्डः—वनस्पतिविशेषः । 'निवडुंग' इति भाषायाम् । 'अथ सीहुण्डो वज्रस्नुक् स्त्री स्नुही गुडा' इत्यमरः । परिसमाप्ता दुर्नियतिः—दुर्दैवरूपा उषा=रात्रिर्यस्य स तथा । शमितः मायैव मायुः—पित्तं यस्य सः । 'मायुः पित्तम्' इत्यमरः ॥ (ह) बिन्दोः—विदुषः । 'बिन्दो रतिम्' इत्यत्र 'रो रि' इति रलोपः । अतिजिता=तिरस्कृता मुक्तिप्रीतिः—ब्रह्मानन्दो यया तादृशीं रतिम्=आनन्दं तनोतीत्यन्वयः ॥

तदेवं त्रिशतीकाव्ये कृत्स्नगुरुचरितस्य श्रीदत्तचम्प्वां च सम्पूर्णदत्तपुराणस्य तात्पर्यमपरिहीणमर्पयद्भिः श्रीचरणैः कुम्भे निहितो नन्वम्भोनिधिः।

रसः—

'एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा। अङ्गमन्ये रसाः सर्वे' इति नियमो नाटकमात्रविषयतयाऽनुशिष्टोऽपि काव्येष्वपि प्रायः सर्वैः कविभिः परिपाल्यमान इव लक्ष्यते। अत एव श्रेष्ठकाव्यत्वेनाभिमतेषु नैषधमाघमेघदूतादिषु शृङ्गाररस एव परं परिपोषमधिगमितः। श्रीचरणैस्तु परिपाटीमिमां सुदूरतः परित्यज्य शान्तमेव रसं प्रधानीकृत्य सङ्ग्रथिताः सर्वे ग्रन्थाः क्षणदाक्षणिकाः परिणामविरसाश्चैते शृङ्गारादय इति। यथाह सार्थकीकृतसाहित्यादिस्वाध्यायः श्रीहरिहरोपाध्यायः—

'शृङ्गारादिरनेकजन्ममरणश्रेणीसमासादितै-
रेणीदृक्प्रमुखैः स्वदीपकसखैरालम्बनैरर्जितः।
अस्त्येव क्षणिको रसः प्रतिपलं पर्यन्तवैरस्यभू-
र्ब्रह्माद्वैतसुखात्मकः परमविश्रान्तो हि शान्तो रसः॥' इति।

शान्तस्य च रसत्वं कैश्चिद्विपश्चिद्भिर्विप्रतिपत्तिविषयतां नीयमानमपि दृढतमसहृदयहृदयप्रमाणकतया गीर्वाणगुरुणाऽप्यशक्यवारणम्। साहित्यदर्पणादिकृद्भिः श्रीविश्वनाथकविराजादिभिश्च सम्यक् साधितं तस्य रसत्वम्। यथा—

'शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः।
अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते॥
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः॥
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः।
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः॥'

इति शान्तरसस्वरूपमुपदर्श्य—

'निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ' (ळ)

इति रसान्तरेष्वन्तर्भावं प्रत्याख्याय—

'युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव मतः ।
रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥ ' (क्ष)

इति सञ्चारिभावाद्यवस्थानविरोधं परिहृत्य च व्यवस्थापितमेतस्य रसत्वमिति सन्तोषसन्ततिरियं शान्तिप्रणयिनाम् । प्रकृतग्रन्थेऽपि संसारमिथ्यात्वालम्बनः योगिनाथश्रीदत्तगुरुनाथसङ्गमसमुद्दीपितः कार्तवीर्यादिगतनिर्वेदादिव्यभिचरितः परब्रह्मसाक्षात्कारादिसमुद्भूतरोमाञ्चाद्यनुभावितश्च रससम्राट् शान्तो रसः समुल्लसति । नवनवैर्वृत्तैः सुललितैरलङ्कारैश्च समलङ्कृतमिदं काव्यद्वयं सावधानमनुशील्यमानं पोषयति विशेषं तोषम्;

(ळ) अस्य श्लोकार्धस्य हरिदाससिद्धान्तवागीशकृता व्याख्या—'नन्वत्रापि भूतदयायां धर्मादौ चोत्साहसत्वात् तादृशोत्साहस्य स्थायिभावत्वाङ्गीकारेणायमपि दयावीरादावेवान्तर्भवतीति कथं शान्तो नामातिरिक्तरसोऽङ्गीक्रियत इत्याह निरहङ्कारेति । अस्मिन् शमे जाते शमिनो निरहङ्काररूपत्वात्–'अहमेतत्करिष्यामि ' 'ममैते ' इत्याकारसर्वाहङ्कारवर्जितत्वात् एष शान्तत्वेनाभिमतो रसो नो दयावीरादिः न दयावीराद्यन्तर्भूतो भवितुमर्हति । आदिशब्दात् धर्मवीरादिपरिग्रहः । एतदुक्तं भवति—स्थायिभावाश्रयस्य साहङ्कारत्वे दयावीरादिः, निरहङ्कारत्वे तु शान्त इति वैचित्र्यविशेषाद्भेदाङ्गीकार इति । ' इति ॥ (क्ष) साहित्यदर्पणे इत्थमवतारितोयं श्लोकः—'ननु 'न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागो न च काचिदिच्छा । रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमः प्रधानः ' इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमिति उच्यते—' इति । परिपोषकाणां विभावानुभावादीनामभावेन पुष्ट्यभावात्केवलस्य शमस्य कथं शान्तरसत्वमित्याशङ्कार्थः । अथास्य पद्यस्य वागीशकृता व्याख्या—'युक्तेति । युक्तः समाधिमान् वियुक्तस्तद्विपरीतः संसारी युक्तश्चासौ वियुक्तश्चेति युक्तवियुक्तः । तथा च यः संसारकर्मणि व्याप्रियमाण एव योगमभ्यस्यति स युक्तवियुक्त

उदञ्चयति रोमाञ्चम्, समेधयति धर्मे श्रद्धां; प्रकाशयति प्रारब्धस्यापरिहार्यत्वम्, निबोधयति निःसीमतमं निर्वेदस्यानुभावं; मानयति महापुरुषसमागमस्य आचार्योपदेशस्य च महिमानं; निवेदयति निःशेषाणामपि सांसारिकभावानां निःसारत्वं; व्यनक्ति च सर्वथा सद्गुरुभक्तेर्भुक्तिमुक्त्युभयप्रदत्वम्। अन्तरान्तरा नारिकेलपाकमिव प्रापितमिदं काव्यफलयुगलं; बाला मा क्लिषतेति करुणावर्षणवरुणैः श्रीचरणैः अतिनिशितव्याख्यानासिना स्वयं विभज्य स्थापितमिति यत्सत्यमत्यधमर्णं जिज्ञासुकुलं श्रीचरणानाम्। सत्यप्येवं यदि नाम वयं नानुभवेमात्र रसाश्लिष्टतां परेशस्पष्टतां च; अनुभवेम वा क्लिष्टतां म्लिष्टतां च, तर्हि सोऽयं दोषोऽस्मादृशां मितम्पचाया मतेः, न तु श्रीचरणसदृक्षाणां महितायाः कृतेरिति तत्परिमार्जनाय आर्जवेन यतितव्यम्। स्मर्तव्यं च—

'काव्यान्यपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रवत्।
उत्सवः सुधियामेव हन्त दुर्मेधसो हताः॥'

इति वाग्देवीमहामहस्य भामहस्य, (ज्ञ)

इत्युच्यते यथा–जनकराजर्षिः। तद्दशायां तदवस्थायां पुरुषस्य यः शमः अवस्थितो वर्तते स एव शमो यतो रसतां शान्तरसत्वम् एति प्राप्नोति तत्तस्मात् अस्मिन् शान्तरसे सञ्चार्यादेः आदिशब्दादालम्बनोद्दीपनानुभावानां चापि स्थितिश्च न विरुद्धा। तदानीमपि पुरुषस्य संसारासक्तिमत्त्वेन निर्वेदहर्षादीनामपि सम्भवादिति भावः।' इति। अत्र साहित्यदर्पणस्था अग्रिमा अपि त्रिचतुराः पङ्क्तयः अवश्यं द्रष्टव्याः। यथा "यच्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः। उक्तं हि–'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्॥ सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत्। अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा॥' इति॥ (ज्ञ) वाग्देवीमहामहस्य सरस्वत्या महोत्सवरूपस्य। 'मह उद्धव उत्सवः' इत्यमरः।

'इत्येवं श्रुतिनीतिसम्प्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः ।' (श्री)

इति सकलदर्शनाचार्याणामुदयनाचार्याणां च विचारचारु वचनम् । व्याकरणान्तरशक्यसमाधानः अपाणिनीय इव प्रतीयमानः किञ्चिच्छब्दप्रयोगादिः कपोलकज्जलमिव दृग्दोषपरिहारहेतुर्नातीव प्रभवत्येतत्काव्यसुषमातिशयमोषे इति कृतम् अतिसुकृतिकृतिगुणदोषाविष्कृतिबालचापलेन ।

वृत्तालङ्कृतिविवृतिव्याजेनैते कृती जनं दीनम् ।
अध्यापिपन् कवीश्वरगुरुचरणा एनममतीनम् ॥ (द)

अन्तेवसत्सु सत्स्वपि गुरुकविमतिमत्सु तुच्छवत्सोऽयम् ।
अत्रादेशि गुरूद्धैरद्धा तद्धेतुरज्ञवात्सल्यम् ॥ (त)

नालङ्कारचयेऽस्ति मे परिचयो वृत्तं न चित्तं गतं
शास्त्राणां श्रवणं च नो, न रसनं कर्तुं रसानां मतिः ।
एषा माधुकरी परं बुधजनादाहृत्य संस्थापिता
भिक्षा शैक्षसुहृत्पुरो, गुरुपदन्यस्तेति तैर्जुष्यताम् ॥

(श्री) अशक्यप्रत्युक्तिविविधवाचोयुक्तिसंसाधितपरमेश्वरसत्ताकस्य 'कुसुमाञ्जलि' नामकग्रन्थप्रवरस्यान्ते परमेश्वरमुद्दिश्य आचार्यपादानामुक्तिरियम् । एतदुत्तरार्धं यथा—'किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः काले कारुणिक त्वयैव कृपया ते भावनीया नराः ॥' इति ॥ (द) एते कृती=त्रिशतीकाव्यदत्तचम्पूरूपग्रन्थौ (कर्म) । अध्यापिपन्=पाठितवन्तः । ण्यन्तादध्युपसृष्टादिङो लुङ् । 'एनम् अमतीनम्' इति च्छेदः । अमतीनां=बुद्धिरहितानाम्, इनं=श्रेष्ठम् ॥ (त्त) गुरुः=बृहस्पतिः कविः=शुक्रः, तद्वन्मतिमत्सु । अत्र=अलङ्कारादिविवरणकर्मणि । आदेशि=आज्ञप्तः । कर्मणि लुङ् । गुरूद्धैः=कवीश्वरगुरुश्रेष्ठैः । 'प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ' इत्यमरः । अद्धा- निश्चयेन ॥ (स) (शैक्षसुहृत्पुरः=) शैक्षसुहृदां=नूतनविद्यार्थिरूपमित्राणां, पुरः=अग्रतः । गुरुपदेति—माधुकरीत्वादाहर्तृप्रमादादिवशाच्च सङ्कीर्णत्वादिसत्त्वेऽपि गुरोः=श्रीदत्तस्य पदे न्यस्ता=समर्पिता इति कृत्वा इयं भिक्षा तैः शैक्षसुहृद्भिः जुष्यतां=सेव्यताम् । एषा=अलङ्कारादिविवरणरूपा प्रस्तावनारूपा च ॥

अस्तु । येषामकम्पयाऽनुकम्पया करालेऽप्यत्र कलिकाले सनातनधर्मरक्षा-प्रतिसरसदृक्षाणि ईदृक्षाणि ग्रन्थर्क्षाणि आक्षिपथातिथीकुर्मः, तान् श्रुतिचरण-वर्ण्यचरणान् श्रीचरणानन्ते पुनः सकृत्स्वान्तमानीय विरिरंसामि विस्तरात् —(म)

आसक्तिं नहि गोकुले वितनुते न द्वापरे तिष्ठति
स्फारं प्लुष्यति धर्मराजनगरीं जोषं वृषं पुष्यति ।

(म) प्रतिसरः=कङ्कणसूत्रम् । ग्रन्थर्क्षाणि=श्रेष्ठग्रन्थान् । श्रुतिचरणाः=वेदशाखाः । स्वान्तमानीय=स्मृत्वा ॥

(थं) आसक्तिमिति । भगवान् वासुदेवो (श्रीकृष्णो) हि द्वापरयुगे गोकुले आसीत्, धर्मराजादिपाण्डवानां पुरं मयसभानिर्मापणादिना समवर्धयत्, वृषनामकं राक्षसम् (वृषभासुरम्) अवधीत्, सारथ्यादिना गीतामृतोपदेशेन च धनञ्जयम् (अर्जुनं) समतोषयत्, प्रद्युम्नाख्यं काममजनयत्, बलभद्रश्च (बलरामः) तस्य बन्धुरभवत् । एष श्रीचरणरूपी वासुदेवस्तु अपरः=सर्वथा तद्विलक्षणः । तथाहि—गोकुले=गवामिन्द्रियाणां कुले=समुदाये आसक्तिं, न हि वितनुते=न करोति । द्वापरे=संशये न तिष्ठति । 'छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इति श्रुतेः । 'द्वापरौ युगसंशयौ' इत्यमरः । कलियुगे तिष्ठतीति वा । धर्मराजस्य=यमस्य नगरीं, नरकमित्यर्थः । स्फारं बहु यथा तथा प्लुष्यति=दहति । वृषं=धर्मं, जोषं=सानन्दं निराडम्बरमिति वा, पुष्यति=वर्धयति । अनुतिष्ठतीत्यर्थः । 'सुकृते वृषभे वृषः' इत्यमरः । धनं=वित्तं, जयं=वादादिविजयं च न प्रीणाति=नेच्छति । 'किमिच्छन्कस्य कामाय शरीर-मनुसंज्वरेत्' इति श्रुतेः । कामस्य=विषयवासनाया जनकतां न धत्ते । प्रत्युत वैराग्यमेवोत्पादयतीत्यर्थः । अबलानाम्=अनाथानां, भद्रः=हितकरो बन्धुः । ईदृशोऽयं श्रीचरणरूपी वासुदेवः दीनान् नः=अस्मान्, अवतात्=रक्षतु ॥

न प्रीणाति धनं जयं जनकतां कामस्य धत्ते च नो
दीनान्नोऽबलभद्रबन्धुरपरः श्रीवासुदेवोऽवतात् ॥ (थं)

इति शिवम् । (ॐ)

मुनिर्वृन्दम् । (मुळगुंद)
श्रीपादश्रीवल्लभजयन्ती. (भा. शु. ४)
१८७५ तमः शकः ।

सच्चरणरजःप्रणयाभिलाषी
शङ्करदीक्षिततनुजन्मा तापसोपनामा श्रीपादशर्मा ।

(ॐ) अत्र प्रस्तावनायामनेकाः कल्पनाः शब्दाश्च 'संस्कृतचन्द्रिका'तः परिगृहीता इति तत्सम्पादकानां शिवभूयंगतानां 'विद्यावाचस्पति शशिवडेकरोपाह्वअप्पाशास्त्रिणा'मधमर्णोऽयं दीनो लेखकः ॥

श्रीगुरुचरणार्पणमस्तु ।

ॐ तत्सत् ।

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

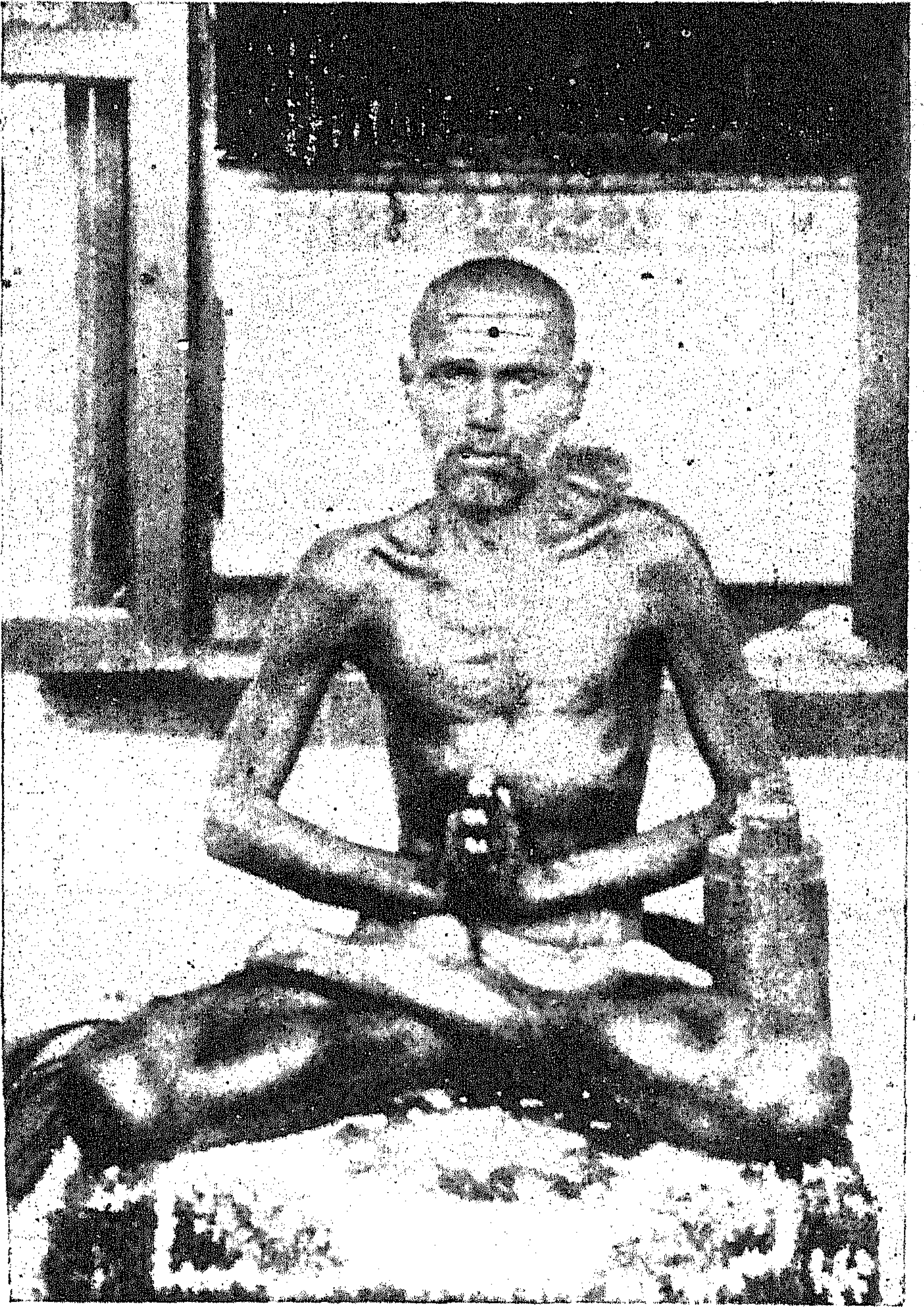
श्री. प. प. वासुदेवानंन्दसरस्वतीकृतं

श्रीगुरुचरित्रकाव्यम्

सटीकम्

॥ विश्वामित्रो गाधिपुत्रो मंत्रदृक्करुणानिधिः सोऽपि सन्ना। यस्य
भावात्तपसा ब्रह्मर्षित्वं गतो मतः ॥ ८ ॥ गाधिराजपुत्रः विश्व
स्यामित्रः निरवात् मित्रः मित्रत्वाच्चापि विख्यातः स्त्रियोऽपि सन्न्य
स्य भावात्तपसा ब्रह्मर्षित्वं गतः मतः सर्वमान्यः मंत्रदृगग्र
त्र द्रष्टा वा एव तान्यवे त्यामित्रेण दृष्टत्वान्मंत्रो ऽस्य जात
गादि श्रुतः ॥ ११ ॥ जमदग्निः माथवत्याः रेणुका अग्निरि
वाभवत् शिवांशा मंत्रदृग्वह्निः शिवांशा रेणुकां सती ॥
१० ॥ रेणुका अग्निरिवत्तजस्वी सत्यवत्याः सकाशात शिवां
१२ ॥ जमदग्निरभवत् स मंत्रदृक् मंत्रद्रष्टा शिवांशं पार्वती
कल्पा रेणुका सती वव्रे १०० ॥ पंचाग्न्यासक्तः सुताः ख्याताः रति श
पंचाग्नयः वाचिताः रामाति मात्र परमो धीमवा रतिश
जिता १ दाक्षि णाग्निगा गार्हपत्यः आहवनीयः सभ्यावसथ्य पंचाग्न्य
स्वतयाः सुताः ख्याताः लोक प्रथिताः अर्चिताः लोकपूजिताः
पंच आसन् अत्राप्यामध्ये तिमः धीरः समरधीरः वीरः शत्रुज
तीनाम्ना रामः क्रमः विष्णुरवतीर्णः अग्निर्देवानामवमो विष्णुः परम
इति श्रुतेः

श्री. प. प. श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिमहाराज

जन्म श्रावण वद्य ५ शके १७७६ समाधि आषाढ शुद्ध १ शके १८३६

सर्वलक्षणसंपन्नः सर्वविद्याविशारदः ।

आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान समदृङ्‌ मुनिः ॥ १ ॥

श्रीगुरुचरित्रकाव्यसटीकप्रारंभः

सुशंकरं सन्तमजं गुरुं परं परंपराध्रं प्रणमत्पुरंदरम् ॥
दरं हरन्तं प्रवरं सुसादरं भजेऽत्रिजं योगिवरं निरन्तरम् ॥१॥

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ शृयति दुःखं तनूकरोतीति शं; सुष्ठु, शोभनं मोक्षपर्यवसायि, शं, कल्याणं करोतीति शंकरः तं। कोऽसौ, देवविशेषः। न। सन्तं कालत्रयाबाधं। किमव्यक्तं। न। परं, पुरुषं। 'अव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गति'रिति श्रुतेः। अतएवाजं, जन्मादिविकारशून्यं। अतएव गुरुं। 'स एव पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाऽनवच्छेदा'दिति पातञ्जलोक्तेः। अतएवावधूतादिरूपेण धर्मादिपरंपराधरं। अतएव प्रणमत्पुरंदर उपलक्षणात् सर्वे देवा यस्मै तं। यद्वा प्रणमतामष्टपुराणि दारयतीति तं। भक्तानां दरं, भयं द्वितीयाभिनिवेशलक्षणं हरन्तं। अतएव प्रवरं, मुख्यतमं। योगिवरं, योगिपूज्यं अत्रिजं, दत्तात्रेयं। यद्वा त्रिषु सह्याद्रि-पाञ्चालदेश-करञ्जनगराख्यस्थानेषु जातं। यद्वा त्रिभ्योऽत्रिमुनि-राजाख्यद्विजमाधवाख्यविप्रेभ्योऽनसूयासुमत्यम्बाभ्यो वा जातं त्रिजं श्रीदत्तात्रेय-श्रीपाद-श्रीनृसिंहसरस्वत्याख्यं गुरुं, सुसादरं यथा तथा निरन्तरं सन्ततं भजे। 'एकस्याप्यसकृत्पर' इति रेफावृत्त्यानुप्रासः शब्दालंकारः। 'नानार्थसंश्रयः श्लेष' इति श्लेषालंकारः। अनयोरेकत्र समावेशात्तिलतण्डुलवत्संसृष्टिर्वा। 'सैषा संसृष्टिरेतेषां भेदेनैक्यादिह स्थिते'रिति ॥ वंशस्थवृत्तम् ॥ १ ॥

विकाराभावेऽपि प्रभुरभवदाकारविदजोऽधिकाराभावेऽपि
स्वविमलयशोऽवाचयदतः॥ पिता पुत्रस्याऽऽस्यादिव ननु वचो
यो निजमुदे स देवोऽद्याप्युक्तिं शिव इह मुहुर्वाचयति हि॥२॥

स दत्तात्रेयोऽजः प्रभुः जन्मादिविकाराभावेऽपि आकारविदाकारवा-

निवाऽभवत्। यो ग्रन्थकर्तुर्मम ग्रन्थरचनाधिकाराभावेऽपि संस्कृतवाण्या गुरुचरितरचनद्वाराऽतः, मत्तः स्वविमलयशोऽवाचयन्। अत्र दृष्टान्तः। पिता पुत्रस्याऽऽस्यान् नववचः नवीनवचनमिव। किमर्थं। निजमुदे स्वसंतोषाय। स शिवो देवो दत्तात्रेयः। मुहुः इह लोके मन्मुखादेव काव्यरूपामुक्तिं। हि, निश्चयेन। वाचयति मदिच्छाभावेऽपि बलान्मां वाचालं करोति। दृष्टान्तालंकारः। 'दृष्टान्तः पुनरेतेषां भावानां प्रतिबिम्बन'मित्युक्तेः॥ शिखरिणी॥ २॥

मुग्धा जग्धा दग्धा क्लिष्टा वाऽर्भस्य वाक् पितुर्मिष्टा॥
शिष्टाल्पदोषदुष्टा दिष्टाद्यूनोऽपि सास्य किं नेष्टा ॥ ३ ॥

यद्यपि पूर्वग्रन्थोक्तिरतिसमीचीनाऽथापि मुग्धा, अयथार्थस्वरवर्णा। जग्धा, ग्रस्तपदाक्षरा। दग्धा, कोपाद्यावेशेन। क्लिष्टाऽविस्पष्टा वाऽर्भस्याऽर्भकस्य वाक् पितुर्मिष्टा न किं अपि त्विष्टैव। एवमास्तां तावद्बाल्ये। दिष्टाद्दैववशाद्यूनोऽपि तरुणस्यापि पुत्रस्य शिष्टोऽवशिष्टो योऽल्पदोषः स्खलद्वीक्ष्वादिलक्षणः तेन दुष्टाऽप्यर्भस्य पुत्रस्य वाक् पितुर्नेष्टा किं अपि तु इष्टैव। एतन्न्यायेन ममापि वाक् प्रभोरिष्टैव॥ आर्या॥ ३॥

धीशुद्ध्यै प्राक्चरित्रार्थ एष संगृह्यते स्फुटः
प्राज्ञैः प्रेक्ष्योऽत्र तत्सारो दर्पणेऽल्पे यथा मठः॥ ४ ॥

नन्वनवग्राह्यमहिम्नो भगवतश्चरित्रवर्णने त्वं कियानेव यत्र वेदा अपि चकिता इति चेत् 'नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्रिण' इति न्यायमाश्रित्य निजधीपरिणामावधिवर्णनेन धीशुद्ध्यै, स्वस्यान्येषां च बुद्धिशुद्धये एष, वक्ष्यमाणत्वेन हृदि स्थितः, प्राक्चारित्रार्थः पूर्वोक्तगुरुचारित्रार्थोऽत्र मया संगृह्यते संग्रहेणाऽत्र कथ्यते। तर्हि पूर्वापेक्षयात्र काठिन्यं स्यादित्यत आह। स्फुटः न तु गूढः। तर्हि प्राक्चारितेनैव धीशुद्धिर्भवतु कुतो न्वयं पुनराभिक्रमः। अभिक्रमेऽपि कृत्स्नः पूर्वचारित्रार्थः स्फुटत्वेनात्र कथं संगृहीत इत्यत आहार्धेन। पूर्वचारितं विस्तृतं तत्सारोऽत्र ग्रन्थे प्राज्ञैः

प्रेक्ष्यः । अल्पेऽपि स्फुटत्वेन सर्वसारप्रेक्षणे दृष्टान्तः । दर्पणेऽल्पे यथा मठ इति । 'साधर्म्यं उपमाभेद' इत्युक्तेरुपमालंकारः ॥ अनुष्टुप् ॥ ४ ॥

गन्धर्वपूर्या प्रथिता क्षितौ गोगन्धर्वपूर्णाऽमरजापरीता ॥
गन्धर्वपूर्वाऽमरमण्डिता च गन्धर्वपूस्तुल्यकुसंसृतिघ्नी ॥ ५ ॥

चरितारम्भायोपोद्घातः । क्षितौ या गन्धर्वपूर्गाणगापुरमिति प्रथिता विश्रुता । गावः प्रसिद्धाः गन्धर्वा अश्वास्तैः पूर्णा । अमरजाख्यनद्या परीता परिवेष्टिता । गन्धर्वपूर्वामरैः गन्धर्वादिदेवैः मण्डिता विभूषिता च गन्धर्वपूस्तुल्या मिथ्याभूता या कुसंसृतिः कुत्सितसंसारस्तां निहन्तीति तथा ईदृशी प्रथिताऽस्ति । 'अर्थे सत्यर्थचिन्नाश'मिति यमकालंकारः ॥ इन्द्रवज्रा ॥ ५ ॥

सुचिरार्जितपातकान्तकं रुचिरागारमिदं ह्यकान्तकम् ॥
अचिरादखिलार्थदं पुरं शुचिराजेन विराजितं वरम् ॥ ६ ॥

पुनः कथंभूतं गाणगापुरं । सुचिरार्जितं अनेकजन्मार्जितं यत्पातकं तस्यान्तकं विनाशकम् । रुचिराणि सुन्दराण्यगाराणि गृहाणि यस्मिन् तत् । हि निश्चयेन । निवासिनां अकान्तकं दुःखवारकं । पुनश्चाचिराच्छीघ्रमेवाखिलार्थदं धर्मार्थकाममोक्षप्रदं । 'वायुः पवित्रमुच्यत' इत्यादिना ये शुचयो वाय्वग्न्यादयस्तेषां राजा परमात्मा दत्तात्रेयस्तेन विराजितमत एवेदं पुरं वरं सर्वपुरश्रेष्ठम् ॥ योगिनी ॥ ६ ॥

सत्रक्रिया द्राक् सफला भवन्ति यत्र प्रियार्थाश्च नरा भवन्ति ॥
आपन्नदुःखाः सुखिनश्च दत्त आपन्न दुःखानि यतोऽत्र दत्तः ॥ ७ ॥

यत्र गाणगापुरे सत्रक्रियाः इत्युपलक्षणं सर्वकर्मणां । द्राक् शीघ्रं सफलाः भवन्ति । यत्र च नराः प्रियार्थाः निवृत्तिपरा भवन्ति । यत्रापन्नदुःखाश्च सुखिनो भवन्ति । द्रागिति सर्वत्रानुकर्षः । आपन् विपत्तिः यत्र दुःखानि आध्यात्मिकादीनि न दत्ते । यतो यस्मात् कारणात् अत्र गाणगापुरे दत्तः

नृसिंहसरस्वतीरूपेणास्तीति शेषः। यत्र साक्षाद्भगवतो दत्तस्य स्थितिस्तत्र कुतो दुःखादिवार्ता किं वा केषां दुर्लभं इति भावः। यमकालंकारः। इन्द्रवज्रा ॥ ७ ॥

नरसिंहसुनामधारको नरसिंहः किमनामधारकः ॥
इति तद्दृशयेऽवधारकः प्रथितः प्राप स नामधारकः॥८॥

नरसिंह इति शोभनं नाम धारकः। अतएवाऽनामधारकोऽन्वर्थनामकः नरसिंहः किमित्यवधारकः श्रुतवान्। प्रथितः ख्यातः स नामधारकः तद्दृशये तस्य नरसिंहस्य दृशये साक्षाद्दर्शनाय प्राप। पूर्वोक्तपुरमिति शेषः ॥ योगिनी ॥ ८ ॥

सायंदेवान्नागनाथोऽथ देवरावोऽस्माद्गङ्गाधरोऽस्मात्स एव ॥
पूर्वे सर्वे भक्तिमन्तोऽथ तद्वत्स्यामित्याकाङ्क्षी
सरस्वत्यभिख्यः॥ ९ ॥

क्वाऽसौ प्रसिद्ध इत्यत आह। श्रीगुरुशिष्येषु प्रसिद्धात्सायंदेवान्नागनाथो जातः। अथ तदनंतरं नागनाथाद्देवरावो जातः। अस्माद्देवरावाद्गङ्गाधरो जातः। अस्माद्गङ्गाधरात् स एव नामधारको जातः। स स्वचित्ते विचारयामास। सायंदेवादयः सर्वे पूर्वे भगवद्भक्तिमन्तो जाताः। अहं तु न तादृशः किमनेन तद्वंशजन्मना। अथाऽतः परप्रयत्नेन तद्वद्भक्तिमान् स्यां अहं भवेयं इत्याकाङ्क्षी सरस्वत्यभिख्यः सरस्वतीनामकः स नामधारकः वक्ष्यमाणमुवाचेति शेषः। शालिनी ॥ ९ ॥

मां नो वेत्स्यपि नेक्षसे न शृणुषे सर्वज्ञ साक्षिन् विभो
नोपेक्षाऽर्हति सर्व मेऽज्ञनृपवत्त्वं नासि पूर्वप्रभो ॥
किं दाता सतृडब्दवद्धितर मेऽतोऽर्थ्यं पिताम्बा गुरु-
स्त्वं हृष्टो भव माऽऽगतोऽस्मि शरणं ह्यागःक्षमां मे कुरु॥१०॥

भो सर्वज्ञ, मां न वेत्स्यपि। अपिः प्रश्ने। न वेत्सि किं। भो साक्षिन्

मां नेक्षसेऽपि। भो विभो सर्वव्यापक, करुणं दीनं मद्वचो न शृणुषे किं। ज्ञात्वा दृष्ट्वा श्रुत्वाऽप्युपेक्षा कृतेति चेद्दीनस्य मे उपेक्षा नार्हति भवतो योग्या न भवति। यद्वा हे सर्व, अर्हति प्रशंसनीये भवति मे ममोपेक्षा नोचिता। ननु त्वं मां जानासि अहं तु त्वां विशेषतो न जानामीत्यपि वक्तुं नोचितं। 'जानाति भूपमल्पो नाल्पं भूपो विजानाति' इति किंचिज्ज्ञे भूपे उचितं, न तु भवति। यतः त्वं अज्ञभूपवन्नासि। हे ज्ञेति पृथक् संबोधनं वा। हे ज्ञ सर्वज्ञ, त्वं भूपवत् किंचिज्ज्ञो नासि। संबन्धं विनाऽहं न किंचिद्दास्यामीति चेत्संबन्धं दर्शयन् संबोधयति। हे पूर्वप्रभो पूर्वेषां सायं-देवादीनां प्रभुरधिपस्तत्संबुद्धौ। पूर्वेषां वा ब्रह्मादिदेवानां प्रभो। नान्य-दैवतान्तरं प्रार्थनीयमित्यर्थात्सूचितम्। ननु पूर्वैः सेवा कृता तथा त्वं कुर्विति चेत्तत्राह। तृषा सेवादिस्पृहया सहितः सतृट् सः दाता किं। अपि तु न दाता। यदुक्तं 'सेवामपेक्ष्य दाता न हि दाता किं तु तां विना दाते' ति। अथवा तादृशः कुत्सितो दाता किंदाता। अतोऽब्दवन्मेघवत् त्वं अनुपकारिणे मेऽर्थ्यं अर्थादनपेतं तव दर्शनं वितर देहि। सेवामपेक्ष्य दानपक्षेऽपि राजा सेवारहितायापि दासान्वयाय ददातीति सूचनायापि पूर्वप्रभो इति संबुद्धिः। न केवलं त्वं पूर्वप्रभुरपि तु मम पिता अम्बा माता गुरुश्च त्वमेव। 'पितरौ यत्र तु भिन्नौ तत्रान्यतरेण जीवनं हि शिशो' रिति न्यायोऽपि मयि नापद्यत इति भावः। नन्वपराधिनि त्वयि मम रोषोऽस्तीत्यपि न युक्तं। रुष्टो मा भव। हि निश्चयेन त्वां शरणमागतोऽस्मि मे ममाऽऽगसामपराधानां क्षमां कुरु ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १० ॥

द्विज इति नुतिमुक्त्वाऽगात्स मोहं समोऽहं न्विति निज-भजकेभ्यः शंसमानः समानः ॥ नरहरिरथ तं चाऽऽश्वासय-न्स्वप्न एव प्रकटितनिजधाम्नाऽत्राखिलं स्वप्न एव ॥ ११ ॥

स द्विजो नामधारकः इति पूर्वोक्तां स्तुतिमुक्त्वा मोहं मूर्च्छामगात् तदा 'समोऽहं सर्वभूताना' मिति स्मृतेः। अहं समो नु। न्विति वितर्के।

इति निजभजकेभ्यः शंसमानः कथयानः समानः सर्वसमः पूज्यो वा नरहरिः । अथ मूर्च्छाप्राप्त्यनन्तरं । तं च तमेव तादृशं नामधारकं स्वप्ने स्वप्नावस्थायामेव प्रकटितेन निजधाम्ना स्वस्वरूपेणाऽऽश्वासयन् । कोऽसौ नरहरिः । अत्र नरहरिसंज्ञके सर्वजगदधिष्ठानेऽखिलं नामरूपात्मकं जगत्स्वप्न एव स्वप्नतुल्यमिति भावः ॥ मालिनी ॥ ११ ॥

ततः प्रबुद्धः स तदा प्रबुद्धं जगत्प्रसिद्धं स ददर्श सिद्धम् ॥
विचिन्त्य दत्तं स मुदाऽवदत्तं कं येन दत्तं सुदृशाऽन्यदत्तम् ॥ १२

ततः स्वप्नावलोकानन्तरं प्रबुद्धः स नामधारकः तदा प्रबुद्धं ज्ञानिनं जगत्प्रसिद्धं सिद्धं ददर्श । तदा दत्तं विचिन्त्य स नामधारकस्तं मुदा प्रीत्याऽवदत् । कथंभूतं तं । येन सुदृशा शोभनवीक्षणेन कं सुखं दत्तं । अन्यद् दुःखं अत्तं भक्षितं नाशितमिति यावत् ॥ उपजातिः ॥ १२ ॥

को भवान् कुत आयाति क्वेति भाति पितेति मः ॥
पृष्टः सिद्धोऽवदच्छुद्धो बुद्धोऽनद्धोऽजमानसः ॥ १३ ॥

भवान् कः जात्यादिविशिष्टः, कुतः स्थानादायाति आगच्छति, क्व वा एति गच्छति । भवान्पितेति मे प्रतिभाति, इति नामधारकेण पृष्टः शुद्धः रागादिमलरहितः, बुद्धः संजातबोधः, अतएवानद्धः अज्ञानबन्धनान्मुक्तः, अजे श्रीदत्ते आत्मनि मानसं यस्य अजो वा मानसे यस्य सः सिद्धः वक्ष्यमाणमवदत् ॥ अनुष्टुप् ॥ १३ ॥

गुरोश्चरित्रामृतशान्ततर्षः सिद्धोऽयमीशेक्षणजातहर्षः ॥
भूपृष्ठचारी विधिलब्धतोषः सदा गुरोरस्य च संनिकर्षः॥ १४ ॥

गुरोश्चरित्रमेवामृतं तेन शान्तस्तर्षः कामो यस्य सः । ईशस्य श्रीदत्तस्येक्षणेन जातो हर्षो यस्य सः । विधिलब्धेन यदृच्छाप्राप्तेनान्नवसनादिना तोषो यस्य सः । ईदृशोऽयं सिद्ध एतन्नामकः । लोकानुग्रहार्थं भूपृष्ठचारी अस्ति । अस्य मम सदा गुरोः श्रीदत्तात्रेयस्य संनिकर्षः सांनिध्यमस्ति ॥ उपजातिः ॥ १४ ॥

तिष्ये गन्धर्वस्थश्चिन्तामणिरिव स नो गुरुर्द्विशयः ॥
सभ्यो माधवतनयो योऽम्बागर्भाशयोदयोऽस्त्यभयः॥१५॥

तिष्ये कलौ। गन्धर्वस्थः गाणगापुरस्थः। पक्षेऽश्वस्थः। उभयत्रापि चिन्तामणिरिव। द्विशयः द्विभुजः द्वैमातुरो वा। सभ्यः पूज्यः माधवविप्रतनयः। पक्षे सभ्यश्चासौ उमाधवः शंकरश्च तस्य तनयः। योऽम्बा एतन्नामिका ब्राह्मणी पक्षे पार्वती तस्याः गर्भाशयात् उदयोऽवतारो यस्य सः। अभयः भयनिवर्तकः। स नो गुरुरस्ति ॥ अनुमानालंकारः ॥१५॥

नामधारक उवाच नो गुरुः सोऽपि कष्टमसुखं च नो गुरु ॥
वारयत्यपि कथं भवाम्बुधेस्तारयत्यपि तथा दयाम्बुधे ॥१६॥

तच्छ्रुत्वा नामधारक उवाच। यस्त्वयोक्तः सोऽपि नो गुरुः गुरु कष्टं असुखं च कथं नो वारयत्यपि कुतो न निवारयति। हे दयाम्बुधे, अतितुच्छं ऐहिकं दुःखं यदि न निवारयति तदा अवितथान् अनृतान् भवाम्बुधेः सकाशात् कथं तारयति ॥ रथोद्धता ॥ १६ ॥

उवाच सिद्धः शृणु वाचमद्धा त्वं द्वैतविद्धात्मक इत्यबोद्धा ॥
श्रद्धाविहीनश्च मुधा सुदीनः सिद्धाधिपे दोषमु मा निधा नः॥१७॥

सिद्ध उवाच मे वाचं अद्धा सत्यं शृणु। त्वं द्वैतविद्धात्मकः संशयाविद्धचित्तोऽस्यतः अबोद्धा अज्ञः। पुनश्च श्रद्धाविहीनः मुधा व्यर्थं सुतरां दीनः ईदृशस्य नाशोऽवश्यंभावी।'अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति। नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मन' इति स्मृतेः अतएव नोऽस्माकं सिद्धाधिपे मुधा दोषं मा निधाः मा निधेहि॥ उपजातिः॥१७॥

रुष्टे गुरावस्य न कोऽपि पाता तुष्टे गुरावस्य न कोऽपि हन्ता ॥
इत्यब्जयोनिः कलये शशंस स किं न दद्यात् सविमर्श शंस ॥१८॥

गुरौ रुष्टे सति कोपपात्रभूतस्याऽस्य कोऽपि पाता न। गुरौ तुष्टे चास्य कोऽपि न हन्तेति ब्रह्मवैवर्तपुराणे कलिप्रस्थापनसमयेऽब्जयोनिर्ब्रह्मा कलये

शशंस कथयामास । स निग्रहानुग्रहक्षमो गुरुः किं न देयात् अपि तु सर्वमेव, देयान्न वा देयान् हे सविमर्श संशयाविष्ट नामधारक, इदं शंस प्रतिपादय ॥ उपजातिः ॥ १८ ॥

काश्यां कष्टेन चेष्टार्पणत उत मुदा तं विशिष्टेष्टजुष्टं पृष्ट्वा पृष्ट्वाऽपि रुष्टं स्वगुरुमविरतं प्रेष्ठमेतं गरिष्ठम् ॥ मिष्टान्नाद्यैश्च तुष्ट्वा वरदहरिहरौ दीपकोऽतीत्य वेदधर्माख्यात्स प्रकृष्टर्द्धिमलभदुभयीमित्यवादीद्विधाता ॥ १९ ॥

अत्रार्थेऽयमितिहासः—काश्यां काशीक्षेत्रे कम्बलाश्वतरसंनिधौ दीपक एतन्नामकः शिष्यः विशिष्टैरिष्टैश्च जुष्टं सेवितं गरिष्ठं गुरुतरं प्रेष्ठं प्रियतमं रुष्टमपि तमेतं गोदातीरवासिनं वेदधर्माख्यं स्वगुरुं मुदाऽविरतं अनिशं किमभीष्टमिति पृष्ट्वा पृष्ट्वा कष्टेन उत चेष्टार्पणतः भिक्षितैर्मिष्टान्नाद्यैः चकाराद्गलत्कुष्ठाभिभूतस्य अन्धस्य गुरोर्दंशादिवारणैः पूयमलमूत्रादिक्षालनैः सेवया च तं तुष्ट्वा वरदौ च तौ हरिहरौ विष्णुविश्वेश्वरौ अतीत्यातिक्रम्य वेदधर्माख्याद्गुरोः उभयीमैहिकीमामुष्मिकीं च प्रकृष्टर्द्धिं समृद्धिं अलभदिति विधाता ब्रह्मा कलिमवादीत् गुरुभक्तपीडानिवारणार्थं ॥ स्रग्धरा ॥१९॥

सत्त्वावृतो गुरुस्नेहभरितोऽस्ततमा द्युमान् ॥
दीपको दीपक इव दिदीपे लोक उत्तमः ॥ २० ॥

सत्त्वगुणेनावृतः गुरुविषयकस्नेहेन प्रेम्णा भरितः । पक्षे बहुतैलपूर्णः । अस्तं निरस्तं तमोऽज्ञानं पक्षे ध्वान्तं येन सः । द्युमान् तपसा पक्षे तेजसा देदीप्यमानः । ईदृग्दीपकः दीपकः प्रदीप इवोत्तमः लोके दिदीपे ॥ अनुष्टुप् ॥ २० ॥

लौकिकस्य तु गुरोर्महिमैवं किं पुनस्त्रिवपुषोऽस्य हि मैवम् ॥
कुर्वशेषविदि नूनमसूयां यं ह्यजीजनदपेरनसूया ॥ २१ ॥

लौकिकस्य तु गुरोरेवं महिमा । किं पुनरस्य त्रिवपुषस्त्रिमूर्तेर्दत्तात्रेयस्य

महिमा वक्तव्यः । हीति प्रसिद्धम् । अतः अशेषविदि सर्वज्ञे श्रीदत्ते नूनं निश्चयेन असूयां मा कुरु । असूया नाम गुणेष्वपि दोषारोपः । कोऽसौ यं हि ऋषेरत्रेः सकाशादनसूयाऽजीजनन् ॥ रथोद्धता ॥ २१ ॥

अतनुः सतनुः कुत आस तनुस्त्रितनुर्नृतनुः कथमत्रिजनुः ॥
इति पृष्ट उवाच स तच्चरणं मतिजुष्टमवेक्ष्य जगच्छरणम् ॥२२॥

त्रितनुः सच्चिदानन्दरूपः मायाशबलो वा त्रिगुणात्मकः तनोतीति तनुर्जगद्विस्तारक ईश्वरः स्वयं अतनुः सन् सतनुः साकारः तथापि नृतनुः कुतो हेतोरास । अथापि कथं अत्रिजनुरत्रिपुत्रोऽभवत् इति नामधारकेण पृष्टः स सिद्धः जगच्छरणं विश्वरक्षकं मतिजुष्टं बुद्धिवृत्तिव्याप्त्या सेवितं तच्चरणं श्रीदत्तात्रेयपदं अवेक्ष्य विचिन्त्य वक्ष्यमाणमुवाच ॥ तोटकवृत्तम् ॥ २२ ॥

लीलयैक इह भाति स स्वया मायया पुरुतनुर्ह्यमायया ॥
नैव मुह्यति यदर्चको द्विज स्वैरगः स वरदानतो द्विजः ॥२३॥

स्वयमेकोऽपि लीलयेह जगति स्वया सत्वप्रधानया माययोपाधिभूतया प्रकृत्याख्यशक्त्या पुरुतनुः बहुरूपो भाति । हीति श्रुतिप्रसिद्धम् । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतेः । अमाययाऽकपटया, भक्त्येत्यध्याहर्तव्यम् । यदर्चकः यत्पूजको भक्तः न मुह्यति देहादावात्माध्यासं न करोति । हे द्विज नामधारक, स्वैरगः स्वच्छन्दगामी स ईश्वरः वरदानतः वरदानाद्धेतोः द्विजः ब्राह्मणोऽत्रिपुत्रोऽभूत् । साकारत्वे नृजन्मत्वेऽत्रिपुत्रत्वे च वरदानमेव मुख्यकारणम् स्वार्चनादिना लोकमोहनिरसनाद्यवान्तरकारणम् ॥ रथोद्धता ॥ २३ ॥

साऽसूयात्मीयशक्तीरितकहरिहराख्याऽतिथिभ्योऽनसूया
तत्कामा याम्नकामा परिहृतवसनान्नं ददौ बालदृष्ट्या ॥
बाला जातास्तदा ते सपदि मुनिवनितातीर्थविख्यापकास्त-
द्वत्सोत्थौ वत्सलत्वाद्रसमपि ददतुर्लोचनाभ्यां च साकम् ॥२४॥

तदेवाह । असूयासहिता: सासूयास्ताश्च ता आत्मीयशक्तय: सावित्री-लक्ष्मीपार्वत्य: ताभिरीरिता: प्रेरिताश्च ते कहरिहराख्या ब्रह्मविष्णुशिवाख्या अतिथयोऽभ्यागता: तेभ्यो, नग्ना भूत्वा भवती भिक्षां ददात्विति याचकेभ्य: स्वयमाप्तकामाऽपि तत्कामाऽतिथिकामाऽनसूया तदाऽमी मम बाला इति बालदृष्ट्या परिहृतवसना सती अन्नं ददौ । तदा ते नारीतीर्थं पतिव्रतेति सुवनितातीर्थविख्यापकास्ते देवा: सपदि तत्क्षणे बाला जाता: । तदा तद्वत्सोत्थौ अनसूयास्तनौ वत्सलत्वाद्वात्सल्येन तेभ्यो बालेभ्य: लोचनाभ्यां साकं रसमपि ददतु: । स्तनौ रसं दुग्धं नेत्रे च रसं प्रेमाश्रु ददतुरित्यर्थ: । अनसूययाऽऽनन्दाश्रुपातपूर्वकं तेभ्यो दुग्धं दत्तमिति भाव: ॥ स्रग्धरा ॥ २४ ॥

अथ सा विभून्सुयशसा पयसा शमिताशिषोऽत्रिदयिता शयितान् ॥ प्रमितात्मपालकहितान्प्रमिताक्षरगीति शायितवती वरगी: ॥ २५ ॥

वरा गीर्वाणी यस्या: साऽत्रिदयिताऽनसूया शोभनं यश: कीर्तिर्यस्य तादृशेन पयसा दुग्धेन शमिता आशिष: कामा येषां तान् प्रमितो बाल-शयनक्षमो योऽल्प आत्मपालकस्तस्मिन् हितान् निहितान् शयितान् विभून् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् । प्रमिताक्षरा गीतिर्यथा भवति तथा शायितवती । मुद्रालंकार: । 'सूच्यार्थसूचनान्मुद्रा प्रकृतार्थपरै: पदै:' इति ॥ प्रमिताक्षरा ॥ २५ ॥

पालकाहितसुबालकालकालोचनात्कुटिललोचना न भा ॥
सद्दृशोर्न हि विपर्ययोऽमताऽसद्दृशिस्तु कुटिलाऽपि
चादृता ॥ २६ ॥

पालके आहिता निहिताश्च ते सुबालकाश्च तेषां अलकानां कुटिल-केशानामालोचनात् साऽनसूया कुटिललोचना न जाता । हि यस्मात्सद्दृशो-

विषमेऽपि विपर्ययो न। असद्दृशिः तुशब्दो वैलक्षण्यार्थः। आदृताऽर्चिताऽपि कुटिला अतएवाऽमता सतामिति शेषः ॥ रथोद्धता ॥ २६ ॥

श्रुत्वोद्गीतं गेहमाप्तस्तदाऽत्रिर्ज्ञात्वा सर्वं तान्स तुष्टाव सत्री ॥
पुत्रीभूता नौ भवन्तोऽद्य दिष्ट्या सृष्ट्याद्याः स्वो वोऽद्य
धन्यौ सुदृष्ट्या ॥ २७ ॥

सत्री गृहपतिस्तदा गेहमाप्त आगतः सोऽत्रिः उद्गीतं उच्चैर्गीतं श्रुत्वा ज्ञानदृष्ट्या सर्वं ज्ञात्वा तान् तुष्टाव। भो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः, भवन्तो नावावयोः पुत्रीभूताः अपुत्रा अपि पुत्रत्वं प्राप्ताः एतदद्य दिष्ट्या शोभनं जातम्। भो सृष्ट्याद्याः जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतवः, अद्य वः सुदृष्ट्या आवां धन्यौ स्वः ॥ शालिनी ॥ २७ ॥

यो विश्वं सृजति च पाति हन्त्यधीशो यो विश्वं विशति च वीक्षते त्र्यधीशः ॥ योऽध्यक्षो गुणरहितोऽप्यजो गुणात्मा योऽज्ञेयस्त्वमसि परा गतिः स आत्मा ॥ २८ ॥

सृष्ट्याद्या इत्यादेर्विवरणमिदं। योऽधीशो नियन्ता विश्वं सृजति पाति रक्षति हन्त्युपसंहरति च। यस्त्र्यधीशस्त्रिगुणमायामृगीनर्तकः जीवरूपेण विश्वं विशति साक्षित्वेन वीक्षते च। योऽजो गुणरहितोऽप्यध्यक्षो गुणात्माभूत्। यश्च प्रत्यक्षादिप्रमाणैरज्ञेयः स त्वं आत्माऽन्तर्यामी परा पुनरावृत्तिरहिता गतिश्चासि ॥ प्रहर्षिणी ॥ २८ ॥

वरं वृणीष्वेत्युदितोऽथ स स्तुतैः परंतपः सत्यनुमोदितोऽमृतैः ॥
नुतं सुतं वव्र इमे तथेति तं मतं जगुर्जग्मुरथो यथागतम् ॥ २९ ॥

अथाऽत्रिस्तवानन्तरं अत्रिणा स्तुतैर्देवैर्वरं वृणीष्वेति उदितः भाषितः स परान् कामादिशत्रून् तापयतीति परंतपः, पुत्र एव वरणीय इति सत्याऽनसूयाऽनुमोदितोऽत्रिः अमृतैर्ब्रह्मादिदेवैर्नुतं स्तुतं सुतं वव्रे आचकाङ्क्ष। इमे देवाः मतं मान्यं तमत्रिं तथेति जगुः। अथो वरदानानन्तरं यथागतं स्वं स्वं लोकं जग्मुः ॥ वंशस्थम् ॥ २९ ॥

साऽदादत्रेर्द्युमत्तेज आधाद्गर्भमथो द्विज ॥
अजानसूत जगति गतिदा इह येऽत्रिजाः ॥ २० ॥

साऽनसूया अत्रेः सकाशात् ईशाश्रितत्वात् द्युमत्प्रकाशशीलं तेजो वीर्यमादाज्जग्राह। हे द्विज नामधारक, गर्भमाधाद्दधौ। अथो काले दशमे मासि अजान्निर्विकारानपि तानसूत। के ते। ये इह जगति गतिदाः अत्रिजाः चन्द्रश्रीदत्तदुर्वासःसंज्ञाः स्युः ॥ अनुष्टुप् ॥ २० ॥

मार्गे मार्गप्रदो मार्गशीर्षेऽभूच्छ्रुतिमार्गितः ॥
सौम्यः सौम्यदिने पूर्णः पूर्णमास्यां निशामुखे ॥ २१ ॥

भक्तानां मार्गप्रदोऽपि दत्तः मार्गे मासि अभूत्। श्रुतिमार्गितोऽपि मृगशीर्षमेव मार्गशीर्षं तन्नामके नक्षत्रेऽभूत्। सौम्योऽपि सौम्यदिने बुधवासरेऽभूत्। पूर्णोऽपि पूर्णमास्यां निशामुखे प्रदोषेऽभूत् प्रादुर्बभूव ॥ अनुष्टुप् ॥ २१ ॥

दत्तो मया तेऽहमितीह दत्तः पूर्वोऽपरश्चन्दनतश्च चन्द्रः॥
दुर्वासआख्यः प्रथितस्तृतीयः साक्षात्प्रभुर्दत्त इहाद्वितीयः॥ २२॥

मया सर्वात्मना विष्णुना तेऽत्रयेऽहं दत्त इति दानादात्मदानात् पूर्व आद्यो दत्तोऽभूत्। चन्दनत आह्लादनादपरश्च ब्रह्मांशश्चन्द्रोऽभूत्। तृतीयः शंकरांशः दुर्वासआख्यः प्रथितः। इहैषां मध्येऽद्वितीयो दत्तः साक्षात्प्रभुर्भगवानेव ॥ उपजातिः ॥ २२ ॥

यद्वर्जुनालर्कमुखोद्धृदाद्यो वंशौषधीस्वृद्धिकृदिन्दुराप्यः ॥
तप्ताम्बरीषाक्ष इवाम्बरीषं शप्त्वाऽप्यजं निन्य उतान्ययात्त्वम् २२

यदुर्ययातिपुत्रः। अर्जुनः कार्तवीर्यः। अलर्को मदालसासुतः। तन्मुखांस्तदादीनुद्धरति तथाभूत आद्यः श्रीदत्तः। वंशस्य ओषधीनां च शोभनामृद्धिं वृद्धिं करोतीति तथाऽऽप्यः अम्मय इन्दुश्चन्द्रः। तप्तेऽम्बरीषे भ्राष्ट्रे इवाक्षिणी यस्य स क्रोधनो दुर्वासाः स्वभोजनात् पूर्वं पीतोदकं

अम्बरीषं राजर्षिं शप्त्वा अजं जन्मादिरहितमपि विष्णुं अन्यथात्वं जन्मादिभाक्त्वं उतापि निन्ये ॥ इन्द्रवज्रा ॥ ३३ ॥

नवसुधा वसुधातल आहृताऽद्य भवता भवतापहृता सता ॥
इयमथाऽन्यकथां कथयेत्ययं द्विजनुतो विरतोऽप्यवदद्व्ययम् ॥ ३४

एवमुक्त्वा सिद्धे विरते सति नामधारकः पुनः पप्रच्छ । अद्य सता साधुना भवतापहृता भवता वसुधातले कथारूपेयं नवसुधाऽभिनवामृतं आहृता आनीता । अथान्यकथां कथयेति द्विजेन नामधारकेण नुतः स्तुतः विरतोऽपि सिद्धः विविधा अयाः शुभावहविधयो यस्मिन् तादृशं चरितं अवदत् ॥ द्रुतविलम्बितम् ॥ ३४ ॥

सकलेश्वरे दिवमिते सकले सकले प्रवेशनमिहास कलेः ॥
कुतलेऽप्यवतारहृषिः सुकुले विकलेंऽहसा सति जने सकले ॥ ३५ ॥

कलया बलभद्रेण सहितः सकलस्तस्मिन् सकलेश्वरे कृष्णे दिवं वैकुण्ठं इते गते सति सकले संपूर्णे इह कुतले भूतले कलेः प्रवेशनं आस तदा सकले जने अंहसा कालेन विकले सति ऋषिरपि श्रीदत्तोऽपि सुकुलेऽवातरत् ॥ प्रमिताक्षरा ॥ ३५ ॥

प्राच्यदेशेऽत्रिजस्तारवाच्य एत्य स्म याचते ॥
श्राद्धाहेऽन्नं द्विजस्य प्राक् श्राद्धाद्गेहमदीनवाक् ॥ ३६ ॥

अदीनवाक् प्रौढभाषणः तारवाच्य ओंकारवाच्यः अत्रिजः श्रीदत्तः प्राच्यदेशे पाञ्चालनगरे राजाख्यस्य द्विजस्य गेहमेत्यागत्य श्राद्धाहे श्राद्धात्प्राक् अन्नं याचते स्म ॥ अनुष्टुप् ॥ ३६ ॥

सुमतिर्नाम्नाऽस्य सती सुमतिः सुदती कृत्वाऽतिथये सुनतिम् ॥
यशसाऽऽनर्च प्रेम्णा यशसा सरसाऽतो दौर्व्यासा महसा ॥ ३७ ॥

शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती सुष्ठु मतिर्यस्याः साऽस्य विप्रस्य सती नाम्नाऽपि सुमतिः साऽतिथये श्रीदत्ताय सुनतिं उत्तमप्रणतिं कृत्वा श्राद्धात् पूर्वमपि प्रेम्णा यशसा श्राद्धीयेनान्नेन आनर्च पूजयामास । नन्वनुचित-

मिदमित्यत आह। अतोऽन्नदानाद्रसैः पातालैः सहिता सरसा द्यौः स्वर्गः महसा भ्राजता यशसा कीर्त्या व्याप्ताऽत उचितं कृतम् ॥ त्रिष्टुप्॥ ३७॥

कुपुत्रदुःखं परिहर्तुमस्याः सुपुत्रतां दत्त इतः मदस्याः ॥
श्रीपादमाहुस्तमु योऽच्र्यवर्यः श्रीपा दयार्द्रेक्षणजीवितार्यः॥ ३८॥

एकोऽन्धोऽपरः पङ्गुः पुत्र इत्यक्कुपुत्रदुःखं परिहर्तुं दत्तोऽस्याः ब्राह्मण्याः सुपुत्रतां इतः प्राप्तः। तदा सदस्याः विधिदर्शिनः ब्राह्मणास्तं श्रीपादं आहुः। कोऽसौ। योऽच्र्येषु देवेषु वर्यः मुख्यः श्रीपाः श्रीवल्लभः। दयार्द्रेक्षणेन जीवितः आर्यः चोरहतब्राह्मणो येन तं श्रीपादमाहुरिति ॥ उपजातिः ॥ ३८ ॥

व्रात्योऽपि योऽव्रात्य इवात्र वेदवेद्योऽप्यखेदं खलु वेद वेदम् ॥
कलाधराभः सकलाः कलाश्च विद्याधरार्च्योऽपि च सर्वविद्याः ३९

स्वतः शुद्धत्वात् संस्कर्तुरभावाच्च विष्णुर्व्रात्योऽपि योऽत्रावतारेऽव्रात्यः संस्कृत इवाभूत्। खलु निश्चयेन वेदवेद्योऽपि वेदं अखेदं यथा तथा वेद। कलाधराभश्चन्द्रकांतिः सकलाः कलाश्च वेद विद्याधरैर्देवैरर्च्योऽपि सर्वविद्याः वेद ॥ उपजातिः ॥ ३९ ॥

शुशुभे त्रिवृतः श्रीमान् सुशुभेलः स बुद्धिमान् ॥
या त्वस्य वाक् स्वतो मिष्टा किमु श्रेष्ठाऽथ शास्त्रतः॥ ४०॥

मेखलया त्रिवृतः श्रीमान् शोभावान् सुशुभा इला वाक् यस्य सः बुद्धिमान् शुशुभे। या तु अस्य वाक् स्वतः मिष्टा अथ शास्त्रतः बहुमिष्टेति किमु वक्तव्यम्। 'कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते' इति काव्यार्थापत्त्यलंकारः ॥ अनुष्टुप् ॥ ४० ॥

आजन्मात्मजसंस्कारं कर्तुकामौ मुदाऽन्वहम् ॥
तातौ गणयतो वारानियं हि प्रकृतिस्तयोः ॥ ४१ ॥

स्फुटार्थः। अत्र छन्दोनुरोधेन तातावित्युक्तमित्यत्र पितराविति ग्राह्यम्। 'उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयो' रित्यर्थान्तरन्यासालंकारः ॥अनुष्टुप् ॥ ४१ ॥

श्रीपाद आनन्दभरो जगाद श्रीवेदसद्वादविदस्तवादः ॥
योगश्रियं तात वृणेऽम्ब मान्यां भोगश्रियं नैव कदाऽप्यमान्याम् ॥ ४२ ॥

श्रीमांश्चासौ वेदसद्वादश्च तं वेत्तीति तथा अस्तो निरस्तो वादिनां वादो येन सः आनन्दभरः श्रीपादः पितरौ जगाद। भो तात, भो अम्ब, मान्यां योगश्रियमहं वृणे। अमान्यां भोगश्रियं कदापि नैव वृणे। 'श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते' इति श्रुत्युक्तत्वात् ॥ उपजातिः ॥ ४२ ॥

उक्त्वा तदेति विरराम स धर्मसेतुः श्रुत्वा पिताऽस्य वचनं द्विजवंशकेतुः ॥ किं प्रव्रजिष्यति सुतोऽयमितीतकम्प्रो विप्रोऽप्यकम्पत विनाऽनिलमेकपुत्रः ॥ ४३ ॥

स धर्मसेतुः श्रीपादस्तदा इत्युक्त्वा विरराम। द्विजवंशकेतुः पिताऽस्य श्रीपादस्य वचनं श्रुत्वा अयं सुतः प्रव्राजिष्यति किमिति इतं गतं कम्प्रं यस्य स राजाख्यविप्रोऽनिलं वायुं विनाप्यकम्पत। 'कारणेन विना कार्योत्पत्तिः' इति विभावनालंकारः ॥ सिंहोन्नता ॥ ४३ ॥

वाचा मोचातिरसया हर्षदः सोऽप्यमर्षदः ॥
इति मत्वाऽब्रवीत्पुत्रमम्बा निम्बातितिक्तगुम् ॥ ४४ ॥

मोचा पक्वरम्भाफलं ततोऽतिरसया वाचा पूर्वं हर्षदोऽप्यद्यामर्षद इति मत्वाऽम्बा निम्बादऽतितिक्ता गौर्वाग्यस्य तं पुत्रं अब्रवीत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ४४ ॥

त्वमेकपुत्रोऽस्यत एधि गेही यजाध्वरैर्यैश्च कृतीह देही ॥
कृत्वाऽप्तपुत्रः पितृसांपरायं व्रजाऽन्यथा प्राप्स्यसि चान्तरायम् ॥ ४५ ॥

एकोऽन्धोऽन्यः पङ्गुश्चातो हे श्रीपाद, त्वमेकपुत्रोऽसि अतः गेही गृहस्थाश्रमी एधि भव। लोण्मध्यमैकवचनम्। अध्वरैः देवान्यज च।

इह लोके यैरध्वरैः गेही कृती कृतकृत्यो भवति। तर्हि प्रव्रज्या कदाऽऽदेयेत्यत आह। 'ऋणत्रयमपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशये' दिति स्मृतेः पित्रोः सांपरायं कृत्वा आप्ता लब्धाः पुत्रा येन स तथाविधः सन् व्रज प्रव्रज। अन्यथा ऋणानपाकरणेऽन्तरायं विघ्नं पुनरावृत्तिलक्षणं प्राप्स्यसि। च एवार्थे॥ उपजातिः॥ ४५॥

श्रीपदाह कति लालिताः सुता नापि मेऽम्ब वनिता मता वृताः॥
ते क ताः क जननि क चाप्यहं पान्थसंगम इवैष संगमः॥४६॥

लोकगतिमनुसृत्य श्रीपत् आह। हे अम्ब, मया पूर्वं कति सुताः न लालिताः। मता मान्या वनिताः मे मया न वृताः अपि अपि तु वृताः। हे जननि, ते सुताः क। ताः वनिताः क। अहमपि चाद्य क। एष पुत्रदारादिसंगमः पान्थसंगम इव क्षणभंङ्गुरः॥ रथोद्धता॥ ४६॥

सांपरायाधिलाभोऽम्ब ते न्यासतः सद्गतिर्मेऽप्यतः काऽऽप्तिरन्या सतः॥ इत्युदीर्याग्रजौ स्वक्षिपादौ तदा संविधायाऽऽह सेव्यौ गुरू वां सदा॥ ४७॥

हे अम्ब, न्यासतः मम संन्यासात्ते सांपरायाधिलाभः। 'पुंजन्म लभते माते' ति स्मृतेः। अतः संन्यासान् मे ममाऽऽप्तिः सद्गतिः असतः मिथ्याभूतात् संसारात् अतोऽन्या का आप्तिः प्राप्तिः। कापि नेत्यर्थः। इति उदीर्याभाष्य तदा अग्रजौ शोभनाक्षिपादौ संविधाय कृत्वा तौ आह। हे अग्रजौ, सदा वां गुरू पितरौ सेव्यौ॥ स्रग्विणी॥ ४७॥

पुत्रैः पिताऽर्च्यो हि गृहिपुत्रदेवः श्रुतो यतः॥
मातृदेवो भवेत्यादिश्रुतेर्माताऽधिका ततः॥ ४८॥

पुत्रैः पितार्च्यः पूज्यः। हि यस्माद् गृहिणः पुत्रस्य देवः पिता श्रुतः। ब्रह्मचारिणो गुर्वधीनत्वाद्यतेः संबन्धविरहत्वान् गृहिणा पितरौ सेव्यौ। अत्रापि विशेषः। यतः 'मातृदेवो भव पितृदेवो भवे' त्यादिश्रुतेः मातृ-

अपर्णापस्य गौरीरमणस्य तत्क्षेत्रमस्ति। यन्निवासिनः अपर्णा ऋण-त्रयमुक्ता भवन्ति तस्मिन् गोकर्णाख्ये क्षेत्रे गोकर्णाकृतिलिङ्गं भजतीति तथा श्रीपादस्त्र्यब्दं अवसत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ५१ ॥ •

स विघने गगने गमने गुरुर्मतिमतीव नतीकृतगोतरुः॥ सुख-करोऽप्यकरोदकरोगहृद्द्रुतविलम्बितगोऽखिलगोऽघहृत् ।५२।

अखिलगः सर्वव्यापी अघहृत् पापहरः। भक्तानां सुखं करोतीति तथा अकं दुखं रोगं व्याधिं च हरतीति तथा कार्यतारतम्येन द्रुतविल-म्बितं च गच्छतीति तथा। भक्ताभीष्टदानेन स्वाग्रतः अतीव नतीकृतः गोतरुः स्वर्गद्रुमः कल्पवृक्षो येन सः गुरुः श्रीपादः गगने विघने जाते सति गमने कृष्णातीरगमने मतिं अकरोत् ॥ द्रुतविलम्बितम् ॥ ५२ ॥

कृष्णातीरं ययौ भक्ततृष्णाहृच्छ्रीपदस्ततः ॥
ययौ कुरुपुरं तारं सुयौवनतनूद्वहः ॥ ५३ ॥

भक्ततृष्णाहृत् श्रीपदः ततो गोकर्णात् कृष्णातीरं ययौ। शोभनं यौवनं यस्यां सा सुयौवना सा चासौ तनुश्च तां उद्वहति बिभर्तीति तथाभूतः श्रीपादः ततोऽग्रतः तारयतीति तारं मोक्षदं कुरुगड्डीनिसंज्ञकं कुरुपुरं ययौ ॥ अनुष्टुप् ॥ ५३ ॥

स्वयं तीर्थरूपोऽपि तीर्थप्रकाशं करिष्यन्स्वगत्या जनानु-द्धरिष्यन् ॥ स सस्नौ सुरादेः करोति स्म तृप्तिं सुरर्ष्यादिवर्गः करोत्यस्य तृप्तिम् ॥ ५४ ॥

स्वयं श्रीपादः तीर्थरूपोऽपि लोके तीर्थप्रकाशं कर्तुमिच्छति करिष्य-तीति करिष्यन् तथा स्वगत्या जनान् उद्धरिष्यन् स श्रीपादः श्रीकृष्णा-तीर्थे सस्नौ स्नानं कृतवान्। सुरर्ष्यादिवर्गः अस्य श्रीपादस्य तृप्तिं वन्दना-दिभिः करोति स श्रीपादः सुरादेस्तृप्तिं तर्पणं करोति स्म। 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् ॥ भुजंगप्रयातम् ॥ ५४ ॥

रेजे राजेव यतिः क्षितितलभद्रासनः शशिच्छत्रः ॥
दिग्धूतयशःप्रकीर्णः स्वच्छन्दगतिः क्षमेट् समानश्च॥५५॥

क्षितितलमेव भद्रासनं सिंहासनं यस्य सः । पक्षे क्षितितले सप्तद्वीपक्षितिपृष्ठे भद्रासनं यस्य सः । शशी चन्द्र एव छत्रं यस्य सः । पक्षे शशीव छत्रं यस्य सः । दिग्भिर्धूतानि यशांसि एव प्रकीर्णानि चामराणि यस्य सः । स्वच्छन्दगतिः स्वैरगतिः । पक्षे अव्याहतगतिः । क्षमा क्षान्तिः । पक्षे भूमिः तस्या ईट् स्वामी । समानः सर्वभूतसमः । पक्षे मानः प्रजादत्तपूजा तेन सहितः समानः । एवं राजेव यतिः श्रीपादः रेजे ॥ आर्या ॥ ५५ ॥

विश्वस्ता वनितार्दिता सकुसुता मर्तुं नदीमागता काञ्चित्तां तु गतागतापहृदयं सद्भाषितैः सांत्वयन्॥ आवन्तेयकचन्द्रसेनमणिसन्मन्दप्रदोषव्रताख्यानैस्तत्कुसुतं व्यधाद् बुधमदादिष्टं वरं श्रीवरः ॥ ५६ ॥

अवतारान्तरपातनिका । विश्वस्ता विधवाऽत एवार्दिता पीडिता काचिद्ब्राह्मणी सकुसुता कुपुत्रसहिता सती मर्तुं नदीं कृष्णां आगता प्राप्ता । गतागतापहृत् जन्ममरणापहर्ताऽयं श्रीपादः आवन्तेयकचन्द्रसेनमणिसन्मन्दप्रदोषव्रताख्यानैः तद्रूपैः सद्भाषितैः तां तु सांत्वयन् तत्कुसुतं बुधं पण्डितं व्यधाच्चकार। पुनश्च श्रीवरः श्रीपादः श्रीवल्लभः तस्यै इष्टं जन्मान्तरे स्वसदृशपुत्रप्राप्तिरूपं वरं अदाद्दत्तवान् ॥ शार्दूलविक्रीडितम्॥५६॥

स यतिरथ भवान्तरेऽपि तस्यै निजसदृशोत्तमपुत्रलब्धयेऽजः॥
अकथयदभयं शनिप्रदोषव्रतमथ सापि च तं जगौ दयालुम् ५७

अजो निर्विकारः स यतिः श्रीपादः । अथ भवान्तरेऽपि तस्यै ब्राह्मण्यै स्वसदृशोत्तमपुत्रलब्धयेऽभयं भयनिवर्तकं शनिप्रदोषव्रतमकथयत् अथ च सापि ब्राह्मणी दयालुं तं जगौ ॥ पुष्पिताग्रा ॥ ५७ ॥

भवत्तोऽभवत्तोकरक्षाऽकरक्षा नमस्ते नमस्ते प्रसीद प्रसीद ॥
स्मरामि स्मरामित्रपादं त्रपादं न मन्ये त्वदन्येशितारं सुतारम् ५८

भवतस्त्वत्तः सकाशादद्य तोकस्य मूर्खपुत्रस्य रक्षा रक्षणमभवत् । अकस्य दुःखस्य रक्षा नाश इत्यर्थः । अभवत् । तस्मान्नमस्ते नमस्ते प्रसीद प्रसीद । आदराद्द्विरुक्तिः । त्रपादं लज्जाहरं स्मरामित्रपादं स्मरारिपदं भवदुक्तप्रकारेण शनिप्रदोषे सर्वदा वा स्मरामि । सुतारं सुतारकं त्वदन्येशितारं त्वत्तोऽन्यमीशं न मन्ये ॥ भुजंगप्रयातम् ॥५८॥

अणोरणिम्ने महतो महिम्ने श्रीपादनाम्ने परतत्त्वसीम्ने ॥
नमोऽस्तु भूम्नेऽमितसन्महिम्ने सच्चित्कधाम्ने दितमोहदाम्ने ५९

अणोरणिम्ने सूक्ष्मात्सूक्ष्मतराय । महत आकाशादेरपि महिम्ने । परतत्त्वस्य सीम्ने सीमाभूताय । भूम्ने व्यापकाय । अमितः सन्महिमा यस्य तस्मै । सच्चित्कधाम्ने सच्चिदानन्दरूपाय । दितं कृत्तं मोहरूपि दाम येन तस्मै । श्रीपादनाम्ने श्रीदत्तात्रेयाय नमोऽस्तु ॥ उपजातिः ॥५९॥

स्तुत्वेति साऽभ्यनुज्ञाता नत्वेशं गृहमागता ॥
त्यक्त्वेहां भेज इतरां कृत्वेशव्रतमादरात् ॥ ६० ॥

सा ब्राह्मणी ईशं श्रीपादं इति स्तुत्वा नत्वा श्रीपादेन त्वं गृहं गच्छेत्यभ्यनुज्ञाता सती गृहमागता आदरादीशव्रतं कृत्वा इतरां ईहां इच्छां त्यक्त्वा भेजे श्रीपादमिति शेषः ॥ अनुष्टुप् ॥ ६० ॥

ततः प्रेत्य साऽम्बाऽभवद्विप्रकन्या प्रभुः सोऽप्यदृश्योऽभवद्यो वदान्यः॥ स्वतुल्याङ्ग्यभावात्स्वसत्यत्वसिद्ध्यै स्थितोऽत्रापि गुप्तोऽपि भक्तेष्टसिद्ध्यै ॥ ६१ ॥

ततः सा ब्राह्मणी प्रेत्य अम्बाख्या विप्रकन्या अभवत् । यः वदान्यः सोऽपि श्रीपादः अदृश्योऽभवत् । किमर्थं । स्वतुल्यश्चासौ अङ्गी देहधारी च तस्याभावात् स्वसत्यत्वसिद्ध्यै गुप्तोऽभूत् । गुप्तो भूत्वापि भक्तेष्टसिद्ध्ये अत्रापि कुरुपुरेऽपि स्थितः। भुजंगप्रयातम् ॥ ६१ ॥

लब्धसंकल्पितेष्टार्थं द्विजं यान्तं गुरुं प्रति ॥
व्याजमैत्र्याऽनुगाः कंचिज्जघ्नुश्चोरा हि निर्जने ॥६२॥

लब्धः संकल्पितेष्टार्थो यस्मात्तं गुरुं प्रति यान्तं कंचिद् द्विजं चोराः व्याजमैत्र्याऽनुगाः सन्तः निर्जने प्रदेशे हि निश्चयेन जघ्नुः ॥ अनुष्टुप् ॥ ६२ ॥

सद्यो विद्योतितस्तत्र शंकरः किंकरार्तिहा ॥
सहसा तरसाऽऽगत्य श्रीपदो विपदोऽहरत् ॥ ६३ ॥

किंकरार्तिहा भक्तपीडाहरः श्रीपादः तत्र देशे सद्यः सपदि विद्योतितः प्रकटितोऽभूत् । श्रीपदः श्रीपादः तरसा वेगेन सहसा मृतं ब्राह्मणमागत्य तस्य विपदोऽहरत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ६३ ॥

यन्मूर्ध्न्यभान्निर्मलचन्द्रहासस्तेनोज्झितो दस्युषु चन्द्रहासः ॥
क्षणेन सर्वानकरोद्गतासून्स्मृत्याऽऽत्मतां योऽनयदुद्गतासून् ॥६४

यस्य मूर्ध्नि निर्मलचन्द्रहासः अभात् । तेन श्रीपादेन दस्युषु चोरेषु वधार्थं चन्द्रहासः खड्गः उज्झितः त्यक्तः । क्षणेन सर्वान् चोरान् गतासून् मृतानकरोत् । योऽन्तकाले स्मृत्या स्वस्मरणेन आत्मतां सायुज्यतां नयति । एतेन चोरा अपि मुक्ता इति ध्वनितम् । उपजातिः ॥ ६४ ॥

एकस्तत्रागतश्चोरः शरणं करुणं जगौ ॥
तस्करोऽहं नहि भवान्तस्करो भास्करोऽपि सन् ॥६५॥

तत्र तेषां मध्ये एकश्चोरः श्रीपादं शरणमागतः करुणं दीनं यथा तथा जगौ । अहं तस्करो न हि । अतो भवता न हन्तव्यः । भवान् भास्करः स्वयंप्रकाशमानोऽपि सन् तस्कर एव । व्याजोक्तिरलंकारः ॥ अनुष्टुप् ॥ ६५ ॥

महाचोरो हि भगवान्विलीयान्तर्विशन् द्युमान् ॥
रहस्यमप्यघं धीमान्सर्वं हरति नो भवान् ॥ ६६ ॥

तदेवोपपादयति। हि यस्माद्भगवान् षड्गुणैश्वर्यसंपन्नोऽपि महाचोरः। इतरे तु कुटुम्बभरणार्थं चौर्यकर्तारः न तथा भवान्। चौर्यमाह। द्युमान् अपि प्रकाशशीलोऽपि भवान् विलीयाऽन्तर्विशन् हृदयं प्रविष्टः सन् धीमान् चौर्यकुशलः। भवान् रहस्यं गुप्तं सर्वं अघं हरति। अत्र निन्दया स्तुतेरवगमाद्व्याजस्तुतिः।'उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः' ॥ अनुष्टुप्॥ ६६ ॥

जन्मप्रभृति न स्तेयं ज्ञातं सुकृतमार्जितम् ॥
तेन धर्मेण भगवन्नुद्धृतोऽस्मि न संशयः ॥ ६७ ॥

स्फुटार्थः ॥ अनुष्टुप् ॥ ६७ ॥

पदान्मुखाच्च भवतो गङ्गा धर्मश्च निर्गतः ॥
गङ्गा मज्जयति स्पष्टं धर्म उद्धरति स्फुटम् ॥ ६८ ॥

स्फुटार्थः ॥ व्यतिरेकालंकारः ॥ अनुष्टुप् ॥ ६८ ॥

क्वाहं मन्दमतिः क्वेमे त्वद्गुणा भूकणाधिकाः॥
तथापि गुणवर्धिन्या दयया तेऽर्हताऽऽगता ॥ ६९ ॥

अहं मन्दमतिः क्व। भूकणेभ्योऽधिकास्त्वद्गुणाः क्व। एवं खलु तथापि गुणवर्धिन्या ते दयया मां प्रति अर्हता योग्यता आगता गुणवर्णन-सामर्थ्यं प्राप्तम्। अनुमानालंकारः ॥ अनुष्टुप् ॥ ६९ ॥

श्रीपादोऽपि सकारुण्यां पुण्यामाकर्ण्य तद्गिरम् ॥
दत्त्वाऽभयं ह्यभयकृदजो द्विजमजीवयत् ॥ ७० ॥

अभयकृत् अजः श्रीपादोऽपि सकारुण्यां पुण्यां तस्य गिरं आकर्ण्य श्रुत्वाऽभयं दत्त्वा चोरायेति शेषः। मृतं द्विजं अजीवयत् ॥अनुष्टुप्॥ ७०॥

हततस्करशोणितशोणनिभे सति पूषणि सन्मणिवद्धयुदिते ॥
प्रभुरन्तरधाद्वसुधाविबुधः स च बुद्धवदुत्थित ईशदृशा ॥ ७१ ॥

हततस्करशोणितशोणनिभेऽतिरक्ते सन्माणिवन्माणिक्यवत् पूषणि सूर्ये

हि निश्चयेन उदिते सति प्रभुः श्रीपादोऽन्तरधात्। स च वसुधाविबुधः भूसुरः विप्रः ईशदृशा बुद्धवत् सुप्तोत्थितवदुत्थितः ॥ तोटकम् ॥ ७१ ॥

हतशेषँमुखात्सर्वं श्रुत्वा नत्वाऽस्तुवद्द्विजः ॥
हरिं हरे कुतश्चोरगोचरोऽभूर्न मे कुतः ॥ ७२ ॥

स्फुटः ॥ अनुष्टुप् ॥ ७२ ॥

कस्तेऽर्हतोहितं वक्तुं ब्रह्माद्या अपि मोहिताः ॥
कृतं मे सुहितं तात स्ववित्तस्य निमित्ततः ॥ ७३ ॥

ईहितं चेष्टितम्। स्पष्टमन्यत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ७३ ॥

त्वां विनेतरमदभ्रमुदारं नेक्ष ईण न सममभ्रमुदारम् ॥
मन्य एष मितदो ह्यतिकामं त्वं ददासि च करोष्यतिकामम् ७४

हे ईट् श्रीपाद, त्वां विना अदभ्रं उदारं दानशौण्डं नेक्षे । अभ्रमुः दाराः यस्य स मेघराजस्तं त्वया समं न मन्ये। कुतः एषः मितं परिमितं ददातीति तथा। त्वं तु अतिकामं कामं अतिक्रम्याधिकं ददासि। पुनश्चातिकामं निष्कामं करोषि ॥ स्वागता ॥ ७४ ॥

शतमुखमुखाः स्तोतुं यं त्वां प्रवृत्तधियोऽपि ते विमुखविमुखा ह्रीता जाता अपीदमवेक्ष्य ते ॥ सुगुण गुणनां कर्तुं वर्ते सुमन्दमतिर्द्युमन्नहह कलये पाणिभ्यां किं कलानिधिमाधिहन् ॥ ७५ ॥

शोभना गुणा यस्य तत्संबुद्धौ हे सुगुण, शतमुखमुखाः शेषाद्याः यं च त्वां स्तोतुं प्रवृत्तधियोऽपि ते विमुखेभ्यो विमुखा अतीव पराङ्मुखा जाताः इदमप्यवेक्ष्य शास्त्रतो ज्ञात्वा सुमन्दमतिरहं ते गुणनां, यद्वा ते सुगुणगुणनां कर्तुं वर्ते प्रवृत्तोऽस्मि। हे द्युमन्, अहहेत्यद्भुते। हे आधिहन्, आधिहर, पाणिभ्यां स्वकराभ्यां कलानिधिं अत्युच्चदेशस्थं चन्द्रं कलये किम्। निदर्शनालंकारः ॥ हरिणी ॥ ७५ ॥

द्विज इति नुतिमुक्त्वा तत्पुरं प्राप्य चक्रे द्विजभुजिमथ निन्ये श्रीपदस्तं पदं स्वम् ॥ अकलि कलिमलघ्नं येन चित्रं चरित्रं सजलजलदनीलः श्रीपदः श्रीप्रदो नः ॥ ७६ ॥

द्विजः इति उक्तप्रकारेण नुतिं स्तुतिं उक्त्वा तत्पुरं (कुरुगड्डीं) प्राप्य द्विजभुजिं संकल्पितं ब्राह्मणभोजनं चक्रे । अथ श्रीपदः तं विप्रं स्वपदं सायुज्यं निन्ये । येन कलिमलघ्नं पापहरं चित्रं चरित्रं अकलि कृतम् । सजलजलदनीलः स श्रीपदः नोऽस्मभ्यं श्रीप्रदोऽस्तु ॥ मालिनी ॥ ७६ ॥

या पूर्वोक्ता द्विजसुवनिता विप्रकन्याऽथ जाता साम्बा साऽम्बार्चनसुनिरता माधवस्याऽऽस कान्ता ॥ विप्रस्यांभौ मतिगुणलसद्रूपलक्ष्मस्वभावौ प्रेम्णा बद्धात्मनयनधियौ चक्रवत्सुस्वभावौ ॥ ७७ ॥

या पूर्वोक्ता द्विजसुवनिता साऽथ विप्रकन्या जाता । सा च साम्बार्चने सुतरां निरता माधवस्य विप्रस्य कान्ता पत्नी अम्बानामिका जाता । उभौ अम्बामाधवौ मतिगुणलसद्रूपलक्ष्मस्वभावौ अभूताम् । अत एव प्रेम्णा परस्परं बद्धः आत्मा मनश्च नयने नेत्रे च धीर्मतिश्च याभ्यां तौ चक्रवत् चक्रवाकवत्सुस्वभावौ आसतुः ॥ मन्दाक्रान्ता ॥ ७७ ॥

तौ सुस्वरौ सुवसनौ सुमुखौ सुवृत्तौ सव्रीडहावमुखवीक्षणहृष्टचित्तौ ॥ तुच्छीकृतत्रिदशनर्मसुखौ सुगात्रौ देवाविवासतुरुभावपि भद्रपात्रौ ॥ ७८ ॥

शोभनः स्वरो ययोस्तौ । सुष्ठु वसनानि वस्त्राणि ययोस्तौ । सुष्ठु मुखं ययोस्तौ । शोभनं वृत्तं ययोस्तौ । व्रीडया लज्जया सहितो हावः सव्रीडहावः तेन मुखवीक्षणेन च हृष्टं चित्तं ययोस्तौ । तुच्छीकृतं त्रिदशनर्मसुखं याभ्यां तौ शोभने गात्रे ययोस्तौ । उभावपि भद्रपात्रौ मङ्गलयोग्यौ देवौ इव आसतुः ॥ सिंहोन्नता ॥ ७८ ॥

अथ साऽमृतभागिनी परा परमानन्दभरादरा वरात् ॥ निदधौ परतेज उत्तमं वरदानाच्छुशुभेऽपि सत्तमम् ॥ ७९ ॥

अथ परा सर्वोत्कृष्टा । परमानन्दभरे आदरो यस्याः सा अमृत-भागिनी अमृतं रतिसुखम् । 'प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थः' इति श्रुतेः । ईदृशी साम्बा श्रीपादस्य वरदानात् ईशाश्रयत्वादुत्तमं अलौकिकं परतेजः उत्कृष्टवीर्यं निदधौ । ततः सापि सत्तमं अतिशोभनं यथा तथा शुशुभे ॥ योगिनी ॥ ७९ ॥

द्वैतवादे प्रवृत्ते तत्कुचयोरिव वादिनोः ॥
भ्रूणोऽधात्तन्मुखे नैल्यं माध्यमे चापि गौरवम् ॥८० ॥

द्वैतवादोऽस्ति ययोः अतः वादिनौ तयोस्तत्कुचयोरिवाऽम्बास्तनयो-रिव द्वैतवादे प्रवृत्ते सति भ्रूणो गर्भस्तयोः कुचयोर्मुखे चूचुके पक्षे तयोर्वादिनोर्मुखे तुण्डे नैल्यं कालिमां अधात् । च माध्यमे उदरे शून्य-वादिनि च गौरवं गुरुत्वं अधात् एतेन गर्भिणीचिह्नं ज्ञाप्यते । यदाह वाग्भट्टः 'क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिररोचनम् । जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याःप्रकाशनम् ।अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुका' विति। अनुष्टुप् ॥ ८० ॥

सर्वगोऽपि खलु गर्भगोऽभवन्निष्कलोऽपि सकलोपमोऽभवः ॥ मायिकोपमचरित्र ईश्वरे नात्र चित्रमतिमायिके परे ॥ ८१ ॥

सर्वगः सर्वव्यापकोऽपि गर्भगोऽभवत् । भवत्यस्मादिति भवः अभवः भवनिवर्तको वा निष्कलोऽपि कलाभिः षोडशकलाभिः सहितः सकलो जीव उपमा यस्य तथाविधोऽभवत् । परेऽसङ्गे मायिकोपमचरित्रे अतिमायिकेऽत्रेश्वरे इदं चित्रमाश्चर्यं न ॥ रथोद्धता ॥ ८१ ॥

हृदयद्वययोगतः स्मृतं दयनीयं खलु दोहदं मतम् ॥ अह-हाऽत्र विचित्रमूह्यतेऽहृदयोऽजोऽप्ययथावदीक्ष्यते ॥ ८२ ॥

मातुर्गर्भस्य चेति हृदयद्वययोगतः मतं मान्यं दयनीयं दयापात्रं दोहदं स्मृतं खलु । अहहेत्यद्भुते । अलं प्रस्तुते विचित्रं ऊह्यते तर्क्यते । किं तत् । 'स वा एष महानज आत्मा, अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इत्यादिश्रुतेः । अजोऽहृदयोऽपि अयथावदीक्ष्यते लोकैरिति शेषः ॥ ॥ योगिनी ॥ ८२ ॥

महाभूतं भूतं तदहमिः बाह्यान्तरगतं मतं ब्रह्मादीनामनिशमसकृच्चेष्टयति यत् ॥ यतो भीता जाताः पवनमुखदेवाः प्रचलिता विरूपं सर्वादं यदिति वदति स्म द्विजसती ॥ ८३ ॥

अहृदयस्य दोहदज्ञापनं अजस्य जन्म चाहाष्टभिः—वाचालां तां मत्वा भूतावेशबुध्या लोकैः कस्त्वमिति पृष्टा द्विजसती अम्बा इति वदति स्म। इतीति किम् । अहं भूतं किं पिशाचः । न । महाभूतं कालत्रयानवच्छिन्नम् । कुत्रत्यं अश्वत्थस्थं त्वम् । न । इह जगति सर्वप्राणिनां बाह्यान्तरगतम् । 'स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' इति श्रुतेः। अत एव ब्रह्मादीनामपि मतं मान्यम् । कुतोऽमूं चेष्टयसीति चेन्न । केवलं इमामेव किं अनिशं ब्रह्मादीनामपि असकृद्वारंवारं यच्चेष्टयति तदहम् । 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामि'ति श्रुतेः । त्वं सत्वरं गच्छ ब्राह्मणस्त्वां बध्नातीति चेत्तस्मादहं न बिभेमि यतो मत्तः पवनमुखदेवाः भीता जाताः अतएव नियमेन स्वस्वकार्येषु प्रचलिताः । तथा च श्रुतिः । 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इति । तर्हि तव रूपं कीदृशम् । विरूपं भयानकरूपम् । 'महद्भयं वज्रमुद्यतामि'ति श्रुतेः । यद्वा विगतं रूपं यस्य तत् । 'न तस्य प्रतिमा अस्ती'त्यादिश्रुतेः । तर्हि किं बलिमादाय त्वं गच्छसीत्यत आह । तर्हि को बलिदाता । अहं तु सर्वादं सर्वभक्षकम् । श्रुतिश्च 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनमि'ति श्रुतेः । ईदृक् यत्तदहं ब्रह्मेति भावः ॥ शिखरिणी ॥ ८३ ॥

क्षणलवचपलं किलायुरेषा तनुरस्थ्यामिषमांसयुङ्मलाढ्या ॥
चलदलजलबिन्दुवच्छ्रियस्ता मृगसलिलैस्तुलितं त्विहार्थजातम् ॥

तर्हि किं तवापेक्षितं वैराग्यमिति चतुर्भिराह—आयुर्जीवितकालः क्षणलवचपलं किल। एषा दृश्या तनुः अस्थ्यामिषमांसयुग् बहिः अन्तस्तु मलाढ्या विष्ठामूत्रश्लेष्मादिपूर्णेत्यर्थः। ताः श्रियः संपत्तयः चलदलबिन्दुवत्क्षणभङ्गुराः। इह तु अर्थजातं द्रव्यराशिः मृगसलिलैस्तुलितम् ॥ पुष्पिताग्रा ॥ ८४ ॥

योगामृतं क्व क्व गलल्लालस्त्रीमुखचुम्बनम् ॥
क्व समाधिः क्व व्यवायो मोहो जडधियामयम्॥ ८५ ॥

भवतु नाम तथा संसारे तु अपूर्वं स्त्रीसुखं लभ्यत इत्यत आह—चन्द्रमण्डलभेदनाल्लभ्यं योगामृतं क्व। गलन्ती लाला यस्मिन् तच्च तत्स्त्रीमुखं च तस्य चुम्बनं क्व। धर्ममेघाख्यासंप्रज्ञातसमाधिः क्व। क्षणलवविरसो व्यवायो मैथुनं क्व। तर्हि सर्वे तदर्थं कुतो यतन्त इत्यत आह। जडधियां अयं स्त्रीसंभोगलक्षणो मोह एव ॥ अनुष्टुप् ॥ ८५ ॥

शमदमसमबन्धुतात्युदारा न न भुवने विरतीतरा हि दाराः ॥
न्यसनसमसुधाशनं न चान्यन्न च सुनृपो ह्यभयार्पणात्तथान्यः॥

तर्हि तव किमभीष्टं तदाह द्वाभ्याम्। अत्युदारा शमदमसमबन्धुता न। भुवने विरत्या इतरा दाराः न हि। न्यसनसमं संन्यासतुल्यं सुधाशनं अन्यन्न। तथा अभयार्पणादन्यः सुनृप उत्तमधर्मो न। पुष्पिताग्रा ॥८६॥

सुधाऽपमानो विषमेव मानो भिक्षासमानं न च सोमपानम् ॥
तदेव मेऽभीष्टतरं परं नो हृदाऽपि काङ्क्षे कुसुखं न वाञ्छे ८७

परकृतोऽपमानः सुधाऽमृतम्। मानो विषमेव। परिणामेऽनर्थकरत्वात्। माधुकरीभिक्षासमानं सोमपानं न तदेव मेऽभीष्टतरम्। हृदा मनसाप्यन्यन्नो काङ्क्षे। कुसुखं विषयसुखं नेच्छे ॥ उपजातिः ॥ ८७ ॥

एवं ब्रुवन्ती सुदती सती सा न साधु मन्येऽन्यदुदारहासा ॥
वासालयं भासयती स्वभासा न साध्वसं स्म क्व च वीक्षते सा॥८८

एवं उक्तप्रकारेण ब्रुवन्ती सुदती उदारहासा साऽम्बा उक्तादन्यत्साधु न मन्ये एवं ब्रुवन्ती निवासालयं गर्भागततेजसा भासयन्ती बभूवेति शेषः। साऽम्बा साध्वसं भयं द्वितीयाभिनिवेशजं क्व च देहादन्यतो वा न वीक्षते ॥ उपजातिः ॥ ८८ ॥

विज्ञाय लोका इति दोहदेहां तां वीक्ष्य विद्योतितचारुदेहाम् ॥
विसस्मिरेऽथ व्यकरोद्धवश्च क्रिया अभूत्तत्र वरोद्धवश्च ॥ ८९ ॥

लोका इत्युक्तप्रकारेण दोहदस्येहां इच्छां चेष्टां वा विज्ञाय विद्योतितश्चारुदेहो यस्यास्तां अम्बां वीक्ष्य विसस्मिरे। अथ काले चतुर्थादिमासे धवो माधवः क्रियाः पुंसवनादिकाः व्यकरोत्। तत्र च तासु क्रियासु वरोद्धवः महोत्सवोऽभूत् ॥ उपजातिः ॥ ८९ ॥

अब्रध्नगेष्टखगसूचितसिद्धिपूर्वप्रव्रज्यकेऽथ समयेऽनपरोऽनपूर्वः ॥
स व्याहरन्प्रणवमाविरभूदजातो ज्ञातोऽविता य इह भक्तिमतामजातः ॥ ९० ॥

अथ समये दशमे मासि। कथंभूते समये। ब्रध्नं सूर्यं गच्छन्तीति ब्रध्नगाः तथा न भवन्ति तेऽब्रध्नगा अनस्तंगतास्ते च ते इष्टखगा इष्टग्रहाश्च तैः सूचिता सिद्धिपूर्वा प्रव्रज्या यस्मिन् तस्मिन् अनपूर्वः अनपरः अजातो जन्मादिरहितो भगवान् प्रणवं व्याहरन्नाविर्बभूव न तु जज्ञे। कोऽसौ। यः इह लोके भक्तिमतां अजातो भयातः अविता स भगवान् दत्तात्रेयो जातः ॥ वसन्ततिलका ॥ ९० ॥

निरञ्जनेऽस्मिन्पूर्णेऽतिशयाधानमलक्षती ॥
न स्तोऽथापि व्यधात्तातः संस्कारं बुद्धिमान्द्यतः॥ ९१ ॥

संस्कारश्चातिशयाधानेन मलापाकरणेन च भवति यथा पत्न्याज्यावेक्षणम्। आदर्शे च घर्षणेनागन्तुकमलक्षालनं न तथा अत्र निरञ्जन-

त्वात्पूर्णत्वाच्चातिशयाधानमलक्षती न स्तः । अथापि तातः माधवः बुद्धिमान्व्यतः जातकर्मादिसंस्कारं व्यधाव्द्यकरोत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ९१ ॥

स च सुतो नृहरीत्यभिधानतः सुविधितो जनकेन च संस्कृतः॥
प्रववृधे क्रमतो जनरञ्जनः स तु धिया स्म न वक्ति निरञ्जनः॥ ९२

स च सुतः जनकेन माधवेन सुविधितः नामकर्मसंस्कारविधिनाऽभिधानतः नरहरिरिति संस्कृतः अभूत् । स तु जनरञ्जनः सन् क्रमतोऽनुक्रमेण प्रववृधे । निर्गतं अञ्जनं मायावरणं यस्य स बालधिया न वक्ति स्म बुद्धिपूर्वकं मूकोऽभूत् ॥ द्रुतविलम्बितम् ॥ ९२ ॥

नानोपाया ये कृतास्ते वृथैव जातास्तातौ दुःखितौ तौ मुधैव ॥
मूकं वाचालं करोतीह यत्तु ज्ञं तन्मूकं मेनिरे ब्रह्मवस्तु ॥९३॥

मूकत्वपरिहारार्थं पितृभ्यां ये नानोपायाः कृतास्ते वृथैव जाताः । ततस्तातौ पितरौ मुधा व्यर्थमेव दुःखितौ जातौ । व्यर्थत्वमाह । इह लोके यत् मूकं वाचालं करोति ज्ञं सर्वज्ञं तद् ब्रह्मवस्तु मूकं मेनिरे । लोका इति शेषः ॥ शालिनी ॥ ९३ ॥

खिन्नौ वीक्ष्य गुरू व्रतोत्तरमहं वक्ष्ये तदेत्यात्मजः संज्ञाप्याथ स तन्मुदे च कनकं लोहस्य चक्रे द्विजः ॥ पारस्कारगिराऽकरोदुपनयं भिक्षां ययाचे तदा वेदानप्यवदद्बटुः पटुगिराऽहं प्रव्रजिष्ये गुरू ॥ ९४ ॥

तदा खिन्नौ गुरू पितरौ वीक्ष्य आत्मजः श्रीपादः व्रतोत्तरमहं वक्ष्ये इति संज्ञाप्य संज्ञया दर्शयित्वा तन्मुदे च लोहस्य कनकं स्वर्णं चक्रे । तदा विश्वस्तो द्विजो माधवः पारस्कारगिरा स्वगृह्योक्तानुसारेण तस्योपनयं मौञ्जीबन्धनमकरोत् । तदा बटुर्भिक्षां ययाचे । पटुगिरा वेदानप्यवदत् । भो गुरू पितरौ, अहं प्रव्राजिष्ये सर्वं संन्यस्य गच्छामीत्यप्यवदत् । माध्यंदिनीयशाखाध्यायित्वात् पारस्करगिरेत्युक्तिः । उपाकरणोत्तरं वेदारम्भ इति तु बह्वृचां नियमो न याजुषाणाम् ॥ शालिनी॥९४॥

तदा माता वाताहतसुकदलीवाऽपतदमुं समुत्थाप्य प्राहाऽ-
हहह सुत नाऽयं क्रम उत ॥ पतस्येतेनाऽतो वरय रमणीं भो
भव गृही नहीतः पातस्ते परमहितमेतच्छ्रुतिमतम् ॥ ९५ ॥

एवं श्रुत्वा तदा माता क्षणं वाताहतसुकदलीव अपतत् । क्षणादुत्थाय चामुं पुत्रं समुत्थाप्य स्वकटौ निधाय वक्ष्यमाणं प्राह । अहहेति खेदे इति पादपूरणे । भो सुत, अयं संन्यासस्य क्रमो न, प्रत्युत एतेन पतसि । अतः रमणीं सदृशीं बुद्धिरूपशीललक्षणसंपन्नां भार्यां वरय । भो सुत, त्वं गृही भव । इतो गार्हस्थ्यात्ते पातो न हि । यतः एतच्छ्रुतिमतं परमहितं ॥ शिखरिणी ॥ ९५ ॥

संस्कारैः संस्कृतोऽन्तःशुचिरिह लभते साधनानीतरो नो
तस्मात्त्वं सद्वितीयो भव भवहतये देवपित्रर्चकः स्याः ॥
कालोप्तं बीजमुच्चैः फलति सुत तथोद्वाहनादि स्वकाले कार्यं
पूर्वेऽपि सर्वे पितर इदमहो तात हीच्छन्ति नित्यम् ॥ ९६ ॥

'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति स्मृतेः कर्माधिकारार्थं संस्काराः । 'येषां चत्वारिंशत्संस्कारास्ते ब्रह्मणः सरूपतां सलोकतां जयन्ती'ति श्रुतेः । 'पञ्चविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः। ते पवित्राश्च योग्याः स्यु'रिति स्मृतेश्च । संस्कारैः संस्कृतस्ततोऽन्तःशुचिः शुद्धान्तःकरणः शमादिसाधनानि लभते। इतरोऽसंस्कृतो नो लभते तस्मात्त्वं द्वितीयया भार्यया सहितो भव । ऋणापाकृतये च देवपित्रर्चकः स्याः भव । काले उप्तं बीजं उच्चैः फलति । हे सुत, तथा उद्वाहादि कर्म स्वकाले कार्यम् । अहो तात पुत्र, सर्वे पूर्वे पूर्वजाः पितरोऽपि हि निश्चयेनेदं गार्हस्थ्यं नित्यमिच्छन्ति ॥ स्रग्धरा ॥ ९६ ॥

स प्राहाऽम्ब विवेकिनो न नियमोऽयं दुस्तरे नश्वरे संसारे
सति सारवर्जित इतो मातः पितः किं सुखम् ॥ दुःखं दार-

परिग्रहोऽप्यधनता चेत्क्लेशिताऽशान्तताऽऽढ्यस्याऽप्यन्वगर्कं
स्वसंक्षयमुखं नाकोऽपि चैवंविधः ॥ ९७ ॥

स बालः प्राह हे अम्ब, त्वदुक्तोऽयं नियमः मादृशो विवेकिनो न। 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि'ति श्रुतेः। भो मातः, भो पितः, सारवर्जिते असति तुच्छे दुस्तरे नश्वरे संसारे इतः संन्यासादन्यत् किं सुखम्। न किमपि। यद्वा कुत्सितं सुखं किंसुखं। दारपरिग्रहोऽपि दुःखमेव। तथापि अधनता दरिद्रता चेत् क्लेशिता। आढ्यस्य धनिनोऽप्यन्वक् अनुपदं अशान्तता पुनश्च स्वस्य द्रव्यस्य सम्यक् क्षयमुखं नाशव्ययादिकं अन्वगनुपदं अर्कं दुःखमेव। भवतु नाम तथा। स्वर्गसिध्यर्थं सर्वमपि संसारदुःखं सोढव्यमित्यत आह। नाकः स्वर्गोऽपि च एवंविधो दुःखदः॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ९७ ॥

यज्ञे सामग्र्यभावे तु कृषिवदफलं चेत्सुसिद्धोऽपि चान्ते
पातः स्वर्गात्तदाज्ञां वितर हि विरतः प्रव्रजाम्येकपुत्रे ॥
मद्ध्यानात्त्वं तरिष्यस्यपि झटिति सुतास्ते भविष्यन्त्यपार्थं
प्रोक्त्वाऽस्यै दर्शयित्वा प्रथमतनुमदात्प्राक्स्मृतिं च त्र्यधीशः ९८

तदेवोपपादयति—यज्ञे देशकालमन्त्रर्त्विग्दक्षिणादिसामग्र्या अभावे तु कृषिवत् अफलं फलाभावः स्यात्। प्रत्यवायाकुलः प्रतिपदगहनोऽपि यज्ञः कथंचित्सुसिद्धश्चेत्तर्हि अन्ते स्वर्गादपि पातः। 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति श्रुतेः। 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती'ति स्मृतेश्च। 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतमि'त्यादिश्रुतिः प्राशस्त्यार्थैव। तत्तस्मात् हे एकपुत्रे मातः, प्रव्रज्यार्थमाज्ञां मे वितर देहि। विरतोऽहं प्रव्रजामि। तर्हि मम का गतिरित्यत आह। मद्ध्यानात्त्वं तरिष्यसि झटिति ते सुता अपि भविष्यन्ति इत्थं प्रोक्त्वाऽपि विश्वासार्थं तस्यै प्रथमतनुं रूपं दर्शयित्वा त्र्यधीशः तां स्मृतिं चादात् ॥ स्रग्धरा ॥ ९८ ॥

जननी नवनीतकोमलं नवनीहारभमस्य सोज्ज्वलम् ॥
परिरभ्य वपुर्मुमोद सा यदु मातुर्हि सुचन्द्रशीतलम् ॥ ९९ ॥

नवनीहारभं शुभ्रं सोज्ज्वलं कान्तिमन् नवनीतकोमलं अतिमृदुलं अस्य पुत्रस्य वपुः परिरभ्याऽऽलिङ्ग्य साऽम्बा जननी मुमोद। हि यस्मात् यदु यदेव पुत्रालिङ्गनं मातुः सुचन्द्रः कर्पूरः पूर्णचन्द्रो वा तद्वच्छीतलं भाति ॥ 'अर्थस्य काव्यलिङ्गसमर्थनं' इति काव्यलिङ्गमलंकारः॥ योगिनी ॥ ९९ ॥

सा प्राहैकसुतं विलोक्य खलु ते दास्याम्यनुज्ञां भवाञ्छ्री-
पात्सत्यवचास्त्वया सुकृपया गोत्रद्वयं पावितम् ॥ ओमित्युक्त-
वताऽवतारसुभृता तस्याः स्मृतिर्लोपिता धृत्वा गर्भमसूत साऽपि
च सुतौ नित्यं सुताह्लादिता ॥ १०० ॥

साऽम्बा प्राह एकसुतं विलोक्य तेऽनुज्ञां दास्ये खलु। भवान् सत्यवचाः श्रीपादोऽस्ति। त्वया सुकृपया मातुः पितुश्चेति गोत्रद्वयं पावितम्। तदा ॐ तथाऽङ्गीकरोमीत्युक्तवता। अवतारसुभृताऽवतार-धारिणा भगवता पूर्वदृत्ता तस्याः स्मृतिर्लोपिता। नित्यं सुतेन भगवताऽऽ-ह्लादिता साऽम्बाऽपि च गर्भं धृत्वा यमौ सुतौ असूत ॥ शार्दूल-विक्रीडितम् ॥ १०० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासुदेवानन्दसरस्वतीविरचित-
श्रीगुरुचरितकाव्यप्रथमसर्गः संपूर्णः ॥ १ ॥ ॐ तत्सन् ॥

द्वितीयशतकम्

यो दैन्यं पापतापौ शमयति नियतिध्वंसको हंसकोटचै वैराग्यज्ञानभक्तीर्वितरति तरति ज्ञो यदर्थो यदर्थः ॥ तारस्तं तारतारं हि भज भज भजद्वत्सलो वत्सलोभान्मातेवैति स्वकान्यश्चरणशरणसत्कामधुग्यो दयाब्धिः ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥ यो भक्तानां दैन्यं पापतापौ च शमयति। तथा नियतिध्वंसको दुर्दैवहरः। यश्च हंसानां कोटचै हंसस्थानापन्नाय वा यतये वैराग्यज्ञानभक्तीर्वितरति ददाति। यो भगवानर्थः प्रयोजनं यस्य स ज्ञः पण्डितो भवति। तारः प्रणवः यः भगवानर्थोऽभिधेयः यस्य सः ईदृशो यो दत्तस्तम्। अविद्याकामकर्मभ्यस्तारयतीति तारः प्रणवस्तेनाऽऽलम्बनेन तारयतीति तारतारस्तम्। 'एतदालम्बनं परमि'ति श्रुतेः। भो जन, हि निश्चयेन भज भज। यः भगवान् भजद्वत्सलः भक्तवत्सलः वत्सलोभान्माता धेनुरिव स्वकान् स्वभक्तानेति आगच्छति। यश्च स्वचरणशरणानां सतां कामधुक् कामधेनुः दयाब्धिश्चास्ति ॥ स्रग्धरा ॥ १ ॥

अथ सत्यगुरर्भकयोस्त्रैमासिकयोः सतोर्जगावम्बाम् ॥
अर्चितसाम्बामम्बामिव हेरम्बाऽभिजान्वितामम्बाम् ॥ २ ॥

अथ सत्या गौर्वाग्यस्य स भगवान् त्रैमासिकयोः अर्भकयोः सतोः अर्चितः साम्बो यया ताम् हेरम्बाग्निजान्वितां गणेशगुहयुक्तां अम्बां पार्वतीमिव अम्बां तन्नामिकां अम्बां मातरं जगौ ॥ आर्या ॥ २ ॥

जातौ द्वौ ते द्वौ भविष्यन्ति पुत्रौ कन्या धन्या चापि मान्याऽसि मातः ॥ माऽतः पातः संसृतौ ते ह्युमातो मातश्चार्च्योऽऽज्ञापयान्हाय माऽतः ॥ ३ ॥

भो मातः, ते द्वौ पुत्रौ जातौ, द्वौ पुत्रौ कन्या च भविष्यन्ति। अतस्त्वं

धन्या मान्या चासि अतः परं संसृतौ संसारे ते पातो माऽस्तु। त्वं उमातः मातः रमातोऽपि च अर्च्या पूज्याऽसि। अतः मा मां गन्तुं काशीं गन्तुं अह्नाय झटिति आज्ञापय आज्ञां देहि ॥ शालिनी ॥ ३ ॥

इति वदति मतीश्वरेऽम्बिका प्राक्स्मरणत ईपदमाह तं चरित्रम् ॥ अकलि कलिमलघ्नमत्र चित्रं किल भवता सुपवित्रमत्रिपुत्र ॥ ४ ॥

इति मतीश्वरे बुद्धिप्रेरके तस्मिन् वदति सति प्राक्स्मरणतः पूर्वस्मरणेन तं ई इति श्रीरुच्यते ईपदं श्रीपादं आह। भो अत्रिपुत्र, भवताऽत्र लोके कलिमलघ्नं पापहरं चित्रं विस्मयकरं सुपवित्रं पावनं चारित्रं अकालि किल कृतं खलु ॥ पुष्पिताग्रा ॥ ४ ॥

यं श्रीपदं वदन्ति त्वाऽखेदं हृतमदापदम् ॥
प्राप्तोऽसि मत्पुत्रपदं पदं वन्दे तवापदम् ॥ ५ ॥

अखेदं यथा तथा हृता मदापत् मद्विपत्तिर्येन पूर्वजन्मानि तं यं त्वा त्वां श्रीपदं वदन्ति स त्वं मत्पुत्रपदं प्राप्तोऽसि तस्य पुत्रस्थानापन्नस्य तवापदं न पद्यते वागादिभिर्न गम्यत इत्यपदं वागाद्यविषयं पदं वन्दे ॥ अनुष्टुप् ॥ ५ ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वांस्तांस्तांश्छन्दतो रासि लोके॥
लोकेशस्त्वं श्रीश लोके वदान्यः कल्पद्रुः किं जंगमस्त्वं वदान्यः॥

हे श्रीश, ये ये कामा मनोरथा मर्त्यलोके दुर्लभाः सन्ति तान् तान् सर्वान् छन्दतः इच्छामात्रेण लोके जगति त्रिभुवनेऽपीत्यर्थः। स्वभक्तेभ्यो रासि ददासि स त्वं वदान्यः बहुप्रदः लोकेशः श्रीशः जंगमः अतिशयेन सर्वत्र गमनशीलः कल्पद्रुरसि किमेतद्वद। व्यतिरेकालंकारः ॥ शालिनी ॥ ६ ॥

कृतमन्तुरियं न जातु ते हितदा किंतु विधुंतुदार्तिदा ॥
यदरुंतुदवाक् परंतु तेऽपि तु मातुर्न तु जातु दुष्कृतम्॥७॥

इयं ते माता कृतमन्तुः कृतापराधाऽस्ति। जातु कदाचिदपि ते तुभ्यं हितदा न किं तु विधुंतुदो राहुरिव आर्तिदा दुःखदा। यद्यस्मादियं अरुंतुद्वाक् मर्मस्पृग्भाषिणी अपि तु ते मातुः जातु कदाचिदपि न तु दुष्कृतं स्यात् मातृत्वात् ॥ योगिनी ॥ ७ ॥

सुत आह न दोष एष ते मम लीलेयमशेषहृत्स्थितेः ॥
अयि तारपुरीं प्रयामि मे स्मरणादस्तु समीपताऽम्ब ते ॥ ८ ॥

सुतः तां आह। एष ते दोषो न। अशेषहृत्स्थितेः सर्वान्तरस्थस्य ममेयं लीलाऽस्ति। अयि मातः, तारपुरीं काशीं प्रयामि। हे अम्ब, स्मरणादेव ते तुभ्यं मे मम समीपताऽस्तु ॥ योगिनी ॥ ८ ॥

तथेति मात्रापि तथैव पित्रानुमोदितो मोदितदेववर्गः ॥
भर्गप्रभोऽपीक्षितुमेति भर्गमित्यार्यवर्गस्तुत आप काशीम् ॥९॥

धर्मस्थापनेनानुमोदितो विघ्नकर्तृदेववर्गो येन। भगवद्गीता 'नैव तस्य कृतेनार्थः' इति। शिवगीता अ० १ 'देवा दारादिरूपिणः' इत्यादि ॥ ॥ उपजातिः ॥ ९ ॥

सूरतं योगनिरतं यतयस्तमनारतम् ॥
अजं भजन्तं विरतं नत्वोचुः परधीरतम् ॥ १० ॥

अनारतं संततं अजं निर्विकारं आत्मानं भजन्तं विरतं संजातवैराग्यं परधीरतं सात्विकबुद्धियुक्तं सूरतं दयालुं योगनिरतं लोकसंग्रहार्थं योगतत्परं तं भगवन्तं नत्वा यतय ऊचुः ॥ अनुष्टुप् ॥ १० ॥

भृङ्गो याति रसाय किंशुकसुमभ्रान्त्या शुकास्ये स तं यद्वज्जम्बुफलभ्रमाद्ग्रसति तौ पश्चादुभौ दुःखितौ ॥ एवं स्त्रीपुरुषौ परस्परमरं सौख्यभ्रमात्संगतौ तौ स्यातामतिदुःखितौ विधुतसंन्यासायनौ व्यध्वगौ ॥ ११ ॥

यद्वत् भृङ्गः किंशुकसुमभ्रांत्या पलाशपुष्पभ्रमेण रसाय रसं पातुं

शुकास्ये कीरमुखे याति स शुकः युक्तं जम्बुफलभ्रमाद्विलति पश्चात् उभौ तौ दुःखितौ भवतः एवं स्त्रीपुरुषौ परस्परं अन्योन्यं सौख्यभ्रमात् अरं अत्यर्थं संगतौ भवतः। विधुतः त्यक्तः 'न्यास एवात्यरेचय'दिति श्रुत्युक्तः संन्यास एवायनं मोक्षमार्गो याभ्यां तौ अतएव व्यध्वगौ दुरध्वगामिनौ तौ स्त्रीपुरुषौ अतिदुःखितौ स्याताम्। भ्रांतिमदलंकारः। स्त्रियो विवाहात्पूर्वं संन्यासेऽधिकारः॥ शार्दुलविक्रीडितम्॥ ११ ॥

सुमखैः सततामृताप्तये द्विजमुख्यास्तु यजन्त्यहो भुवि ॥
दिविजा अमृताशिनोऽपि यत्स्मरणं नापि हि कुर्वते दिवि॥१२॥

सततं अमृताप्तये द्विजमुख्याः भुवि सुमखैः अग्निष्टोमादिभिर्यजन्ति। अहो इत्याश्चर्यम्। अमृताशिनोऽमृतपानशीला अपि दिविजा देवाः दिवि यत्स्मरणं यस्यामृतस्य स्मरणं अपि न हि कुर्वते। अतिपरिचयादवज्ञा भवतीति तात्पर्यम्। 'योगेऽप्ययोगः संबन्धाऽतिशयोक्ति' रित्यतिशयोक्त्यलंकारः॥ योगिनी ॥ १२ ॥

अप्रत्यक्षमशेषतोषकरणं पूर्णं जगत्कारणं यत्प्रत्यक्षविलक्षणं सुशरणं भूमाद्वयं तारणम्॥ तद्ब्रह्म श्रवणादिनेक्ष्यत इति त्रय्याः श्रुतं भाषणं संन्यस्य श्रवणं त्विति श्रुतिगणख्यातिर्गुणव्यञ्जिका ॥ १३ ॥

अविषयत्वादप्रत्यक्षम्। 'न तत्र चक्षुर्गच्छती'त्यादिश्रुतेः। अशेषतोषकरणं सर्वानन्दकरम्। 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुतेः। पूर्णं देशकालपरिच्छेदरहितम्। 'पूर्णमद'इति श्रुतेः। जगत्कारणम्। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते'इति श्रुतेः। भूमाद्वयं अपरिच्छिन्नाद्वयरूपम्। तारणं गुर्वादिरूपेण मुमुक्षुतारकम्। प्रत्यक्षादिष्वनुस्यूतमपि प्रत्यक्षादिविलक्षणं अतीन्द्रियत्वात्। सुशरणं सुखाश्रयरूपं यद्ब्रह्म श्रवणादिना ईक्ष्यते अपरोक्षीक्रियते। अधिकारिभिरिति शेषः। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति त्रय्याः श्रुतेर्भाषणं

श्रुतं तत् श्रवणं तु 'संन्यस्य श्रवणं कुर्यादि'ति विधानात् संन्यस्य श्रवणं कर्तव्यमिति गुणव्यञ्जिका सद्गुणप्रकाशिका श्रुतिगणानां ख्यातिः प्रसिद्धिरस्तीति शेषः। श्रुतिश्च 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' इति ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १३ ॥

न्यासमार्गमपि भ्रष्टं शंकरः सर्वशंकरः ॥
स्थापयामास मूढैः स मतस्तिष्येऽपि धिक्कृतः ॥१४॥

सर्वशंकरः सर्वेषां सुखकरः शंकर आचार्यः बौद्धसौगतादिमतप्राबल्येन भ्रष्टमपि विरलप्रचारमपि न्यासमार्गं पुनः स्थापयामास। ननु 'अग्निहोत्रं गवालम्बं संन्यासं पलपैतृकम्। देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जये'दिति कलौ पञ्चानां निषिद्धत्वात्कथं तत्स्थापनमिति चेत्। 'यावद्वर्णाः प्रदृश्यन्ते यावद्वेदः प्रवर्तते। अग्निहोत्रं च संन्यासं तावत्कुर्यात्कलौ युगे' इति तिष्ये कलियुगे मतोऽपि स संन्यासः पुनर्मूढैर्धिक्कृतः ॥ अनुष्टुप् ॥ १४ ॥

भवेऽब्धाविव सद्वाक्यैर्दृषद्भिरिव रामवत् ॥
भगवान्कीशत इव सेतुं बध्नातु शिष्यतः ॥ १५ ॥

भगवान् सर्वैश्वर्यसंपन्नो भवान् रामवत् राम इव भवेऽस्मिन् संसारेऽब्धाविव दाक्षिणात्यसमुद्र इव। सतः स्वतःप्रमाणभूतस्याप्रामाण्यशङ्काकालुष्यरहितस्य वाक्यानि अवान्तरवाक्यसाहितानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि सद्वाक्यानि तैः सद्वाक्यैः दृषद्भिरिव पाषाणैरिव शिष्यतः शिष्यादिद्वारा कीशतः वानर इव सेतुं धर्मम्। 'एष सेतुर्विधरणः' इति श्रुतेः। सेतुमिव बध्नातु शिथिलीभूतं सेतुं जिनादिकर्कटैरुपद्रुतं पुनः दृढं बध्नातु ॥ अनुष्टुप् ॥ १५ ॥

चञ्चत्पञ्चशराञ्चितं ह्यपचितं न्यञ्चं प्रपञ्चं श्रितं नीचं वञ्चकवञ्चितं कुचरितं मुञ्चन्तमञ्चूच्चकैः ॥ काचप्रायसुखासिवञ्चित-

हितं तूच्चावचं वीक्ष्य च स्वाचार्योक्त्यनुसार्यहं तिष्ठति वचः प्राचामुवाचाधिपः ॥ १६ ॥

एवमुक्तो भगवानाह । चञ्चन्तः पञ्चशराः अरविन्दादय उन्मादादयो वा यस्य तेन कामेनाऽञ्चितं व्याप्तं हि प्रसिद्धं अपचितं उपचयवर्जितं न्यञ्चं नीचं प्रपञ्चं श्रितं । स्वतोऽपि नीचं वञ्चकैर्जाल्मादिभिर्वञ्चितं अतएव कुचरितं दुराचारं उच्चकैः अश्रु मुञ्चन्तं काचप्रायसुखाप्त्या अतितुच्छसुखलब्ध्या वञ्चितं हितं परलोकसाधनं येन एवंभूतं उच्चावचं लोकं तु वीक्ष्य चावलोक्यैवाऽहं तु स्वाचार्योक्तिं अनुसरतीति तथाभूतो भवामि इति प्राचां ब्रह्मादीनामधिपः भगवानुवाच ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १६ ॥

इति सारसरस्वतीं गृणन्वृतवान्कृष्णसरस्वतीगुरून् ॥
अवनीतसरस्वतीप्रभुः स नृसिंहाख्यसरस्वतीत्यभूत् ॥ १७ ॥

इत्युक्तप्रकारेण सारसरस्वतीं सारभूतां वाचं गृणन् कृष्णसरस्वतीगुरून् वृतवान् । अवनीतः स्वमहिम्ना धिक्कृतः सरस्वतीप्रभुर्गीष्पतिर्येन सः नाम्ना नृसिंहाख्यसरस्वतीति अभूत् ॥ योगिनी ॥ १७ ॥

आचार्यं चाप्याचकाङ्क्षेऽमृतार्थं प्राचामाचार्योऽपि सन् संग्रहार्थम् ॥ रेजे न्यासी न्यस्तचूडोपवीतो भेजेऽभ्यासी भैक्ष्यमाज्ञोपवीतः ॥ १८ ॥

'आचिनोति हि शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि । स्वयं चाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य उच्यते' इत्युक्तलक्षणमप्याचार्यं अमृतार्थं मोक्षार्थमाचकाङ्क्षे । नित्यमुक्तस्य कुत एतद्विडम्बनमित्यत आह । स्वयं प्राचां ब्रह्मादीनामप्याचार्यः सन् संग्रहार्थं लोकसंग्रहार्थं आचार्यमाचकाङ्क्ष इति पूर्वेण संबन्धः । न्यस्ता शास्त्रतस्त्यक्ता चूडा शिखा उपवीतं ब्रह्मसूत्रं च येन ईदृक् न्यासी संन्यासी भगवान् रेजे शुशुभे । आ समन्तात् ज्ञायतेऽनेनेति आज्ञं ब्रह्मज्ञानं तदेवोपवीतं यस्य सोऽभ्यासी नानाभ्यासी भगवान् भैक्ष्यं

माधुकरान्नं भेजे। 'शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्तः' इति श्रुतिहार्दं प्रकटयितुमिति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १८ ॥

कुण्डीमण्डितदोर्दण्डो दण्डी दण्डितधीजडः ॥
मुण्डी मुण्डितपाखण्डश्चण्डीडिव बभौ मृडः ॥ १९ ॥

कुण्डीमण्डितः कमण्डलुभूषितः दोर्दण्डो यस्य सः। दण्डी दण्डधरः। दण्डिताः शिक्षिताः धीजडाः मतिमन्दा येन सः। मुण्डी कृतमुण्डनः। मुण्डिताः पाखण्डाः येन पाखण्डशिक्षक इत्यर्थः। चण्डीट् पार्वतीशः मृडयति सुखयतीति मृडः शिव इवाबभौ ॥ अनुष्टुप् ॥ १९ ॥

नैजं तेजोऽस्य परमं भास्वरं भास्करोपमम् ॥
किं पुनस्तपसा ब्रह्मवर्चसाढयेन भाष्यते ॥ २० ॥

भास्करोपमं भास्वरं अस्य नैजं तेजः परमम्। तत्तु ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्धिः तेनाढ्येन युक्तेन तपसा किं पुनर्भाष्यते। 'कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते' ॥ अनुष्टुप् ॥ २० ॥

मारो रूपेण वाचा च वाक्पतिः क्षमया क्षमा ॥
बुद्ध्या बुधो भया भास्वानिति भाति यतिप्रभुः ॥ २१ ॥

यतिप्रभुर्भगवान् युवतिदृशा रूपेण मारः साक्षात्कामः। वाचा वाक्पतिरिति वाग्मिदृष्ट्या। क्षमया क्षमा पृथ्वीति तितिक्षुदृशा। बुद्ध्या बुध इति पण्डितदृष्ट्या। भया प्रभया भास्वानिव भाति। 'एकेन बहुधोल्लेखेऽप्यसौ विषयभेदतः' इत्युल्लेखः ॥ अनुष्टुप् ॥ २१ ॥

काश्यां प्रकाश्य विशदं श्रुत्याशयमसंशयम् ॥
प्रदक्षिणीकृत्य मेरुं बालादिच्छात्रयुग्गुरुः ॥ २२ ॥
दत्त्वा प्रयागमागत्य माधवाय विदं मुदम् ॥
गत्वा करञ्जनगरं नत्वाऽभाणीत्स्वमातरम् ॥ २३ ॥

बालादिभिः बालसरस्वत्यादिभिः छात्रैः शिष्यैर्युज्यत इति बालादिच्छा-

त्र्युग्गुरुः भगवान् काश्यां काशीक्षेत्रे असंशयं यथा भवति तथा श्रुतीनां काण्डत्रयात्मकवेदानां आशयं विशदं प्रकाश्य मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य पुनः प्रयागमागत्य माधवाय ब्राह्मणाय विदं ज्ञानं तत्फलभूतां मुदं स्वरूपानन्दं च दत्वा करञ्जनगरं गत्वा स्वमातरं नत्वाऽभाणीत् अवदत् ॥
॥ अनुष्टुप् ॥ २२ ॥ २३ ॥

सोढ्वा गर्भभरं दरं च नितरां कृच्छ्रात्प्रसूयापि च त्यक्त्वा स्वापमपास्य भोगसुरुचिं या पाति माता सुतम् ॥ स्नेहाद्राति पयो न योग्यकरणं तस्या ऋणापाकृतेः स्नेहं दात्यपि काप्रसूतिरपि यः संन्यासिनां दुस्त्यजः ॥ २४ ॥

गर्भभारं नितरां दरं भीतिं सोढ्वा कृच्छ्रात् कष्टेन प्रसूयाऽपि स्वापं निद्रां त्यक्त्वा भोगसुरुचिं अपास्य विहाय या माता सुतं पाति रक्षति स्नेहात् पयः राति ददाति च तस्याः ऋणापाकृतेः योग्यकरणं अनुगुणाचरणं न कुत्सिता प्रसूतिर्यस्याः सा कुपुत्राऽपि स्नेहं प्रेम दात्यपि नाशयति किम् । अपि तु न। यद्वा काप्रसूतिः कुत्सितपुत्रः स्नेहं दात्यपि । अपि तु न । यस्मात् यः मातृविषयस्नेहः संन्यासिनामपि दुस्त्यजः ॥
॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २४ ॥

जहौ विरहजं तापं माताऽऽश्लिष्य सुतं तु तम् ॥
मातुः स तु सुताश्लेषः प्रायश्चन्दनशीतलः ॥ २५ ॥

माता तु तं सुतं भगवन्तं आश्लिष्याऽऽलिङ्गय विरहजं वियोगजन्यं तापं जहौ । स तु सुताश्लेष आलिङ्गनं प्रायो मातुश्चन्दनमिव शीतलः । काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ अनुष्टुप् ॥ २५ ॥

प्राह स्नेहयुता माता काहमङ्ग कुदेहभृत् ॥
चिन्मयस्त्वं क्व चाऽथापि दयादृष्ट्याऽर्हताऽपिता॥ २६ ॥

स्नेहयुता माता प्राह । अङ्ग हे पुत्र, अहं कुदेहभृत् कुत्सितदेहाभिमा-

नधारिणी क्व । चिन्मयश्चिद्रूपस्त्वं च क्व । अथापि दयादृष्ट्या त्वयाऽर्हता योग्यता पूज्यता वाऽर्पिता । अननुरूपयोर्घटनावर्णनात् 'विषमो वर्णनं यत्र घटनाननुरूपयोः' इति विषमेण प्राप्ताया अर्हताया विचार्य रूपकेण प्रतिषेधात् 'आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्' आक्षेपोऽनयोःसंकरः 'अविश्रान्तजुषामात्मन्यङ्गित्वं स तु संकरः' इति ॥ अनुष्टुप् ॥ २६ ॥

अवदत्स च सद्गुरुस्तु तां भवभीतां विनतां मुहुः स्तुताम् ॥
मम संन्यसनात्तु तेऽमृतं स्वकुलैस्तारपुरेऽपि ते मृतम् ॥२७॥

स च सद्गुरुस्तु भवात्संसाराद्भीतां विनतां स्वयं मुहुः स्तुतां तां मातरं अवदत् हे अम्ब, मम संन्यसनात्तु स्वकुलैः सह तेऽमृतं मोक्षोस्तु । तारपुरे काश्यां ते मृतं मृतिः । नपुंसके भावे क्तः । अस्तु भवतु ॥ ॥ योगिनी ॥ २७ ॥

गृहे गृहेऽथ जगृहे क्षणात्पूजां व्यदर्शयन् ॥
सत्यत्वमिन्द्रो मायाभिः पुरुरूप इति श्रुतेः ॥ २८ ॥

इन्द्रः परमेश्वरः मायाभिः । अंशभेदाद्बहुवचनम् । पुरूणि बहूनि रूपाणि यस्य सः 'इन्द्रो मायाभिः' इति श्रुतेः सत्यत्वं अन्वर्थकत्वं व्यदर्शयन् । गृहे गृहे प्रतिगृहं क्षणात् क्षणेन लोकदत्तां पूजां जगृहे ॥ ॥ अनुष्टुप् ॥ २८ ॥

स्वसाऽथ पप्रच्छ गुरुं स्वभव्यं स्वसाधनं चाह सतां सुभव्यम् ॥
सतीव्रतं तीव्रतरं यतित्वं पत्युस्तनौ कुष्ठमथाऽस्य शान्तिम् २९

अथ स्वसा पूर्वसंबन्धिभगिनी गुरुं भगवन्तं स्वस्या भाविशुभाशुभं पप्रच्छ । मोक्षार्थं स्वसाधनं च पप्रच्छ । स भगवान् तां सुभव्यं भाविशोभनं उत्तमक्षेमं वा तीव्रतरं अव्यभिचारि सतीव्रतं पातिव्रत्यं आह । अयमेव स्त्रीणां धर्मो नान्य इत्याहेति भावः । दंपत्योः परस्परवैरोत्पादनात्पत्युः यतित्वं लत्तया गोस्ताडनात्तनौ देहे कुष्ठं भविष्यतीति चाह । तच्छ्रुत्वा भीतया तया प्रार्थितोऽथ भगवान् अस्य कुष्ठस्य शांतिं वक्ष्यमाणां चाह ॥ उपजातिः ॥ २९ ॥

गोहत्याशान्तये शंभोर्गौतमेनाहृतां नदीम् ॥
सशिष्योऽथैत्य सोऽरक्षद् द्विजं शूलरुजार्दितम् ॥३०॥

अथ सशिष्यः स भगवान् गोहत्याशान्तये प्रसादितात् शंभोः सकाशात् गौतमेनाहृतां आनीतां नदीं गोदावरीं एत्य शूलरुजार्दितं उदरशूलरोगपीडितं द्विजं अरक्षत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ३० ॥

सायंदेवगृहेऽथ शिष्यसहितो गत्वाऽपि भुक्त्वाऽऽदराच्छूलार्तं प्रतिकूलशालियशसाऽरक्षत्क्षणाद्रुग्दरात् ॥ नाश्चर्यं त्विदमस्य पादकमलध्यानं करोत्यादराद्यः सोऽपीह हि तारयत्यपि कृपालेशान्महारुग्दरात् ॥ ३१ ॥

अथ शिष्यसहितः स भगवान् सायंदेवगृहे गत्वा आदरात् भुक्त्वाऽपि शूलार्तं द्विजं प्रतिकूलशालियशसा प्रतिकूलशाल्योदनेन रुग्दरात् रोगभयात् क्षणात् क्षणेनारक्षत् । इदं तु नाश्चर्यम् । य आदरात् अस्य भगवतः पादकमलध्यानं करोति स ध्याताऽपि कृपालेशात् महारुग्दरात् संसारभयादिह हि तारयति ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३१ ॥

सायंदेवं यवनान्मृत्योर्भीतं ततार दरहर्ता ॥
धर्ता कारकशक्तेस्त्रासत्रासो न किं किमिह कर्ता ॥३२॥

दरहर्ता भयहर्ता कारकशक्तेर्धर्ता सेन्द्रियान्तःकरणशक्तिचालकः भगवान्मृत्युरूपाद्यवनाद्भीतं सायंदेवं ततार तारयामास । नाश्चर्यमिदं । यतोऽयं त्रासत्रासो भयस्यापि भयरूपः इह किं किं न कर्ता किं किं न करिष्यति । अपि तु अघटितमपि घटयिष्यतीत्यर्थः ॥ आर्या ॥ ३२ ॥

पन्नगाशननन्दनं किमु पन्नगोऽस्त्यपि किंकरा मिहनन्दनमष्टसिद्धियुतागिधपुत्र्यपि किंकरी ॥ यस्य तस्य गुणार्चितस्य तु सेवकं यम ईक्षितुं नेश्वरः किमुतेतरः किल पामरः पुनरीक्षितुम् ॥ ३३ ॥

पन्नगाशननन्दनं गरुडपुत्रं पन्नगः सर्पोऽस्ति किं । अपि तु न । यस्य

भगवतः अष्टसिद्धियुताब्धिपुत्री लक्ष्मीः किंकरी अनुचरी आस्ते सुरार्चितस्य देवपूजितस्य तस्य भगवतः सेवकं यम ईक्षितुं नत्वीश्वरः न समर्थः। पुनश्चेतरः पामरः नीचः तमीक्षितुं किमुत। सर्वथेक्षितुमपि नेश्वर इति भावः॥ चामरम्॥ ३३॥

द्विजो यवनराजेन प्राप्तो भीतेन सत्कृतः॥
व्यष्टाब्दैर्दर्शनं दास्य इतीशेन निवारितः॥ ३४॥

भीतेन यवनराजेन सत्कृतः द्विजः सायंदेवः गुरुं प्राप्तः अनुयातुमिच्छुः सन् व्यष्टाब्दैः षोडशवर्षैः दर्शनं दास्य इतीत्थं ईशेन भगवता निवारितः परावर्तितः॥ अनुष्टुप्॥ ३४॥

बालः कृष्ण उपेन्द्रमाधवसदानन्दा अहं सप्तमो ज्ञानज्योतिरितीतरेऽप्यज इमानूचे न चेहान्वहम्॥ स्थेयं वर्णिवनिव्रतिभ्य उदिते धर्मेऽत्र तैश्चान्वहं कर्तव्यं त्वितरैर्विनाऽजशयनं तीर्थाटनं चान्वहम्॥ ३५॥

बालो बालसरस्वती एवं सदानन्दान्ता अहं सिद्धः षष्ठः सप्तमो ज्ञानज्योतिः इति मुख्यशिष्याः इतरे ऽन्येऽपि च बहवः शिष्याः तानिमान् शिष्यान् अजः भगवानूचे बभाषे। इहान्वहं भवद्भिर्न च स्थेयम्। वर्णिवनिव्रतिभ्यो ब्रम्हचारिगृहस्थवानप्रस्थेभ्यः उदितेऽत्र शास्त्रेणोक्ते धर्मे तैश्चान्वहं यथायथं स्थेयम्। इतरैः स्नातकविधुरसंन्यासिभिः अजशयनं विना चातुर्मास्यं विना अन्वहं तीर्थाटनं कर्तव्यम्। चकारान्मोक्षशास्त्रश्रवणादि ग्राह्यम्॥ शार्दूलविक्रीडितम्॥ ३५॥

पुरीः सप्त धाम्नां चतुष्कं विशोकं सरोरण्यतीर्थाश्रमादीन्नदीश्च॥ द्विषड्ज्योतिराख्यानि लिङ्गानि दृष्ट्वा गुरौ सिंहगे श्रीनगे मां मिलन्तु॥ ३६॥

अयोध्यादिसप्तपुरीः विशोकं शोकनिवर्तकं जगन्नाथरामेश्वरद्वारकाबदरिकाख्यं धाम्नां चतुष्कम्। मानसादिसरांसि। उत्पलावरण्यानि

पुष्कराद्यानि तीर्थानि। पुलस्त्याद्याश्रमान्। कृष्णावेणीनर्मदागङ्गादिनदीः। द्विषड्ज्योतिराख्यानि लिङ्गानि द्वादशज्योतिर्लिङ्गानि च। उक्तानुक्तसंग्रहार्थं चकारः। एतानि दृष्ट्वा गुरौ बृहस्पतौ सिंहगे सिंहराशिस्थे सति श्रीनगे श्रीपर्वते मां मिलन्तु। भवन्त इति शेषः। तदा तत्र भवतां मम दर्शनं भवेदिति भावः॥ भुजंगप्रयातम्॥ ३६॥

गुरोरवज्ञा भवबन्धदैव गुरोरनुज्ञा भवबन्धदैव॥
सदैव मूर्ध्ना सुमवद्धृतैवं मुदैव ते जग्मुरहं तु नैव॥३७॥

गुरोरवज्ञाऽपमानः भवबन्धदैव। गुरोरनुज्ञा आज्ञा भवबन्धदा भवबन्धछेत्री एव। अत एव भवदाज्ञाऽस्माभिर्मूर्ध्ना सुमवत् पुष्पवत् धृतैवं उक्त्वा ते सर्वे शिष्याः तीर्थाटनार्थं मुदैव जग्मुः। अहं सिद्धस्तु नैवाऽगमम्॥ उपजातिः॥ ३७॥

अन्तेवासी दूरवासी यदि स्यादन्तेवासित्वं तदाऽस्तंगतं स्यात्॥ युष्मत्पादाब्जालिरत्राऽस्त्वितीशो यस्माद्भक्त्या मेऽर्थितो मां जुगोप॥ ३८॥

अन्तेवासी शिष्यः दूरवासी यदि स्यात्तर्हि तदा तस्यान्तेवासित्वं अस्तंगतं नष्टं स्याद्भवेत्। अत एव युष्मत्पादाब्जालिः भवत्पादकमलभृङ्गोऽयं अत्रास्त्विति यस्मान्मे मया ईशो भगवान् अर्थितः प्रार्थितः तस्मान्मां स्वसंनिधौ जुगोप ररक्ष॥ शालिनी॥ ३८॥

स वैद्यनाथं त्वथ लोकनाथः प्राप्तस्तदाप्तो द्विज उज्झिताप्तः॥
तमाह कस्माद्विधुतस्त्वयाप्तः स प्राह हा कष्टमगां किमाप्तः ३९

अथ लोकनाथः स तु भगवान् वैद्यनाथं पर्यलीस्थं प्राप्तः। तदा उज्झितः त्यक्तः आप्तो हितशंसी गुरुर्येन स उज्झिताप्तः कश्चन द्विजः आप्तः प्राप्तः। तं प्राप्तं विप्रं आह। भगवानिति शेषः रे विप्राधम, त्वया आप्तः गुरुः कस्माद्विधुतः त्यक्तः इति पृष्टः स विप्रः प्राह। भगवन्,

हा कष्टं असौ मया यः परित्यक्तः स आप्तः हितशंसी किं, अपि तु नैव॥
॥ विपरीताख्यानकी ॥ ३९ ॥

विद्यार्थी तं चाश्रयेऽहं सदैव सेवार्थी सन्मां बबाधे मुधैव ॥
स त्यक्तो मे देशिकस्येदृशोऽपि त्यागो न्याय्यो गर्वितस्याऽविदोपि ॥ ४० ॥

तदेवोपपादयसि। अहं च विद्यार्थी सन् तं आश्रये। स सेवार्थी सन् सदैव मां मुधैव व्यर्थमेव बबाधे। अतः मे मया स गुरुः त्यक्तः ईदृशो देशिकस्य गुरोरपि त्यागो न्याय्यः न्यायादनपेतः युक्त एव। अविदः अल्पज्ञस्यात एव गर्वितस्य गुरोरपि त्यागो न्याय्यः॥
॥ शालिनी ॥ ४० ॥

गुरुराह महान्विहितस्त्वया कुबुध्याऽनयोऽयमविवादः ॥
सेवननमनप्रश्नैर्गुरुप्रसादो ह्यतोऽपि भवसादः ॥ ४१ ॥

गुरुर्भगवानाह। रे विप्र, त्वया कुबुध्या अविवादः निर्विवादोऽयं महान् अनयः अन्यायः विहितः कृतः। हि यतः सेवननमनप्रश्नैः गुरुप्रसादो भवति। अतः प्रसादान् भवसादः संसारकार्श्यमपि भवति ॥ आर्या॥४१॥

दुर्वृत्तस्यैव भृत्यादेः परित्यागोऽपिनाऽन्यथा ॥
पुत्रमांसाशनं मातृगमनं च विधिर्भवेत् ॥ ४२ ॥

'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः। उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते'। 'न्याय्यं भवति शासनं' इत्यादिवचनस्य का गतिरित्यत आह। अपिना अत्रस्थापिपदेन दुर्वृत्तस्य भृत्यादेरेव परित्यागः न गुरोः। अन्यथा तु पुत्रमांसाशनं मातृगमनं चापि विधिर्भवेत्। 'अपि वा मातरं गच्छेन्न तु गङ्गाप्रतिग्रहः। पुत्रमांसं वरं भोक्तुं न तु राजप्रतिग्रहः' इत्यादिवचनान्यनर्थकानि भविष्यन्ति। तस्मात्त्वयाविवादोऽनयः कृत इति साधूक्तम् ॥ अनुष्टुप् ॥ ४२ ॥

शिष्योऽरुणोऽम्बुहरणाद्गुरुदुःखभागी वैदोऽनआनयनतो गुरुभारभागी ॥ गोरक्षकोऽपि च तथा क्षुधितोपमन्युस्ते धौम्य-देशिकयशोऽनुदिशो विनिन्युः ॥ ४३ ॥

धौम्यगुरोररुणः शिष्यः गुर्वाज्ञया तत्क्षेत्रार्थमम्बुहरणाद् गुरुदुःखभागी महादुःखभागी अभूत्। तथाऽपरः शिष्यो वैदो धान्यपूर्णस्यानसः शकटस्याऽऽनयनात् गुरुभारभागी जातः। तथा च क्षुधितोऽपि गोरक्षकोपमन्युः दुःखी जात इति शेषः। तथापि ते कृतार्थाः सन्तः धौम्य-देशिकस्य धौम्यगुरोर्यशः कीर्तिं अनुदिशः सर्वादिशः विशेषेण निन्युः ॥ वसन्ततिलका ॥ ४३ ॥

अधुना मधुना तुल्यो भवतुल्यगुरोर्मत ॥
यतिसूक्तिमिति श्रुत्वा नत्वा प्राहेति दुर्मतिः ॥ ४४ ॥

अधुना सांप्रतं भवतुल्यस्य शिवसदृशस्य गुरोः प्रियवचनादिना मधुना तुल्यो भव इति यतिसूक्तिं भगवद्वचनं श्रुत्वा दुर्मतिः ब्राह्मणः नत्वा इति वक्ष्यमाणं प्राह ॥ अनुष्टुप् ॥ ४४ ॥

युज्यते भिन्नधात्वैक्यं न मुक्तायास्तथा हृदः ॥
अतस्तद्दोषहतये मतान्प्राणान्समर्पये ॥ ४५ ॥

भिन्नधातूनां सुवर्णादीनां पुनरैक्यं युज्यते, भिन्नायाः मुक्तायाः पुनरैक्यं न युज्यते, तथा हृदोऽन्तःकरणस्य पुनरैक्यं न युज्यते। अतः हेतोरहं तद्दोषहतये गुरुद्रोहदोषनाशाय मतान् दुस्त्यजत्वात् मान्यानपि प्राणान् समर्पये परित्यजामि ॥ अनुष्टुप् ॥ ४५ ॥

इति तन्निश्चयं विद्वान् कृतार्थं तं व्यधाद् द्युमान् ॥
निसर्गोऽयं हि महतां यदार्तार्तिनिवर्तनम् ॥ ४६ ॥

इति तस्य निश्चयं विद्वान् जानन् द्युमान् स्वयंप्रकाशो भगवान् तं विप्रं कृतार्थं व्यधात् व्यकरोत्। एतदर्थान्तरेण वक्ति। तथा हि यत्

आर्तानां आर्तिनिवर्तनं पीडानिरसनं अयं महतां निसर्गः स्वभावोऽस्ति ॥ अनुष्टुप् ॥ ४६ ॥

पुष्णाति याऽऽर्तान्विनिवृत्ततृष्णान् कृष्णाजमूर्तिः प्रथिताऽत्र कृष्णा ॥ प्रत्यक्तटेऽस्या निवसन्विजिह्वं प्रत्यग्व्यधाद्विप्रसुतं सुजिह्वम् ॥ ४७ ॥

वर्णतो या कृष्णा अजमूर्तिः विष्णुमूर्तिः प्रथिता या कृष्णा आर्तान् पापार्तान् पुष्णाति तथा विनिवृत्ततृष्णान् विरक्तान् पुष्णाति ईदृश्याः अस्याः कृष्णायाः प्रत्यक्तटे पश्चिमतीरे निवसन् प्रत्यक् व्यापको भगवान् विजिह्वं छिन्नजिह्वं विप्रसुतं सुजिह्वं व्यधात् व्यकरोत् ॥ इन्द्रवज्रा ॥ ४७ ॥

ततो दक्षिणकाशीति कृष्णापञ्चनदीयुतिः ॥
ख्याता या तामितो दत्तो यतोऽब्दान्द्वादशाऽवसत् ॥ ४८ ॥

ततः दक्षिणकाशीति या पञ्चनदीयुतिः ख्याता तां दत्तो भगवान् इतः प्राप्तः । यतो यत्र द्वादशाब्दान् अवसत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ४८ ॥

दरिद्रभूसुरागारं गत्वाऽमरपुरे हरिः ॥
शाकाहारं भजन्विप्रशोकागारं समुच्छिनत् ॥ ४९ ॥

हरिः भगवान् अमरपुरे दरिद्रभूसुरागारं दरिद्रब्राह्मणगेहं गत्वा तद्दत्तशाकाहारं भजन् विप्रशोकागारं दारिद्र्यं तद्घोतकशाकवल्लीं वा समुच्छिनत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ४९ ॥

स्थित्वाऽमरपुरे भक्तपुरभित्सुरवेष्टितः ॥
बभारामरसंयुक्तपुरंदररुचिं शुचिः ॥ ५० ॥

शुचिः शुद्धः । 'शुद्धमपापविद्ध'मिति श्रुतेः । पक्षे 'इन्द्रः शुद्धो न आगही'ति श्रुतेः । भक्तानां पुराण्यष्टपुराणि भिनत्तीति भक्तपुरभित् । पक्षे अभक्तानां असुराणां पुराणि नगराणि भिनत्तीति तथा। सुरैः अमरैः अमरेश्वरादिभिः । पक्षे सुरैर्वस्वादिदेवैः वेष्टितः अमरपुरे औरवाटग्रामे

तत्संनिधौ । पक्षे अमरावत्यां स्थित्वा अमरसंयुक्तपुरंदररुचिं देवयुक्तेन्द्र-शोभेव शोभा तां बभार । निदर्शनालंकारः ॥ अनुष्टुप् ॥ ५० ॥

त्रिस्थलीं दर्शयामास योगिनीपूजितोऽजितः ॥
गङ्गानुजाय क्षणेनेक्षणेनेदं ततान यः ॥ ५१ ॥

यः ईक्षणेन पर्यालोचनेनेदं विश्वं ततान स योगिनीपूजितः अजितः भगवान् क्षणेन गङ्गानुजाय प्रयागकाशीगयाख्यां त्रिस्थलीं दर्शयामास ॥ अनुष्टुप् ॥ ५१ ॥

ततो गन्तुकामो त्रिलोक्याप्तकामो भृशं दुःखिता योगिनीस्ता अकामः ॥ समागादिदं पादुके स्थापयित्वा समाश्वास्य ताः सद्वरांश्च प्रदत्वा ॥ ५२ ॥

ततः क्षेत्रात् गन्तुकामः स्वयं आप्तकामः अतएवाऽकामः भगवान् भृशं दुःखिताः ताः योगिनीः विलोक्य तत्र पादुके स्थापयित्वा ताः योगिनीः समाश्वास्य ताभ्यः सद्वरांश्च प्रदत्वा इदं गन्धर्वपुरं समागादिति तत्स्थस्य सिद्धस्योक्तिः ॥ भुजङ्गप्रयातम् ॥ ५२ ॥

ततः प्रभृति तत्पुरं प्रवरमाबभौ सुन्दरं दरं हरति यत्सदा निवसतां सतां सादरम् ॥ वरं च वितरत्यरं गदहरं सुचारं नरं न रञ्जयति किं न किं दुरितहारि पृथ्वीवरम् ॥ ५३ ॥

ततः प्रभृति तत आरभ्य तत्पुरं नरसिंहवाटिकासंज्ञकं प्रवरं श्रेष्ठं सुन्दरं मनोहरं चाबभौ । यत्पुरं सादरं निवसतां तत्र निवासं कुर्वतां सतां सन्मार्गवर्तिनां नराणां सदा दरं भयं हरति । भक्तेभ्यश्चारं शीघ्रं वरं वितरति ददाति । यच्च गदहरं रोगहरं पुरं सुचारं सदाचारसंपन्नं नरं न रञ्जयति किं अपि तु रञ्जयत्येव । ईदृशं पुरं दुरितहारि पापहरं न किं अपि तु सर्वथा दुरितहारि एव । पुनश्च यत्पुरं पृथ्वीवरं पृथ्व्यां वरं श्रेष्ठं यद्वा पृथिव्याः वरं कुङ्कुमं सौभाग्यमिति यावत् । पृथ्वीवृत्तं च । अत्र मुद्रालंकारोऽनुप्रासालंकारश्च ॥ पृथ्वी ॥ ५३ ॥

सुप्तिस्थितीत्यासनहीन एष कृष्णातटेऽभीष्टकरो विशेषः ॥
गतोऽपि गन्धर्वपुरं दरारिर्यो निर्जिताशेषपुरंदरारिः ॥५४॥

सुप्तिर्निद्रा स्थितिरवस्थानं इतिर्गतिः आसनं उपवेशनं तेभ्यो हीनः निर्विकारः प्रलयेऽपि विशिष्यत इति विशेषः गन्धर्वपुरं गतोऽपि एष भगवान् कृष्णातटेऽभीष्टकर आस्ते । यः निर्जिताः अशेषाः पुरंदरस्यारयः शत्रवो दैत्या येन-सः दरारिः भक्तभयहर्ता ॥ उपजातिः ॥ ५४ ॥

तत्रत्यविप्रवनिता मृतापत्यत्वदुःखिता ॥
विप्रवाक्याद्गुरुपदं क्षिप्रदं भेज आर्तिदम् ॥ ५५ ॥

मृतापत्यत्वरूपं दुःखं संजातमस्याः सा मृतापत्यत्वदुःखिता तत्र ग्रामे भवा तत्रत्या सा चासौ विप्रवनिता च तत्रत्यविप्रवनिता विप्रवाक्याद्ब्राह्मणवचनेन क्षिप्रदं शीघ्रप्रसादकरं आर्तिदं पीडाहरं गुरुपदं भेजे अष्टतीर्थस्नानपूर्वकं सिषेवे ॥ अनुष्टुप् ॥ ५५ ॥

तया पुरा विप्रधनं हृतं मृतो दयाविहीनः स पिशाचतां गतः ॥ स भीषयामास सतीमतीव तां सुभीषणः स्वप्न उपस्थ आनताम् ॥ ५६ ॥

तया पुरा पूर्वजन्मनि विप्रधनं हृतं । स विप्रः पिशाचतां गतः दयाविहीनः भूतविशेषः अभूत् । स पिशाचः स्वप्ने उपस्थे संनिधौ आनतां तां सतीं अतीव भीषयामास । कथंभूतः सः । सुतरां भीषणः दारुणः ॥ वंशस्थम् ॥ ५६ ॥

सहसा गुरुराप तां नतां तरसा तं विनिवार्य दुःखिताम् ॥
स विधाय च पृष्ठतोऽवदत्सविधे मेऽप्यनयोऽसि को वद ॥५७॥

सहसा अकस्मात् तरसा वेगेन गुरुः दुःखितां नतां तां ब्राह्मणीं आप प्राप । स गुरुः तं पिशाचं विनिवार्य दुःखितां तां पृष्ठतो विधाय च

अवदत् । मे मम सविधे समीपेऽपि त्वं कोऽनयः अन्यायवर्ती असि कस्त्वं वद ॥ योगिनी ॥ ५७ ॥

एवं वदन्तमवलोक्य स नारसिंहं सिंहोन्नताक्षमपि धूत-विपक्षपक्षम् ॥ त्यक्त्वा वसन्ततिलकामिव कान्तवक्त्रां वक्त्रा-गतामिव सुधांशुतनुं तनूनः ॥ ५८ ॥

स पिशाचः धूतः विपक्षपक्षः शत्रुपक्षपातो येन तं सिंहवदुन्नते अक्षिणी यस्य तं नारसिंहं भगवन्तं विलोक्य कान्तवक्त्रां मनोहरमुखीं अतएव वसन्ततिलकामिवातिसुन्दरीं तां तनूनः राहुः वक्त्रागतां सुधांशु-तनुमिव त्यक्त्वा उवाचेत्युत्तरेण संबन्धः ॥ सिंहोन्नता ॥ ५८ ॥

उवाच नीचः सततं पिशाचः शृणुष्व वाचं त्वमिहाऽप्रपञ्चः॥
द्विपक्षभूतस्तु सपक्षपातो यते विघातश्च न ते प्रशस्तः ॥५९॥

नीचः स च पिशाचः तं भगवन्तं उवाच। हे भगवन्, मे वाचं शृणुष्व । इह लोके त्वं अप्रपञ्चोऽसि। हे यते, द्विपक्षभूतः सपक्षपातः तु ते न प्रशस्तः । तथाचास्मदादीनां विघातः ते न प्रशस्तः ॥उपेन्द्रवज्रा॥५९॥

अनयाऽपहृतो ममैव रा अनया वासनयाऽस्य मेऽवरा ।
सम योनिरुपागतार्थिता मम को वारयिता चिरागताम्॥६०॥

अनया ब्राह्मण्या ममैव राः द्रव्यं अपहृतः । अनया एतया वासनया द्रव्यवासनया हे सम सर्वसाम्य, अवरा निकृष्टा अर्थिता जन्मान्तरे प्रेतो भूत्वेमां घातयिष्यामीति प्रार्थिता योनिः पिशाचयोनिः मम मां उपागता आसा चिरागतां योनिं को वारयिता । न कोऽपीत्यर्थः । अतो मां व्यर्थं त्वं भीषयसीति भावः ॥ योगिनी ॥ ६० ॥

गुरुः प्राह ते सद्गतिं कारयिष्ये सुदीनां तथैनां पिशाचोद्धरिष्ये ॥ इमां भीषयस्यङ्ग चेत्ताडयिष्ये पिशाचोऽपि चोचे तथाऽतस्तरिष्ये ॥ ६१ ॥

गुरुर्भगवान् तं प्राह। हे पिशाच, ते सद्गतिं कारयिष्ये। तथा च सुदीनां एनां उद्धरिष्ये। हे अङ्ग, हे पिशाच, अतःपरं इमां ब्राह्मणीं भीषयासि चेत्तर्हि त्वां ताडयिष्ये। तच्छ्रुत्वा पिशाच ऊचे। हे भगवन्, यथा त्वं वदसि तथाऽस्तु। अतो भवदुक्तोपायात् अहं तरिष्ये॥
॥ भुजंगप्रयातम् ॥ ६१ ॥

सतीमतीव नीतिमानिमां जगौ त्वया क्रिया विधीयतां सतां मता धिया तयाऽप्यमायया॥ गतिं समाप्नुयादयं लयं च तेऽपि दुष्कृतं मतं सुतं सुतन्तुवर्धकं द्रुतं लभस्व तम्॥ ६२॥

अतीव नीतिमान् भगवान् न तु प्रभुतयाऽन्यायेन दण्डधर्ता इमां सतीं जगौ। धिया सात्विकबुद्ध्या त्वया सतां मता क्रिया और्ध्वदेहिकी विधीयताम्। अमायया कपटरहितया क्रियया अयं पिशाचः गतिं समाप्नुयात्। ते च तवापि दुष्कृतं लयं समाप्नुयात् तं मतं लोकमान्यं सुतन्तुवर्धकं उत्तमसंतानवर्धकं सुतं पुत्रं द्रुतं शीघ्रं लभस्व॥
॥ चामरम् ॥ ६२ ॥

ततो बुध्द्वा तथा कृत्वा तस्मै दत्त्वा गतिं सती॥
लेभे फले गुरोः काले ततो जातौ मतौ सुतौ॥ ६३॥

सती ब्राह्मणी ततो बुध्द्वा शयनादुत्थाय तथा गुरूक्तप्रकारेण क्रियां कृत्वा तस्मै पिशाचाय गतिं दत्त्वा गुरोः सकाशात् फले नारिकेलफले लेभे। तद्भक्षणात् गर्भिणी जाता। काले दशमे मासि मतौ मान्यौ सुतौ जातौ॥ अनुष्टुप्॥ ६३॥

अष्टमेऽनिष्टदे वर्षे संनिपात उपागतः॥
ततो मृतोऽग्रतो जातः पितृतः स मृतः सुतः॥ ६४॥

अनिष्टदे पुत्रस्याष्टमे वर्षे 'त्रयः प्रकुपिता दोषा' इत्यादिलक्षणः संनि-

पातः उपागतः । ततः संनिपातात् पितृतः पितुः सकाशात् अग्रतो जातोऽयः स सुतः मृतः ॥ अनुष्टुप् ॥ ६४ ॥

सतीं सुनीतिं रुदतीमतीव दयालुरेत्याऽखिलदृग्व्रतीव ॥
भूत्वाऽवदन्नैति मृतः कुतस्त्वं मुधोच्चकैः रोदिषि मैह्यविच्चम् ॥

अखिलदृक् सर्वसाक्षी दयालुः भगवान् व्रतीव ब्रह्मचारीव भूत्वा पुत्रशोकेनातीव रुदतीं सुनीतिं सतीं एत्यागत्याऽवदत् । मृतः मृतिं गतः पुत्रादिः नैति पुनर्नागच्छति । एवं सति त्वं कुतो मुधा व्यर्थं उच्चकैः उच्चस्वरेण रोदिषि शोकस्यानर्थक्यात् । तस्मात् हे ब्राह्मणि, 'मृतः शुचा पुनर्नैती' ति अवित्त्वं अज्ञत्वं मा एहि मा प्राप्नुहि ॥ ॥ उपजातिः ॥ ६५ ॥

निःसारोऽयं संसारो यं यान्त्याश्रित्य भ्रान्त्याऽपायम् ॥
विद्युन्मालालीलालम्बी तं बीभत्सं जह्याघातम् ॥ ६६ ॥

हे ब्राह्मणि, अयं संसारः निःसारोऽस्ति । भ्रांत्या सुखभ्रांत्या यं आश्रित्य अपायं यान्ति । लोका इति शेषः । यः विद्युन्मालालीलालम्बी अतिचपलः दृष्टनष्टस्वभावः तं ईदृशं आ समन्तात् घातो यस्मात्तं बीभत्सं संसारं जहि ॥ विद्युन्माला ॥ ६६ ॥

भुजगशिशुभृता यद्वत्स्वपिति न भववान्तद्वत् ॥
तनुतनुजमुखं नित्यं भृशसुविपदहो सत्यम् ॥ ६७ ॥

मन्त्रौषधिप्रभावात् भुजगशिशून् बिभर्ति स्वाङ्के धारयतीति तथा 'आपं चैव हलन्तानां' इत्याप् । सा यद्वन्न स्वपिति तद्वद्भववान् संसारी पुरुषः न स्वपिति । अनेकचिन्ताव्यग्रत्वात् संसारे सुखनिद्रावार्ताऽपि न किमन्य-द्वक्तव्यमिति भावः । अहो तनुतनुजमुखं स्वदेहपुत्रादिकं नित्यं भृशं सुतरां विपत् यस्मात् ईदृशं चास्ति एतत् सत्यम् ॥ भुजगशिशुभृता ॥ ६७ ॥

न विमतो हि सुतो यदि ते मतः स्मरसि किं गतजन्मकथां

वृथा ॥ सुमति मा कुरु शोकमकास्पदं विपद्घारि हरेः स्मर रे पदम् ॥ ६८ ॥

विमतः अयं मम सुतो वा न वेति संशयास्पदः सुतो न भवति यदि ममाऽयं सुत इति ते मतश्चेत्तर्हि गतजन्मकथां स्मरसि किं। अपि तु न। यस्मादेवं तस्मात् हे सुमति, अकास्पदं दुःखास्पदं पुत्रशोकं मा कुरु। रे सुमति, विपद्घारि विपत्तिपापहरं हरेः पदं स्मर। ततो मुक्तिरिति भावः ॥ द्रुतविलम्बितम् ॥ ६८ ॥

एवं सा बोधिता माता मृतस्यातीव दुःखि
गुरुं प्राह न वेदान्तोऽदान्ताया रोचते मम ॥ ६९ ॥

एवं गुरुणा बोधिता अतीव दुःखिता सा मृतस्य पुत्रस्य माता गुरुं प्राह। अदान्तायाः अदमितेन्द्रियायाः उपलक्षणादनाधिकारिण्याः मम वेदान्तः न रोचते ॥ अनुष्टुप् ॥ ६९ ॥

कुमारललितां मां व्यधात्पुनरपीमाम् ॥
स मज्जयति शोके कुतो वद नृलोके ॥ ७० ॥

यः मृतवन्ध्यां मां कुमारललितां व्यधात् व्यकरोत् स भगवान् पुनरपि मा मां नृलोके शोके कुतो मज्जयति इदं वद। नृलोके शोके मज्जयति चेत्कथं परलोकं ददातीति वक्रोक्तिः ॥ कुमारललिता ॥ ७० ॥

सोऽवददीशः स्ववरं सोऽपि हि वेदापि परम् ॥
माणवकाक्रीडितकं तं परिपृच्छेदमकम् ॥ ७१ ॥

स ब्रह्मचारिवेषी भगवानवदत्। हे ब्राह्मणि, त्वया आराधित ईशः स्ववरं वेद सोऽपि हि परमपि माणवकस्य ब्रह्मचारिणः क्रीडितकं चेष्टां वेद। सोऽहमेवेति गूढोऽभिप्रायः। यत्र वरो लब्धस्तत्र गत्वा इदं अकं पुत्रशोकलक्षणं दुःखं तं वरदातारं परिपृच्छ ॥ माणवकाक्रीडितकम् ॥ ७१ ॥

श्रुत्वेत्यथ संध्याऽस्राक्षी तनुमध्या ॥
मध्याह्न उपाप्ता साप्ताश्रममार्ता ॥ ७१ ॥

इतीत्थं श्रुत्वाऽथ तनुमध्या संध्यास्राक्षी रक्तनेत्रा सा मध्याह्ने शोकार्ता सती आप्तस्य गुरोराश्रमं कृष्णातटं उपाप्ता उपागता ॥ तनुमध्या ॥७१॥

सशवा सजवाऽगत्य पदोः साताडयच्छिरः ॥
नाऽऽदाद्दग्धुं शवं जग्मुः सर्वे तत्र तु जंपती ॥ ७२ ॥

सजवा सवेगा सशवा शवसहिता सा आश्रममागत्य पदोः पादुकयो-रुपरि शिरः अताडयत् । दग्धुं शवं नादात् । तदा सर्वे लोका ग्रामं जग्मुः। तत्र कृष्णातटे तु जंपती तस्थतुरिति शेषः ॥ अनुष्टुप् ॥ ७२ ॥

चण्डी सोच्चण्डवाक् चक्रे चक्रांके गुरुपादुके ॥
रक्तोक्षिते निजशिरस्ताडनेन पुनःपुनः ॥ ७४ ॥

चण्डी अत्यन्तकोपनाऽतएव उच्चण्डा वाक् यस्याः सा ब्राह्मणी पुनः पुनः निजशिरस्ताडनेन चक्राङ्के चक्रादिचिह्नयुक्ते गुरुपादुके रक्तोक्षिते रक्तासिक्ते रक्ताभिषिक्ते चक्रे। शिरस्ताडनेन पादुके रक्ताप्लुते जाते इति भावः ॥ अनुष्टुप् ॥ ७४ ॥

गुरुः स्वप्नेऽथ तां प्राह मा रोदीर्जीवितः सुतः ॥
प्राणो नामैष वायुः स यातोऽपि पुनराहृतः ॥ ७५ ॥

अथ गुरुर्भगवान् स्वप्ने तां प्राह। हे ब्राह्मणि, मा रोदीः। तव सुतः जीवितः। प्राणो नाम एष वायुः स बहिर्यातोऽपि मया पुनराहृत आनीत अत एव ते सुतो जीवितः। उत्तरार्धव्याख्या गुरुचरितटीकायां विहिता सा अ० १२। ६० श्लोकटीकायां द्रष्टव्या ॥ अनुष्टुप् ॥ ७५ ॥

मृतमुत्थितमुत्थितौ तु तौ मुदितं तं मुदिताववश्यनाम् ॥
अपि कल्य उपागता द्विजा अजमापूज्य सुपूज्यमस्तुवन् ॥

आदौ मृतं पश्चादुत्थितं मुदितं तं सुतं शयनादुत्थितौ मुदितौ संजातहर्षौ तौ पितरौ अपश्यताम्। तथा कल्ये प्रत्यूषे शवं दग्धुं उपागताः द्विजा अपि तथाभूतमपश्यन्। ते सर्वे सुपूज्यं भगवन्तमापूज्य अस्तुवन् ॥ उदिता ॥ ७६ ॥

यातेऽपि भगवत्यत्र फलसिद्धिरलं नृणाम् ॥
एवमग्रेऽपि जागर्ति न निद्राति सतां पतिः ॥ ७७ ॥

भगवति गन्धर्वपुरं यातेऽपि अत्र क्षेत्रे एवं नृणां अलं अत्यर्थं फलसिद्धिर्भजनफलसिद्धिर्जाता। एवं अग्रे भविष्यकालेऽपि भगवान् जागर्ति सतां पतिर्न निद्राति ॥ अनुष्टुप् ॥ ७७ ॥

भीमामरजासंगममागत्य श्रीगुरुः स्थितः परदः ॥
भिक्षार्थं ग्रामगतो वन्ध्यामहिषीमदोहयद्वरदः ॥ ७८ ॥

परदः मोक्षदः श्रीगुरुः भीमामरजासंगममागत्य स्थितः भिक्षार्थं ग्रामं गतो वरदो भगवान् वन्ध्यामहिषीं अदोहयत् ॥ आर्या ॥ ७८ ॥

भक्तिप्रियोऽपि स्वाधीनो राजाधीनोऽभवद्यतिः ॥
स्वयं निरुपचारोऽपि जातो राजोपचारभाक् ॥ ७९ ॥

स्वाधीनोऽपराधीनोऽपि भक्तिप्रियो यतिर्भगवान् राजाधीनोऽभवत्। स्वयं निरुपचारोऽपि छत्रादिराजोपचारभाक् जातः ॥ अनुष्टुप् ॥ ७९ ॥

पुरमेत्य समुद्धृत्य ब्रह्मराक्षसमीक्षणात् ॥
सलीलोत्पादितजगज्जगद्वासो मठेऽवसत् ॥ ८० ॥

भगवान् गन्धर्वपुरमेत्य ईक्षणात् ब्रह्मराक्षसं समुद्धृत्य लीलया उत्पादितं जगत् येन जगतो वासो यस्मिन् स भगवान् राजदत्ते मठेऽवसत्। अधिकप्रभेदोऽर्थालंकारः विरोधश्च वृत्त्यनुप्रासभेदौ शब्दालंकारः एषां संसृष्टिश्च ॥ अनुष्टुप् ॥८०॥

योऽभिधानत उत त्रिविक्रमः सार्थकं परमकं त्रिविक्रमम् ॥
सद्गतिं यतिपतिं स्म निन्दति यं हृदाऽपि हि मुनिर्न विन्दति ॥

योऽभिधानत उत नामत एव त्रिविक्रमः सः सद्गतिं परमकं श्रेष्ठं परमानन्दं वा सार्थकं अन्वर्थकं त्रिलोकाक्रमणलक्षणाः त्रयः क्रमाः पादविक्षेपा यस्य तं यतिपतिं भगवन्तं दाम्भिकोऽयमिति निन्दति स्म। कोऽसौ यतिपतिः। हि निश्चयेन मुनिर्मननशीलोऽपि पुरुषः यं हृदा मनसा न विन्दति न लभते ॥ रथोद्धता ॥ ८१ ॥

तं विद्वान्प्रययौ शास्ता राजलक्ष्मपरिष्कृतः ॥
राजराजश्रियं भेजे नृधर्मा नरवाहनः ॥ ८२ ॥

शास्ता भगवान् तं निन्दकं विद्वान् प्रययौ। कुमसीग्राममिति शेषः। राजलक्ष्मपरिष्कृतः राजचिह्नभूषितः नुर्धर्म इव धर्मो यस्य सः नरवाहनः शिबिकारूढः भगवान् राजराजस्य श्रियं कुबेर इव शोभां भेजे सिषेवे ॥ अनुष्टुप् ॥८२॥

मुदा नृसिंहं हृदि चिन्तयानस्तदा ददर्शाऽपि च मर्त्ययानम् ॥
नदीतटस्थं यतिभिः परीतं न दीनदीनः प्रययौ विनीतः ॥

तदा मुदा हृदि नृसिंहं चिन्तयानोऽपि नदीतटस्थं यतिभिः परीतं वेष्टितम्। च एवार्थे। ददर्श तथा भगवद्दवकृपाभिया स त्रिविक्रमभारती विनीतः नम्रः दीनादपि दीनः सन् प्रययौ ध्यानं विसृज्य नदीतीरं जगाम ॥ उपेन्द्रवज्रा ॥ ८३ ॥

त्रिविक्रमोऽपश्यदशेषसैन्यं संन्यासिरूपं न च कंचनान्यम् ॥
तं विस्मितं यानग आह देवस्त्वं यं यते निन्दसि सोऽयमेव ॥

त्रिविक्रमः अशेषसैन्यं संन्यासिरूपं अपश्यत। संन्यासिनादन्यं कं च पुरुषं न चापश्यत्। तदा कुतोऽमी संन्यासिन इति विस्मितं तं त्रिविक्रमं यानगः शिबिकास्थः देवः भगवानाह हे त्रिविक्रम यते, त्वं यं निन्दसि सोऽयमेव संन्यासी अस्ति ॥ उपजातिः ॥ ८४ ॥

अखर्वगर्वोऽप्यभवद्विगर्वः सर्वात्मकोऽसाविति शान्तिपर्व ॥
अपूर्वमाप्त्वा विनयेन नत्वा मत्वा नृसिंहं समदृक् च भूत्वा॥

अखर्वोऽह्रस्वः गर्वो यस्य सोऽपि त्रिविक्रमः असौ यतिः न नरः किं तु सर्वात्मकः सर्वान्तर्यामीति बुध्द्याऽपूर्वं शान्तिरूपं पर्व आप्त्वा प्राप्य तं नृसिंहं मत्वा विनयेन नत्वा प्रणम्य समदृक् भूत्वा च विगतः देहाद्यात्माभिन्नलक्षणगर्वो यस्येदृशः शान्तोऽभवत् ॥ उपजातिः ॥ ८५ ॥

ततः स्वरूपमादर्श्य तत्त्वमादिश्य पश्यतः ॥
तस्य सोऽन्तरधादद्धा कृतार्थोऽभूत्त्रिविक्रमः ॥ ८६ ॥

ततः गर्वापनयानन्तरं स भगवान् स्वरूपं प्रथमतो विराड्रूपं पश्चाल्लौकिकं यतिरूपं तस्मै प्रदर्श्य तत्त्वं तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं तत्त्वज्ञानं आदिश्य कथयित्वाऽनुभाव्य च तस्य त्रिविक्रमस्य पश्यतः सतः । अनादरे षष्ठी । अन्तरधात् अन्तर्हितोऽभूत । ततः त्रिविक्रमः अद्धा सत्यं कृतार्थः कृतकृत्योऽभूत् । अपरोक्षज्ञानी बभूवेत्यर्थः । 'एतद्बुध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारते'ति स्मृतेः ॥ अनुष्टुप् ॥ ८६ ॥

श्रावयन्तौ श्रुतीर्म्लेच्छे तर्जयन्तौ द्विजौ द्विजान् ॥
जयार्थमागतौ निन्ये श्रीगुरुं तौ त्रिविक्रमः ॥ ८७ ॥

म्लेच्छे म्लेच्छायेत्यर्थः । श्रुतीर्वेदान् श्रावयन्तौ द्विजान् तर्जयन्तौ जयार्थमागतौ द्विजौ श्रीगुरुं प्रति शिक्षार्थं त्रिविक्रमो निन्ये ॥ अनुष्टुप्॥ ॥ ८७ ॥

द्वन्द्वदावदव देव वेदविद्देवदेव वद वेदवाददौ ॥
वाददावदव देववादविद्द्वन्द्वदोऽवददिदं वदोवदः ॥ ८८ ॥

वादार्थमागतौ ब्राह्मणौ गुरोः समीपमुपनीय प्रणिपत्य त्रिविक्रमः प्रार्थयते द्वन्द्वेति । 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ' इतिश्रुत्यर्थानुशासनाद्देवाभिन्नगुरुप्रतिपादनार्थं हे देवेति संबोधनम् । स्वयंप्र-

काशशीलत्वाच्छरणागताज्ञानान्धकारहरत्वात्त्वं देवोऽसीति भावः। पुनः कथंभूत। हे द्वन्द्वदावदव द्वन्द्वं द्वैतं तद्वेतरेषामभेद्यत्वाद्दावोऽरण्यं तस्य दव आरण्यवह्निरिव दाहकत्वात् तत्संबुद्धौ हे द्वन्द्वदावदव। द्वैतवाद-खण्डने कुतो मम शक्तिरित्याह। हे वेदवित् काण्डत्रयात्मकं वेदं वेत्तीति तथा तत्संबुद्धौ। स्वतो जातानां वेदानां तत्त्वं याथार्थ्येन त्वमेव जानासि अन्ये तु श्रुत्युपक्रमोपसंहारतर्कादितः कथंचिज्जानन्ति। तथा च निरुक्तं 'अपि श्रुतितोऽपि तर्कतो न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्या नह्येषु प्रत्यक्षमस्ती'त्यादि वेदवक्तृत्वं ब्रह्मज्ञा-निनो लक्षणम्। स्मृतिश्च 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्। छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्' इति वेदवित्त्वाद्भगवतः शास्त्रवादनिरसनक्षमत्वमिति भावः। अतएव हि हे वेदवित्, वेदविदि सर्वदेववासः श्रूयते 'यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि वसन्ति तस्मा-द्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाश्लीलं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति' इति। ननु वावदूकयोरनयोर्विजये कुतोऽस्माकं सामर्थ्यं इत्यत आह। हे देवदेव, सूक्ष्मभूतसात्त्विकांशजत्वाद्देवा इन्द्रियाणि मनःषष्ठानि प्रकाश्यानां प्रकाशकत्वाद्देवः। 'श्रोत्रस्य श्रोत्रं०' इत्यादिश्रुतेः। देवदेवत्वाद्भवतस्तेषां सेन्द्रियान्तःकरणकुण्ठीकरणसामर्थ्यमस्तीति भावः। पुनश्च। वाददावदव। वाद इत्युपलक्षणं जल्पादेः। यदुक्तं 'वादो जल्पो वितण्डश्च हेत्वाभासाश्छलानि च। जातिश्च निग्रहस्थानं पदार्थानक्षपाज्जगौ' इति। एषां लक्षणानि गौतमेनोक्तानि विस्तरभिया नेह प्रपञ्च्यन्ते। वाद एव दावः प्राकृतानां दुर्गमत्वाद्वनं तस्य दवो दहनस्त-त्संबुद्धौ हे वाददावदव प्रतिपक्ष्युपन्यस्तवादजल्पादिसर्वदाहकोऽसीति भावः। यतः हे देववादवित् यतस्त्वं देववादवेत्ता ततो मनुष्यवादमात्र-निराकरणं भवतः कियदेव। अतः जयपत्रार्थमागतावेनावुभौ वेदवाददौ परकृतवेदवादखण्डकावुन्मत्तौ विप्रौ प्रति वद। ननु छात्रभूतस्य त्रिविक्रम-

यतेर्वादं कुर्वित्युक्तिर्नोपपन्नेति चेन्नैष दोषः। पितरं प्रति शिशूक्तिवदुपपत्तेः। एवं वदोवदः वक्ता। द्वन्द्वदः द्वैतनिवारकः त्रिविक्रमः गुरुं प्रति इदं परोपकारार्थं ब्रह्मद्रोहिविप्रहितार्थं चाऽवदत् प्रार्थयामासेति भावः। द्वेत्यक्षरद्वयेनैवायं रचितः श्लोकः ॥ रथोद्धता ॥ ८८ ॥

बोधितावपि तौ नैव हितं स्वीचक्रतुर्मतम् ॥
पतितं तत आनीय तद्गर्वं सर्व आहरत् ॥ ८९ ॥

श्रीगुरुणा बोधितावपि तौ विप्रौ मतं मान्यं हितं पथ्यं वचः नैव स्वीचक्रतुः। ततः सर्वः सर्वात्मा भगवान् पतितं कुरुडं आनीय तयोर्गर्वं अहरत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ८९ ॥

ततो नरौ पलाहारौ भूत्वा शान्तिपरौ वरात्॥
उषित्वा द्वादश समाः समाप्तौ सद्गतिं तु तौ ॥ ९० ॥

ततः नरौ तौ विप्रौ स्वकर्मवशात् पलाहारौ मांसाहारौ राक्षसौ भूत्वाऽपि वरात् भगवद्वरात् प्रभावात् शान्तिपरौ भूत्वा द्वादश समाः वर्षाणि उषित्वा तु सद्गतिं समाप्तौ प्राप्तौ ॥ अनुष्टुप् ॥ ९० ॥

पतितः पण्डितो भूत्वा ज्ञात्वा सप्त गतोद्भवान् ॥
प्राह मे दुर्गतेर्हेतुं ब्रवीतु ब्रह्मणो भवान् ॥ ९१ ॥

पतितः भस्मप्रभावात् पण्डितो भूत्वा सप्त गतोद्भवान् गतजन्मानि ज्ञात्वा भगवन्तं प्राह। हे भवान्, पूर्वं सप्तमे जन्मनि ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य सतः मे दुर्गतेर्हेतुं ब्रवीतु ॥ अनुष्टुप् ॥ ९१ ॥

मातापित्राप्तदारात्मजनिजसुहृत्पत्याजको निन्दकोऽर्च्यब्रह्म-श्रेयःसतां यः श्रुतिरमतनुजागोऽकर्यी क्रूरयायी ॥ इत्याद्याः प्रेत्य घोरं निरयमरमयां यान्ति चण्डालयोनिं योनीरन्याश्च पापो ह्यनुभवति तरां तारतम्यादघस्य ॥ ९२ ॥

तद्दुर्गतिहेतुं वदन् तावत्कर्मविपाकमाह । यः मातापितरौ प्रसिद्धौ । आप्ताः हितशंसिनः गुर्वादयः । दाराः स्त्री । आत्मजाः अपत्यानि । निजसुवृषः स्ववर्णाश्रमसद्धर्मः एषां त्याजकः । अर्च्यः पूज्यः देवः । ब्रह्म वेदः । श्रेयः सत्कर्म । सन्तः साधव एषां निन्दकः । यश्च श्रुतिर्वेदः । रसः गोरसगुडमध्वादिः । तनुजा पुत्री । गौः प्रसिद्धा । आसां क्रयकर्ता । क्रूरयायी दुष्टसंगी । इत्याद्याः प्रेत्य मृत्वा अरं अत्यन्तं घोरं अरमिति शीघ्रं वा । उक्तं गारुडे 'त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीयते यमकिंकरै'रिति । निरयं नरकं यान्ति । अथो अनन्तरं चण्डालयोनिं यान्ति । पापोऽकृत-प्रायश्चित्तः अघस्य पापस्य तारतम्यात् । अन्याः स्थावरतिर्यगाद्याः योनीः तरां सुतरां अनुभवति । उक्तं च 'प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः । अपश्चात्तापिनः प्रेत्य नरकान्यान्ति दारुणान्' । हीति प्रसिद्धम् । गारुडे 'अधस्तान्नरलोकस्ये 'त्यादि ॥ ९२ ॥

भूतप्रेतपिशाचकाः स्युरितरे दुर्वासनावासिता मत्ता विप्र-गुरुद्विषोऽपि कुधियो रक्षस्त्वमायान्ति च ॥ उग्रो द्रव्यहरोऽ-प्यालिर्विषहरः पत्रादिहृद्वानरो गृध्रो मांसहरो नरो मधुकरो मध्वाहरोऽपीतरः ॥ ९३ ॥

दुर्वासनावासिताः इतरे नीचा भूतप्रेतपिशाचाः स्युः । कुधियो दुर्बुद्धयः मत्ताः विप्रगुरुद्विषश्च रक्षस्त्वं ब्रह्मराक्षसत्वं आयान्ति । द्रव्यहर उग्रो भवति । विषहरोऽलिर्वृश्चिकः । पत्रफलादिहृत् वानरः । मांसहरो गृध्रः । मध्वाहरो मधुचोरोऽपीतरो नरः मधुकृन्माक्षिका भवति ॥ शार्दूल-विक्रीडितम् ॥ ९३ ॥

भोगी न योऽर्थस्य च किंपचोऽत्र भोगी स भून्वापि भवे परत्र ॥ न भोगभोगी भविताऽस्य किंतु नभोगभोगी शयिता ततस्तु ॥ ९४ ॥

किंपचः कदर्यः योऽत्रार्जितस्यार्थस्य भोगी न भवेत्सः परत्र भवे परजन्मनि भोगी सर्पो भूत्वाऽपि अस्य स्वकीयार्थस्य भोगभोगी न भविता। किं तु नभोगं वायुं भोक्तुं शीलमस्येति नभोगभोगी वायुभक्षको भूत्वा ततस्तु सार्वविभक्तिकस्तसिः तस्मिन्नर्थे भूम्यादौ निहिते शयिता भवेदिति शेषः ॥ उपजातिः ॥ ९४ ॥

अधस्तान्नृजातेः स्मृता यातनास्ता गवाद्यास्तृणान्ता अघान्ताय तास्ताः ॥ स्वपापानुसारी कुचारी परीत्य क्रमाद्याति भूयो नृयोनिं सचिह्नः ॥ ९५ ॥

नृजातेः अधस्तात् गवाद्याः तृणान्ताः योनयः अघान्ताय पापनाशाय यातनाः स्मृताः स्वपापानुसारी कुचारी पापी तास्ताः परीत्य क्रमाद् भूयः सचिह्नः पूर्वकृतपापज्ञापकचिह्नयुक्तः पुरुषो नृयोनिं मनुष्यजन्म याति। स्मृतिः 'अधस्तान्नरलोकस्य यावतीर्यातनादयः। अनुभूय भुवं तास्ताः पुनरत्राव्रजेच्छुचि'रिति ॥ भुजंगप्रयातम् ॥ ९५ ॥

श्वा शुनी च नरो नारीं पारदार्यात्खरः खरी ॥
औपपत्यान्नृनारीणां कृमियोनिः पुनः पुनः ॥ ९६ ॥

पारदार्यात् नरः श्वा खरश्च भवति। औपपत्यात् नारी शुनी खरी च भवति। अत्यभ्यासे तु नृनारीणां पारदार्यात् औपपत्याच्च पुनः पुनः कृमियोनिर्यावत्पापक्षयं भविष्यति ॥ अनुष्टुप् ॥ ९६ ॥

भारत्याऽथ कथं त्वघान्त इति संपृष्टोऽब्रवीच्छ्रीगुरुः पश्चात्तापमघान्तकं स्वबलतः कृच्छ्रादिकं शोधकम् ॥ उक्ताऽघं च सदस्यृतं तदुदितं क्षौरादि युक्तं चरेत्प्रायश्चित्तमदाम्भिकः शुचिरघाद्वा मन्त्रतीर्थव्रतैः ॥ ९७ ॥

अथ त्रिविक्रमभारत्या कथं अघान्तः कृतस्याघस्य पापस्यान्तः लयः भवेदिति पृष्टः श्रीगुरुः पश्चात्तापं अघान्तकं अब्रवीत्। 'पश्चात्तापेन

संशुद्धि'रिति स्मरणात् । इदं साधारणपापे, विशेषपापे तु शुद्धिमाह । स्वबलतः स्वशक्तितारतम्यात् कृच्छ्रादिकं पापस्य शोधकं भवति । तस्येतिकर्तव्यतामाह । अदाम्भिकः निष्कपटः सदसि धार्मिकविद्वत्सभायां ऋतं सत्यं यथा विहितं अघं पापं उक्त्वा ततः तदुदितं तया पर्षदा अनुवादकद्वारा उदितं कथितं क्षौरस्नानादियुक्तं प्रायश्चित्तं चरेत् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ९७ ॥

नीचं तूच्च उवाच पित्रपकृतेस्त्वं चावचोऽभूस्तो मासं संगमसेवनाद्द्विजनितागाम्युद्भवे सोऽवदत् ॥ विप्रं योजय मां द्विजेषु करटो हंसोऽपि सन्मानसे भूयः किं करटोऽप्ययोऽपि कनकं भूत्वा पुनः किं त्वयः ॥ ९८ ॥

एवं त्रिविक्रममाभाष्य उच्चः सर्वश्रेष्ठो भगवान् नीचं तं पतितं तु उवाच । हे पतित, त्वं पित्रपकृतेर्मातापितृतिरस्कारादवचः पतितः अभूः अतो मासं मासपर्यन्तं स्नानादिना संगमसेवनात् आगाम्युद्भवे आगामिजन्मनि द्विजनिता द्विजत्वं तव भविष्यतीति शेषः । तच्छ्रुत्वा स पतितोऽवदत् । विप्रं वेदाध्यायिनं ब्राह्मणं मां द्विजेषु योजय । करटः काकः मानसे सरसि हंसः सन् हंसो भूत्वाऽपि भूयः करटः काको भविष्यति किं । तथा पूर्वं अयो लोहमपि स्पर्शयोगात्कनकं भूत्वाऽपि पुनस्तु अयो भवति किं अपि तु न । तथाऽहं पूर्वं पतितोऽपि भवद्दृशा विप्रो भूत्वापि पुनर्बुरुडो भविष्यामि किम् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ९८ ॥

इत्थं तस्मिन्वदति युवतिस्तस्य चासाऽथ तां स त्यक्तुं हैच्छद्गुरुरथ जगौ स्त्रीर्नि पूर्वं विवाह्या ॥ पश्चात्त्यागे पतसि सदिति प्रोह्य तं स्नापयित्वा गेहायाऽऽज्ञापयति स्म यतिः सोऽप्यगाज्ज्ञानहीनः ॥ ९९ ॥

इत्थं तस्मिन् पतिते वदति सति तस्य युवतिस्तरुणी भार्या चकारा-

स्पुत्रादयश्चाप्ता उपागमन्। स पतितः तां त्यक्तुं ऐच्छत्। अथ गुरुर्भगवान् तं जगौ। हे पतित, स्त्री पूर्वं प्रथमतः न विवाह्या। पश्चाद्विवाहोत्तरं भार्यायास्त्यागे पतसि पातं नरकं यास्यसि। एतत्सत् सत्यं इति प्रोह्य प्रकर्षेणोहयित्वा उपपत्त्या बोधयित्वेत्यर्थः। पूर्वजन्मज्ञानप्रदशरीरलग्न-भस्मक्षालनार्थं तं स्नापयित्वा गेहाय गेहं गन्तुं स यतिः आज्ञापयति। सोऽपि ज्ञानहीनः सन् गृहं अगात्॥ मन्दाक्रान्ता॥ ९९॥

पावितोऽपि पतितः कुतो गतो हीनतामिति यतीरितो यतिः॥
प्राह भस्मवशतो मयार्पिता वेत्तृताऽऽप्लुवत उद्गता ततः१००

पावितोऽपि पतितः कुतो हीनतां गत इति यतिना त्रिविक्रमेणेरितः प्रेरितो यतिः भगवान् प्राह। मया भस्मवशतः पतिताय वेत्तृता विद्वत्ता अर्पिता दत्ता। सा आप्लुवतः भस्मक्षालनहेतुभूतात् स्नानतः ततस्तस्मात् पतितात् उद्गता नष्टेत्यर्थः। रथोद्धता॥ १००॥

दुराचारो जारो यतिवर पुरा कश्चन धरापती रक्षो भूत्वा क्षुधित उपगं क्रौञ्चवनगः॥ मुनिं प्रापात्तुं तद्धृतभसितसंस्पर्शवशतः स्मृतप्राक्पञ्चाक्षिप्रमितगतजातोऽस्तकुकृतः॥ १०१॥

पुरा दुराचारः जारः कश्चन धरापतिः राजा दुर्जयाख्यः स्वकर्मवशात् क्रौञ्चवनगः रक्षः ब्रह्मराक्षसो भूत्वा क्षुधितः सन् उपगं समीपं प्राप्तं मुनिं वामदेवं अत्तुं भक्षितुं प्राप। तदा तेन धृतं यत् भसितं भस्म तस्य संस्पर्शयोगात् अस्तकुकृतः नष्टपापः स्मृतप्राक्पञ्चाक्षिप्रमितगतजातः स्मृतपूर्वपञ्चविंशतिजन्माऽभूत्॥ शिखरिणी॥ १०१॥

तस्मै द्राविडविप्रमुक्तिमवदच्छ्वाङ्गस्थभस्माहितां संवादं गातिदं कुमारहरयोर्भस्मार्पणं चोद्गतिम्॥ एवं कर्मविपाकमाकलयतोऽप्याराध्य चाध्याधिहे तत्पादाम्बुरुहे ययौ यतिरिति ख्याता विभूतेः कथा॥ १०२॥

तस्मै राक्षसाय श्वाङ्गस्थभस्मना आहितां दत्तां द्राविडदेशीय-विप्रमुक्तिं अवदन्। वामदेव इति शेषः। गतिदं मोक्षदं कुमारहरयोः सनत्कुमारशिवयोः संवादं चाह। तस्मै वामदेवेन भस्मार्पणं कृतं तच्चाह। तस्य उद्गतिं स्वर्गगमनं चाह। एवं कर्मविपाकं आकलयतः कथयतः भगवतः अध्याधिहे अधिकमनोव्यथाहरे पादाम्बुरुहे आराध्य अभिवाद्य असौ यतिः त्रिविक्रमः ययौ इति विभूतेः कथा ख्याता जाता ॥ शार्दूल-विक्रीडितम् ॥ १०२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासु-देवानंदसरस्वतीविरचितश्रीगुरुचरितकाव्ये द्वितीयशतकं समाप्तम् ॥ २ ॥ ॐ तत्सत् ॥

॥ इति गुरुचरितकाव्यद्वितीयशतकं समाप्तम् ॥

त्रितीयशतकम्

अथ कोऽपि मृतार्भको वरे द्विज आस द्विज माहुरे पुरे ॥
स गुरोः कृपयाऽऽप सत्सुतं स च दत्तं वदति स्म तं मतम् ॥

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ अथेति मङ्गलार्थे आनन्तर्यार्थे वा । सिद्ध उवाच । हे द्विज नामधारक, वरे माहुरे पुरे मृता अर्भका यस्य सः कोऽपि द्विजः गोपीनाथाख्य आस । स सेवनादिना गुरोर्दत्तात्रेयस्य कृपया सत्सुतं आप प्राप । स च गोपीनाथविप्रः तं मतं सुतं दत्तं वदति स्म नाम्ना पुत्रं दत्तमिति व्यकरोदित्यर्थः ॥ योगिनी ॥ १ ॥

स तु धीगुणशीलशालिनीं स्वसमानां स्त्रियमेव लब्धवान् ॥
सुमती भुवि दंपती तथा शुशुभाते रतितत्पती यथा ॥ २ ॥

स तु पुत्रः धीगुणशीलशालिनीं स्वसमानामेव स्त्रियं लब्धवान् यथा रतितत्पती रतिकामौ शुशुभाते । तथा सुमती तौ दंपती शुशुभाते ॥ योगिनी ॥ २ ॥

अथ दैववशात्क्षयार्दितः समभूत्कान्तिविवर्जितः सुतः ॥
शयनाशनवर्जितः कृशो ललना चाप्यभवत्तथा कृशा ॥ ३ ॥

अथ विवाहोत्तरं दैववशात् क्षयार्दितः क्षयरोगपीडितः अत एव कान्तिविवर्जितः सुतः अभूत् ततोऽनुक्रमेण शयनाशनवर्जितः त्यक्तनिद्राभोजन अत एव कृशः अभूत् । तस्य ललना भार्या चापि कृशाऽभवत् ॥ योगिनी ॥ ३ ॥

हवनार्चनशान्तिभेषजैर्जपनाद्यैर्न शशाम स द्विजैः ॥
उदितोऽयमसाध्य इत्यहो स रहोऽम्बामवदच्छृणु ह्यहो ॥४॥

स रोगः जपनाद्यैः जपादिभिः होमपूजाशान्त्यौषधैश्च न शशाम न शान्तो बभूव । द्विजैः वैद्यज्योतिषिकविप्रैः अयं रोगोऽसाध्य इत्युदितः उक्तः यदा तदा स रुग्णो विप्रः रह एकान्ते अम्बां मातरं अवदत् । अहो अम्ब, हि निश्चयेन शृणु ॥ योगिनी ॥ ४ ॥

अयि मातरतः परं तु ते मयि माशाऽस्तु रुजार्दिते सुते ॥
दयिते मयि तेऽस्तु मा रतिर्दयिते श्रीदयितेऽस्तु ते रतिः ॥५॥

अयि मातः; अतः परं तु इत ऊर्ध्वं तु। रुजार्दिते तव सुते मयि विषये ते आशा माऽस्तु आसन्नमरणत्वात्। हे दयिते वल्लभे भार्ये। ते तव। दयिते वल्लभे भर्तरि मयि अतः परं रतिः प्रीतिर्माऽस्तु। तर्हि मया क रतिः कर्तव्येत्यत आह। श्रीदयिते श्रियो लक्ष्म्याः दयिते वल्लभे लक्ष्मीकान्ते भवतारके विष्णौ ते तव रतिरस्तु भवतु ॥ योगिनी ॥ ५ ॥

धृतभीतिरुवाच तं सती गतिरन्या भवतो न मे सती ॥
कति वच्म्यतिसूक्तिभिस्त्वलं मतिमान्मेऽस्ति भवान्सुमङ्गलम्॥

धृतभीतिः सती तद्भार्या तं उवाच। भवतः त्वत्तोऽन्या मे सती गतिर्न। एतत् अतिसूक्तिभिः कति वच्मि अलं अस्तु। मतिमान् भवान् मे सुमङ्गलं अस्ति ॥ योगिनी ॥ ६ ॥

इति सा समुदीर्य निर्ययौ पतियुक्ता श्वशुरानुमोदिता ॥
गुरुदर्शनकाङ्क्षया नता वरगन्धर्वपुरं ह्युपागता ॥ ७ ॥

इति इत्थं सा समुदीर्य उक्त्वा। पत्युरारोग्यार्थं पतियुक्ता आन्दोलास्थ-पतिसहिता। त्वं व्रजेति श्वशुरानुमोदिता श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ ताभ्यां अनुमोदिता। आरोग्यार्थं गुरुदर्शनकाङ्क्षया निर्ययौ। शनैः शनैः कतिचि-द्दिवसैः। वरगन्धर्वपुरं श्रेष्ठगन्धर्वाख्यपुरं। यद्वा वरस्य सर्वश्रेष्ठस्य देववर्यस्य भगवतो गन्धर्वपुरं। उपागता समीपं प्राप्ता ॥ योगिनी ॥७॥

सहसा मृतिमाप तत्पतिर्युवतिस्तं च शुशोच साऽधृतिः ॥
अतिदीनमतिं तु तां सतीं गुरुमूर्तिर्यतिराप सद्गतिः ॥ ८ ॥

तदा तत्पतिः सहसा मृतिं प्राप। अधृतिः गतधैर्या सा युवतिस्त-द्भार्या च तं मृतं पतिं उद्दिश्य शुशोच। तदा अतिदीनमतिं तां सतीं तु सद्गतिर्यतिः भगवान् गुरुमूर्तिरवधूतमूर्तिः सन् प्राप ॥योगिनी ॥८॥

धृतभूतिरुवाच मा शुचः सति कस्ते पतिरन्ति मे वचः ॥
वद चित्प्रतिबिम्बितोऽथवासदचिद्वर्ष्म समीपवर्ति वा ॥९॥

धृता भूतिर्भस्म येन स तां उवाच । हे सति, मा शुचः । चित्प्रतिबिम्बितो जीवः ते पतिः, अथवा अचिज्जडं समीपवर्ति वर्ष्म मृतदेहः ते पतिः । अनयोर्मध्ये कस्ते पतिरिति मेऽन्ति मम समीपं वचः वद ॥ योगिनी ॥ ९ ॥

उभयं न वयं यशस्विनि प्रवदामः परमं मनस्विनि ॥
न गमागमनेऽस्य सोऽजरो निगमाद्योऽप्यवरोऽपरोऽमरः ॥

उभयराद्धान्तं नो जाने इति ते शरणं चेच्छृणु । हे यशस्विनि सत्कीर्तिमति, हे मनस्विनि प्रशस्तमानसे सति, वयं उभयं, देहं जीवं च परमं तात्त्विकं न वदामः । तर्हि देहस्तावत् परमो मास्तु जडत्वाद्विकारित्वाद्दृष्टनष्टस्वभावत्वात्, चेतनो जीवो न कुतः पारमार्थिक इत्यत आह नेत्यादि । अस्य स्वयंप्रकाशस्यापरोक्षस्यात्मनः गमनागमने देहान्तरगमनं मरणं, गर्भागमनं जननं च न विद्येते । स आत्माऽजरः जरोपलक्षितजन्मादिविकारशून्यः। निगमाद्यः वेदकर्ता 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्याधिकरणन्यायात् । अवरः श्रेष्ठः । अपरः सर्वनिषेधावधिभूतोऽतः न म्रियत इत्यमरः । 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः' इति श्रुतेः ॥योगिनी॥

यदनीदृगतादृगीक्षकं पुरुषाख्यं परमं ह्यमायिकम् ॥
निरुपाधिकमाद्यमेककं तदु शोकं कथमर्हति व्यकम् ॥११॥

'अक्षाणां विषयस्त्वीदृक् परोक्षस्तादृगुच्यते । विषयी नाक्षविषय' इत्याद्युक्तेः। यत् अमायिकं आवरणादिरहितं ईक्षकं साक्षिभूतं । परमं पुरुषाख्यं ब्रह्म तत् ईदृक् तादृक् च न भवति । कुतः । निरुपाधिकं अविद्यामायोपाधिरहितं। आद्यं सर्वकारणं। एककं अद्वितीयं तं सृष्टिकालेऽप्यसहायं 'एकादाकिनिच्चासहाये' इति पाणिनीयात् । तदु तदेव ब्रह्म कथं शोकं अर्हति । कथमपि नेति भावः ॥ योगिनी ॥ ११ ॥

यद्दु भाति जगत्यनेकवत्तद्दु मायामयमेणनीरवत् ॥
गुरुदर्शिततत्त्वदीपतः पुरुदृङ् मुक्तिमियाद्भ्रमादतः ॥१२॥

तर्हि प्रत्यक्षस्य कथमपलापः क्रियत इत्यत आह – यद्दु यदेव जगति लोके सुरनरतिर्यगादिरूपेणानेकवद्भाति तद्दु तदेव मायामयं मृगनीरवन्मृगजलवन्मिथ्याभूतं न तात्विकम्। तर्ह्ययं भ्रमः कथं निवर्तेताऽत आह– गुरुणा शाब्दपरब्रह्मविदाचार्येण दर्शितो यस्तत्त्वदीपः जीवब्रह्मैक्यलक्षणतत्त्वज्ञानं। तस्मात् पुरुदृक् अपरिच्छिन्नदृक् विविक्तदृक् पुरुषः। अतो मिथ्याभूताज्जगद्भ्रमात् मुक्तिं इयात् मुक्तिं यातुं शक्यो भवेत् नान्यथा। 'नायमात्मा' इत्यादिश्रुतेः ॥ योगिनी ॥ १२ ॥

नरजन्मनि चेन्न रेमृतं परजन्मन्यत आसुरे मृतम् ॥
सति मुञ्च शुचं न चंक्रमं प्रति गच्छाश्रय मोक्षसत्क्रमम् ॥

रे साध्वि, अस्मिन्नरजन्मनि मोक्षो न संपादितश्चेत्तर्हि आसुरे असुषु रमन्ते पोषणादिना ते असुराः तेषां स्वभावभूते परजन्मनि मृतं मरणमेव नामृतवार्तापीति भावः। यस्मादेवं तस्मात् हे सति, शुचं शोकं मुञ्च। न चंक्रमं अतिशयेन पौनःपुन्येन वा जन्ममरणलक्षणगमनं प्रति गच्छ। अतोऽत्रैवेश्वरभजनस्वधर्माचरणादिना मोक्षसत्क्रमं आश्रय ॥ १३ ॥

स्वातंत्र्यं न हि योषितां सति पतिः स्त्रीणां सुरो नेतरो हित्वा शाठ्यमतः पतिं भज ततः श्रेयो गुरोरुक्तितः ॥ सेवा तस्य सुरार्चनं पदुदकं तीर्थं प्रसादस्तदुच्छिष्टं धर्म एतास्य वाक्यकरणं संतोषणं भूषणम् ॥ १४ ॥

हि यस्मात् योषितां कदापि स्वातंत्र्यं नास्ति तस्मात् हे सति, स्त्रीणां पतिरेव सुरः देवः नेतरः शिवविष्ण्वादिरूपः। यस्मात् स्त्रीणां पतिरेव देवः अतः अस्माद्धेतोः शाठ्यं कापट्यं हित्वा हे सति, पतिं भज। ततः तद्भजनात्। लोपामुद्रास्तुतिप्रसङ्गोदितगुरूक्तितः बृहस्पतिप्रोक्तप्रकारेण-

त्यर्थः । श्रेयो भवेत् । तस्य भर्तुः सेवा सुरार्चनं साध्व्या देवपूजा नान्या। तस्य पत्युः पदुदकं पादोदकं तीर्थं नान्यत् । तदुच्छिष्टं पत्युर्भुक्तावशिष्टं प्रसादः । उतापि च अस्य पत्युः वाक्यकरणं धर्मः नान्यः । पत्युः संतोषणमेव साध्व्या भूषणं नान्यत्स्वर्णादिकम् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १४ ॥

नित्यं तज्जनगौरवं च सुहितं मर्यादयाऽदो व्रतं धार्यं स्वापभुजीतयस्तमनु च प्राक् स्नानबोधोत्थितिः ॥ सर्वैनःशमनं धवानुगमनं गोत्रत्रयोद्धारणं भूशय्याव्रपनार्चनव्रतवृषैर्वैधव्यसेवाऽथवा ॥ १५ ॥

च परं नित्यं तस्य पत्युर्जनस्य मातृपितृभ्रात्रादिरूपस्य गौरवं कार्यं तच्च सुतरां हितं उभयलोकप्रापकत्वात् । श्रुतिरपि 'सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव । ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधिदेवृषु' इति। अद एतत्सर्वं व्रतं मर्यादया धार्यं । तथा तमनु पत्युः स्वापाद्यनन्तरं सत्याः स्वापभुजीतयः स्वापः शयनं पत्युः शयनानन्तरं । भुजिर्भोजनं पत्युर्भोजनानन्तरं । इतिर्गमनं पत्युः पश्चादेव । पत्युः स्नानादेः प्राक् स्नानादि कार्यम् । स्नानं पत्युः स्नानात् पूर्वं । उत्थितिरुत्थानं पत्युरुत्थानात्प्रागेव कार्यम् । एवं वर्तमानायाः सत्याः दैवात् पत्यौ मृते मुख्यं अनुगमनं कार्यं इत्याह —सर्वैनःशमनं धवानुगमनं गोत्रत्रयोद्धारणम् । गोत्रत्रयं च 'मातृकं पितृकं चैव यत्र सा च प्रदीयते' इति । अथवा भूशय्यादिः वैधव्यसेवा वैधव्यधर्मपालनं तत्र खट्वादिवर्जनं भूशय्या शिरसो वपनं च । यदुक्तं 'विधवाकबरीबन्धो भर्तृबन्धाय कल्पते। शिरसो वपनं तस्मात्कार्यं विधवया सदा' इति । अर्चनं विष्ण्वादेः । व्रतानि कल्पोक्तानि नित्यानि एकादशीजयन्त्युपवासादीनि कार्तिकमाघवैशाखश्रावणचातुर्मास्यादीनि स्नानोषोपणदीपाराधनदानादिरूपाणि। एभिर्व्यस्तैः समस्तैः वैधव्यसेवा विधवाधर्मपालनं कार्यम् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १५ ॥

सा प्राह वैधव्यसुपालनं हा कष्टं युवत्या अपि धर्मवत्याः ॥
अतोऽनुयानं मतमित्यथाऽक्षान्दत्त्वा विभूतिं च तथेत्यगात्सन् ॥

सा सती । धर्मवत्या अपि युवत्याः तरुणास्त्रियः वैधव्यसुपालनं हा कष्टं । अतः अनुयानं ममाभिमतमिति प्राह । अथ तच्छ्रुत्वा सन् साधुः तस्यै पत्युः कण्ठकर्णधारणार्थं अक्षान् रुद्राक्षान् अङ्गलेपनार्थं विभूतिं भस्म च दत्त्वा तथेति यथा त्वं वदसि तथा कुर्वित्युक्त्वा अगात् । उपजातिः ॥ १६ ॥

साऽपि श्मशानेऽनुपदं हयेष्टिप्रदं मुदा भर्तृशवाग्रयानम् ॥
कृत्वाऽखिलानन्दपदं पदं च गुरोर्दिदृक्षुर्लघु संगमेऽगात् ॥

साऽपि पतिव्रता । मुदाऽऽनन्देनानुपदं प्रतिपदं हयेष्टिप्रदं अश्वमेधपुण्यप्रदं । श्मशाने भर्तृशवाग्रयानं कृत्वा अखिलानन्दपदं सर्वानन्दास्पदं गुरोः पदं दिदृक्षुः लघु शीघ्रं संगमे भीमामरजासंगमेऽगात् ॥ उपजातिः १७

सौभाग्यसंततिदया स दयासमुद्रस्तामाशिषालमभिनन्द्य शवं वितन्द्रः ॥ आनाय्य चाथ जलसिक्तमजीवयत्तं ताभ्यां स्तुतोऽवददजो निजदैवमुक्तम् ॥ १८ ॥

हे सति, त्वं अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भवेति सौभाग्यसंततिं ददातीति सौभाग्यसंततिदा तया आशिषा आशीर्वादेन तां आगतां सतीं अलं अभिनन्द्य । श्रीगुरुरिति शेषः । विगता तन्द्रा यस्य सः भक्तकार्ये सदोद्युक्त इत्यर्थः । दयासमुद्रः स भगवान् शवं आनाय्य । अथ च जलसिक्तं कमण्डलुजलोक्षितं तं मृतमप्यजीवयन् ताभ्यां मृतपुत्रतत्पत्नीभ्यां स्तुतोऽजो भगवान् मृतोऽप्ययं कथं जीवेत इति विस्मयमापन्नेषु लोकेषु सत्सु । उक्तं निजानां भक्तानां दैवं प्राक्तनकर्म अस्मिन्जन्मनि त्रिंशद्वर्षायुष्यरूपं अग्रे जन्मनि शतवर्षायुष्यरूपं स्थितमपि कर्म मया निजदैवं व्यत्यासेनार्प्य इत्यवदत् ॥ वसन्ततिलका ॥ १८ ॥

ततः परेद्युः प्रतिचोदितोऽवदद् वदद्वरेण्योऽक्षविभूतिसंभवे॥
वाराङ्गनामर्कटकुक्कुटोद्भवक्षमेशभद्रात्मजरुद्रसत्कथे ॥१९॥

ततः परेद्युः साध्व्या प्रतिचोदितः पूर्ववृत्तज्ञानार्थं पृष्टः वदतां वरेण्यः भगवान् । अक्षाः रुद्राक्षाः विभूतिर्भस्म ताभ्यां संभवो ययोस्ते वाराङ्गना सती वेश्या तत्पालितो मर्कटः कुक्कुटश्च ताभ्यां उद्भवो ययोस्तौ च तौ क्षमेशभद्रात्मजौ तयो रुद्रस्य च सत्कथे अवदत् साध्व्यै कथयामासेत्यर्थः। तत्र क्षमेशः काश्मीरदेशराजा भद्रो भद्रसेनाख्यः तदात्मजः तत्पुत्रः तत्प्रधानपुलश्चात्र पुत्रपदेनाभ्युपेयः ॥वंशस्थम् ॥१९॥

स्त्रियो न देयो मनुरेतदर्थं तद्देवयान्या विकचं चरित्रम् ॥
सतीं स ऊचे सकचं कचेन काव्यं वराङ्गं विकचं कृतं च ॥

स्त्रियः स्त्रियै मनुर्मन्त्रः न देयः एतदर्थं तत्प्रसिद्धं देवयान्या विकचं स्फुटं चरित्रं स भगवान् सतीं ऊचे[१]......॥ उपजातिः॥ २० ॥

सोमवारव्रतं साध्व्यै सोमप्रियमुवाच सः ॥
सीमन्तिन्याप्यैन्द्रसेनिसीमन्तिन्या कृतं व्यकम् ॥ २१ ॥

स भगवान् विगतं अकं दुःखं यस्मात्तव्द्यकं ऐन्द्रसेनिसीमन्तिन्या इन्द्रसेनपुत्रवध्वा सीमन्तिन्या कृतं मैत्रेयीवचनात् अनुष्ठितं सोमप्रियं उमापतिप्रियं सोमवारव्रतं साध्व्यै उवाच ॥ अनुष्टुप् ॥ २१ ॥

एवं विनाथौ शरणागतौ नतौ कृत्वा सनाथौ यशसाप्यलं-कृतौ ॥प्रस्थापयामास गृहाय दंपती तौ हर्षितौ यत्यपकारदंपती॥

(१ तथा सकचं कचेन सहितं काव्यं शुक्रं विकचं कचरहितं कृतं कचेन च वराङ्गं गुह्यमंत्रं विकचं स्फुटं कृतं च ऊचे । दैत्यैः पुनः पुनर्हतोपि कचो न मृत इति स चूर्णीकृत्य शुक्राय भक्ष्येण सह प्राशितः । ततो देव-यान्या शुक्रान्मन्त्रं गृहीत्वा कचः शुक्रश्च जीवितः परंतु स्त्र्युपदेशादग्रे मन्त्रो निष्फलोऽभवदिति तात्पर्यम् ।)

पूर्वं विनाथौ पश्चात् शरणागतौ तौ दंपती एवं सनाथौ यशसा अलंकृत्वा । यत्यपकारदंपती न विद्यते पकारो यस्य सोपकारः पकाररहितः स चासौ दंपती च तथा यतिदन्ती यतिश्रेष्ठ इत्यर्थः। भगवान् हर्षितौ तौ दंपती गृहाय गृहं प्रति गन्तुं प्रस्थापयामास गमयामास ॥ इन्द्रवज्रा ॥२२॥

परान्नाभिलापिण्यथ ब्रह्मयोपित्परान्नारुचिं स्वं पतिं प्रार्थ्य चेशम् ॥ परान्नाय निन्ये भुजौ वीक्ष्य दंष्ट्रिश्वकोच्छिष्टमन्नं विहायेशमाप्तौ ॥ २३ ॥

अथ परान्नाभिलापिणी ब्रम्हयोपित् विप्रस्त्री परान्नं भोक्तुं अनिच्छन्तं पतिं परान्नभोजनाय प्रेरयेतीशं भगवन्तं प्रार्थ्य तेन (ना) ज्ञप्तं परान्नारुचिं स्वपतिं परान्नाय परान्नं भोक्तुं निन्ये । ततस्तौ दंपती भुजौ भोजने दातृदीयमानं दंष्ट्रिश्वकोच्छिष्टं श्वसूकरोच्छिष्टं अन्नं वीक्ष्य तदन्नं विहाय ईशं भगवन्तं आप्तौ प्राप्तौ ॥ भुजङ्गप्रयातम् ॥ २३ ॥

तां बोधयित्वा द्विजमाह खिन्नं स्वेष्टाप्तसज्जद्विजसज्जनान्नम् ग्राह्यं तथा दानमसद्ग्रहादौ तीर्थे नृपाच्चापि न चापदादौ ।२४।

ब्राह्मणि, एवं दुराग्रहं मा कुर्विति तां बोधयित्वा स्वव्रतनियमभङ्गेन खिन्नं द्विजं आह भगवानिति शेषः । हे ब्राह्मण, त्वया स्वः सगोत्रः इष्टाः सखायः आप्ताः गुरवः संबन्धिनः कृतोपकारा वा यज्वा विधिनिष्ठ-वान्द्विजः सज्जनः साधुः एषां अन्नं ग्राह्यं तथा एभ्यः सकाशाद्दानमपि ग्राह्यम् । आपदादौ अपि असदन्नदानं ग्रहादौ ग्रहणादौ तीर्थे दुर्वृत्तात् नृपाच्च दानं न च ग्राह्यम् ॥इंद्रवज्रा ॥ २४ ॥

स्वाचारवान्न दुष्येत गृह्णन्नपि कुटुम्बवान् ॥
स्वाचारं कथयेत्युक्तो ब्रह्मण्यो ब्रह्मणाऽवदत् ॥ २५ ॥

कुटुम्बवान् स्वाचारवान् ब्राह्मणः गृह्णन्नपि न दुष्येत इति श्रुत्वा हे भगवन्, आचारं कथयेति ब्रह्मणा ब्राह्मणेनोक्तः भाषितः ब्रह्मण्यो भगवान् अवदत् । आह्निकाचारमिति शेषः ॥ अनुष्टुप् ॥ २५ ॥

बुद्ध्वा ब्राह्ममुहूर्ते ईशगुरुगा नत्वा दिवोदङ्मुखो भूत्वा मूत्रविशौ तृणेऽस्रपदिशि त्यक्त्वाम्मृदाऽधोबिले ॥प्रक्षाल्याऽङ्घ्रिकरान्स्ववर्णवृषविद्वक्त्रं च गण्डूषतः क्षीरीध्मेन रदाननिन्द्यदिवसे स्नायात्पुराऽब्गोमयैः ॥ २६ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते ब्रह्मध्यानार्हकाले अत्र काले बुद्ध्वा शयनादुत्थाय ईशगुरुगाः नत्वा अत्र गोशब्देन धेनुर्भूमिश्च ग्राह्या। दिवोदङ्मुखो भूत्वा अर्थाद्रात्रौ दक्षिणाभिमुख इत्यर्थः। अस्रपदिशि स्वगृहान्नैर्ऋत्यां दिशि अयज्ञिये शुष्के तृणे मूत्रविष्ठे त्यक्त्वा उत्सृज्य अम्मृदा मृत्तिकायुक्तजलेन अधोबिले लिङ्गगुदे प्रक्षाल्य जलाशयमेत्य अङ्घ्रिकरान् अम्मृदा प्रक्षाल्य स्ववर्णवृषविन् स्ववर्णधर्मज्ञः वक्त्रं च गण्डूषतः प्रक्षाल्य अनिन्द्यदिवसे रविवारषष्ठ्यष्टमीचतुर्दशीदर्शादिवर्ज्यदिवसे प्लक्षादिक्षीरीध्मेन। क्षीरिपदं कण्टक्युपलक्षणार्थम्। स्मर्यते च 'सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च विशेषतः' इति। दन्तधावनकाष्ठानयनेन रदान् दन्तान् प्रक्षाल्य। निन्द्यदिवसे काष्ठालाभे वा आम्रादिपर्णैः द्वादशगण्डूषैर्वा रदान् प्रक्षाल्य। पुरा पूर्वं प्रातःकाले अब्गोमयैः स्नायात्॥ शार्दूलविक्रीडितम्॥ २६ ॥

मध्याह्नेऽप्सु मृदा व्रती त्रिषवणं भिक्षुः प्रवाहाभिदृक् गेहे प्राङ्मुख आचमाघहृतितृप्त्युन्मार्ष्टिसंकल्पनम् ।वर्ज्यं मन्त्रितशीतलोष्णसलिलैः स्नायाच्चिरण्टी सदा नो शीर्ष्णा विधिवत्कृताचमनकः संध्यामुपासीत वित् ॥ २७ ॥

गृहस्थः मृदाऽप्सु स्नायात् व्रती वनस्थः प्रायश्चित्तकर्ता वा भिक्षुः कुटीचको बहूदकश्च त्रिषवणं त्रिकालं स्नायात्। यदुक्तं 'स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं कुटीचकबहूदयोः। हंसे तु सकृदेव स्यात्परहंसे न विद्यत' इति। सर्वोऽपि स्नानकाले नद्यादौ प्रवाहाभिदृक् प्रवाहाभिमुखः स्नायात्। गेहे प्राङ्मुखः स्नायात्। गृहस्नाने आचम आचमनं, अघहृतिरघमर्षणम्,

तृप्तिर्देवर्षिपितॄतर्पणम् । उन्मार्ष्टिर्मार्जनम् । संकल्पनं संकल्पः । एत-त्सर्वं वर्ज्यं अर्थादेतत्सर्वं गृहादन्यत्र स्नानेऽवश्यं कार्यम् । गेहे मन्त्रि-तशीतलोष्णसलिलैः स्नायात् । चिरण्टी सुवासिनी सदा नित्यं न शिरसा स्नायात् । अनिन्द्यदिवसे बुधमन्दवारे सुवासिनीनां माङ्गलिकं शिरःस्नानं विहितं । विधिवत्कृतं आचमनं येन स द्विजः विन् संध्याकालज्ञाता संध्यामुपासीत । संध्याकालस्तु 'उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका' इत्यादिरन्यत्र ज्ञेयः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २७ ॥

मृद्भस्मागुरुचित्र आप्लवभवार्चोर्ध्वं पवित्रोत्तरीयाढ्योऽसूंश्च नियम्य मार्जनमुखं कृत्वोपवीती स्वकम् ॥ दत्त्वाऽर्घ्याणि परीत्य चासनगतः कृत्वा जपोपस्थिती तां संध्यां विसृजेद्धुनेन्निशि दिवा संध्यावदर्चेत्सुरान् ॥ २८ ॥

तिलकधारणं विना कर्म न कार्यमित्यतस्तिलकमाह —आप्लवः स्नानं तदूर्ध्वं स्नानोत्तरं मृच्चित्रो मृदोर्ध्वपुण्ड्रो भवेत् । सवो होमः तदूर्ध्वं भस्मचित्रो भस्मकृततिर्यक्पुण्ड्रो भवेत् । अर्चोर्ध्वं देवपूजोत्तरं अगुरुचित्रः चन्दनतिलको भवेत् । तथा करयोर्दर्भपवित्रे अङ्गे उत्तरीयं च तदाढ्यः।असून्नियम्य प्राणायामं कृत्वा यज्ञोपवीती सन् कर्म-कालेऽन्यकालेऽपि कर्मसिद्ध्यर्थं पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं च यज्ञोपवीत(ति)ता स्मर्यते 'सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोत्यकृतं तु तत्' इति ॥ स्वकं गृह्योक्तं मार्जनमुखं मार्जनमन्त्राचम-नपुनर्मार्जनाघमर्षणादिकं कृत्वाऽर्घ्याणि दत्त्वा असावादित्यो ब्रह्मेति परीत्याऽऽचम्य पृथ्वीत्यादिमन्त्रैरासनगतः जपोपस्थिती जपमुपस्थानं च कृत्वा दिग्गतदेवतागुरुविप्रवन्दनपूर्वकं उत्तमे शिखरे इति तां संध्यां विसृजेत् । निशि दिवा हुनेत् सायंप्रातर्होमौ कुर्यात् । होमस्य सायमारम्भः। संध्यावत्त्रिकालं सुरान् पञ्चायतनदेवता अर्चेत् पूजयेत् । 'यथा संध्या तथा पूजा त्रिकाले मोक्षदा मता' इति स्मृतेः॥ शार्दूलविक्रीडितम् २८ ॥

यज्ञान्मासिकवार्षिकान्स्वसुगृहे नित्यांश्च पाठं सकृच्छ्राद्धं पोष्यभरोऽमृतं हितमितं सास्वग्निहोत्रं चरेत् ॥ निःशेषं लवणाज्यपायसमशब्दं मण्डले भाजने मौनी स्नानजपाशनोत्सृतिषु चामन्त्राशने काकता ॥ २९ ॥

दर्शपूर्णमासाख्यान् मासिकान् यज्ञान् चरेत् । आग्रयणाद्यान् वार्षिकान् चरेत् । ते च स्वसुगृहे एव न परगृहे । आपदि भाटकं दत्त्वा परगृहे यज्ञादिकरणे न पुण्यहानिः । सुशब्देन संस्कृतं उपलिप्तं च गृहं ग्राह्यम् । स्मर्यते च 'अकपाटमनाच्छन्नमदत्तबलिभोजनम् । गृहं न प्रविशेद्धीमानापदामाकरो हि सः । सर्वत्र वसुधा पूता यत्र लेपो न विद्यते । यत्र लेपो भवेत्तत्र पुनर्लेपेन शुध्यति' इत्यादिः । पाठातिरिक्तान्नित्यान्देवयज्ञभूतयज्ञपितृयज्ञमनुष्ययज्ञानात्मसंस्कारार्थं अन्नसंस्कारार्थं पञ्चसूनादोषपरिहारार्थं प्रातः सायं च चरेत् । पाठं ब्रह्मयज्ञं सकृद्दिवैव चरेत् । नित्यं मासिकं वार्षिकं च श्राद्धं चरेत् । अग्न्यतिथिभृत्यादिपोष्यभरो गृही, सास्वग्निहोत्रं प्राणाग्निहोत्रसहितं हितं अनिन्द्यं पथ्यं मितं परिमितं अमृतं यज्ञशेषान्नं चरेद्भक्षेत् । लवणाज्यपायसं निःशेषं चरेत् अर्थादन्यत्सशेषं चरेत् । 'सर्वं सशेषमश्नीयान्निःशेषं घृतपायसम्' इति स्मृतेः । पायसादिकमशब्दं चरेत् । तच्च मण्डले भाजने मण्डलोपरि निहिते शुद्धे भाजने पात्रे चरेत् । स्नानजपाशनोत्सृतिषु मौनी भवेत् । उत्सृतिर्मूत्रपुरीषोत्सर्गः । अमन्त्राशने आपोशनप्राणाग्निहोत्रमन्त्ररहिते यथेष्टाशने काकता काकजन्म भवेत् । अथवा अमन्त्राशने आमन्त्रणं विना परगृहभोजने काकता ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २९ ॥

पर्वार्केषु निशि व्रते न च चरेद्भूताष्टमीवासरे ताम्बूलं विधवा यतीतर इदं नाद्याद्व्रते चाह्निकम् ॥ निश्याद्यप्रहरान्तमन्तरितकं नैशं निशीथात्पुरा प्रायश्चित्तमतः स्वदारग ऋतौ रागी क्षणेऽनिन्दिते ॥ ३० ॥

पर्वार्केषु निशि पौर्णमासोदर्शरविवारेषु रात्रौ न च चरेत् भोजनं न कुर्यात्। तथा चतुर्दश्यष्टमीषु दिवसे,व्रते एकादश्यां अहोरात्रं न च चरेत् भक्षेत्। 'अर्कपर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा। एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' इति स्मृतेः। विधवा यती ताम्बूलं नाद्यात्। सोऽपि(इतरः)इदं ताम्बूलं व्रताहे नाद्यात्। संकटात् अन्तरितं आह्निकं निशि आद्यप्रहरपर्यन्तं कुर्यात्। तथा नैशं कर्म निशीथात् पुरा कार्यम्। अतः परं अष्टोत्तरशतगायत्रीजपरूपं प्रायश्चित्तम्। रागी पुरुषः अनिन्दिते क्षणे स्वदारगो भवेत्। अर्थात्परदारगः निन्दितक्षणे स्वदारगश्च पतेत्। स्मर्यते च 'येऽपि गच्छन्ति रागान्धा नरा नारीं रजस्वलाम्॥ पर्वण्यप्सु दिवा श्राद्धे ते वै नरकगामिनः' इत्यादिस्मरणात्॥ शार्दूलविक्रीडितम्॥ ३०॥

कौ न्यासी विधवा स्वपेन्न यमदिक्पादोऽखिलो यत्कृतं तं संन्यस्य हरावयं वरवृषः षट्कर्मणो ब्रह्मणः॥ नातः श्रेय इदं पराशरमुखैरुक्तं मयोक्तं तु ते श्रुत्वा सोऽपि तथाऽऽचरत्समुदितो लुप्तोऽपि धर्मः पुनः॥ ३१॥

न्यासी संन्यासी विधवा च कौ भूमौ स्वपेन्न स्वट्वादौ। अखिलः सर्वो लोकः यमदिक्पादो दक्षिणदिक्पादो न स्वपेत्। यत्कृतं कर्म तत्सर्वं हरौ परमेश्वरे संन्यस्य समर्प्य स्वपेत्। इज्याध्ययनदानयाजनाध्यापनप्रतिग्रहाख्यानि षट् कर्माणि यस्य तस्य ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य अयं वरवृषः उत्तमधर्मः। त्रैवर्णिकसाधारण्येऽपि ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वमभिप्रेत्य ब्रह्मण इत्युक्तम्। सर्ववर्णाश्रमाणां प्राथमिकं अतः परं श्रेयःसाधनं नास्ति। इदं श्रेयःसाधनं पराशरमुखैः उक्तं तदेव मया ते तुभ्यं उक्तं न त्वर्वाचीनं स्वकल्पितम्। एवं श्रीगुरूक्तं श्रुत्वा सोऽपि ब्राह्मणः तथा तेन प्रकारेणाऽऽचरत्। कलौ कालवशाल्लुप्तोऽपि धर्मः पुनः सम्यक् उदितः॥ शार्दूलविक्रीडितम्॥ ३१॥

त्रिपुंभुक्तिपर्याप्तमन्नं गृहीत्वा ययौ भास्कराख्यो द्विजोऽजाय भिक्षाम्॥ प्रदातुं त्रिमासं स वासं चरन्वै न लेभेऽन्तरं तं हसन्तीतरे स्म॥ ३२ ॥

भास्कराख्यः द्विजः अजाय भगवते भिक्षां प्रदातु त्रिपुरुषभोजनपर्याप्तमन्नं गृहीत्वा आययौ। स भास्करः तत्र त्रिमासं वासं चरन् कुर्वन् वै निश्चयेन भिक्षां दातुं अन्तरं अवकाशं न लेभे। अयं भिक्षां दातुं आगत्य प्रत्यहं गुरुपङ्क्तौ भुञ्जान आत्मानं पुष्णातीति तं इतरे हसन्ति स्म ॥ भुजङ्गप्रयातम् ॥ ३२ ॥

गुरुः कारयामास पाकं च साकं स्त्र्यपत्यैर्द्विजैर्भोजयामास लोकम् ॥ परं चापि चान्नं न हीनं हि जातं तदाऽलौकिकं कौतुकं तत्र जातम् ॥ ३३ ॥

तदा गुरुः पाकं कारयामास। स्त्र्यपत्यैः द्विजैः साकं लोकं चतुःसहस्रसंख्यातं स्वल्पान्नेन भोजयामास। परं पशुपक्ष्यादिकमपि भोजयामास। तथापि हि निश्चयेनाऽन्नं हीनं न जातं तदा तत्रालौकिकं कौतुकं जातम्॥ भुजङ्गप्रयातम् ॥ ३३ ॥

प्राकाम्यसिध्या स्वल्पान्नप्राकाम्यं हीश्वरोऽकरोत् ॥
सकाममागतं विप्रं निष्कामं चाऽपि भास्करम् ॥ ३४ ॥

हि निश्चयेनेश्वरो भगवान् अष्टमहासिध्यन्तर्गतप्राकाम्यसिध्या स्वल्पान्नप्राकाम्यमकरोत्। सकाममागतं भास्करं विप्रं चापि निष्काममकरोत्॥ अनुष्टुप् ॥ ३४ ॥

गङ्गानाम्नी सोमनाथकामिनी पुष्पवर्जिता ॥
परजन्मनि पुत्रार्थं समर्थमजमाभजत् ॥ ३५ ॥

अभीष्टं दातुं समर्थं अजं भगवन्तं। पुष्पवर्जिता विगतार्तवा वृद्धा। शेषं स्फुटम् ॥ अनुष्टुप् ॥ ३५ ॥

तामाह तादृशीं तातः क्व जन्मैष्यं क्व वा स्मृतिः ॥
मृतिर्विस्मृतिरेवात्र सत्पुत्रौ ते भविष्यतः ॥ ३६ ॥

जगत्तनोतीति तातः भगवान् तादृशीं वृद्धां तामाह । एष्यं ते जन्म क्व भविष्यति । क्व वेयं वरदानादिलक्षणा स्मृतिः । यतः यस्मात्कारणात् मृतिर्नाम पूर्वजन्मविस्मृतिरेव । अतः हेतोः अत्रैव वर्तमाने जन्मनि ते पुत्रौ, पुत्री च पुत्रश्च पुत्रौ इत्येकशेषः । तौ कन्यापुत्रौ मत्प्रसादाद्भविष्यतः । अनुष्टुप् ॥ ३६ ॥

इत्युक्त्वा नारदब्रह्मवादोक्ताश्वत्थसेवनम् ॥
शशंसाऽस्या अपुष्पत्वे फलवत्तेत्यसूचि किम् ॥ ३७ ॥

भगवान् इत्युक्त्वा नारदब्रह्मदेवसंवादरूपि यदुक्तं अश्वत्थसेवनं अस्यै ब्राह्मण्यै शशंस कथयामास । पुत्रप्राप्त्यर्थमश्वत्थसेवनकथनस्य कोऽभिप्राय इत्यत आह–'अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः' इति मानवात् अश्वत्थस्य वनस्पतित्वादपुष्पत्वेऽपि फलवत्ता यथा दृश्यते तथा अपुष्पाया अपि तवापि मदनुग्रहात् पुत्रवत्ता भविष्यतीति भगवताऽसूचि किम् ॥ अनुष्टुप् ॥ ३७ ॥

ततो दृष्टरजा भूत्वा सगर्भा जरती त्वभूत् ॥
तां वीक्ष्योचुर्जनाः किं नु जंगमोऽसौ वनस्पतिः ॥ ३८ ॥

ततोऽश्वत्थसेवनानन्तरं जरती तु वृद्धापि सा दृष्टरजाः रजस्वला भूत्वा सगर्भा गर्भिणी अभूत् । तां विगतार्तवेति विश्रुतां गर्भिणीं वीक्ष्य जना ऊचुः । असौ जंगमो वनस्पतिः किं न्विति । प्रसिद्धो वनस्पतिर्न चलति इयं तत्तुल्याऽपि चलतीत्यतो जंगमोऽसौ वनस्पतिरित्युत्प्रेक्षा व्यतिरेकश्च ॥ अनुष्टुप् ॥ ३८ ॥

कन्याऽथास्या अभूत्तां सा शुध्द्यूर्ध्वं गुरुसंनिधिम् ॥
नीत्वोचे दारिका त्वेषा पितृहृद्दारिका न किम् ॥ ३९ ॥

अथ गर्भधारणानन्तरं दशमे मासि अस्याः ब्राह्मण्याः कन्याऽभूत् ।

सा ब्राह्मणी शुश्रूषूर्ध्वं तां गुरुसांनिधिं नीत्वा ऊचे। एषा तु दारिका कन्या जाता इयं पितृहृद्दारिका पित्रोर्हृदयविदारिका न भविष्यति किं, अपि तु भविष्यति। यदुक्तं 'दारिका हृदयदारिका पितुः' इति। श्रुतिश्च 'सखा जाया कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्राः परमे व्योमन्' इति। अतः पुत्रो मे जायतामित्याशयः॥ अनुष्टुप्॥ ३९॥

तस्यै तदनुमत्यादादल्पायुष्यं बुधं सुतम्॥
स तन्तुवर्धको जज्ञे तथा सा सद्गतिं गता॥ ४०॥

मूर्खः शतायुः पुत्रः पण्डितोऽल्पायुर्वा तेऽभिमत इति गुरुणा पृष्टा ब्राह्मणी अल्पायुषं बुधं ययाच इत्याह—तस्यै ब्राह्मण्यै तस्या अनुमत्या। आयुरेवायुष्यं स्वार्थे यत्। अल्पं आयुष्यं यस्य तं बुधं सुतं अदात्। स सुतोऽल्पायुरपि तन्तुवर्धकः पञ्चपुत्ररूपतन्तुवर्धको यथा याचितस्तथा बुधो दीर्घायुश्च जज्ञे। सा सकामापि ब्राह्मणी सद्गतिं मोक्षं गता॥ अनुष्टुप्॥ ४०॥

शुष्कोदुम्बरकाष्ठसेवनमहो कष्टं सुकुष्ठाय स प्रोचे कुष्ठनिवृत्तये नृहरये नत्वा गरिष्ठं स तु॥ भेजे शिष्टनिवारितोऽपि तरुवत्काष्ठं सुकष्टेन तल्लोका ऊचुरजं स ताञ्छबरसन्निष्ठां तथा रिष्टदाम् ४१

कथान्तरमारभते— अहो इत्याश्चर्ये। स भगवान् कुष्ठनिवृत्तये कुष्ठरोगशान्त्यर्थं कष्टं कष्टरूपं शुष्कौदुम्बरकाष्ठसेवनं सुकुष्ठाय कुष्ठव्याप्ताय नृहरये तन्नामकायाऽऽपस्तम्बशाखीयब्राह्मणाय प्रोचे। एतत्काष्ठसेवनं कुरु एतास्मिन् पल्लविते सति तव शुद्धिर्भविष्यति त्वं कुष्ठहीनः शुभाङ्गश्च भविष्यसीति प्रकर्षेण ऊचे। स तु कुष्ठी गरिष्ठं गुरूणामपि गुरुतमं भगवन्तं नत्वा। किमनेन काष्ठसेवनेन (इति) शिष्टनिवारितोऽपि सुतरां कष्टेन तरुवत्काष्ठं भेजे। तत्तस्य कष्टरूपं कर्म लोका अजं गुरुं ऊचुः। सोऽजो भगवान् तान् लोकान् रिष्टदां क्षेमप्रदां अरिष्टहरां वा लिङ्गार्चनार्थं राज-

पुत्रोपदिष्टस्य प्रत्यहं शंभवे नूतनं चिताभस्मार्पयतः शबरस्य सन्निष्ठां तथा उवाच ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ४१ ॥

हन्ताऽहं तारकोऽप्येतान् चिन्तानन्ता वृथागता ॥
मयि संतारिका भक्तिर्जाता संतारयेन्न किम्　　॥ ४२ ॥

तदा भगवान् स्वगतमाह — हन्त अहं तारकोऽपि अस्मि अथापि एतान् अनन्ता चिन्ता वृथा आगता । सम्यक् तारिका मयि विषये जाता भक्तिः संतारयेन्न किं अपि तु तारयेदेव ॥ अनुष्टुप् ॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वा तत्र गत्वा प्रभुरथ करकस्थोदकैः प्रोक्ष्य काष्ठं तद्दृष्ट्या दिव्ययैक्षद्विटपिवदभितस्त्वंकुराः प्रादुरासन् ॥ स्वर्णवर्णो विप्रोऽभूद्विकुष्ठः परतरकृपया स्वर्णवर्णोऽस्तुवत्तं देवः सस्नीकमेतं खलु निजनिकटे स्थापयामास नित्यम् ॥ ४३ ॥

इत्युक्त्वाऽथ प्रभुर्भगवान् । तत्र गत्वा करकस्थोदकैः कमण्डलुजलैः तत्काष्ठं प्रोक्ष्य दिव्यया दृष्ट्या ऐक्षत् । तदा तस्मिन्काष्ठे विटपिवत् वृक्षवत् अभितः समन्ततोऽङ्कुराः प्रादुरासन् । परतरस्य भगवतः कृपया विकुष्ठः कुष्ठरहितः सन् साधुः स्वर्णस्य वर्ण इव वर्णो यस्येदृशो विप्रो भूत्वा तं भगवन्तमस्तुवत्तुष्टाव । देवः भगवान् खलु निश्चयेन सस्त्रीकं एतं विप्रं निजनिकटे नित्यं स्थापयामास ॥ स्रग्धरा ॥ ४३ ॥

प्रेष्ठदृष्ट्या तु कामादिदुष्टा नष्टाऽस्य संसृतिः ॥
विशिष्टेष्टस्य यः प्रेष्ठः कुष्ठवार्ता कुतोऽस्य तु ॥ ४४ ॥

सर्वेषां आत्मभूतत्वात् प्रेष्ठस्य प्रियतमस्य गुरोर्दृष्ट्या अस्य विप्रस्य कामादिदुष्टा संसृतिः संसारो नष्टः । विशेषेण शिष्टानां य इष्टः भगवान् तस्य यः प्रेष्ठोऽभवत् । अस्य विप्रस्य तु कुतः कुष्ठवार्ता ॥ अनुष्टुप् ॥ ४४ ॥

नामधारक ते पूर्वः सायंदेवाभिधानकः ॥
वर्षादितोऽप्यजं भेजे तस्मै त्वाद्यकथां जगौ ॥ ४५ ॥

अथान्यत्कथान्तरं । हे नामधारक, ते पूर्वः पूर्वजः सायंदेवनामकः वर्षार्दितोऽपि वृष्टिपीडितोऽपि स्वयं शीतवातादिसहिष्णुः सन् अजं भगवन्तं भेजे । भगवान् तस्मै काशीयात्राचरणरूपां त्वाष्ट्रकथां विश्वकर्मकथां जगौ ॥ अनुष्टुप् ॥ ४५ ॥

यात्रानिरूपणमिषेण स दर्शयित्वा काशीं निजासनगताय नताय तेन ॥ स्तोत्रेण किल्बिषहरेण सुतुष्ट ऊचे त्वं चेह दारसहितोऽवहितो वसेति ॥ ४६ ॥

स भगवान् काशीयात्रानिरूपणमिषेण निजासनगताय स्वासनस्थाय न तु काशीं प्रविष्टाय नताय नम्राय सायंदेवाय काशीं दर्शयित्वा तेन सायंदेवेन किल्बिषहरेण स्तोत्रेण सुतरां तुष्टः भगवानूचे उवाच । हे सायंदेव, त्वं अवहितः समाधानमनाः सन् दारसहितः भार्यासहितः इह मन्निकटे वस निवासं कुर्विति ऊचे इति संबन्धः॥ वसन्ततिलका ॥ ॥ ४६ ॥

उदारान्स दारान्समानीय सार्भान्विदर्भात्मजासंनिभानिन्दुभास्यम् ॥ ववन्देऽभवं देवदेवं स भावं निरीक्ष्यास्य वंशाय चाऽदात्स्वभावम् ॥ ४७ ॥

स सायंदेवः उदारान् सार्भान् सपुत्रान् विदर्भात्मजासंनिभान् रुक्मिणीतुल्यान् दारान् पत्नीं गुरुसंनिधौ समानीय इन्दुभास्यं प्रसन्नवदनं अभवं भवनिवर्तकं देवदेवं भगवन्तं ववन्दे । स भगवान् तस्य भावं भक्तिं निरीक्ष्य अस्मै अस्य वंशाय च स्वभावं स्वभक्तिं अदात् । (पृष्ठ)पललग्नबृहत्फणसर्पभयान्धकारगमनेन सकरकवृष्टिसहनेनापि गुरुं सेवमानस्य धवस्यानुगामित्वादुदाराः ॥ भुजङ्गप्रयातम् ॥ ४७ ॥

तस्मै कौण्डिण्यगोत्राय कौण्डिण्यार्पितं व्रतम् ॥
उक्त्वाकारयदानन्तं पाण्डवेन हरिर्यथा ॥ ४८ ॥

कौण्डिण्यगोत्राय तस्मै सायंदेवाय कौण्डिण्यार्पिकृतं अनन्तव्रतं उक्त्वा अकारयन् कारयामास। पाण्डवेन हरिर्यथा तथा ॥ अनुष्टुप् ॥ ४८ ॥

कथां परां शृणु रुचिरां सुभाविकः कुविन्दकः प्रभुभजकः स तन्तुकः ॥ तमाह्वयच्छ्र्यगगमनाय बन्धुता स तां जगावग इह मेऽर्च्यदेवता ॥ ४९ ॥

हे नामधारक, परां रुचिरां कथां शृणु। सुभादिकः नितरां गुरुभक्तिमान् कुविन्दकः तन्तुवायजातीयः सः प्रसिद्धः तन्तुकः प्रभुभजकः भगवत्सेवकः आस। तं तंतुकं तस्य बन्धुता बन्धूनां समूहः श्र्यगगमनाय श्रीशैलं गन्तुं आह्वयन्। स तन्तुकः तां बन्धुतां जगौ। इह मेऽर्च्यदेवता भगवानेव श्र्यगः श्रीशैलः अस्ति ॥ रुचिरावृत्तम् ॥ ४९ ॥

मत्वाऽज्ञं तं सा तु जगामाऽगमथोचे मध्याह्ने तं संगममाप्तं स तु नो चेत्॥ दृष्टोऽगोऽन्वेहीत्यनयत्तं स च दृष्ट्वा नृत्यन्रेजे मत्तमयूरोपम इष्ट्वा ॥ ५० ॥

सा तु बन्धुता तं तथा भाषमाणं तन्तुकं अज्ञं मत्वाऽगं श्रीशैलं जगाम। अथ तदनन्तरं शिवरात्रिव्रतदिने मध्याह्ने संगमं आप्तं प्राप्तं तं तन्तुकं स तु भगवानूचे। अगः श्रीशैलस्त्वया न दृष्टश्चेत्तर्हि त्वं अन्वेहि मम पश्चादागच्छेत्युक्त्वा आकाशगमनसिद्ध्या क्षणात्तं श्रीशैलमनयन्। स च तन्तुकः श्रीशैलं मल्लिकार्जुनं च दृष्ट्वा इष्ट्वा पूजयित्वा च हर्षेण नृत्यन् मत्तमयूरोपमः रेजे ॥ मत्तमयूरम् ॥ ५० ॥

कृत्वा वपनं द्रष्टुं गुरुणाऽऽदिष्टः स मल्लिकार्जुनं गत्वा ॥ तत्र गुरून्स्वजनानपि दृष्ट्वैत्य पुनर्जगौ गुरुं नत्वा ॥ ५१ ॥

गुरुणा भगवता आदिष्टः आज्ञप्तः स तन्तुकः वपनं स्नानं च कृत्वा मल्लिकार्जुनं द्रष्टुं गत्वा तत्र देवस्थाने गुरून्। पूजायां बहुवचनम्। देवालये च स्वजनानपि दृष्ट्वा पुनर्गुरुं एत्यागत्य नत्वा यद्दृष्टं तज्जगौ ॥ आर्या ॥ ५१ ॥

अवेक्ष्याप्यन्तिकस्थं त्वामुपेक्ष्यापि कुतो जनः ॥
दूरमेतीति संपृष्टो दूरदृष्टिरुवाच तम् ॥ ५२ ॥

अन्तिकस्थं निकटस्थं त्वां भगवन्तं अवेक्ष्यापि पुनश्चोपेक्ष्यापि जनः कुतो हेतोः दूरं एत्यागच्छतीति पृष्टः दूरदृष्टिः भगवान् तं तन्तुकं उवाच॥ अनुष्टुप् ॥ ५२ ॥

कारुण्यात्स्वेच्छया मे जननमिह कृतं कर्म दिव्यं च तज्ज्ञा गौण्या भक्त्या पवित्राः स्मृतिकथनमुखैश्चार्चनैर्नापराधैः ॥ पादोऽदाद्यैर्मदात्मा विदित इह तु यैर्भक्तिमाप्ताः परां ये संमानाद्यङ्किकतास्तत्कृतवसतिषु मे नित्यवासो विभोश्च ॥५३॥

(कारुण्यादिति । न व्याख्यातमिदं पद्यम् ॥ स्रग्धरा) ॥ ५३ ॥

इत्युक्त्वा कथयित्वाऽस्मै विमर्षणकथां पुनः ॥
सुमर्षणो धारयित्वा पादुके मठमानयत् ॥ ५४ ॥

सुमर्षणः नित्यशान्तो भगवान् इत्युक्त्वा अस्मै तन्तुकाय विमर्षणराज्ञः कथां कथयित्वा पुनः पादुके धारयित्वा तं मठं आनयत् ॥अनुष्टुप्॥५४॥

जनाय पृच्छते क्षौरहेतुं तन्तुक आह सत् ॥
असन्मेने स पक्षान्ते सदासाऽऽप्तात्तु तैर्थिकात् ॥ ५५ ॥

क्षौरहेतुं पृच्छते जनाय तन्तुकः तत् सत्यं आह । तच्छ्रुत्वाऽपि स

(१ मे मया इह लोके कारुण्यात् लोककरुणया स्वेच्छया जननं कृतं अवतारो धृतोऽस्ति । दिव्यं वर्णाचारविहितं कर्म च कृतम्। अत्र ये तज्ज्ञाः मदवतारकर्माचरणादिज्ञाः स्मृतिकथनमुखैः शास्त्रानुसारिभिः नापराधैः शुद्धैः अर्चनैः तथा पादोदाद्यैः चरणतीर्थसेवनैः गौण्या भक्त्यापि पवित्राः, यैश्च मदात्मा विदितः मत्स्वरूपं ज्ञातं, ये परां भक्तिं आप्ताः मत्संमानाद्यङ्किताश्च तेषां कृतिषु वसतिषु च विभोः मे नित्यं वासः वसतिरस्ति । ' मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ' इत्युक्तिमूलकमेवेदम् ॥५३॥)

जनः असत् असत्यं मेने । ततः पक्षान्ते आप्तात् श्रीशैलात्सकाशादागतात् तैर्थिकान् जनान् सन् सत्यं आस ॥ अनुष्टुप् ॥ ५५ ॥

दूरीकृत्यान्तरं साक्षाद्दूरीकृत्याङ्ग तन्तुकः ॥
परां भक्तिं ययौ साक्षात्परां भागवतीं गतिम् ॥ ५६ ॥

अङ्ग हे नामधारक, तन्तुकः अन्तरं अविद्यामायोपाधिगतभेदं दूरीकृत्य निवार्य साक्षात्परां भक्तिं ऊरीकृत्याङ्गीकृत्य परां काष्ठां भागवतीं गतिं मोक्षं ययौ ॥ अनुष्टुप् ॥ ५६ ॥

नन्दिशर्माऽभजद्देवीं कुष्ठान्ताय तया यतिम् ॥
गन्धर्वस्थं चरेत्युक्तः स्वप्ने बुद्धोऽवदत्स ताम् ॥ ५७ ॥

कुष्ठी नन्दिशर्मा कुष्ठान्ताय कुष्ठनाशाय देवीं चन्द्लापरमेश्वरीं अभजत् । तया देव्याऽपि गन्धर्वस्थं यतिं चर गच्छेति स्वप्ने स्वप्नावस्थायां उक्तः सः बुद्धः गतनिद्रः सन् तां देवीमवदत् । देव्या सह साक्षाद्भाषणाभावेऽपि देवीप्रतिमासंनिधौ वक्ष्यमाणमवदत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ५७ ॥

वृषाकपाय्योर्नो भेदो वृषाकप्योर्मनागपि ॥
संमतो देवदैवज्ञे विमतोऽमर्त्यमर्त्ययोः ॥ ५८ ॥

वृषाकपाय्योर्गौरीलक्ष्म्योर्भेदो न संमतः एकरूपत्वात् । तथा वर्षति कामान् कम्पयति दोषानिति वृषाकपिः शिवो विष्णुश्च तयोर्भेदो न संमतः । हे देवदैवज्ञे, अमर्त्यमर्त्ययोः सुरनरयोर्भेदः विमतो न किंतु मत एव परस्परं विरुद्धत्वात् । 'विष्णुरुद्रान्तरं ब्रूयाल्लक्ष्मीगौर्योरन्तरं तथा । तद्भ्रान्तिकस्य मूर्खस्य वाक्यं शास्त्रविगर्हितम् ' इति स्कान्दोक्तेः ॥ अनुष्टुप् ॥ ५८ ॥

नरं चरेति कथितुं देवि लज्जाऽपि ते न किम् ॥
तेन किं मम चात्रैव कुर्वे प्रायोपवेशनम् ॥ ५९ ॥

त्वं नरं चर गच्छेति कथितुं हे देवि, ते लज्जाऽपि न किम् । तेन

मनुष्येण मम किं प्रयोजनम् । अतोऽत्रैव प्रायोपवेशनं 'संन्यासवत्य(न)शने पुमान्प्रायः ' इत्युक्तलक्षणं कुर्वे ॥ अनुष्टुप् ॥ ५९ ॥

ततोऽसौ ह्रापितो यातो यतिं तेनोदितोऽपि ते ॥
कृत्यं मर्त्येन किमिति स तदा वेद तं परम् ॥ ६० ॥

ततः देव्या स्वभक्तद्वारा ह्रापितोऽसौ विप्रः यतिं भगवन्तं यातः गतः तेन भगवताऽपि मर्त्येन मया ते तव किं कृत्यमितीत्थं उदितः स नन्दिशर्मा तदा तं भगवन्तं परं परमेश्वरं बुद्धिसाक्षिणं वेद ॥अनुष्टुप् ॥६०॥

संगमे स्नापयित्वा स आनीतो गुरुणान्तिकम् ॥
एकं प्रतीकं कुष्ठाक्तं दृष्ट्वाऽभाणीत्स तं हितम् ॥६१॥

ततो गुरुणा संगमे स्नापयित्वाऽन्तिकं आनीतः स नन्दिशर्मा एकं प्रतीकमङ्गं कुष्ठाक्तं दृष्ट्वा हितं हितकरं तं भगवन्तमभाणीत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ॥ ६१ ॥

कुष्ठं शिष्टमिदं कुतो वद हरे मत्संशयाच्चेत्सुधा पीताऽप्यम्बुधिया मृतिं नयति किं स्पृष्टोऽनलोऽज्ञानतः ॥ किंवाऽल्पं दहतीत्यजोऽवददमुं जन्मान्धबुध्द्या यथा भात्यर्कोऽपि तमोमयो मयि तथा त्वत्कल्पनेयं वृथा ॥ ६२ ॥

भो हरे, इदं कुष्ठं कुतः कारणात् शिष्टं अवशिष्टं तद्वद । अयं मनुष्यो वान्यो वेति मत्संशयात् अवशिष्टमिति वदसि चेत्तर्हि अम्बुधियाऽपि पीता सुधाऽमृतं पानकर्तारं मृतिं मरणं नयति किं । वाऽथवा अज्ञानतः स्पृष्टोप्यनलोऽग्निः अल्पं दहति किं । इति तद्वचनं श्रुत्वाऽजो भगवानमुं नन्दिशर्माणं अवदत् । यथा जन्मान्धबुद्ध्याऽर्कः तमोमयो भाति तथा मयि विषये वृथा इयं त्वत्कल्पना । तव दोषोऽयमेवेत्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ६२ ॥

विप्राऽथाऽपि स्तुहि परधिया मां तया तेऽस्तु शुद्धिस्तद्धि श्रुत्वाऽवदद्यमहो विद्धि मां हीनबुद्धिम् ॥ मौने जाने न च लिपिमपीत्यत्रिजो भस्म दिव्यं तज्जिह्वाग्रेऽक्षिपदथ कविः सोऽपि भूत्वेशमस्तौत् ॥ ६३ ॥

हे विप्र, अथापि अयं पर इति धिया मां स्तुहि तया स्तुत्या ते शुद्धिरस्तु । तद्धि वचः श्रुत्वाऽयं विप्रः अवदत् । अहो मौने, मां हीनबुद्धिं विद्धि जानीहि लिपिमपि चाहं न जाने । इतीत्थं श्रुत्वाऽत्रिजः भगवान् दिव्यं मन्त्रितं भस्म तस्य जिह्वाग्रेऽक्षिपत् । अथ भस्मक्षेपानन्तरं सोऽपि विप्रः कविर्भूत्वा ईशं भगवन्तं अस्तौत् ॥ मन्दाक्रान्ता ॥ ६३ ॥

ब्रह्मन् तत्त्वमसि त्वमादिपुरुषः सन्निर्विशेषोऽकलः कालादीन्निजशक्तितः सृजति यः सोऽचिन्त्यशक्तिः स्वराट् ॥ पश्चाग्निक्रमतोंऽशकान्कृतफलप्राप्त्यै मुहुर्भ्रामयन्गर्भावासजनुर्दशादिभिरहंत्वेनापि नो लिप्यते ॥ ६४ ॥

भो ब्रह्मन्, त्वं तत्त्वं परं ब्रह्माऽसि । त्वं निर्विशेषः अतएवाकलः षोडशकलारहितः । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इत्यादिश्रुतेः । आदिपुरुषः सन् निजशक्तितः स्वमायासमावेशात् कालादीन सृजसि । य ईदृशः स्रष्टा स त्वं अचिन्त्या सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीया शक्तिर्यस्य सः स्वराट् स्वतःसिद्धज्ञानवान् अंशा इवांऽशाः अंशा एवांशकाः जीवास्तान् तत्कृतकर्मफलप्राप्त्यै ह्युपर्जन्यौपाधिपुरुषयोषारूपपञ्चाग्निक्रमतः । गर्भावासश्च जनुर्दशादयः जन्माद्यवस्थाश्च (नाभिः) भ्रामयन्नपि अहंत्वेनाहं कर्तेत्याभिमानत्वेन नो लिप्यसे। 'भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया' इत्यादिस्मृतेः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ६४ ॥

निवर्तते ज्ञानमृते त्वनादिभ्रमो न न त्वद्भजनं विना तत् ॥ अतस्त्वयि प्रीतिरनारताऽस्तु यथाबुधानां विषयेषु नाथ ॥ ६५ ॥

अयं अनादिभ्रमः ज्ञानमृते ज्ञानं विना न निवर्तते । तर्हि भ्रमनिवृत्तये ज्ञानमेवालमित्यत आह । त्वद्भजनं विना तत् ज्ञानं न भवेत् । अतः हे नाथ, अबुधानां यथा विषयेष्वनारता संतता प्रीतिरस्ति तथा त्वयि अनारता प्रीतिरस्तु ॥ उपजातिः ॥ ६५ ॥

एकस्त्वं षड्रिपून् जेतुं भगवन्न क्षमोऽसि चेत् ॥
जह्येकं काममेवाथो शिष्टा यास्यन्ति पञ्चताम् ॥ ६६ ॥

ननु कामादिव्याकुलचित्तानां कुतो मय्यनारता प्रीतिरिति चेत्तान् घातयित्वा प्रीतिं देहि यद्यपि षड्रिपुहनने प्रयास इत्यत आह – हे भगवन्, एकस्त्वं षड्रिपून् जेतुं न क्षमोऽसि चेत्तर्हि एकं काममेव जहि । अथो कामघातानन्तरं शिष्टाः क्रोधादयः पञ्च पञ्चतां पञ्चसंख्याकतां यास्यन्ति । पञ्चतेति मरणं । कामनाशे अर्थाच्छिष्टानां नाश इति भावः। सर्वेषां काममूलकत्वात् ॥ अनुष्टुप् ॥ ६६ ॥

तौतातितातीत तात तततन्तुततीत ते ॥
तत्ता तूता तता तेऽन्तातीतताऽतितता ततः ॥ ६७ ॥

तौतातितेत्यस्यान्वयः।हे तौतातितातीत। हे तात । हे ततन्तुततीत ते तता । तत्ता तु । ऊतास्ति ।(यत एवं)ततः अतितता । ते अन्तातीतता । अस्ति ॥ पाठान्तरपक्षे । हे तौतातितातीत । हे तात हे ततन्तुततीत । तता ते । तत्ता । ऊतास्ति । हे ततः अतीत । अतितता । हे ते अन्तातीतता चास्ति । इति॥(व्याख्या) ॥ तौतातितं बुद्धावान्तरभेदः क्षपणकसौगतादिमतं अतीतः अतिक्रान्तः तत्संबुद्धौ । कुत इत्यत आह--हे तात तनोति तेजोबन्नादिलक्षणप्रकृत्यादिद्वारा विस्तारयतीति तथा जगद्विस्तारकः तत्संबुद्धौ । एतेनासत्पूर्वकत्वं जगतः प्रत्याख्यातम् । 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायेत । कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच । कथमसतः सज्जायेत सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिन्यायोपबृंहितश्रुतेः । किं तातशब्देन जग-

स्तस्य ब्रह्मोच्यते, नेत्याह। हे तततन्तुततीत। तताः विस्तृताश्च ते तन्तवः प्रकृतिविकृतिलक्षणाः भूतभौतिकरूपाश्च तेषां ततयः पङ्क्तयःताः अतीतः ततोऽप्यधिकः तत्संबुद्धौ। तत्राकाशवायुतेजोजलभूमयोऽपञ्ची-कृतानि तन्मात्राख्यानि सूक्ष्मभूतानि, तेषां पृथक् सात्विकांशेभ्यः श्रोत्रा-दीन्द्रियाणि, संहतेभ्योऽन्तःकरणं,पुनस्तेषां पृथग्रजोंशेभ्यो वागादिकर्मेन्द्रि-याणि,संहतेभ्यः पञ्चवृत्त्यात्मकः प्राणश्चाभवन्। एतत्सर्वं भौतिकं। सूक्ष्म-भूतान्येव पञ्चीकृतानि स्थूलानीत्युच्यन्ते। पञ्चीकरणं चेत्थम्। 'द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः॥ स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पञ्च पञ्च ते॥ तैरण्डस्तत्र भुवनभोग्यभोगाश्रयोद्भवः' इति। एतत्सर्वं स्थूलं भौतिकम्। प्रकृतिविकृतयस्तु 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। (प्रकृतयश्च विकृतयश्च भवन्ति)। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' इति। तर्हि तातशब्देन प्रधानमुच्यते किं। तस्याप्य-विकृतस्य स्वविकारातीतत्वं सांख्योक्तम्। नेत्याह-हे भगवन्, ते तव तता सर्वत्र व्याप्ता तत्ता। तच्छब्देन ब्रह्मोच्यते 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः' इति स्मृतेः। तस्य ब्रह्मणो भावस्तत्ता ब्रह्मता। न तु प्रकृति-वत्पारतन्त्र्येण जडता तत्ता। नू (तु ऊतेति पदविच्छेदः) इति पाठे तत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः। 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति पाणि-नीयात्। ततः स्वकार्यसहितं प्रधानं अतीतेति संबुद्धिः ततोऽप्यधि-केत्यर्थः। 'विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह' इति न्यायात्। (अयं न्याय उत्तरमीमांसायाम्) 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति श्रुतेः। 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति स्मरणाच्च। तर्हि ब्रह्मणः सांशता ततः परिच्छिन्नतापि प्राप्नोत्यत आह। हे भगवन्, ते तत्ता तु। तुशब्दः प्रधानादिव्यावर्तकः। ऊता प्रधानादिष्व-नुस्यूता। यतः सर्वत्रोता ततस्तस्मात्कारणात् अतिततता अतिशयेन तता व्याप्ता। ते तवान्तातीततास्ति। अन्तः परिच्छेदः देशकालवस्तुकृतः तमतीतस्तस्य भावस्तत्ता। तवानन्त्यात्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं निर्बाध-

मस्ति। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'इति श्रुतेः। 'न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः। न वस्तुतोऽपि सार्वात्म्यादानन्त्यं ब्रह्मणि त्रिधा' इत्यभियुक्तोक्तेः। (अभियुक्तो विद्यारण्यः)। पादोऽस्येति श्रुतितात्पर्यं तु–'निरंशेऽप्यंशमारोप्य कृत्स्नेंऽशे वेति पृच्छतः। तद्भाषयोत्तरं ब्रूते श्रुतिः श्रोतृहितैषिणी' इति॥ एकाक्षरी॥ ६७॥

सरसासारसंसार सुरासारारिसारर॥
सूरिसूरेऽसुरारे रैरसारेरं रसोऽसि सः॥ ६८॥

स्तवेन प्रोत्साहितो नन्दिशर्मा गुरुं स्तौति–सरसेति॥ विक्षेपावरण-रहितत्वाद्विशुद्धसत्त्वोपाधित्वात् रसो नित्यो निरतिशयो निरुपाधिक आनन्दः तेन सहितः सरसः तत्संबुद्धौ हे परमानन्द। ननु संसारोऽपि ससार इत्यत आह– हे असारसंसार असारः निःसारः संसारो यस्मात्तत्संबुद्धौ। संसारे उपजीव्यभूतः सारः आनन्दो य आभाति सा आनन्दभूतस्य तव मात्रैव। 'तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति'इति श्रुतेः। पुनः कथंभूत हे सुराऽसारारिसारर। सारं बलं अस्ति एषां ते साराः। अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोच्प्रत्ययः। न विद्यन्ते साराः बलवन्तो ये ते असाराः अबलाः ते च ते अरयश्चासारारयः सुराणां सेन्द्रियान्तःकरणानां असारारयः रागादयः तेषां सारं बलं रात्यादत्त इति तथोक्तस्तत्संबुद्धौ। त्वं स्वभक्तानामिन्द्रियादिदुर्वृत्तिबलहारकोऽसीति भावः। न केवलमियदेव किं तु अज्ञानां संशयभावनादिनाशको बोधकः पण्डितोऽसीत्याह। हे सूरिसूरे हे पण्डितपण्डित। तथा चासुराणां दम्भदर्पादीनां आरिः घातकः तत्संबुद्धौ असुरारे। तथा च रैरसारे। राः धनं ऐहिकामुष्मिकधनं तस्य रसो रागः तस्यारिर्घातकः तत्संबुद्धौ। त्वं सर्वथा मोक्षानर्थनिवारक इति भावः॥ अतएव 'रसो वै सः। रसं ह्येवयं लब्धाऽऽनन्दी भवति' इति श्रुत्युक्तेः। यः स रसस्त्वमेवासि। त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति भावः॥ ननु पूर्वं सरसत्वेनोक्त एवाधुना

रसत्वेनोक्तमिति पूर्वापरविरोध इति चेन्न। उपाधिविवक्षया सरसत्वं उपाध्यपगमे रसाभिन्नत्वमेव। 'आनन्दो ब्रह्म' इति श्रुतेः 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र तु राहोः शिर इतिवदौपचारिकोऽभेदोऽवगन्तव्यः ॥ व्यक्षरो ॥ ६८ ॥

एवं संस्तुवतोऽस्य कुष्ठमभवन्नष्टं विशिष्टेष्टसंतुष्ट्या तं च सदारमात्मनिकटे तुष्टे ररक्षेष्टकृत् ॥ तस्याभूत्प्रथिता क्षितौ सुकविता कश्चित्समाकर्ण्य तां मेने नृस्तुतिमण्डिताऽपि कविता गर्ह्याप्युदारेत्यवित् ॥ ६९ ॥

एवं सम्यक् स्तुवतः अस्य विप्रस्य कुष्टं विशिष्टेष्टस्य भगवतः संतुष्ट्या संतोषेण नष्टमभूत्। इष्टकृद्भगवान् तुष्टेस्तोपान् सदारं तं आत्मनिकटे ररक्षाऽरक्षत्। क्षितौ तस्य सुकविता प्रथिताभूत्। कश्चिन्नरकेसर्याख्य-कविः तां कवितां समाकर्ण्य श्रुत्वा उदारा कवितापि नृस्तुतिमण्डिताऽत-एव गर्ह्येति मेने। यतः अवित् भगवत्तत्त्वानभिज्ञः ॥ शार्दूलविक्री-डितम् ॥ ६९ ॥

स नित्यवन्मानसपूजने नवस्वसत्कवित्वं गिरिशेऽर्पयन्निव ॥ ददर्श लिङ्गे यतिनं नृकेसरी ततः स तच्छिष्यपदं गतो व्यरिः ॥ ७० ॥

स नृकेसरी नित्यवत् गिरिशे कल्येश्वराय मानसपूजने नवं च तत्स्व-कृतसत्कवित्वं च तत् अर्पयन्निव लिङ्गे उपविष्टं यतिनं भगवन्तं ददर्श। ततः दर्शनानन्तरं व्यरिः विगता अभिमानाद्यरयो यस्य स नृकेसरी तस्य भगवतः शिष्यपदं गतः ॥ वंशस्थम् ॥ ७० ॥

एवं विचित्रचरितो विचित्रगुणमण्डितः ॥
ततान भगवान्भव्यं नव्यं सेव्यं यशो भुवि ॥ ७१ ॥

एवं विचित्राणि यस्य चरित्राणि सः विचित्रगुणैर्मण्डितः भूषितः

भगवान् भव्यं क्षेमकरम् नव्यं अपूर्वं सेव्यं भजनीयं यशः भुवि ततान विस्तारयामास ॥ अनुष्टुप् ॥७१॥

सप्तर्षय इव सप्त प्रियभक्ता आप्तभक्तयः प्राप्ताः ॥
आप्तं नेतुं स्वगृहान्दीपावल्युत्सवे तमनुरक्ताः ॥ ७२ ॥

सप्तर्षय इव आप्तभक्तयः भगवति लब्धभक्तयः सप्तसंख्याकाः प्रियभक्ताः तं भगवन्तं अनुरक्ताः सन्तः दीपावल्युत्सवे स्वगृहान्प्रति आप्तं भगवन्तं नेतुं प्राप्ताः ॥ आर्या ॥ ७२ ॥

मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं त्विति तद्ग्रहम् ॥ सोऽवधार्य च तान्निवार्य विचार्य कार्यमथार्यवानष्टमूर्तिरुताष्टभक्तहृदिष्टकृत्परिपृष्टवान् ॥७३॥

मद्गृहं चर गच्छेति तद्ग्रहं तेषां सप्तानां आग्रहं अवधार्य श्रुत्वा अथ कलहं कुर्वतः तान्निवार्य भक्तमनोरथपूरणलक्षणं कार्यं विचार्य आर्याः साधवोऽनुग्राह्यत्वेन विद्यन्ते यस्य स आर्यवान् अष्टभक्तानां हृदां अन्तःकरणानां इष्टं करोतीति तथाभूतः सः भगवान् अष्टौ मूर्तयो देहा यस्य सोऽष्टमूर्तिः सन् परिपृष्टवान् पप्रच्छ ॥ धृतिः ॥७३॥

सप्त यूयं त्वहं केवलस्त्वेकलः सप्तगेहेषु चैकक्षणेऽतोऽनलः ॥ एष चैकत्र चैकैकगेहं हि वाऽऽनीयतामन्यथा स्याद्व्यथा सा वृथा ॥ ७४ ॥

यूयं तु सप्त अहं तु केवल एकलः अतो हेतोः सप्तगेहेषु एकक्षणे एककाले एकोत्सवे वा अलं न भवतीत्यनलः अपर्याप्तः अतः एष सप्तभिर्मिलित्वा एकत्र स्थाने नीयतां । वाऽथवाऽनुक्रमेणैकैकगेहं हि भवद्भिर्नीयतां । अन्यथा मे व्यथा पीडा स्यात् सा वृथव(भुजंगप्रयातम्)॥७४॥

अथापि तेषां निरवद्यमाग्रहं महाविदित्वा रह आह चैककम् ॥ न वाच्यमन्यत्र चरैष्य आलयं तवेत्यगुस्तेऽपि विभुस्तदालयान् ॥ ७५ ॥

अथापि तेषां निरवद्यं वक्तुं योग्यो वद्यः न वद्यो अवद्यः अवद्यो निन्द्यो न भवतीत्यनवद्यः तं आग्रहं निर्बन्धं महः ज्योतिः तत्स्वरूपो भगवान् विदित्वा एकैकं रह आहूय आह। त्वयाऽन्यत्र न वाच्यं त्वं चर स्वालयं गच्छतवालयं एष्ये इति एकैकमाह। तच्छ्रुत्वा ते अगुः जग्मुः। विभुर्भगवानपि तदालयान् जगाम ॥ वंशस्थम् ॥७५॥

सप्तात्माऽसौ सप्तगेहानि गत्वा स्थित्वाऽप्यस्मिन्नेवमेकोऽपि भूत्वा॥ अष्टात्मैवं ते विदुः प्राप्तकामाः कार्तिक्यां तं तुष्टुवुर्नष्ट-कामाः ॥ ७६ ॥

सप्तात्मा सप्तरूपधरः असौ भगवान् अस्मिन् गन्धर्वनगरे स्थित्वाऽपि सप्तगेहानि गत्वा एवमेकोऽपि अष्टात्मा भूत्वा भिक्षां जग्राहेति शेषः. प्राप्तकामास्ते भक्ताः एवंभूतं तं भगवन्तं कार्तिक्यां पूर्णिमायां मिलिताः सन्तः ते विदुः। ततस्ते नष्टकामाः सन्तः तं भगवन्तं तुष्टुवुः॥ शालिनी ॥ ७६ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् कुर्वन् गुरोस्तु परिचर्याम् ॥
वर्यां मर्यादातो वृषलो वृषलोऽभ्यगाद्गतिं वर्याम् ॥ ७७ ॥

'श्रवणाध्ययानार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च' इत्यधिकरणन्यायात् शूद्राणां वेदस्य श्रवणादिनिषेधात् मर्यादातो मर्यादया वर्यां वरेण्यां गुरोर्भगवतः नम-स्कारादिरूपां परिचर्यां सेवां कुर्वन् वृषलोभी धर्मलोभी वृषलः कश्चि-च्छूद्रः वर्यां मुख्यां गतिं अगात्॥ आर्या ॥ ७७ ॥

कण्टकाश्माद्यपाकृत्य प्रत्यहं संगमायनम् ॥
व्यधाद्विशदमाधात्कि स्वात्मनोः संगमायनम् ॥ ७८ ॥

कण्टकाश्मादि प्रतिबन्धकं अपाकृत्य दूरीकृत्य प्रत्यहं संगमगमन-मार्गं विशदं व्यधात् व्यकरोत्। न केवलं संगमायनं विशदं व्यधात् किं तु स्वात्मनोः प्रत्यक्परात्मनोः संगमरूपं अखण्डैकरसरूपं अयनं पद्धतिं आधात्॥ अनुष्टुप् ॥ ७८ ॥

तं चैकदा प्राह गुरुः किमिच्छसि प्रोचे स चेति त्वमनेन गच्छसि ॥ सोऽध्वा सुसेव्यो भवदीक्षयाऽभवत्क्षेत्रे फलर्द्धिस्तु तदीक्षको भव ॥ ७९ ॥

एकदा गुरुः तं च तमेव शूद्रं प्राह । रे शूद्र, त्वं किमिच्छसीति । एवं पृष्टः स च शूद्र इत्येवं वक्ष्यमाणं प्राह । हे भगवन्, त्वं अनेनाध्वना गच्छसि सोऽध्वा मार्गः भवत्सुखार्थं सुतरां सेव्य इतीच्छामि । भवदीक्षया भवद्दृष्ट्या क्षेत्रे फलर्द्धिः धान्यसमृद्धिरभवत् । त्वं तस्याः धान्यर्द्धेः ईक्षको द्रष्टा भव। एकदा क्षेत्रं विलोकयेत्यर्थः ॥ इन्द्रवज्रा ॥ ७९ ॥

तथेति दृष्ट्वा तदजोऽप्यपक्वमुपादिशच्छेत्तुमथाप्यपक्वम् ॥ पत्याऽऽच्छिन्नद्वारित एव पत्न्या चूर्णोपमानीकृतपादधूल्या ॥ ८० ॥

तथेत्युक्त्वाऽजः भगवान् अपक्वमपि तत्क्षेत्रं दृष्ट्वा छेत्तुं उपादिशदुपदिदेश । अथानन्तरमेष शूद्रः पत्या क्षेत्रप्रभुणा वारितः चूर्णोपमानीकृता पादधूलिर्यस्यास्तया पत्न्या निवारितः । एतेन स्त्रियो धावनं शूद्रस्यानुगमनं च ध्वन्यते । अपक्वमपि क्षेत्रं क्षेत्रगतसस्यं आच्छिनत् ॥ उपजातिः ॥ ८० ॥

आगच्छन् गुरुरप्यवेक्ष्य तु दितं तं प्राह किं ते कृतं नोक्तं सत्यतया मया स च वचः प्रोचे न चेदं मया ॥ मौढ्येनापि कृतं त्वया यदुदितं मेऽभीप्सितं तन्मतं श्रुत्वा तद्वदितं तथेत्यपि गुरुर्यातो मठं स्वर्चितम् ॥ ८१ ॥

गुरुरपि तु संगमादागच्छन् दितं कृत्तं क्षेत्रं अवेक्ष्य तं शूद्रं प्राह । रे शूद्र, ते त्वया किं कृतम् छिन्धीति मया सत्यतया नोक्तम् । तच्छ्रुत्वा स च शूद्रः वचः प्रोचे । मया मौढ्येनेदं न च कृतम् । अपिशब्दान्नापि प्रमादादिना कृतम् । यत्त्वया उदितं तन्मेऽभीप्सितं

मतं मान्यं च । एवं तद्वदितं श्रुत्वा गुरुर्भगवान् तथास्त्वित्युक्त्वापि शिष्यैः स्वार्चितं मठं प्रति यातः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ८१ ॥

मूलं यातेऽशुमालौ जलमुगलमपो मुक्तवान् तेन तत्र क्षेत्रे छिन्नेऽप्यनेके वरगुरुकृपया त्वङ्कुराः प्रादुरासन्॥ शूद्री दृष्ट्वाऽनुतप्ता तमु शरणमिता सोऽमुयाऽभ्यर्च्य देवं धान्यं लेभेऽमितं द्राग्गुरुपदमपि यद्गोत्रमद्यापि धन्यम् ॥ ८२ ॥

अंशुमालौ सूर्ये मूलं नक्षत्रं याते सति जलमुक् मेघः अपः जलान्यलं मुक्तवान् । तेन कारणेन छिन्नेऽपि क्षेत्रे वरगुरुकृपया तु अनेकेऽङ्कुराः प्रादुरासन् । तां दृष्ट्वा सा शूद्री शूद्रभार्या अनुतप्ता सती तमु तमेव पतिं शरणं इता गता । स शूद्रः अमुया भार्यया सहागत्य देवं भगवन्तं अभ्यर्च्य संपूज्य अमितं अपरिमितं धान्यं लेभे । पुनश्च द्राक् शीघ्रमेव गुरुपदं मोक्षमपि लेभे । अद्यापि गुरुप्रसादाद्यद्गोत्रं कुलं धन्यं अस्ति ॥ स्रग्धरा ॥ ८२ ॥

काश्यादिक्षेत्रमुल्लंघ्य तस्थावत्राजितः कुतः ॥
इति पृष्टः स तेनाऽसौ क्षेत्रमाहात्म्यमादिशत् ॥ ८३ ॥

अजितो भगवान् काश्यादिक्षेत्रं उल्लंघ्य अत्र गन्धर्वपुरे कुतः स्थित इति तेन नामधारकेण पृष्टः सोऽसौ सिद्धः क्षेत्रमाहात्म्यं आदिशत् आदिदेश कथयामास ॥ अनुष्टुप् ॥ ८३ ॥

जालन्धरासुरहतामृतजीवनार्थं शर्वार्पितामृतघटश्च्युत इन्द्रहस्तात् ॥ जाता ततोऽप्यमरजेति जगत्प्रतीता कालान्तभीतिदुरितान्तकरी परीता ॥ ८४ ॥

जालन्धरासुरेण हता मृतं मृतिः नपुंसके भावे क्तः । न विद्यते मृतं येषां तेऽमृता देवास्तेषां जीवनार्थं शर्वेण शंकरेणार्पितोमृतघटः इन्द्रहस्तात् च्युतः ततोऽपि कालान्तभीतिः कालमृत्युभीतिश्च दुरितान्तश्च

करोतीति तथा परीता परितः गता जगत्प्रतीता लोकप्रसिद्धा अमरजेति नदी जाता ।। वसन्ततिलका ।। ८४ ।।

गङ्गयाऽर्कतनया यथा तथा भीमयाऽप्यमरजाऽत्र संगता ।।
अष्टतीर्थयुतसंगमोऽघहृत्स्यात्प्रयाग इव सर्वकर्महृत् ।। ८५ ।।

यथा गङ्गयाऽर्कतनया यमुना संगता तथा भीमयाऽमरजाप्यत्र संगता । अयं अष्टतीर्थयुतसंगमः अघहृत् पापहारी सर्वकर्महृच्च प्रयाग इव स्यात् ।। रथोद्धता ।। ८५ ।।

इच्छासंतोषतीर्थे अभिमतफलदे विश्वनाथोऽयमग्रे जीव-
न्मुक्तोऽत्र शैवो जड इव विचरन् दर्शयामास काशीम्।। कल्पद्रुव-
श्वत्थमूले कलुषहृदिह सा नष्टकुष्ठा स्वसाऽभूद्रत्नाख्या कोटितीर्थं
हरपदिह गया द्वार्वती चक्रतीर्थम् ।। ८६ ।।

ततः परं इच्छातीर्थं ततः परं संतोषतीर्थं च ते द्वे अभिमतफलदे स्तः । ततोऽग्रेऽयं विश्वनाथः तस्य कथेयं स्मर्यते । अत्र जीवन्मुक्तः कश्चिच्छैवः जड इव विचरन् कल्पद्रोरश्वत्थस्य मूले बन्धुभ्यः काशीं दर्शयामास । ततोऽग्रतः कलुषहृत्पापविनाशतीर्थं । इह तीर्थे या पूर्वोक्ता रत्ना नाम स्वसा सा नष्टकुष्ठाऽभूत् । ततोऽग्रतः कोटितीर्थं ततोऽग्रतः हरपत् रुद्रपादतीर्थं । इह तीर्थे गया ज्ञेया । ततोऽग्रतः चक्रतीर्थं सा द्वारिका । एवं अष्टतीर्थानि ज्ञेयानि ।। स्रग्धरा ।। ८६ ।।

एवमादीनि तीर्थानि पावनानि प्रकाशयन् ।।
तस्थाविहैव भगवान्म्लेच्छमुद्धृत्य योगवान् ।। ८७ ।।

स्फुटार्थः श्लोकः ।। अनुष्टुप् ।। ८७ ।।

भगवन् हीनसंभूतः को म्लेच्छः कथमुद्धृतः ।।
एवं द्विजेन संपृष्टस्तुष्टः स उपदिष्टवान् ।। ८८ ।।

द्विजेन नामधारकेण पृष्टः स सिद्धः । शेषं सुगमम् ।।अनुष्टुप्।।८८।।

कृष्णातीरे कुरुपुरे सेवको रजकोऽभवत् ॥
श्रीपदो विपदो हर्तुर्वरं तस्मै स दत्तवान् ॥ ८९ ॥

कृष्णातीरे कुरुपुरे विपद आपत्तेर्हर्तुः श्रीपदः श्रीपादश्रीवल्लभस्य रजकः सेवकः अभवत् ॥ स श्रीपादः तस्मै रजकाय सेवकाय राज्यप्राप्तिरूपं वरं दत्तवान् ॥ ८९ ॥

भवान्तरे म्लेच्छकुलेऽभवत्स क्षमापतिः सन्मतिरात्तनीतिः ॥
प्राक्संस्कृतिप्राप्तसुरद्विजातिभक्तिर्निजज्ञातिसुशिक्षितोऽपि ९०

भवान्तरे जन्मान्तरे म्लेच्छकुले सन्मतिः प्रशस्तबुद्धिः निजज्ञातिभिः सुतरां स्वधर्मे शिक्षितोऽपि पूर्वसंस्कारेण प्राप्ता सुरद्विजातिभक्तिर्यस्य ईदृशः स म्लेच्छः क्षमापती राजाऽभवत् ॥ उपजातिः ॥ ९० ॥

वक्त्राद्यैर्देहसाम्येऽपि कथमवयवैर्वर्णभेदो विभेदो देवत्वं मृच्छिलादौ कथमिति स पतिर्ज्ञातिपृष्टः स्म वक्ति ॥ धीमान्द्यं वोऽदयेते गुणचरणभिदा देवसृष्टास्त्वनादिर्वेदः सत्यः स्मृतिश्च प्रभुरिह भजतामस्ति सर्वत्र पूर्णः ॥ ९१ ॥

वक्त्राद्यैः अवयवैः सर्वेषां देहसाम्येऽपि विविधाः भेदाः यस्येदृशः वर्णभेदः ब्राह्मणादिजातिभेदः कथमित्येकः प्रश्नः । मृच्छिलादौ जड-पदार्थे कथं देवत्वमिति द्वितीयः प्रश्नः । इति ज्ञातिपृष्टः स पतिः प्रभुः वक्ति स्म । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् । भो ज्ञातयः, अदः इदं वो युष्माकं धीमान्द्यं बुद्धिमान्द्यमेव । यतः एते ब्राह्मणादयः चत्वारो वर्णाः गुणचरणभिदा गुणकर्मविभागशः देवेनेश्वरेण सृष्टाः । 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः' इति स्मृतेः । तत्प्रतिपादको वेदस्तु अनादिर-पौरुषेयः अतः सत्यः स्वतःप्रमाणभूतोऽप्रामाण्यशङ्काकालुष्यरहितः । स्मृतिश्च तथा सत्या वेदानुसारित्वादित्याद्यप्रश्नोत्तरं । अपरप्रश्नोत्तरं तु इह भजतां सर्वत्र मृच्छिलादौ पूर्णः प्रभुरस्ति ॥ स्रग्धरा ॥ ९१ ॥

श्रुतिस्मृती निश्चिते ईश्वराज्ञे राज्ञेह नीतिर्विहिता यथाऽज्ञा ॥
भवेदलंघ्याऽपि तथैव लोके लोकेश्वराज्ञे निहिते किलाऽज्ञे ९२

'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इत्यपीश्वरभाषितम्' इत्युक्तवात् । श्रुतिस्मृती ईशाज्ञे निश्चिते । यथा इह लोके राज्ञा या नीतिर्विहिता सा तद्राष्ट्रवर्तिजनानां अलंघ्या भवेत् तथैवापि अज्ञे तत्त्वज्ञानविकले विषये लोके श्रुतिस्मृतिरूपे लोकेश्वरस्य आज्ञे निहिते स्थापिते अलंघ्ये एव । किलेति संभावनायाम् ॥ उपजातिः ॥ ९२ ॥

तस्मादस्मानसूयामुखमकदमदः संविहायाऽऽश्रयंतु भक्त्येत्यूचे स चेशः स्वयमभजदमान्भूसुरांस्तत्सुरांश्च ॥ तस्याप्येवं सतोऽभूदनिशमसुखदः स्फोटकाऽङ्के स तेन क्लिष्टोऽनिष्टेन शिष्टक्षितिसुरमवरः पृच्छति स्मास्य शान्तिम् ॥ ९३ ॥

यस्मादेवं तस्मात् अकदं दुःखदं अदः असूयामुखं असूयादिकं संविहाय भवन्तोऽस्मान् ब्राह्मणादीन् भक्त्या आश्रयन्तु इति स चेशः राजा ऊचे । स्वयमपि भूसुरान् ब्राह्मणान् तत्सुरान् तेषां सुरान् हरिहरादिदेवान् अभजत् । एवं सतो वर्तमानस्य तस्याङ्केऽनिशं असुखदः दुःखदः स्फोटकः अभूत् । तेन विस्फोटकेन अनिष्टदेन क्लिष्टः अवरः नीचः 'न नीचो यवनात्परः' इति स्मरणात् । स राजा शिष्टक्षितिसुरं शिष्टब्राह्मणं तस्य स्फोटकस्य शान्तिं उपशमं पृच्छति स्म । 'दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छि' इत्यादिनाकथितत्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ स्रग्धरा ॥ ९३ ॥

जनापवादात्स च विप्रवर्यो भीतोऽघहन्नामकतीर्थदेशे ॥
तस्मै रहः प्राह दशार्णराजस्त्रीपुत्रकष्टं त्वृषभप्रसादम् ॥ ९४ ॥

स च पृष्टः विप्रवर्यः जनापवादाद्भीतः सन् अघहन्नामकतीर्थदेशे पापविनाशतीर्थप्रदेशे रह एकान्ते तस्मै राज्ञे मात्सर्येण सपत्नीदत्तसर्पगरलतः संजातं दशार्णराजस्त्रीपुत्रकष्टं मृतपुत्रस्य पुनर्जीवनरूपं ऋषभप्रसादं च प्राह ॥ उपजातिः ॥ ९४ ॥

सदानन्दति विद्वत्त्वात्सर्वदाऽति विभुत्वतः ॥
मृत्युंजयति योगित्वाद्यः स मे हृदि तिष्ठतु ॥ १०१ ॥

यो भगवान् विद्वत्त्वान् सदानन्दो ब्रह्मदेव इवाचरतीति सदानन्दति सर्वदा विभुत्वाद्व्यापकत्वात् । अः वासुदेव इवाचरतीति अति । योगित्वात् मृत्युंजयः शिव इव आचरतीति मृत्युंजयति स भगवान् मे हृदि तिष्ठतु ॥ अनुष्टुप् ॥ १०१ ॥

वन्देऽहं देवदेवं धृतिमतिगतिदं साङ्गयोगप्रगम्यं पारावाराभरागाद्यरिकरिहरिमाह्लादकं दत्तदक्षम् ॥ ज्ञेयज्ञं यज्वयज्ञं सुरवरपरदं पारदं रम्यरम्यं पातारं तारतारं खलबलदलनं श्रीवरं वक्रवक्रम् ॥ १०२ ॥

प्रकाशकत्वाद्देवानां सूर्यादीनां चक्षुरादीन्द्रियाणां च देवम् । 'श्रोत्रस्य श्रोत्रम्'इत्यादिश्रुतेः । धृतिर्धैर्यं मतिः बुद्धिः गतिः ज्ञानं च ददातीति तं साङ्गयोगोऽष्टाङ्गयोगस्तेन प्रगम्यम् । पारावारः समुद्रः तन्निभाः दुष्पारा अगाधाश्च ये रागाद्यरयस्त एव करयो हस्तिनस्तेषां हरिः सिंह इव घातकस्तं भक्तानामाह्लादकं । दत्तदक्षं दानदक्षं । ज्ञेयं स्वरूपं जानातीति तं यज्वनां विधिनेष्टवतां यज्ञं । सुरवराणां इन्द्रादीनां परं पदं ददातीति तं स्वभक्तानां संसारपारं ब्रह्म ददातीति तं । रम्येभ्योऽप्यतिरम्यं स्वसेवकानां पातारं यतीनां तारेण प्रणवेन तारयतीति तं खलानां दुर्जनानां बलं दलयतीति तं श्रीवरं लक्ष्मीपतिं मोक्षलक्ष्मीविलासं वा वक्राणां कुटिलानां वक्रं ईदृशं भगवन्तं अहं वन्दे ॥ हारबन्धः ॥ स्रग्धरा ॥ १०२ ॥

वनजतु स तु वनजतु स तु यदि वा सुरवरतु स तु नरवरतु स तु वा ॥ निजचरणशरणतरणचरणकृद्य उ महितमहिमयुगिह तमु नुमः ॥ १०३ ॥

वनजो जलजो मत्स्यः कूर्मश्च स इवाचरतु। वनजः अरण्यजः वराहो नृसिंहश्च स इवाचरतु। यदि वा स तु सुरवरतु सुरवरो वामनः। नरवरतु स तु नरवरो रामो दाशरथिः कृष्णो बुद्धः कल्की च वा भवतु। निजचरणशरणानां भक्तानां तरणोपायभूतं चरणं आचरणं करोतीति तथा। य उ यस्तु महितः पूज्यश्चासौ महिमा च तेन युज्यत इति महित-महिमयुक् इह लोके वर्तते तमु तमेव नुमः॥ १०३॥

द् त्तं यो भ ज ते नि त्यं मुक्ति मे ति न सं श यः॥
त्रि त्तं यो भ ज ते ऽनि त्यं भु क्ति मे ति न सं श यः॥१०४॥

स्पष्टार्थः श्लोकः॥ गोमूत्रिकाबन्धः॥ १०४॥

॥ सर्वतोभद्रः॥

सा का र ता ता र का सा॥ का पि सा र र सा पि का॥
र सा य मे मे य सा र॥ ता र मे य य मे र ता॥ १०५॥

॥ मुरजबंधः॥

अ व रं श्री व रं वं दे॥ श्री व रं श्री क रं व दे॥
दे व रं श्री ध रं सं तं॥ नृ व रं श्री प रं सतं॥ १०६॥

हे भगवन्, यतः निराकारोऽसि ततः तव प्रतिमा नास्ति। 'न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः' इति श्रुतेः। तथापि सोपाधिकस्य तव भक्तेच्छोपात्तविग्रहत्वेन साकारत्वं श्रुत्यादौ प्रसिद्धम्। तथाच शाण्डिल्योपनिषदि 'अथास्य देवस्यात्मक्रीडस्य भक्तानुकम्पिनो दत्तात्रेयस्य सुरूपा तनूरवासा इन्दीवरदलप्रख्या चतुर्बाहुरघोराऽपापकाशिनी' इति। पुराणादौ द्विभुजा षड्भुजा चोक्ता। प्रभोरनेकावतारत्वेन तन्निर्वाहः। हे भगवन्, या तव साकारता सगुणत्वेन विग्रहवत्ता सा अस्माकं तारका अविद्या-कर्मभ्योऽनर्थबीजेभ्यस्तारयतीति तारका कैवल्यदात्री। काऽपि वाङ्मन-सयोरगोचराऽपि। यद्वा कापि षड्भुजचतुर्भुजद्विभुजरूपश्रीदत्तात्रेय-श्रीपाद-नृसिंहसरस्वतीसंज्ञितसाकारतानां मध्ये काप्येकाप्यविशेषात्। सार-

भूतो यो रस आनन्दस्तदापिका तत्प्रापिका । मे ममैकनिष्ठस्य भक्तस्य रसाय परमानन्दप्राप्तयेऽस्तु । हे अमेय प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्मातुं योग्यः मेयः तथा न भवतीत्यमेयः प्रमाणागोचरः तत्संबुद्धौ । तर्ह्यप्रामाण्यं प्राप्तमित्यतः संबोधयति । हे सारतारमेय 'ॐकारः सर्ववेदानां सारस्तत्त्वप्रकाशकः' इत्युक्तेः सारभूतो यस्तारः प्रणवः तेन मात्राख्यपादविभागशो मेयः शैब्यप्रश्नमाण्डूक्याद्युक्तप्रकारेण तत्संबुद्धौ । कथंभूता ते साकारता । यमे रता तत्परा । यम इत्यष्टाङ्गयोगोपलक्षणम् । परोपकारार्थं तव यमादौ रतत्वं नान्यथा विपर्यासमनोविकाराभावात् । 'विपर्यस्तो निदिध्यासे (तू) किं ध्यानमविपर्यये' इत्यभियुक्तोक्तेः ॥ सर्वतोभद्रः ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

दासपं गतिदं वन्देऽत्रिजं चारुहितं वृतम् ॥
तं वृतं हि रुचाऽजं त्रिदेवं दन्तिगपं सदा ॥ १०७ ॥

दासपं भक्तपालकं गतिदं मोक्षदं चारु मोक्षपर्यवसायित्वाच्छोभनं हितं यस्मात्तं भक्तैः प्रेम्णा वृतं रुचा प्रभया च वृतं भास्वन्तं त्रयाणां भूर्भुवः-स्वर्लोकानां सत्वरजस्तमसां वा गुणानां विश्वतैजसप्राज्ञानां वा देवं प्रकाशकं दन्तिभिर्हस्तिभिर्गच्छन्तीति दन्तिगाः राजानः हैहयार्जुनयदुलर्कप्रभृतयस्तान् पातीति तथा । स्वतोऽजं जन्मादिविकारशून्यं तथापि भक्तवात्सल्यादत्रिजं अत्रिपुत्रं तं दत्तात्रेयं सदा वन्दे । वाक्शुध्यर्थं च सदा मधुरवाण्या वदे ॥ गतप्रत्यागतम् ॥ १०७ ॥

वस्वश्विनागभूतुल्ये (१८२८) शालिवाहशके कृता ॥
मार्गशीर्षे सिते पक्षे टीकैषाऽस्तु गुरोर्मुदे ॥ १ ॥
कारनाटकदेशे तु श्रीगुल्हासुरसंज्ञके ॥
ग्रामे मलापहातीरे टीकेयं पूर्णतां गता ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासुदेवानन्दसरस्वतीविरचित-श्रीगुरुचरित्रकाव्यत्रिशती स्वकृतटीकासहिता संपूर्णा ॥ ॐतत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीविरचिता

श्रीदत्तचम्पूः

ग्रन्थकृट्टीकासहिता

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

श्रीदत्तचम्पूः

स्मृतोऽप्यवति यो विघ्नं निघ्नन्नम्बासुतः स्तुतः ॥
गन्धर्वस्थः स हि कलौ मलौघघ्नोऽस्तु मे हृदि ॥ १ ॥

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥ यस्मिन्विश्वानि काव्यानि चक्रे नाभिरिवेत्यृचः ॥ षष्ठाष्टकेऽस्त्यतः सर्वं काव्यमीशैकदेशभाक् ॥ १ ॥ योऽस्याध्यक्षः स परमः स्वात्मानं वेद वा न वा ॥ इत्यष्टमाष्टकश्रुत्या नेशज्ञानं हि नः स्फुटम् ॥ २ ॥ अथापि सगुणस्यास्य गुणवर्णनपुण्यतः ॥ स्वशक्त्या गां पुनामीति प्रवृत्तिरियमेव मे ॥ ३ ॥ यच्छ्रीदत्तपुराणोक्तं श्रीदत्तस्य यशोऽपि तत् ॥ चम्पवाख्यकाव्यान्तरेण संक्षेपात्कथितं स्फुटम् ॥ ४ ॥ दत्तभक्तप्रार्थनया तदर्थस्फुटबोधदाम् ॥ टीकां कुर्वेऽनया प्रीयाद्दत्तात्रेयस्तदीरकः ॥ ५ ॥ अथ पावनश्रीगुरुदत्तात्रेयगुणबोधकं काव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्षितस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनार्थं शिष्टाचारगतं वस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलमनुष्टुभा निबध्नाति-- स्मृतोऽपि कार्यगतं विघ्नं निघ्नन् योऽवति। भक्तानिति शेषः। स्मृतोऽपि अविद्याकामकर्मभ्यो भक्तान्रक्षतीति चेदर्चनादिना रक्षतीति अप्यर्थस्य कैमुत्यार्थसिद्धिः। स गन्धर्वस्थः, गणेशपक्षेऽश्वस्थः, श्रीदत्तपक्षे गन्धर्वपुरस्थः। हीति प्रसिद्धं। देवैर्मनुष्यैश्च स्तुतः। कलौ मलौघघ्नः सर्वपापहरः। ईदृशः अम्बा एतन्नामिका ब्राह्मणी तस्याः सुतः नरसिंहसरस्वतीति प्रसिद्धो दत्तात्रेयः। अम्बा पार्वती तत्सुतः कलौ द्विभुजोऽश्ववाहश्च भविष्यति स मे हृदि अस्तु ॥ अत्र 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इति वचनाध्दृत्स्थस्यापि मे हृदि तिष्ठत्विति पुनः प्रार्थनावरणनिरासेन सूक्ष्माग्र्यबुद्ध्यापरोक्षसाक्षात्कारार्थं। श्रुतिश्च 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति ॥ १ ॥

योगभ्रष्टः कश्चन ब्रह्मपुत्रः पित्रे प्रोचे यां चकारात्रिपुत्रः ॥ सल्लीलां तां वच्मि संक्षेपतश्चिच्छुद्ध्यै यायाद्ध्येतदन्तं न कश्चित् ॥ २ ॥

अथ वक्तव्यं प्रतिजानीते शालिन्या-- मार्कण्डेयोक्तः कश्चन ब्राह्मणपुत्रः। अत्रिपुत्रः यां सल्लीलां चक्रे तां स्वपित्रे प्रोचे। तां लीलां। चिच्छुद्ध्यै, बुद्धिशुद्ध्यै, संक्षेपतो वच्मि। कुतः, हि यः एतदन्तं एतस्याः पारं कश्चित्कोऽपि न यायाद्यातुं न शक्यात्। शाकि लुङ् चेति शक्यर्थे लुङ् ॥ २ ॥

पुरा प्रतिष्ठानपुराग्य्र आसीद्द्विजो रुजार्तोऽक्षम एव गन्तुम्॥ दृष्ट्वा दिनस्त्रीं स जगौ निजस्त्रीं तद्धाम मां साध्वि नयाद्य रन्तुम् ॥ ३ ॥

कोऽसौ अत्रिपुत्र इति वक्तुं तावत्तदुपोद्घातत्वेनानसूयामाहात्म्यमाह पञ्चदशभिः तत्राद्यमुपजातिवृत्तम्।। पुरा कृतयुगे। प्रतिष्ठानाख्ये पुराग्र्ये। कौशिकाख्यो द्विज आसीत्। स रुजार्तः, रोगपीडितः पद्भ्यां गन्तुमपि अक्षमः, असमर्थः। कदाचित्सः मार्गतो गच्छन्तीं दिनस्त्रीं, वारवनितां वेश्यां दृष्ट्वा तद्रूपलावण्यसौन्दर्यप्रलोभेन निजस्त्रीं, स्वस्त्रियं। जगौ, जगाद। किं, हे साध्वि, प्रिये। तस्याः धाम गृहं। मामद्य नय। नयतेरकथितत्वाद्द्विकर्मकत्वं। किमर्थं, रन्तुम्।। ३ ॥

इति पतिगदितं सती निशम्य स्मितवदना सदनान्निजान्निजासम् ॥ निजभुजमुपरि[1] प्रगृह्य याता निशि तडितापथमावलोक्य शान्ता ॥ ४ ॥

साप्यनुमुमोदेत्याह पुष्पिताग्रया--इति पत्या गदितं वाक्यं निशम्य, श्रुत्वा। मयि प्रसादो जात इति बुद्ध्या स्मितं हास्यं वदने यस्याः सा।

(१ भुजशिरसीति साधु स्कन्धे गृहीत्वेत्यर्थः।)

निजाप्तं पतिं । निजभुजमुपरि, स्वस्कन्धोपरि । उपर्यध्यधस इति द्वितीया । प्रगृह्य, निजात्सदनात् स्वगृहात् । याता, बहिर्गता । निशि, रात्रौ । निबिडध्वान्तेऽपि तडिता दर्शितं पथं । 'पंथा वाटपथ' इति त्रिकाण्डशेषादजंतत्वं । यद्वा वेश्यागृहगमनलक्षणं अपथं आवलोक्य तडिद्भासा किञ्चित्किञ्चिदवलोक्यावलोक्यैव । शान्ता सती, अकार्यं कर्तुं मां पतिर्योजयतीति बुद्ध्या न क्रुद्धा किन्तु शान्ता याता ॥ ४ ॥

कान्ताकान्ताय सा कान्ता प्रयाताकान्तरे स्थिता ॥
कान्तारेऽवीक्ष्य माण्डव्यं शूलोतं तं व्यताडयत् ॥ ५ ॥

एवं गच्छन्त्याः दैवात्पथि सङ्कटं प्राप्तमाहानुष्टुभा -- स्वयं कान्तापि, कान्तस्य, पत्युः, अकान्ताय, कामरूपदुःखनाशाय, दुःखनाशं कर्तुमित्यर्थः । तुमर्थाच्चेति चतुर्थी । प्रयाता, प्रस्थिता । अकान्तरे, अन्धतमसगमनलक्षणदुःखान्तरे, दुःखमध्ये, स्थिता सा सतीनामिका ब्राह्मणी कौशिकपत्नी 'कौशिकस्य यथा सती' इति श्रुतेः । कान्तारे, दुर्गपथे स्थितं । राज्ञा चोरभ्रान्त्या शूलोतं, शूले प्रोतं । निरपराधं माण्डव्यं ऋषिं अवीक्ष्य, अदृष्ट्वा गमनवेगेनाताडयत् स्वदेहस्य शूलस्तम्भाघात एव ताडनं न तु साक्षात्तद्देहताडनं । शूलस्तम्भचालनेन राजभृत्यैः प्रमादेनाप्रवेशितः शूलस्तत्ताडनतो गुदप्रवेशद्वारा मुनेरन्तर्गत इति पुराणप्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

(गद्यम्)

ततः क्रुद्धेन मुनिना मुनिनाथेनार्पानालोकनादेतत्पतिना कीनाशभवनातिथिना भाव्यमित्यभिहितमाकर्ण्योद्गतिं मैहाति चुनाथं शस्त्रार्भीष्टं सम्पाद्य स्वसदनं सागमत् ॥ ६ ॥

ततः मुनिनाथेन, मुनिश्रेष्ठेनापि क्रुद्धेन माण्डव्यमुनिना इनालोकनात्, सूर्यदर्शनात् । एतत्पतिनास्या भर्त्रा । कीनाशलोको यमलोकस्तद्गतिथिना भाव्यं । एतत्पतिर्यमलोकातिथिर्भवतु मरणं यात्वित्यर्थः । इति अभिहितं

मुनिनोक्तं, आकर्ण्य, श्रुत्वा। हे सूर्या३ उद्गतिं उदयं मैहि मागच्छेति हुनाथं शप्त्वा। पत्युरभीष्टं संपाद्य सा स्वसदनं अगमन् ॥ ६ ॥

ततः किं जातमित्यत आह शालिन्या—

शापाद्भीतो नोदितोऽर्कः सशोकः सर्वो लुप्ताचार आसात्र लोकः॥ ध्वान्ते गाढेऽप्येवमेवास नाकः शोकाविष्टो यज्ञ-भोक्ताप्यनाकः॥ ७ ॥

साध्व्याः शापाद्भीतोऽर्कः नोदितः। 'भीषोदेति सूर्य' इति ब्रह्म-भयादेवोदयादिनियतप्रवृत्तिः कथं साध्वीभयान्नोदित इति चेत् 'एष-सेतुर्विधरण' इति श्रुत्या धर्मस्य ब्रह्माभिन्नत्वप्रतिपादनात् धर्मस्येश्वर-रूपत्वं स्फुटमुक्तं। स धर्मः स्वाधिकारेण सत्या सेवितोऽतः पतिव्रता-धर्मवत्याः सत्याः सूर्यो भीतो, राजाधिकृतादिव प्रजा एतत्स्थाने। तदा सूर्यगत्यभावात् गाढे ध्वान्ते। लुप्त आचारो नित्यादिलक्षणो यस्य स शोकेन सहितः लोकः भुवनं आस। एवमन्यत्राप्यतिदिशति एवमेव यज्ञभोक्तापि नाकः नाकलोकवासिजन इति ग्राह्यं मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत्। न विद्यते अकं यस्य सः नाकः, दुःखरहितः। तथा न भवतीत्यनाकः, यज्ञरूपभोजनाभावाद् दुःखी आस ॥७॥

अथ धातृगिरामरावरा अगमन्नत्रिसतीं सतीवराम् ॥ अभि-वाद्य सतीगृहं सुरा लघु निन्युः सदराः कृतादराम् ॥ ८ ॥

ततो देवाः सतीशापं विज्ञाय दुष्परिहारस्य तस्योपशमाय ब्रह्माणं शरणं गत्वा तं न्यवेदयन्। ततो ब्रह्मणानसूयां शरणं यातेत्युक्तास्ते तां शरणं ययुरिति योगिन्याह-अथ दुःखप्राप्त्यनन्तरं अमरावराः न म्रियन्त इत्य-मरो ब्रह्मा ततो अर्वाचीना इन्द्रादयः। वरे ह्यगमन्निति वा पाठः। सती-वरां पतिव्रताग्रगण्यां। अत्रिसतीमनसूयां। अगमन्। तां अभिवाद्य, प्रार्थ्य च सदराः, भययुक्ताः। सुराः कृतादरामनसूयां सती कौशिक-पत्नी, तद्गृहं निन्युः ॥ ८ ॥

प्राब्रवीद्द्विजसतीमनसूया भारतीमथ सतीमनसूया ॥ साधु साध्वि वृष एष धृतस्ते लोक एष हि वशे विहितस्ते ॥ ९ ॥

स्वागतार्थं स्वागतावृत्तम्—गुणेष्वपि दोषाविष्करणमसूया। उपलक्षणमिदं स्पर्धादेः। साऽविद्यमाना यस्याः सानसूयाऽभिधानतोऽपि। अनसूयेति पौराणिकाः। अनुसूयेति वैदिका वदन्ति। श्रुतिश्च 'अत्रेर्यथानुसूया स्यात्'इति। साथ द्विजस्य, कौशिकस्य,सतीं। सतीं, कल्याणीं। भारतीं। प्रकर्षेणाब्रवीत्। चित्रूशास्वित्यादिना कथिरत्राद्विकर्मकत्वं। हे साध्वि एषः, विद्वद्बुद्धिगोचरः, 'धर्मस्य तत्त्वं विहितं गुहायाम्'इति वचनात्, पातिव्रत्यलक्षणो धर्मः। साधु सम्यग्यथा तथा निष्कपटमित्यर्थः। ते, त्वया। धृतः। ततस्ते त्वया एष लोकः वशे विहितः, वशवर्ती कृतः॥ ९ ॥

कथं साधु वृषो धृत इत्यत आहेन्द्रवज्रया—

छायेव यानन्यगतिः पतिं भजेत्प्राक्स्वापभुक्ती गतिमत्र या त्यजेत्। उत्थानबोधाप्लवमग्रतश्चरेत्पत्योर्ध्वलोकं सति सैव संचरेत्॥ १० ॥

'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति'इति स्मरणात् पतिं विना न विद्यते अन्या गतिर्यस्या ईदृशी या। छायेव, प्रतिबिम्बमिव। पतिं भजेत्। भजनप्रकारमाह। पत्युः स्वापात्प्राक् तथा भोजनात्प्राक् गमनात्प्राक् च या अत्र लोके यथाक्रमं स्वापभुक्ती गतिं च त्यजेत्। तथा पत्युरुत्थानादग्रतः पूर्वमेव उत्थानं, तन्निद्रामोक्षादग्रतः बोधं, जागृतिं, तत्स्नानात्पूर्वमाप्लवं, स्नानं च याचरेत्। हे सति, सैव पत्या सहोर्ध्वलोकं पतिलोकं सम्यक् चरेत्। 'अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमाविश'इतिश्रुत्याशीर्वचनात्॥ १० ॥

इति श्रुत्वा सा प्रत्युवाच वंशस्थया—

इति ब्रुवन्तीमवदत्सतीं सती प्रशस्तमुक्तं कुत आगमः सति॥
इनोदयायेति तयोदिता सती सतीक्ष्णहक्प्राह तदा मुनेः
सतीम् ॥ ११ ॥

सती, कौशिकपत्नी। इति ब्रुवन्तीं, सतीं, अनसूयां प्रति अवदत्। हे सति। इदं प्रशस्तमुक्तं। भवत्याः कुतः कारणादागमः। इति तद्वचः श्रुत्वा, इनोदयायेति तयानसूयया उदिता सती, ब्राम्हणी। तदा सतीक्ष्ण-हक् तिग्मदृष्टिसहिता सती मुनेः सतीमनसूयां वक्ष्यमाणं प्राह ॥११॥

(रथोद्धतावृत्तम्)

अत्ति का निजसखीं प्रियं वदाप्यत्तिकाद्य भवती प्रियंवदा॥
वक्ति कागिरमहो न वेद्म्यहं पुत्तिकासमतनुर्भवाम्यहम् ॥१२॥

हे अनसूये। प्रियं यथा तथा मां वद। लोके का नाम निजसखीं अत्ति, भक्षति घातयतीत्यभिप्रायः न कापि अत्ति। अद्याधुना अत्ति-कापि ज्येष्ठा भगिनी तत्तुल्यापि धर्मोपदेशात्प्रियंवदापि। प्रियवश इति खच् ईदृशी भवती अक्का। कागिरं, कुत्सितवाणीं वक्ति। हा कष्टं बत अहो न वेद्मि। कागिरमितिशेपः। सूर्येऽभ्युदिते पत्युर्मरणस्यावश्यंभावित्वात्त्व-द्वाक्यं कर्णयोरुपर्यपि न गृह्णामि इति भावः। अहहा त्वद्वाक्यश्रवणमात्रे-णापि अहं काष्ठशिलादिनिर्मितपुत्तिकासमा तनुर्देहो यस्या ईदृशी जडा निश्चला भवामि ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वानसूयोवाच भुजङ्गप्रयातेन—

उवाचानसूयाह्वयार्कं मया ते प्रियाग्र्ये दयालो हरेर्धाम याते।
ततोऽसौ निवर्त्यापि नीरुक्सुराभो द्रुतं दीयते यर्हि ते
रोचतेऽद्य ॥ १३ ॥

अनसूयोवाच। हे साध्वि, अर्कं आह्वय। हे दयालो, ते प्रियाग्र्ये, प्राणप्रिये। प्राणान्हरतीति हरिर्यमस्तस्य धाम, गृहं याते, मृते सत्य-

पीत्यर्थः। ततो यमलोकादपि निवर्त्य, परावर्त्य। अधुना रुग्णो निस्तेजा अपि मत्प्रभावतो नीरुग्, रोगरहितः। सुराभो, देवसदृशः। असौ ते पतिः मया द्रुतं दीयते। यदि ते रोचते चेत्तर्हि, न तु हठात्। अत्र यमप्रेष्याणां सत्याः पत्युः प्राणाकर्षणाक्षमत्वात्साविञ्या: पत्युरिव यमस्य कथंचित्क्षमत्वाद्धरेरित्युक्तम्। भारते च—'अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं महा. वशंगतं॥ अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्'इति। हरेरिन्द्रस्य धाम स्वर्गं वा। साध्व्या भर्तुर्यमलोकगमनासंभवान्। हरेर्विष्णोर्धाम वैकुंठं वा।यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुबाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिरित्यमरः। नानार्थसंश्रयाच्छ्लेषः। अधुना रुग्णोऽपि शापान्मृतोऽपि पुनर्मयोत्थापितो नीरुक्सुराभश्चिरजीवी च भविष्यत्यतो लोकानिष्टनिवृत्तिपूर्वका(क) धर्म्यमहालाभे का तव हानिः। न काप्युत च स्वधर्माविरोधेन महालाभ एवातोऽर्कमाहूय तवाह्वानं विना नोदेष्यतीति भावः॥ १३॥

(वंशस्थावृत्तम्—)

तथेति सार्कं प्रणताऽऽह्वयत्सती सतीक्ष्णगुः स्नागुदितोऽब्जिनीततिम्॥ प्रहर्षयंश्च व्यथयन्भृशं सतीं हरन्द्विजासूंश्च समं तमस्ततिम्॥ १४॥

तथेति यथा त्वं वदसि तथाहं करिष्यामीति सा सती प्रणता सती अर्कां उदयमेहीत्याह्वयत्। तीक्ष्णा गावो, रश्मयो यस्य सोऽर्कः। स्नागाह्वानाव्यवधानकाल एवोदितः। किं कुर्वन्, अब्जिनीनां ततिं पङ्क्तिं प्रहर्षयन्विकसयन् स, हैकवारे सतीं भृशं व्यथयन् भीषयन्कम्पयन्वा। व्यथ भयसञ्चलनयोरिति स्मरणात्। समं युगपदेव द्विजासून्कौशिकप्राणान् तमस्ततिं तमिस्रां च हरन्॥ १४॥

(स्वागतावृत्तम्—)

देवहूतिदुहिता दयितांघ्रिं सा विचिन्त्य सहसा सहसाऽऽह॥ यद्यनन्यशरण चरणं मे भर्तुरेव स तु जीवतु जीर्णः॥१५॥

देवहूतिदुहितानसूया। सा दयितांघ्रिं, अत्रिचरणं। विचिन्त्य, ध्यात्वा। सहसा, मयाश्वस्तापीयं व्यथितेति हास्यसहिता सती। सहसाऽऽह। भर्तुरेव चरणं मेऽनन्यशरणं यर्हि, तर्हि स तु मृतः जीर्णः वृद्धब्राह्मणः जीवतु॥ १५॥

(उपजातिवृत्तम्-)

सत्यां वदन्त्यामिति तत्र सत्यां सत्याः प्रमीतो दयितोऽपि विप्रः॥ स जीवितो देव इवास नीरुङ् नितान्तशान्तश्च सतीप्रभावात्॥ १६॥

तत्र तस्मिन्प्रसंगे। इति उक्तप्रकारेण। सत्यां वदन्त्यां सत्यां। प्रमीतो, मृतोऽपि। सत्याः दयितः विप्रः स कौशिकः जीवितः। सतीप्रभावान्नितान्तमत्यन्तं,शान्तः कान्त्या,ऽऽयुषा च देव इव नीरुग्रोगरहितश्चाऽऽस सत्या नाश्चर्यमिदम्॥ १६॥

तदा हृष्टा देवाः वरैः सह द्रुतं पुष्पाणि ववृषुर्विलंबितं च स्वपदं जग्मुरिति द्रुतविलंबितवृत्तेनाह—

सुमनसो ववृषुः सवरास्तदा सुमनसोऽपि ययुः स्वपदं मुदा॥ यदनुभावत आस सुरत्रयमिह हि कर्दमजात्रिसुतत्रयम्॥ १७॥

तदा सुमनसो देवा अपि, ब्रह्मविष्ण्वीशास्ते पुत्रा भवन्त्वित्यादिवरैः सह सुमनसः पुष्पाणि ववृषुः। मुदा स्वस्वपदं च ययुः। यदनुभावतः, देववरप्रभावतः। इह लोके। सुराणां, ब्रह्मविष्ण्वीशानां त्रयं। कर्दमजात्रिसुतत्रयं आस अत्रेरनसूयायां पुत्रत्वेन ब्रह्मविष्ण्वीशा अवतीर्णा हीति श्रुतिपुराणेतिहासप्रसिद्धम्॥ १७॥

ते किंनामान इत्यत आह प्रहर्षिण्या—

लोकेशो दिविचर आस तारकेशो दुर्वासा गविचर आस चण्डकेशः॥ श्रीदत्तस्त्विह भगवान्स्वयं त्र्यधीशो यद्दृष्टयंशत उभयार्द्धगाः क्षमेशाः॥ १८॥

लोकेशो, ब्रह्मा तारकेशश्चन्द्रो भूत्वा दिविचर आस। चण्डिकेशो रुद्रः दुर्वासा नाम लोकशिक्षार्थं गविचरो, भूचर आस। स्वयं भगवान्त्र्यधीशस्त्रिगुणमायामृगीनर्तकस्तु नाम्ना श्रीदत्त आस। यस्य दृष्ट्यंशतः, कृपाकटाक्षलेशात्क्ष्मेशा राजानोऽन्ये च बहवः उभयर्द्धिगाः, ऐहिकामुष्मिकसिद्धिगा जाताः ॥ १८ ॥

ते के क इत्यत आहाखिलग्रन्थेन तत्र तावदर्जुनचरितम्—

(गद्यम्) अथ खलु कश्चन सोमवंशीयोऽत्र क्षत्रियो हैहयोत्तमः कृतवीर्यो मृततनयोऽपि गुरुवर्योपदेशेन सूर्यसप्तमीव्रतं स्वयमनुष्ठाय मैत्रेय्याज्ञयापि जायया द्वादशमासात्मकमनन्तव्रतं कारयित्वा कुमारपराक्रमं शूरतरं कुमारमलभत् ॥ १९ ॥

अत्र लोके कश्चिद्राजा हैहयकुलश्रेष्ठः कृतवीर्याख्य आस च्यवनशापान्मृतास्तनया यस्य सोऽपि बृहस्पतिवचनेनादित्यसप्तमीव्रतं स्वयं कृत्वा, मैत्रेयीकथितं वर्षात्मकमनंतव्रतं शीलधराख्यजायया कारयित्वा, कार्तिकेयपराक्रमं महाशूरं पुत्रं लेभे ॥ १९ ॥

(गद्यम्) अथ काले तमेत्र सुतमुपनीय ताते दिवमिते सत्यमात्यमुख्यैः पित्र्यं राज्यं कुर्वित्युदितो विनीतोऽपि स सुतो हसन्नाह ॥ २० ॥

अथैकादशेब्दे तमेव पुत्रं अर्जुनाख्यं उपनीय कृतवीर्ये मृते सति अमा सह भवा अमात्याः सचिवाः अव्ययात्त्यप्। तदादिभिः। पितुरागतं पित्र्यं,। तत आगत इति यत्। राज्ञः कर्म प्रजापालनात्मकं कुरु इत्युक्तोऽपि स्वयं विनीतोऽपि एते राज्यतत्त्वं न जानन्तीति हसन्सुतोऽर्जुन आह ॥ २० ॥

—तदेवाह शालिन्या—

भूषष्ठांशं पण्यकृद्द्वादशांशं भुङ्क्तेऽपश्यन्यः प्रजाः स्वप्रजावत् ॥ दण्ड्यादण्ड्यौ वेत्ति नो स्तेनमेनं कालो हन्तीदृङ् न राज्यं ममेष्टम् ॥ २१ ॥

यः प्रजाः जनान्स्वसन्ततिवत् अपश्यन् । भुवः षष्ठांशं, पण्यद्वादशांशं च भुङ्क्ते । दण्डमर्हतीति दण्ड्यस्तदन्योऽदण्ड्यश्च तौ यो न वेत्ति एनं स्तेनं चोरं । यमो हन्ति; ईदृगनिष्टपरिणामं राज्यं ममेष्टं न पुरुषार्थाभावात् ॥ २१ ॥

—ईदृग्ज्ञातासि त्वं नीत्या चरेति चेत्तदुर्घटमित्याहानुष्टुभा—

धार्मिकोऽपि नृपो भृत्यकृतांहस्तुर्यभागभाक् ॥
अतो न तोषदमिदं ग्राज्यं राज्यमपूज्यवत् ॥ २२ ॥

भृत्यैर्विना राज्यं न भवति स्वयं धार्मिकोऽपि नृपः भृत्यकृतपापतुर्यभागभाग्भवति अत इदं अपूज्यवन्निन्द्यं ग्राज्यमपि राज्यं न तोषदम् ॥ २२ ॥

—तच्छ्रुत्वा गर्ग आहानुष्टुभा—

मुनिवर्गोत्थितो गर्गो भर्गोपम उवाच तम् ॥
निर्गच्छानिर्गलं दत्तं स चित्तं ते प्रसादयेत् ॥ २३ ॥

मुनिसमाजादुत्थितः भर्गोपमः पापभर्जनसामर्थ्यादिना शिवसदृशः गर्ग आचार्यः तं अर्जुनं उवाच । हे अर्जुन त्वं अनिर्गलं अप्रतिबन्धं यथा तथा श्रीदत्तं निर्गच्छ । स श्रीदत्तात्रेयस्ते चित्तं प्रसादयेत् ॥ २३ ॥

—तेन कस्य चित्तं प्रसादितमित्यत आह अनुष्टुभा गद्याभ्यां च—

यदा पदानि देवानां बलाज्जम्भासुरोऽहरत् ॥
तदा पदार्थिनो देवाः श्रीदत्तपदमाश्रिताः ॥ २४ ॥

यदा इन्द्रादिदेवानां पदानि स्थानानि बलाज्जम्भासुरः अहरत् तदा पदार्थिनः देवाः श्रीदत्तपदं आश्रिताः दैत्येन स्वपदेषु हृतेषु देवा अन्यपदमाश्रिता इत्युक्तिचातुर्यम् ॥ २४ ॥

(गद्यम्)—

तदनु दनुजा अपि योद्धुकामास्तमाश्रमान्तमासाद्य मायामयीं दत्ताङ्क आसीनामनुत्तमां मानिनीं विलोक्य कामातुरतया बलात्तामादाय द्रुतं निर्ययुः ॥ २५ ॥

तदनु देवानां पश्चात् दनुजा अपि योद्धुकामाः सन्तः तमाश्रमान्तं दत्ताश्रममध्यं आसाद्य प्राप्य ते श्रीदत्तस्याङ्के उत्सङ्गे उपविष्टां न विद्यते उत्तमा यस्यास्तां मायामयीं न तु वास्तवीं मानिनीं दृष्ट्वा कामातुरत्वेन बलात्तां कामिनीं गृहीत्वा ततो द्रुतं निर्ययुः ॥ २५ ॥

(गद्यम्)—

ततो निमित्तभूतैर्दैवैस्तानसुरान्घातयित्वा भगवता स्वपदं प्रवेशिता देवता अद्यापि तं भगवन्तं भजन्त एवंप्रभावं भावज्ञं भावलभ्यं सदयहृदयं दत्तात्रेयं शरणं व्रजेति ॥ २६ ॥

ततो भगवता श्रीदत्तात्रेयेणेन्द्रादिदेवता निमित्तीकृत्य कालात्मना स्वयमेव तान्मृतप्रायान्कृत्वा निःशङ्कमेतान्हतेति प्रेपितैर्निमित्तभूतैर्दैवतैस्तानसुरान्घातयित्वा स्वस्वाधिकारं प्रवेशिता देवा अद्यापि तं भगवन्तं भजन्ते एवं प्रभावः सामर्थ्यं यस्य तं। सर्वस्वभावज्ञं। भावेन भक्त्या लब्धुं योग्यं। स्मृतिश्च ‘ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ’ इति। सदयहृदयं दत्तात्रेयं शरणं व्रजेति ॥ २६ ॥

तथेत्युरीकृत्य तदर्जुनोऽगं सह्यं गतोऽसह्यपराक्रमोऽङ्गम् ॥ निपात्य दत्ताग्रत आह नम्रस्त्वं मां प्रभो पाहि तवास्मि कम्रः २७

तथेति तद्वाक्यमङ्गीकृत्य असह्यपराक्रमोऽर्जुनः सह्यमगं सह्याद्रिं गतः। भक्त्या नम्रोऽर्जुनः। अङ्गानि सन्ति यस्य तदङ्गं, अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोच्। देहं, दत्ताग्रतो निपात्य, दण्डवत्प्रणम्य तं श्रीदत्तं आह हे प्रभो मां पाहि अहं तव कम्रः त्वत्कामयितास्मि ॥ २७ ॥

निर्भर्त्स्यमानोऽपि नृपः सकोपं दत्तेन भावं सगतोऽप्यकंपम्॥
न विव्यथे सेवनतत्परस्तं प्रोचे गुरुर्येन भयं निरस्तम् ॥ २८ ॥

दत्तेन सकोपं यथा तथा निर्भर्त्स्यमानोऽपि सेवनतत्परः अकंपं निश्चलं भावं भक्तिं गतः सोऽपि नृपोऽर्जुनः न विव्यथे भजनान्न चचाल येन दर्शनमात्रादेव भयं निरस्तं स गुरुर्दत्तात्रेयस्तं प्रोचे। अथवा श्रीदत्तसङ्गतिमात्रेण येन भयं बिभेत्यस्मादिति भयं द्वैताभिनिवेशरूपं विधिनिषेधलक्षणं पापादिरूपं तत्फलं वा माया वा निरस्तं तं अर्जुनं प्राह ॥ २८ ॥

(गद्यम्)—

आयुष्मंस्ते भद्रमितो गच्छ गच्छाहं स्त्रिया उच्छिष्टभाग्विवसनो धर्माधर्मानभिज्ञो भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितोऽङ्कगतवनितासंसर्गदूषित उन्मत्तवदतो मत्संगतस्तेऽशुभं भावीत्युक्त्वा दृङ्मात्रेण तद्भुजावपातयत् ॥ २९ ॥

प्रशस्तमायुर्यस्य स आयुष्मान् तत्संबुद्धौ। प्राशस्त्यार्थे मतुप्। ते तुभ्यं भद्रमस्तु। इतो मत्सकाशाद्गच्छ गच्छ। यतोऽहं स्त्रिया मद्यादुच्छिष्टभाक्। विवस्त्रो धर्माधर्माप्रवीणः भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितश्च उत्सङ्गस्थस्त्रीसंसर्गदुष्ट उन्मत्तवदस्मि अतो मत्सङ्गात्ते शुभं न भावीत्युक्त्वा स्वदृष्टिमात्रेणैव न तु शस्त्राघातेन तद्भुजौ भुवि अपातयत् ॥ २९ ॥

—क्रमेण यथार्थविद्वाननुरूपमुत्तरं दास्यन्नादेनाह—

भगवन् त्वदभिन्नत्वादितः क्वास्य गमनं भवान्मायारचितपदार्थभागिव विक्षेपावरणाभावाद्विवसनो नित्यमुक्तत्वाद्धर्माद्यतीतः स्वयमनश्नन्नश्नतो जीवस्य साक्षीतो भक्ष्यादिवर्जितो भवतो मायाया एकदेशस्थितत्वाद्वनितायाश्चासङ्गतत्वं लोकदृष्ट्या तु दूषितत्वमुन्मत्तत्वं चातो मम शुभं भावीत्युक्त्वा मां

पाहीति प्रणिपतन्तं शोचन्तं वरान्वृणीष्वेत्याश्वास्यार्जुनमशोकं चकार ।। ३० ।।

भगवन् 'जीवो ब्रह्मैव नापर' इत्युक्तेस्त्वदभिन्नत्वादितस्त्वत्तः क्वास्य गतिः न क्वापि। भवतो मायारचितपदार्थभाक्त्वमिव मूढैः कल्प्यते तन्न घटतेऽसङ्गत्वादितीवपदेन सूचितम्। वसनमावरणं तद्रहितः। अनश्नन्नभुञ्जानः 'नादत्ते कस्यचित्पापम्' इति स्मृतेः। 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति श्रुतेः। अङ्कगतत्वमेकदेशस्थितत्वं। 'पादोस्य विश्वा भूतानि०' 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्'इति श्रुतिस्मृती। शेषं सुगमं। अत्रार्जुनमशोकं चकारेत्याश्चर्यं शोचन्तमर्जुनं वरछंदनेन शोकरहितं चकार ।। ३० ।।

कृतवीर्यसमुद्रेकः कृतवीर्यनृपार्भकः ।।
दत्ताभयं नमस्कृत्य दत्तात्रेयमिदं जगौ ।। ३१ ।।

प्रभुणा पुनः पुनर्विचाल्यमानोऽपि धृत्या स्थितत्वात्कृतः वीर्यस्य बलस्य समुद्रेको येन स चासौ कृतवीर्यनृपार्भकश्च सोऽर्जुनः। शेषं स्पष्टम्।। ३१।।

(शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्)-

सप्तद्वीपधरेशतान्यवशता युद्धेऽप्रतिद्वंद्वता।
बाहूनां च सहस्रता विजयता ख्यात्याधिकात्पश्चता ।।
वित्ता सिद्ध्यनुकूलतार्थबहुताकुण्ठोतिता दातृता
युष्मत्ता भवदङ्घ्रिभक्तिदृढता चान्तेऽस्तु सायुज्यता ।।३२।।

सप्तद्वीपपृथ्वीश्वरत्वं, ममैकस्यैवास्त्विति सर्वत्र। अन्येषां वशत्वं, युद्धे अप्रतिद्वंद्वत्वं, इच्छया बाहूनां सहस्रत्वं, यत्र कुत्रापि विजयत्वं, ख्यात्याधिकाद्भवादृशात्सकाशान्मरणं, वित्ता, सर्वज्ञत्वं, सर्वसिद्ध्यनुकूलत्वं, अर्थबहुता, अक्षय्यं धनं, अकुण्ठगतित्वं, दातृत्वं, युष्मत्पदभक्तिदार्ढ्यं, अन्ते पुनरावृत्तिरहितं सायुज्यं चास्तु ।। ३२ ।।

(वंशस्थवृत्तम्)–

तथेति भूपोऽर्थविदोदितो गतो नतोऽभिषिक्तो मुनिभिः पदे स्थितः ॥ अधर्मकर्ता परपीडकोऽस्त्रभृन् मया विना हन्मि तमित्यघोषयत् ॥ ३३ ॥

अर्थविदा, वृत्तिज्ञेन श्रीदत्तेन । तथेत्युदितो नतोऽर्जुनः पुरं गतः । मुनिभिः यथाविध्यभिषिक्तः । राज्यपदे स्थितः आह । भूतले अधर्मकर्ता, परपीडकश्च, मया विना शस्त्रभृच्च, यः कोऽपि भवेत्तं हन्मीति सर्वत्र भेरीघोषपूर्वकमाघोषयामास ॥ ३३ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

पूर्ग्रामगोक्षेत्रधनाश्वपाता स्मृतोऽपि सर्वार्तिहरोऽरिहन्ता ॥ त्राता प्रपन्नस्य रुगाधिहर्ता नैकाङ्गधर्ताऽत्रिजवद्धिहर्ता ॥३४॥

पूरादीनां स्वयं पालकः । स्मृतोऽपि सर्वेषां सर्वार्तिहरः । अपिशब्दादस्मृतोऽपि, कृपातिरेकेण स्वयमेव सार्वज्ञ्यादार्तं विज्ञायाप्यार्तिहरः अरीणां हन्ताथापि प्रपन्नस्य त्राता । सर्वेषां रुक् रोगः आधिर्मनस्तापस्तन्नाशकः । कार्यपरत्वेन नैकाङ्गधर्ताऽनेकदेहधरः । दत्तात्रेयवद्विहारकर्ता चासीत् ॥ ३४ ॥

(प्रहर्षिणीवृत्तम्)—

नाकाले मृतिररिभीतिरास राज्यं भूपाले नयविदि शासतीज्यपूज्यम् ॥ दुर्भिक्षं न हि न हि मारिकेतिभीतिर्न स्तेनाग्निजभयमास कूटनीतिः ॥ ३५ ॥

नयविदि, नीतिज्ञेऽर्जुने । इज्यपूज्यं, श्रेष्ठमान्यं । राज्यं शासति सति । कस्याप्यकाले मृतिर्नास । नारिभीतिः । न हि दुर्भिक्षं । मारिकेतिभीतिर्न हि । तत्रेतयस्तु 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः । स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता ईतयः स्मृताः' इति । स्तेनाग्निजभयं न स्तेनश्चोरः । कूटनीतिश्च नास ॥ ३५ ॥

—संक्षेपतस्तल्लीलामाह—

कार्कोटकाहिजिद्रेमे परावर्त्य च नर्मदाम् ॥
शर्मदां तत्पतिं सिन्धुं जित्वापि बहुनर्मदाम् ॥ ३६ ॥

बहूनि नर्माणि ददातीति तां। शर्मदां, सुखदां,। नर्मदां, रेवां। परावर्त्य तत्पतिं सिन्धुं क्रोधेनायान्तं सहस्रभुजताडनेन जित्वा। सापराधिकर्कोटकपुत्रजिद्राजा नर्मदायां स्त्रीभिः सह रेमे ॥ ३६ ॥

—तस्य वैराग्यमाह षड्भिः—

(द्रुतविलंबितवृत्तम्)—

चतुरशीतिसहस्रसमा व्यधात्स भुवि राज्यमहो सुयशोऽप्यधात् ॥ त्रिभुवने भुवनेशकृपावशादथ विरागमगात्स विधेर्वशात् ॥ ३७ ॥

चतुरशीतिसहस्रवर्षाणि। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। भुवि राज्यं व्यधात् व्यकरोत्। भुवनेशः श्रीदत्तस्तत्कृपावशात् त्रिभुवने सुयशोऽपि अधात्। अहो इत्याश्चर्ये। भुवनेशकृपावशादित्युभयत्राप्यन्वेति। ईशानुग्रहं विना नाद्वैतमतिः। 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतेः। 'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्' इति स्मृतेः। 'ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना' इत्यभियुक्तोक्तेश्च। अथ भुवनेशकृपावशादुदितो यो विधिः प्राक्तनकर्मयोगः तस्य विधेर्वशाद्विरागं वैराग्यं अगात् ॥ ३७ ॥

(उपेन्द्रवज्रावृत्तम्)—

क्व चात्मरूपानुभवप्रमोदाः क्व कुस्त्रियां वर्णरतिप्रमोदाः ॥
य इन्द्रियाणां जरयन्ति तेजो रमेत तैः किं चिरजीवितेऽजः ३८

विरागमाह—कुत्सितस्त्रीणां वर्णरतिप्रमोदाः क्व। आत्मस्वरूपानुभवप्रमोदाश्च क्व। बुद्धिग्राह्यातीन्द्रियात्यन्तिकसुखापेक्षया दुःखयोनि-

सोपाधिकसातिशयानित्यसंस्पर्शजभोगसुखस्यात्यन्तं गर्ह्यत्वात्। ये कुस्त्रियां वर्गरतिप्रमोदाः इन्द्रियाणां तेजो जरयन्ति। अजो, ब्रह्मापि, तैः सह चिरजीविते रमेत किं अपि तु न। किं पुनरल्पायुषां नृणां कथा॥ ३८॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)—

जन्मान्तरे येऽद्य च ते श्व एव तद्भुक्सदा श्वा स खरोऽश्व एव॥
धिक्तान्मनोविभ्रमबन्धहेतून् धिङ् मां न चेक्षे सत आत्मसेतून् ॥ ३९ ॥

जन्मान्तरे ये भोगास्ते चाद्य जन्मनि। उपलक्षणमिदं, ये गतदिने भुक्तास्ते चाद्य एव, येऽद्यैव भुक्तास्तेऽपि श्व एव। अतः यः सदा तान्भुनक्तीति तद्भुक् स च श्वा खरोऽश्व एव विवेकाभावात्। मनसो विविधभ्रमबन्धहेतून्तान्धिगस्तु। तथा योऽहं आत्मनः सेतुभूतान्सतः साधून्नेक्षे तादृशं तं मां धिक्॥ ३९ ॥

(द्रुतविलंबितवृत्तम्)—

चलदलान्तजलोपमजीविते मृगजलोपमभोग उ सेविते॥
क्व सुखमद्य विवेक उपस्थितस्तत इतस्तु भजेऽजमुपस्थितः॥ ४०

चञ्चलपत्रान्तस्थोपमे जीविते अत्यल्पे आयुषि, मृगजलोपमे भोगे स्वाप्नसदृशे सेविते सति सुखं क्व न क्वापि। परिणामतापादिना दुःखमेव विवेकिनामिति पातञ्जलात्। यतोऽद्यायं परमदुर्लभो विवेक उपस्थितोऽस्ति ततस्तस्मात्कारणात् इत उपरि तु उपस्थितः समीपवर्ती सन्नजं जन्मादिशून्यं, स्वेच्छोपात्तविग्रहं श्रीदत्तं भजे॥ ४० ॥

(अनुष्टुप्)—

एवं सुनिर्विण्णमतिर्नृपतिः प्राप सत्पतिम्॥
सद्गतिस्तत्परीक्षार्थं व्यर्थं ध्यानस्यबद्धभो॥ ४१ ॥

एवं सुनिर्विण्णा मतिर्यस्य स नृपतिः सतां पतिं श्रीदत्तं प्राप। सतां

गतिः श्रीदत्तस्तत्परीक्षार्थं, व्यर्थं निरर्थकं, यद्वा विविधाः शिष्यपरीक्षादिलक्षणाः अर्थाः यस्मिन्कर्मणि यथा तथा, ध्यानस्थवद्बभौ ॥४१॥

—तादृशं गुरुं दृष्ट्वा तुष्टावेत्याह शालिन्या—

भूयो भूयो नामभिर्देवमुच्चैर्भूयो भूयो हन्त संबोध्य नीचैः॥ कं साकं सास्रं गिराधाय देवं स्मारं स्मारं तद्यशोऽस्तौत्तमेवम् ॥ ४२ ॥

भूयो भूयः, पुनः पुनः। उच्चैः भूयो भूयो नामभिः, बहुभिर्बहुभिर्नामभिः। देवं उच्चैः संबोध्य। गिरा, वाण्या साकं, सास्रं, नेत्रोदकसहितं। कं, शिरः। नीचैः आधाय। भक्तानुग्रहलक्षणं तद्यशः स्मारं स्मारं, स्मृत्वा स्मृत्वा। आभीक्ष्ण्ये णमुल्। तमेव देवं एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणास्तौत् ॥ ४२ ॥

(योगिनीवृत्तम्)--

भगवन् सविधे दयानिधे मघवन्मान्य तवाद्य सन्निधे ॥
पतितं किमुपेक्षसे हि दृक्पतितं पावयतीश ते स्वदृक् ॥ ४३ ॥

हे मघवन्मान्य हे दयानिधे। सन्तो निधीयन्तेऽस्मिन्निति सन्निधिः तत्संबुद्धौ हे सन्निधे भगवन्। अद्य तव सविधे, सन्निधौ, पतितं मां उपेक्षसे किं सर्वथा भक्तोपेक्षा ते नोचिता। हे स्वदृक्, स्वरूपानुभवज्ञ। हि, यस्मात्। ते तव। दृक् कृपाकटाक्षलेशः। पतितमपि पावयति किं पुनर्भक्तान् धार्मिकान्पावयतीति वक्तव्यम् ॥ ४३ ॥

—पापी अयमित्युपेक्षसे इत्याशंक्याह योगिन्या—

अघवानयमित्युपेक्षते भगवन्माद्य भवान्न चेक्षते ॥
मघवाप्यवितो नतो यथाप्यघवानप्यव मां नतं तथा ॥ ४४ ॥

अयं पापवानिति भगवान्भवानद्य मामुपेक्षते चेत्तर्हि अघवानपि नतो मघवा यथावितो जंभासुरभयाद्रक्षितस्तथाऽपि अघवन्तमपि मां अद्याविद्याकामकर्मभ्योऽव, रक्ष ॥ ४४ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

प्रथमं तव माययावृतस्तत एतद्विभवो मया वृतः ॥
स्वयमेव निजाहितोऽभवं शरणं त्वाद्य ततो गतोऽस्म्यहम् ४५

कुतः पूर्वं संपदो वृत(ता)इति चेन्मौर्ख्यादित्याह—पूर्वं ते माययाऽऽवृतः तत एष विभवो राज्यादिर्मया वृतः। यतः स्वयमेव स्वस्य शत्रुरभवं ततोऽद्य त्वां शरणं गतोऽस्मि ॥ ४५ ॥

—अनर्थप्रापकराज्यदातुर्ममायं दोष इत्यत आह—

क्व च दोष उ एष वदान्यतस्तुषकांक्षिवदेव वदान्यतः ॥
भवतोपधिया भव ईप्सितो भवतोभव नाभव ईप्सितः ॥४६॥

हे भगवन्। एप उ एष एव। मोक्षमनादृत्य राजवैभवादिवरणलक्षणः दोषः अन्यतः, सार्वविभक्तिकस्तसिः। मत्तोऽन्यस्य क्व च वद, भगवन्निदं ब्रूहि। कथंभूतस्य मम। वदान्यतः, यथाकामं वृणीष्वेति वदतो दानशौण्डात्तुषं धान्यत्वचं कांक्षतेऽसौ तुषकांक्षी तेन तुल्यस्तद्वत्। तेन तुल्यमिति वतिः। धान्यत्वचि तुषः पुमानित्यमरः। भवे तोषः स्त्रीपुत्रादिसुखलक्षणः, तस्मिन्तात्पर्येण धीर्यस्य सः तेन मया। राज्यादिलक्षणः पुनर्जन्मज्ञापकः भव एवेप्सितः। हे अभव, भवनिवर्तक। भवतः अभवः, मोक्षः, नेप्सितः ॥ ४६ ॥

द्विरदाश्वधनादिषु किं सुखं वरदार्भवधूत्थमु किं सुखम् ॥
सुखरूपनिजात्मविघातकैः किमु तैर्भवसागरपातकैः ॥ ४७ ॥

हे वरद। गजाश्वधनादिषु किं सुखं न किमपि। अथवा कुत्सितं सुखं किंसुखं। तथा अर्भवधूत्थं, उ, अपि। किं सुखं। प्रत्युतानर्थ इत्याह। सुखरूपो यो निजात्मा स्वरूपभूत आत्मा तस्य विशेषेण घातकैः। उत च भवसागरपातकैः तैः पूर्वोक्तैर्द्विरदादिभिः किमु किं कर्तव्यं। प्रमादेनात्मतिरस्कार आत्मघातः न तूरभेदमात्रम् ॥ ४७ ॥

भवत्प्रसादादजय्यसंसारलक्षणमृतिपराकृतिं विनेह सर्वं संपादितमित्याह योगिन्या—

अहिता विहिता मयानुगा विहिता श्रीः सुहितापि सानुगा ॥
अनुगायकवत्सुराः कृता अनुगा नैव मृतिः पराकृता ॥४८॥

अहिताः, शत्रवः। मयाऽनुगाः, दासाः। विहिताः, कृताः। सानुगापि, अष्टमहासिद्धिसहितापि। श्रीर्लक्ष्मीः। सुहिता कृता। सुरा, देवाः अनुगायकवत्कृताः। अथापि अनुगा, जन्मनि जन्मनि पृष्ठतो लग्ना। मृतिर्मृत्युर्नैव परावर्तितः अतो मां धिक् ॥ ४८ ॥

'निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत' इति श्रुतेस्त्वत्पदप्राप्त्या तां मृतिं परावर्तयेत्याशयेन प्रार्थ्यते योगिन्या—

न यमाच्च बिभेम्यहं तथा नयमानी भवचक्रतो यथा ॥
न यमादिभिराप्यते पदं नय माद्याभयमीश ते पदम् ॥ ४९ ॥

यथा मृत्युलक्षणभवचक्रतोऽहं बिभेमि तथा नयं न्यायं मन्तुं शीलं यस्य स तथा। ताच्छील्ये णिनिः। अहं यमाच्च दण्डधरादपि न बिभेमि नयशीलस्य यमदण्डाभावात्। ईदृग्भवचक्रं भवत एकदेश एव स्थितं(त) दुपरिपदवाच्यं भवचक्ररहितं तेऽमृताख्यं स्वरूपं। 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः। तदेव मयापेक्षितं तच्च ते पदं यमादिभिरपि अष्टाङ्गयोगादिभिरपि नाप्यते, तस्य चतुर्विधक्रियाफलत्वाभावात्। हे ईश, अद्य आद्येति संबोधनं वा। हे आद्य। सर्वकारणकारण। अभयं, भयनिर्वतकं। 'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति' इति श्रुतेः। तत्ते पदं मां नय ॥ ४९ ॥

अविरक्तस्य तु तद्दुर्लभमित्यत आह योगिन्या—

स्पृहयामि न भौमवैभवं स्पृहयामीश न दैववैभवम् ॥
स्पृहयामि न सिद्धिवैभवं स्पृहयामीश्वर दास्यवैभवम् ॥ ५० ॥

हे ईश्वर ते दास्यवैभवं स्पृहयामि अन्यत्स्पष्टम् ॥ ५० ॥

दास्यं पारतन्त्र्यमित्यत आहैकरूपेण --

अपि दासवतः परतन्त्रता तव दास्यत इन्निजतन्त्रता ॥
अत एव मतं तव सेवनं तत एव चरे वनसेवनम् ॥ ५१ ॥

दासा विद्यन्ते यस्य तस्य दासवतोऽपि राजादेः परतन्त्रता विध्यधीनता लोके दृश्यते । तव दास्यत इन् एव निजतन्त्रता भगवद्भक्तस्य विधिनिषेधातीतत्वात्स्वाधीनत्वं अत एव तव सेवनं मतं ममेति शेषः । मतिबुद्धीत्यादिना षष्ठ्यर्थेपेक्षितत्वात् । ननु त्वं राजाहं वनगोचरोऽतो मम सेवनं कथं घटत इत्यत आह यस्माद्भवत्सेवनं मतं तत एव भवत्सेवार्थं राज्यादि सर्वं विहाय वनसेवनं चरे। अहमिति शेषः ॥ ५१ ॥

वने वानप्रस्थार्पितकन्दादिभैक्ष्यसेवनमहो महाकष्टं अहहा प्राप्तवैभवानादरः कुबुद्धिरेवेत्यत आहैकरूपेण--

नरको नरकोट्यधिपस्य यदा नरकोत्तरकोशभृतोऽपि तदा ॥
वरमेव हि भैक्ष्यममानदं परमेव लभेत्तव यत्पदम् ॥ ५२ ॥

यदा, यर्हि । नरकोट्यधिपस्य नरपतेरन्ते नरकः । तथा नरकः उत्तरा येषां तादृशकोशभृतोऽपि यदा यर्हि नरकः । तर्हि हि, निश्चयेन । अमानदं मानहरमपि । भैक्ष्यं वरं । किं तेनेत्यत आह तेन तव यत्परमं पदं तदेव लभेत् दुर्लभस्याप्यनेनोपायेन सुलभत्वं । तव पदमित्यत्र षष्ठ्यर्थो राहोः शिर इतिवदौपचारिको भेदोऽवगन्तव्यः ॥ ५२ ॥

(अनुष्टुप्)

अत एव स्वतःपूर्ण योग्यं योग्याय देहि मे ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मद्दृष्ट्या प्रभो जागृहि जागृहि ॥ ५३ ॥

यतो दृढवैराग्यसत्वाद्योग्याय, विरक्ताय पात्रभूताय, योग्यं ज्ञानं देहि। किंचित्सेवाद्यादाय दास्यामीति चेत्संबोधयति हे स्वतः पूर्ण, आप्तकामेति । ननु निद्रितोऽहमित्यत आह 'गानिस्थित्यासनस्वप्ना न कदापि

चिदात्मनि' इति, भगवतो निद्राभावेऽपि मद्दृष्ट्या निद्रित इवापि भगवन्नुत्तिष्ठोत्तिष्ठ आदराद्‍द्विरुक्तिः। हे प्रभो, समर्थ। जागृहि जागृहि॥५३॥

इति स्तुवति मूर्छां च याति भूभृति भूभृति॥
उषस्यृषय एत्येशं नत्वा देवाश्च निर्ययुः॥ ५४ ॥

भूभृति, भूपालेऽर्जुने। इति स्तुवति सति, चापरं भूभृति, सह्यपर्वते मूर्छां याति सति। याते शरदिति सप्तमी। उषः कश्यपादिऋषयः दर्शनार्थमागत्य ईशं श्रीदत्तं नत्वा पुनर्निर्ययुः देवा इन्द्रादयश्चैत्येशं नत्वा निर्ययुः॥ ५४ ॥

(गद्यम्)

तदनूत्थितः श्रीदत्तः शिष्याभिवादितः स्वीकृतशिष्यदत्तामृत आचान्तः श्रितनैर्ऋतदिक्प्रान्तः कृतमलोत्सृतिर्जलाशयमितः शोधितपद्धस्तमुखदन्तः सुस्नातः कृतसंध्योपास्तिस्तर्पितदेवतादिः श्रीपत्तनादाहृतयाचितकः कृतभुक्तिराचान्तः पुनर्ध्यानमास्थितस्तदा प्रणतः शान्ततपा भगवन्नुपोषितं मूर्छितं स्थितमेतं कृतवीर्यसुतं द्रष्टुमर्हसीति प्रणिपपात॥ ५५ ॥

तदनु तदनन्तरं उत्थितः श्रीदत्तः शिष्यैः अभिवादितः स्वीकृतं शिष्यदत्तं अमृतं जलं येन स तथा। आचान्तः कृताचमनः। मलोत्सर्गार्थं श्रितः नैर्ऋतदिक्प्रान्तो येन सः। कृतमलोत्सर्गः, जलाशयं प्राप्तः, मृज्जलाभ्यां शोधितौ पदौ हस्तौ मुखं दन्ताश्च येन सः। सुस्नातः, कृतसन्ध्योपासनः, तर्पिता देवतादयो येन, एतेन ब्रह्मयज्ञ उक्तः। श्रीपत्तनात्करवीरपुरात् आहृतं आनीतं याचितकं याञ्चयाप्तं भैक्ष्यं येन सः। 'शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्त' इति लोकसंग्रहार्थं, न तु साधकत्वेन। कृतभोजनः, आचान्तः, पुनर्ध्यानमास्थितः। तदा प्रणतः शान्ततपा नाम शिष्यः आह भगवन्नित्यादि स्पष्टम्॥ ५५ ॥

(उपजातिवृत्तम्)—

उवाच दत्तस्तमुदारचित्तः प्रियाय दत्तः ससुसिद्धिवित्तः ॥
भूगोल एवाद्य ददाम्यदत्तं स्वरादिमस्मै यत एष भक्तः ॥५६॥

उदारचित्तः दत्तः तं शिष्यमुवाच । प्रियायार्जुनाय सुसिद्धिवित्तसहितः सप्तद्वीपात्मकभूगोल एव दत्तः अथाद्यत्वास्मै अदत्तमसमर्पितं स्वरादि ब्रह्मलोकान्तं ददामि यत एषः मम भक्तः मम भक्तायादेयं किमपि नास्ति ॥ ५६ ॥

कृतवीर्यसुतो ह्रीतः नतो वव्रेऽमृतं यतः ॥
श्रुतभ्रान्तिनिवृत्तिश्च प्राचामाचार्य आह तम् ॥ ५७ ॥

अर्जुनो ह्रीतः लज्जितः । नतः नम्रः । अदत्तं स्वरादिमित्यादिना प्रलब्धोऽपि अमृतं मोक्षं वव्रे, आचकांक्ष न स्वर्गादि । यतोऽमृतान् श्रुतभ्रान्तिनिवृत्तिः, शास्त्रभ्रमनिवृत्तिः । चकाराद्धृदयग्रन्थिभेदादि । तदा प्राचां ब्रह्मादीनामाचार्यः श्रीदत्तः तमर्जुनमाह ॥ ५७ ॥

शासनाच्छास्त्रमिति व्युत्पत्तेः सर्वेषामपि शास्त्राणामद्वैते ब्रह्मणि तात्पर्यमिति वक्तुं तावत्सप्तगाथा अनुक्रमते दशभिरुपजातिभिर्द्वाभ्यामनुष्टुब्भ्यां च । तत्राद्यगाथां त्वाष्ट्रशास्त्रविदोऽसौ—

बृहस्पतिर्देवपतिं स्म वक्ति गाथाततिं तां शृणु भूतिनाथ ॥
पुराभवच्छास्त्रविदत्र शास्त्रं त्वाष्ट्रं स विद्वान्कृतभूरिगेहः ॥५८॥

हे भूतिनाथार्जुन । बृहस्पतिर्देवपतिमिन्द्रं यां गाथानां ततिं पङ्क्तिं वक्ति स्म । लट् स्म इति भूतार्थे लट् । तां मत्तः शृणु । पुरा युगान्तरेऽत्र लोके कश्चिच्छास्त्रविन् आसीन् । त्वाष्ट्रं शिल्पशास्त्रं विद्वान्सः कृतानि भूरिगेहानि अन्येषां येन सः ॥ ५८ ॥

---

१ गाथा नामेतिहासः

आयादिविद्यस्य गृहं स चक्रे सायासदुःखार्तिरुगादिहीने ॥
यज्ञादयस्तद्भवनेऽमिताःस्युर्मृतस्ततः स्वर्गमितः सुपुण्यः॥५९॥

स शास्त्री आयव्ययादिवित् यस्य यस्य गृहं चक्रे निर्ममे आयास-दुःखपीडारोगवर्जिते तद्भवने यज्ञदानादयोऽमिताः स्युः ततः शोभन-पुण्यः सः मृतः स्वर्गं इतः गतः ॥ ५९ ॥

भूयोऽत्र मृत्वापि नृपस्ततोभूद्भूयोऽपि विप्रः स गतोऽमृतं हि ॥
गाथादिरेषा त्वपरा तु गाथा विप्रोऽभवत्कश्चन कामशास्त्री॥६०॥

भूयः सोऽत्र नृपो भूत्वा ततो भूयोऽपि मृत्वा विप्रो भूत्वाऽमृतं मोक्षं गतः। हीति पुराणप्रसिद्धं। इयं क्षुद्रशास्त्राधारेण क्रममुक्तिकथनरूपा आदिः एषा गाथा कथिता। अपरा तु गाथा कथ्यते कश्चन कामशास्त्री विप्रः अभवत् ॥ ६० ॥

स स्त्रीसुमान्यो वृतराजकन्यो वात्स्यायनोक्तं सुरतं स वेद ॥
गन्धर्वतां प्राप्य मृतः स धातृप्रसादतस्तत्र गतः स मुक्तिम्॥६१॥

स कामशास्त्री। स्त्रीणां सुतरां मान्यः। वृता राजकन्या येन सः। वात्स्यायनोक्तं सुरतं कामशास्त्रोक्तवन्मैथुनक्रियां वेद। शास्त्रोक्तानन्दा-नुभवपुण्येन, मृतः सः गन्धर्वत्वं प्राप्य, तत्र, गन्धर्वत्वेऽपि, धातृ-प्रसादतः ब्रह्मदेवप्रसादान्मुक्तिं गतः। देवत्वेऽपि मोक्षाधिकारः स्मर्यते 'तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्' इति न्यायाधिकरणात् ॥ ६१ ॥

तथान्यगाथां शृणु सन्विकंप्रः सप्तग्रहग्रस्त इहास विप्रः ॥
क्षिप्रप्रसादो भगवांस्तदोकः प्राप्तः सुगुप्तः खलु येन लोकः ६२

इयं द्वितीया गाथा। हे राजन्। विकंप्रः सन् समाहितान्तःकरणः सन्। तथा तेन प्रकारेणान्यगाथां शृणु। इहात्र देशे। सप्तभूतग्रहग्रस्तः विप्रः आस। क्षिप्रं प्रसादोऽनुग्रहो यस्य स भगवान्, अहमिति वक्तु-राशयः। तदोकः, तद्गृहं प्राप्तः। येन प्राप्तेनावधूतवेषदर्शनेन लोक्यत इति लोकः देहः सुतरां गुप्तः खलु ॥ ६२ ॥

तल्लब्धमन्त्रैः क्रमतो द्विजस्य पिता प्रसादाद्विधिनाऽत्रजस्य ॥
न्यवारयद्यद्वदिहात्मदोषा योगैः क्रमान्मुक्तिमगात्तदेषः ॥६३॥

तस्मै भिक्षां प्रदायालौकिकीं तच्छविं दृष्ट्वा यत्नतस्तत्प्रष्टलम्भो भूत्वा तं प्रसादयामास। ततः ग्रहग्रस्ताद्विजस्य पिता, तस्माद्भिक्षुरूपाद्दत्तात्रेयाल्लब्धमन्त्रैः न्यासध्यानादिविधिनाजस्य प्रसादाद्दत्तात्रेयकृपावशात्क्रमत एकैकशो भूतं न्यवारयत्। यद्वत् इह मोक्षमार्गे, क्रमाद्योगैः दोषदृष्ट्याद्युपायैः आत्मदोषा, मनोदोषा आगन्तुका रागादयो निवार्यन्ते तद्वत् सर्वभूतग्रहान्न्यवारयत्। यदा भूतनिष्क्रान्तिर्जाता तदा एषः ग्रहमुक्तः विप्रसुतः क्रमाच्छ्रवणाद्यभ्यासेन मुक्तिमगात् एवं क्षुद्रमपि शास्त्रं महोपकारकम् ॥ ६३ ॥

तथान्यगाथां शृणु विष्णुदत्तः स्वकर्मणाभ्यर्चितदेवदत्तः ॥
भूतेन वस्त्यन्नभुजापि दत्तस्त्रिर्दर्शितो येन परोऽपि दत्तः ॥६४॥

एवं तृतीया गाथा। तथान्यगाथां शृणु। फलाभिसन्ध्यभिमानराहित्येन नित्यनैमित्तिकरूपस्ववर्णाश्रमोचितकर्मणा अभ्यर्चितः, देवः स्वयं प्रकाशमानश्चासौ दत्तो येन सः विष्णुदत्तः। माहुरे आसेति शेषः। तद्दत्तभूतवस्त्यन्नभुजा केनचिद्भूतेन प्रसन्नेन त्रिस्त्रिवारं दत्तोऽपि दर्शितः। येन तेन दर्शितदत्तेन श्राद्धीयक्षणगमाश्रुत्य तद्गृहमेत्य विप्ररूपधराभ्यां सूर्याग्निभ्यां सह श्राद्धं भुक्त्वा परोऽपि मोक्षोऽपि दत्तः किमन्यद्वक्तव्यम् ॥ ६४ ॥

तथापि गाथा पिशुनो झुटिङ्गः साध्वीशतुल्याकृतिगः सतीगः॥
स्वरादिसाम्येऽपि तयोर्झुटिङ्गो यद्वो द्विजनानृतिनत्कसङ्गः ६५

तथापि पञ्चमी गाथापि कथ्यते। पिशुनः खलः। झुटिङ्गः ब्रह्मचार्यवस्थायां कामार्तो मृतः पिशाचयोनिं गतो भूतविशेषः। रूपलावण्यसंपन्नां सतीं वीक्ष्य तां भोक्तुं साध्व्याः पत्यौ प्रोषिते सति। साध्व्या

ईशः पतिस्तत्तुल्याकृतिं गच्छतीति साध्वीशतुल्याकृतिगः। सतीं गच्छतीति तथा। सत्या कापट्येन मिथुनीभूय रतिसुखं प्रत्यहं लेभे। ततः प्रोष्यागतं तत्पतिं दृष्ट्वा झुटिङ्गः कस्त्वं मद्रूपधर इत्यादिना निर्भर्त्स्य गृहान्निष्कासयामास। तदा तद्बन्धवो ग्रामस्थाश्चोभयोः साम्यं दृष्ट्वा चकिताः सन्तस्तौ विष्णुदत्तं प्रति निन्युः। तदा द्विजेन विष्णुदत्तेन तयोः स्वरादिसाम्येऽपि कुत्सितः सङ्गो यस्य सः झुटिङ्गः अनृतिवत् मन्त्रप्रभावतो बद्धः। सस्तनीं कुंभीमानीय मुखेनाविश्य नालान्निर्गत्येयं स्त्री गृह्यतामित्युक्ते झुटिङ्गस्तथेति प्रविष्टोऽभूत्तदा निष्क्रमणात्पूर्वमेव तं कीलयामास। अनृतिवदित्यत्र तप्तपरशुग्रहणपरीक्षादिकं छान्दोग्योक्तमनुसन्धेयम् ॥ ६५ ॥

तथापि गाथापिबतेर्भकाय रुग्णाय निंबं प्रददौ तदम्बा ॥
खण्डप्रलोभाद्भवपीडिताय श्रुतिर्यथाऽमुख्यफलं स्वरादि ॥६६॥

तथाऽपि षष्ठी गाथा। आरोग्यार्थं निम्बं पिबेत्युक्त्वाप्यपिबते रुग्णायार्भकाय खण्डलड्डुकं दास्यामीति खण्डप्रलोभनात्तदम्बा तस्य माता निम्बं प्रददौ यथा भवरोगपीडिताय बहिर्मुखाय मातृशतेभ्यो गरीयसी 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्'इत्यादिका श्रुतिः यथा अमुख्यफलं गौणफलं स्वरादि स्वर्गादिकं प्रतिपादयतीति तथा। मुख्यफलं तु चित्तशुद्धिद्वारा रुच्युत्पादनं तथा च वार्तिकसारे-'रुचिद्वारोपकुर्वन्ति कर्माण्यात्मविमुक्तये। अज्ञानस्याविरोधित्वान्न साक्षादात्मबोधवत् ॥ १ ॥ अविद्याया न चोच्छित्तौ ज्ञानादन्यदपेक्षते। ज्ञानोत्पत्तौ तु नैवान्यच्छमादिभ्यो ह्यपेक्षते ॥ २ ॥ शमाद्युत्पत्तये नान्यद्बुद्धिशुद्धेरपेक्षते। बुद्धिशुद्धौ तु नित्यादिकर्मभ्यो नान्यदिष्यते ॥ ३ ॥ पारंपर्येण कर्मैवं विज्ञानायोपयुज्यते'इति ॥ ६६ ॥

प्रायश्चित्त्यस्तगुल्मादिरुजं सत्यर्थितो द्विजम् ॥
निन्ये रसेन प्रकृतिं भवार्तमिव तं कृती ॥ ६७ ॥

सप्तमी गाथा । पतिप्राणार्पणेन सौभाग्यं मे देहीति सत्याऽर्थितः । कृती कुशलः विष्णुदत्तः । देवद्रोहादिपापोत्थगुल्मादिरोगशान्त्यै कर्मविपाकोक्तप्रायश्चित्तिभिः अस्ता निरस्ताः रुजः यस्य तं द्विजं । रसेन रसायनदानेन । पूर्वप्रकृतिं आरोग्यं निन्ये । कमिव भवार्तमिव, यथा भवरोगार्तं दृष्ट्वा कश्चित्परमकारुणिको ज्ञानरूपप्रायश्चित्तदानेन पूर्वकृतब्रह्महत्यात्महत्यादिपापनिरासेनान्ते रसेन नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानानन्तादिलक्षणां प्रकृतिं नयति तथा । रसोऽत्र ब्रह्म । 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति' इति श्रुतेः ॥ (एवं सप्त गाथा उक्ताः) ॥६७॥

गाथांतिमाथार्भक आस योगभ्रष्टो द्विजस्योज्झितभोगसङ्गः ॥
संसर्गहृत्यै कृतदुष्टचेष्टः संबन्धभीत्यास्य गुरुर्न चेष्टः ॥ ६८ ॥

'अथ ह्यस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति' इति श्रुतेर्ज्ञानिनोऽपीषदन्तरत्वे न सर्वथा भयनिवृत्तिरिति कथयितुं गाथांतरमाह—अथान्तिमा गाथा कथ्यते । कश्चन योगभ्रष्टः द्विजस्यार्भकः आस । उज्झितः त्यक्तः भोगसङ्गो येन सः लोकसंसर्गहृत्यै कृताः दुष्टाः मलमूत्रोत्सर्गभक्षणरूपाश्चेष्टा येन सः । अयं पितेयं मातेति संबन्धभीत्यास्य योगभ्रष्टस्य गुरुः पिता मातापि न चेष्टो बभूव ॥ ६८ ॥

(अनुष्टुप्)

अन्तःसङ्गविसर्गेण तस्य व्यस्य भयं नयं ॥
आदेश्य विष्णुदत्तस्तं सतां प्रकृतिमानयत् ॥ ६९ ॥

विष्णुदत्तमाहात्म्यं श्रुत्वा तत्पितरौ तं बालं तद्गृहं नीत्वा प्रार्थयामासतुः । तदा विष्णुदत्तः अन्तःसङ्गत्यागेन तस्य भयं व्यस्य, दूरीकृत्य । अलेपवादाश्रयेण स्वातन्त्र्यलक्षणं नयं आदेश्योपदिश्य । तं, सतां, दुश्चेष्टारहितां प्रकृतिं आनयत् ॥ ६९ ॥

फलितमाहानुष्टुभा—

आर्यं पर्यवसानन्तु शास्त्राणां स्रोतसामिव ।
सिन्धौ ब्रह्मणि दभ्राणामदभ्राणां परेऽद्वये ॥ ७० ॥

उपसंहरति-आर्येति । हे आर्यार्जुन । दभ्राणामदभ्राणां स्वल्पानां महतां च शास्त्राणां.तु, स्रोतसां सिन्धाविव परे ब्रह्मणि पर्यवसानं विद्धि ॥७०॥

किं तद्ब्रह्मेत्यत आह- -(शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्)

ब्रह्मैवैकमिदं पुराद्वयमजं यन्माययोज्जृंभितं
रूपाख्यात्मकमेतदत्र सदसत्तत्कार्यकं कार्यकृत् ॥
मिथ्याप्येतदनुप्रवेशत इतः सत्यादिरूपं परं
तत्त्वं विद्धि धिया सुखी भव कृतं योगेन भोगेन किम् ७१

इदं प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यं नामरूपात्मकं जगत् । पुरा, सृष्टेः पूर्वं । अजं, जन्मादिविकारशून्यं । अद्वयं ब्रह्मैवैकमासीत् । ऐक्यावधारणाद्वैत-प्रतिषेधबोधकैरेकमेवाद्वितीयमिति पदैः सजातीयविजातीयस्वगतभेद-शून्यं ब्रह्मोक्तं । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्'इति श्रुतेः । ननु मायासत्वे कथमद्वयत्वमितिचेच्छक्तित्वेनावस्तुत्वेन च मायायाः पृथग्गणनानर्हत्वाद्ब्रह्मैकमेव । अस्त्वेव तथा पुराधुना तु सामानाधिकरण्येन द्वैतं प्रतिभातीति चेत्सामानाधिकरण्यं तु बाधायामप्युपपद्यते । यस्त्वदीयश्चोरः सः स्थाणुरितिवत् यत्परिदृश्यते तन्मायैव न वास्तवमिति तात्पर्यं । तथाहि गौडपादाचार्याः ॥ 'एकमेवेति चाम्नानादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ॥ अजायमानो बहुधा जायते माययैव तु' इति । किं तद्ब्रह्म ईक्षणपूर्वकं यन्मायया रूपाख्यात्मकं नामरूपात्मकमेतत् ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तं उज्जृंभितं । अत्रास्मिन्नधिष्ठाने ब्रह्मण्येकदेशे सत्, कार्यं, असत्कारणं, प्रकृतिमहत्तत्त्वाहंकारतन्मात्रारूपं, तद्विकारजातं च, तथा तत्कार्यं स्थूलभूतचतुर्दशलोक-तदन्तस्थसर्वप्राणिजातं भोजनगमनादिकार्यकृदपि मिथ्या मृषैव । मिथ्या चेत्कथं कार्यकृदिति चेत्सत्यं । मिथ्याप्येतद्ब्रह्मानुप्रवेशत एव कार्यकृत् न स्वतः । यथा राजमुद्राङ्कितकूटकार्षापणादेः सत्यत्वेन व्यवहारसिद्धि-

स्तथा ब्रह्मानुप्रवेशात्तत्कार्यंकृत्। ब्रह्मानुप्रवेशः श्रूयते च 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'इत्यादि। इतः पूर्वोक्तात्प्रकृतिविकृतिसहितात्सर्वस्माद्भूतजातात्परं असंगं यत्सत्यज्ञानानन्दरूपं तत् त्वं, चिदंशो देहेन्द्रियमनःप्राणाहंकारविलक्षणः प्रत्यगात्मासि। एतत्सूक्ष्मं गूढं वस्तु धिया विद्धि। ननु 'न तत्र चक्षुर्गच्छति' इति निषेधात्कथं धियावगन्तव्यं। बाढं, न तत्र चक्षुरित्यादिना फलव्याप्तिर्निषिद्धा। यदुक्तं 'ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता। स्वयं स्फुरणरूपत्वादाभासो नोपयुज्यते' इति। श्रुतिश्च 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुध्या' इति। किं ज्ञानेनेत्यत आह—योगेन वक्ष्यमाणेन सुखी निरतिशयानन्दरूपः, कृती कृतकृत्यश्च भव। 'एतद्बुध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' इति स्मृतेः। एवं महालाभे राज्यादिभोगेन किं प्रयोजनं न किमपीति भावः॥ ॥ ७१ ॥

कोऽसौ योग इत्यत आह—(उपजातिवृत्तम्)

यमाद्यभिज्ञोऽन्वहमासनज्ञः पीत्वेडयासुं कृतकुम्भकोऽर्कात्।
त्यक्त्वा पुनर्व्यस्तमिति त्रिकालं कालं त्रिमास्या स जयेन्नृपालम्॥

अन्वहं, अहन्यहनि सर्वदेत्यर्थः। यमनियमाभिज्ञः, पद्माद्यासनज्ञः, इडयासुं प्राणं पीत्वापूर्य, जालंधरबन्धपूर्वकं कृतः कुंभको येन सः, ततोऽर्कात्तदुपलक्षितया पिङ्गलया, त्यक्त्वा। पुनर्व्यस्तं विपरीतं यथा तथाभ्यसेत्। एतदुक्तं भवति। पिङ्गलया प्राणमापूर्य कुंभयित्वेडया शनैरेव विरेचयेन्न तु हठात्। हठात्कृते रेचके बलहानिप्रसङ्गात्। अथवा व्यस्तं बहिः कुंभकं वाभ्यसेत्। इत्येवंप्रकारेण त्रिकालं अभ्यासमाचरेत्। अनुक्तापि कुंभकसंख्या विंशतिर्ज्ञेया। पुराणान्तरे तथा दृष्टत्वात्। हे नृपार्जुन। त्रिमास्याभ्यासादलमत्यर्थं स योगी कालं जयेत् समाहितो भवेत्॥ ७२ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

न योगसिद्धिं घटशोधनाज्ञस्त्रिबन्धयुक्ताष्टककुंभकाज्ञः ॥
उपैति मुद्रादशकानभिज्ञो विज्ञोऽपि नादश्रवणानभिज्ञः ७३

घटशोधनाज्ञः, देहशुद्धिमजानन्। मूलोड्याणनजालन्धरबंधयुक्तसूर्यभेदादिकुंभकाज्ञः, शक्तिचालनादिमुद्रादशकाज्ञः, अनाहतनादानभिज्ञश्च, स्वयं विज्ञोऽपि योगसिद्धिं जीवन्मुक्तिलक्षणां नोपैति ॥ ७३ ॥

अवधिमाहानुष्टुभा—

प्राणायामोण्डगः प्राणः सपञ्चविपले पले ॥
प्रत्याहारादयो ज्ञेया द्वादशघ्नोत्तरोत्तरम् ॥ ७४ ॥

पञ्चविपलसहिते द्वे पले। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। तावत्कालपर्यन्तं, अण्डगः ब्रह्मरन्ध्रगो यदि प्राणो भवेत्तर्हि प्राणायामो भवेत्। न तु केवलमुदरमध्य एव निरोधमात्रेणेत्यभिप्रायः। द्वादशघ्नोत्तरोत्तरं प्रत्याहारादयो ज्ञेयाः। पञ्चविंशतिपलैः प्रत्याहारः। पञ्चनाडीभिर्धारणा। अहोरात्रेण ध्यानं। द्वादशदिनैः समाधिरिति ज्ञेयं ॥ ७४ ॥

प्रत्याहारलक्षणमाहानुष्टुभा—

जिते प्राणे हृदार्थेभ्यः प्रत्याहृत्याखिलेन्द्रियम् ॥
अविक्षिप्तं स्थिरीकुर्यान्मन आत्मन्यचञ्चलम् ॥ ७५ ॥

प्राणे जिते सति वशीकृते सति। हृदा, सत्वप्रधानेन चित्तेनार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यः। अखिलेन्द्रियं, सर्वाणि इन्द्रियाणि। प्रत्याहृत्येति प्रत्याहार उक्तः। अविक्षिप्तं, विक्षेपो विषयान्तरगमनं तद्रहितं यथा तथा। अचञ्चलं, प्रशान्तं शान्तरजसं मन आत्मनि स्थिरीकुर्यात् इयं धारणा ॥ ७५ ॥

(गद्यम्)

तदनु श्रुत्यनुकूलयुक्त्यनुसारी गुरूक्तं षड्लिङ्गवित्तं भागत्यागलक्षितं सोऽहमात्मेत्यभेदतः श्रुतं परात्मैकत्वं विजातीय-

प्रत्ययनिरासपूर्वकं सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणमनुक्षणं विपर्यासनिरासकृन्निदिध्यासेत् ॥ ७६ ॥

तदनु, मनःस्थिरीकरणानन्तरं। 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' इति केवलतर्कनिषेधश्रवणात् 'श्रुतिमतस्तर्कोऽनुसन्धीयताम्' इति पूर्वाचार्योक्तत्वाच्छ्रुत्यनुकूलयुक्त्यनुसारी अधिकारी। गुरुणोक्तं न तु स्वतो दृष्टं। 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इति श्रुतेः। उपक्रमादिषड्विधलिङ्गैस्तात्पर्यावधारणेन वित्तं, ज्ञातं। विरुद्धवाच्यांशत्यागाविरुद्धलक्ष्यांशग्रहणरूपभागत्यागलक्षणया लक्षितं। सोऽहमात्मेत्यभेदतोऽखण्डैकरसत्वेन नीलोत्पलविलक्षणेन श्रुतं, श्रुत्या ज्ञापितं। परं ब्रह्म आत्मा प्रत्यक्च, तयोरैकत्वं। असज्जडदुःखलक्षणविजातीयमायिकप्रत्ययनिरासपूर्वकं सत्यज्ञानानन्दादिसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणं अखण्डतैलधारावत्सांतत्येन चिन्तनं। अनुक्षणं विपर्यासनिरासकृन्निदिध्यासेत्। ध्यानप्रयोजनं विपर्यासनिरासः। यदुक्तं "विपर्यस्तो निदिध्यासेत्किं ध्यानमविपर्यये' इति ॥ ७६ ॥

(अनुष्टुब्वृत्तम्)

उपस्थिता इहाप्येताः सिद्धयो याः कुबुद्धयः ॥
ते भोगबुद्ध्याददते नृप तास्त्यज तापदाः ॥ ७७ ॥

हे नृप। कुबुद्धयो मन्दबुद्धयो ये ते भोगबुद्ध्या याः आददते। इह मोक्षमार्गे ता एताः सिद्धयः यद्यप्युपस्थिता भवन्ति तथापि परिणामे तापदास्ताः त्यज। दूरान्वयी ॥ ७७ ॥

अभ्यासपूर्वकं फलमाह शार्दूलविक्रीडितेन—

विक्षिप्तं शमयेत्समाधिसमये चित्तं लये बोधये-
दात्मन्येव न चालयेत्तदभये संस्थं न चास्वादयेत् ॥
मध्येसाररसं रसं परमितं निर्वातदीपस्थितं
चित्तं संयमितं तदेव हि मतं शान्तं समाधिं गतम् ॥ ७८ ॥

समाधिसमये विक्षिप्तं चित्तं शमयेत्। लये स्वापे गम्यमानं बोधयेत् च तच्चित्तं अभये आत्मन्येव संस्थं न चालयेत्। मध्येन्तरालावस्थायां असाररसं नास्वादयेत्। एवं लयविक्षेपकषायरसास्वादेभ्यो रक्षितं चित्तं निर्विघ्नेन संयमितं निवातदीप इव स्थितं चेत्तदेव हि समाधिं गतं अत एव परं रसं परमानन्दं इतं गतं विद्यात्। तदेव हि निश्चयेन मतं श्रीकृष्ण-शेषपूर्वाचार्याणामिति शेषः। 'दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत्' 'यथा दीपो निवातस्थ' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः॥ ७८॥

(अनुष्टुप् वृत्तम्)

योगोयं दुःखसंयोगवियोगो भोगसंगहृत्।
हृद्दर्पसर्पसर्पघ्नः सुकृताढ्यः कृतान्तकृत्॥
ब्रह्ममूर्तिः शून्यवृत्तिर्यतिः स्वात्मरतिः कृती॥
भिन्नसंशयहृद्ग्रन्थिः सद्गतिर्मेऽतिवल्लभः॥ ७९॥

ब्रह्मैव मूर्तिः यस्य सः, न तु ब्रह्मवित्। शून्या वृत्तयो यस्य सः। स्वात्मनि रतिर्यस्य सः न विषयरतिः। भिन्नाः संशयाः हृद्ग्रन्थिश्च यस्य सः। सति ब्रह्मणि गतिर्यस्य सः सद्गतिः। ईदृक् कृती कृतकृत्यो यतिः मे अतिवल्लभः। श्रुतिश्च 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिः। स्मृतिश्च 'प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति॥ ७९॥

प्रारब्धाय तनुर्यस्य जनुर्यस्य पुनर्न हि॥
न हीयतेऽस्य महिमा हिमांशुकुलजाशुभैः॥ ८०॥

ज्ञानमहिम्ना संचितक्रियमाणकर्मण एव लयः प्रारब्धं त्ववशिष्यत इत्याह—प्रारब्धाय प्रारब्धमेव भोक्तुं। तनुर्यस्य बाधितानुवृत्या तिष्ठति। तर्हि ततः पुनर्जन्म वा नेत्याह यस्य पुनर्जनुर्जन्म न हि भविष्यति। अविद्याकामकर्मबीजाभावात्। हे हिमांशुकुलजार्जुन। अशुभैः उप लक्षणाच्छुभैश्च कर्मभिः अस्य ज्ञानिनो महिमा न हीयते 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्' इति श्रुतेः॥ ८०॥

राजन्युञ्जन्त्वमप्येवं कार्तवीर्य कृती भव ॥
भवदाज्ञा मतेत्युक्त्वा गत्वा दध्यौ गुहां महान् ॥८१॥

हे कार्तवीर्य राजन् । त्वमप्येवं युञ्जन्नभ्यसन्कृती कृतकृत्यो भव। इति श्रीदत्तगुरुणोक्तः महान् अधिकारी अर्जुनः भवदाज्ञा मे मतेत्युक्त्वा प्रणम्य गुहां गत्वोक्तप्रकारेण दध्यौ ॥ ८१ ॥

(अनुष्टुप् वृत्तम्)

भूयो भूयोऽभ्यसन्नभ्यस्त्रिमासं स समाहितः ।
तच्छशंसेत्य गुरवे रवेस्तुल्याय सन्नतः ॥ ८२ ॥

स सभ्योऽर्जुनः पुनः पुनरभ्यसन् त्रिमासं समाहितोऽभून् तत उत्थाय गुरुसमीपमेत्य सम्यङ् नतः सन रवेस्तुल्याय गुरवे श्रीदत्तात्रेयाय तच्छशंस कथयामास ॥ ८२ ॥

(अनुष्टुप् वृत्तम्)

मुक्तो गुर्वाज्ञयासक्तो योगयुक्तोऽभवन्पुनः ।
भक्तो युक्तोऽपि वर्षेण हर्षेणोत्थापितः मता ॥ ८३ ॥

असक्तो विषयासक्तिरहितो । गुर्वाज्ञया मुक्तोऽर्जुनः पुनर्योगयुक्तोऽभवत् । तदा युक्तोऽपि एकवर्षं समाधिस्थोऽपि भक्तोऽर्जुनः सता भगवता श्रीदत्तात्रेयेण वर्षेण हर्षेणोत्थापितः न तु स्वयमुत्थितः ॥८३॥

गुरुराह महामतेऽत्र त्वं वद किं वा अनुभूतमुद्गतं ।
न रहो हि चिरं परंतप स्थितिरुर्वीश विना परं तपः ॥८४॥

गुरुः श्रीदत्त आह । तमिति शेषः । उत्कृष्टा गतिर्यस्य तत्संबुद्धौ । महती मतिर्यस्य तत्संबुद्धौ । हेऽर्जुनात्र किं अनुभूतं तत् वै निश्चयेन वद । परान्कामादिशत्रून्तापयतीति तत्संबुद्धौ हे परंतप । हे उर्वीश योगभूमिपालक । हि यस्मात्परं तपो विना 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप' इत्युक्तलक्षणं विना चिरं रहः एकान्तस्थितिर्न घटते अतः किमनुभूतं तद्वद ॥ ८४ ॥

उत्तरमाह द्वाभ्याम् -

नृप आह महानुभाव ते कृपया मय्यहहा समाहिते ।
त्रिपुटीं न पटीयसी मतिर्धृतिमत्यप्यज वेद भेदहृत् ॥८५॥

नृपः आह । हे महानुभाव । ते कृपया मयि समाहिते सति । पटीयसी अतिकुशला । धृतिमती धारणावत्यपि । द्वैतभेदहृदपि । मम मतिः सूक्ष्माग्र्या बुद्धिः ध्यातृध्यानध्येयलक्षणत्रिपुटीं न वेद ॥ ८५ ॥

मनसा सह पञ्च पञ्च च प्रिय गावः स्थिरतां गता स्थिता ।
मतिरप्यतिहर्ष उत्थितः स्मर एतामनुवृत्तिमीश्वर ॥ ८६ ॥

हे प्रिय भगवन् । मनसा सह गावः, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि स्थिरतां गतानि । मतिरपि स्थिरतां गता । योगसिद्धिलक्षणमिदं । श्रुतिश्च 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिं ॥ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्' इति । इतोऽपि अतिशयितो हर्षो यस्य सोऽतिहर्षः उत्थितोऽहं हे ईश्वर एतां अनुवृत्तिं, वृत्तीनामनुवृत्तिं स्मरे । ननु स्मरणस्यानुभवपूर्वकत्वात्तदानीं वृत्त्यनुपलंभात्कथं अनुवृत्तिस्मरणमिति चेत्तदानीं विशेषवृत्त्यभावेऽपि प्राथमिकप्रयत्नात्तत्र सामान्येनावस्थानं स्मर्यते । 'वृत्तयस्तु तदानीमज्ञाता अप्यात्मगोचराः । संस्कारादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थितात् । वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु यत्नात्प्राथमिकादपि । अदृष्टासकृदभ्याससंस्कारसचिवाद्भवेत्' इति ॥ ८६ ॥

इमं सिमंक्षयानन्दह्रदमेत्य सुखांबुधिम् ।
गतोऽस्मि विगतोपाधिराधिव्याधी न मे सुधीः ॥ ८७ ॥

त्रिविधतापशान्तये सिमंक्षया स्नानेच्छया । इमं योगिगोचरं आनन्दह्रदमेत्य विगतोपाधिः सन्सुखांबुधिं, निरतिशयानन्दं गतोऽस्मि । भो सुधीः आधिव्याधी मे न शिष्टौ ॥ ८७ ॥

आलिंग्यालिंग्यधीशस्तं शस्तं प्राह नृपार्जुन ।
प्रजाः प्रजाधिभूः शाधि गच्छ गच्छ न ते द्वयम् ॥८८॥

आलिंगीनां परमहंसानामधीशः श्रीदत्तः । तमर्जुनमालिंग्य । शस्तं प्रशस्तं यथा तथा प्राह । हे नृपार्जुन त्वं प्रजाधिभूः प्रजानायकः । अतः प्रजाः शाधि नीत्या शिक्षय । गच्छ गच्छ, राष्ट्रमिति शेषः । तर्हि लेपो भवेदत आह विरक्तस्य ते द्वयं. द्वैतं तत्कृतहर्षामर्षादि नास्ति ॥ ८८ ॥

कथं संगो न बाधक इत्यत आहानुष्टुभा—

अन्तःसङ्गविहीनस्य बहिःसङ्गो न बाधकः
धर्मं चर परार्थं तु क्वचिद्व्यस्तं बहिश्चर ॥ ८९ ॥

रागादिपरिहारेणान्तःसङ्गविहीनस्य बहिःसङ्गो बाधको न भवेत् । स्वयं कृतार्थोऽपि त्वं परार्थं लोकसङ्ग्रहार्थं धर्मं चर । एवं सन्नपि लोकबाधानिरासार्थं तु क्वचिद्बहिर्व्यस्तं विपरीतं चर आचर । यदुक्तं 'तथा वर्तेत वै योगी सतां धर्मसदूषयन् । यथा जनावमन्येरन्' इत्यादि ॥ ८९ ॥

भजांघ्रिं मे यथा देही यजाद्यं मां यथा गृही ।
त्यजासक्तिं नष्टभव द्विजादेरर्चको भव ॥ ९० ॥

यथा देही दास्येन भजते तथा देहाभिमानरहितोऽपि परप्रेम्णा मेंऽघ्रिं पदं भज । फलार्थी यथा गृही तथा फलाभिमानरहितोऽप्याद्यं सर्वकारणं मां यज्ञैर्यज । हे नष्टभव, निवृत्तसंसारभ्रम । कर्मान्त्यासक्तिं त्यज । द्विजगुर्वादेरर्चको भव ॥ ९० ॥

तथेत्याज्ञां प्रगृह्यापि श्लथच्चित्तोंऽघ्रिदत्तदृक् ।
दत्तदृग्जातमुदयं नैच्छत्यक्तुं महोदयम् ॥ ९१ ॥

तथेत्याज्ञां प्रगृह्यापि अयं राजा प्रेमभरातिरेकेण श्लथत् चित्तं यस्य । अंघ्र्योर्दत्तपदयोर्दत्ता दृग्येन सः । दत्तदृशा दत्तदर्शनेन जाता मुत्

आनन्दो यस्य स तथाभूतोऽर्जुनः। श्रीदत्तसंयोगलक्षणमहोदयं त्यक्तुं नैच्छत् ॥ ९१ ॥

सदयं हृदयं यस्य तेन प्रस्थापितोऽपि सः।
वाचा मोचातिरसया स्थितश्चित्र इवाग्रतः ॥ ९२॥

यस्य सदयं हृदयं तेन। मोचा, पक्कं रंभाफलं। ततोप्यतिरसया मिष्टवाचा गच्छ गच्छेति प्रस्थापितोपि सोऽर्जुनः चित्र इव काष्ठपुत्तिकेवाग्रतः श्रीगुरोरग्रभागे स्थितः ॥ ९२ ॥

(उपजातिवृत्तम्).

प्रस्थापयामास पुनः सहासं प्रभुस्ततः प्राप नृपः स्ववासम्।
नवोदयं चंद्रमिव प्रजास्तं पपुर्दृशागाच्च तदाधिरस्तम् ॥९३॥

ततः पुनः श्रीदत्तः। तमर्जुनं हासेन सहितं यथा तथा प्रस्थापयामास। अयं भावः। मत्प्रसादादतीतमायोऽयं नेच्छत्यतः कंचित्कालं परोपकारार्थमेतेन राज्य एव स्थातव्यमिति प्रभुणा किञ्चिन्मायालेशः प्रेरित इति वक्तुं सहासमित्युक्तं 'हासो मोहकरी माया' इति प्रसिद्धेः। ततः नृपः स्ववासं राष्ट्रं प्राप। नवोदयं चन्द्रमिव तं प्रजाः दृशा पपुः। तदाधिः तासां आधिश्चास्तं अगात् ॥ ९३ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

चक्रे स यज्ञाञ्छशिवंशकेतुरगर्वकामः सुरवंशकेतुः।
अकम्पतर्तेऽप्यनिलं तदैव स्थिरासनस्थोपि भृशं सदैवः ॥९४॥

शशिवंशकेतुः सोमवंशध्वजः। अगर्वकामः अभिमानफलाभिसन्धिरहितः। सः यज्ञान् चक्रे। तदा सदैवः देवैः सहितः। सुरवंशकेतुरिन्द्रः स्थिरासनस्थोऽपि अनिलमृतेऽपि वायुना विनापि भृशमकम्पत। वंशयष्टिध्वजस्तु वातेन कम्पते नायं तथेति कारणेन विना कार्योत्पत्तिर्विभावना यज्ञैरिन्द्रवैवायं मत्पदं अपहरिष्यतीति भीत्या देवेन्द्रोप्यकंपतेति भावः ९४

(उपजातिवृत्तम्-)

तत्सत्वहृत्यै सुरनोदितोऽर्को भूत्वातिथिः प्राप नृपाधिपौकः ।
नृपादुपादाय स वृक्षभिक्षां नृपं स निन्ये मुनिशापशिक्षाम्॥९५॥

तस्यार्जुनस्य सत्वहृत्यै सुरैरिन्द्रादिदेवैर्नोदितोऽर्कः सूर्यः अतिथिर्भूत्वा नृपाधिपस्य ओकः गृहं प्राप । स नृपान् सप्तद्वीपवृक्षभिक्षां उपादाय नृपमर्जुनं मुनिशापशिक्षां निन्ये। एवं हि स्मर्यते सूर्यो वृक्षभिक्षामुपादायार्जुनायाक्षय्येषुधीर्ददौ ततोऽर्जुनः सूर्याज्ञया तान्बाणान्पञ्चशतधनुर्भ्यो विससर्ज तैर्बाणैर्वृक्षाः शुष्कतां गतास्तानग्निरूपेण सूर्योऽभक्षयत् तदा समाधिविरमे वसिष्ठो मुनिः दग्धान्स्वाश्रमवृक्षान्दृष्ट्वा शिष्यमुखेनार्जुनबाणवर्षं श्रुत्वा कुपितः सन् विप्रहस्तेनायं मरिष्यतीति शशापेति ॥ ९५ ॥

(गद्यम्)

ततो दैववशादुद्धतेन तेन पराजिता देवता अपराजितमुपेत्याभिष्टूय ख्यात्याधिकात्तन्मृतिं कल्पयामासुः ॥ ९६ ॥

ततो विधिवशादुद्धतेन तेनार्जुनेन पराभूता इन्द्रादिदेवाः । अपराजितं विष्णुं उपेत्य, तमभिष्टूय ख्यात्याधिकात्तस्यार्जुनस्य मृतिं मरणं कल्पयामासुः ॥ ९६ ॥

(गद्यम्)

अथ ह किल गाधिभूभृति वने निवसति सति परिणयार्थं भृगुणादिष्ट ऋचीको योगप्रभावाद्वरुणादाहृतश्यामकर्णाश्वसहस्रं शुल्कत्वेन राज्ञे प्रतिपाद्य स्त्रीमुख्यां सत्यवत्यभिख्यां तत्तनयामुपयेमे ॥ ९७ ॥

अथ विष्णुवरदानानन्तरं कथान्तरमुपक्रमते । ह किलेति निपातौ प्रसिद्धिद्योतनार्थौ । अपुत्रे गाधिभूभृति वने निवसति सति त्वं विवाहं कुर्विति परिणयार्थं भृगुणा आज्ञप्त ऋचीकऋषिः योगसामर्थ्यात् वरुणं

गत्वा वरुणादानीतश्यामकर्णाश्वसहस्रं शुल्कत्वेन गाधिराज्ञे दत्वा स्त्रीवर्यां सत्यवतीनामिकां तस्य राज्ञस्तनयां उपयेमे ॥ ९७ ॥

(गद्यम्)

स्वस्या मातुश्चानुरूपपुत्राप्तये स्नुषार्थितेन भृगुणा कारितपुत्रकामेष्टिचरुप्राशनव्यत्ययेन जनिष्यमाणपुत्रव्यत्यासं निवेद्य स्नुषाप्रार्थनया तत्पुत्रस्यर्षित्वं पौत्रस्य क्षत्रत्वं चाकारि ॥९८॥

आत्मनो मातुश्च योग्यपुत्राप्तये भृगुणा कारितपुत्रकामेष्टिसंबन्धिचरुप्राशनस्य मातुश्चरुः पुत्र्या पुत्र्याश्च मात्रा भक्षित इति व्यत्ययेन जनिष्यमाणपुत्रयोर्व्यत्यासं स्नुषायै निवेद्य स्नुषाप्रार्थनया मैवं क्षत्रः पुत्रो भवतु कामं पौत्रो भवत्वित्येवंरूपया तस्याः पुत्रस्यार्षित्वं पौत्रस्य क्षत्रत्वं च भृगुणा कल्पितं ॥ ९८ ॥

विश्वामित्रो गाधिपुत्रो मन्त्रदृक्क्षत्रियोऽपि सन् ।
चरुप्रभावात्तपसा ब्रह्मर्षित्वं गतो मतः ॥९९॥

गाधिराजपुत्रः विश्वस्य मित्रः विश्वामित्रः । मित्रे चर्षावित्यानङ् । क्षत्रियोऽपि सन् चरुप्रभावात्तपसा ब्रह्मर्षित्वं गतः । मतः सर्वमान्यः मन्त्रदृग् मन्त्रद्रष्टा बभूव । 'तान्विश्वामित्रेण दृष्टान्वामदेवोसृजत' इत्यादिश्रुतेः ॥ ९९ ॥

जमदग्निः सत्यवत्याः शम्या अग्निरिवाभवत् ।
शिवांशो मन्त्रदृग्ववे शिवांशां रेणुकां सतीम् ॥१००॥

शम्या अग्निरिव तेजस्वी सत्यवत्याः सकाशात् शिवांशः जमदग्निरभवत् । स मन्त्रदृक् मन्त्रद्रष्टा । शिवांशां पार्वतीकलां रेणुकां सतीं वव्रे ॥ १०० ॥

पञ्चासन्तत्सुताः ख्याताः पञ्चाग्नय इवार्चिताः ।
रामोऽन्तिमोऽत्र परमो धीरो वीरोऽतिशूरजित् ॥१०१॥

दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयसभ्यावसथ्यपञ्चाग्नय इव तयोः सुताः ख्याताः लोकप्रथिताः। अर्चिताः लोकपूजिताः। पञ्च आसन्। अत्र एषां मध्येऽन्तिमः धीरः समरधीरः। वीरः शत्रुजेता। नाम्ना रामः परमः विष्णुरवतीर्णः 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परम' इति श्रुतेः॥ १०१॥

(आर्या)

सस्त्रीकदेवगायकरतिकौतुकदृष्टिदूषिता माता॥
ताताज्ञयेन हता येन स साक्षात्पयोब्धिजामाता १०२

गङ्गामध्ये नावि स्त्रीसहितगन्धर्वरतिदर्शनदूषिता माता रेणुका। तातेन जमदग्निना इमां दुष्टां जहीत्याज्ञप्तेन येन हता स रामः साक्षात्पयोब्धिजामाता विष्णुरेव॥ १०२॥

तातप्रसादतः पुनरपि येनोत्थापिता मृता माता॥
प्राप्ता चायुष्मत्ता जयिताऽस्य गुणस्य को भवेन्माता॥

पूर्वं तातेन ज्येष्ठपुत्रेभ्य उक्तं इमां घातयतेति। तैर्नेति प्रत्युक्तेन तातेन(ते)दग्धाः। रामेण तु सद्य एव हता ततो जमदग्निः प्रसन्नोऽभून् तदा तातैतान्जीवयेति तातं प्रसादयामास तदा तातस्तान्जीवयामासेति पुराणे प्रसिद्धं। येन रामेण तातप्रसादतः मृतापि माता पुनरप्युत्थापिता। आयुष्मत्ता दीर्घजीवित्वं, सर्वत्र जयिता च प्राप्ता। अस्य रामस्य गुणस्य माता प्रमापकः को भवेन् न कोऽपि॥ १०३॥

(उपजातिवृत्तम्)

शिवाप्तविद्ये शिवतातभक्ते यातेऽटवीमाश्रमगः प्रसह्य।
जहार भूपोऽप्यृषिकामधेनुं निन्ये वशं यो निजकामधेनुम् १०४

अथार्जुनवधप्रसङ्गमाह—शिवाच्छङ्करादाप्ता विद्या येन तस्मिन्। शिवरूपितातस्य जमदग्नेर्भक्ते रामेऽटवीं वनं याते सति। जमदग्नेराश्रमगो भूपोऽर्जुनोऽपि प्रसह्य, हठादेव। मुनिकामधेनुं जहार। कोऽसौ यः

प्रसिद्धः कार्तवीर्योऽर्जुनः निजकामधेनुं भक्तकामधेनुं दत्तं परभक्त्या वशं निन्ये ॥ १०४ ॥

(अनुष्टुप्)—

रामः स्वमाश्रमं प्राप्य ज्ञात्वा धेनुं हृतां नृपं ।
हन्तुं प्राप तमालोक्य राजा बलमचोदयत् ॥ १०५ ॥

स्पष्टम् ॥ १०५ ॥

(अनुष्टुप्)

एतै रंहस्विगन्धर्वपदोत्क्षिप्तकुपांसुभिः ।
पांसुघ्न्यप्यमलापापा कृता मन्दाकिनी किल ॥ १०६ ॥

कथं सैन्यमचोदयत् तदाह त्रिभिः । एतैः वक्ष्यमाणैः रंहस्विनो वेगिनश्च ते गन्धर्वा अश्वाश्च तेषां पदैः खुरैः उत्क्षिप्ताश्च ते कोः पृथिव्याः पांसवो धूल्यस्तैः । पांसुघ्नी दोषहन्त्री । स्वयं अमलापि मन्दाकिनी वियद्गङ्गा । अपापा कृता । विरोधाभासोऽयं । अपगताः आपः यस्याः सा निरुदका कृता किलेत्यनयातिशयोक्त्याऽश्वबाहुल्यं द्योत्यते ॥१०६॥

(अनुष्टुप्)

पद्मिभिः सप्तधोत्सृष्टैर्दानोदैश्च सुगन्धिभिः ।
मुनेः पृथ्वी गन्धवतीत्युक्तिः सार्था कृता स्फुटम् ॥ ७ ॥

पद्मिभिर्गजैः सप्तधोत्सृष्टैस्त्यक्तैः सुगन्धिभिर्दानोदकैः । गन्धवती पृथ्वीति गौतममुनेरुक्तिः स्फुटं सार्था कृता ॥ १०७ ॥

(अनुष्टुप्)

तयोस्तु कलहात्पूर्वमन्योन्यं विजिगीषताम् ।
स्यन्दनानामिभाश्वानां ध्वनीनां कलहो महान् ॥ ८ ॥

तयोः रामार्जुनयोः कलहाद्युद्धात्पूर्वं अन्योन्यं परस्परं विजिगीषतां विशेषेण जेतुमिच्छतां । रथानां गजाश्वध्वनीनां च महान् कलह आसीत् ॥ १०८ ॥

(अनुष्टुप्)

विलोक्य गर्जदुद्वेलजलध्युपमितं चलम् ।
बालो मुनेर्बलमलं तुमुलं युयुधे बलात् ॥ ९ ॥

मुनेर्बालो रामः । गर्जन्चासौ उद्गतवेलजलधिश्च तेनोपमितं चलं बलं सैन्यं विलोक्य । बलात् पितृवरबलात् । अलं अत्यर्थं तुमुलं यथा तथा युयुधे ॥ १०९ ॥

(अनुष्टुप्)

वडवातनयः खण्डपिण्डाशीतीर्ष्ययागताः ।
वडवातनयाः खण्डपिंडाः संतो मृतं गताः ॥ १० ॥

अयं रामः वडवातनयोऽपि नास्मत्सदृशः किन्तु खण्डपिण्डाशी आकण्ठं खण्डलड्डुकभक्षक एवेतीर्ष्ययाऽऽगताः वडवातनया अश्वाः । अश्विनी विप्रभार्या च वडवेत्यभिधानात् । ते निषादिभिः सह, खण्ड-पिण्डा भग्नदेहाः सन्तो । मृतं मृतिं । नपुंसके भावे क्तः । मृता इत्यर्थः ॥ ११० ॥

(रथोद्धतावृत्तम्)

एकया परशुतिग्मधारया राम आगतमितस्ततो रयात् ।
पञ्चधारतुरगौघमोञ्जसा सञ्जघान घनगर्जनोऽञ्जसा ॥ १११ ॥

'आस्कन्धितं धोरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतं । गतयोमूः पञ्चधारा' इत्युक्ताः पञ्चधारा गतयो येषां तेषां तुरगाणां ओघं । ओञ्जसा, झटिति । इतस्ततो रयाद्वेगादागतं । एकया परशोस्तीक्ष्णधारया । घनस्य गर्जन-मिव गर्जनं यस्य स रामः अञ्जसा शीघ्रमेव सञ्जघान ॥ १११ ॥

(शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्)

यद्भीत्या सरथे कृते च विरथेप्याधोरणेधो रणे-
जघ्नेशेषबलं तदायुधमसृङ्नद्यस्ततः सुस्रुवुः ॥

चर्मान्त्रतंयुता मृतेभपुलिनाश्छिन्नांघ्रिहस्ताहयो
घोरा आमिषकर्दमा हतहयग्राहाः शिरःकच्छपाः ॥११२॥

यद्भीत्या रामभयेन, कर्त्रा । रथेन सहितः सरथो रथी तस्मान्विरथे कृते सति । आधोरणे हस्तिपके । रणे अधः भूतले कृतेपि सति । तदायुधं परशुः । अशेषबलं जघ्ने । न तु रामस्य सङ्कटमुपस्थितमिति भावः । ततो रणात् । असृङ्नद्यः रक्तनद्यः । सुस्रुवुः । कथंभूताः चर्माण्येवान्त्रास्तैर्युताः । मृतेभाः, मृतगजाः, पुलिनानि यासु ताः । छिन्नाः वीरादीनामंघ्रयो हस्ताश्च त एवाहयः सर्पा यासु ताः । आमिषमेव कर्दमो यासु ताः । हतहया एव ग्राहा नक्रादयो यासु ताः । वीरशिरांस्येव कच्छपा यासु ताः । अतएव घोरा भयंकर्यः ॥ ११२ ॥

सैन्ये हतेर्जुन एत्य युयुध इत्याहानुष्टुभा—

किरीटी कुण्डली छत्री प्रतापी दुर्धरो रथी ।
सहस्रकर एत्यात्र मित्रवद्युयुधेऽर्जुनः ॥११३॥

किरीटादियुक्तोऽर्जुनः रणमेत्य । मित्रवद्युयुधे न तु शत्रुवत् । पूर्वमेव ख्यात्याधिकान्मे वधो भूयादिति प्रार्थितत्वाद्रामस्यापि विष्णुरूपत्वात् । यद्वा केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटीत्यादित्यहृदये उक्तत्वान् किरीटी कुंडली छत्री प्रकृष्टस्तापो यस्यात्युष्णोऽत एव दुर्धरः । रथी रथारूढः । 'हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन्' इति श्रुतेः। सहस्रं कराः किरणाःयस्य सः ईदृशेन मित्रेण, द्युमणिना तुल्योऽर्जुनः ॥११३॥

अर्जुनस्यार्जुनस्येव स्कन्धान्स्कन्धानिवाच्छिनत् ।
रामो भूयोऽपि जातान्तान्तन्निर्गममशोषयत् ॥११४॥

अर्जुनवृक्षस्येवार्जुनस्य स्कन्धान् शाखा इव स्कन्धान्भुजान् रामोऽच्छिनत् छिन्ना अपि पुनरुत्पन्नाः । भूयो जातानपि तानाच्छिनत् । एवं पुनः पुनः । ततः क्रुद्धो राम आग्नेयास्त्रेण तेषां भुजानां निर्गमं उरःस्थितभुजोत्पादकं बीजं अशोषयत् ॥ ११४ ॥

मम देहान्तकाल उपस्थित इति मत्वा तदार्जुनो भगवन्तं दृध्या-विलाहोपजाता—

तदास्मरद्दत्तमकुण्ठचित्तो येनापवर्गस्तु पुराप्युपात्तः ।
कृत्तोऽपि मूर्धा न नृपेण वित्तः स्वाभेदतो ध्यात इहापि दत्तः ११५

येनार्जुनेनापवर्गः मोक्षस्तु पुरापि पूर्वमेवोपात्तः, स तदाऽकुण्ठचित्तः सन्दत्तं अस्मरत् । इहाप्यन्तकालेऽपि स्वाभेदतः प्रत्यगभिन्नपरमात्मरूपेण दत्तः ध्यातः । अतः नृपेणार्जुनेन रामपरशुधारया कृत्तोऽपि छिन्नोऽपि मूर्धा न वित्तः ज्ञातः, श्रीदत्तभावं गत इति तात्पर्यम् । स्मृतिश्च 'अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ॥ यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः' इति ॥ ११५ ॥

(अनुष्टुप् वृत्तम्)

हत्वा नृपं गृहीत्वा गां राम आश्रममश्रमः ।
एत्य ताताय तत्प्राह स हाऽमद्दन आह तम् ॥ ११६ ॥

स्पष्टम् ॥ ११६ ॥

असहनत्वमाह दशेति—(अनुष्टुप्)

दशश्रोत्रियवद्राजा तद्धन्तुस्तीर्थसेवनात् ।
शुद्धिस्त इति रामोऽपि तथेत्युक्त्वा तथाचरत् ॥ ११७ ॥

स्फुटम् ॥ ११७ ॥

क्षत्रकुलसंहरणहेतुमुपक्षिपति स्वागतया—

अर्जुनस्य तनया अनयास्ते प्राप्य यत्र सह रेणुकयास्ते ।
योप्युपास्य विधिवज्जमदग्निं तं विजघ्नुरग्निवज्जमदग्निम् ११८

योऽपि विधिवज्जमदग्निं प्रदीप्ताग्निं उपास्य । रेणुकया सह यत्रास्ते तं देशं । अनया अन्यायवर्तिनः । ते अर्जुनस्य सुताः । प्राप्य तं जमदग्निमग्निवज्जघ्नुः ॥ ११८)

रामकरेणेत्यर्थः । अमी शत्रवः हतकाया भवन्ति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ १२२ ॥

इति सत्यां रुदत्यां तत्पुत्रो राम उपेत्य तत् ।
सर्वं श्रुत्वानुतप्तः सन्प्राह गुर्वहितोऽस्म्यसन् ॥१२३॥

स्पष्टम् ॥ १२३ ॥

गुरोरहितत्वं दर्शयन्शत्रुघातं प्रतिजानीते रथोद्धतया –

हन्त हन्त बत तात तेऽहितो जात एष न सुतो यतो मृतः ।
त्वं ततःखलकुलातिलाञ्जलैः शुद्धिरस्य न पितस्ततोऽन्यतः १२४

हन्त हन्त बतेति खेदार्तिदैन्ये च । हे तात एषः ते अहितः शत्रुर्जातः यतो निमित्तात्त्वं मृतस्ततः एष ते सुतो न खलु । ततः खलकुलान्येवातिलास्तैः खलकुलतिलाञ्जलिभिः अस्य मम शुद्धिर्निष्कृतिः भो पितः ततोऽन्यतः प्रायश्चित्तादिभिर्नास्य शुद्धिः ॥ १२४ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

इति प्रतिज्ञाय वधाय तेषां रामोऽचिराय प्रययावशेषां ।
धरां करिष्यन्ननृपां कृपांशमप्यस्पृशन्प्राप नृपाधिपाभान् १२५

इति तेषां वधाय प्रतिज्ञाय तुमर्थाच्चेति चतुर्थी । रामोऽचिराय शीघ्रं अशेषां धरां अनृपां करिष्यन् । कृपालेशमप्यस्पृशन्सन्नर्जुनपुत्रान्प्राप ॥ ॥ १२५ ॥

कथं प्रापेत्यत आह प्रहर्षिण्या–

ब्रह्माण्डान्निजजठरस्थितानन्तान्विस्मृत्य प्रपदभराच्चरन्ननन्ताम् ।
तोयस्थान्तरिमिव चालयन्महात्मा जघ्नेरान्सपदि महारिधामहात्मा ॥ १२६ ॥

निजजठरस्थितान् अनंतान्ब्रह्माण्डान्विस्मृत्य । चरन्वेगेन धावन् । तोयस्थां तरिं नावमिवानन्तां भूमिं प्रपदभरात् चालयन् । महान्व्यापक

आत्मा देहो यस्य सः। महान्तश्च तेऽरयश्च महारयः तेषां धाम प्रभावं हन्तीति महारिधामहः ईदृश आत्मा यस्य सः रामः। सपदि तत्क्षणं अरीनर्जुनपुत्रान्जघ्ने ॥१२६॥

कथं हतवानित्यत आह योगिन्या—

अतितीक्ष्णपरश्वधेनताननतानाशु रणे द्विधा कृतान्।
भुवि भूतगणाय सोर्पयन्निनदो यस्य च गां व्यकम्पयत् १२७

अतितीक्ष्णपरशुना द्विधा कृतान् अनतानननम्रान् तान् रिपून् रणे भुवि भूतगणाय बलित्वेन स आशु अर्पयत् यस्य च निनदः गां भूमिं स्वर्गं वा व्यकम्पयत् ॥ १२७ ॥

तदा मयूरोपि चकित इत्याह मत्तमयूरया—

विद्युद्भास्वत्स्वं परितोस्त्रं विधुनानं मेघध्वानं मेघरुचोऽलं हृतमानम्। दृष्ट्वा मेघो भुव्यवतीर्णः किमिहास्ते मत्वापीत्थं
मत्तमयूरा ननृतुस्ते ॥ १२८ ॥

विद्युद्वत् भास्वत् देदीप्यमानं अस्त्रं परश्वायुधं स्वं परितः स्वस्य परितः आसमंतात् विधुनानं चालयन्तं। मेघस्य ध्वान इव शब्द इव ध्वानो यस्य तं मेघरुचः मेघकान्तेः हृतः मानो येन तं अतिश्यामं तं रामं दृष्ट्वा अयं मेघः इह भुवि आस्ते किं इत्थं मत्वापि ये मत्तमयूरास्ते ननृतुः ते हि मेघालोकनान्नृत्यन्ति। गुरुरपि मत्तमयूरा। सूच्यर्थसूचनान्मुद्रा ॥ १२८ ॥

(अनुष्टुप्)

स जयश्रियमुद्वाह्य ग्राहाम्बामेत्य भूभृतः।
त्रिसप्तकृत्वा हत्वास्त्रैस्तर्पये पितृमुक्तये ॥ १२९ ॥

स्फुटार्थः ॥१२९॥

(अनुष्टुप्)

इति प्रतिज्ञां कुर्वन्तं सुतं प्राह प्रसूः पुरा ।
कृत्वौर्ध्वदैहिकं नौ त्वं प्रतिज्ञातमृतं कुरु ॥ १३० ॥

स्फुटार्थः ॥ १३० ॥

(अनुष्टुप्)

तुलायामेकतस्तातं मृतं मामेकतस्तथा ।
धृत्वावाचीं दिशं याहि यत्र श्रोष्यसि खाद्वचः ॥१३१॥

अवाचीं दक्षिणां । खादाकाशात् ॥ शेषं स्फुटम् ॥ १३१ ॥

(अनुष्टुप्)

तत्राचार्यं विमातृस्थं लब्ध्वानुगमनं मया ।
कार्यं नौ कर्म ते कार्यं कार्यं सिद्ध्येत्ततस्तव ॥१३२॥

स्फुटः ॥ १३२ ॥

(उपजातिः)

तथेति रामोऽपि तथैव गत्वा श्रुत्वा खवाणीं रमणीं गुणीशः ।
गत्वाश्रमं मातृगिरा पवित्रं दृष्ट्वाश्रमं तत्र मुदात्रिपुत्रम् १३३
विचित्रगात्रं शतपत्रनेत्रं वृत्रघ्नमित्रं करुणैकपात्रम् ।
अङ्के कलत्रं परिगृह्य चित्रं क्रीडन्तमेतं स ददर्श सत्त्रम् ॥१३४॥

गुणिनामीशः रामः तथेति मातृवचः स्वीकृत्य तथैव तेन प्रकारेणैवावाचीं दिशं गत्वा भो राम त्वमत्र तिष्ठेति रमणीं खवाणीं श्रुत्वा इममाश्रमं प्रविशेति मातृगिरा रेणुकावाक्येन आश्रमं यथा तथा गत्वा पवित्रमाश्रमं दृष्ट्वा तत्राश्रमे विचित्रं गात्रं यस्य शतपत्रे कमले इव नेत्रे यस्य । वृत्रघ्नस्येन्द्रस्य मित्रभूतं करुणायाः एकं मुख्यं पात्रं अङ्के उत्सङ्गे चित्रं कलत्रं मायामयं परिगृह्य क्रीडन्तं सत्त्रं साधुतारकं एतं अत्रिपुत्रं स रामो मुदानन्देन ददर्श ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

प्रार्थयतेऽनुष्टुभा—

भर्त्रा सह गमे मात्रा प्रार्थितो भगवान्भवान् ।
तत्राचार्यो भवत्वौर्ध्वदेहिकेऽपि च कर्मणि ॥ १३५ ॥

स्फुटः ॥ १३५ ॥

इत्यर्थितोऽपि रामेण क्रमेण ख्यापयन्नयं ।
सन्निष्ठां तमसन्निष्ठामिव यातो मतोऽवदत् ॥ १३६ ॥

अयं दत्तः रामेणेति उक्तप्रकारेणार्थितः क्रमेण सन्निष्ठां ख्यापयन् असन्निष्ठां यात इव तं राममवदत् यद्वा सन्निष्ठांतं नयं नीतिं ख्यापयन् यतो मतः सर्वमान्यः ॥ १३६ ॥

तदेवाह अनुष्टुभा—

य आचिनोति शास्त्रार्थं तथाचरति यः स्वतः ।
आचारे स्थापयत्यन्यान्सैवाचार्यो न चेतरः ॥१३७॥

आचिनोति सञ्चिनोति । शेषं सुगमम् ॥ १३७ ॥

अहं परिग्रहं त्यक्त्वा वृत्वात्मरतिमक्रियः ।
वर्ते स्वच्छन्द आनन्द आचार्यत्वं कथं मम ॥ १३८ ॥

परिग्रहं पत्नीं त्यक्त्वाऽऽत्मरतिं रतिसाधनभूतां स्त्रियं वृत्वाऽक्रियः नियतकर्मरहितः इति बाह्यार्थः। आन्तरार्थस्तु परिग्रहं आदानं आत्मन्येव रतिं प्रीतिं । ज्ञानमाहिम्नाक्रियः विधिनिषेधातीतः स्वस्मिन्छन्दोऽभिलाषो यस्येदृश आनन्दे वर्ते ॥ १३८ ॥

(अनुष्टुप्)

नग्न उन्मत्तवद्वर्ते धर्माधर्मविवर्जितः ।
तिष्ठे वने वनचरप्रियोऽस्पृश्योऽस्त्यवाच्य इत् ॥१३९॥

बाह्यार्थः स्फुटः । आन्तरार्थस्तु नग्नः निरावरणः उन्मत्तवत् नतून्मत्तः । अतो धर्माधर्मतत्फलवर्जितः वनेऽरण्ये वननीये संभजनीये

वा ब्रह्मणि वर्तिष्ठे वनचराणां तापसानां ज्ञानिनां वा प्रियः अस्पृश्योऽवाच्यश्च ब्रह्मरूपत्वात् इत दे(ए)वार्थः। 'तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यम्' इति 'अशब्दमस्पर्शमरूपम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥१३९॥

(अनुष्टुप्)

सुपेशा वयुनं वस्ते प्राग्घृतास्या ममाङ्कगा।
नूत्नेयं युवतिर्नित्यं पुराणपुरुषस्त्वहम् ॥ १४० ॥

अघटनघटनारूपं सुष्ठु पेशो रूपं यस्याः सा। वयुनं नृणां शास्त्रीयज्ञानं वस्ते आच्छादयति। प्रागारम्भे घृतमिव सिष्टं आस्यं यस्याः सेयं नित्यं नूत्ना युवतिर्ममाङ्कगा एकदेशस्थास्ते। अहं तु पुराणपुरुषः निर्विकारोऽस्मि। बाह्यः स्फुटः ॥१४०॥

(अनुष्टुप्)

अपूज्यः कर्मणि प्राज्ञ न योज्य इति तद्वचः।
श्रुत्वा रामोऽभवन्मौनी तदा माताह मानिनी ॥१४१॥

॥ स्फुटः ॥ १४१ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

भवता सदवादि वादिनां मतभेदव्यतिगेन भेदिनाम्।
भवतोदितवद् वृषाकपे भवतोऽन्यः क इह त्रिविष्टपे १४२

भेदिनां द्वैतिनां वादिनां मतभेदव्यतिगेनातीतेन भवता सत्सत्यं अवादि यतः कामान्वर्षति पापानि कम्पयतीति वृषाकपिस्तत्सम्बुद्धौ। भवता उदितवन् अहं परिग्रहामित्याद्युक्तवन् इह त्रिविष्टपे त्रिभुवने भवतोऽन्यः कः न कोऽपि ॥१४२॥

(योगिनीवृत्तम्)—

इति मातृवचो निशम्य तन्मतिमांस्तन्मुखतो निशम्य तत्।
निखिलं तमुवाच सादरं सकलं क्षत्रकुलं हराऽदरम् ॥ १४३ ॥

इति तन्मातृवचो निशम्य श्रुत्वा मतिमान्श्रीदत्तः तन्मुखतः निखिलं जमदग्निमरणादि तत्सकलं श्रुत्वा सादरं तं रामं उवाच हे राम अदूरं भयरहितं यथा तथा सकलं क्षत्रकुलं हर संहर ॥ १४३ ॥

युग्मम्–(उपजातिवृत्तम्)

इति प्रगल्भं पुरुषो वचस्तदातिप्रतापस्त्ववधार्य शस्तम् ।
देवाज्ञयानीय स तीर्थमस्त्रादेवाज्ञयाजस्य सती सवस्त्रा॥१४४॥
स्नात्वात्र कृत्वापि सुभूषिताङ्गान्यार्याय दत्त्वापि सुभूषितां गां।
सौभाग्यदानानि च सा विवेश सौभाग्यदापि स्वयमग्निमीशा ॥

इति प्रौढं शस्तं तद्वचोऽवधार्य श्रुत्वातिप्रतापः पुरुषः स रामः देवस्य श्रीदत्तस्याज्ञया अस्त्रादेव पातालगङ्गातीर्थं आनीय तस्थौ । अजस्य श्रीदत्तस्याज्ञया सा रेणुका सवस्त्रात्वानीततीर्थोदके स्नात्वा सुभूषिताङ्गानि कृत्वार्यायाचार्याय सुभूषितां गां दत्वा सौभाग्यदानानि च दत्वा स्वयं सौभाग्यदापि सा ईशा पत्या सहाग्निं विवेश ॥ १४४ ॥१४५॥

मरुतां दिवि वीक्षतां सतां सधवा रेणुभवा सयोषिताम् ।
अधिरुह्य सती स्थिता दिवि स्वसुतायापि मुखं ददौ भुवि १४६

दिवि सयोषितां मरुतां देवानामीक्षतां सतां सभर्तृका रेणुपुत्री विमानमधिरुह्य दिवि स्थिता । आश्वासनार्थं सुताय रामाय मुखमपि भुवि ददौ अद्यापि तद्भजका अर्चन्ति ॥ १४६ ॥

(शार्दूलविक्रीडितम्)

धन्यासौ खलु रेणुका सुभत्रिका साक्षात्स्वयं याम्बिका ।
कन्या रेणुनृपस्य या त्रिकुलजानां सम्यगुन्नायका ।
मान्यावाप हयेष्टिकोटिसुफलं प्रत्यंघ्रि या निर्मलं ।
कान्या त्वीदृगिहाग्र्यपर्यदलं वष्मालमन्मङ्गलम्॥१४७॥

रेणुभूपस्य या कन्या त्रिकुलजानां सम्यगूर्ध्वगतिदा मान्या या च साक्षात्स्वयं अम्बिका सुभाविका सुकुशलासौ रेणुका धन्या खलु । या प्रत्यंघ्रि प्रतिपदं अश्वमेधकोटिफलं तदपि निर्मलं सात्विकं अवाप ईदृक्तु काऽन्या न कापि इह लोकेऽस्मयेऽलं वर्ष्म शरीरं धर्मेणार्पयत् मङ्गलं चालभत् ॥ १४७ ॥

(मालिनीवृत्तम्)

इति दिवि भुवि देवैर्मानवैश्च स्तुतायाः ।
सुगतिमतिधृतिं च प्राप्य नाकं गतायाः ॥
यश इह चिरजीवि प्रौढमाप्तं समन्ता—
न्न शतमुखमुखास्तद्वक्तुमीशोऽमितत्वात् ॥ १४८ ॥

इति दिवि देवैः भुवि मानवैश्च स्तुतायाः अतिधृतिमतिधैर्यं अनन्यावेशलक्षणं सुगतिं च प्राप्य नाकं गतायाः तस्याः इह प्रौढं चिरजीवि यशः समन्तादाप्तं व्याप्तं तदमितत्वाच्छेषादयोऽपि वक्तुं अनीशाः असमर्थाः ॥ ॥ १४८ ॥

साद्यापि जागर्ति निजार्चकानामभीष्टदानाय सुभाविकानाम् ।
धरावरे मातृपुरे वरे तान्छ्राद्धान्नयत्यूर्ध्वगतिं परेतान् ॥१४९॥

सुभाविकानां स्वार्चकानामिष्टदानाय सा रेणुकाद्यापि धरावरे सह्याद्रौ मातृपुरे जागर्ति तत्र यातान्नरकगतानपि परेतान्श्राद्धाच्छ्राद्धदानमात्रेणोर्ध्वगतिं नयति ॥ १४९ ॥

(अनुष्टुप्)

दत्ताचार्येण रामोऽपि दत्ताचारोऽकरोद्विधेः ।
पित्रोः समं साम्परायं निन्ये क्षत्रकुलं क्षयम् ॥ १५० ॥

दत्ताचार्येण दत्तः आचारो यस्मै सः शेषं सुगमं ॥ एकचित्यारूढयोर्न पृथक्क्रियेत्यतः सममित्युक्तम् ॥ १५० ॥

उपसंहरति गद्येन—

क्षत्रियागर्भस्रावि(वी)यदागमः क्षत्रियप्राणहरणं यदीक्षणं तेन रामेण यत्प्रभावतस्त्रिःसप्तकृत्व उरुधारपरशुना निःक्षत्रां गोत्रां विधाय क्षत्रवधदोषहतये तमेव दत्ताचार्यं वृत्वा चातुर्होत्रादिनेष्ट्वा चार्याज्ञया सागराम्बरां कश्यपाय सर्वस्वं विप्रेभ्यश्च प्रदाय स्वनिवासायाऽसायासं समुद्रादभिनवामवनिमुपलभ्याऽवस्थाय श्रीदत्तप्रसादात्सावर्णिकेन्तरे महर्षित्वमन्ते ब्रह्मभूयमुपलब्धम् ॥ १५१ ॥

गोत्रां भूमिं । सागराम्बरां भूमिं । असायासं यथा तथा । अभिनवां नूतनां । शेषं स्फुटम् ॥ १५१ ॥

ग्रन्थालङ्कारः स्रग्धरया—

यत्कीर्तिं बाल ऊचे सुरवरवरतो योऽनसूयात्रिपुत्रो
जज्ञे जम्भासुरं योऽमरवरकरतो मारयामास भर्गः ।
गाथाभिः सप्तभिर्यद्धृजनरस इनं योजयद्योऽपि भूपं
तस्यर्षेश्चेष्टदस्तत्पद इति कवितां प्रार्पये स्रग्धरान्ताम् ॥ १५२ ॥

बालो यत्कीर्तिं पित्रे ऊचे । देववरतो योऽनसूयात्रिपुत्रोऽभूत् । देवहस्ततः यो जम्भासुरं मारयामास । भर्गः यः अविद्याकामकर्मभर्जकः श्रीदत्तः । बृहस्पतीन्द्रेतिहासेन योऽपि स्वयमपि गाथाभिर्यद्धृजनरसे इनं अर्जुनं भूपं योजयामास । भूपस्यार्जुनस्यर्षे रामस्य चेष्टदो यस्तत्पदे इति उक्तां स्रग्धरान्तां कवितां प्रार्पये । इति सर्वस्तबकार्थसंग्रहः ॥ १५२ ॥

इति प्रथमस्तबकः ॥

द्वितीयस्तबकः

अथ दत्तात्रेयचम्प्वा द्वितीयस्तबकटीका—(वसन्ततिलकावृत्तम्)

सर्वात्मनोऽस्य भजको विधुतान्यभावः
कस्याप्यृणी न सकलेशितुरुत्स्वभावः ॥
हृत्स्थस्य तु प्रियतमोऽस्तयमो भवारे-
र्जेता त्वमेव स च मे कुहृदो भवारेः ॥ १ ॥

हे भगवन् सर्वात्मनो अस्य तव भजकः कस्याप्यृणी न भवति भक्तस्य विधिनिषेधनिवृत्तेः कृतकृत्यत्वादतस्त्वद्भक्तिं मे देहीत्यभिप्रायः। ननु 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते' इति श्रुतेः। 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्' इति स्मृतेश्च वेदाध्ययनदेवयजनधर्मप्रजोत्पादनादिना ऋषिदेवपित्रृणापाकृतिं विना कथं नर्णी भवतीत्यत आह—सर्वेषां देवादीनामात्मा तस्य भगवतो भजने कृते वृक्षमूलसेचनेन स्कन्धादितृप्तिवत्सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनां तृप्तिः। अतः स भजकः देवर्षिपितृपोष्याणां मध्ये कस्यापि न ऋणी ऋणं देयमस्यास्तीति स तथा। यथाऽभक्तो ऋणी; अत एव देवादीनां किङ्करः, तदर्थमहरहः पञ्चयज्ञादिकर्ता, स कदाचिन्मोक्षमार्गे प्रवृत्तश्चेद्देवकृतविघ्नाभिभूतो भवति। अयं च न तथा। कुतः? सकलेशितुर्भक्तः। पुनः कथंभूतः विधुतस्त्यक्तोऽन्यभावो द्वितीयत्वं भयकारणं भगवानेवेदं सर्वमिति बुद्ध्या येन सः 'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते। अथ सोऽभयं गतो भवति'। 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः। कुतः? उत्स्वभावः, शास्त्रीयप्रयत्नवशादुत्कृष्टस्वभावो यस्य अथवा भजनादेवोत्स्वभावः 'अपि चेत्सुदुराचार' इत्यादिस्मृतिभ्यः एवं विहितकर्मानिवृत्तिः। उद्गतः स्वभावः देहाद्यात्म-

भावो यस्येति वा विकर्मनिवृत्तिः। यच्च कथंचित्प्रमादादिनोत्पतितं पापं तन्निवृत्त्यर्थं हृत्स्थस्येत्युक्तं। ननु यमस्तन्न मन्येतेत्यत उक्तं भजन-प्रभावेण दूरतः अस्तः त्यक्तः यमो दण्डधरो येन सोऽस्तयमः। ननु 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे' इति भगवदुक्तेर्भगवान्स्वाज्ञाभङ्गं कथं सहेते-त्यत उक्तं भजनमहिम्नातिशयेन प्रिय इति प्रियतमः प्रियतमत्वान्नाज्ञा-भङ्गशङ्कापि। ननु नायं पापसंक्षयार्थं भजत इत्यपि न शङ्कनीयं कथं-चन्न भजनेन भगवान्हृत्स्थश्चेत्पापक्षयसङ्कल्पाभावेऽपि स्वयमेव पापं क्षपयेत् नहि वस्तुशक्तिरर्थितामपेक्षते यदुक्तं-'हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तै-रपि स्मृतः। अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक' इति॥ भवारेर्भक्त इत्यनेन भक्तस्य मुक्तिरपि सुकरेति सूचिता। ईदृशदत्तात्रेयः स च स एव त्वं अरेः शत्रुभूतस्य मे कुहृदश्चञ्चलत्वात्प्रमाथित्वाद्बलवत्वाद्दृढत्वाच्च सामादिभिरजेयस्य कुत्सितमनसो जेता वशीकर्ता भव। मनोजये सर्वे-न्द्रियजयः श्रुतिश्च 'मनसो वशे सर्वमिदं बभूव न चान्यस्य मनो वश-मिन्वियाय भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान्'इति। भीष्मो योगिनामपि भयङ्करः देवो मनोलक्षणः॥ १॥

अथालर्कानुग्रहं वक्तुं तदुपोद्घातत्वेन तन्मातुर्मदालसायाश्चरितमाह सप्तभिःश्लोकैः—(शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्)

जातः शत्रुजितस्त्वृतध्वज इति ख्यातः सुतः शत्रुजि-
द्योऽहन्गालवयज्ञभङ्क्तृदनुजं क्रोडाङ्गमुर्वीतले॥
वव्रे तेन हृतां प्रसह्य च सुतां विश्वावसोः सन्मतां
दैवेनोपगतां ततः कुवलयाश्वाख्यां गतोऽन्यार्पिताम्॥२॥

सोमवंशीयस्य शत्रुजितो राज्ञः सुतः। शत्रुजित् शत्रुहन्ता ऋतध्वज इति पुरा जातः। कोऽसौ यो देवदत्तमश्वमारुह्य गालवर्षियज्ञभङ्क्तारं दैत्यं क्रोडरूपधरं पातालकेतुसंज्ञं उर्व्यास्तलेऽधोभागे पातालेऽहन्। अधःस्वरूपयोरस्त्री तलमित्यमरात्। ततश्च तेन दैत्येन प्रसह्य हठात्

हृतामविवाहितां सतां मतां विश्वावसुगन्धर्वस्य पुत्रीं मदालसाख्यां केवलं दैवेनोपगतां वव्रे । ततस्तदनन्तरं अन्यैः पित्राद्यैरर्पितां दत्तां कुवलयाश्व इत्याख्यां गतः ॥ २ ॥

ननु परहृतां कन्यामयं स्वयं कथं हृतवानत आह–(इन्द्रवज्रावृत्तम्)

गन्धर्वपुत्री तु मदालसाख्या सख्या प्रयत्नेन नृपाय दत्ता ।
चित्तानुसारिण्यभवद्धवस्य या पात्रभूता परमोद्भवस्य ॥ ३ ॥

मदालसेत्याख्या यस्याः सा गन्धर्वपुत्री कुण्डलाख्यया योगिन्या सख्या महता प्रयत्नेन दैत्यहस्तगतापि सा नृपाय ऋतध्वजाय कुवलयाश्वापरपर्यायाय विधिना दत्ता न तु राज्ञाऽन्यायेन वृता । या मदालसा परमोद्भवस्य उत्कृष्टोत्सवस्य पात्रभूता सा धवस्य पत्युः पातिव्रत्येन चित्तानुसारिण्यभवत् उचितमेवैतत्कुलस्त्रियाः ॥ ३ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

पातालकेतोर्निहतासुरस्य स तालकेतुः सहजश्चिरस्य ॥
वने मुनिः सन्नृपवञ्चनार्थं यथार्थमुर्वीशमयाचतार्थम् ॥ ४ ॥

पूर्वं निहतासुरस्य पातालकेतोः सहजः भ्राता स प्रसिद्धस्तालकेतुः कुवलयाश्वनृपप्रतारणार्थं चिरस्य चिरकालं वने कापट्येन मुनिः सन् यज्ञसाङ्गतार्थं दैवादनागतं उर्वीशं पृथ्वीपतिं कुवलयाश्वं अर्थं धनमयाचत याचतेरकथितत्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ ४ ॥

(अनुष्टुप् वृत्तम्)

तस्मै कुवलयाश्वोऽदाद्यज्ञसम्पत्तये मुदा ॥
हिरण्मयीं कण्ठभूषां वेषान्तरजुषे मृषा ॥ ५ ॥

तत्कापट्यमविज्ञाय यज्ञसंपत्तये मुदा हर्षेण मृषा मिथ्या वेषान्तरजुषे तस्मै दैत्याय कुवलयाश्वः हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयी तां । दाण्डिनायनेति सूत्रेण हिरण्मयेति सिद्धं । टिड्ढाणयेति ङीप् । कण्ठभूषां अदात् ॥ ५ ॥

(अनुष्टुप् वृत्तम्)

तामादाय स तद्राष्ट्रं क्षिप्रमागत्य मायिकः ॥
शृण्वतां तत्र सर्वेषां भूषां दत्वावदन्मृषा ॥ ६ ॥

तां भूषामादाय स मायिको दैत्यः क्षिप्रं तस्य राज्ञो राष्ट्रमागत्य तत्र राजपित्रादीनां सर्वेषां शृण्वतां सतां। अनादरे षष्ठी। भूषां दत्वा मृषाऽवदत् ॥ ६ ॥

(अनुष्टुप्)

स्मरन्वैरं द्विषन्दैत्यो वनेऽहन्नेकलं नृपं ॥
दग्ध आरण्यकैरेषा तद्भूषा मे वचोऽमृषा ॥ ७ ॥

स्वभ्रातृहन्तुर्वैरं स्मरन् द्विषन् शत्रुर्दैत्यस्तालकेतुर्वने एकाकिनं नृपं अहन्। अहहा तैर्हतं दग्धुं याम्याम इति चेत्तर्हि न गन्तव्यं यतः स मृतः आरण्यकैररण्ये भवैर्मनुष्यैः (अरण्यान्मनुष्ये) दग्धः तेन मरण-समये भवत्प्रत्ययार्थं मह्यं दत्ता एषा तस्य भूषा। इदं मे संभावितरयर्षे-र्वचोऽमृषा सत्यमेवेति बाह्यार्थः। आभ्यन्तरार्थस्तु मे वचो मृषा मिथ्या भवद्वञ्चनार्थमिति ॥ ७ ॥

(अनुष्टुप्)

इत्युक्त्वागात्स तद्भूषां योषादाय मदालसा ॥
विवेशाग्नौ ततो भूप एत्याश्रौषीत्तदद्भुतम् ॥ ८ ॥

इत्युक्त्वा स कपटी वनमगात्। योषा मदालसा तद्भूषां गृहीत्वा पातिव्रत्यं पुरस्कृत्य विधिनाग्नौ विवेश। ततस्तु अग्निप्रवेशानन्तरं भूपः कुवलयाश्वः वनात्स्वराष्ट्रमेत्य तदद्भुतं ऋष्यागमनपत्नीनाशादिचित्रं पित्रादिमुखतोऽश्रौषीत् ॥ ८ ॥

(अनुष्टुप्)

प्रियानृण्याय राड् भोगं त्यक्त्वाऽसंगं वने वसन् ॥
कम्बलाश्वाहितनयैर्विनयैः सङ्गतोऽभवत् ॥ ९ ॥

प्रियायाः पत्न्या आनृण्याय । राट् कुवलयाश्वः भोगं त्यक्त्वा असङ्गं यथा तथा वने वसन् कम्बलश्च(श्वा)श्वोऽश्वतरश्च नामैकदेशग्रहणं नामग्रहणं । तौ च तौ अही च तयोस्तनयैः । कथंभूतैः विशिष्टो नयो येषां तैः सङ्गतोऽभवत् ॥ ९ ॥

(रथोद्धतावृत्तम्)

पुत्रमित्रसुकलत्रलब्धये वाक्प्रसादवशतः कृपाब्धये ॥
रम्यमश्वतरकाद्रवेश्वरः संजगौ प्रमुदितस्तदेश्वरः ॥१०॥

ततो राजपुत्रपत्नीविनाशं मित्रदुःखेन दुःखितेभ्यः स्वपुत्रेभ्यः श्रुत्वा पुत्रमित्रस्य सुकलत्रलब्धये सरस्वतीं वाचं पूर्वं प्रसाद्य ततो वाक्प्रसादवशतः कृपाब्धये श्रीशङ्कराय तादर्थ्ये चतुर्थी शङ्करं प्रसादयितुं तदर्थं रम्यं सुस्वरं यथा तथा अश्वतराख्यकाद्रवेश्वरः नागः सम्यक् साङ्गरागसहितं जगौ तदा गानाव्यवहितकाल एव ईष्टे तच्छील ईश्वरः शङ्करः प्रमुदितोऽभवत् ॥ १० ॥

(अनुष्टुप्)

वयोवर्णाकृतिगतिध्वानैस्तुल्यां मदालसां ॥
प्राग्वद्वव्रे तथेतीश आभाष्यांतरधात्पुनः ॥ ११ ॥

वयआदिभिः प्राग्वत्तुल्यां तत्र ध्वानो ध्वनिः । मदालसां देहीति वरं वव्रे आचकांक्ष । ईशस्तथेत्याभाष्य पुरतोऽन्तरधात् ॥ ११ ॥

(अनुष्टुप्)

शिवप्रसादाच्छ्राद्धीयमध्यापिण्डाशनादहेः ॥
पत्न्या निश्वासतो जज्ञे पूर्ववत्सा मदालसा ॥ १२ ॥

'पुत्रकामश्चेत्पत्नी मध्यमापिण्डं प्राश्नीयात्' इत्युक्तेः पुत्रोपलक्षणं पुत्र्या अपि । शिववरप्रसादेन श्राद्धीयमध्यपिण्डाशनात् अहेः कम्बलाश्वतरस्य पत्न्याः निःश्वासात् न तु योनिद्वारा सा दग्धापि मदालसा वयोवर्णादिभिः पूर्ववज्जाता ॥ १२ ॥

(अनुष्टुप्)

सा स्वप्नोत्थितवद् बुद्ध्वा दीनवत्पर्यदेवयत् ॥
हा नाथानन्यशरणां मां हित्वाद्य क्व यास्यसि ॥१३॥

दाहादि विस्मृत्य पत्युर्मरणवार्तामेव स्मृत्वा सा मदालसा सुप्तोत्थितवद् बुद्ध्वा । हा इति खेदे । हे नाथ प्राणप्रिय न विद्यते त्वदन्यच्छरणं यस्यास्तां मां प्रियां हित्वाद्य क्व यास्यसीति दीनवत्पर्यदेवयद्विललाप॥१३॥

(अनुष्टुप्)

इत्यहिर्विलपन्तीं तामाश्वास्यानाय्य तत्पतिम् ॥
तस्मै कुवलयाश्वाय विधिनादान्मदालसाम् ॥ १४ ॥

अहिः कम्बलाश्वतर इति पूर्वोक्तप्रकारेण विलपन्तीं तां मदालसां शीघ्रमेव पतिं द्रक्ष्यसीत्याश्वास्य पुत्रान्प्रेषयित्वा तत्पतिमानयित्वा तस्मै कुवलयाश्वाय ब्राह्मविवाहविधिना मदालसां ददौ ॥ १४ ॥

सपारिबर्हामादाय हृष्टां हृष्टोऽपि तां नृपः ॥
पुरमेत्यावदत्तातं जातं यद्धूर्जटेर्वरात् ॥ १५ ॥

अहीन्द्रेण दत्तेन पारिबर्हेण सहितां हृष्टां तां मदालसां गृहीत्वा हृष्टः सन् च पुरमागत्य तातमभिवाद्यावदत् किं यद्धूर्जटेर्वरान्मदालसोत्पत्त्यादि जातं तत् ॥ १५ ॥

(अनुष्टुप्)

दृष्ट्वाद्यां शत्रुजित्सृष्टिं प्रीतो यातो वनं वनम् ॥
सुतन्यस्तधराभारो भेजे भागवतीं गतिम् ॥ १६ ॥

तत्पिता शत्रुजित् अद्ययावत्तादृशसृष्टेरभावादाद्यां शिवस्य सृष्टिं स्नुषां दृष्ट्वा प्रीतः सुते न्यस्तः धराभारो येन सः वनं वननीयं संभजनीयं । वनं यातः तत्र भागवतीं गतिं मुक्तिं पुनरावृत्तिरहितां लेभे । वनमिति ब्रह्मनामापि। 'तद्यत् तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यम्' इति श्रुतेः। (ब्रह्मापि वनशब्देनोच्यते । ' तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं' इति श्रुतेः)॥ १६ ॥

(अनुष्टुप्)

पित्र्ये राज्ये स्थितः ख्यातः शस्तः शत्रुजितः सुतः ॥
प्रजाः प्रजा इवारक्षद्युक्तदण्डः समानदृक् ॥ १७ ॥

पितुरागतं पित्र्यं तस्मिन्राज्ये प्रतिष्ठितः लोके ख्यातः प्रशस्तश्च शत्रुजितः पुत्रः सः युक्तदण्डधरः सन् दण्ड्ये हितेऽहितेऽपि समानदृष्टिः औरसप्रजा इव जनानरक्षत्। कामन्दकः 'उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते। दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते' इति ॥ १७ ॥

(अनुष्टुप्)

अन्तर्वत्नी ततः पत्नी सञ्जाता सा मदालसा ॥
गंगा देवव्रतमिव ततोऽसूत सुतं सती ॥ १८ ॥

ततः राज्ञः पत्नी सा मदालसांतर्वत्नी गर्भिणी जाता। अंतर्वत्पतिवतोर्नुक्। ततो दशमे मासि गंगा भीष्ममिव सती मदालसा सुतं प्रासूत ॥ १८ ॥

(अनुष्टुप्)

जातमात्रं सुतं वीक्ष्य बोधदुग्धमपाययत् ॥
स्तन्यं तु प्राणधृतय उल्लापनमिषेण सा ॥ १९ ॥

सुतं जातमात्रमपि वीक्ष्य जातश्च वायुना स्पृष्टस्तन्न स्मरति जन्ममरणमित्युक्तेः द्वैतबाधानिवृत्त्यर्थं तदैव बोधस्तत्वज्ञानमेव दुग्धमपाययत्। ननु तेन प्राणधारणं कथमत आह सा बालाश्वासनलक्षणोल्लापनमिषेण पूर्वं बोधदुग्धं अपाययत् ततः स्तने भवं स्तन्यं दुग्धं। शरीरावयवाद्यत्। तत्तु केवलं प्राणधारणायापाययत् बाल्यमारभ्य यत्ने कृते बोधः सुकरो भवतीति भावः ॥ १९ ॥

बोधप्रकारमाह षोडशभिः—(गीतं उष्णिग्वा)

रोदिषि रे त्वं कस्मात्पूर्वमितस्त्वं यस्मात् ॥
भ्रष्टपथोऽभूस्तस्मात्कष्टमवाप्तमकस्मात् ॥ २० ॥

रे पुत्र त्वं कस्माद्धेतोः रोदिषि। मम मोक्षमार्गो भ्रष्ट इति चेद्यस्मात्पूर्वं मनुष्यजन्मनि त्वं इतोऽस्माल्लोकाद् भ्रष्टमार्गोऽभूः। तस्मात्कारणाद्-निष्टाचरणान्नरकप्राप्तिरूपं कष्टं अकस्मात्प्राप्तम् ॥ २० ॥

(गीतम्)

क्वाद्य सुतास्ते वनिता क्वाद्य च माता जनिता ॥
क्वाद्य च याता जनता कोऽपि न तेऽन्ते ह्यविता॥२१॥

पूर्वजन्मदृष्टास्ते पुत्रादयोद्य क संतीति वेत्सि किं पश्य पश्य यदर्थमकृत्यमपि त्वया कृतं। तथापि ते तवान्तेऽन्तकाले सुतादीनां मध्ये कोऽपि ते मृत्योरविता त्राता न हि जातः अतः किं तैर्वराकैः ॥ २१ ॥

(गीतम्)

पूर्वनिकेतार्थरथाः क्वाद्य न तस्यापि कथा ॥
प्राक्च यथाद्यापि तथा तादृशचिन्ता तु वृथा ॥ २२ ॥

पूर्वजन्मसंपादितगृहधनरथा अद्य क वद। तव तस्य वार्तापि न। किं च यथा पूर्वजातं तथाद्याप्यस्मिन्जन्मन्यपि भविष्यति तादृशानां शोकास्पदानां चिन्ता स्मृतिरपि वृथैव अनुपयोगात् मायामयत्वाच्च॥२२॥

(गीतम्)

नाक्षिविभंगो यदि ते रूपविमोहः कुमते ॥
भैक्ष्ययशोत्तं यदि ते नारकभुक्तिर्न च ते ॥ २३ ॥

यमेनाक्षिभंगः कृतो नरको वा मुखे पातित इति रोदिषि चेद्धे दुष्टबुद्धे दोषदृष्ट्या स्त्रीरूपलावण्यमोहो यदि ते न, तर्हि नेत्रभङ्गोपि न। गुणबुद्ध्या रूपविमोहितत्वात्तेऽक्षिभङ्गो यमेन कृतः एवमग्रेऽपि। भिक्षालब्धं यशोन्नं यदि अत्तं भक्षितं तर्हि नरकभोजनं ते नैव ॥२३॥

(गीतम्)

नेद्रपरिरंभे त्वयसः स्त्रीपरिरंभः पयसः ॥
मातुरु पानं न पुनः पाहि सदातः स्वमनः ॥ २४ ॥

एवं स्त्र्यालिंगनं त्यक्त्वा ईश्वरपरिरंभे कृते तत्प्रायसः स्त्रीपरिरंभो न। न केवलमियदेव किं तु ध्यानयोगेनेश्वरपरिरंभे कृते पुनर्मातुः पयःपानमपि न। अतो नरकप्रायगर्भवासमातृपयःपानादिकष्टातिक्रमार्थं अतः परं ईश्वरध्यानेन विषयेभ्यः सदा स्वमनः पाहि रक्षाप्रमत्तो भव ॥२४॥

(गीतम्)

मा स्वप मा स्वप रे निजरूपे ॥
एव हि जागृहि जागृहि भूप ॥ २५ ॥

रे पोत त्वं मा स्वप स्वापं मा कुरु दिवेति शेषः। उक्तं च 'विद्या दिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ॥ विद्याभ्यासे प्रमादो यो दिवास्वापः स उच्यत' इति। हे योगभूमिप। सच्चिदानन्दनिजरूपे एव जागृहि अप्रमत्तो भव। आदराद्द्विरुक्तिः। योगभूमयो मूढक्षिप्तादयः अथवा शुभेच्छादयो ज्ञानभूमयः सप्त ॥ २५ ॥

(गीतम्)

सकलनिशायां रेऽगुणमय्यां ॥
मा भज शय्यां स्वेक्षक भूप ॥ २६ ॥

दिनोदये दिवान्धानां निशा तदन्या रात्र्यंधानां निशा सकलप्राणिनां निशा तु आत्मनिष्ठा सा गुणमयी न भवति तत्र सर्वेषां दर्शनव्यापाराभावात्। हे भूप हे स्वेक्षक स्वरूपावस्थान (तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानमिति योगसूत्रात्) या निशा सर्वभूतानामिति स्मृतेः। अगुणमय्यां सकलनिशायां शय्यां मा भज ॥ २६ ॥

(गीतम्)

जाग्रति सर्वे यस्यां, तस्यां रे गुणमय्यां स्वापमेहि भूप ॥२७॥

यस्यां विषयनिष्ठायां सर्वे विषयिणः जाग्रति रे पोत गुणमय्यां तस्यां स्वापमेहि हे भूप ज्ञानभूमिपालक ॥ २७ ॥

(गीतम्)

काकोलूकनिङ्ववद्व्यवहरतस्ते ।
क्वापि न दिग्भ्रम आत्मज सुमते ॥ २८ ॥

एतद्वा कथं तत्राह यः काकस्य दिवसः सोलूकस्य निशा उलूकस्य दिवसः काकस्य निशा । हे सुमते काकोलूकनिङ्ववत् व्यवहरतस्तव कुत्रापि दृग्भ्रमो न भवेत् अविद्यावशादात्मनो जात इवात्मजस्तत्संबुद्धौ ॥२८॥

(पुष्पिताग्रा वृत्तम्)

कनकसुकमनीयकामिनीति प्रथितमहानरकाद्कास्पदाद्द्राक् ॥
विषयविषधराद्विषय्यहींद्राद्पसर दूरमितः प्रमादमृत्युः ॥२९॥

कनकं सुवर्णं च सुतरां कमनीया कामिनी चेति विख्यातमहानरकात् कथंभूतात् दुःखास्पदात् । द्राक् शीघ्रं दूरं अपसर । तथा विषया एव विषं तस्य धरात् विषयविषयाणीन्द्रियाण्येवाहयः सर्पास्तेषामिन्द्रान्मनआख्यान्महासर्पाद्दूरमपसर । इन्द्रियमनोवशवर्ती मा भव । इत उक्तलक्षणादहीन्द्रात्प्रमादमृत्युरवश्यं भविष्यति सर्पदंशात्प्राणवियोगवत् । 'प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि' इति सनत्सुजातीयात् ॥ २९ ॥

(अनुष्टुप्)

यदि जातिमृतित्रासाद्रोदिषि त्वं न तेऽपि ते ॥
भावषट्कयुतो देहो भावाभावविकारभाक् ॥ ३० ॥

एवं बोधितस्यापि ते शोको नाद्यापि निवृत्तः । यदि त्वं जन्ममरणभयाद्रोदिषि तर्हि ते अपि जातिमृती तव साक्षिणो न भवतः यतः जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते नश्यतीति भावविकारषट्कयुक्तो देह एव स एव जन्ममरणविकारभाक् न च त्वम् ॥ ३० ॥

(आर्यावृत्तम्)

क्षुत्तृड्भे असुजाते मोहशुचौ ते न ते मनोजाते ॥
जाते न बन्धमुक्ती ते अपि ते नैव कर्तृसञ्जाते ॥३१॥

क्षुदाद्यार्तो रोदिषि चेत्तत्राह क्षुत् तृट् च उभे प्राणजाते तथा मोह-शुचौ तव न ते उभे मनोजाते। 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वा मुक्त इत्येषा परमार्थता' इत्युक्तेः। बन्धमुक्ती तु नैव जाते। कथंचिज्जाते इति मन्यसे चेत्तर्हि ते अपि ते नैव यतस्ते कर्तृसंजाते त्वं तु नैव कर्ता नापि भोक्तातस्तव सर्वसंबन्धाभावः ॥३१॥

(अनुष्टुप्)

देहाद्यतीत तत्साक्षिन् संघातव्यतिरिक्त ते ॥
विद्धि साक्षित्वबोद्धृत्वे निर्विकारत्वतः स्वतः ॥ ३२ ॥

कुत इत्यपेक्षायामाह हे देहाद्यतीत हे तत्साक्षिन् हे संघातव्यतिरिक्तेति संबुद्धिभिः देहेन्द्रियमनःप्राणाहंकारेभ्यो विलक्षणः तत्साक्षी देहेन्द्रियादि-संघातव्यतिरिक्तस्त्वमिति त्वंपदलक्ष्यार्थः कूटस्थः प्रत्यगात्मेत्युक्तं। तव साक्षित्वं बोद्धृत्वं च स्वतो निर्विकारत्वेन विद्धि ॥ ३२ ॥

(अनुष्टुप्)

देशाद्यतीत तेऽनन्त गमागमविवर्जित ॥
न कर्तृत्वं न भोक्तृत्वं केवलानुभवात्मनः ॥ ३३ ॥

हे देशाद्यतीत। देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितत्वात् हे अनन्त। अनन्तत्वात् हे गमागमाविवर्जित। केवलानुभवात्मनस्ते कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च न तात्विकं तयोरौपाधिकत्वात् एवं तत्पदलक्ष्यार्थ उक्तः। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

(अनुष्टुप्)

एकमेवाद्वितीयं सत्त्वं ब्रह्म परात्पर ॥
एवं शश्वत्स्वरूपानुसन्धानं कुरु तेऽस्तु शम् ॥ ३४ ॥

वाक्यार्थं बोधयत्यखण्डैकरसत्वेन। हे परात्पर। सर्वकारणकारण य(त्) एकमेवाद्वितीयं सन् तत्त्वं ब्रह्मासीत्यैक्यावधारणद्वैतप्रतिषेधैः स्वगतसजातीयविजातीयभेदा निरस्ताः। उपसंहरति एवं स्वरूपानु-

सन्धानं अनुभवदार्ढ्यपर्यंतं शश्वत्कुरु दृष्टफलत्वात् 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' इति न्यायात्। नन्वनेकप्रतिबन्धेषु सत्सु कथं ज्ञानसिद्धिरित्यत आहाशिषं श्यति दुःखं तनूकरोतीति शं कल्याणं प्रतिबन्धाऽभावरूपं ते तुभ्यमस्तु भवतु ॥ ३४ ॥

(अनुष्टुप्)

उल्लापनमिषेणैवं बोधयामास तं सुतम् ॥
यथा यथा स ववृधे बोधोऽप्यस्य तथा तथा ॥ ३५ ॥

एवं सोल्लापनमिषेण तं सुतं बोधयामास स बालः यथा यथा ववृधेऽस्य बालस्य बोधोऽपि तथा तथा ववृधे ॥ ३५ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

भूयोऽपि जातं च सुतं जगौ सा तथा तृतीयं तनयं न यं सा ॥
पस्पर्श सर्वत्र ततापि कामक्रुड्लोभदावाल्पशिखा स्वरामम् ३६

ततः सा कालान्तरे जातमपि द्वितीयं सुतं तथा पूर्वोक्तप्रकारेण जगौ। ततः पुनः कालान्तरे जातं तृतीयं तनयं तथैव जगौ। यं स्वरामं स्वरूप एव रममाणं तनयं सर्वत्र तता व्याप्तापि सा प्रसिद्धा कामक्रोधलोभा एव दवो वनाग्निस्तस्याल्पशिखापि न पस्पर्श बोधामृतक्लिन्नत्वात् ॥ ३६ ॥

(आर्या)

तेषामपि त्रयाणां विक्रान्तसुबाहुशत्रुजित्संज्ञाः ॥
पुत्राणां स्त्र्यननुमता अनुक्रमेणैव योजिता राज्ञा ॥ ३७ ॥

तेषामपि त्रयाणां पुत्राणामनुक्रमेणैव विक्रान्तः सुबाहुः शत्रुजिदिति संज्ञा नामानि हास्यद्वारा स्त्रिया मदालसाया अननुमतान्यपि राज्ञा योजितानि ॥ ३७ ॥

(गद्यम्)

क्षमैकभद्रासनानामनाहताग्र्यतूर्यस्वनानां सर्वत्र समानानां हरीन्नारीधृतयशःप्रकीर्णानां पुष्करछत्राणां पुत्राणां तथाविधा-

दपि भर्तुराधिक्यं सदाप्राकृतवैभवं पश्यन्ती सती सुतरां जहर्ष ॥ ३८ ॥

क्षमा क्षान्तिरेवैकं मुख्यं भद्रासनं येषां तेषां। भर्तृपक्षे षष्ठ्येकवचनविपरिणामः सर्वत्र। क्षमायां क्षित्यां एकं भद्रासनं सिंहासनं यस्य। अनाहत एवाग्र्यतूर्यस्वनः वरेण्यवाद्यध्वनिर्येषां। पक्षे अग्र्यश्चासौ तूर्यस्वनश्च अग्र्यतूर्यस्वनः अनाहतः पुरुषान्तरेणाताडितः कुशलशिल्पिकौशल्यवशात्स्वयमेव जायमानः अग्र्यतूर्यनिःस्वनो यस्य। सर्वत्र समानानां शत्रुमित्रोदासीनभावरहितानां। पक्षे सार्वभौमत्वान्मानेन सहितः समानस्त(स्य)स्मात्। हरितो दिश एव नार्यस्ताभिर्धृतानि कीर्तिचामराणि येषां। पक्षे मनोहरनारीभिर्धृतानि गानमिषेण यशांसि वीजनार्थं प्रकीर्णानि चामराणि यस्य। पुष्करमाकाशमेव छत्रं येषां। पक्षे पुष्करनिभं श्वेतपद्मनिभं छत्रं यस्य। पुन्नामनरकादात्मानं परांश्च तारयन्तीति पुत्रास्तेषां पूर्वव्याख्यातप्रकारेण तथाविधादपि भर्तुराधिक्यं किंलक्षणं सर्वदा अप्राकृतं अलौकिकं स्वतःसिद्धं च तद्वैभवं च, भर्तुस्तु प्रकृतिसंबन्धिवैभवं प्रकृतयस्तु 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च। सेनांगानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च' इत्यमरोक्ताः। एवंविधं पश्यन्ती सती प्राज्ञी विदुषी राज्ञी मदालसात्यन्तं जहर्ष ॥ ३८ ॥

(गद्यम्)

बाह्यान्तरावरणहीनानदीनान्परतरलीनान्बहिर्मलिनान् जडोन्मत्तपिशाचवत् स्थितान्सुतानपि तान्पिताऽन्वीक्ष्य प्राकृतलोचन इदं वचनमुवाच ॥ ३९ ॥

प्रावरणादि बाह्यावरणं असत्वाभानलक्षणमान्तराम्बरं तद्रहितान् अदीनान्सुप्रसन्नान्परब्रह्मणि लीनान् बहिःपङ्कादिसंपर्केण मलिनान् जडादिवत्स्थितान्तान् ब्रह्मिष्ठानपि-सुतानन्वीक्ष्य प्राकृतदृष्टिः पिता वक्ष्यमाणं वचनमाह ॥ ३९ ॥

(अनुष्टुप्)

सदावां दम्पती पूतौ सदाचाररतौ मतौ ॥
स्थितौ स्वधर्मे कर्मेदं कुपुत्रफलदं कुतः ॥ ४० ॥

आवां दंपती सदाचारनिरतौ लोकमान्यौ सदा स्वधर्मे स्थितौ अथापि कुपुत्रफलदं इदं कर्म कुत आगतम् ॥ ४० ॥

(अनुष्टुप्)

धिक्तज्जन्म कुपुत्रोऽत्र धिक्तत्सद्म वनोपमम् ॥
न यत्र पुत्रसुज्योतिर्नयत्यूर्ध्वं कुलं हि यत् ॥ ४१ ॥

अत्र यत्र जन्मनि कुपुत्रस्तज्जन्म धिक् । 'अविनीतेन पुत्रेण कुलमाशु विशीर्यते' इति कामन्दकात् । 'ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति' इति श्रुतेर्यत्र गृहे पुत्र एव सुज्योतिर्न 'ज्योतिर्हि पुत्रः परमे व्योम' इति श्रुतेः । तत्पुत्रहीनं वनोपमं सद्म धिक् अस्तु ॥ ४१ ॥

(अनुष्टुप्)

लोकजित्य मतः पुत्रो लोकपोऽपि तपोऽतपत् ॥
प्रजाकामः प्रजापाश्च कुतो लोकः प्रजा विना ॥ ४२ ॥

'पुत्रेण लोको जय्य' इति श्रुतेः लोकजित्यै पुत्रो मतः लोकपो ब्रह्मा प्रजाकामः तपोऽतपत् । 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूयां स्यामिति स तपोऽतप्यत' इति श्रुतेः प्रजाकामा दक्षादयः प्रजापाश्च तथा तपस्तेपुः । तस्मात्प्रजाः विना कुतो लोकः 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति श्रुतेः । प्रजा इति बहुवचनं 'एष्टव्या बहवः पुत्रा' इत्यभिप्रायेण ॥४२॥

(अनुष्टुप्)

एवं भावनयाज्ञोऽसौ दीनोऽभूद्विपरीतया ॥
जायाथ गुर्विणी भूत्वा भूयोऽसूत सुतं मतम् ॥ ४३ ॥

एवमसौ राजाऽज्ञः 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रजां न कामयन्त' इति श्रुतिहार्दज्ञानरहितः । एतमिति श्रुतिपदार्थः आत्मानमेव लोकं

न तु स्वर्गादिकमिति । अत एव सुपुत्रप्राप्त्या परलोकप्राप्तिरिति विपरीत-भावनया दीनोऽभूत् अथ तुर्यवारं, जायते पुत्ररूपेण पतिर्यस्यां सा जाया श्रुतिश्च 'पतिर्जायां प्रविशाति गर्भो भूत्वा स मातरं। तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः । देवा मनुष्या न ब्रुवन्नेषा वो जननी पुन:' इति । एवं दशवार-प्रसवोर्ध्वं पति: स्वयमेव पुत्रस्थानापन्नो भवति । तथा च श्रुति: 'दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि' इति । जाया मदालसा भूयो गुर्विणी भूत्वा मतं सुतं प्रासूत ॥ ४३ ॥

(स्वागतावृत्तम्)

तुङ्गगेष्वखगगेषु खगेषु प्रेक्ष्य जातमथ पञ्चसु योषा ॥
स्वं त्रिशक्तिजमिवाक्षयमेषा शंकिताप्युपदिदेश विदोषा ॥४४॥

अथ दशमे मासि एषा योषा मदालसा पञ्चसु तुङ्गगेषु मेषाद्युच्चस्थान-गतेषु । खगः सूर्यस्तं गच्छंतीति खगगास्तथा न भवन्ति ते अखगगा अनस्तंगतास्तेषु सत्सु । तिस्रश्च ताः शक्तयश्च, 'षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमंत्रजा' इत्यमरः ताभ्यो जातं अक्षयं नाशरहितं स्वं धनमि-वात्मनो जातं सुतं प्रेक्ष्यायं सम्राड् भविष्यतीति शंकितापि तं पूर्ववदुप-दिदेश यतो विदोषा असंभावनाविपरीतभावनादिदोषरहिता । यद्वा 'यत्ने कृतेऽपि तु न सिध्यति कोऽत्र दोष' इति बुध्या विदोषा दोषा रात्रिरविद्या सा वीता यस्याः ' विद्या दिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते' इत्यभियुक्तोक्तेः । ईदृगाचार्योपदेशवैयर्थ्याभावः काठके उक्तः । 'अनन्य प्रोक्ते गतिरत्र नास्ति'इति ॥ ४४ ॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)—

प्रोत्साहितो ज्योतिषिकैः स जातकर्माकरोद् भूपतिरात्मजातं ॥
नाम्नाथ संस्कर्तुमुवाच भार्यां किं नाम देयं वद मेऽर्भकाय॥४५॥

यथा पूर्वे मूढा जातास्तथाप्ययं किं कर्तव्यं संस्कारैरुत्सवैर्वेति पर्वसाधारणदृष्ट्योदासीनो राजानस्तंगतपञ्चोच्चग्रहयोगसूचितसार्वभौमराजयोगोऽस्यास्तीति प्रोत्साहितः स भूपतिः जातकर्माकरोत् अथ षोडशेह्नि आत्मजातं पुत्रं नाम्ना संस्कर्तुं भार्यामुवाच अस्मै अर्भकाय किं नाम देयं मे वद ॥ ४५ ॥

(उपजातिवृत्तम्)—

प्राक्पुत्रनामान्ययि तेऽमतानि कुतो निरर्थान्यपि किं नु तानि॥
मानिन्युवाचांग गतिर्न यस्य विक्रान्तसंज्ञा न हि साध्व्यजस्य४६

अधुनैव कुतः पृच्छसीत्यत आह अयीति कोमलामंत्रणे हे प्रिये ममैव दत्तानि पूर्वपुत्रनामानि ते तव कुतोऽमतानि यतस्त्वं प्रत्याह्वयं हसितवती अतस्तान्यपि नामानि निरर्थकानि किं नु वदेत्युक्ता मानिनी मदालसा पतिं उवाच अंग हे प्रिय यस्य गतिर्देशान्तराभावाद्गमनं न विद्यते तस्याजस्य 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति श्रुतेर्जन्मादिविकारशून्यस्यात्मनः 'स वा एष महानज आत्मा' इति श्रुतेरजशब्दादात्मैवात्र गृह्यते तस्य क्रमु पादविक्षेप इति धात्वर्थसिद्धा विक्रान्तसंज्ञा न हि साध्वी असंभवात् ॥ ४६ ॥

(उपजातिवृत्तम्)—

नाथांगवार्तास्य न तस्य सार्था सुबाहुसंज्ञा किमतो निरर्था ॥
एकस्य कः शत्रुरतोऽस्य सार्था किं शत्रुजित्संविदतो निरर्था४७

हे नाथ 'अशरीरं शरीरेषु' इति श्रुतेः यस्य अंगान्यस्यास्तीत्यङ्गं शरीरं अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः तस्य वार्तास्यात्मनो न तस्य सुबाहुरिति संज्ञा नाम न सार्था किं तु निरर्था । 'एक एव हि भूतात्मा' इति श्रुतेर्द्वितीयाभावादेकस्यात्मनः कः शत्रुः न कोऽपि अतः शत्रुजिदिति संवित् नाम न सार्था किं तु निरर्था ॥ ४७ ॥

(रथोद्धतावृत्तम्)

पारमार्थिकदृशैवमीदृशी व्यावहारिकदृशापि तादृशी ॥
सार्थता न जडमूढडिम्भवद्वर्ततामिह निरर्थताऽभवत् ॥४८॥

एवं पारमार्थिकदृष्ट्या ईदृशी सार्थता न। नाम्नामिति शेषः। किमियं वाचालेति कुपितं पतिमालक्ष्याह व्यावहारिकदृष्ट्यापि तादृशी सार्थकता नैषां नाम्नां यतः इहास्मद्गृहे जडमूढडिम्भवद्वर्ततां पुत्राणां विक्रान्तशत्रुजित्सुबाहुरितिसंज्ञानां निरर्थताऽभवत् नान्वर्थकता ॥ ४८ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

व्यवहारसुसिद्धये यदा व्यवहारिन्मत आह्वयस्तदा ॥
कुरु जातमलर्कसंज्ञितं सुमतं ते यदि नाथ मे मतम् ॥४९॥

हे व्यवहारिन् व्यवहारशील यदा यर्हि लोकव्यवहारसुसिद्धये सुतस्य आह्वयो नाम ते तव मतं चेत्तदा तर्हि हे नाथ मे मतं ते सुसंमतं यदि तर्हि जातं सुतं अलर्कसंज्ञितं कुरु अलर्क इति संज्ञा संजाता यस्य। तदस्य संजातमितीतच्। अलतीत्यल् अल् चासावर्कश्च भ्रान्तः श्वा तत्तुल्योऽयं त्वदाग्रहाद्दुहुकालं भविष्यतीति मनसि निधायान्वर्थकं नाम दत्तम् ॥ ४९ ॥

(अनुष्टुप्)

तथेत्याख्यां सुतायादाद्यथेष्टं च धनाद्यदात् ॥
विनयात्स द्विजादिभ्यस्तनयाभ्युदयार्थ्यपि ॥ ५० ॥

स राजा तथेति सुतायालर्क इति नामादात् च तनयाभ्युदयार्थी सः विनयेन द्विजादिभ्योऽपि धनवस्त्रभूम्यादिकं ददौ ॥ ५० ॥

(अनुष्टुप्)

मुदान्वितोऽपि द्वितीयं कदाचित्तनयं स्वयं ॥
मलिनं वीक्ष्य सदयं नलिनाक्षोऽब्रवीदयम् ॥ ५१ ॥

एवं मुदायुक्तो नलिनाक्षः कमलनेत्रः अयं राजा कदाचिन्मलिनं मलदूषितं द्वितीयं तनयं सुबाहुं वीक्ष्य सदयं यथा तथाऽब्रवीत् ॥५१ ॥

(अनुष्टुप्)

विज्ञाय दण्डनीत्यादि विवाह्य सदृशीं स्त्रियं ॥
विधाय नीत्या स्वराज्यं पूज्यमिष्ट्वानृणी व्रज॥ ५२ ॥

भो पुत्रक प्रथमं दण्डनीत्यादि आदिपदाद्धनुर्विद्यादि ज्ञात्वा ततोऽनुरूपां स्त्रियमुद्वाह्य विधिना युक्तदण्डेन स्वं राज्यं कृत्वा पूज्यान्देवान्पितॄन्वृद्धांश्च संपूज्यानृणी सन् तत ईदृशीं दशां वहन्वनं व्रज ॥ ५२ ॥

(उपेन्द्रवज्रावृत्तम्)

त्यजात्तमौढ्यं तनुजैधि गेही यजाध्वरैर्यैश्च कृतीह देही ॥
भजाग्रतोऽत्रैव हि सांपरायं व्रजाटवीं प्राप्स्यसि नान्तरायम् ५३

त्वं न मूढोऽसीति मे भाति अतः आत्तं स्वीकृतं मौढ्यं त्यज हे तनुज गेही गृहस्थ एधि भव। इण्धातोर्लोण्मध्यमैकवचनं। अध्वरैर्देवान्यज यैरध्वरैरिह देही कृती कृतकृत्यो भवति 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति श्रुतेः। अत्रैव गृहाश्रमेऽग्रतो वानप्रस्थात्पूर्वमेव हि सांपरायं पारलौकिकसाधनं भज ततोऽटवीं व्रज एवं क्रमेणाचरणाद्विघ्नं न प्राप्स्यसि॥५३॥

(अनुष्टुप्)

प्रहस्याह स तं ज्ञाता सद्विद्या मातृतोर्जिता ॥
स्वानुभूतिर्वृता कान्ता स्वाराज्यस्थिरताऽऽगता ॥५४॥

बहिर्मुखोऽयं ब्रह्मविद्वरिष्ठं मां न वेत्तीति प्रहस्य स ज्ञाता सुबाहुः तं पितरं प्राह सद्विद्या ब्रह्मज्ञानं मातुः सकाशात्संपादितं। स्वानुभूतिरेव कान्ता मया वृता तया सहाद्य स्वेन राजतेऽसौ स्वराट् स्वयंप्रकाश आत्मा स एव स्वाराज्यं तस्मिन्नसंभावनादिदोषपरिहारेण तत्त्वज्ञानमनोभङ्गवासनाक्षयाभ्यासपाटवेन स्थिरता जीवन्मुक्तिलक्षणा स्थितप्रज्ञताऽऽगता ॥ ५४ ॥

(अनुष्टुप्)

भार्यार्या ते न आचार्या सोदर्या हि वयं त्रयः ॥
आर्याश्च भविता तुर्यस्त्वमार्यातः कृती भव ॥ ५५ ॥

केन ते उपदिष्टेत्यत आह–आर्या साध्वी ते भार्या नोऽस्माकं आचार्या उपदेष्ट्री। 'आचिनोति हि शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि। स्वयं चाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य उच्यते'। अत्राचारः प्रवचनादिलक्षणः। वयं त्रयोऽपि सोदर्याः सहजाः अयं ईश्वरः तस्येमे आर्या भक्ता ज्ञानिसंज्ञका जाताः तुर्यश्चतुर्थोऽधुनातनोऽपि सोदर्यः मादृश आर्यो भविता। हे आर्य सभ्य तात त्वमपि विषयासक्तिं त्यक्त्वा अतः परं तत्वविवेकेन कृती भव इति बहिरर्थः। आन्तरार्थस्तु भो राजन्त्वमपि आर्यास्माकं आचार्या माता ततस्तस्याः सकाशात्प्रवचनादि कृत्वा मनननिदिध्यासपरिपाकजातमज्ञानवशात्कृती कृतकृत्यो भव। 'एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' इति स्मृतेः ॥ ५५ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

द्वयतोऽद्वयमात्मविद्यया पुनरैक्यं न भजेत्पृथक्कृतम् ॥
मथनेन पृथक्कृतं पुनर्नवनीतं न हि तत्र ऐक्यभाक् ॥५६॥

ननु 'पितृवाक्यं परित्यज्य स्वतन्त्रो यस्तु वर्तत' इत्यादिदोषोक्तेः मद्वाक्यतः संसारं भज किं श्वभपितसोदरीभावं गतः मूढस्त्रीवाक्यविश्वासेनेत्यतः आह–आत्मविद्यया द्वयतः संसारात्पृथक्कृतं बुद्ध्या निष्काशितं अद्वयं शुद्धादिलक्षणमात्मतत्वं पुनर्द्वयेन ऐक्यं न भजेत् अर्थान्तरन्यासेन दृढयति तथाहि मथनेन पृथक्कृतं नवनीतं पुनस्तक्रे क्षिप्तमप्यैक्यभाङ् न भवति। 'प्रमाणोत्पादिता विद्या प्रमाणं प्रबलं विना। न नश्यति न वेदान्तात्प्रबलं मानमास्ति हि' इत्युक्तेः ॥ ५६ ॥

(अनुष्टुप्)

इत्थं सतां मतमृतममृतस्पर्धि भाषितम् ॥
ज्वरितोऽन्नं यथा तातो मेने तत्कर्णशूलवत् ॥ ५७ ॥

इति सतां मान्यं ऋतं निर्बाधं तेनामृतस्पर्धि ततोऽपि मधुरतमं भाषितं तथापि ततोऽसंभावनाद्यभिभूतत्वात् यथा ज्वरितोऽरुच्या मिष्टमप्यन्नं तिक्तं मन्यते तथा तद्भाषितं कर्णशूलवन्मेने ॥ ५७ ॥

(अनुष्टुप्)

सतीमेत्यासतीमुक्तिं प्राह प्राड्विवित्पतिः ॥
मूढेऽश्राव्यं सुतान् ब्रूषे किं वचो वंशनाशनम् ॥ ५८ ॥

सतीं मदालसामेत्य प्रकृष्टकलहज्ञः पतिः राजा असतीमभद्रामुक्तिं प्राह हे मूढे श्रवणानर्हं वंशनाशकरं वचः सुतान्प्रति ब्रूषे किं अथवा कुत्सितं वचः किंवचः गृहस्थैरनादरणीयम् ॥ ५८ ॥

(अनुष्टुप्)

अनेन कूपदेशेन शं न नौ का गतिस्त्वतः ॥
स्वर्गादिस्थपितॄणां नः को निवापप्रदो वद ॥ ५९ ॥

मया साधूक्तमिति चेत्तत्राह अनेन-कुत्सितोपदेशेन पुत्राणां नश्च शं कल्याणं न । पुत्रास्त्वात्मज्ञानेन तीर्णा इति चेद्भवतु नाम इतः परं पुत्राभावे नौ आवयोः का गतिः । ज्ञानविचारेण सद्गतिः संपादनीया किं पुत्रेणेति चेन्नोस्माकं स्वर्गादिस्थपितॄणां को निवापप्रदोऽस्तीति चेद्वद मौनमेव तेऽन्ते शरणमिति भावः । अत्र स्वर्गशब्देन पितृलोकः आदिशब्देन नरकस्था भूतप्रेतादिभावगताश्च ग्राह्याः । निवापः पितृदानं तर्पणं श्राद्धपिण्डादि ॥ ५९ ॥

(अनुष्टुप्)

विधिनेयं कृता वृत्तिः कृत्तिवासःसुतुष्टिदा ॥
पुष्टिदा च नृणां गेहीं न हि सर्वोपजीवनम् ॥ ६० ॥

ते विधिवशाज्जीवन्तीति चेन्न यतः विधिना धात्रेयं वृत्तिः कृता सा पुनुर्यथावद्विहिता चेत्कृत्तिवाससः ईश्वरस्य सुतरां तुष्टिदा नेयन्मात्रमपि तु 'दातारो नोभिवर्धंताम्' इत्यादिपितृदत्ताशीःश्रवणान्नृणां श्राद्धकर्तॄणां

च्च सा वृत्तिः पुष्टिदा न केवलमियदेवापि तु नृसुरपितृकृमिकीटपतङ्गोद्भिज्जादीनामपि पञ्चमहायज्ञातिथ्यान्नदानवस्त्रनिष्पीडनोदकदानश्राद्धोच्छिष्टपिण्डदानादिना सर्वेषां तृप्तिश्रवणाद् गृही सर्वोपजीवनं न हीति काकुः अपि तु सर्वोपजीवनमेव सर्वेषां ब्रह्मचारिसंन्यासादीनामपि स गृही एव जीवनदाता । 'यथा मातरमाश्रित्य' इति मानवस्मरणाच्चेति भावः ॥ ६० ॥

(अनुष्टुप्)

गोहस्तिवीतिसंपत्तिं कुमतिर्यो जहाति ताम् ॥
देवदत्तां मतां गेही देवद्रोही पतेदधः ॥ ६१ ॥

यो गेही गृहस्थः कुमतिर्निवृत्तिमार्गरतः सन् मतां सर्वमान्यां देवेनेश्वरेण दत्तां गोहस्तिवीतिसंपत्तिं तत्र वीतयोऽश्वाः गुणबुद्धिं त्यक्त्वा दोषदृष्ट्या जहाति स देवद्रोही अधः पतेत् ॥ ६१ ॥

(अनुष्टुप्)

मान्यः प्रवृत्तिमार्गो नः सर्वोपकरणक्षमः ॥
कुमतीनां तथान्यो नो द्वारं नोऽपि हि तद्गतिः ॥६२॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' 'तं यज्ञपात्रैर्दहन्ति' इति सर्वायुषः कर्मभिर्व्याप्तत्वान्नोऽस्माकं प्रवृत्तिमार्गः सर्वोपकारक्षमोऽत एव मान्यः तदन्यः कुमतीनां निवृत्तिमार्गरतानां तथा तेन प्रकारेण सर्वोपकारक्षमो मान्यश्च न भवति कथंचन मन्दबुद्ध्या स्वीकृतेऽपि तस्मिन्मार्गे तद्गतिस्तेषां दैवहतकानां गतिः, नोऽस्माकं द्वारमेव ॥ ६२ ॥

(अनुष्टुप्)

दुर्दैवस्य तु मार्गोऽन्य उभयक्लेशदो न किम् ॥
अपुत्रस्य न लोकोऽस्तीत्येषा भाषा श्रुतेर्न किम् ॥६३॥

दुर्दैवस्य प्रवृत्तिमार्गोपयोगिसामग्रीविकलस्यान्यो निवृत्तिमार्गः उभयक्लेशदो न किं अपि तु क्लेशद एव। अत्र विषयोपभोगाभावात्परत्र यज्ञादिकर्मानिष्पत्तेः स्वर्गसुखाभावाच्च। 'अपुत्रस्य लोको नास्ति' इत्येषा श्रुतेर्भाषा वचनं न भवति किं अपि तु भवत्येव ॥ ६३ ॥

(अनुष्टुप्)

तस्मादार्योऽर्भकस्तुर्यो भ्रष्टो भवतु नान्यवत् ॥
इति श्रुत्वा पतिवचः प्राज्ञी राज्ञी तमब्रवीत् ॥ ६४ ॥

उपसंहरति। स्पष्टम् ॥ ६४ ॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)

निवृत्तिमार्गः परमः सतो मतो यतोऽमृतं जय्य इहात्मलोक इत् ॥
प्रबोधपुत्रेण परेण नेत्यपि श्रुतेः पते शीर्षमशेषविन्मतम् ॥६५॥

संक्षेपेण सर्वप्रश्नोत्तरमाह—निवृत्तिमार्गः परमः। कुतः, सतः, स्वतः प्रमाणभूतस्याप्रामाण्यशङ्काकालुष्यरहितस्यापौरुषेयस्य वेदस्य 'न्यास एवात्यरेचयन्' इत्यादिना मतः। यतो निवृत्तिमार्गादमृतं मोक्षो भवति 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' इति श्रुतेः। तर्हि 'नापुत्रस्य लोक' इत्यादिश्रुतेः का गतिरित्यत आह—प्रबोध एव पुत्रः। प्रबोधस्य पुत्रत्वं पूर्वाचार्यैरुक्तं 'मृता मोहमयी माता जातो बोधमयः सुतः। सूतकद्वयसंप्राप्तौ कथं संध्यामुपास्महे' इति। तेन इह मनुष्यजन्मनि लोक्यते स्वात्मतयानुभूयत इति लोकः प्रकाशको वा आत्मा परं ब्रह्मैव लोको जय्यो जेतुं शक्य एव, इदेवार्थे निपातः। न परेण कर्मादिना 'एतावदरे खल्वमृतत्वं'। 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक' इति। 'ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति श्रुतेः। 'नैष्कर्म्यसिद्धिं परमाम्' इति स्मृतेश्च। हे पते त्वयोक्ता श्रुतिः कर्मकाण्डस्था दुर्बला इदं तु सर्वविन्मतं

सर्वज्ञेश्वरमान्यं श्रुतेः शीर्षमुपनिषदाख्यं प्रबला श्रुतिरियमीशमान्या चातो न देवद्रोहित्वशंकापीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)

अथापि नाथाद्य भवत्प्रियार्थं यथार्थमस्मै श्रुतदृङ् नयार्थं ॥
साधूपदेक्ष्येऽखिलमेवमुक्त्वा सापाठयत्स्वाग्रहमत्र मुक्त्वा॥६६॥

एवं श्रुत्वापि क्रुद्धपतिमालक्ष्याह हे नाथाथापि त्वत्प्रियार्थं यथार्थं नयस्यार्थं अस्मै अलर्काय साधु सम्यगकपटं अखिलमेव धनुर्वेदाद्युपदेक्ष्ये हे श्रुतदृक् लौकिकशास्त्रदृष्टे एवमुक्त्वात्र पाठने स्वाग्रहं मुक्त्वा सा तमपाठयत् ॥ ६६ ॥

(अनुष्टुप्)

अलर्कः सर्वविद्याः स आददे शिक्षितोऽम्बया ॥
नयादिनिपुणायास्मै दापयामास भूधुरम् ॥ ६७ ॥

मात्रा शिक्षितः सोऽलर्कः सर्वविद्याः जग्राह । 'विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत्' इति स्मृतिमनुसृत्य नयादिकुशलायास्मै अलर्काय भूधुरं दापयामास मदालसेति कर्तृपदमध्याहार्यम् ॥ ६७ ॥

(अनुष्टुप्)

वनं जिगमिषुं कांतमनुयास्यत्यदात्तदा ॥
भाविरिष्टहरं पत्रं गुप्तं पुत्राय सा तदा ॥ ६८ ॥

वनं जिगमिषुं पतिं मुदानुयास्यती सा भाविरिष्टहरसूचकं पेटकगुप्तं पत्रं तदा पुत्रायाऽदात् ॥ ६८ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

तरुणारुणदीप्त गुप्तचित्करुणाब्धे भवतो विना कचित् ॥
न हि कश्चन तारको द्युमन्महिमन्नुर्भवतोऽत्रिभूर्महन् ॥ ६९ ॥

हे तरुणादित्यदीप्त हे गुप्तबुद्धे हे कृपाब्धे हे महन्पूज्य द्युमान्प्रकाशशीलः महिमा यस्य तत्संबुद्धौ हे अत्रिभव नुर्मनुष्यस्य भवतो विना कश्चन तारको न हि ॥ ६९ ॥

भवतेर्पित एष बालको भवतोऽन्यः क इहास्य पालकः ॥
इति सा प्रतिपाद्य योगिनी पतिमार्यानुगतेव भोगिनी॥७०॥

अत एष बालकः मया भवतेर्पितः भवतोऽन्यः कः इहास्य पालकः अविद्यादिभ्यः एवं सा योगिनी श्रीदत्ताय पुत्रं प्रतिपाद्य दत्वा आर्या मदालसा पतिमनुयाता केव भोगिनीव इवशब्देन तु न भोगार्थं नापि पत्या सह यमादि साधयितुं किन्तु वानप्रस्थामिषेण पतिं बोधयितुं, तस्याः कृतार्थत्वात् ॥ ७० ॥

(गद्यम्)

अथ ह तातयोर्निर्वाणं गतयोः सतोः पित्र्यभद्रासनासीनं सुधर्माश्रितं विबुधगणपरीतं गुर्वभिमतं मघवंतमपरं जिष्णुमिव सन्तं चोदनाधिया रतामिषसुरासक्तं तमलर्कं बुबोधयिषुः सुबाहुरुत्सृष्टात्तमौढ्य एत्य पित्र्यराज्यभागं याचयित्वा तेन प्रत्याख्यातः प्रयत्नतः काशिराजसाहाय्येन कांश्चित्सामंतामात्यादीन्साम्ना कांश्चिद्दानेन भेदेन च वशीकृत्याग्रजोऽनुजं जिगाय ॥ ७१ ॥

तत्र वने पतिं बोधयित्वा तेन सह सा मुक्तिं गतेति पुराणप्रसिद्धमाह हेति मार्कण्डेयादिप्रसिद्धम् । अथ वनगमनानन्तरं पित्रोर्मोक्षं गतयोः पितुरागतं पित्र्यं भद्रासनं सिंहासनं तस्मिन्नासीनं जिष्णुं इन्द्रमिव सन्तं कथं सुधर्माश्रितं अकूटधर्माश्रितं पक्षे सुधर्मा देवसभा तदाश्रितं । राजपक्षे विबुधाः पण्डिताः इन्द्रपक्षे देवाः राजपक्षे गुरवो मान्या इन्द्रपक्षे बृहस्पतिः । राजपक्षे मघं धनं इन्द्रपक्षे बलमपि 'मघबलधनयोर्दातृतम' इति नैरुक्ताः । राजापि जिष्णुर्जयशीलः ईदृशं चोदनाधिया विधिबुद्ध्या । 'न मांसखादने दोषो मद्यपाने न मैथुने' इति मानवस्मृतिबाह्यार्थदृष्ट्या न तु संकोचापरपर्यायनामकपरिसंख्यादृष्ट्या विवाहविधिपरि-

गृहीतपत्नीरतं। 'हुतशेषं भक्षयेत्' इति श्रौतमामिषं। 'सौत्रामण्यां सुराग्रहं गृह्णाति' इति श्रौतसुरा। न त्वेतत्कथंचिद्यथेष्टं; अन्यथा सुधर्माश्रितमित्यस्य बाधापत्तेः एवं त्रिष्वासक्तं तमलर्कं बोधयितुमिच्छु-र्द्वितीयाग्रजः सुबाहुः उत्सृष्टं त्यक्तं आत्तं बुद्धया स्वीकृतं मौढ्यं येनेदृशः सन् तमनुजमेत्य प्रथमं पित्र्यराज्यभागं मे देहीति याचयित्वा न दास्य इति तेन प्रत्याख्यातः प्रकृष्टेन यत्नेन काशिराजसाहाय्येन यथायथं सामादिभिः सामंतादीन्वशीकृत्याग्रजः सुबाहुरनुजमलर्कं जिगाय ॥७१॥

(अनुष्टुप्)

अलर्को विजितो रात्रावलर्कवदगाद्वनम् ॥
तत्र मातृवचः स्मृत्वा पत्रं दृष्ट्वा सुविस्मितः ॥७२॥

एवं जितोऽलर्कः ह्रिया रात्रौ अलर्कवत् क्ष्वेडितश्ववत् वनं अगात् तत्र मातृवचः स्मृत्वा पत्रं दृष्ट्वा विस्मितोऽभूत् ॥ ७२ ॥

(अनुष्टुप्)

त्यक्त्वा स्वेषां विरुद्धानां संगं सत्संगमाचरेत् ॥
इति ज्ञात्वा मातृहार्दं श्रीदत्तं शरणं ययौ ॥ ७३ ॥

विरुद्धानां स्वेषां स्वजनानां सतां तत्संगं त्यक्त्वा सत्संगं आचरेदिति मातुरभिप्रायं ज्ञात्वालर्कः श्रीदत्तं शरणं ययौ ॥ ७३ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

स सह्यधामानमपेतमानमसह्यधामानममानमानं ॥
मानं ददन्तं परमात्मने तमानन्दकन्दं नृपतिर्ददर्श ॥७४॥

स नृपतिः सह्योद्रिर्धाम स्थानं यस्य तं। अपेतमानं व्यक्तमानं प्रमाणातीतं वा। असह्यं धाम तेजो यस्य तं। अमानेभ्यो मानः पूजा यस्य यद्वा मीयतेऽनेनेति मानं अमानानां महतामाकाशादीनां मानं। 'यस्मि न्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति श्रुतेः। परमात्मने ध्यानरूपं मानं ददन्तं यद्वा आत्मने स्वस्मै हे योगिनीपुत्रागच्छ स्वागतमिति परं मानं ददन्तं।

आनन्दकन्दं 'एष ह्येवानन्दयाति' इति श्रुतेः तं कारुणिकं दत्तात्रेयं ददर्श ॥ ७४ ॥

निधाय योऽङ्के खलमोहनाय विधाय मायामयभीरुमार्यः ।
तडिन्निभां नीलनिभोस्तमारस्तडित्वदाभां धरगो जहार ॥७५॥

खलमोहनाय तडिन्निभां मायामयस्त्रियं न तु तात्त्विकीं विधाय तां अङ्के स्वोत्सङ्गे निधाय अत्रिजत्वादार्यः कुलीनः स्वमहिम्नाऽस्तो निरस्तो मारो मदनो येन सः नीलमणिनिभः धरगः पर्वतस्थः यः श्रीदत्तः तडित् विद्यते यस्य स तडित्वान् मेघः तस्याभां जहार तिरश्चकार ॥ ७५ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

अशेषदोषक्षपणक्षमाभिर्निःशेषसत्तीर्थसमाहृताद्भिः ॥
कमंडलुं पूर्णमसौ दधानः स्रष्टेव रेजेऽमरदत्तमानः ॥७६॥

सर्वदोषहरणसमर्थाभिः सर्वतीर्थेभ्यः समाहृताभिरद्भिः पूर्णं कमंडलुं दधानः अमरैर्दत्तो मानः पूजा यस्मै सः असौ श्रीदत्तः स्रष्टा ब्रह्मदेव इव रेजे ॥ ७६ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

अतिपिङ्गजटाकिरीटिना समतां यो गतवान्पिनाकिना ॥
शरदभ्रनिभाच्छभस्मना परिलिप्ताखिलकोमलात्मना ॥ ७७ ॥

शरत्कालीनमेघनिभस्वच्छभस्मना । कोमलश्चासौ आत्मा देहश्च कोमलात्मा परितः सर्वतो लिप्तः अखिलः सर्वः कोमलात्मा येन तेन । अतिपिङ्गजटानां किरीटः मुकुटः सोस्यास्तीत्यतिपिङ्गजटाकिरीटी तेन पिनाकोजगवं धनुरस्यास्तीति तेन शिवेन यो दत्तात्रेयः समतां तुल्यतां गतः ॥ ७७ ॥

(मालिनीवृत्तम्)

सजलजलदमित्रांगद्युतिः श्रीकलत्रो
विमलकमलनेत्रो मञ्जुलाशेषगात्रः ॥

अमलसकलचन्द्रस्पर्धिवक्त्रः पवित्रः
शुशुभ इव विपत्रः सह्यगो योऽत्रिपुत्रः ॥ ७८ ॥

यः सह्याद्रिगोऽत्रिपुत्रः सः । श्री(श्रीः)कलत्रं भार्या यस्य सः । विः पक्षी गरुडः पत्रं वाहनं यस्य सः विष्णुरिव शुशुभे । कथंभूतः सजलजलदमित्रभूता अंगकान्तिर्यस्य सः । स्वच्छकमले इव नेत्रे यस्य सः । मञ्जुलं मनोहरं अशेषगात्रं यस्य सः । अमलः कलंकरहितो यः सकलः पूर्णश्चन्द्रस्तं स्पर्धत इति तथाभूतं वक्त्रं यस्य सः ॥ ७८ ॥

(उपेन्द्रवज्रावृत्तम्)

निपात्य वर्ष्माग्रत एव दण्डनिपातवत्प्राह तमात्तपीडः ॥
अतीव दुःखं हि ममोपपन्नं यतीश तस्मादव मां प्रपन्नम् ॥७९॥

पूर्वोक्तस्य तस्याग्रतः एव दण्डनिपातवद्वर्ष्म शरीरं निपात्य साष्टांगं प्रणम्येत्यर्थः। अविद्यया देहाद्यध्यासेनात्ता स्वीकृता पीडा राज्यनाशदुःखं येन सोऽलर्कः तं श्रीदत्तं प्राह हे यतीश भगवन् शत्रुद्वारातीव दुःखं ममोपपन्नं तस्माद् दुःखात्प्रपन्नं शरणागतं मामवेति गुरूपसदनं ज्ञातव्यम्॥७९॥

(स्रग्धरावृत्तम्)

श्रीदत्तः प्राह दुःखं क्व वपुषि तत्र तद्दर्शय त्वं च को वा ।
ब्रूहीत्युक्तः स्वदेहो घटवदिह तथाचेतनः प्राण एषः ॥
क्षुत्तृड्वानिन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणार्हाणि चित्सन्निधाना-
द्धूर्द्धीश्चाकादिहेतू अपि निखिलमिदं वेद्मि योऽहं स साक्षी ॥

तमधिकारिणं ज्ञात्वा श्रीदत्तः प्राह तमिति शेषः । भो राजपुत्र तव वपुषि क्व दुःखमस्ति तद्दर्शय तत्रैव प्रतीकारं कुर्यामिति भावः । तथा च त्वं को वा देहादिरूपो वा संघातरूपो तद्विलक्षणो वा तावद्ब्रूहि इति शक्तिपातपुरःसरं शिष्यमेवाचार्यः पृष्टवान् । आगमश्च 'परिपक्वमला ये तानुत्सादनहेतुशक्तिपातेन । योजयति परे तत्त्वे स दीक्षयाचार्यमूर्तिस्थ'

इति। एवमुक्तः सः विवेचयति स्वदेहो जडः भौतिकत्वाद् घटवत्। तथेह देहे वर्तमानः प्राणः एषः पञ्चवृत्तिकः अचेतनः बाह्यवायुवज्जडः क्षुत्तृड्वान् क्षुत्पिपासाव्यतिरिक्तमन्यन्न जानातीत्यर्थः। इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि चित्सन्निधानाच्छब्दादिस्वस्वविषयग्रहणक्षमाणि तेषां करणत्वाद्वास्यादितुल्यत्वं। तथा हृत् मनः संकल्पात्मकं धीर्बुद्धिर्निश्चयात्मिका अत्र मनसि अनुसन्धानरूपचित्तस्यांतर्भावः बुद्धौ अभिमानात्मकाहंकारस्यान्तर्भावः एते अपि तथा! भौतिकत्वाविशेषादिन्द्रियवत्। 'अन्नमय हि सोम्य मन' इति भौतिकत्वश्रवणान्मृदपेक्षया स्वच्छकाचवत् तेषां अंतःकरणत्वेऽपि जडत्वं। एते देहादयः पृथक्पृथग्वा संहता वा नात्मरूपाः संहतानामसंहतपरार्थत्वं गृहादौ दृष्टं। अकादिहेतू सुखदुःखादिकारणभूते अप्येते हृद्धियौ अपिशब्दाद्दुःखाद्याश्रये अपि तत्रैव दुःखादि तिष्ठति एवं क्व दुःखमिति यत्पृष्टं तदन्तःकरण एव दुःखं इदं देहादि निखिलं योऽहं वेद्मि सोऽहं बोधरूपः साक्षी चाविकृतः। 'साक्षित्वमपि बोद्धृत्वमविकारितयात्मन' इत्युक्तेः। कस्त्वमित्यस्येदं विवेचनम्॥ ८०॥

आत्माहं दुःखसौख्ये न मम कुमनसस्ते मतेऽध्यासतो मे
ते अद्धांजः सबीजे मयि विलयमिते श्रीगुरोः संप्रसादात्॥
नाहं दुःखी सुखी वा स्त्र्यनुगसुतधरादेरपेक्षा कुतो मे
सम्बन्धोङ्गस्य नो मे तत इह तु कुतः स्वात्मनः शत्रुमित्रे॥८१॥

विविच्याह—अहं देहादिविलक्षण आत्मा तस्य मम सुखदुःखे न। ते तु कुत्सितस्य विवेकशून्यस्य मनस एव। तर्हि पूर्वं कथमुक्तमत आह ते सुखदुःखेन्तःकरणाध्यासान्मे मते श्रीगुरोर्भवतः प्रसादादद्धांजसा सबीजे मूलाज्ञानसहिते विशेषेण लयं गते अतोऽहं न सुखी नापि दुःखी उभयोर्मायिकत्वात् तर्हि स्त्र्यादिसंबन्धापेक्षास्ति न वेत्यत आह—मे अंगस्य देहादेः संबन्धो न ततः स्त्र्याद्यपेक्षा कुतः यस्मादेवं तस्मादिहावस्थायां तु स्वरूपभूतात्मनो मे शत्रुमित्रे कुतः ऐकात्म्यदर्शनात्तेऽपि नेति भावः॥ ८१॥

गुरुर्जगौ साऽप्यपि संविदस्याःस्थेम्नेऽद्य योगी मितभैक्ष्य-
भुक्स्याः ।
जितासनश्वासहृषीकचित्तः सञ्चिन्तयात्मानमभेदतोन्तः॥८२॥

तच्छ्रुत्वा गुरुः श्रीदत्तः जगौ हेऽलर्क इयं संवित्साध्वी इदं ज्ञानं समीचीनमपि पञ्चम्यादिभूमिलयरूपजीवन्मुक्तिसंपादनावि(र्थं)द्वैतप्रतीत्या संशयविपर्ययप्रसंगादुत्पन्नतत्वज्ञानस्याबाधेन सुरक्षणार्थं वासनाक्षय-मनोनाशतत्वज्ञानाभ्यासवशाज्ज्ञानरक्षादिपञ्चप्रयोजनसिद्ध्यर्थं अस्याः संविदः स्थेम्ने स्थैर्यायाद्य त्वं योगी भव कथं मितभिक्षान्नभुक् । मितत्वं योगशास्त्रे उक्तं 'द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तृतीयं च तथांबुना । वायुसंचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत्' इति । भैक्ष्यं क्षत्रियस्य निन्द्यमपि ब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमे तस्यापि विहितं । 'भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षां याचेत भवन्मध्यां राजन्य' इति । भैक्ष्यमित्युपलक्षणं यमानियमानां । जितानि आसनादीनि येनेत्यासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा उपदिष्टाः । अन्तः शुद्धान्तःकरणे प्रत्यगभिन्नमात्मानं सम्यग्लयविक्षेपनिवारणपूर्वकं चिन्तय ॥ ८२ ॥

(अनुष्टुप्)

पीयूषविषदृष्ट्यात्तौ मानामानौ सुबन्धदौ ॥
विषपीयूषदृष्ट्यात्तौ मानामानौ सुमुक्तिदौ ॥ ८३ ॥

पीयूषं अमृतं अमृतदृष्ट्या आत्तः स्वीकृतो मानः सुतरां बन्धदो भवति विषदृष्ट्या गृहीतो अमानः अपमानोऽपि बन्धदः अत एव विषदृष्ट्या गृहीतो मानः सुतरां मुक्तिदः अमृतदृष्ट्या गृहीतोऽपमानोऽपि सुमुक्तिद इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

(आर्यावृत्तम्)

ममता यत्र तु दुःखं तत्र तु मार्जारभक्षिते स्वशुके ॥
यद्वद् दुःखं न चूके तद्वदहंयोः सदैव सुखदुःखे ॥ ८४ ॥

यत्र मम(ता)तत्र दुःखं मार्जारभक्षिते स्वशुके यद्वद् दुःखं तद्वत् मार्जार भक्षि(ते)वृके उंदुरे न दुःखं एवमहंयोरहंकारवतः सदैव सुखं दुःखं च ॥ ८४ ॥

(आर्यावृत्तम्)

ममताहंता त्यक्ता येनास्य तु मुक्तता ततः सुमते ॥
त्यज ते तत्त्यागः सुमदलनात्सुकरोऽपि साररसदृक्के॥८५॥

ममताहंता च येन त्यक्ता तस्य मुक्तता। ततस्तस्मात् हे सुमते ते उभे त्यज हे साररसदृक् हे ब्रह्मज्ञ ते तव तत्त्यागः सुमदलनादपि सुकरः ॥ ८५ ॥

(अनुष्टुप्)

सिद्धयोत्रान्तरायस्ता जहि यद्यप्युपस्थिताः ॥
ततः समाधिसिद्धिस्ते ततो भूयो भ्रमो न ते ॥ ८६ ॥

अत्र यद्यप्युपस्थिताः सिद्धयो भवन्ति तथापि ताः अन्तरायो मोक्षविघ्न एवातस्ता उपस्थिता अपि जहि ततः सिद्धित्यागात्ते समाधिसिद्धिः ततः समाधिसिद्धे(द्धौ) भूयस्ते भ्रमो न भविष्यति ॥ ८६ ॥

(आर्यावृत्तम्)

जीवन्मुक्तिः प्रत्यगभिन्नपरमात्मतत्त्वविज्ञानात् ॥
सुतरां मनोविनाशादत्रैव त्रिविधवासनाहानात् ॥ ८७ ॥

प्रत्यगभिन्नपरमात्मतत्त्वानुभवात् अत्यन्तं मनोभंगात् देहवासना शास्त्रवासना लोकवासना चेति त्रिविधवासनाक्षयाच्चात्रैव जन्मनि ते जीवन्मुक्तिः ॥ ८७ ॥

स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपो नित्य एक एवात्मा तस्य कर्तृत्वादिधर्मा देहोपाधिकास्तद्व्यतिरिक्तं सर्वमनित्यं मायामयं चातः सर्वतो विरक्तः सन्नात्मज्ञानेन मुच्यत इति श्रुतिसमन्वयेनोपदिष्टोऽलर्कः निवृत्या कृतार्थोऽभूदिति। ननु चैवं जैमिनीयमतम्–'अहंप्रत्ययविज्ञेयो ज्ञातव्यः सर्वदैव हि'

इत्युक्तोऽहंप्रत्ययविज्ञेय एवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नः कर्तृभोक्तृरूपश्च न तु तत्स्वरूपभूतो निर्विकार एकः परमात्मास्ति। तस्य च स्वर्गादिभोगानामनित्यत्वे, भोगकालस्य वा, तदुपायकर्मबोधकागमस्य वा, भोक्तुरात्मनो वाऽनित्यत्वे वैराग्यं स्यान्न त्वेतदस्ति। मायामयत्वेन भोग्यविच्छेदेऽपि न वैराग्यं। स्रक्चन्दनवनितादिभावानां प्रवाहरूपेण स्थितिर्हि नित्या। 'न कदाचिदनीदृशं जगत्' इत्युक्तेः। ततः कर्ता कश्चिदीश्वरोऽपि नैव। न चात्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानं। तच्च घटाद्याकारेण जायते भिद्यते चातो न नित्यज्ञानरूपवानात्मा किन्तु ज्ञानपरिणामवान् विकारित्वेऽपि तस्यानित्यत्वं न। 'विक्रिया ज्ञानरूपास्य न नित्यत्वे विरोत्स्यत' इत्युक्तेरतो मुक्तिदशायामिन्द्रियादिरहितस्य तस्य परिणामासंभवाज्जडत्वेन तत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वात्कुतः प्रेयसीं प्रवृत्तिं त्यक्त्वा निवृत्त्या कृतार्थोभूदत उच्यते–

एवं श्रीगुरुणा यथावच्छिक्षितस्य देहाद्युपाधिकमात्मनो नानात्वं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च लोककालागमात्मानित्यत्वं च भोग्यभावानां भगवन्मायामयत्वं च गुरुप्रसादाद्विजानतो विरतस्य प्रशान्तस्य तस्य युगपत्त्रिकाभ्यासवशादपरोक्षसाक्षात्कारदार्ढ्यमभवत् ॥ ८८ ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण श्रीगुरुणा दत्तात्रेयाचार्येण यथाशास्त्रं शिक्षितस्य आत्मनो नानात्वं देहाद्युपाधिना नानाघटजलवशाच्चन्द्रस्येव न स्वतः 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इति श्रुतेः। एवं तार्किकमतं कर्तृत्वं, सांख्यमतं भोक्तृत्वं न तात्विकं आत्मनोऽकर्तृत्वादविकारित्वाच्च। सांख्यतार्किकयोर्मीमांसकस्य च मताश्रयेऽद्वैताऽसिद्धिः। तथा लोकाः पुण्योपभोग्याः स्वर्गादयः, कालो भोगकालः, आगमः 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं' 'अपाम सोममममृता अभूम' इति प्राशस्त्येनार्थवादप्रतिपादकः। आत्मानो जीवाः कर्तृत्वादिलक्षणा एषामनित्यत्वं च भोग्यभावानां स्रक्चन्दन-

वनितादीनां च भगवन्मायामयत्वाच्चैभ्यो हेतुभ्यो गुरुप्रसादान्मुख्य-हेतोश्च गद्योक्तं यथावद्विशेषेण जानतोऽत एव विरक्तस्य ततः प्रशान्तस्य तस्यालर्कस्य युगपदेकसमयावच्छेदेन तत्त्वज्ञानमनोभङ्गवासनाक्षयत्रि-काभ्यासवशादपरोक्षसाक्षात्कारदृढताऽभवत् ॥ ८८ ॥

(पुष्पिताग्रावृत्तम्)

गुणरचिततनूदेहसंसृतिघ्नीं परपरमात्मविदं स्वशिष्यलब्धाम्।।
द्रुतमिह विदुषोऽस्य सावकाशाण्डचयभृतो जठरे ममुर्मुदो नो

ईश्वराधीनमायागुणरचिततनूदेह एव संसृतिः संसारस्तां हन्तीति तथा तां। कर्मानुबन्धित्वान्नृदेहग्रहणं। 'कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके' इति-स्मृतेः। परा चासौ परमात्मविच्च तां द्रुतं झटित्येव शिष्येणालर्केण लब्धां विदुषो जानतः सावकाशं यथा तथा ब्रह्माण्डनिचयभृतोस्य श्रीदत्तस्येह जठरे मुद आनन्दा नो ममुः किन्तु बहिरेव निर्गताः ॥ ८९ ॥

(वसन्ततिलकावृत्तम्)

गुर्वाज्ञयाग्रजमुपेत्य स आह बन्धो गुर्वाप्तराज्यमिदमस्तसु-दुःखसिन्धो ॥ त्वं स्वीकुरुष्व सुहृदे तव यच्छ वा स्वत्वं स्वीकृतं परिहृतं प्रभुतामुपास्व ॥ ९० ॥

ततः श्रीदत्ताज्ञया सोलर्कः अग्रजं सुबाहुं उपेत्य प्राह ज्ञानमहिम्ना अस्तः सुतरां दुःखमेव सिन्धुर्येन तत्संबुद्धौ हे बन्धो इत्युपकारकवाचक-त्वेन भ्रातृदृष्टिं त्यक्त्वा संबोधयतीति गम्यते। गुरुः पिता तस्मादाप्तमिदं राज्यं त्वं स्वीकुरुष्वाथवा तव सुहृदे काशिराजाय प्रयच्छ। यदज्ञानेन मया स्वत्वं पूर्वं स्वीकृतं तदद्य परिहृतं ततस्त्वं प्रभुत्वं अस्य राज्यस्या-धिपत्वं उपास्व ॥ ९० ॥

सुबाहुरालिंग्य तमाह बन्धो कारुण्यसिन्धोः कृपयास्तबंधो।।
कृतार्थता ते समभागता नः कृताद्य दैवेन भवैकतानः ९१

एवं वदन्तं सुबाहुरालिंग्याह–अन्नदानादिनोपकृतत्वात् हे बन्धो। बध्नातीति बन्धुर्माया अस्ता बन्धुर्येन तत्संबुद्धौ हे अलर्क कारुण्यसिंधोर्दत्तात्रेयस्य कृपया ते कृतार्थता जाता अद्य दैवेन विधिना सर्वदैवतभूतेन श्रीदत्तात्रेयेण सा नः चतुर्णामपि सोदर्याणां समभागता कृता। अहो भाग्यं अथातः ज्ञानदाढर्यैकतानोऽनन्यवृत्तिर्भव ॥ ९१ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

स्वस्त्यस्तु ते काशिप गच्छ यामि वनं कृतार्थोऽद्य न कामकामी
तं काशिराजोऽप्यवदत्किमाप्तं तन्नैव जाने वद मां तवाप्तम् ९२

एवमलर्कमुक्त्वा काशिपमाह सुबाहुः हे काशिप गच्छ स्वपुरमिति शेषः ते स्वस्ति अस्तु कृतः सहजोद्धारलक्षणोर्थो येन तादृशोऽहं वनं यामि। कुतो लब्धं राज्यं जहासीत्यत आह अहं कामान्कामयतेऽसौ कामकामी तथाभूतो न। अपरोक्षसाक्षात्कारेण पर्याप्तकामत्वात्। श्रुतिश्च 'कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामा' इति। एवं वदन्तं तं काशिराजोऽप्यवदत् त्वया किमाप्तं तत् अहं नैव जाने त्वया यदाप्तं तन्मां वद अथवा तवाप्तं हितकारिणं मां वद ॥ ९२ ॥

(पू०इन्द्रवज्रा०उत्त०वंशस्था)

योगी जगौ मान्यसतीसुता वयं भोगी जजानर्षभवत्क्षितावयम् ॥ भवत्सहायात्समतात्रिजेक्षयाभवत्सगर्भ्यस्य च शान्तिरक्षया ॥ ९३ ॥

पृष्टस्योत्तरमाह योगी सुबाहुः तं जगौ हे काशीश वयं मान्यसतीसुताः अस्माकं मध्येऽयं एकः क्षितौ ऋषभवत् वृषवत् भोगी जजान ततो भवत्साहाय्यात् पराजितस्यास्य जाता यात्रिजेक्षा श्रीदत्तात्रेयकृपादृष्टिः तयाद्य सगर्भ्यस्यालर्कस्यास्माभिः सह समता जाता तथा चाक्षया शान्तिरपि जाता ॥ ९३ ॥

(हरिणीवृत्तम्)

स तमथ जगौ स्वत्वान्यत्वे न ते करुणानिधे
निरुपमदयाक्लिन्नस्वान्तोऽसि सद्गुणशेवधे ॥
अभवमधुना दैवात्तेहं सुसाप्तपदीनभा-
क्कथमपि ततो मां शाधि स्यान्न येन पुनर्भ्रमः ॥ ९४ ॥

एवं श्रुत्वाथ स काशिराजा तं सुबाहुं जगौ हे करुणानिधे हे सद्गुणनिधे स्वत्वं अन्यत्वं च ते तव न। यतस्त्वं निरुपमदयाक्लिन्नचित्तोऽसि अहं चाधुना दैवात्ते साप्तपदीनभाक् अभवं। साप्तपदीनं सख्यमिति खः। 'सतां साप्तपदी मैत्री पुनात्युरुतरादघात्' इत्युक्तेः ममाप्यधिकारित्वं ततस्तस्मात्कथमपि केनापि प्रकारेण मां शाधि शिक्षय येन शासनेन पुनर्भ्रमो न स्यात् ॥ ९४ ॥

(मन्दाक्रान्तावृत्तम्)

एवं दीनं प्रणतमथ तं खिन्नचित्तं नितान्तं
प्रोचे नो चेन्नरवर महासंपदार्या इहाहुः ॥
यां तत्त्वज्ञाः परमहितदां साधनाख्यामृते तां
नो बोधाप्तिर्भवति भवतो नास्त्यसावाश्रयैताम् ॥ ९५ ॥

अथैवं दीनं यथा तथा प्रणतं नितान्तं खिन्नचित्तं तं प्रोचे सुबाहुरिति शेषः। इह मोक्षोपाये तत्वज्ञा आर्याः यां परमहितदां साधनाख्यामाहुः सा महासंपत् नो चेत्तर्हि हे नरवर तामृते। चांद्रव्याकरणतो द्वितीया। बोधाप्तिर्नो भवति यतो भवतोऽसौ संपन्नास्ति तत एतां साधनसंपदमाश्रय ॥ ९५ ॥

(गद्यम्)

तदनु महानुभावसेवया षड्लिंगैस्तात्पर्यावधारणलक्षणेन श्रवणेन युक्त्या संभावितत्त्वानुसंधानलक्षणेन मननेन ताभ्यां

निःसंशयेऽर्थे स्थापितचित्तस्य विजातीयानात्मप्रत्ययानन्तरितसजातीयात्मप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणेन निदिध्यासनेन ध्यातृध्यानभावरहितसुस्थिरध्येयाकारान्तरस्थितिलक्षणेन समाधिना कृती भव ॥ ९६ ॥

तदनु साधनसंपत्प्राप्त्यनन्तरं 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' इति श्रुतेर्महानुभावसेवयोपक्रमोपसंहारादिषड्विधलिङ्गैः सर्ववेदान्तानामद्वैते ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणलक्षणेन संशयहारिणा श्रवणेन तथा परापरात्मनोर्युक्त्या एकरूपसंभावितत्वानुलक्षणेनासंभावनाहारिणा मननेन तथा ताभ्यां श्रवणमननाभ्यां निःसंशयेऽखंडैकरसेऽर्थे देशादिसंबंधेन स्थापितचित्तस्य देहादिविजातीयानात्मप्रत्ययवर्जितनित्यशुद्धबुद्धमुक्तपरमानंदाद्वयास्थूलादृश्यादिलक्षणसजातीयात्मप्रवाहीकरणलक्षणेनासंभावनाहारिणा निदिध्यासनेन ध्यातृध्यानभावत्रिपुटीरहितसुस्थिरध्येयाकारान्तःकरणलक्षणेन समाधिना कृती कृतकृत्यो भव । अत्र प्रमाणान्याकरतोऽवगन्तव्यानि विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते ॥ ९६ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

यद्यप्यलर्को विषयाक्तचित्तः स्वांबाप्रसादेन हि येन दत्तः
गुरुर्गुरूणां भगवानुपात्तस्ततः स मुक्तोऽस्तसमस्तवित्तः ॥९७॥

नन्वेवंभूतोऽलर्कः कदा जात इति चेद्बाढं यद्यपि अलर्को विषयासक्तचित्तोऽभूत्तथापि स्वमातृप्रसादेन येन गुरूणां ब्रह्मादीनां गुरुः । 'यो ब्रह्माणं विदधाति' इति श्रुतेः भगवान् श्रीदत्तः शरणत्वेनोपात्तः ततस्तत्प्रसादादस्तं समस्तं मानुषं दैवं च वित्तं येन स वशीकारसंज्ञकवैराग्ययुक्तः सोऽलर्को मुक्तोऽभूत् ॥ ९७ ॥

(स्वागतावृत्तम्)

कोटिजन्मसुकृतादपि लाभो दुर्लभोऽस्य समभूदिह लाभः ॥
यद्दृशा वितिमिरोऽयमलर्कः शेषयेत्किमुदितोऽन्धमिश्रार्कः ९८

अहो कोटिजन्मार्जितसुकृतादपि यस्य लाभो दुर्लभोऽपि मातृप्रसादादस्यालर्कस्येह जन्मनि अस्य श्रीदत्तात्रेयस्य साक्षात् लाभः समभूत तस्य दत्तात्रेयस्य दृष्ट्या दर्शनेन वाऽयमलर्कः वितिमिरः आवरणभूतहार्दतमोरहितोऽभूत् अर्थांतरेण दृढयति इह लोके उदितः सूर्योऽन्धं अन्धकारं शेषयेत्किं अपि तु न ॥ ९८ ॥

(शार्दूलविक्रीडितम्)

इत्युक्त्वानुजमाह याहि विपिनं राज्यं कुरुष्वाथवा
यास्येऽहं त्विति सोऽगमत्तदनुगः काश्योऽपि सोऽगाद्गतिं
पुत्रन्यस्तभरोऽप्यलर्क उदरामत्रो वनं पावनं
गत्वात्यन्तिकबुद्धिलब्धपरमानन्दो जगौ पावनम् ॥ ९९ ॥

इति काशिपमुक्त्वाऽनुजमलर्कमाह भो भ्रातः विपिनं याहि अथवा राज्यं कुरुष्व उभयत्रापि ते लेपो न अहं तु वनं यास्ये न राज्यमिति हार्दं तुशब्दस्य। इति उक्त्वा स सुबाहुरगमत् वनमिति शेषः। काश्यः काशिराजोऽपि पुत्रे न्यस्तो राज्यभरो येन स तदनुगः सुबाहोः पृष्ठतो गत्वा सोऽपि काशिराजोऽपि तत्प्रसादाद्गतिं मुक्तिमगात्। पुत्रन्यस्तभर इति देहलीदीपन्यायेनोभयत्राप्यन्वेति पुत्रन्यस्तभरोऽलर्कोऽपि उदरमेवामत्रं भिक्षासंचयपात्रं यस्य स पावनं वनं गत्वा। ज्ञानिनो विद्वत्संन्यासाधिकारित्वेपि 'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिंगधारणं। बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यत' इति स्मरणादस्य क्षत्रियत्वाद्वनगमनमेव समीचीनं। बुद्ध्या लब्धश्चासौ परमानंदश्च तथोक्तः आत्यन्तिकः बुद्धिलब्धपरमानन्दो यस्य सः। 'सुखमात्यंतिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्' इति स्मृतेः श्रोतुर्वक्तुश्च पावनं जगौ ॥ ९९ ॥

अहहाऽभेदेनायं भवहासो मे निर्मायं ॥ ध्रु० ॥ अत्यर्थं यस्य तु सदयं भक्त्यर्थं मृदुलं हृदयं। युक्त्यर्थं भाविकहृदयं मुक्त्यर्थं

संसृतिहृदयं।। (अन्यारीतिः) तममेयं श्रुतिगणगेयं हृतमायं मुनि-
विज्ञेयं । अद्वयं ह्यत्रेस्तनयं भावये दत्तात्रेयं ।। १ ।। तृष्णायां
सत्यां स्त्र्याद्यं यल्लोके तन्नैकस्य । तृप्तिदं विषयसुभोगस्तृप्तयेऽ
प्यत्र तु कस्य ।। (अन्यारीतिः)।। तृष्णायां नष्टायां मे भोगेच्छा
शिष्टा का मे । श्रीदत्तेऽत्रात्मारामे सुतरां मे तस्थौ हृदयं ।।२।।
आगमापायीन्द्रियजं सोपाधिकमकसंभिन्नं । आगमान्यदृशा दृष्टं
यत्सुखं स्वस्माद्भिन्नं (अन्यारीतिः) मौख्यं तत्सन्विदमेवं दग्ध्वा
योगेन कुभावं प्राप दत्तेनैकीभावं वासुदेवेनैवामायम् ।। ३ ।।

अहहेऽत्यद्भुते मे मया अभेदेनाखंडैकरसत्वेन मायारहितं यथा तथाऽयं भवनिवर्तकः श्रीदत्त आत्मत्वेन आप्तः ।। भक्त्यर्थं स्वभाक्ति-प्रयोजनाय भक्तिं प्रथयितुं स्वभक्तेषु यस्यात्यर्थं सदयं मृदुलं च हृद् हृदय-मस्ति । हृत् अयमिति पदच्छेदः कार्यः । युक्त्यर्थं योगासिद्ध्यर्थं भावि-कस्य हृदि अयतेऽसौ भाविकहृदयः तथा भक्तानां मुक्त्यर्थं अयं भगवान् संसारहृत् ईदृक् यस्तं अमेयं प्रमाणाविषयं । तर्हि कथं तत्प्राप्ति-रिति चेच्छ्रुतिद्वारेत्याह श्रुतिगणैरतद्व्यावृत्त्या विधिमुखेन च गेयं । हृता परिहृता भक्तमाया येन । तं श्रुतिगणगेयत्वेऽपि श्रुतिद्वारैव मुनिभिः मनन-शीलैः विज्ञेयं । कथं अद्वयं मायाविद्योपाधिकृतद्वैतशून्यं । हि प्रसिद्धं लोकोद्धारार्थं स्वेच्छया स्वां प्रकृतिमधिष्ठायोर्जितसत्वेन लीलया जातमिवा-त्रेस्तनयं दत्तात्रेयं भावये ।।१।। तृष्णायां सत्यां स्त्र्याद्यं यल्लोके तन्नैकस्य तृप्तिदं भवति अत्र विषयभोगः कस्यापि तृप्तये भवति किं अपि तु नैव । 'न जातु कामः कामानां भोगेनैवोपशाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते' इत्युक्तेः । तृष्णायां नष्टायां सत्यामद्य मे भोगेच्छा का शिष्टा न कापि अतो विक्षेपाभावात् अत्रात्मारामे श्रीदत्ते मे हृदयं सुतरां तस्थौ ।।२।। आगमापायि उत्पत्तिनाशशीलं इन्द्रियजन्यं सोपाधिकं

दुःखसंभिन्नं आगमान्यदृशा लौकिकदृष्ट्या दृष्टं स्वस्माद्भिन्नं अनात्मलक्षणं च। ईदृशं गुणबुद्ध्या यद् दृष्टं तन्मौर्ख्यं अबुद्धत्वात्। 'ये हि संस्पर्शजा भोगा' इति स्मृतेः। इदं त्वपरोक्षं तृष्णाक्षयानन्तरं श्रीदत्तात्रेयप्रसादादाप्तं अतीन्द्रियं बुद्धिग्राह्यं आत्यन्तिकं सुखं तु सत् सत्यं अबाधितत्वान्नित्यत्वान्निरतिशयत्वान्निरुपाधिकत्वाच्चेति भावः। एवं गानं कृत्वा योगेनाग्निधारणया कुभावं देहादिं दग्ध्वा अमायं यथा तथा स्वस्मिन्भूतानि वासयति भूतेषु वसतीति वा वासुः स चासौ देवः कर्मेन्द्रियचालको ज्ञानेन्द्रियभासकश्च स तथा तेन श्रीदत्तेनैव एकीभावं प्रापेति ॥ ३ ॥

॥ द्वितीयस्तबकटीका समाप्ता ॥

अथ त्रितीयस्तबकः

अथ संक्षेपतः प्रल्हादानुग्रहमाह मालिन्या—

मधुकृदजगराप्तौ प्राह वैराग्यतोषौ
स्वजपिहितजलाभं यः स्वसौख्यं सशेषे ॥
मृगजलविषयात्प्रल्हादमूचे विरक्तं
निजगतिमनुपाधिं तं च निन्ये स्वभक्तम् ॥ १ ॥

कदाचित्पर्यटता प्रल्हादेन सह्यसानौ कावेर्यां स्थितं भोगसाधनरहितमपि पुष्टांगं तमवधूतं दृष्ट्वा भोगाभावे कथं भवतो देहः पुष्टः कुतो वेदं परमं सौख्यमिति पृष्टं तस्मै भगवानिदमाह—मधुकृदिति । मधुकृत्सरघा चाजगरो महासर्पश्च ताभ्यां आप्तौ हेयोपादेयलक्षणशिक्षणेन लब्धौ यथाक्रमं वैराग्यतोषौ दानोपभोगरहितमधुद्रव्यपालननिमित्तेन प्राप्ताकस्मिकमृत्युलक्षणदोषदर्शनजन्यवैराग्यं मधुकरात्प्राप्तं । दैववशादप्रार्थितोपस्थितभोगनिर्वाहरूपः संतोषोऽजगरात्प्राप्तः तौ प्रल्हादं यः प्राह तथा स्रक्चन्दनवनितादिलक्षणशेषेण सहितः सशेषः तस्मिन्सशेषे शेषिणि आत्मनि विद्यमानं स्वरूपभूतं सौख्यं निरतिशयं निरुपाधिकं नित्यं च सुखं परमानन्दः स्वजपिहितजलाभं स्वस्माज्जातं स्वजं शैवालं तेन पिहितं तिरोहितं च तज्जलं च तस्याभेवाभा यस्य तत्तथाभूतं मृगजलमिव विषयः जातावेकवचनं, शब्दादिविषयास्तेभ्यो विरक्तं संजातवैराग्यं प्रल्हादं ऊचे । यथा तृषार्तो नरः समीपस्थं शैवालाच्छन्नं जलं त्यक्त्वा मृगतृष्णां दृष्ट्वा तत्र तत्र परिभ्रमन् जलबिन्दुमपि न प्राप्नोति स च विवेकतोऽत्र पुनरुपेत्य शैवालं दूरीकृत्य जलं प्राप्नोति तथा स्वाज्ञानविजृंभितोपाधितिरोहितमिव स्वरूपभूतसौख्यं त्यक्त्वा सुखबुद्ध्या सुखाभासरूपान्विषया-

न्धावति तत्र दुःखमेवानुभवति स च विषयदोषदर्शनादिना विरक्तस्ततः परावृत्य परमसौख्यं विन्दतीति तात्पर्यार्थः । नन्वीदृक्कैवल्यसौख्यं तच्च ज्ञानादेव लभ्यते इत्यत आह अनुपाधिं स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यव्यष्टिसमष्टि-देहत्रयरूपोपाधिरहितां निजगतिं स्वरूपज्ञानं च ऊचे । तर्हि तदेव श्रवणं परोक्षज्ञानं तत्तु कथमपरोक्षसंसारभ्रमानिवर्तकमत आह चापरं तं स्वभक्तं गुरूपदेशाच्छ्रुतियुक्त्यनुभवपूर्वकं श्रवणमनननिदिध्यासनद्वारोपाधिमपाकृत्य निरुपाधिं सर्वोपाधिविवर्जितां निजगतिं वैष्णवपदाख्यां पुनरावृत्तिरहितां निन्ये एवं सति ईश्वराभिन्नगुरुप्रसादादेव मोक्षः सुकरः नान्यथा । श्रुतिश्च 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' इति । स्मृतिश्च 'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशित-चेतसाम्' इति । ननु प्रह्लादो नृसिंहभक्तः कथं स्वभक्तमित्युक्तं नायं दोषः नृसिंहोऽपि भगवदवतारान्तरमेव ॥ १ ॥

अथानुष्टुभा यदुराजानुग्रहमाह—

पञ्चविंशतिभूम्यादिगुरुप्राप्तं स्वशिक्षणं ॥
योन्वीक्षणं यदुं प्रोचे हेयोपादेयलक्षणम् ॥ २ ॥

पञ्चविंशतिसंख्याकगुरुभ्यः प्राप्तं हेयोपादेयलक्षणं बहिःप्रवृत्ताक्ष-गणस्य शनैः प्रत्यक्प्रवाहेणान्वीक्षणं स्वशिक्षणं यदुं प्रति प्रकर्षेण यः भगवानूचे ॥ २ ॥

अन्येषामप्यनुग्रहं संक्षिप्याह योगिन्या—

धृतिसत्यशमादिसाधनैः सकुसंगोत्सृतिभिर्मरुद्धनैः ॥
अहिपिंगलसाध्यदेवता गतिमूचे य इड्गनतान्विता ॥ ३ ॥

'तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वांगानि सत्यमायतनम्' इत्यादिश्रुतेः धृतिः सात्विकी सत्यं यथार्थभाषणं शमोन्तःकरणोपरमः

त्वदादिभिः साधनैः कुसङ्गः खलपामरादिसङ्गस्तस्योत्सृतिस्त्यागस्तत्सहितैः मरुद्धनैर्दैवधनैर्दैवीसंपदेति यावत् अहिपिङ्गलः पिङ्गलाख्यनागश्च साध्यदेवताश्च ताः प्रति इहास्मिन्लोके अनतानामविता त्राता यः भगवान्गतिं सद्गतिं ज्ञानं वोचे ॥ ३ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

आत्रेयदत्तो विधिविष्णवजात्मा स मे परात्मा गुरुदेवतात्मा ॥
यो नोऽनसूयात्रिसुतोऽधिपुण्यादिहोपलब्धः सुरतो महात्मा ॥ ४ ॥

विधिविष्णुशिवात्मकः अत्रेरपत्यं पुमानात्रेयः स चासौ दत्तश्च स मे मम गुरुदेवतात्मा गुरुदेवतारूपः परात्मा परमात्मा कोऽसौ यः सुरतः कृपालुः महात्मा स्वात्मनोऽपि दातृत्वादुदारः अनसूयात्रिकृताधिपुण्यात् नोऽस्माकं उपलब्धः अत्रिसुतोधिपुण्यादिति पाठे नोऽस्माकमधिपुण्यादनसूयात्रिसुत इहोपलब्धः ॥ ४ ॥

अत्रिवरदोऽप्यस्माकं मोक्षदोऽयमभूदित्याह पृथ्वीवृत्तेन—

अनन्यगतिचातकं घन इहाभिवर्षत्यलं
तथापि सकलासुधारिपरितृप्तयेऽलं जलं ॥
तथा करुणयावतीर्ण इह योऽनसूयासुतो
महर्षिवरदोऽपि नोऽत्र परदोऽभवत्सद्गतिः ॥ ५ ॥

'महीनिपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्' इत्युक्तेः इह अनन्यगतिचातकं अभिलक्ष्य घनः अलं जलं वर्षति तथापि सकलाश्च तेऽसुधारिणो जीवाश्च तेषां परितृप्तये जलं अलं भवति एवं यथा तथा इहावतीर्णः यः अनसूयासुतः महर्षिवरदोऽत्रिवरदोऽपि सद्गतिः सः नोऽस्माकं परदोऽभवत् ॥ ५ ॥

(स्वागतावृत्तम्)

चातकस्य कियती तृडपोऽस्मै यो ववर्ष किमलं न परस्मै ॥
तास्तथापि न चिरस्थितयोऽयं नित्य एष भगवान्वरदोऽयं ६

चातकस्य तृट् पिपासा कियती अत्यल्पजलापेक्षैव। यो मेघः अस्मै जलं ववर्ष तत् परस्मै इतरजीवायालं पर्याप्तं न किं अपि तु पर्याप्तमेव तथापि ता आपश्चिरस्थितयो न भवन्ति। अयं वरदो भगवाञ्श्रीदत्तः नित्य एवातो मेघनिदर्शनं न समीचीनमिति भावः ॥ ६ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

भगीरथो यत्नत आनयद्गां गंगां स्वमुक्त्यै न इहापि मुक्त्यै।
साऽयं तथैवापि च सैकदेशेऽयं स्मर्तृगामी सकलप्रदेशे ॥ ७ ॥

भगीरथः स्वेषां बन्धूनां मुक्त्यै तपोरूपाद्यत्नतः गंगां गां भुवमानयत् सा गंगा इह भूलोके नोऽस्माकमपि मुक्त्यै अभूत् तथैवापि तेन प्रकारेणापि महायत्नादित्यर्थः अयं भगवान्दत्तात्रेयोऽत्रिणा स्वमुक्त्यै गां आनीतोऽवतारितोऽपि नो मुक्त्यै अभवत् तर्ह्युपमा घटत इति चेन्नेत्याह सा च गंगा एकदेशे उत्तरविषयैकप्रदेशे विद्यते अयं भगवान्दत्तात्रेयस्तु स्मर्तृगामी अत एव सकलप्रदेशे उपलभ्यते ॥ ७ ॥

(इंद्रवंशावृत्तम्)

तोयैकदानो घन आगतः क्वचिद्गंगाघभंगा स्थिरकल्पपादपः।
संकल्पितं रात्यघतापपापहाऽसंकल्पितं यश्चरकल्पपादपः ॥ ८ ॥

कदाचित्क्वचिद्देशमागतोऽपि घनः मेघः तोयमेव एकं दानं यस्य सः नान्यद्दातुं समर्थ इति भावः। पूर्वोक्ता या गंगा सा अघभंगैव। तर्हि कल्पितदः कल्पवृक्षोऽत्र दृष्टान्तत्वेनोदाहरणीय इत्यत आह स्थिरश्चासौ कल्पपादपश्च स संनिहितेभ्यः संकल्पितं राति यो भगवान्दत्तात्रेयः स अघपापतापहा सन् चरकल्पपादपोऽस्ति अतः स्थिरकल्पवृक्षात्संकल्पितमात्रदानाच्चास्य व्यतिरेक उक्तः ॥ ८ ॥

अस्य लीलाविग्रहस्य दिनचर्यामाह शार्दूलविक्रीडितेन—

निद्रा मातृपुरेऽस्य सह्यशिखरे पीठं मिमंक्षा पुरे
काश्याख्ये करहाटकेऽर्घ्यमथवरे भिक्षास्य कोलापुरे ॥

पाञ्चाले भुजिरस्य विठ्ठलपुरे पत्रं विचित्रं पुरे
गन्धर्वे युजिराचमः कुरुपुरे दूरे स्मृतो नान्तरे ॥९॥

अस्य निद्रा मातृपुरेऽस्ति। अस्येति प्रत्येकमनुषज्जते। सह्यशिखरे पीठं आसनं। काश्याख्ये पुरे मिमंक्षा स्नानं। करहाटके पुरेऽर्घ्यं अर्घ्योपलक्षितप्रातःसंध्यावन्दनं। अवरे श्रेष्ठे कोलापुरेऽस्य भिक्षा। पाञ्चाले पुरेऽस्य भुजिर्भोजनं। विठ्ठलपुरेऽस्य विचित्रं पत्रं तिलकं। गन्धर्वे पुरे युजिर्ध्यानयोगः। कुरुपुरे आचम आचमनं। एवं पर्यटनशीलोऽपि भक्तैः स्मृतो न दूरे वर्तते किन्तु अन्तरे साक्षाद्धार्दाकाश एव वर्तते ॥९॥

(उपजातिवृत्तम्)

तमत्रिजातं श्रुतिजातगीतं वदान्यवित्तं प्रथितं हि दत्तं
सह्याचले चन्द्रकुलोत्थ आयूराजा शरण्यं शरणं जगाम ॥१०॥

श्रुतिसमूहगीतं वदान्येषु दानशौण्डेषु वित्तं विश्रुतं। हि यस्मात्प्रथितं लोक इति शेषः। शरणे साधुं सह्याद्रौ वर्तमानं अत्रिजातं तं दत्तं चन्द्रकुलोत्थः सोमवंशीय आयूराजा पुत्रकामः सन् शरणं जगाम ॥ १० ॥

(वसंततिलकावृत्तम्)

स्वच्छांबुपूर्णसरसीसरसीरुहान्तश्चक्रेत्र केलिकलहं कलहंसजातं ॥
तस्मिन्रुडाद्युपरमे परमे निविष्टं देवं ददर्श वरदं वरदंडहस्तम् ११

स्वच्छांबुना पूर्णा चासौ सरसी च तस्यां सरसीरुहाणि कमलानि तेषामन्तर्मध्ये कलहंसानां जातं वृन्दं कर्तृ अत्र यस्मिन्पर्वते केलिकलहं चक्रे। रुट् क्रोधः तदादयः रागद्वेषादयस्तेषां उपरमे(मो)यस्मिन्तस्मिन्परमे सह्यपर्वते निविष्टं वरदण्डधरं वरदं देवं श्रीदत्तं ददर्श। आयुरिति शेषः ॥ ११ ॥

(भुजंगप्रयातवृत्तम्)

चिरोपोषिताक्षीष्टसत्पारणेव चिरभ्रान्तचित्तभ्रमावारणेव ॥
कृपेक्षेच्छुनाजस्य मूर्तिर्मुदेव नृपेणेक्षिता तस्य मूर्ता मुदेव ॥१२॥

दर्शनलालसया चिरं बहुकालं उपोषिते च ते अक्षिणी च तयोरिष्टाभीष्टा सत्पारणेव चिरश्रान्तचित्तश्रमावरणभूतेव। तस्य जन्मादिविकाररहितस्य दत्तात्रेयस्य मूर्तिर्लीलाविग्रहः कृपाकटाक्षेच्छुना नृपेण मुदेव आनन्देनेव। तस्य भगवतो मूर्तिः। मूर्ता मूर्तिमती मुदेव ईक्षिता दृष्टा। मुदेत्यत्र आपं चैव हलंतानामित्यादिना आप्॥ १२॥

(योगिनीवृत्तम्)

स तमागतमात्मतुष्टये धुतमानं नतमात्मदृष्टये॥
निजगौरवभृत्सुमर्षणो निजगौ मत्त इव स्वमर्षणः ॥१३॥

आत्मनः स्वस्य तुष्टये धुतः त्यक्तः मानो येन सः। आत्मदृष्टये स्वस्य दर्शनार्थं। नतं नम्रं आगतं तं भूपं। निजानां भक्तानां गौरवं बिभर्तीति निजगौरवभृत्। सुमर्षणः अत्यन्ततितिक्षुः ईदृगपि बहिर्मत्तः सुतराममर्षणः क्रोधन इव श्रीदत्तात्रेयः निजगौ॥ १३॥

तदेवाह शार्दूलविक्रीडितेन—

रे रे मूढ विरूढदर्प कुपथारूढातिगूढाश्रमे
कस्मात्त्वं भ्रमसीत आशु न यदा यास्यस्यरं तेऽश्रमं॥
निःशेषभ्रममूलकृंतनमिह द्राकारयिष्येऽधुना
स्त्रीवक्त्राद्गलता समेन मधुनाशुद्धोऽस्म्यहं सीधुना ॥१४॥

रे रे इत्यधिक्षेपसंबोधनार्थं। रे मूढ मोहग्रस्त। रे विरूढदर्प प्रादुर्भूतावलेप। हे कुपथारूढ कुमार्गाश्रित। अस्मिन्नतिगूढाश्रमे कस्मात्त्वं भ्रमसि इत आश्रमात् आशु शीघ्रं यदा यर्हि न यास्यसि चेत्तर्हि अश्रमं श्रमरहितं यथा तथा ते तव निःशेषभ्रमस्य सर्वभ्रमणस्य मूले मूलभूते पदे तयोः कृंतनं छेदनं इहात्रैव कारयिष्ये यतोऽधुना सांप्रतं स्त्रीवक्त्राद्गलता मधुना क्षौद्रेण समेन तुल्येन सीधुनाऽहं अशुद्धोऽस्मि इति बाह्यार्थः। आभ्यन्तरार्थस्तु हे अमूढ विवेकिन् रूढदर्पकुपथारूढेभ्यो विशिष्टस्तत्सं-

बुद्धौ हे विरूढदर्पकुपथारूढ । अश्रमं योगादिश्रमरहितं यथा तथा भ्रमो मिथ्यामतिः तन्मूलं मूलाज्ञानं तस्य नितरां कृन्तनं नाशं । स्त्री अमृतस्राविणी नाडी मादकत्वात्सीधु आनन्दहेतुत्वान्मधुतुल्यं अमृतं तेन शुद्धोऽस्मि। उक्तं च 'गोमांसं भक्षयेद्यस्तु पिबेदमरवारुणीं । कुलीनं तमहं मन्य इतरे कुलघातका' इति ॥ १४ ॥

(अनुष्टुप्)

भर्त्सितस्ताडितोऽप्येवं पतितोऽग्रे स नीतिमान् ॥
दयालो मा कुरूपेक्षां पाहि मेत्याह भक्तिमान् ॥ १५ ॥

मा मां पाहि रक्ष इति छेदः । अन्यत्सुगमम् ॥ १५ ॥

(अनुष्टुप्)

प्रणतं प्राह भगवानसि त्वं मयि भक्तिमान् ।
मद्यं सास्रामिषं देहि हृद्यं तोषोऽन्यथा न हि ॥१६ ॥

सास्रामिषं रक्तमांससहितं हृद्यं मनोहारि । शेषं स्फुटम् ॥ १६ ॥

(अनुष्टुप्)

तथेति साक्षात्स पशुसोमबुद्ध्याण्डयोनये ॥
यथेष्टं संस्कृतं रुच्यं तथादाच्छास्त्रयोनये ॥ १७ ॥

तथेत्युक्त्वा स राजा अण्डयोनये ब्रह्माण्डहेतवे शास्त्रयोनये वेदोत्पादकाय वेदप्रमाणाय वा । 'जन्माद्यस्य यतः' 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्याद्यधिकरणन्यायात् । ईदृशाय श्रीदत्तात्रेयाय । साक्षात् 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत' इत्यादिव्यवधानानपेक्षत्वात् प्रत्यक्षमेव मांसदानेन पशुयागसिद्धिर्मद्यदानेन सोमसिद्धिरिति बुद्ध्या यथेष्टं आतृप्तिपर्यन्तं न तु शुच्यादिना संकुचितं पदार्थान्तरेण संस्कृतं रुच्यं रुचिकरं मद्यं मांसं च यथा याचितं तथा तेन प्रकारेणाऽदात् दत्तवान् ॥ १७ ॥

(रुचिरावृत्तम्)

इतीश्वरः क्षितिपतिना प्रसादितो मतीश्वरः स च रुचिरां प्रमोदतः
जगौ गिरं वरय वरं मदर्चको न चेतरं पुनरिह याचितुं क्षमः १८

मतीश्वरः बुद्धिप्रकाशकः इति उक्तप्रकारेण क्षितिपतिना राज्ञा प्रसादितः ईश्वरः समर्थः दत्तात्रेयः प्रमोदत आनंदेन रुचिरां शोभनां गिरं वाणीं जगौ उक्तवान्। तामेवाह हे राजन् मदर्चको मत्पूजक इह लोके पुनरितरं अन्यं नीचं वा। इतरस्त्वन्यनीचयोरित्याभिधानात्। वरं याचितुं न क्षमः एवं मनस्यानीय वरं वरय ॥ १८ ॥

(असंबाधावृत्तम्)

भूपस्तं नत्वाहासुरसुरनरजेतारं शूरं दातारं सुरवर सुतमुत्तारं ॥
देहीत्याहेशं विधिहतमतिरेवायू रंकायैकोलं भवति जगत्यूर्णायुः

भूपः आयुः तं दत्तात्रेयं नत्वा आह हे सुरवर असुरसुरनरजेतारं शूरं क्षात्रधर्मोपेतं दातारं दानशीलं उत्तारं पितृणामुद्धारकं ईदृशं सुतं देहीत्याह। ननु किं नश्वरेण पुत्रेण कैवल्यं कुतो न याचितमित्यत आह आयूराजा विधिना दैवेन हता मतिर्यस्य स विधिहतमतिरेवाभूत्। अर्थान्तरन्यासेन दृढयति तथाहि जगति वदान्याग्रतोऽपि तुषं याचमानो रंकोऽप्यन्यदधिकं वरयेति वदान्येन प्रोत्साहितोऽपि ग्रामादीन्नाधिकांक्षते यतः जगति रंकाय एक ऊर्णायुः मेषोपि अलं पर्याप्तो भवति ॥ १९ ॥

(अपराजितावृत्तम्)

प्रभुरपि च तथाविधात्मजलब्धये फलमिनपतये ददौ स्वविभूतये। स्वहृदि सकलं निधाय स भावि शं मृडयति मृदिभैर्नृपोऽपि हि बालिशम् ॥ २० ॥

प्रभुर्दत्तात्रेयोऽपि च एवार्थे तथाविधात्मजलब्धये तथाविधपुत्रप्राप्तय एव स्वस्य विभूतिभूताय। 'नराणां च नराधिपम्' इति स्मृतेः। इनपतये राजपतये फलं ददौ किं कृत्वा स प्रभुर्दत्तः नृपस्य सकलभावि शं कल्याणं हृदि निधाय। नन्वेतदनुचितमित्यतोऽर्थान्तरन्यासः हि

यस्मात्साक्षाद्गजादिवैभववान्नृपोऽपि मृदिभैर्मृन्मयहस्तिभिः स्वबालिशं मृडयति सुखयति ॥ २० ॥

(प्रहरणकलितावृत्तम्)

स निजपुरमगात्फलमिदमदात्स्त्रिय इयमपि गर्भमथ वरमधात्
दिगधिपलवजं दिगिव जलधिजं निजपतिरतितः प्रभुफलबलतः

स राजा निजपुरं ययौ तत इदं दत्तात्रेयदत्तं फलं स्त्रियै इन्दुमत्याख्यमहिष्यै अदात् इयमपि महिषी प्रभुदत्तफलबलात् च पतिरतिप्रसंगेन। एतेन 'धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ' इति भगवद्विभूतित्वेन कामसेवनं दर्शितं । श्रुतिश्च 'प्रजातिरमृतमानंद इत्युपस्थ इति प्रज्ञयोपस्थमारुह्य' इत्यादिका । जलधिजं चन्द्रं दिगिव दिगधिपा इंद्रादिलोकपालास्तेषां लवेभ्यो मात्राभ्यो जातं 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृप' इति वचनाद्दिगधिपलवजम् । गर्भं अधात् । अत्र स्त्रीकर्तृकं श्रौतं गर्भधारणमुक्तं । श्रुतिश्च ' यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमादधे । एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतव' इति ॥ २१ ॥

(गद्यम्)

तदनु श्यामसुन्दरपरपुरुषेण क्षीरपूर्णशंखेनाभ्युक्ष्य मौक्तिकमात्मने दत्तमिति राज्ञ्येन्दुमत्याऽऽवेदितस्वप्नमस्य श्रीदत्तप्रसादजन्यो हुण्डासुरघ्नः प्रतापी पुत्रो जनिष्यत इति शौनकोदितं भाविफलं चारणमुखाच्छ्रुतं हुण्डासुराय तत्कन्याऽऽवेदयामास ॥ २२ ॥

स्फुटम् ॥ २२ ॥

(वसन्ततिलकावृत्तम्—)

तप्तुं तपो नृप इतो यदि तर्हि शूरो हुण्डासुरो जितसुरोऽत्र धरोपरीशः॥ जातः स देवगदितं स्वमृतं सुतातः श्रुत्वैत्य वीक्ष्य च तथा विमना हि जातः ॥ २३ ॥

यदि यदा नृपस्तपस्तप्तुं इतः गतः । तर्हि तदा जिताः सुरा येन सः शूरः हुण्डासुरः अत्र धरोपरि ईशो राजा जातः । सः चारणदेवगदितं स्वस्य मृतं मृतिर्नपुंसके भावे क्तः । सुतातः दुहितुः सकाशाच्छ्रुत्वा प्रत्ययार्थं विलीयायूराजगृहमेत्य तथा वीक्ष्य च विमनाः दुर्मनाः जातः ॥ २३ ॥

ननूदरस्थं सूक्ष्मगर्भं कथं दृष्टवानित्यत आहानुष्टुभा—

अन्योन्यगौरवस्पर्धिकुचास्ये नीलतार्पिता ॥
गर्भेण केवलं राज्ञ्या नासुरास्येऽपि सार्पिता ॥ २४ ॥

राज्ञ्याः अन्योन्यगौरवं स्पर्धेते इति अन्योन्यगौरवस्पार्धिनौ तौ च तौ कुचौ च तयोः प्रत्येकमास्ये मुखे चूचुक इति यावत् गर्भेण केवलं नीलता कृष्णत्वमार्पितामिति न किन्तु असुरस्य मुखेऽपि सा नीलतार्पिता यथा स्तनाग्रे कृष्णे जाते तथा मरणभिया हुण्डासुरस्य मुखमपि कृष्णं जातं इदमेव गर्भस्य बहिर्ज्ञापकं लक्षणं यदाह वाग्भट्टः—'क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छार्दररोचनं । जृंभाप्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनं ॥ अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ' इति ॥ २४ ॥

(अनुष्टुप्)—

तद्गर्भं हन्तुमासुर्यां गुप्त एत्य स मायया ॥
ददर्श दष्टदशनो ज्वलत्तत्र सुदर्शनम् ॥ २५ ॥

दष्टाः दशना दन्ता येन शेषं स्फुटम् ॥ २५ ॥

(अनुष्टुप्)

दुष्प्रधर्षात्स भीतोऽस्यै दुःस्वप्नानि व्यदर्शयत् ॥
त्रयीतनुमनुष्ठाय सा तद्भयमनाशयत् ॥ २६ ॥

दुःखेन धर्षयितुमशक्यात्सुदर्शनाद्भीतोऽसुरः अस्यै इंदुमत्यै गर्भनाशसूचकानि दुःस्वप्नानि व्यदर्शयत् तदा सेन्दुमती नारायणोपनिषदुक्तप्रकारेण त्रयी वेदत्रयी तनुर्यस्य सः सूर्यस्तं अनुष्ठाय उपस्थाय तद्भयं अना-

शयत् तथा च मंत्रौ ' अद्यानो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगं । परादुष्ष्वप्न्य ऽ सुव ।। विश्वानि देवसवितर्दुरितानि परासुव ।। यद्भद्रं तन्म आसुव'इति ।। २६ ।।

(अनुष्टुप्)

ततः सुतमसूतासौ काले तुङ्गगषड्ग्रहे ।।
महेशः किं नृपगृहेऽवतीर्णो दैत्यनिग्रहे ।। २७ ।।

ततो गर्भरक्षानन्तरं काले दशमे मासि ' दशमे मासि जायत ' इति श्रुतेः । कथंभूते काले तुङ्गान्स्वस्वोच्चान्गताः प्राप्ताः अनस्तंगताः षड्ग्रहा यस्मिन्तस्मिन्काले। सूर्यादीनां तूच्चस्थानान्याह वराहः 'अजवृषमृगांगनाकर्किमीनवणिजांशकेष्विनाद्युच्चाः । दशशिख्यष्टाविंशतितिर्थींद्रियत्रिघनविंशानाम् ।। १ ।। उच्चान्नीचं सप्तमः' इत्यादि । तथा च ' त्रिप्रभृतिभिरुच्चस्थैर्नृपवंशं (श) भवा भवन्ति राजान' इत्यादि । पञ्चग्रहेषूच्चगेपु तु चक्रवर्तित्वं षट्सु तूपरिष्टाल्लोकस्याप्याधिपत्यत्वं सूर्यो (र्य) स्योच्चं मेषः बुधस्य तु कन्यात एवैककालीना सप्तग्रहोच्चता न संभवति दैवशालिनो नहुषस्यैकस्य तु जन्मनि षड्ग्रहोच्चयोगवशात्तेनैव देहेनैन्द्रपदारोहणमिति। सुतं पुत्रं असूत । कथंभूतः महेशः साक्षान्महादेवः दैत्यनिग्रहे विषये नृपगृहेऽवतीर्णः किमित्युत्प्रेक्षा ।। २७ ।।

(अनुष्टुप्)

आनन्दो भूपतेः पूर इवाब्धेरब्जवीक्षणात् ।।
नान्तः स्थातुं समर्थोऽभूत्पुत्रसद्रत्नवीक्षणात् ।। २८ ।।

पुत्र एव सद्रत्नं तस्य वीक्षणादवलोकनात् आनन्दो भूपतेरन्तःशरीरे स्थातुं न समर्थोऽभूत् किन्तु बहिर्निर्गत एव । कस्येव पुत्ररूपी योऽब्जश्चन्द्रस्तस्योदयकालीनप्रत्याहिकवीक्षणात् आनन्दोऽब्धेर्महोदधेरन्तः स्थातुं न समर्थ इव सोपि तदा पूररूपेण बहिर्निर्गच्छतीति लोकप्रसिद्धिः।।२८।।

(अनुष्टुप्)

मुदाप्लुतोऽभ्यर्च्य देवान्स पितॄन्मुक्तबन्धनः ॥
धनाद्यदाद् द्विजातिभ्यो जातकृत्ये महाधनः ॥ २९ ॥

मुदा आनन्दाश्रुभिः प्लुतः यद्वा पुत्रोत्पत्तिकाले शीतोदस्नानस्य (उदकस्योदः सं.) विहितत्वान्मुदा आनन्देन आप्लुतः स्नातः महदपरिमितं धनं यस्य स महाधनः स राजा जातस्य शिशोः कर्तुं योग्यं कृत्यं जातकर्माख्यसंस्कारविशेषो नालच्छेदनात्पूर्वं विहितः। उक्तं आश्वलायनेन 'कुमारं जातं पुरान्यैरालंभात्सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं निरण्येन प्राशयेत्' इत्यादि । तस्मिन्जातकृत्ये देवान्पितॄनभ्यर्च्य स्वस्तिवाचनपूर्वकं वृद्धिश्राद्धं कृत्वेत्यर्थः। मुक्तं पित्रृणाख्यबन्धनं येन स मुक्तबन्धनः सन् तथा च श्रुतिः 'ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्' इत्यादि। द्वे जाती उत्पत्ती येषां ते द्विजातयः विप्राः स्मृतिश्च 'जन्मना जायते शूद्रः संस्काराज्जायते द्विज' इति तेभ्यः धनादि आदिशब्दाद्गोभूवासोन्नादीनि ग्राह्याणि अदाद्दत्तवान् ॥ २९ ॥

(अनुष्टुप्)

मायामाराध्य मायावी गत्वारिष्टं स दानवीं ॥
मायामुद्भाव्य तं पोतं सुप्तेभ्योऽहरदद्भुतम् ॥ ३० ॥

मायास्ति यस्य स मायावी। अस्मायेति विनिः। सोऽसुरः तामसीं मायां आराध्योपास्य दैवयौगाद्बहिरागतायाः कस्याश्चिद्दास्या अंगं प्रविष्टः सन् अरिष्टं सूतिकागृहं गत्वा तत्र प्रस्वापिन्याख्यां दानवीं मायां उद्भाव्य कल्पयित्वा 'स्वप्न स्वप्नाधिकरणे सर्वं निष्वापयाजिनं। आसूर्यमन्यान्स्वापय व्यूष्टं जागृयादहम्' इति मंत्रशक्तिमुपन्यस्येत्यर्थः। ततः सुप्तेभ्यो मात्रादिभ्यः सकाशात् अद्भुतं आश्चर्यकारकं तं पोतं अहरत्। ननु स्वापात्पूर्वं लोकैः कथं स न ज्ञात इति चेन्मायावीत्यनेन सर्वनिर्वाहः। मायाविनां तु 'य आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः। तेषां

संहन्मो अक्षाणि' इति मंत्रशक्त्या सर्वेन्द्रियान्तःकरणशक्तिमोषणसामर्थ्य-मस्त्येवातो नाश्चर्यम् ॥ ३० ॥

ननु तदा दत्तात्रेयोऽपि मायायाः भीतः किमित्यत आहानुष्टुभा—

शक्तो दत्तोऽप्यदान्मंत्रशक्त्यै मानं स दानवः॥
नवपाकं स्त्रियै दत्वा तत्पाकं कर्तुमादिशत् ॥ ३१ ॥

मायानिवारणे शक्तोऽपि दत्तः मंत्रशक्त्यै मानं दत्तवान् स दानवः हुंडासुरः नवो नूतनश्चासौ पाकोऽर्भकश्च नवपाकस्तं 'पोतः पाकोर्भको डिंभ' इत्यमरात्। स्त्रियै स्वभार्यायै दत्वा तस्य पाकं पक्तिं 'पाकौ पक्ति-शिशू' इत्यमरः कर्तुं आदिशत् आज्ञापितवान् ॥३१॥

तं वीक्ष्य चकिता सा प्राह तनुमध्यया—

सा प्रेक्ष्य सनालं सास्राक्ष्यपि बालं ॥
प्राहैष न वध्यः प्राज्ञायममेध्यः ॥ ३२ ॥

साऽसुरस्त्री सनालं नालसहितं बालं प्रेक्ष्यापि अस्रं नेत्रोदकं तेन सहिते सास्रे अक्षीणि यस्याः सा सास्राक्षी। स्वांगाच्चेति ङीप्। स्रव-न्नेत्रा सतीत्यर्थः प्राह पतिमिति शेषः। हे प्राज्ञ पण्डित भर्तः एष बालः त्वया न वध्यः यतः हे प्राज्ञ अयं सद्यो जातो बालः अमेध्यः न मेध्यः पवित्र अमेध्यः अस्माकं नरादानामपि भक्षणानर्हः। पूतं पवित्रं मेध्यं चे-त्यमरः। अतो न वध्य इति भावः ॥ ३२ ॥

तच्छ्रुत्वाऽसुरो वक्ति तनुमध्यया—

प्राहापि स बालः प्राप्तो मम कालः॥
भक्ष्योऽद्य दुरात्मा रक्ष्योयमिहात्मा ॥ ३३ ॥

सोऽप्यसुरः प्राह हे मूढे अयं बालः दैवनिर्मितो मम कालः मत्प्राण-हारकः महाकष्टेन मया प्राप्तः तद्रक्षणं नास्मद्धितकरमिति भावः अतः अद्य दुरात्मायं कालरूपिबालो मया भक्ष्यः यतः इह जन्मनि अयं देह-

रूप आत्मा रक्ष्यः रक्षणीयः । 'आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि । पुनर्दाराः पुनर्वित्तं न शरीरं पुनः पुनः' इत्युक्तेः विरोचनाख्यास्मद्गुरुमते तु देहातिरिक्तोऽन्य आत्मा नेति राद्धान्तः अतोऽकार्यशतमपि कृत्वा रक्षणीय इति भावः ॥ ३३ ॥

(अनुष्टुप्)

तथेति दुष्टधीः सादात्सैरन्ध्र्यै च स्वयं ह्यदात् ॥
सा च तं बल्लवकरे सोऽस्त्रं हन्तुं दधौ करे ॥ ३४ ॥

भर्त्रुपदेशाद् दुष्टा धीर्यस्याः सा तथेत्युक्त्वा बालं आदाज्जग्राह गृहीत्वा च सा स्वयं तं बालं हन्तुं सैरन्ध्र्यै अदात् सा च । सैरंध्री परवेश्मस्थेत्यमरः। स्वधर्मनियमेनापदि परवेश्मस्था सैरन्ध्री तं बालं हन्तुं बल्लवकरे अदात् सोऽपि बल्लवस्तं बालं हन्तुं विशसितुं करेऽस्त्रं दधौ ॥ ३४ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

सुगुप्तचक्रोपरि तच्छितास्त्रं भग्नं तथान्यत्प्रहृतं शितास्त्रम् ॥
ग्राव्णीव खड्गं परभक्तिसारविप्रे प्रयुक्तोऽपि यथाभिचारः॥ ३५॥

दत्तात्रेयेण सुतरां गुप्तः सुगुप्तः सुगुप्ते बाले चक्रं सुदर्शनं तस्योपरि यद्वा सुतरां गुप्तं लोकानामप्रत्यक्षत्वेन रक्षितं च तच्चक्रं च तदुपरि तत् बल्लवेन प्रहृतं शितास्त्रं तीक्ष्णशस्त्रं भग्नं । तथान्यद्द्वितीयं प्रहृतं शितास्त्रं तथा तेनैव प्रकारेण भग्नं किमिव ग्राव्णि पाषाणे प्रहृतं खड्गमिव भग्नं अपरो दृष्टान्तः परः परमः विष्णुः 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परम' इति श्रुतेः तस्य परस्य भक्तिरेव सारं बलं यस्य परभक्तिसारः यद्वा ज्ञानोत्तरकालीना भक्तिः परा 'समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' इति श्रुतेः 'सा परानुरक्तिरीश्वर' इति शाण्डिल्येन सूत्रितत्वात् परभक्तिरेव सारं बलं यस्य तस्मिन्विप्रे प्रयुक्तोऽभिचारो यथा निष्फलस्तथास्त्रमपि निष्फलं सद्भग्नम् ॥ ३५ ॥

(अनुष्टुप्–)

तदा क्रूरापि सैरन्ध्री द्रुतचित्ताऽऽह बल्लवं ॥
न जह्येतं शिरस्यस्य देवोऽधात्करपल्लवम् ॥ ३६ ॥

स्फुटं ॥ ३६ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

तथेति पोतं स च तं वसिष्ठद्वारे निधायैककुरङ्गपोतं ॥
हत्वा ददौ तत्पलमासुराय हुण्डाय धूर्तः कुधियेऽचिराय ॥

तथेत्युक्त्वा स च बल्लवः तं पोतं बालं वसिष्ठर्षिद्वारे निधायैकं कुरङ्ग-पोतं मृगशावं हत्वा पक्त्वा च तत्पलं तन्मांसं कुधिये दुष्टबुद्धये हुण्डायासुराय ददौ । ननु हुण्डेन कथं न ज्ञातमित्यतो बल्लवं विशिनष्टि धूर्त इति तर्ह्येवं करणे कालविलंबो जात इत्यत उक्तं अचिरायेति ॥ ३७ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

ततः प्रभाते विदुषां वरिष्ठो दृष्ट्वा सुतं दिव्यदृशा वसिष्ठः ॥
दत्तप्रसादं सुतमायुषस्तं विज्ञाय चादाय निनाय पस्त्यम् ॥ ३८ ॥

ततः प्रातःकाले ज्ञानिनां मध्ये वरिष्ठः वसिष्ठः सुतं प्राकृतदृष्ट्या प्रथमं दृष्ट्वा दिव्यदृष्ट्या दत्तप्रसादभूतं आयुषो राज्ञः सुतं विज्ञाय ज्ञात्वा दयया कराभ्यां तमादाय च पस्त्यं स्वसदनं निनाय ॥ ३८ ॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)

दत्तप्रसादोऽयमिहायुषोऽर्भो दत्तः प्रसादो विधिनेति सोऽदात्
पत्न्यै महापूरुषलक्षणं तं प्रेम्णापि साऽपात्कमलेक्षणं तम् ॥ ३९ ॥

हे पत्नि अयं बालः दत्तप्रसादभूत आयुषो राज्ञोऽर्भः शिशुः इहास्मिन्स्थाने विधिनास्मद्दैवेन दत्तः अहो भाग्यमिति स वसिष्ठः पत्न्यै अदात् साप्यरुन्धती ' वसिष्ठस्याप्यरुन्धती ' इति श्रुतेः महापुरुषस्येव लक्षणानि करपादगतानि चिह्नानि यस्य तं कमले इवाक्षिणी यस्य तं बालं प्रेम्णा स्नेहेनाऽपात् अरक्षत् ॥ ३९ ॥

(अनुष्टुप्)

दद्‌ौ डिंभायाभिधानं करिष्यत्यरिबन्धनम् ॥
अत्यर्थं हीति नहुष इत्यर्थज्ञर्षिमारिषः ॥ ४० ॥

हि यस्मात् अत्यर्थं अरीणां शत्रूणां बन्धनं करिष्यति असौ बाल इति शेषः इति हेतोः अर्थं शब्दार्थं जानातीत्यर्थज्ञः स चासौ ऋषिर्मारिषश्च वसिष्ठः डिंभाय बालाय नह बन्धन इत्यस्माद्धातोः सिद्धं नहुष इत्यभिधानं ददौ ॥ ४० ॥

(अनुष्टुप्)

दिने दिने स ववृधे शशिवच्छशिवंशजः ॥
तपनर्षिकरस्पर्शात्परेशानुग्रहादपि ॥ ४१ ॥

शशिवंशजः सोमवंशजः स नहुषः। स्वधर्मेण तपतीति तपनः स चासौ ऋषिर्वसिष्ठश्च तस्य लालनादिना करस्पर्शाद्धेतोः परेशस्य दत्तात्रेयस्यानुग्रहाद्धेतोरपि दिने दिने प्रतिदिनं नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्वचनं। शशस्तदाख्यकलंकविशेषोऽस्यास्तीति शशी चन्द्रस्तेन तुल्यस्तद्वत्। तेन तुल्यमिति वतिः। शशी अपि; तपतीति तपनस्तापजनकः सूर्यः स एव ऋषति गच्छति सर्वं जानातीति वा ऋषिः 'पूषन्नेकर्षे यम सूर्य' इति श्रुतेः तस्य करस्पर्शात्किरणानुप्रवेशात्परेशस्यान्तर्यामिणोऽनुग्रहादपि शुक्ले पक्षे दिने दिने वृद्धिं याति 'सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्छिता' इत्याद्यागमात् ॥ ४१ ॥

(अनुष्टुप्)

उपनीतः स मुनिना विनीतः शिक्षितोऽमुना ॥
विद्याकलासु निष्णातः स्ववेदे च विपश्चितः ॥ ४२ ॥

अमुना मुनिना वसिष्ठेन निष्णातः शिक्षितः स्ववेदे धनुर्वेदे स्पष्टमन्यत् ॥ ४२ ॥

(अनुष्टुप्)

राज्ञी बुत्थ्वाथ सुमतिः प्राज्ञी सेन्दुमती सती ॥
अरिष्टेऽर्भमपश्यन्ती मूर्छिता पतिताऽधृतिः ॥ ४३ ॥

अथात्र तु सुमतिः प्राज्ञी सती सेन्दुमती राज्ञी बुत्थ्वा जागरिता भूत्वा अरिष्टे सूतिकागृहेऽर्भं शिशुं अपश्यन्ती ततः अधृतिः धैर्यरहिता मूर्छिता सती पपात भूमाविति शेषः ॥ ४३ ॥

(तनुमध्यावृत्तम्)

उत्थाय च बुत्थ्वा बालं निजबुद्ध्या ॥
अन्वेष्य रुरोदार्ता सा तनुमध्या ॥ ४४ ॥

सेन्दुमती बुत्थ्वा उत्थाय च निजबुद्ध्या स्वबुद्धिपरिणामावधीत्यर्थः इतस्ततो बालमन्वेष्य तनुर्मध्यः कटिप्रदेशो यस्याः सार्ता सती रुरोद वृत्तमपि तनुमध्या 'सूच्यार्थसूचनान्मुद्रा' इति मुद्रालङ्कारः ॥ ४४ ॥

(कुमारललितावृत्तम्)

कुमारललितां मां व्यधात्क्षणमपीमां ॥
विधिः सकलपालः स किं खलु न बालः ॥ ४५ ॥

इमामपि वन्ध्यां मां क्षणं क्षणमात्रं कुमारललितां व्यधादकरोद्यः स सकलपालः विधिर्ब्रह्मा बालः किं न खलु अपि तु बाल एव मुग्धचेष्टितत्वात् ॥ ४५ ॥

(माणवकाक्रीडितकं वृत्तम्)

माणवकाक्रीडितकप्रायविचेष्टो हि स कः ॥
प्राक्तनदुष्कर्मवशात्प्रादुरभूत्किं कुदशा ॥ ४६ ॥

आक्रीडितमेवाक्रीडितकं माणवकस्याल्पबुद्धेराक्रीडितकप्रायाः विविधाश्चेष्टा यस्य तथाभूतः सः कः प्रजापतिरस्तीति शेषः । हीति स्वानुभवप्रसिद्धं। अथवा किं तच्छापेन ममैव प्राक्तनदुष्कर्मवशादियं कुदशा पुत्रशोकरूपा प्रादुरभूत्किं अपि तु सैव ॥ ४६ ॥

(चित्रपदावृत्तम्)

चित्रपदार्थसुचौर्याच्चित्रमभूत्किमिहार्या ॥
एहि कुरु स्तनपानं देहि सुदर्शनमानम् ॥ ४७ ॥

चित्रा विचित्रा ये पदार्थाः धनरत्नप्रभृतयः तेषां सुतरां चौर्यादिहेदं चित्रं अकस्मात्पुत्रनाशनलक्षणमद्भुतमभूत् किं? अस्तु नाम तथा हे आर्या ३ हे महाकुलप्रसूता ३ दूराध्दूते प्लुतिः एहि आगच्छ स्तनपानं स्तन-रसपानं कुरु मह्यं शोभनदर्शनलक्षणं मानं सत्कारं देहि ॥ ४७ ॥

(विद्युन्मालावृत्तम्)

विद्युन्मालातुल्यो योगः स्वानां यद्यप्येषोऽयोगः ॥
सोढुं शक्यो नैवातीव प्राप्तं कष्टं दुष्टं देव ॥ ४८ ॥

यद्यप्येषः स्वानां स्वजनानां योगो विद्युन्मालातुल्यः क्षणभङ्गुरोऽस्ति तथाप्येषामयोगः योगाभावो विरहः सोढुं न शक्यः विवेकाभावात् अत एव हे देव दत्तात्रेय अतीव दुष्टं कष्टं प्राप्तम् ॥ ४८ ॥

(भुजगशिशुभृतावृत्तम्)

भुजगशिशुभृता रोषः कृत इह मयि तत्तोषः ॥
प्रणतिमखत एवास्तु प्रभुरथ स मुदं यातु ॥ ४९ ॥

अङ्गुलिमुद्रात्वेन करशाखादिषु भुजगशिशून्बिभर्ति धारयतीति तथा तेन शंकरेण दत्तात्रेयेण आपत्स्वेव मां स्मरति नानन्दकाले इति मत्वा रोषः कोपः कृतः । अतः प्रणतिर्नमस्कार एव मखस्तत एव इहापराध-वत्यां मयि तत्तोषोऽस्तु भवतु अथ मन्नमस्कारानन्तरं स प्रभुर्मुदं प्रीतिं यातु यतः श्रूयते ' यो नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेण वै खल्वपि न वै देवा नमस्कारमति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवति ' इति ॥ ४९ ॥

(अनुष्टुप्)

आयुरप्याकुलप्राणवायुरत्यार्त एत्य तां ॥
मूर्छितां वीक्ष्य वनितां मूर्छितोऽगादचेष्टताम् ॥ ५० ॥

अतिशयेनार्तः पीडितः अत एवाकुला व्याकुलाः प्राणवायवो यस्य स आयूराजाऽपि अरिष्टं एत्य मूर्छितां तां वनितां वीक्ष्य स्वयं मूर्छितः सन् अचेष्टतामगात् ॥ ५० ॥

(उपेन्द्रवज्रावृत्तम्)

स लब्धसंज्ञोऽवनिपोऽथ दैवप्रलब्ध आह प्ररुदन् तदैव ॥
सदैव रक्षार्थमिहार्चिता ये मुदैव तेऽप्यप्रभवस्त्वपाये॥५१॥

अथ दैवप्रलब्धः प्रारब्धेन वञ्चितः सोऽवनिपः राजा लब्धा संज्ञा चेतना येन स तथाविधः तदैव प्ररुदन् प्राह इह ये रक्षार्थं सूतिकाबाल-रक्षार्थं सदैव देवब्राह्मणादयोऽर्चिताः पूजिताः भृत्यादयोऽर्चिताः वस्त्र-धनदानादिना सत्कृताः ते च मुदैव न तु सङ्कटेन ते सर्वेऽपि अस्मिन्न-पाये तु अप्रभवोऽसमर्था अभवन् ॥ ५१ ॥

(अनुष्टुप्)

धिक्प्राकारान्सपरिखान्धिक्प्रासादांश्च साररान् ॥
धिग्बलं मंत्रजालं च धिग्धर्मं कोऽपि न प्रभुः ॥ ५२ ॥

साररान्सकपाटान्। स्पष्टमन्यत् ॥ ५२ ॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)

वन्ध्यं तपोऽभूदपि कृच्छ्रसाध्यं वन्ध्यं जपाद्यं च सुयत्नसाध्यं॥
साध्यं किमेभिर्यदि वामदैवमाध्यंचितोऽत्र त्वभवं सदैव॥५३॥

कष्टसाध्यं तपो वन्ध्यं निष्फलमभूत् सुयत्नसाध्यं जपाद्यं च वन्ध्यमभूत् यदि यर्हि वामदैवं प्रतिकूलं दैवं जातं तर्हि एभिः पूर्वोक्तैः किं साध्यं न किमपि अत्रास्मिन्जन्मनि तु पुत्रलाभात्पूर्वं तपश्चादिना अधुना पुत्रवियोगेन चैवं सदैव आध्यंचितो मानस्या व्यथया व्याप्तोऽभवम्॥५३॥

(उपजातिवृत्तम्)—

दुर्दर्श ईशोऽपि मयात्रिजातः संपूजितो येन वरोऽपि दत्तः ॥
"दत्ताभये तत्पदि मेऽस्ति चित्तं दत्ताश्रयं तं प्रणमामि दत्तम्॥५४

दैवहतकानां दुर्दर्शोऽपि अत्रिजातः आत्रेय ईशः दत्तः मया पूजितः येन दत्तेन वरोऽपि दत्तः दत्तं अभयं येन तस्मिन् तत्पदि तच्चरणे मे चित्तं संलग्नमस्ति दत्त आश्रयो येन तमीदृशं दत्तं प्रणमामि ॥ ५४ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

भगवन्किमु मामुपेक्षसे मघवन्मान्य सहापि नेक्षसे ॥
चरितं किमु दुष्कृतं मया चरितं वाग उतेश ते मया ॥ ५५ ॥

हे भगवन्मां भक्तं उपेक्षसे किमु ममोपेक्षा नोचितेति भावः। हे मघवन्मान्य सहैकवारमपि मां नेक्षसेऽपि अपिः प्रश्ने ईदृशं दुष्कृतं मया किमु चारितं आचारितं हे ईश वाथवा उतापि आगोऽपराधः मयाचारितं वद ॥ ५५ ॥

(योगिनीवृत्तम्)–

प्रणमामि विभो प्रसीद मे प्रणतेऽपीश धृते महादमे ॥
शरणं क परं परेश नश्चरणं तेऽभयदं गतिर्हि नः ॥५६॥

हे विभो त्वां प्रणमामि मे प्रसीद हे ईश त्वया प्रणतेऽपि मयि महादमे महादण्डे धृते सति हे परेश त्वत्तः परमन्यन्नोऽस्माकं शरणं क न कापीत्यर्थः अतः प्रसीद हि यस्मात्कारणादभयदं ते चरणं नोऽस्माकं तव भक्तानां गतिरस्ति नेतोऽन्या गतिरिति सत्यमेव ॥ ५६ ॥

(शालिनीवृत्तम्)

पुत्रार्थं त्वाराध्य लब्ध्वापि कान्तं पुत्रार्थं ते सत्प्रसादादकान्तं॥
नेक्षेऽद्यार्तो नष्टपुत्रः सुरेश वीक्षे त्वत्तोऽन्याश्रयं नो परेश ५७

हे दत्त पुत्रार्थं त्वा त्वामाराध्य ते प्रसादात् कान्तं मनोहरं पुत्ररूपं अर्थं लब्ध्वापि अकान्तं दुःखनाशं नेक्षे हे सुरेश हे दत्त नष्टः पुत्रो यस्य सः अत एवाद्यार्तः सन् त्वत्तोऽन्यमाश्रयं नो वीक्षे त्वमेवास्माकमाश्रय इति तत्त्वम् ॥ ५७ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

इति विक्कवितं निशम्य तन्मतिविरित्क्लिन्नमना मनागपि ॥
सद्कासहनो मनोजवं मुनिमेवेरयितुं स्म वाञ्छति ॥ ५८ ॥

इति तत् नृपकृतं विक्कवितं निशम्य श्रुत्वा मतिवित् भक्तमतिज्ञः क्लिन्न-मार्द्रं मनो यस्य सः मनागपीषदपि सद्कासहनः साधुदुःखासहनः मनसो जव इव जवो यस्य तं मुनिमेव नारदमेव ईरयितुं नृपसंनिधौ प्रेरयितुं वाञ्छति स्म ॥ ५८ ॥

(अनुष्टुप्)

अर्थार्थी पूर्वमप्यार्तो भक्तोऽनुग्राह्य एव मे ॥
इति देवर्षिमात्रेयो मतिदेवः समीरयत् ॥ ५९ ॥

पूर्वं प्रथमतः पुत्ररूपार्थार्थी अपि भक्तोऽयमधुना पुत्रनाशेनार्तोऽस्ति अतो वर्धितद्विगुणभक्तिरयं भक्तो मे मयानुग्राह्य एवेति मतिदेवः बुद्धिप्रकाशकः श्रीदत्त आत्रेयः देवर्षिं नारदं सम्यगीरयत् प्रेरयत् ॥ ५९ ॥

(अनुष्टुप्)

विष्वक्प्रसारिधामाधः पतन्सूर्य इवापतत् ॥
रणद्वीणो हरिं गायन्नारदो दिव्यदर्शनः ॥ ६० ॥

विष्वक् अध ऊर्ध्वं तिर्यक्चेत्येवमासमंतात् प्रसरणशीलं धाम तेजो-यस्य स तथा सूर्य इवाधः पतन् कुशलशिल्पिनिर्मिता स्वयमेव रणन्ती वीणा यस्य सः संसारभयं हरतीति हरिः विष्णुस्तं गायन्दिव्यमलौकिकं दर्शनं दृष्टिर्ज्ञानं वा यस्येदृशो नारदः आपतत्। रणन्ती वीणा यस्येति स्वयमेव वादनसूचनात्कोऽपि लोकातिक्रान्तो यः शिल्पसौष्ठवातिशयो विणायास्तेनातिशयः। पततपतंग इत्यत्र पतंगस्य सूर्यस्य पतनासंभवा-दभूतोपमेति प्राञ्चः। अप्रासिद्धस्योपमानत्वायोगादुत्प्रेक्षेत्याधुनिकाः। विष्वक्प्रसारिधामेत्यत्र सूर्यस्य धाम्नस्तिर्यग्गतित्वं वह्नेश्चोर्ध्वगतित्वं प्रसिद्धमाभ्यां मुनिधाम्नो व्यतिरेकः विष्वक्प्रसरणशीलत्वात् ॥ ६० ॥

(उपजातिवृत्तम्)

तदोर्ध्वमुत्क्रामत आत्मनोऽसूनमुदोत्थितोस्याश्वभिवादनेन ॥
भूयो यथावत्प्रतिपाद्य पाद्यपूर्वैः स आनर्च सुरर्षिमाद्यम् ॥ ६१ ॥

तदा नारदागमनकाले मुदा उत्थितः स राजा उर्ध्वमुत्क्रामत आत्मनोऽसून् प्राणानाशु शीघ्रं अस्य नारदस्याभिवन्दनेन । 'वामोपरि करं कृत्वा दक्षिणं नाम चोच्चरेत् ॥ जानुप्रभृति पादान्तं विमृज्य पदयोर्नमेत्' इत्युक्तलक्षणेन भूयो यथावत्प्रातिपाद्य निधाय पाद्यपूर्वैरुपचारैः आद्यं सुरर्षिं नारदं आनर्च पूजयामास । ऊर्ध्वमुत्क्रामतोऽसूनित्यत्र स्मर्यते । 'ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यत' इति ॥ ६१ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

भक्त्या विधाय प्रणतीरुदंतं विज्ञाप्य दुःखं पुरतो रुदन्तं
हसन् तमाश्वास्य स चारुवाचमृषिः स्मरन्नत्रिजमित्युवाच ॥ ६२ ॥

भक्त्या प्रणतीः कृत्वा उदन्तं पुत्रनाशलक्षणवृत्तान्तं तद्विरहजं दुःखं च विज्ञाप्य पुरतः रुदन्तं तं राजानं आश्वास्य अत्रिजं दत्तं स्मरन् देवभक्तोऽप्ययं रोदितीति हसन्नृषिर्नारदः इति उक्तप्रकारां वाचं उवाच ॥ ६२ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

कथंचनापि स्मरणेन यस्य सद्यो भवान्तो भवतीह तस्य ॥
पदं चिदानन्दमयात्मलोकं भजंश्चिरान्नापि जहासि शोकम् ६३

कथंचनापि पुत्राद्यर्थार्थित्वेनापि यस्य स्मरणेन सद्यो भवान्तो भवति इहास्मिन्लोके लोक्यत इति लोकः आत्मैव लोक आत्मलोकः।चिदानन्दमयश्चासौ आत्मलोकश्च तद्रूपं पदं चिराद्भजन्नपि शोकं न जहासि चित्रमेतत् ॥ ६३ ॥

ननु 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यात्मज्ञानाच्छोकतरणं तत्कथं दत्त-भजनादित्यत आह—

(अनुष्टुप्-)

विधूतरागपङ्कं हि श्रेयोयनमुपेयुषः ॥
निरपायाश्रयानन्ता प्राप्यासौ वसुधा मता ॥ ६४ ॥

विशेषेण धूतः रागो विषयाभिलाष एव पङ्को यस्य तत् । श्रेयसो मोक्षस्यायनं मार्गं उपेयुषः प्राप्तवतः । उपेयिवानिति क्वसुप् निपातः । तस्य मुक्तस्य भगवद्भक्तस्य असौ भगवान्दत्तः । निरपायः पुनरावृत्ति-रहित आश्रयः प्राप्तिर्यस्याः सा 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुतेः । अनन्ता परिच्छेदरहिता ईदृशी प्राप्या भक्तैः प्राप्तुं योग्या वसुधा प्राप्यस्थानं । मता उपनिषदामिति शेषः 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेयनाय'इति श्रुतेः ॥ ६४ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषविवेचनान्मुक्तिरित्यत आह उपजात्या—

अध्यात्मदृष्ट्या प्रकृतेः परस्ताद्बहिर्विकारं पुरुषं महर्षिः ॥
यं वा उदासीनमनाद्यनन्तं शशंस सोऽस्मात्क इहापरोपि ॥६५॥

महर्षिः कपिलः । निगृहीतान्तःकरणद्वारा आत्मन्यधीत्यध्यात्मं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अध्यात्ममेव दृष्टिर्ज्ञानं तयोपलभ्यं उदासीनं प्रकृतौ स्वार्थं प्रवृत्तायामपि स्वयमस्पष्टं अतो बहिर्विकारं षोडशविकारे-भ्यो बहिः बहिर्विकारं । अपपरिबहिरव्ययीभावः । प्रकृतेः विकार-मूलकारणभूतायाः परस्तात् भिन्नं अत एवानाद्यनन्तं पुरुषपदवाच्यं यं शशंस प्रतिपादयामास । तथा हि 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति-विकृतयः सप्त॥ षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति स पुरुषः अस्माच्छ्रीदत्तादपरः इह कोऽपि न कोऽपीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

स एव तप्त्वा तप आत्मनोद: स्वाभिन्नशक्त्यासृजदप्रमेयः ॥
सद्धर्मगुप्त्यै मुनिजोऽवतीर्णः कस्तद्गुणान्सद्गतिदान्वितीर्णः ६६

स एव पूर्वोक्तः अप्रमेयः दत्तः तपस्तप्त्वा पर्यालोचनं कृत्वा 'यस्य ज्ञानमयं तपः' 'स तपस्तप्त्वा इदँ सर्वमसृजत' इति श्रुतेः अनिर्वचनीयया स्वाभिन्नशक्त्या कृत्वात्मनोभिन्ननिमित्तोपादानरूपात्स्वस्माददः विश्वं असृजत् स्वयमेव जगद्भूदिति भावः। 'तदात्मानँ स्वयमकुरुत' इति श्रुतेः। पुनश्च सतां धर्मस्य च गुप्त्यै अवतीर्णः मुनिजोऽत्रिपुत्रोऽभूत्सद्गतिदान्मोक्षदान् तद्गुणान्को वितीर्णः न कोऽपि गुणानामानन्त्यात् ॥ ६६ ॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)

तस्मात्प्रसन्नात्तु शुगास्पदः सुतः प्राग्याचितः सद्गतिदाद्विमोहतः ॥ योऽजायमानः पितरौ पुरा चिरात्संक्लेशयेच्च प्रसवात्ततः परम् ॥ ६७ ॥

जातो ग्रहार्तेः परतोऽपि मौर्ख्याद् व्रती त्वविद्योविबुधोऽविवाहात् ॥ युवौपपत्यात्सुतवांश्च नैस्व्यात्पुत्रेण किं शर्म सदार्तिदेन ॥ ६८ ॥

प्रसन्नात्तस्माच्छ्रीदत्तात्सद्गतिदात् विमोहतस्त्वया प्राक्पुरा शोकास्पदः सुतः याचितः यः पुत्रः अजायमानोऽपि कृच्छ्रजपादिना पितरौ क्लेशयेत् ततः परः गर्भतोऽपि प्रसवाच्च क्लेशयेत् ॥ जातोऽपि ग्रहार्तेर्निमित्तात्परतश्च बाल्ये मौर्ख्यात्। व्रती सञ्जातव्रतबन्धोऽपि अविद्यश्चेत्क्लेशयेत् अबुधो मूर्खः अविवाहात्। युवा औपपत्याज्जारकर्मतः सुतवान् च नैस्व्याद्दारिद्र्याच्च क्लेशयेदेवं सदार्तिदेन पुत्रेण किं शर्म न किमपीत्यर्थः। अभियुक्तोक्तिश्च। 'अजायमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरं। लब्धोऽपि

गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते ।। १ ।। जातस्य ग्रहरोगादिः कुमारस्य च मूर्खता । उपनीतेप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्च पण्डिते ।। २ ।। यूनश्च पारदारादि दारिद्र्यं च कुटुंबिनः ।। पित्रोर्दुःखस्य नास्त्यन्तो धनी चेन् म्रियते तदा ।। ।। ३ ।। एवं विविच्य पुत्रादौ प्रीतिं त्यक्त्वा निजात्मनि । निश्चित्य परमां प्रीतिं वीक्षते तमहर्निशम्'इति। तस्मात्सूक्तं सदार्तिदेन पुत्रेण किं शर्मेति। वंशस्थवृत्तं अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजावित्युक्तलक्षणात् ।। ६७-६८ ।।

ननु 'आत्मा वै पुत्रनाम'इति श्रुतेः कथं पुत्रस्य नात्मत्वमित्यत आह प्रहर्षिण्या—

गौणात्मा नृहरिरिवात्र पुत्रसंज्ञो मिथ्यात्मा घट इव चात्र गात्रसंज्ञः ।। मुख्यात्मा परतरचित्स एष दत्तः सख्या युग्भव खलु तेन चाप्रमत्तः ।। ६९ ।।

ना हरिः सिंह इवेतिवत्पुत्रसंज्ञो गौणात्मा न मुख्यः । अत्र गात्रसंज्ञः देहसंज्ञकः घट इव मिथ्यात्मा जडत्वात् । देहाद्यहंकारेभ्यः परतरचित् चैतन्यं मुख्यात्मा स एष दत्त एवाबाधितत्वात् । स एव सदा परमोपकारकत्वात्सखा । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' 'सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन सभासाहेन सख्या सखाय' इति च श्रुतेः । त्वं खलु निश्चयेन तेन सख्या युज्यत इति युग्युक्तो भव तदर्थं चाप्रमत्तो भव स नान्यथाप्यत इति भावः ।। ६९ ।।

भवतु नाम पुत्रस्य गौणात्मत्वं तथापि प्रेमास्पदत्वाच्छोको दुर्वार्य इत्यत आह भुजंगप्रयातेन—

यतो यावदिष्टं ततः प्रेम तावत्सदा प्रेयसि त्वात्मनि प्रेम शश्वत् अतश्चान्यतः संविविच्य प्रियत्वं विधेह्याशु दत्तात्मनि क्षत्रिय त्वम्

यतः पुत्रदारादेः यावत्कालं इष्टं भवेत्तावत्कालपर्यंतं ततोऽनुकूले पुत्रादौ प्रेमावाप्तिः प्रतिकूले त्विष्टत्वाभावाद्दुःखमेवातः प्रेम्णो न निरतिशयत्वं व्यभिचारापत्तेः । प्रेयसि निरतिशयप्रेमास्पदे आत्मनि तु शश्व-

त्प्रेमैव मां धिगित्यादि तु दैहिकादिदुःखोपलब्धिनिमित्तं । 'मा न भूवं हि भूयासमिति प्रेमात्मनीक्ष्यत' इत्युक्तेः । तस्मादतः पुत्रादेरन्यतश्च देहादेः आत्मानं सम्यग्विविच्य पृथक्कृत्य हे क्षत्रिय दुःखादात्मतारक । त्वं आशु देहपातात्पूर्वं शीघ्रं दत्तात्मनि प्रियत्वं विधेहि कुरु तद्बोध एव प्रियत्वं । श्रुतिश्च'इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक्शरीरस्य विस्रसः । ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पत इति ॥ ७० ॥

प्रियत्वाख्यबोधलक्षणं तत्फलं चाहेन्द्रवज्रया—

तत्रात्मनीदं जगदत्र चात्मेत्येवंविदो नैव हि शोकमोहौ ॥
एवं विचार्य त्यज राजवर्य शोकं कुरु स्वीयमवश्यकार्यम् ७१

तत्र परोक्षे दत्ताख्ये आत्मनि इदं प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरं भूतभौतिकाख्यं विश्वं जगत् । अत्र चापरोक्षे स्वरूपभूते साक्षिणि प्रत्यगात्मनि च स दत्त आत्मा तयोरभेदात् । 'सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं ब्रह्म तत्त्वमेव त्वमेव तत्' इति श्रुतेः 'प्रत्यक्ता नात्मनोऽन्यत्र प्रतीचोन्यत्र नात्मता'इत्याभियुक्तोक्तेश्च । एवंविदः शोकमोहौ नैव इति श्रुतिप्रसिद्धं श्रुतिश्च 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत'इति । हे राजवर्य एवं विचार्य शोकं त्यज अवश्यं स्वीयं कार्यं भगवद्भजनं कुरु ततः कृतार्थतेति भावः ॥ ७१ ॥

(अनुष्टुप् -)

हुण्डासुरेण नीतोऽपि सुतस्ते दत्तरक्षितः ॥
गेहेऽस्ति कस्यचिद्दर्षः स तं दैत्यं हनिष्यति ॥ ७२ ॥

स्फुटार्थः ॥ ७२ ॥

तं पश्यस्यचिरेणेति निवेद्य मुनिपुंगवः ॥
नृपस्य पश्यतस्तत्र विद्युद्वत्स तिरोदधे ॥ ७३ ॥

स्फुटार्थः ॥ ७३ ॥

(स्वागतावृत्तम्-)

नारदेन गदितं गतशोकः शारदेन्दुवदनः सविवेकः ॥
वल्लभां स पुनरुक्तमिवोचे सापि हापितशुगात्तमुदूचे ॥७४॥

शारदः शरत्कालीनः स्वच्छः स चासौ इन्दुश्च तद्वद्वदनं मुखं यस्य सः विवेकेन सहितः सविवेकः अत एव गतशोकः स राजा नारदेन गदितं पुत्रवृत्तांतादि सर्वं पुनरुक्तमिव वल्लभां प्रियां इन्दुमतीं प्रत्यूचे हापिता त्यक्ता शुक् शोको यया सा आत्ता स्वीकृता मुत् आनन्दो यया तथाभूता सा इन्दुमती ऊचे वक्ष्यमाणमिति शेषः ॥ ७४ ॥

तदाह भुजंगप्रयातवृत्तेन—

नमस्तेऽकहंत्रे समस्तेष्टदात्रे विहस्तेष्टकर्त्रे समस्तेडितात्रेः ॥
प्रियायाः प्रभावात्तवेहोपलब्धिः क्रियाहीन ते मेऽर्पिताद्योपलब्धिः ॥ ७५ ॥

हे समस्तेडित ऋषियोगिमुनिसुरासुरनरस्तुत । अकहंत्रे दुःखहंत्रे । समस्तेष्टदात्रे सकलाभीष्टार्थदात्रे । विहस्तेष्टकर्त्रे व्याकुलजनेष्टसंपादकाय ते नमः प्रह्वीभावोऽस्तु । अत्रेः प्रियाया अनसूयायास्तपःप्रभावादस्माकं तवोपलब्धिर्जाता । हे क्रियाहीन कर्मासंस्पृष्ट चतुर्विधक्रियाफलशून्येति वा । अद्य ते त्वया मे मह्यं उपलब्धिः सद्बुद्धिः। प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संविदिति कोशात्। अर्पिता समर्पिता स्वविषयकज्ञानं वा दत्तं अहो भाग्यमिति भावः । स्मृतिश्च 'तेषामेवानुकंपार्थम्' इत्यादिः ॥ ७५ ॥

सदैव तेंऽघ्र्यंबुजपञ्जरेऽद्य मुदैव मे मानसहंस ईड्य ॥
अकंपमस्त्वित्यधिपं ननाम सकंपरोमाञ्चयुगाह नाम ॥७६॥

हे ईड्य स्तुत्य मे मम मानसमेव हंसः मुदैवानन्देनैव ते तवांघ्र्यंबुजपञ्जरे सदैव सर्वदैवाकंपं निश्चलं यथा तथास्तु भवतु इत्येवं प्रकारेणाधिपं श्रीदत्तं ननाम । राज्ञीति शेषः । कंपेन सहितः सकंपः स चासौ रोमाञ्चश्च तेन युज्यत इति सकंपरोमांचयुक्। सात्विकाष्टभावयुक्ता

राज्ञी दत्तात्रेय दत्तात्रेयेति नामाह प्राह । प्रेमभरातिरेकेणोच्चैर्भगवन्नामघोषं चक्र इति भावः ॥ ७६ ॥

ततो नृपोऽपि स्तौत्युपेन्द्रवज्राभ्यां—

जगौ नृपालोऽखिलहेतुभूत विगौरवाद्याखिलसेतुभूत ॥
अभूतपूर्वा इह तेऽनुवेलं लीला विभांत्याधिहरा इहालम् ७७

इन्दुमतीकृतस्तवानन्तरं नृपाल आयुः जगौ उवाच हे अखिलहेतुभूत सर्वकारण । हे आद्य स्वतःकारणहीन । 'न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्' इति श्रुतेः । हे विगौरव सर्वहेतुत्वेऽप्यभिमानरहित । हे अखिलसेतुभूत सर्वधर्मरूप । 'एष सेतुर्विधरण' इति श्रुतेः ईदृश श्रीदत्त इह लोके ते लीलाः अनुवेलं अभूतपूर्वा इव भान्ति ताः इहास्मासु अलमत्यर्थं आधिहराः मानसीव्यथानिवारकाः सन्तु ॥ ७७ ॥

योगीक्षते योगवशीकृतेन चित्तेन यत्सत्तव देव धाम्नः ॥
जिज्ञासुरस्मीश्वर धीरतं त्वां भक्त्या मुमुक्षुः शरणं प्रपद्ये॥७८॥

हे देव तव यत् सत् निर्बाधं तव धाम योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तेनावशमपि वशत्वेन संपादितं योगवशीकृतं वशीकाराख्यवैराग्यपूर्वकाभ्यासेन स्वाधीनीकृतेन चित्तेन योगी ईक्षते अपरोक्षीकरोति 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति श्रुतेः । तस्य तव धाम्नः स्वरूपस्य जिज्ञासुर्ज्ञातुमिच्छुरस्मि । तच्च गुरूपसदनाज्जिज्ञासितव्यमित्यत आह धियं ईरयतीति धीरस्तत्संबुद्धौ हे धीर हे ईश्वर सर्वगुरूणामपि गुरो अहं मुमुक्षुः सन् तं त्वां शरणं प्रपद्ये । एतेन जिज्ञासुभक्तत्वं क्रमप्राप्तं दर्शितं । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । त ँ ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' इति श्रुतेः ॥ ७८ ॥

(अनुष्टुप्)

इति संप्रार्थ्य देवेशमतिसन्तुष्टमानसः ॥
भगवत्कीर्तनप्रेमनिर्वृतोऽभूत्सदैव सः ॥ ७९ ॥

स्फुटार्थः ॥ ७९ ॥

(अनुष्टुप्)

नहुषस्त्वेकदारण्ये शुश्राव मृगयां चरन् ॥
आकाशवाण्या स्वोदन्तं गुरवे स शशंस तम् ॥ ८० ॥

स्वोदन्तं स्ववृत्तान्तं । शशंस कथयामास । शेषं स्पष्टम् ॥ ८० ॥

(अनुष्टुप्)

वसिष्ठोप्यादितः सर्वं निवेद्य सुरदुर्हृदाम् ॥
वधायाज्ञापयत्सोऽपि प्रतस्थे चिन्तयन्गुरुम् ॥ ८१ ॥

सुरदुर्हृदां देवशत्रूणां वधं कर्तुं । स्फुटमन्यत् ॥ ८१ ॥

प्रस्थानमाहोपजातिवृत्तेन—

धीसारथिर्देहरथोऽर्थवाहो हृत्प्रग्रहो ज्ञानिवदेक एव ॥
महाबलानां हतये प्रतस्थे सुरद्विषां देवगुरूक्तिशक्तिः ॥८२॥

धीर्निश्चयात्मिका सारथिः सहायभूता यस्य। देह एव रथो यस्य। अर्था इन्द्रियाणि वाहाः यस्य। हृत्संकल्पात्मकं मनः प्रग्रहो रश्मिर्यस्य। स एक एकाक्येव देवाभिन्नगुरूक्तिरेव शक्तिर्यस्य स नहुषः। महाबलानां सुरद्विषां दैत्यानां हतये वधाय दैत्यान्हन्तुमित्यर्थः प्रतस्थे किंवत् ज्ञानिवद्विवेकीव स च धीः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चेत्यादिलक्षणा सात्त्विकी बुद्धिः सारथिर्यस्य। तपःकृच्छ्रादिना शोषितो देह एव रथो यस्य। अर्थाः प्रत्याहृतेन्द्रियाण्येव वाहा अश्वा यस्य प्रशान्तं हृन् मनः प्रग्रहो यस्य एवंभूतो ज्ञानी विवेकी यथा दुर्जयत्वान्महाबलानां सुरद्विषां शमादय एव सुरास्तान्द्विषन्ति ते रागद्वेषदंभदर्पादयोऽसुरास्तेषां हतये निर्दलनाय यथा

तथा प्रतस्थे सोऽप्येकाकी। यदुक्तं 'वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि। एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कंकणम्' इति। स च देवगुरूक्तिशक्तिः श्रुतिश्च 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन' इति ॥ ८२ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

आजानुबाहुं शरचापहस्तं पद्भ्यां चरन्तं निजकार्यसक्तम् ॥
दृष्ट्वेव रामं मघवा ससूतं तस्मै रथं प्रेरयदाशु सास्त्रम् ॥ ८३ ॥

आजानुबाहुं दीर्घबाहुं शरचापौ लौकिकौ हस्तयोर्यस्य तं पद्भ्यां चरन्तं पादाभ्यां गच्छंतं निजकार्ये देवकार्ये दैत्यवधे सक्तं रामामिव दाशरथिमिव दृष्ट्वा ससूतं ससारथिं सास्त्रं सशस्त्रं रथं तस्मै नहुषायाशु शीघ्रं मघवा प्रेरयत् रामोऽप्याजानुबाहुः शरचापहस्तः पद्भ्यां चरन्निजकार्यसक्त इति दृष्ट्वा मघवा रावणयुद्धे तस्मै ससूतं सास्त्रं रथमाशु प्रेरयदिति रामायणे प्रसिद्धं ॥ ८३ ॥

(अनुष्टुप्)

उग्रायेव रथं तस्मै भूरथाय स मातलिः ॥
सोपस्करं रथं प्रादात्सन्नद्धः सोऽपि चारुहत् ॥ ८४ ॥

भूरेव रथो यस्य सः पादचारीत्यर्थः तस्मै नहुषाय उग्रायेव उग्रो रुद्रः सोऽपि त्रिपुरासुरसंग्रामसमये भूरथो जात इत्यादि शैवस्कान्दादौ प्रसिद्धं। स इन्द्रप्रेरितः मातलिः सारथिः सोपस्करं रथं प्रादाद्दत्तवान्। सोऽपि नहुषोऽपि च 'आत्वाहार्षमन्तरे धीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत्' इत्यादिना सन्नद्धः कवचादिना मंत्रपूर्वकं बद्धः सन्। 'रथमारोक्ष्यन्नाना पाणिभ्यां चक्रे अभिमृशेत्' इत्यादिक्रमेणारुहत् आरुरोह रथमिति शेषः ॥ ८४ ॥

(अनुष्टुप्)

तत्साहाय्याय सन्नद्धाः स्वयं देवाः समागताः ॥
तत्कोलाहलमाकर्ण्य चकितोऽभून्महासुरः ॥ ८५ ॥

नहुषसहायार्थं सन्नद्धाः सन्तो देवाः स्वयमेव समागताः तेषां देवानां कोलाहलं श्रुत्वा हुण्डासुरः कोऽयं शत्रुः ससंभ्रमं प्राप्त इति चकितोऽभूत् ॥ ८५ ॥

(गद्यम्)

तदनु दनुजायायुःपुत्रो युद्धायागच्छतीति श्रुतवते पूर्वदत्तोऽर्भो हतो न वेति शश्वत्पृच्छते हुण्डाय स्वप्राणपरीप्सया भार्यादयो हत एवेति मृषा प्रतिपादयामासुः ॥ ८६ ॥

तदनंतरं आयुःपुत्रो नहुषो युद्धाय युद्धं कर्तुमागच्छतीति श्रुतवते वधार्थं पूर्वदत्तोऽर्भः बालः भवद्भिर्हतो वा न वेति शश्वत्पुनः पुनः पृच्छते दनुजाय हुण्डाय हुण्डभार्यादयः स्वप्राणरक्षणेच्छया हत एवेति मृषा कथयामासुः ॥ ८६ ॥

(गद्यम्)

अत्रांतरे हुण्डकारारुद्धयाऽशोकसुन्दर्या शुककन्यया प्रेरितां रंभां दैत्यवधोत्तरं देव्या दर्शनं भविष्यतीति नहुषो निवर्तयामास

अत्रांतरेऽस्मिन्नवसरे हुण्डासुरेण कारायां बन्धनालये रुद्धया निरुद्धयाऽशोकसुन्दरीनामिकया शुककन्यया मां मोचयेति कथयितुं प्रेरितां प्राप्तां रंभां दैत्यवधोत्तरं देव्या अशोकसुंदर्याः दर्शनं भविष्यतीति नहुषस्तां निवर्तयामास परावर्तयामास ॥ ८७ ॥

हुण्डासुरोऽपि संशुष्यत्तुण्डोऽसुरबलं बली ॥
चतुरं राजपुत्राय चतुरंगमचोदयत् ॥ ८८ ॥

बली बलवान् हुण्डोऽसुरोऽपि संशुष्यन् तुण्डं यस्य तथाभूतः सन् चतुरं युद्धदक्षं चत्वार्यंगानि यस्य तच्चतुरंगं । हस्त्यश्वरथपादातिसेनांगं स्याच्चतुष्टयमित्यमरः । ईदृशं बलं सैन्यं राजपुत्राय नहुषाय अचोदयत् प्रैरयत् ॥ ८८ ॥

(सिंहोन्नतावृत्तम्)

दैत्याः समेत्य रणसीम्न्यमृतानवेक्ष्य
मर्त्यं ह्युपेक्ष्य सहसारिहृदोभिलक्ष्य ॥
बाणांस्तरां खरतरान्मुमुचुः कृतान्त-
प्राणापहारकुशलान्युयुधुर्नितान्तम् ॥ ८९ ॥

हुण्डासुरेण प्रेरिताः दैत्याः रणं समेत्यागत्य तत्र रणसीम्नि रणमूर्धनि मृतं मृतिर्नपुंसके भावे क्तः । न विद्यते मृतं येषां तेऽमृताः देवाः तान् अवेक्ष्य दृष्ट्वा मर्तुं योग्यो मर्त्यः मरणधर्मा नहुषस्तमुपेक्ष्य सहसा अरीणां हृदो हृदयस्य कर्माणि षष्ठी । देवहृदयं देवहृदयाण्यभिलक्ष्य तरां अत्यन्तं खरतरान् तीक्ष्णतरान् कृतान्तप्राणहरणकुशलान्बाणान्मुमुचुः नितान्तं तुमुलं युयुधुः ॥ ८९ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

नहुषोऽसुरपीडितान्सुरानवलोक्याथ जघान सोऽसुरान् ॥
पतिताः कतिचिद् द्विधा कृता भुवि कृत्ता दितमस्तका मृताः

स नहुषः असुरपीडितान्सुरान् अवलोक्य अथ तदनन्तरं असुरान्जघान । तदाह । कतिचिद्दैत्याः द्विधा कृताः भुवि पतिताः। कतिचित्कृत्ताः भुवि पतिताः । कतिचित् दितानि छिन्नानि मस्तकानि येषां ते दितमस्तका एवं दैत्या मृताः ॥ ९० ॥

(वंशस्थवृत्तम्)

क्षणेन सैन्यं चतुरंगमोजसा रणे हतं मत्तमतीव तेजसा ॥
पलायिताः केऽपि हताश्च केऽपि तान्बलाद्विलोक्यापतदाशु
हुण्डकः ॥ ९१ ॥

नहुषेणातीव तेजसा मत्तं चतुरंगं सैन्यं रणे क्षणेन ओजसा हतं । केऽपि वीराः पलायिताः केऽपि हताश्च । हुण्डकः हुण्डासुरः तदा स्वसैन्यं

पराभवकाले विलोक्य तान्पतितान् दृष्ट्वा बलात् आशु शीघ्रं आप योद्धुं प्राप ॥ ९१ ॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)

हुण्डासुरः प्राह मनुष्यपोत ज्ञातं न ते मे बलमल्पचित्त ॥
प्राप्तोऽस्मि कालो यदि जीवनेहा चेन्मां गतास्त्रः शरणं व्रजेह९२

हुण्डासुरः नहुषं प्राह हे मनुष्यपोत हे मनुष्यार्भक । ते त्वया मे बलं न ज्ञातं । हे अल्पचित्त हे बालबुद्धे ते तव कालः प्राप्तोऽस्मि । यदि ते जीवनेहा जीवनेच्छास्ति चेत्तर्हि इह रणे गतास्त्रः सन्मां शरणं व्रज॥९२॥

(हरिणीवृत्तम्)

हसितवदनो बालो दीनो जगौ खलु मे शृणु
प्रहर कुचर त्वं मां कामं दयामिह मा कुरु ॥
न हि शशिकुले जातः कश्चिन्नरः शरणं गतो
जनुषि विरहं पित्रोः कर्तुस्तवास्म्यसुहागतः ॥ ९३ ॥

अदीनः अत एव हसितवदनः बालो नहुषः हुण्डासुरं जगौ उवाच हे दुष्ट त्वं मे मत्तः खलु निश्चयेन शृणु हे कुचर कुत्सिताचरण त्वं मां कामं यथेष्टं प्रहर प्रहारं कुरु इह मयि दयां मा कुरु हि यस्माच्छशिकुले सोम-वंशे जातः कश्चिन्नरः प्रतिभटं न हि शरणं गतः जनुषि जन्मकाले मे पित्रोः विरहं वियोगं कर्तुः तवासुहा प्राणहरः काल आगतोऽस्मि॥९३॥

(शार्दूलविक्रीडितम्)

इत्युक्त्वा निजघान बाणनिचयैर्हुण्डं स मायाविनं
मायां तस्य विधूय देवगुरुपद्ध्यानप्रभावाच्च तम् ॥
हत्वान्हाय जयश्रिया सह तदाऽशोकान्वितां सुन्दरीं
वव्रे गुर्वनुमोदितोऽपि च सुरान्स्वर्गाय स प्रैरयत्॥९४॥

इत्युक्त्वा स नहुषः मायाविनं बाणनिचयैर्जघान तेन कल्पितां बहुरूपां मायां विधूय च देवगुरुपदध्यानप्रभावतः तं हुण्डासुरं हत्वा तदान्हाय शीघ्रमेव विजयश्रिया सह अशोकान्वितां सुन्दरीं अशोकसुन्दरीं पूर्वोक्तां गुरुणा वसिष्ठेनानुमोदितो वव्रे अपि च स नहुषः युद्धे सहायार्थं आगतान्सुरान्स्वर्गीय स्वर्गं प्रति गन्तुं प्रैरयत् ॥ ९४ ॥

(शिखरिणीवृत्तम्--)

वसिष्ठेनाज्ञप्तः सह वनितयोपेत्य विनयी
जयी पित्रोः पादान्विधिवदभिवाद्याह न मयि ॥
विधेयाऽसूया स्वाचरणगुणबद्धो हि जनिमान्
परेशाधीनोऽसौ कुहकगुणबद्धेध्मनरवत् ॥ ९५ ॥

त्वं पितृदर्शनार्थं गच्छेति वसिष्ठेनाज्ञप्तः वनितया भार्यया सह उपेत्य समीपमागत्य विनयी विनयवान् जयी प्राप्तविजयश्च सः विधिवद्यथाविधि पित्रौः पादौ अभिवाद्य आह भवद्भिर्मयि असूया गुणवत्यपि दोषारोपो न कर्तव्यः कुतः हि यस्मात् जनिमान् जन्ममरणादियुक्तः नरः स्वाचरणं स्वकर्म विविधं अत्यागिविहितं तदेव गुणः रज्जुस्तेन बद्धः । स्मृतिश्च 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्' ॥ 'अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते'इति अत एवासौ जीवः परेशाधीनः कर्मफलदातृपरमेश्वराधीनः 'फलमत उपपत्तेः'इति न्यायाऽधिकरणात् । किंवत् कुहकेन सूत्रधारेण गुणबद्धो य इध्मनरः काष्ठनिर्मितनरस्तद्वत् । 'यथा कृत्रिमनर्तक्यो नृत्यन्ति कुहकेच्छया'इत्यादिवचनात् ॥ ९५ ॥

जननी नवनीतकोमलं सुविशालं सुतवर्ष्म मञ्जुलम् ॥
परिरभ्य मुमोद साप्यलं खलु मातुर्यदु चन्द्रशीतलम् ॥९६॥

जननी नहुषस्य माता सापि नवनीतमिव कोमलं मृदुलं मंजुलं सुतरां

विशालं सुतस्य वपुः परिरभ्याऽऽलिंग्य अलं मुमोद । यद्यदेव सुतालिंगनं खलु निश्चयेन मातुः इंदुः कर्पूरश्च चन्द्र इव शीतलं अस्ति ॥ ९६ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

प्रभोर्वरं नारदवाक्यमायुः स्मृत्वा पुनर्नष्टसुताप्तिमोहः ॥
मुमोद नालं सकलं मृषेति विद्वान्विरक्तः स गृहाश्रितोऽपि ९७

प्रभोः श्रीदत्तस्य वरं नारदस्य वाक्यं च स्मृत्वा आयुः पुनर्नष्टसुतस्याप्तितः प्राप्त्याऽपि अलं न मुमोद कुतः गृहाश्रितोऽपि सः सकलं मृषेति विद्वान् अत एवालं न ननन्द ॥ ९७ ॥

(आर्यावृत्तम् —)

जरसा पलितत्वेन श्रुतिमेत्यावेदितान्तकोपगमः ॥
पुत्रन्यस्तमहीभूः सस्त्रीकोऽगाद्वनं वृतावगमः ॥ ९८ ॥

जरसा वृद्धत्वेन पलितं जरसा केशशौक्ल्यं तस्य भावस्तत्वं तेन पलितत्वेन श्रुतिं कर्णमूलदेशं गत्यागत्याऽऽवेदितो निवेदितोन्तकस्य मृत्योः उपगमः समीपदेशप्राप्तिर्यस्मै सः अत एवौरसे पुत्रे नहुषे न्यस्तः महीभूः भूभारो येन स तथोक्तः सस्त्रीकः स्त्रियेन्दुमत्या सहितः वृतः स्वीकृतः अवगमो बोधः ज्ञानमात्मविषयकं येन तथाभूतो राजा वनमगात् वानप्रस्थाश्रमं स्वीचकारेत्यर्थः तावतैव क्षत्रियस्य कृत्यकृत्यता तुर्याश्रमस्वीकारे नाधिकारः यदुक्तं 'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिंगधारणम् । बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते' इति ॥ ९८ ॥

(रथोद्धतावृत्तम्)

तत्र विप्रधन आवभौ प्रभौ लब्धभक्तिरथ योगविद्विभौ ।
लीन आस सुतरां स विद्विपड्डिण्डिमोपममहोक्तिरद्विपत् ॥९९॥

तत्र वने विप्रस्य ब्राह्मणस्य धनमिव धनं यस्य स विप्रधनः । ब्राह्मणधनं सनत्सुजातीये उद्योगपर्वण्युक्तं धर्मश्च सत्यं च दमश्चेत्यादि । प्रभौ

भक्तानुग्रहसमर्थे दत्तात्रेयविषये लब्धा प्राप्ता भक्तिर्येन सः पूर्वं तस्य गौणीभक्तिरासीत् अधुना तु ज्ञानोत्तरकालीनपराभक्तिः 'सा परानुरक्ति-रीश्वर' इति भक्तिमीमांसाकृच्छाण्डिल्यः। स्मृतिश्च 'बुद्धया विशुद्धया युक्त' इत्युपक्रम्य मद्भक्तिं लभते परामित्यन्ता। ईदृगावभौ अत्यन्तं शुशुभे अथा-नन्तरं योगावित्प्राप्तयोगः प्राप्तजीवब्रह्मात्मैक्यलक्षणयोग इति यावत्। विद्विषत् विगतकामादिरिपुः यद्वा विशिष्टाः द्विषट् द्वादशसंख्याकास्स्वस्व-विषयेभ्य इन्द्रियव्यावृत्या प्रत्यक्तत्वाधिगमहेतवो धर्मादयो यस्य स आयू राजा विभौ व्यापके दत्ताख्ये परे ब्रह्मणि सुतरां लीन आस नाम-रूपोपाधिपरित्यागेन पुनरावृत्तिरहितं ब्रह्मभावं गतः 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतेः। 'भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्वतः। ततो मां तत्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इति स्मृतेः। एवं च सति डिण्डि-मोपममहोक्तिः 'ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति शास्त्रस्य डिण्डिमः' इति महता-मुक्तिः अद्विषत् अप्रतिपक्षभूता निर्बाधेति यावत्। बभूवेति शेषः। यद्वा 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति' इति महतो भगवत उक्तिः अद्विषत् निःपक्षपातरूपा बभूवेति। अत्र द्विषडित्यत्रैवं महाभारते बंद्य-ष्टावक्रप्रश्नप्रतिवचनानि स्मर्यन्ते। बन्दुवाच। एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः। एकादश प्राणभृतां विकारा एका-दशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः॥ १८॥ अत्रोत्तरमष्टावक्र उवाच। संवत्सरं द्वादशमासमाहुर्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि। द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान्कथयन्तीह धीराः॥ १९॥ अत्र नीलकंठी टीका। एकादशेति। प्राणभृतां पशूनां जीवपशूनां एकादशिन एकादशेन्द्रियाणि येषु ते विषयाः शब्दादयः ते एकादशैव संख्याताः त एव सर्वेऽपि प्रत्येकं यूपा बन्धका रागादयः नैषां कश्चिदप्यबन्धकोऽस्तीति वक्तुं पुनरे-कादशग्रहणं अतोऽत्राविमृष्टविधेयांशता दोषो नास्तीति ज्ञेयं शब्दादि-ग्रहजाः हर्षविषादास्त एव ते दिवि स्वर्गेऽपि रुद्रा रोदयितारो देवानामपि सन्ति किमुत मनुष्याणां। तथा च सति आत्मनोऽसंगत्वं कथं स्यात्

प्रत्यक्षेण दुःखानुभवादाक्षेपः । रुद्रा एकादशोक्ताः स्वरीति सुरपशून्रोद्-यन्तीन्द्रियाणि तेषामेकादशार्थो नृपशुनिगडने यूपभूता भवन्ति । रागद्वेष-द्वयानि प्रतिविषयममी तद्युजां स्युर्विकारास्तद्वंतस्तेऽपि चैकादश यदि हि सिनोत्येक एकैवमेषां ॥ १८ ॥ दृष्टान्तमुखेनैव दार्ष्टान्तिकं निर्दिशन्पारि-हरति अष्टावक्रः यद्यप्यत्र संवत्सरजगत्यौ मासाक्षरेभ्योऽनतिरिक्ते एवं संघातादन्यः शुद्धश्चेतनो मूढानामप्रसिद्धस्तथापि आनन्दाद्ध्येव खल्वि-मानि भूतानि जायन्त इति श्रुतेर्यथाहर्गणानां द्वादशाह एवं संघातस्य कृ-त्स्नस्य शुद्धं ब्रह्मैव प्रकृतिः एतदेव कुत इत्यपेक्षायां चित्तशुद्ध्यैकगम्योऽयमर्थो न शुष्कतर्कगम्य इत्याह द्वादशादित्यानिति । धीराः ध्यानवन्तो योगिनः आदित्यान् आददते इन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यो व्यावर्तयन्ति तद्द्वारा प्रत्यक्त्वमधिगमयन्ति तान्द्वादशसंख्याकानाहुः सनत्सुजाताद्या उद्योगादौ । धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया । यज्ञश्च दानं च धृतिर्यमो महाव्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्येति । बन्धप्रत्यक्ष-मेतद्दृढमथ जगतीवर्षवद्वर्णमासात्संघातात्प्रत्यगात्मानाधिक इति यद्-प्यस्ति लोके तथापि । वागारभ्यो विकारः प्रकृतिरविकृतिर्द्वादशाहादिव-त्कोऽप्यस्त्येषां भान आत्मा शमिभिरधिगतो वैकृता नैवमीयुः इति । तस्माद्विशिष्टशमादियुक्तो विभौ सुतरां लीन आसेति सुस्थितम् । न केवलं स एव विभौ लीन आस किन्त्वन्योऽपि कश्चन क्रमादवाप्तभक्तिवैभवो यदा भवति तदा सोऽपि विभौ सुतरां विलयमेष्यतीत्यपि वेदितव्यं गम्यत एतच्च काठके मृत्युप्रोक्तां०त्ममेवेति ॥ ९९ ॥

ग्रंथालंकारं शालिन्याह—

या सारात्रेरात्मजस्येयमत्रेरुक्ताराात्रेर्दिव्यलीला मयात्रेः ॥
सात्रेयस्य प्रीतिदास्त्वीरकस्य प्रेम्णोत्सृष्टा शालिनीयं परस्य ॥

सारात्रेररात्रेरात्मजस्य या मयोक्ता दिव्यलीला प्रेम्णा मयोत्सृष्टा दत्तपदे अर्पिता सेयमात्मज्ञानदानेन शोभत इति शालिनी दिव्यलीला

बुद्धयादेः परस्येरकस्य प्रेरकस्यात्रेर्मायिकगुणत्रयतत्कार्यातीतस्यात्रेयस्य दत्तात्रेयस्य प्रीतिदास्तु। ननु साराऽ्याद्यत्रिविशेषणैः कोऽर्थः प्रत्येतव्य इति चेत्‘स यदिदं सर्वं पाप्मनो त्रायत यदिदं किञ्च’इत्यादिश्रौतार्थः प्रत्येतव्यः भारतेऽप्यानुशासनिकपर्वण्यत्रिणा स्वयमेवोक्तं ‘अरात्रिरत्रिः सारात्रिर्यां नाधीते त्रिरद्य वै। अरात्रिरात्रिरित्येव नाम मे विद्धि शोभनं’इति ८६ नीलकंठोक्तात्रटीकाऽरात्रिरिति ‘स यदिदं सर्वं पाप्मनो त्रायत यदिदं किंच तस्मादत्रय’इति श्रुतौ पाप्मनस्त्रातात्रिरित्यत्रिशब्दस्य निर्वचनं तदेव शब्दान्तरेण प्रदर्शयति यातुधानीं मोहयिष्यन् अरयः कामादयः सन्त्यस्मिन्नित्यरं तस्मात् त्रायत इत्यरात्रिः अरशब्दाल्लुप्तपंचमीकात्परस्य त्रायतेरुपरि क्विप्रत्ययः। अरिशब्दान्मत्वर्थीयेर्शआद्यचि यस्येतीकारलोपेऽरमिति सिद्धयति यस्मादरात्रिस्तस्मादत्रिः अत्तीत्यद्मृत्युः तस्मात्त्रायत इत्यत्रिरित्यवयवार्थेन पाप्मानं मृत्युमन्ववायानि इत्यादौ मृत्युशब्दस्य पाप्मनि प्रयोगदर्शनाद्धर्मेण पापमपनुदतीति धर्मोऽप्यत्रिः स्यादत आह सारात्रिर्यां नाधीते त्रिरद्य वै इति वै इति निश्चितं अद्य वर्तमानकाले यां त्रिस्त्रिवारं नाधीते नाधिगच्छति अतीतस्य हि पुत्रादेः अनुत्पत्तावनागतत्वेनोत्पत्तौ वर्तमानत्वेन नाशेऽतीतत्वेन नान्वेति त्रिरधिगमोऽस्ति तद्यत्र नास्ति सर्वं वर्तमानमेव भवति यत्रावस्थायां सा हार्दाकाशाख्यजगत्कारणप्राप्तिः सर्वपाप्मोच्छेदिका सारात्रिरुच्यते अत्र ह्यतीतानागतं सर्वमस्तीति श्रूयते। यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदत्र गत्वा विन्दत इति। अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता इति च। यस्मादेवमरात्रिरस्मि तस्मादत्रिरेव मम नामेति तस्माद्देहाद्युपाधिपरिच्छेदरहितनिर्विकारब्रह्मात्मत्वापरोक्षसाक्षात्कारवानत्रिः। ईदृशस्य पुत्राद्येषणाभावेऽपि ब्रह्मविदां वरत्वाद्वृत्तिसद्भावाच्च स्वत उत्थानाभावेऽपि परत उत्थानसद्भावाल्लोकसंग्रहार्थं जीवतो वाक्यकरणादितिस्मार्तवचनेन पितृवाक्यपालनपरत्वात्कथंचित्पुत्रैषणा संभाव्यते। भागवतेऽपि ‘ब्रह्मणा नोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः। सहपत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रिं तपसि स्थित’

इति । तथा च शाण्डिल्योपनिषदि 'अथ कस्मादुच्यते दत्तात्रेय इति यस्मात्सुदुष्करं तपस्तप्यमानायात्रये पुत्रकामायातितरां तुष्टेन भगवता ज्योतिर्मयेनात्मैव दत्तो यस्माच्चानसूयामात्रेऽत्रेस्तनयोऽभवत्तस्मादुच्यते दत्तात्रेय इति । एवं परमात्मनो भक्तानुजिघृक्षयावतारत्वेनात्रिपुत्रत्वं श्रौतमत्र प्रतिपादितं । अत्रिरात्रेय इत्यत्राप्यत्रिपदेन लोकोत्तरज्ञानवत्वं ब्रह्मत्वं च ऋक्शाखीया आमनन्ति । 'यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः । अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्य१न्ये अशक्नुवन्' । सूरिर्ब्रह्म: सूर्यः जगत्प्रसवकर्ता वा विवर्ताधिष्ठानभूतः उपलक्षणाज्जगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्ता । सूर्य आत्मा तं 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इति श्रुत्यन्तरात् जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चात्मा सूर्य इति श्रुत्यन्तरार्थः यं सूर्यं परंब्रह्म । स्वर्भानू राहुरूपो मृत्युरविध्यन् व्याप्तवान् केन तमसाऽनात्मबुद्धिरूपाविद्या तमः तेनाविद्ययेत्यर्थः अत्तीत्यत्र् अविद्या ततस्त्रायंत इत्यत्रयः पूजायां बहुवचनं ते सूर्यमात्मानं अविद्यातत्कार्यसाक्षिणं अन्वविंदन्नपरोक्षीकृतवंतः । अन्येऽत्रिव्यतिरिक्ता ज्ञातुं हि निश्चयेन नाशक्नुवन् । एवमध्यात्मपरोर्थः । अधिदैवतपरोर्थस्तु यममृतपानसमये आत्मानं दर्शयंतं सूर्यमादित्यं स्वर्भानू राहुर्दैत्यविशेषः छिन्नशीर्षोऽपि शिववरदानाप्तसामर्थ्यात्कु (प्र) भामंडलमध्यगतः सन्तमसा आविध्यन् तदा विस्मितानामृष्यादीनां सतां अत्रयस्तं ग्रहं पक्षवर्जितयुतैः षण्मासैः पक्षेण वा ग्रहोऽयमित आख्यानेन प्रकारेण ग्रसितेति स्वयं ज्ञात्वान्येभ्यो ज्ञापयामासुरित्यन्वविंदन्निति क्रियया ज्ञाप्यतेन्ये तु तथा नाशक्नुवन् ॥ इति श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीकृतश्रीदत्तचंपूटीका समाप्ता दत्तपदेऽर्पिता च ॥

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

त्रिशतीकाव्य व श्रीदत्तचंपू यांतील

वृत्तालंकारविवरण

लेखक—पं. श्रीपादशास्त्री तापस, मुळगुंद जि. धारवाड.

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः॥

वृत्तालंकारविवरणम् ॥

सदया[1] गुरुभूधरजा विरजाः पदभक्तिदत्तनानार्था ।
प्रस्तुत-बहुसुचरित्रा त्रिशती त्रिपुराम्बिका चिरं जयति ॥ १ ॥

वृत्तालङ्कृतिकेन्द्रान्[2] नत्वा श्रीवासुदेवयोगीन्द्रान् ।
त्रिशतीवृत्तालङ्कृतिविवृतिं तत्कृतिगलीहया कुर्वे ॥२॥

अथ पूज्यचरणा अकारणकरुणार्णवायमानान्तःकरणाः करणाकरणा[3]-तीतसरणिविचरणा अपि लोकसङ्ग्रहणैककारणतपश्चरणा द्रुहिणरम-णीनटनचर्याचार्यायितरसनाचणाः श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीगुरुचरणाः, अनेकैरप्यद्वितीयैरुदधिभिरिवात्यगाधैरविद्याग्रन्थिमन्थैरपि पूर्वग्रन्थैरस्मा-दृशामसूक्ष्मदृशां तादृशमुपकारमपश्यन्तः, पश्यन्तश्च श्रीगुरुभक्तिमेव अविचिकित्सां चिकित्सां मायामयस्यामयस्य, गुरुपरम्पराकिरणतरणेः श्रीदत्तगुरुशिरोमणेः पवित्रैश्चरित्रैः सान्द्रसन्दृब्धं विविधोपममपि निरुपमं सितासित[4]महाभेषजमिव बालग्राह्यं मन्दारतरुमिव विबुध-कुलसुलभसकलार्थं लघुगात्रमपि बहुपात्रं त्रिशतीं नाम भव्यं काव्यं विधित्सवः, स्मृतिमात्रसुदूरोत्सारितनिखिलप्रत्यूहव्यूहा अपि शिष्टा-चारमिवानुबध्नन्तः प्रकृतकाव्यनायकश्रीदत्तगुरुनायकभजनरूपमभिरूपं परममङ्गलं मङ्गलमादौ निबध्नन्ति—सुशङ्करमिति । सु=शोभना एकी-भावेन विलसन्तः, शं=शङ्करः, को=ब्रह्मा; रः=रामाभिन्नो विष्णुश्च

---

१ त्रिशत्यां त्रिपुराम्बिकायां च श्लिष्टानि सर्वाणि विशेषणानि । २ वृत्तं=सदाचारः स एव अलङ्कृतिर्भूषणं येषां ते वृत्तालङ्कृतिकाः; तेषामिन्द्राः श्रेष्ठास्तान् । ३ करणाकरणे = विधिनिषेधौ । ४ सितासितं = शर्करावगुण्ठितम् ।

यस्मिन्स सुशङ्करः तं ब्रह्मविष्णुमहेशरूपमित्यर्थः । सुशं=मोक्षरूपं सुखं (भक्तेभ्योऽविलम्बेन वितरणार्थं) करेषु=हस्तेषु यस्य तमिति वा । सु=सम्यक् शम्=ऐहिकमामुष्मिकं च सुखं येभ्यस्तादृशाः कराः=किरणा यस्य तमिति वा । सु=(मनुष्याद्यपेक्षया) अधिकं शं=सुखं येषां ते देवाः सुशम्पदार्थाः, तेऽपि कराः=करप्रदा (बलिप्रदा) यस्य तमिति वा । " सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति " इति श्रुतेः । अथवा कोश²-प्रामाण्याद् अर्कवाय्वादयो, जीवाश्च कपदार्थः । रपदार्थश्च धनादयः । ते सर्वे सुशम्=जनकतयाऽनुभवितृतया वा सुखविशिष्टा भवन्ति येन स सुशङ्करः तम् । " अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति " इति श्रुतेः । यद्वा सुशं=विश्वकल्याणकरं वेदं काय=ब्रह्मणे राति=ददातीति सुशङ्करः तम् । " यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै " इति श्रुतेः । अथवा शं=त्रिपुरसुन्दरीसमालिङ्गनादिसुखं; कं=शिरःस्थगङ्गारूपजलं करस्थब्रह्मशिरःकपालञ्च; रः=ललाटस्थो वह्निः ते सर्वे सु सम्यञ्चः समाना यस्य शिवरूपस्य स सुशङ्करः तम् । ' भीतिर्नास्ति भुजङ्गपुङ्गवविषात्प्रीतिर्न चन्द्रामृतान्नाशौचं नृकपालदामलुलनाच्छौचं न गङ्गाजलात् । नोद्वेगश्चितिभस्मना न च सुखं गौरीस्तनालिङ्गनादात्मारामतया हिताहितसमः स्वस्थो हरः पातु वः ' इत्युक्तेः । यद्वा कुरुपुरे कृष्णासरिति विलासिनीभिः समं तरणौ विहरन्तं कञ्चिन्न्यञ्चं क्षितिपतिमवलोक्य समुत्पन्ना सु=शोभना 'को देवोऽनेना-

---

१ " बलिहस्तांशवः कराः " इत्यमरः । २ " शं सुखं शङ्करः श्रेयः " इति, "कः प्रजापतिरुद्दिष्टः कोऽर्कवाय्वनिलेषु च । कश्चात्मनि मयूरे च कः प्रकाश उदाहृतः । क शिरो जलमाख्यातं कं सुखं च प्रकीर्तितम् । " इति " रश्च रामेऽनिले वह्नौ भूमावपि धनेऽपि च " इति चैकाक्षरकोशोऽत्र प्रकरणेऽनुसन्धेयः । शमिति मान्तमव्ययम् । तेन विविधेष्वपि समासेषु मकारलोपो न शङ्क्यः ।

राधितः ? केषां वा सद्गुरूणां चरणावर्चितौ ? येनेत्थं सुखमनुभवति इत्याद्याकारिका शङ्का अनिश्चयो यस्य स सुशङ्कः कुरुपुरवासी श्रीपाद-स्वामिसेवकः कश्चिद्रजकः । तस्मै तदैव तदिच्छानुसारेण साम्राज्यदं वरं राति ददातीति सुशङ्करः श्रीपादश्रीवल्लभः तम् । अनेन श्रीगुरुचरित-नवमाध्यायस्था श्रीपादावतारीया कथा सूचिता । अथवा " किमिदम् ? सर्वेऽत्र दण्डधारिणः?, कोऽत्र गरीयान् ? को वा लघीयान् ? कः श्रीगुरुः? के वा शिष्यादयः ?, इत्याद्याकारिकाः सु=अधिकाः शङ्का यस्य स सुशङ्कः=गाणगापुरसन्निहितकुम्भसीग्रामस्थः श्रीनृसिंहोपासकः श्रीगुरु-निन्दकः त्रिविक्रमभारती, यत्सन्निधौ श्रीगुरुभिर्मायया सर्वेषां नृप-परि-जनादीनां यतित्वमिव प्रादर्शि । तं तादृशं सुशङ्कं निंदकमपि राति= रलयोरभेदान्निजरूपदर्शनदानेनानुगृह्य भक्तत्वेन लाति=स्वीकरोतीति सुशङ्करः श्रीनरसिंहसरस्वती सद्गुरुनाथः तम् । अनेन श्रीगुरु-चरितचतुर्विंशाध्यायकथासारः समुद्धृतः । इत्थमन्येऽपि श्रीदत्तात्रेय-श्रीपाद-श्रीनृसिंहसरस्वतीरूपावतारत्रयसाधारणाः तत्तदवतारासाधारणा-श्चार्था अस्मिन्पदे पदान्तरेषु च यथासम्भवमूह्याः । एवं सति श्लोके ऽस्मिन् श्रीचरणेः (प्रकृतग्रन्थकृद्भिः) कः श्लेषालङ्कारः सम्यक् स्वारस्य-मश्नुत इति भावुकैर्भावनीयम् । श्रीचरणाशयसिन्धोः कश्चिद् बिन्दुर्मया-यमालक्षि । श्रद्धाकृतगुरुभजनो बुधघटजननो मुहुस्तमतिपिबतु ॥ त-देवमत्र श्लोके प्रकृतानामेव श्रीदत्तात्रेयश्रीपादश्रीनृसिंहसरस्वतीगुरू-णामनेकार्थशब्दविन्यासेन कीर्तनात्प्रकृतानेकविषयः श्लेषालङ्कारः । लक्षणं तु श्रीचरणैरुक्तम् । प्रणमत्पुरन्दरमिति महेन्द्रगतश्रीगुरु-विषयकरतिभावस्य कविगतं तं प्रत्यङ्गतया प्रेयोऽलङ्कारश्च । अनयोरर्थालङ्कारयोः श्रीचरणोक्तानुप्रासाख्यशब्दालङ्कारस्य च मिथोऽ-

---

१ सन् सुधीः कोविदो बुधः, इत्यमरात्किद्रूपी घटजननः=अगस्त्यः।

२ तं सिन्धुम् ।

ङ्गाङ्गिभावानापन्नतयाऽवस्थानात्संसृष्टिश्च । "सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः" इति तल्लक्षणात् । इदमत्रावधेयम्—अत्र काव्ये प्रायः प्रतिश्लोकं वृत्त्यनुप्रासो वा लाटानुप्रासो वा स्फुटानुप्रासो वा यमकं वा अन्यो वा शब्दालङ्कारः श्रीचरणैः प्रत्युप्तः । तदेषां प्रायिकत्वात् सुलभ-समन्वयत्वाच्च न पुनः पुनः लक्षणानि समन्वयश्च प्रदर्श्यन्ते, किन्त्वत्रैव सकृत्तल्लक्षणानि सोदाहरणानि जयदेवकविकृतचन्द्रालोकोक्तानि विलिख्यन्ते । तथाहि

स्वरव्यञ्जनसन्दोहव्यूहाः सन्दोहदोहदाः ।
गौर्जगज्जगदुत्सेकाच्छेकानुप्रासभासुरा ॥
आवृत्तवर्णसम्पूर्णंवृत्त्यनुप्रासवद्वचः ।
अमन्दानन्दसन्दोहस्वच्छन्दस्यन्दिमन्दिरम् ॥
लाटानुप्रासभूर्भिन्नाभिप्राया पुनरुक्तता ।
यत्र स्यान्न पुनः शत्रोर्गर्जितं तर्जितं जितम् ॥
श्लोकस्यार्धे तदर्धे वा वर्णावृत्तिर्यदि ध्रुवा ।
तदा मता मतिमतां स्फुटानुप्रासता सताम् ।
उपमेयोपमानादावर्थानुप्रास इष्यते ।
चन्दनं खलु गोविन्दचरणद्वन्द्ववन्दनम् ॥
आवृत्तवर्णस्तबकं स्तवकन्दाङ्कुरं कवेः ।
यमकं प्रथमा धुर्यं माधुर्यं वचसो विदुः ॥ इति ॥

अर्थालङ्कारास्तु यथामति सलक्षणं ससमन्वयं च स्फुटीकरिष्यन्त इति । वंशस्थं वृत्तम् । "जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ" इति लक्षणात् । समन्वयश्च—

ज त ज र
सुशङ्क-रंसन्त-मजंगु-रुंपरम् इति । चतुर्ष्वपि पादेषु समानगणक-
।ऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽ।ऽ

त्वादिदं समवृत्तमित्युच्यते। एवमग्रेऽपि। पादान्ते यतिः (विरामः)।
मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः। जो गुरुमध्यगतो
(SSS) (III) (SII) (ISS) (ISI)
रलमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोन्तलघुस्तः॥ इति गणलक्षणसङ्ग्रहश्लोकः।
(SIS) (IIS) (SSI)

अत्र "जोऽर्को रुजं मध्यगः" इति मध्यगुरोर्जगणस्य रोगफलकत्वेन काव्यारम्भे प्रयोगो निषिद्धोऽपि मङ्गलवाचकसुशब्दादितया न दोषमाव-हति। देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः। ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वेति भामहोक्तेरिति सर्वं सुस्थमिति दिक्॥ १॥

(श्लो. २) अत्र विकारादिकारणाभावेऽपि आकारादिकार्योत्पत्तेर्वर्णनाद् विभावनालङ्कारः। "विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत्" इति लक्षणात्। स च पुलस्त्यास्यादिवेति इवशब्दवाच्यया पूर्णोपमया सङ्कीर्णः। उपमावाचकशब्दस्याभावे अर्थादौपम्यस्यार्थत्वे बिम्बप्रतिबिम्बभाव-सत्त्वे दृष्टान्तालङ्कारः। तद्वाचकशब्दसत्त्वे तूपमालङ्कार इति काव्यप्रकाश-टीकादौ स्पष्टीकृतम्। श्रीचरणास्तु अत्र श्लोके दृष्टान्तालङ्कार इत्याज्ञाप-यन्ति तत्समन्वयः कथमिति न शङ्क्यम्। पुलस्त्यास्यादिवेत्यत्रोक्तरीत्या उपमालङ्कारस्यैव सत्वेऽपि पूर्वार्धे विकारिवद्भवनाविमलयशोवाचनयो-रार्थौपम्यस्य सत्वेन तत्र तदुक्तदृष्टान्तालङ्कारस्यापि समन्वयसम्भवेना-विरोधात्। शिखरिणीवृत्तम्। "रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिख-रिणी" इति लक्षणात्। रसैः=षड्भिः, रुद्रैः=एकादशभिः, छिन्ना=यति-

य म न स भ लगु
मतीत्यर्थः। समन्वयश्च—विकारा—भावेऽपि—प्रभुर—भवदा—कारिव—दजो
ISS SSS III IIS SII IS

इति। इदमपि समवृत्तम्॥ २॥

(श्लो. ३) अत्र बालाद्युक्तिमिष्टत्वरूपसामान्येन प्रकृतग्रन्थकृदुक्तिमिष्टत्व-रूपविशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासो नामालङ्कारः। "उक्तिरर्थान्तरन्यासः

स्यात्सामान्यविशेषयोः, इति लक्षणात्। न च "समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्" इति लक्षणलक्षणलक्षितं काव्यलिङ्गमेवात्र किं न स्यादिति वाच्यम्। समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावसम्बन्धेऽर्थान्तरन्यासः, तदितरसम्बन्धे काव्यलिङ्गमित्यालङ्कारिकैर्व्यवस्थापनात्। गीतिर्नाम अर्धसमवृत्तमार्याप्रभेदः। "आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः। दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः" इत्युक्तेः। आर्यालक्षणं च—"यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थे पञ्चदश सार्या॥" इति। अस्य मात्रावृत्तत्वान्नात्र गणादरः॥ ३॥

(श्लो. ४)अत्रोपमानोपमेययोः सहृदयाह्लादकत्वेन सुन्दरसादृश्यस्य स्पष्टं प्रकाशनादुपमालङ्कारः। "उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः।" इति लक्षणात्। तत्रापि पूर्णोपमेयम्। उपमानयोर्दर्पणमठयोः, उपमेययोः प्रकृतग्रन्थचरितसारयोः, सामान्यधर्मस्फुटप्रेक्षणस्य, उपमावाचकस्य इवशब्दस्य चोपादानात्। अनुष्टुब्वृत्तम्। लक्षणं च "पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः। गुरु षष्ठं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम्॥ इति। एतत्पद्यानुरूपं पद्यं श्रीविद्यारण्यप्रणीते श्रीमच्छङ्करविजये—

यद्वद् घटानां पटलो विशालो विलोक्यतेऽल्पे किल दर्पणेऽपि। तद्वन्मदीये लघुसङ्ग्रहेऽस्मिन्विलोक्यतां शाङ्करवाक्यसारः॥ इति॥ ४॥

(श्लो. ५) अत्र गोगन्धर्वपूर्णा, अमरजापरीता, गन्धर्वपूर्वामरमण्डिता, गन्धर्वपूस्तुल्यकुसंसृतिघ्नी, इत्येतैर्विशेषणैः प्रकृतगाणगपुर्याः क्रमेण अर्थधर्मकाममोक्षरूपसकलपुरुषार्थप्रदत्वं ध्वन्यते। इन्द्रवज्राख्यं समवृत्तम्। "स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः" इत्युक्तेः। समन्वयश्च—

त त ज गु. गु.
गन्धर्व - पूर्याप्र - थिताक्षि - तौ गो इति॥ ५॥
ऽऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽऽ

(श्लो.६)अत्र प्रकृतगाणगापुरस्य चिरार्जितपातकसंहारकत्वाद्युपन्यासो दुष्करविषयत्वात्समर्थनसापेक्षः। तस्य च "शुचिराजेन विराजितम्" इति तत्र पावनसम्राजः श्रीदत्तराजस्य निवासप्रदर्शनेन समर्थनं कृतमिति काव्यलिङ्गालङ्कारः। "समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्" इति लक्षणात्। सुन्दरीनामकमर्धसमवृत्तम् "अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरा ल्गौ यदि सुन्दरी तदा" इति छन्दोमञ्जरीवचनात्। श्रीचरणास्तु अत्र योगिनीवृत्तमित्याज्ञापयन्ति। तदेव वाऽभिधानमस्तु। लक्षणं तु न भिद्यते।

स स ज गु
सुचिरा–र्जितपा –तकान्त - कं
। । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

स भ र ल गु
रुचिरा - गारमि दंह्यका - न्तकम्। इति समन्वयः ॥६॥
। । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

(श्लो.७) अत्रापि पूर्ववद्दत्तनिवासेन सत्रसाफल्यादीनां समर्थनात्काव्यलिङ्गम्। वृत्तं पञ्चमश्लोकवत् ॥ ७ ॥

(श्लो. ८) वृत्तम् ६ वत् ॥ ८ ॥

(श्लो.९)शालिन्याख्यसमवृत्तम्।'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः' इति लक्षणात्। अब्धिभिश्चतुर्भिः, लोकैः सप्तभिश्च यतिरित्यर्थः।

म त त गु.गु.
सायन्दे-वान्नाग-नाथोऽथ -दे व इति समन्वयः ॥ ९ ॥
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

(श्लो.१०) अत्र सर्वज्ञोऽपि न वेत्सि साक्ष्यपि नेक्षसे इति विरोधः। स च काकाऽऽभासीकृत इति विरोधाभासालङ्कारः। "आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते" इति लक्षणात् "पूर्वप्रभो" इति सम्बुद्धिविशेषणस्य "मया परिचर्याऽकरणेऽपि मत्पूर्वजकृतसेवाफलत्वेन मह्यं दर्शनाद्यभीष्टं वितरणीयम्" इत्यभिप्रायगर्भतया "अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये

विशेषणे " इति लक्षणलक्षितः परिकरालङ्कारश्च । अङ्कवदित्युपमा च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । "सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् । " इति । द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः ।

म स ज स त त गु
मांनोवे-त्त्यपिने-क्षसंन-शृणुषे-सर्वज्ञ-साक्षिन्वि-भो।इति समन्वयः।।१०।।
S S S । । S । S । । । S S S । S S । S

(श्लो.११) अत्र मालिनीनाम समवृत्तम् । " ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । " इति तल्लक्षणात् । समन्वयश्च—

न न म य य
द्विजइ तिनुति-मुत्क्वागा त्तसमोऽहं-समोहम् । इति ॥ ११ ॥
। ।। ।। । S S S । S S । S S

(श्लो.१२) अत्राद्यपादत्रये उपेन्द्रवज्रायाः अन्तिमपादे चेन्द्रवज्रायाः सत्वेन जया नाम उपजातिभेदः।"अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः" इति लक्षणात् । अनन्तरोदीरिते=इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे। तत्रेन्द्रवज्रालक्षणं पूर्वमुक्तम् (५ मश्लोके)। उपेन्द्रवज्रालक्षणं तु "उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ" इति । यथाऽत्रैव श्लोके

ज त ज गु.गु.
ततःप्र-बुद्धःस - तदाप्र - बुद्धम् इति ॥ १२ ॥
। S । S S । । S । S S

(श्लो.१३) वृत्तम् ४ वत् ।

(श्लोक १४) अत्र (गुरु) चरित्रमेवामृतमिति विषयिणोऽमृतस्य रूपेण विषयस्य श्रीगुरुचरित्रस्य रञ्जनाद्रूपकालङ्कारः । " विषय्यभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत्। रूपकं तत् " इति लक्षणात् । विषयि=उपमानम्, विषयः=उपमेयम् । वृत्तम् आर्द्राख्य उपजातिभेदः ॥१४॥

(श्लोक १५) अत्र गन्धर्वस्थेत्यादिपदैः प्रकृतश्रीगुरोरप्रकृतहेरम्बस्य च वर्णनात्प्रकृतानेकविषयः श्लेषालङ्कारः । "नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्या-

वर्ण्योभयाश्रितः" इति लक्षणात्। स च चिन्तामणिरिवेति धर्मलुप्तोपमया संसृष्टः। वृत्तम् ३ वत्॥ १६॥

(श्लोक १६) भव एवाम्बुधिरिति रूपकम्। रथोद्धतावृत्तम्। "रात्परैर्नरलगै रथोद्धता" इति लक्षणात्। समन्वयः—

र न र ल.गु.

नामधा–रकउ–वाचनो–गुरुः इति।

ऽ । ऽ ।।। ऽ । ऽ । ऽ

(श्लोक १७) वृत्तं कीर्तिर्नाम उपजातिभेदः॥ १७॥

(श्लोक १८) अत्र पूर्वार्धार्थस्य श्रीगुरुरोषतोषहेतुकविनाशाभ्युदयान्यथाकरणाशक्यत्वरूपस्य ब्रह्मवैवर्तपुराणगतकलिकमलासनसंवादेन विनिश्चयात् शब्दप्रमाणमलङ्कारः। यथोक्तं कुवलयानन्दव्याख्यातृभिराशाधरभट्टैः="श्रुत्यादिवाक्यविन्यासान्निश्चयः शब्द उच्यते" इति। उदाहारि च "साम्बः शम्भुः परं ब्रह्म कैवल्योपनिषच्छ्रुतेः" इति। काव्यप्रकाशकृदादयस्तु अलङ्कारत्वजीवातुभूतचमत्कृतिजनकत्वाभावेन ईदृशेषु अलङ्कारत्वं नेच्छन्ति। वृत्तं बाला नाम उपजातिः॥ १८॥

---

(१) अत्र मुद्रितपुस्तके एतत्पद्यव्याख्यानान्ते "अनुमानालङ्कारः" इति पाठो दृश्यते। तत्पाठप्रामाण्याय लिखितमूलपुस्तकसंवादः शरणीकरणीयः। संवादकृतप्रामाण्यावगतौ चात्र श्लोके तदलङ्कारसमन्वयः श्रीगुरुप्रसादेनासादनीयः। तल्लक्षणं तु "अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः। इति काव्यप्रकाशेऽभिहितम्। मम तु कदाचिद् अग्रिमश्लोकव्याख्यानान्तेऽयं पाठः स्यादिति भाति। तत्र "ऐहिकतुच्छदुःखवारणाभावे दुःखसमुद्रायमाणसंसारवारणं कथं भवेदित्युक्त्या "अयं भवमहादुःखसागरवारणाभाववान्, तदल्पैहिकदुःखवारणाभावात्" इति साध्यसाधनवचनस्य कथंचिच्छक्योपपादत्वात्। परन्तु तत्रापि तस्यालङ्कारत्वे सहृदयहृदयमनुयोक्तव्यम्। अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादावपि तत्त्वं केन दण्डेन वार्येतेत्यलं पल्लवितेन॥

(श्लोक १९) अत्रापि पूर्ववच्छन्दःप्रमाणालङ्कारः। स्रग्धरावृत्तम्॥ "म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्" इति वृत्तरत्नाकरात्। समन्वयश्च—

म र भ न य य य
काश्यांक–ष्टेनचे–ष्टार्पण–तउत–मुदातं–विशिष्टे–ष्टजुष्टम् इति ॥ १९ ॥
S SS SIS SII III ISS ISS ISS

(श्लोक २०) अत्र उपमानादिचतुष्टयोपादानेन चारुसादृश्यभानात्पूर्णोपमालङ्कारः। स च सत्वावृतेत्याद्यभङ्गश्लेषानुप्राणितः। वृत्तम् ४ वत् ॥ २० ॥

(श्लोक २१) अत्र कैमुत्यन्यायेन श्रीदत्तगुरुमहिमसिद्धेर्वर्णनात्काव्यार्थापत्तिरलङ्कारः। "कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते" इति लक्षणात्। वृत्तम् १६ वत् ॥ २१ ॥

(श्लोक २२) तोटकं नाम समवृत्तम्। "इह तोटकमम्बुधिसैः प्रचितम्" इति लक्षणात्। समन्वयश्च इति—

स स स स
अतनुः–सतनुः–कुतआ–सतनुः ॥ २२ ॥
IIS IIS IIS IIS

(श्लोक २३) वृत्तम् १६ वत्

(श्लोक २४) लोचनाभ्यां साकं रसं ददतुरित्यत्र "दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह" इत्यादाविव सहोक्तिरलङ्कारः। "सहोक्तिः सहभावश्चेद् भासते जनरञ्जनः।" इति लक्षणात्। वृत्तम् १९ वत्॥२४॥

(श्लोक २५) अत्रैतत्पद्यगतप्रमिताक्षराख्यवृत्तस्य प्रकृतार्थपरेण प्रमिताक्षरपदेन सूचनान् मुद्रालङ्कारः। लक्षणं श्रीचरणैरुक्तम्। तद्वृत्तलक्षणं तु "प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता" इति। समन्वयश्च—

स ज स स
अथसा–विभून्सु–यशसा–पयसा इति ॥ २६ ॥
IIS ISI IIS IIS

(श्लोक २६) अत्र स्वसम्बद्धबालकालकगतकौटिल्यरूपगुणस्य अनसूयाम्बालोचनाभ्यामनङ्गीकृतत्ववर्णनाद् अतद्गुणालङ्कारः । " सङ्गतान्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणम् " इति लक्षणात् । तस्य चानङ्गीकारस्य " सद्दृशैर्न हि विपर्ययः " इति सामान्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासश्च । वृत्तम् १६ वत् ॥ २६ ॥

(श्लोक २७) वृत्तम् ९ वत् ॥ २७ ॥

(श्लोक २८) प्रहर्षिण्याख्यं समवृत्तम् । त्रिभिर्दशभिश्चाक्षरैर्यतिः । " म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् " इति लक्षणात् ।

म न ज र गु.

योविश्वं–सृजति–च्चपाति–हन्त्यधी–शो इति सङ्गतिः ॥ २८ ॥

ऽऽऽ ।।। ।ऽ। ऽ। ऽ

(श्लोक २९) वृत्तम् १ वत् ।

(श्लोक ३०) अत्र उत्तरश्लोके च वृत्तम् ४ वत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

(श्लोक ३२) इन्द्रवज्रावृत्तम्[1] ।

(श्लोक ३३) अत्र तप्ताम्बरीषाक्ष इत्यत्र साधारणधर्मयो रक्तत्वविस्फारितत्वयोरुपमावाचकशब्दस्य चानुपादानाल्लुप्तोपमालङ्कारः । श्रूयमाणेवशब्दस्य समासगोपमायामन्वयाभावात् । अतोऽत्र शप्त्वेवेति भिन्नक्रम इवकारः । साक्षात्परशिवावतारभूतदुर्वासोमहर्षेः स्वाभिन्नविष्णुपरमभक्ताम्बरीषराजर्षिविषये वास्तविककोपशापादेरसम्भवेन, लोकोद्धाराय भगवन्तं दशकृत्वोऽवतारयितुमेव सर्वोऽप्ययं महर्षेः शापाटोपाद्यभिनय इति तद्व्यङ्ग्योऽर्थः । अस्तु । शापरूपकारणस्याम्बरीषगतत्वेन तत्कार्यभूतान्यथात्वस्य च विष्णुगतत्वेन वर्णनादसङ्गत्यलङ्कारश्च । " विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसङ्गतिः । " इति लक्षणात् । वृत्तम् ५ वत् ॥ ३३ ॥

---

१ निर्णयसागरमुद्रितपुस्तकेऽत्र उपजातिरिति लिखितम् । तच्चिन्त्यम् ।

(श्लोक ३४) इयं (कथा) नवसुधेति व्यस्तरूपकम्। तत्रापि, नवत्वविशेषणेन प्रसिद्धसुधातो भेदे प्रतीयमान एव तदीयमाधुर्यादिधुर्यधर्मारोपमात्रपर्यवसितत्वात् ताद्रूप्यरूपकमिदम्। द्रुतविलम्बितनामकं समवृत्तम्। "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" इति लक्षणात्। सङ्गतिश्च

न भ भ र
नवसु–धावसु–धातल–आहृता इति ॥ ३४ ॥
।।। ऽ।। ऽ।। ऽ।ऽ

(श्लोक ३५) अत्र वृत्तम् २५ वत्। अग्रिमश्लोके च ४ वत्॥ ३५, ३६॥

(श्लोक ३७) अत्र कीर्तेः स्वर्गादिव्याप्तिसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धवर्णनात्सम्बन्धातिशयोक्तिरलङ्कारः। "सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम्।" इति लक्षणात्। अत्र आदिमचरणद्वये त्रिष्टुभः,अन्तिमचरणद्वये पङ्क्तेश्च छन्दसः सत्वेन अर्धसमो वृत्तविशेषः। नास्य विशिष्टं नाम छन्दोग्रन्थेषूपलभ्यते। न चात्रोपजातित्वं शङ्क्यम्, विजातीयच्छन्दोमिलने तत्त्वाभावात्। अन्यथा सर्वेषामप्यर्धसमवृत्तानामुपजातित्वप्रसङ्गात्। इष्टापत्तौ च अपसिद्धान्तात्।' श्रीचरणास्तु अत्र त्रिष्टुबित्याज्ञापयन्ति। तत्पूर्वार्धमात्राभिप्रायेणेति भाति॥ ३७॥

(श्लोक ३८) वृत्तम्=माला नाम उपजातिभेदः॥ ३८॥

(श्लोक ३९) व्रात्योऽप्यव्रात्य इति विरोधस्य अवतारभेदेनाभासीकरणाद्विरोधाभासालङ्कारः। कलाधर इत्युपमा च। वृत्तम्=शालाख्या उपजातिः॥ ३९॥

(श्लोक ४०) अत्र उत्तरश्लोके च श्रीचरणैरेव अलङ्कारस्य सलक्षणस्योक्तत्वात्समन्वयस्य च स्पष्टत्वान्न पुनः पिष्टं पिष्यते। वृत्तम् = १-४ वत्॥ ४०॥

(श्लोक ४१) एतदनुरूपः श्लोको यथा श्रीमच्छङ्करविजये–"आजन्मनः गणयतो ननु तान्गताद्वान् माता पिता परिणयं तव कर्तुकामौ।

पित्रोरियं प्रकृतिरेव पुरोपनीतिं यद्ध्यायतस्तनुभवस्य ततो विवाहम् ॥"
वृत्तं पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

(श्लोक ४२) अत्र (योगश्रीवरण) भोगश्रीनिराकरणोपन्यासस्य सामान्यतया दुष्करविषयत्वात्समर्थनसापेक्षस्य समर्थनं श्रीपाददेशिकेन्द्रस्य स्वानन्दपरिपूर्णत्वादिप्रदर्शनेन कृतमिति काव्यलिङ्गमलङ्कारः । "न हि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति" इति भावः । वृत्तमिन्द्रवज्रा । ५ श्लोकवत् ॥ ४२ ॥

(श्लोक ४३) अलङ्कारः श्रीचरणैरेव स्फुटीकृतः । वृत्तं वसन्ततिलका । "उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ।" इति लक्षणात् ।

त भ ज ज गु.गु.
उक्त्वात–देतिवि–रराम–सधर्म–सेतु इति प्रकृते लक्षणसङ्गतिः । अस्यैव
ऽऽ। ऽ।। ।ऽ। ।ऽ। ऽऽ
वृत्तस्य "सिंहोन्नता" उद्धार्षिणी, इति नामान्तरे । अतः श्रीचरणोक्त्या न विरोधः ॥ ४४ ॥

(श्लोक ४४) अत्र वाचि निम्बातिशायितिक्तत्वस्य मोचातिशायिमाधुर्यस्य वाऽभावेऽपि तत्सम्बन्धवर्णनादतिशयोक्तिरलङ्कारः । वृत्तम् ४ वत् ॥ ४४ ॥

(श्लोक ४५) वृत्तम्=प्रेमानामा उपजातिः ॥ ४५ ॥

(श्लोक ४६) अत्र लोकप्रवादस्यानुकरणाद् लोकोक्तिरलङ्कारः (?) । "लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति भण्यते"। इति लक्षणात् । चरमचरणे लुप्तोपमा च । वृत्तम् = १६ वत् । एतदत्यन्तानुरूपं पद्यं यथा श्रीमच्छङ्करविजये —

"कति नाम सुता न लालिताः कति वा नेह वधूरभुञ्जि हि ।
क नु ते क च ताः क वा वयं भवसङ्गः खलु पान्थसङ्गमः ॥"इति॥४६॥

(श्लोक ४७) अत्र मातुर्वाञ्छाधिकफलप्राप्तेर्वर्णनात्प्रहर्षणालङ्कारः ? । "वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्" इति लक्षणात् । 'स्त्रिग्ध-

णीवृत्तम् । " रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्मता । " इति लक्षणात् । सम-

र र र र

न्वयश्च- साम्पराया धिला -भोम्बते- न्यासतः इति ॥ ४७ ॥

ऽ।ऽऽ ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ

(श्लोक ४८) अत्र एकान्तरितोत्तरश्लोके च श्रुत्यादिवाक्योपन्यासेन पितृपूज्यत्वाद्यर्थस्य विनिश्चयाच्छद्मप्रमाणालङ्कारः । एतदादिश्लोकद्वये वृत्तम्=४ वत् । तदुत्तरपद्ये च १९ वत् ॥ ४८-४९-५०॥ ॥

(श्लो:५१) अत्र अपर्णापक्षेत्रेऽपर्णानामनुरूपाणां निवासवर्णनात्समालङ्कारः । " समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः " इति लक्षणात् । आनुरूप्यं च अपर्णानासमन्तात्पातीति व्युत्पत्त्यन्तरकृतमनुसन्धेयम् वृत्तम् ४ वत् ॥ ५१ ॥

(श्लोक ५२) अत्र कल्पवृक्षस्य श्रीपादकर्तृकलघूकरणाऽसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेः सम्बन्धातिशयोक्तिरलङ्कारः । लक्षणमभिहितचरम् ॥५२॥

(श्लोक ५४) अत्रत्यभुजङ्गप्रयाताख्यसमवृत्तस्य लक्षणम्-'भुजङ्गप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः ' इति । समन्वयश्च—

य य य य

स्वयंती-र्थरूपोऽ-पितीर्थ-प्रकाशम् इति ॥ ५४ ॥

।ऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ

(श्लोक ५५) यतिरूपोपमेयस्य राजरूपोपमानस्य राजनरूपसाधारणधर्मस्य उपमावाचकेवशब्दस्य चोपादानात्पूर्णोपमा । सा च श्रीचरणव्याख्यातरीत्या श्लेषानुप्राणिता ॥ ५५ ॥

(श्लोक ५६) कोः = भूमेः सुतं मङ्गलं बुधं (तदाख्यग्रहं) व्यधादिति विरोधः परिहारस्तु श्रीचरणव्याख्याने स्पष्ट एव ॥ ५६ ॥

(श्लोक ५७) पुष्पिताग्राख्यार्धसमवृत्तस्य लक्षणम्-'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा'इति । प्रकृते तत्सङ्गतिश्च-

न न र य न ज ज र गु.
सयति–रथभ–वान्तरे–पितस्यै–निजस–दृशोक्त–मपुल–लब्धये–जः
। । । । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ।
इति ॥ ५७ ॥

(श्लोक ५९) मोह एव दामेति रूपकम् । एकस्यैव: वस्तुनः परमाणुत्वपरममहत्त्वयोरसम्भवात्सम्भवन् विरोधः 'अमितमहिम्ने' इति अचिन्त्यशक्तिमत्त्वप्रदर्शनेन परिहृत इति विरोधाभासालङ्कारः॥ ५९ ॥

(श्लोक ६५) एतदादिश्लोकद्वये व्याजस्तुतिरलङ्कारः श्रीचरणैरेव सलक्षणं स्फुटीकृतः ॥ ६५-६६ ॥

(श्लोक ६८) उपमानभूतभगवत्पदजन्यगङ्गाऽपेक्षया उपमेयभूतधर्मे तन्मुखजन्यत्वोद्धारकत्वरूपोत्कर्षवर्णनाव्द्यतिरेकालङ्कारः 'व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः' इति । न च विनिगमनाविरहाद्वैपरीत्येनोपमानोपमेयभावं स्वीकृत्य गङ्गान्यूनत्वपर्यवसायी अयं व्यतिरेक इति कुतो न वाच्यमिति वाच्यम् । श्लोकात्स्वरसतस्तथाऽप्रतिभानाद्, अप्रयोजनत्वात् , पूर्वश्लोके धर्मस्यैव प्रकृतत्वाच्च ॥ ६८ ॥

(श्लोक ६९) अत्र पूर्वार्धे मन्दमति-भूकणाधिकभगवद्गुणगणनरूपाननुरूपपदार्थघटनावर्णनाद्विषमालङ्कारः। 'विषमं वर्ण्यते यत्र घटनाऽननुरूपयोः' इति । तथा गुणेषु भूकणाधिकसङ्ख्याकत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिश्च । उत्तरार्धे च-गुणवर्णनसामर्थ्यहेतुना, भगवद्दया (विषयत्व) रूपसाध्यसाधनाच्छ्रीचरणाज्ञप्तोऽनुमानालङ्कारः । 'अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः' इति लक्षणात् । प्रयोगश्च—
'(मन्दमतिः) अयं जनः भ (ग) वद्दयाविषयः त्व(त)दीयगुणवर्णनसमर्थत्वाद् अन्वये मूकादिकविवद्, व्यतिरेके च पश्वादिवदि'ति। यद्यपि 'इदं भ(ग)वद्गुणवर्णनसामर्थ्यं भ (ग) वद्दयैककारणकं तदितराकारणकत्त्वे सति सकारणकत्वाद्' इति परिशेषानुमानमपि शक्यवचनम् । अनुगुणं चेदं पक्षत्व-कारणत्वद्योतकयोः 'अर्हता, दयया' इति प्रथमा-

तृतीयाविभक्तिनिर्देशयोः। परन्तु तथा सति दर्शितसाधनतांशः सर्वथा श्लोकबहिर्भूत इति प्रोक्तलक्षणोऽनुमानालङ्कारः स्वरसतो नात्र पदं निदध्यादिति प्रथमप्रकार एव ज्यायानित्यलम् ॥ ६९ ॥

(श्लोक ७१) हतानां तस्कराणां शोणितमिव शोणा = रक्ता निभा = नितरां कान्तिर्यस्येति रक्तवर्णत्वे उपमा। सन्मणिवदिति च प्रशान्ततेजस्त्वे ॥ ७१ ॥

(श्लोक ७४) अत्र 'मुधापवादो मुग्धाक्षि त्वन्मुखाभं किलाम्बुजम्' इत्यादाविव श्रीगुरुणोपमीयमानस्याभ्रमुदारस्य स्वल्पतरगुणत्वेनोपमाऽनिष्पत्तेर्वर्णनात्प्रतीपालङ्कारः। 'वर्ण्येनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्च तत्' इति प्रतीपप्रकरणे कुवलयानन्दोक्तेः। उदाहरणे अनिष्पत्तिनिमित्तं नोक्तम्, अत्र तु 'एष मितदः' इत्यादिना तदुक्तमित्यन्यत्। स्वागताख्यसमवृत्तस्य लक्षणम्—'स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम्' इति। प्रकृते तत्सङ्गतिश्च

र न भ गु.गु.
त्वांविने–तरम–दभ्रमु–दारम् इति ॥ ७२ ॥
ऽ।ऽ ।।। ऽ।। ऽऽ

(श्लोक ७५) अत्र मन्दमति[1]करणकभगवद्गुणगणनरूपे उपमेयवाक्यार्थे पाणिकरणककलानिधिकलनरूपस्य उपमानवाक्यार्थस्याभेदारोपान्निदर्शनालङ्कारः। 'वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना' इति। हरिणीनामकसमवृत्तस्य लक्षणम्—'रसयुगहयैन्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति। समन्वयश्च—

न स म र स ल.गु.
'शतमु - खमुखाः-स्तोतुंयं - त्वांप्रवृ - त्तधियोऽ- पिते' इति ॥७५॥
।।। ।।ऽ ऽऽऽ ऽ।ऽ ।।ऽ ।ऽ

(श्लोक ७६) 'श्रीपदः श्रीप्रदो नः' इत्यत्र श्रीपद इति विशेष्यं श्रीः पदयोर्यस्येति व्युत्पत्त्या श्रीप्रदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भम्। अतोऽत्र 'चतुर्णां

(१) मन्दमतिरित्यत्र कर्मधारयः।

पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः' इत्यादाविव परिकराङ्कुराख्योऽलङ्कारः 'साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः' इति । सोऽयं जयदेवाद्यादृतः पन्थाः । प्रकाशानुयायिनस्तु–निर्धर्मकस्य विशेष्यांशमात्रस्य क्वापि साभिप्रायकत्त्वासम्भवात् सर्वत्र विशेषणांश एव साभिप्रायकत्त्वस्य वक्तव्यतया ईदृशस्थलेष्वपि परिकरालङ्कार एवेति प्राहुः । तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे- ' विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ' इति ॥ ७६ ॥

(श्लोक ७७) अम्बा=पार्वती, माधवस्य=विष्णोः कान्तासीदिति विरोधाभासः स च चक्रवदित्युपमया संसृष्टः। मन्दाक्रान्ताख्यं समवृत्तम्। 'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैम्भौं नतौ ताद्गुरूचेत्' इति तल्लक्षणम् ।

म भ न त त गु.गु.

'यापूर्वो- क्ताद्विज - सुवनि- ताविप्र - कन्याथ - जाता' इति च सङ्गतिः

SSS SI I I I I SSI SSI SS

॥ ७७ ॥

(श्लोक ७८) अत्र त्रिदशनर्मसुखस्य तुच्छीकरणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । देवी च देवश्च देवौ=पार्वतीपरमेश्वरौ । ताविवेत्युपमा च । देवपदेन सामान्यत्रिदशपरिग्रहे ' तुच्छीकृतत्रिदशनर्मसुखौ' इति नोपपद्येत। भगवत्याः पार्वत्या एव सर्वमङ्गलात्वात्तद्वल्लभस्य परमेश्वरस्यैव च सदाशिवत्वाद् 'भद्रपात्रौ'इति विशेषणमप्यत्रैव विशेषार्थे स्वारसिकमिति सहृदयैराकलनीयम् ॥ ७८ ॥

---

(१) ' योग्यभाजनयोः पात्रम् ' इत्यमराद्, रोपदाधिकारस्य लिङ्गानुशासनाद्, अभियुक्तप्रयोगाच्च पात्रशब्दस्य नित्यनपुंसकतया तस्यात्र पुंस्त्वेन प्रयोगो यद्यपि न साधीयानिव भाति, तथापि, ' अर्धर्चादयः पुंसि च ' इति भगवता पाणिनिनैव अर्धर्चादिगणपठितशब्दानां विभाषया पुंस्त्वस्याप्यभ्यनुज्ञानात्पात्रशब्दस्य च तद्गणे पाठात्साधुरेवायं प्रयोगः । न च तल्लिङ्गस्य शास्त्रसम्मतत्त्वेऽपि तथाऽभियुक्तैरप्रयुक्तत्वाद् ' अप्रयुक्तं दैवतादौ शब्दे

(श्लोक ८०) अत्र द्वैतवादिनां मुखे भ्रूणकर्तृकनीलिमाधाना-सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः कुचयोरिवेत्युपमया सङ्कीर्णा । चरमचरणे च सैव श्लेषसङ्कीर्णा । ईदृशमेव शङ्करदिग्विजयस्थपद्यं यथा-द्वैतप्रवादं कुचकुम्भमध्ये मध्ये पुनर्माध्यमिकं मतं च ।
सुभ्रूमणेर्गर्भग एव सोऽर्भो द्रागगर्हयामास महात्मगर्ह्यम् ।। इति ।।

(श्लोक ८१) अत्र विरोधाभासः स्पष्टः । अल्पीयसि गर्भे सर्व-व्यापकत्वेन महीयसः परमेश्वरस्याधेयत्ववर्णनाद् अधिकालङ्कारश्च । 'आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मतः' इति लक्षणात् ।। ८१ ।।

(श्लोक ८२) हृदयद्वययोगरूपकारणाभावेऽपि दोहदरूपकार्योत्पत्ति-कीर्तनाद्विभावनालङ्कारः । 'विभावना विनाऽपि स्यात्कारणं कार्यजन्म-चेत्' इति ।। ८२ ।।

(श्लोक ८४) अत्र क्षणलवचपलत्वादिविशेषणानामायुराद्यस्पृहणी-यत्वाभिप्रायगर्भतया परिकरालङ्कारः । लक्षणं तूक्तम् । अत्र श्रीचरणा-ज्ञप्तं पुष्पिताग्राभिधमर्धसमवृत्तम् उत्तरार्धे सम्यक् सङ्गच्छते ।, पूर्वार्धे तु प्रथमचरणे यथोक्तलक्षणसत्त्वेऽपि द्वितीय-चरणे क्रमेण स-भ-र-याणां गणानां सत्त्वादन्ते च गुरोरसत्वाद् 'युजि च नरौ जरगाश्चेति समपाद-लक्षणं न समन्वेतीति चिन्तनीयं चिन्तकैः ।। ८४ ।।

(श्लोक ८५) अत्र हेतुमतोः = मोह (इदम्पदोक्त) स्त्रीसम्भोग-योरैक्यवर्णनाद् 'लक्ष्मीविलासा विदुषां कटाक्षा वेङ्कटप्रभोः' इत्यादाविव

पुंलिङ्गतादिकम्' इति जयदेवादिदर्शितः काव्यदोषः स्यादेवेति वाच्यम् । प्रयोगस्य सर्वथा शास्त्रसम्मतत्वे, गतानुगतिकतामात्रबीजस्य तद्दोषस्याकि-ञ्चित्करत्वात् । अत एव अन्यैर्महाकविभिः सम्प्रदायभङ्गैकभिया सुदूरो-ज्झितमपि अनुशासनसम्मतं पद्मादिब्दानां पुंस्यपि प्रयोगं निर्भीकतया विरच-यन् विद्वद्दोषघनैषधादिप्रणेता कविताकामिनीहर्षः श्रीहर्षः न केनापि विदुषा ईषदपि दूषयितुं शक्य इति विदितमेव तत्कृतिजुषाम् ।।

हेतुरलङ्कारः। 'हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते' इति। पूर्वार्धादौ विषमालङ्कारस्तु न शङ्क्यः। योगामृतगलज्ज्वालादीनां मिथोऽत्यन्राननुरूपत्वेऽपि तद्घटनाया अवर्णनात् ॥ ८५ ॥

(श्लोक ८६) अत्र विरतिभिन्नानां स्त्रीणां दारत्वसम्बन्धे, अभयार्पणभिन्नानां यज्ञ-दानादीनां धर्मत्वसम्बन्धे च सत्यपि तदसम्बन्धकीर्तनादतिशयोक्तिभेदः। 'योगेऽप्ययोगोऽसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्यते' इति ॥ ८६ ॥ (१)

(श्लोक ८७) अपमानोदः सुधात्वादिना रञ्जनाद्रूपकालङ्कारः ॥८७॥

(श्लोक ९०) अजातो जात इति विरोधाभासः ॥ ९० ॥

(श्लोक ९१) अतिशयाधानमलक्षत्यसत्त्वं पूर्णत्वनिरञ्जनत्वाभ्यां समर्थितमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ९१ ॥

(श्लोक ९२) मूकवाचालीकरणसमर्थे अर्थात्स्वयं पटुवाचि श्रीगुरौ, सादृश्यमूलको मूकत्वभ्रमो लोकस्य वर्णित इति भ्रान्तिमानलङ्कारः। 'भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने' इति प्रकाशोक्तेः ॥ ९२ ॥

(श्लोक ९५) उपमा स्पष्टा ॥ ९५ ॥

(श्लोक ९६) अत्र श्रूयमाणतथाशब्दप्रतियोगितया यथाशब्दाध्याहाराद्'यथा कालोप्तबीजं फलति तथा स्वकाले कृतमुद्वहनादि फलति' इति योजनादुपमालङ्कारः। अत एव वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य बिम्बप्रतिबिम्बभावस्य वाऽभावान्न प्रतिवस्तूपमा दृष्टान्तो वा शङ्क्यः। एतच्छ्लोकोत्तरार्धस्य व्याख्यानमिव श्रीमच्छङ्करदिग्विजयकाव्यस्थं पद्ययुगलं यथा—

---

(१) अत्र श्लोके यथामुद्रितपुस्तकं 'विरतीतरा हि दाराः' इति पाठस्य प्रामाणिकत्वे 'विरतीतराः' इति प्रयोगश्चिन्त्यः। दारशब्दस्य नित्यपुंलिंगतया तद्विशेषणस्य इतरशब्दस्यापि तल्लिङ्गत्वावश्यंभावात् सर्वनाम्नस्तस्मात्परस्य जसः शीभावे, 'विरतीतरे' इति रूपसिद्धेर्दुर्निवारत्वात्। जसि विकल्पितसर्वनामसंज्ञाकेषु पूर्वपराबरादिशब्देषु इतरशब्दस्य पाठाभावाद्विकल्पोऽपि न शक्योद्भावन इति।

कालोप्तबीजादिह यादृशं स्यात्सस्यं न तादृग्विपरीतकालात् ।
तथा विवाहादिकृतं स्वकाले फलाय कल्पेत न चेद् वृथा स्यात् ।।
तत्तत्कुलीनपितरः स्पृहयन्ति कामं
तत्तत्कुलीनपुरुषस्य विवाहकर्म ।
पिण्डप्रदातृपुरुषस्य ससन्ततित्वे
पिण्डाविलोपमुपरि स्फुटमीक्षमाणाः ।।इति।।९६।।

(श्लोक ९९) 'नवनीतकोमलम्', 'नवनीहारसमम्' इति लुप्तोपमे श्रीचरणाङ्गत्वेन काव्यलिङ्गेन संसृज्येते ।। ९९ ।।

(श्लोक १००) अत्र सर्गान्त्यश्लोके पुनरेकसुतावलोकनकुतूहलिन्या अम्बाया भगवदनुग्रहेण युगपत्सुतयुग्मप्राप्तिरनुवर्णितेति प्रहर्षणालङ्कारः । 'वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्' इति । उदाहृतं च कुवलयानन्दे—

चातकस्त्रिचतुरान्पयःकणान्याचते जलधरं पिपासया । सोऽपि पूरयति विश्वमम्भसा हन्त हन्त महतामुदारता ।। इति ।। महाराष्ट्रभाषामयश्रीगुरुचरित्रे च चरमभागेऽयमलङ्कारो रूपकेणापि संयोज्य अतिसुन्दरतया विनिवेशितः—'किं वा सिद्धमुनि बलाहक । नामधारक शिष्य चातक । मुख पसरोनि बिन्दु एक । मागता अपार वर्षला ।(अ.५३ ओ. १०१ ।। इति ।। १०० ।।

जननीजनकाधिक तव जननी नीता नृसिंह यमलार्थम् ।
जननीरहमपि मुहुरिह जननी मामपि नयस्व यमलार्थम् ।।

(जनं भक्तजनं नयति परमपदं प्रापयतीति जननीः । तत्सम्बुद्धौ हे जननीः ! । सेनानीशब्दवत्प्रक्रिया । अत एव हे जननीजनकाभ्यामधिक ! । तौ तु न तथा कर्तुं पारयत इति प्रसिद्धमेव । हे नृसिंह गुरो । तव जननी अम्बा त्वया यमलार्थं युग्मपुत्ररूपं फलं नीता प्रापिता । इह संसारे अहमपि मुहुः जननी जननानि (उच्चावचानि) अस्य सन्तीति

जननी। मुहुरित्यनेन सा सकृदेव जननी अहं तु पुनः पुनर्जननीति व्यतिरेको व्यज्यते। अतः मामपि यमलार्थं=यमाह्वः यमलः यमजन्यं भयम्, तस्य अर्थं=निवृत्तिं नयस्व प्रापय। नरकाद्यनर्थकरविषय-वासनां दूरीकृत्य त्वत्पदं प्रापयेति भावः। 'लो दीप्तौ द्यां लश्च भूमौ भये चाल्हादनेऽपि च' इत्येकाक्षरकोशः। 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजन-निवृत्तिषु' इत्यमरश्च।)

इति प्रथमः सर्गः

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

अथ द्वितीयः सर्गः ।

दलयसि संशयदोलां गलयसि लौल्यं न लालयसि बाल्यम् ।
अनया गुरुमातस्त्वं तनयासुस्थितिमपीह न हि सहसे ॥१॥

(श्लोक १) अत्र भज भजेति वीप्साद्योतितसादरभगवद्भजनस्य, भजनीयगतनैकगण्यगुणोपन्यासमुखेन कृत्स्नश्लोकेन समर्थनं कृतमिति काव्यलिङ्गम् (वाक्यार्थहेतुकम् ।) तच्च मातेवेत्युपमया, 'कामधुग्' 'दयाब्धिः' इति रूपकाभ्यां च सङ्कीर्णम् ॥ १ ॥

(श्लोक २) उपमालङ्कारः स्पष्टः ॥ २ ॥

(श्लोक ३) उमा तावच्छङ्करस्य भार्या, रमा च विष्णोः, त्वं तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां त्रयाणामपि (तदात्मकस्य मम) माता । अतः उमातो रमातोऽप्यधिकपूज्यासीत्युपमानापेक्षयोपमेये गुणाधिक्यवर्णना-व्द्यतिरेकालङ्कारः 'व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः' इति ॥ ३ ॥

(श्लोक ६) श्रीगुरोः कल्पद्रुमत्वेन सम्भावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः । सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना इति लक्षणात् । स च श्रीचरणाब्जमेन व्यतिरेकेण सङ्कीर्णः ॥ ६ ॥

(श्लोक ७) विधुन्तुदार्तिदेत्युपमा स्पष्टा । तथा मर्मस्पृग्भाषणरूप-कारणसत्वेऽपि दुरितरूपकार्यस्यानुदयवर्णनाद्विशेषोक्तिश्च । 'कार्याजनि-र्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे' इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

---

(१) व्याजस्तुतिः । हे गुरुरूपे मातः ! इति सम्बोधनम् । लौल्यं चाञ्चल्यं सतृष्णत्वं च । 'लोलश्चल-सतृष्णयोः' इत्यमरः । बाल्यं बालावस्था अज्ञानं च । अनया=लोकप्रसिद्धमातृनीतिविरुद्धा । पक्षे अयो लोहः । भावप्रधाननिर्देशाल्लोहत्वं काठिन्यमित्यर्थः । तन्नास्ति यस्याः सा अनयाः । अत्र पक्षे सान्तोऽयं शब्दः। तनयस्य असूनां स्थितिं जीवनमित्यर्थः पक्षे तनयस्य शिष्यस्य अ-सुस्थितिं दुःस्थितिमित्यर्थः ॥

(श्लोक ११) अत्र भृङ्गस्य; शुकास्ये सादृश्यमूलकः किंशुककुसुमभ्रमः, शुकस्य च भृङ्गे तादृशो जम्बूफलभ्रमो वर्णित इति भ्रान्तिमान् नाम अलङ्कारः। तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे—'भ्रान्तिमान् अन्यसंवित् तत्तुल्यदर्शने' इति। तथा तयोरेवाभीष्टप्रसूनरसलिप्सया प्रवृत्तयोस्तद्विपरीतक्लेशप्राप्तिरनुवर्णितेति विषमालङ्कारोऽपि। तदुक्तं कुवलयानन्दे विषमाधिकारे—'अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्' इति। एवं कृत्स्नपूर्वार्धार्थः उत्तरार्धार्थस्योपमानीकृत इति वाक्यार्थोपमा च॥ एतच्छ्लोकपूर्वार्धार्थः कुवलयानन्दे भ्रान्तिमत्प्रकरणेऽनुष्टुभाऽभिहितः— 'पलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः। सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति'॥ इति॥ ११॥

(श्लोक १५) अत्र भ(ग)वान्; राम इव सेतुं बध्नातीत्युपमालङ्कारः स्पष्टः। स च भवेऽब्धाविवेत्यादिभिरङ्गोपमाभिरुपस्कृतः। सेतुमिति शब्दश्लेषश्च॥ १५॥

(श्लोक १७) बृहस्पतिधिक्करणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः॥ १७॥

(श्लोक १८) प्राचामाचार्योऽप्याचार्यमाचकाङ्क्षे, भगवानपि भैक्ष्यं भेज इति विरोधाभासः। आज्ञमेवोपवीतं यस्येति रूपकं च॥१८॥

(श्लोक १९) अत्रोपमालङ्कारः स्पष्टः। न च कपर्दिनः श्रीशिवस्य मुण्डित्वाद्यभावान्न सादृश्योपपत्तिरिति शङ्क्यम्। 'नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च' इति श्रीरुद्राध्यायश्रुत्या; कपर्दित्वस्येव व्युप्तकेशत्वापरपर्यायमुण्डित्वस्य; उपलक्षणेन दण्डित्वादीनामपि श्रीशिवे प्रतिपादनेन तदुपपत्तेः। अथवा अत्र 'चण्डीट्'पदेन जगद्गुरुशङ्कराचार्यरूपः शिवो ग्राह्यः। तथा च उपमानेऽपि सर्वाणि विशेषणानि स्वरसतः श्लिष्यन्तीति न काऽप्यनुपपत्तिः। अस्मिन्पक्षे चण्डीडित्यस्य स्वायत्तीकृतमाय इत्यर्थः॥ १९॥

(श्लोक २१) अत्र एकस्यैव श्रीगुरोः सौन्दर्यादिविषयानेकत्व-प्रयुक्ता मन्मथत्वाद्यनेकप्रकारा उल्लिखिता इति उल्लेखालङ्कारः। लक्षणं श्रीचरणैरेव प्रसादीकृतम् ॥ २१ ॥

(श्लोक २४) अत्र मातुरसाधारणधर्माणां वर्णनात्स्वभावोक्तिर-लङ्कारः। 'स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

(श्लोक २५) अत्र अग्रिमश्लोके च सन्तः सर्वेऽलङ्काराः श्रीचरणै-रेव समुद्धाट्य दर्शिता इति नाधिकं किञ्चिल्लेख्यम् ॥ २५ ॥

(श्लोक २८) अत्र सकलभक्तगृहेषु युगपत्सपर्यास्वीकरणाय श्रीगुरु-भिर्विधृतं बहुरूपत्वम्, 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतिसत्यत्व-द्योतनार्थत्वेनोत्प्रेक्षितामिति हेतूत्प्रेक्षा। 'सम्भावनं स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतु-फलात्मना' इति। सा च इवादिप्रतिपादकशब्दराहित्याद्गम्या ॥ २८[1] ॥

(श्लोक ३१) उदरशूलरोगवर्धकत्वेन प्रसिद्धस्य मिष्टान्नस्य तद्रोगनि-वर्तकत्वेन वर्णनाद् 'दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव या' इत्यादा-विव व्याघातालङ्कारः। 'स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत्' इति। तथा उत्तरार्धार्थालोचने प्रकृतपूर्वार्धार्थस्य कैमुत्येन सिद्धय-वगमादर्थापत्तिरपि ॥ ३१ ॥

(श्लोक ३२) अत्र 'कारकशक्तेर्धर्ता' इति विशेषणस्य प्रकृतनीच-यवनबाह्याभ्यन्तरकरणकुण्ठीकरणसामर्थ्याभिप्रायगर्भतया 'अलङ्कारः परि-करः साभिप्राये विशेषणे' इति लक्षितः परिकरालङ्कारः। त्रासत्रास इति-रूपकम् ॥ ३२ ॥

(श्लोक ३३) अत्र श्रीगुरुसेवक–पन्नगाशननन्दनयोः, यमपन्नगयोः, अनीक्षणानदनयोश्चेति सर्वेषां (उपमेयोपमानादीनां) बिम्बप्रतिबिम्बभावेन

---

१ अत्र श्लोके मुद्रिकपुस्तके 'व्यदर्शयन्' इति पाठ उपलभ्यते। वस्तुतः 'विदर्शयन्' इति 'निदर्शयन्' इति वा भाव्यम्।

निर्देशाद् दृष्टान्तालङ्कारः । 'दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्' इति । एवं सिंहनन्दनमिति दृष्टान्तान्तरेऽपि योज्यम् । वस्तुतो भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादानं बिम्बप्रतिबिम्बभावः इत्यालङ्कारिकसमय इति कुवलयानन्देऽप्पय्यदीक्षितपादाः । चरमचरणे अर्थापत्त्यलङ्कारश्च स्पष्टः ।। श्रीचरणैः 'चामरम्' इत्याज्ञप्तमिदं वृत्तं वृत्तरत्नाकरटीकायां नारायणभट्टीयां–'विबुधप्रिया' इति नाम्ना व्यवहृतम् । लक्षितं च–रसजजभरैर्विबुधप्रिया' इति । उदाहृतं च—

कुन्दकोमलकुड्मलद्युतिदन्तपङ्क्तिविराजिता
हंसगद्गदगामिनी वनिता भवेद्विबुधप्रिया ।
पीनतुङ्गपयोधरद्वयभारमन्थरगामिनी
नेत्रकान्तिविनिर्जितश्रवणावतंसितकैरवा ।। इति ।

प्रकृते समन्वयो यथा—

र स ज ज भ र
'पन्नगा–शनन–न्दनंकि–मुपन्न–गोऽस्त्यपि–किङ्करी' इति ।। ३३ ।।
ऽ।ऽ ।।ऽ ।ऽ। ।ऽ। ऽ ।। ऽ।ऽ

(श्लोक ३७) अत्र 'भवदाज्ञानुसारमस्माभिराचर्यते' इति वक्तव्ये साक्षात्तथाऽनुक्त्वा 'भवदाज्ञा कुसुमवन्मूर्ध्ना धृता' इति तस्यैवार्थस्य पर्यायेण (चारुतरेण प्रकारान्तरेण) कथनात् पर्यायोक्तमलङ्कारः । यथाहुर्दण्ड्युपाध्यायाः—'अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात्तस्यैव सिद्धये । यत्प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते ।।' इति । कुवलयानन्देऽपि सोदाहरणमित्थमलक्षीदम्–'पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्ग्यन्तराश्रयम् । नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ ।।' इति । प्रकृते चायमलङ्कारः कुसुमवदित्युपमया सङ्कीर्णः ।। [1]उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ।। ३७ ।।

(श्लोक ३८) अत्र वक्तरि सिद्धे (नामधारकगुरौ) अलित्वारोपे श्रीगुरोः पादेऽब्जत्वारोपो निमित्तभावमापन्न इति (हेतुहेतुमद्भावापन्न-

(१) मुद्रितपुस्तके 'उपजातिः' इत्युदटङ्कि टीकायाम् । तच्चिन्त्यम् ।

मिदं रूपकद्वयमिति) परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः । तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ' इति काव्यप्रकाशोक्तेः ॥ ३८ ॥

(श्लोक ३९) विषमे पादे तगणद्वयजगणगुरुद्वयानि, समे च ज-त-ज-गुरुद्वयानि यदि स्युः, वृत्तमिदम् 'आख्यानकी' इत्युच्यते। इयमेव वैपरीत्येन विषमे पादे उक्तसमपादलक्षणेन समे च विषमपादलक्षणेन-आक्रान्ता चेद् 'विपरीताख्यानकी'इति। यथोक्तं रत्नाकरे-'आख्यानकी तौ जगुरू ग ओजे जतावनोजे जगुरू गुरू चेत्। जतौ जगौ गो विषमे समे चेत्तौज्गौ ग एषा विपरीतपूर्वा ॥' इति । प्रकृते च विपरीताख्यानकी यथा—

ज त ज गु.गु. त त ज गु.गु.
सवैद्य· नाथंत्व-थलोक नाथः, प्राप्तस्त-दाप्तोद्वि-जउज्झि-ताप्तः इति
। S । S S । । S । S S S S । S S । । S । S S

वस्तुतस्तु इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रामेलनजन्य उपजातिविशेष एवायम् । स्वतन्त्र-संज्ञाविधानार्थमेतावान्प्रयास इति नारायणभट्टयां स्पष्टम् ॥३९॥

(श्लोक ४०) अत्र 'गर्वितस्य अज्ञस्य गुरोरपि त्यागो न्याय्यः' इति सामान्येन स्वगुरुत्यागरूपविशेषस्य समर्थनं मूर्खशिष्येण कृतमिति अर्थान्तरन्यासालङ्कारः । 'उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः' इति ॥ ४० ॥

(श्लोक ४४) अस्मिन्नुत्तरस्मिंश्च श्लोके उपमालङ्कारः स्पष्टः । एकान्तरिते चार्थान्तरन्यासः ॥ ४४, ४५, ४६ ॥

(श्लोक ४९) अत्र दारिद्र्यमनाशयदिति वक्तव्ये 'शोकागारं समुच्छि-

---

(१) अत्र; मुद्रिते पुस्तके मूले टीकायां च 'समुच्छिनत्' इत्येव पाठो दृश्यते । तस्यैव प्रामाणिकत्वे, अडभावः, आर्षत्वेन वा आगमशास्त्रस्य अनित्यत्वेन वा समर्थनयोग्यो भवति । अशरणशरणमियं सरणिः । 'उद्च्छिनत्' इति पाठलाभे तु महान्प्रमोदः ॥

नत्' इति चारुपर्यायेण तदर्थप्रतिपादनात्पर्यायोक्तमलङ्कारः। लक्षणं प्रागुक्तम्। (२-३७)॥

(श्लोक ५०) अत्र समस्तैकपदबोध्येन पुरन्दररुचिपदार्थेन (श्रीगुरुरूप) शुचिपदार्थस्यान्वयोऽनुपपन्नः, अन्यरुचिधारणस्यान्येन असम्भवात्। अतः पुरन्दररुचिसदृशीं रुचिमित्युपमामाक्षिप्य पर्यवस्यतीति पदार्थनिदर्शनालङ्कारः। 'निदर्शना। अभवन्वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः' इति लक्षणात्। तादृशोपमाप्रयोजकं च साहश्यं श्रीचरणव्याख्यातरीत्या श्लेषोपजीवकमित्युभयोः सङ्करः॥ ५०॥

(श्लोक ५१) अत्र क्षणमात्रेण त्रिस्थलीदर्शनोपन्यासस्य दुष्करविषयत्वात्समर्थनसापेक्षस्य समर्थनं, दर्शयितुः श्रीगुरोरचिन्त्यसामर्थ्यप्रतिपादनपरेण 'ईक्षणेनेदं ततान यः' इति वाक्येन कृतमिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्। 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्' इति ॥ ५१॥

(श्लोक ५३) अत्र श्रीचरणाज्ञप्तरीत्या वरशब्दस्य सौभाग्यलक्षककुङ्कुमवाचित्वपक्षे नृसिंहवाटिकापुरस्यारोप्यमाणं कुङ्कुमत्वं शब्दोपात्तमन्यथाऽनुपपद्यमानं सत्, पृथिव्याः स्ववासिनीत्वमारोपयतीति एकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः। 'श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत्' इत्युक्तेः। तथा प्रकृतार्थपरेण पृथ्वीपदेन एतत्पद्यगतपृथ्वीनामकवृत्तस्यापि सूचनात् 'सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः' इति लक्षणलक्षितो मुद्रालङ्कारश्चेति तयोरेकवचनानुप्रवेशलक्षणः सङ्करः। अथ पृथ्वीवृत्तलक्षणम्- 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति। तत्समन्वयश्च—

ज स ज स य ल.गु.
ततःप्र- भृतित-त्पुरंप्र-वरमा-बभौसु-न्दरम्। इति ॥ ५३॥
ISI IIS ISI IIS ISS IS

(श्लोक ५४) अत्र 'गत्यादिहीनोऽपि गन्धर्वपुरं गतः' 'तत्र गतोऽपि कृष्णातटेऽटति' इति विरोधयोः सगुणनिर्गुणत्वव्याप्यव्यापकत्वादि-स्वरूपभेदालम्बनेनाभासीकर्तव्यत्वाद्विरोधाभासः ॥ ५४ ॥

(श्लोक ५५) अत्रापि 'दुःखिता आर्तिदं(दुःखप्रदं) भेजे' इति विरोधः आर्तिं द्यति खण्डयतीति व्युत्पत्त्यन्तरेण तत्परिहारश्चेति स एवालङ्कारः ॥ ५५ ॥

(श्लोक ५८) सिंहोन्नताक्षमिति वाचकलुप्तोपमा। तनूनः वक्त्रागतां सुधांशुतनुमिव (तां त्यक्त्वा) इति पूर्णोपमा। न चात्र श्लोके उपमेयवाचकस्य कस्यापि शब्दस्याभावादत्रापि तल्लोपप्रयुक्ता लुप्तोपमैव किं न स्यादिति वाच्यम्। तथा सति वाक्यार्थस्यैवापर्यवसानप्रसङ्गेन श्रीचरणाज्ञप्तरीत्या तदध्याहारस्यावश्यकत्वात्। अत एव 'क्यचि वाद्युप-मेयासे' इति वदद्भिः श्रीमम्मटाचार्यैः क्यजन्तादन्यत्र क्वापि उपमेयलोप-प्रयुक्ता लुप्तोपमा न सम्भवतीत्यनुशिष्टमिति विज्ञातमेव तज्ज्ञानाम्।एवं च पर्णोपमेयम्। एतच्छ्लोकगतवृत्तस्य 'सिंहोन्नता', 'वसन्ततिलका' इति द्वे अपि नामनी रुचिरतया सूचिते इत्यहो मुद्रालङ्कारनिवेशकौशलम् ॥ ५८ ॥

(श्लोक ५९) 'यते!' इति सम्बुद्धिविशेषणस्य 'रागाद्याक्रान्तस्वा-न्तस्य गृहस्थादेर्युज्येतापि जातुचित्पक्षपातः। तव तु एषणात्रयपरित्याग-पूर्वकस्वीकृतसंन्यासाश्रमस्य सर्वसमस्य सर्वथाऽयं न युज्यते' इत्यभि-प्रायगर्भतया परिकरालङ्कारः। 'अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे' इति ॥ दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनार्थमवतीर्णे भगवति, अज्ञानविजृम्भितं प्रौढिवादमात्रमिदं पिशाचहतकस्येति तु स्पष्टमेव ॥ ५९ ॥

(श्लोक ६२) पञ्चचामरसंज्ञकं समवृत्तम्। 'जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत्' इति। श्रीचरणैस्तु नामैकदेशो नामग्रहणमिति न्यायम-वलम्ब्य 'चामरम्' इत्युक्तमिति भाति। समन्वयो यथा—

ज र ज र ज :गु
सतीम-तीवनी-तिमानि-मांजगौ- त्वयाक्रि-या इति । रावणकृत--शिवता-
।ऽ। ऽ।ऽ।ऽ। ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ
ण्डवस्तोत्रे आमूलचूडमुपयोजितं वृत्तमिदम् ॥ ६२॥

(श्लोक ६६) विद्युन्मालालीलालम्बीत्यत्र अन्यलीलाया अन्येनालम्बनायोगेन तत्सदृशलीलेत्यौपम्ये पर्यवसानात्पदार्थहेतुका निदर्शना। विद्युन्मालेति वृत्तनाम्नः सूचनान्मुद्रा च। तद्वृत्तं च 'मो मो गो गो विद्युन्माला' इति लक्षितम्। समन्वयश्च—

म म गु.गु.
निःसारोऽ—यंसंसा—रोयम् इति ॥ ६६ ॥
ऽ ऽऽ ऽऽऽ ऽऽ

(श्लोक ६७) उपमा, पूर्वश्लोकवन्मुद्रालङ्कारश्च स्पष्टौ। भुजगशिशुभृतावृत्तलक्षणं तु—'भुजगशिशुभृता नौ मः' इति सङ्गतिश्च—

न न म
भुजग—शिशुभृ—तायद्भुत् इति ॥ ६७ ॥
।।। ।।। ऽऽऽ

(श्लोक ७०) एतदादिश्लोकत्रये तत्तद्वृत्तनामसूचनान्मुद्रालङ्कारः। कुमारललितावृत्तलक्षणं पैङ्गले छन्दःशास्त्रे—'कुमारललिता ज्सौग्' इति।

ज स गु.
कुमार—ललितां—माम् इति सङ्गतिः॥ ७० ॥
।ऽ। ।।ऽ ऽ

(श्लोक ७१) माणवकाक्रीडितकवृत्तलक्षणं छन्दःशास्त्रे—'माणवकाक्रीडितकं भ्तौ लगौ' इति। वृत्तरत्नाकरे तु आक्रीडितकपदवर्जं 'माणवकं भात्तलगाः' इति लक्षितमिदम्।

---

(१) अत्र मुद्रिकपुस्तके टीकायां 'भुजङ्गप्रयातम्' इति पाठः मुद्रकाद्यनवधानपतित इति भाति।

भ त ल.गु.
सोऽवद–दीशःस्व–वरम् इति समन्वयः॥ ७१ ॥
ऽ ।। ऽऽ । ।ऽ

(श्लोक ७२) सन्ध्याकालीनमभ्रं मेघः (अतिरुदितेन) तद्वद्रक्ते अक्षिणी यस्याः सेति लुप्तोपमा। 'त्यौस्तस्तनुमध्या' इति तनुमध्यावृत्त-
त य
लक्षणम्। 'श्रुत्वेत्य–थसन्ध्या' इति च सङ्गतिः॥ ७२ ॥
ऽऽ । ।ऽऽ

(श्लोक ८०) अत्र अल्पीयसि गाणगापुरमठेऽनन्तजगदाश्रयत्वेन महीयसः श्रीगुरोराधेयत्ववर्णनादधिकालङ्कारः। 'आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मतः' इति। तथा जगद्वासस्य जगदेकदेशवासित्वमिति विरोधश्च। एवं त्यकारादेः केवलस्यासकृदावृत्त्या जगज्जगदिति सकृद्व्यञ्जनद्वयसादृश्याच्च वृत्त्यनुप्रासभेदौ शब्दालङ्कारौ। एषां च सर्वेषामन्योन्यनैरपेक्ष्येण समावेशात्तिलतण्डुलवत्संसृष्टिरिति श्रीचरणोद्घाटितस्यैव अलङ्कारकरण्डकस्य विस्फारितेन चक्षुषा प्रेक्षणमिदम्॥ ८० ॥

(श्लोक ८२) अन्यश्रियः (शोभायाः) अन्येन भजनायोगात्तत्सदृशश्रियमित्यौपम्ये पर्यवसानान्निदर्शनाभेदः। लक्षितोऽयं कुवलयानन्दे सोदाहरणं दीक्षितैः–'पदार्थवृत्तिमप्येके वदन्त्यन्यां निदर्शनाम्। त्वन्नेत्रयुगलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः॥' इति॥ ८२ ॥

(श्लोक ८८) अत्र श्रीगुरोरारण्यकवन्हित्वारोपे द्वन्द्वस्य अरण्यत्वारोपो निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः। 'नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः। तत् परम्परितम्' इति रूपकप्रकरणे प्रकाशोक्तेः। एतेन 'वादद्दावदव' इत्यपि व्याख्यानम्॥ ८८ ॥ रथोद्धतावृत्तम्॥ ८८ ॥

(श्लोक ९८) अत्र. निमित्तविशेषप्राप्तजातिविशेषापरित्यागरूपस्य एकसामान्यधर्मस्य 'मां द्विजेषु योजय' इति वाक्येऽग्रिमवाक्ययोश्च शब्दभेदेनोपादानात्प्रतिवस्तूपमालङ्कारः। 'वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा

---

(१) अत्र मुद्रितपुस्तके 'अनुष्टुप्' इति मुद्रकानवधानम्॥

मता' इति लक्षणात् । श्रीगुरुकृपा–मानससरोऽवगाहन–स्पर्शमणिस्पर्श-रूपा निमित्तविशेषाः, ब्राह्मणत्व–हंसत्व–कनकत्वरूपा जातिविशेषाश्च क्रमेण त्रिषु वाक्येषु बोध्याः । यदि त्वेवमनुगममकृत्वा ब्राह्मणत्वहंसत्वा-दीनां बिम्बप्रतिबिम्बभाव इष्यते तदा दृष्टान्तोऽस्तु । एकस्यार्थस्य शब्द-द्वयेनाभिधानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । द्वयोरर्थयोर्द्विरुपादानं बिम्बप्रतिबिम्ब-भावः । आद्ये प्रतिवस्तूपमा । अन्त्ये च दृष्टान्तोऽलङ्कार इति विवेकः ॥ ९८ ॥

(श्लोक १०२) अत्र पादावेव अम्बुरुहे इति मयूरव्यंसकादिसमासा-श्रयणात्परिणामालङ्कारः । आरोप्यमाणसरसीरुहयोरारोपविषयपादात्मता-परिणतिं विना आराधनक्रियाकर्मत्वानुपपत्तेः । 'परिणामः क्रियार्थश्चे-द्विषयी विषयात्मना' इति तल्लक्षणात् । न च पादौ अम्बुरुहे इवेति उपमितसमासाश्रयणेन तदुपपत्तौ कुतोऽयं क्लेश इति वाच्यम् । 'आधिहे' इति सामान्यधर्मप्रयोगेण तथा समासाश्रयणासम्भवात् । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति तदप्रयोग एवोपमितसमासानुशास-नात् । अत उक्तरीत्या परिणामस्यावश्यकतया स एवालङ्कारः । यदि तु सुन्दरत्वकोमलत्वादिवत् आधिहत्वविशेषणं न सरसीरुहे स्वारसिकं किन्तु उपमेयभूतपादमात्रगामि अत एव न तस्य सामान्यधर्मत्वम् इति पर्यालोच्यते तदा उपमितसमासाश्रयणमेवास्तु । अलङ्कारश्च उप-मैवास्तु ॥ १०२ ॥

बत वामदेव आवीद्रक्षोऽघनिधिं विभूतिदानेन ।
अव वामदेव नृहरे मां तादृशमपि विभूतिदानेन ॥

---

१ वामाः वक्राः (अधमा इति यावत्) देवा यस्मात्स वामदेवः । तत्सम्बुद्धौ हे वामदेव ! तादृशम्=अघानिधिम्, तमआधिक्येन रक्षःसदृ-शं वा । विविधा भूतयः उत्पत्तयो यस्याः सकाशात्सा विभूतिर्माया, तस्या दानेन खण्डनेनेत्यर्थः ।

इति द्वितीयः सर्गः

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

अथ तृतीयः सर्गः

क्षपयति भवयक्ष्माऽयं विरक्तिशमदमसुखप्रमुखधातून् ।
न स्यान्नृहरिगुरुर्यदि को भिषगपरः कृती प्रतिविधातुम् ? ॥

अस्मिन्सर्गे २ ये उपमा, १२ शे उपमारूपके, १४ शे रूपकाणि अतिशयोक्तिश्च, १७ शे १८ शे च श्लोके रूपकमित्येतेऽलङ्कारा अतिस्फुटा न विवरणमपेक्षन्ते ॥

(श्लोक १०) (१)

(श्लोक २०) (२)

(श्लोक २२) एतत्पद्यगतस्य इन्द्रवंशावृत्तस्य लक्षणम्—'स्यादिन्द्रवंशा ततजै रसंयुतैः' इति तत्सङ्गतिश्च प्रकृते—

त त ज र
एवंवि - नाथौश - रणाग - तौनतौ इति ॥ २२ ॥(३)
SSI SSI ISI SIS

---

(१) अत्र श्लोके 'न गमागमनेऽस्य' इत्यत्र सन्धिश्चिन्त्यः । ईकारान्तद्विवचनस्य 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' इति प्रगृह्यसंज्ञाविधानेन 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इति प्रकृतिभावस्यावर्जनीयत्वात् ॥

(२) अत्र पद्ये मूले टीकायां च (मुद्रितपुस्तके) 'स्त्रियः' इति पाठो दृश्यते अर्थानुसारेण षष्ठीविभक्तिरियम् । तत्र चैकवचने 'स्त्रियाः' इति दीर्घान्तमेव रूपमनुशासनसम्मतं न तु दर्शितं ह्रस्वान्तम्। 'ङिति ह्रस्वश्च' इति सूत्रे 'अस्त्री' इत्यनुवृत्तेस्तत्प्रयुक्तविकल्पाभावेन नदीसंज्ञानित्यत्वे आण् नद्याः' इत्याडागमस्यापरिहार्यत्वादिति चिन्तनीयमिदम् ॥

(३) अस्मिन्पद्ये 'यत्यपकारदम्पती ! इत्यत्र पकाररहितत्वं 'दम्पती' शब्दस्य न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञिगतत्वाभावाद् 'अवाच्यवचनम्' नाम दोषमाहुरालङ्कारिकाः । 'यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत्' इति । समाधानं तु—अत्रत्य 'दम्पती' शब्दो न जायापत्याख्यार्थपरः । किन्तु

(श्लोक ३७) अत्र अश्वत्थसेवनशंसनस्य अपुष्पफलवत्तासूचनत्वेन सम्भावनादुत्प्रेक्षा । सा च पुष्पफलशब्दयोर्द्व्यर्थतया श्लेषोत्थापिता॥३७॥

(श्लोक ३८) प्रकृतगङ्गाख्ययोषितो वनस्पतित्वेन सम्भावनादुत्प्रेक्षा। उपमानवनस्पत्यपेक्षया उपमेययोषितो जङ्गमत्वरूपाधिक्यवर्णनाद् व्यतिरेकश्चेति श्रीचरणाज्ञप्तमलङ्कारयुगलम् । तथात्रैव पूर्वार्धे 'दृष्टरजाः' इत्युक्तेः सपुष्पायामेव तस्यामपुष्पफलवत्त्वरूपवनस्पतित्वसम्भावनाद् भ्रान्तिमानपि ॥ ३८ ॥

(श्लोक ४४) अत्र कैमुत्यन्यायेन कुष्ठनिवृत्तिरूपार्थसिद्धेः कीर्तनादर्थापत्तिरलङ्कारः ॥ ४४ ॥

(श्लोक ४७) 'विदर्भात्मजासन्निभान्' इति, 'इन्दुभास्यम्' इति च उपमे स्पष्टे । इन्दोर्भा इव भा यस्य तदिन्दुभम् । तादृशमास्यं मुखं यस्य तमिति विग्रहः ॥ ४७ ॥

(श्लोक ४८) कौण्डिण्यगोत्राय कोण्डिण्यर्षिकृतं व्रतमुक्त्वेति अनुरूपयोर्घटनावर्णनात्समालङ्कारः उपमा च ॥ ४८ ॥

(श्लोक ४९) 'रुचिरा' इति वृत्तनाम्नः प्रकृतार्थे योजनान्मुद्रालङ्कारः। अत्र श्रीचरणैः 'रुचिरा' इत्याज्ञप्तमिदं वृत्तं रत्नाकरे 'अतिरुचिरा' इति व्यवहृतम्–'चतुर्ग्रहैरतिरुचिरा जभस्जगाः' इति । तत्सङ्गतिश्च—

ज भ स ज

'कथांप–रांशृणु–रुचिरांसुभावि–कः' इति ॥ ४९ ॥

। ऽ । ऽ । । । । ऽ । ऽ ।

(श्लोक ५०) पूर्ववन्मुद्रालङ्कारः । उपमा च। मत्तमयूरवृत्तलक्षणम्–'वेदै रन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरम्' इति । तत्सङ्गतिश्च—

कोशादिष्विव शब्दपरः । तस्य च 'अ-पकारत्व' रूप विशेषणं तावदुपपन्नम् । ततश्च प्रकृतार्थान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धाने तस्माद्विशिष्टशब्दाद्यथा श्रीचरणव्याख्यानं 'श्रेष्ठः' इत्यर्थो लक्षणया बोद्धव्य इति। सोऽयं सर्वोऽप्यर्थः 'धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश' इत्यादिविवरणावसरे घण्टापथादिषु व्याख्यातृसार्वभौमैर्मल्लिनाथोपाध्यायैः सूपपादित इति अधमर्णं जिज्ञासुकुलं तेषाम् ॥

म त य स गु.
मत्वाज्ञं–तंसानु–जगामा–गमयो–चे इति ॥ ५० ॥
ऽऽ। ऽऽ। ।ऽऽ ।ऽऽ ऽ

(श्लोक ६२) अत्र हरिसेवनसुधापानयोर्नरत्वसंशयजलत्वभ्रमयोः कुष्ठशेषमरणयोश्चेति सर्वेषामुपमेयोपमानादीनां बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशाद्दृष्टान्तालङ्कारः । 'दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्' इति। एवमग्रिमवाक्येऽपि हरिसेवनानलस्पर्शादीनां बिम्बप्रतिबिम्बभावो बोध्यः । श्रीगुरुप्रतिवचने उपमा च स्पष्टा ॥ ६२ ॥

(श्लोक ६५) यथाऽबुधानामिति उपमा स्पष्टा । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् एतदुत्तरार्धसदृशं यथा पाण्डवगीतासु प्रल्हादवचनम्–'या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्माऽपसर्पतु' इति॥६५॥

(श्लोक ६६) अत्र कामस्य अवश्यनाश्यत्वं तदनु क्रोधादीनामयत्ननिवृत्तिं च वक्तुं, सर्वसमर्थस्यापि भगवतः षडरिजयासामर्थ्यं 'चेत्'पदेन सम्भावितमिति सम्भावनालङ्कारः। 'सम्भावना यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये' इति लक्षणात् । प्रकाशकारास्त्विममलङ्कारमतिशयोक्तिप्रभेदेषु पठन्ति । पञ्चतामिति श्लेषस्तु श्रीचरणैर्व्याकृत एव ॥ ६६ ॥

(श्लोक ७३) विबुधप्रिया वृत्तम् । लक्षणं प्रागुक्तम् (२-३३) । प्राकृतपैङ्गले वृत्तमिदं 'चर्चरी' इति मीयते । श्रीचरणैरत्र 'धृतिः' इति यदुक्तं, तदष्टादशाक्षरपादत्वाच्छन्दोजात्यभिप्रायेण न तु वृत्तनामत्वेनेति ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥

(श्लोक ७४) स्रग्विणीवृत्तम् । लक्षणमुक्तचरम् (२-४७) ॥७४॥

(श्लोक ७८) अत्र शूद्रभक्तकर्तृकसङ्गममार्ग (विशदी) करणं जीवशिवसङ्गमपद्धत्याधानत्वेन सम्भावितमित्युत्प्रेक्षा । तेन च, शूद्रेण वक्ष्यमाणाभ्युदयवद् गुरुभक्तिमहिम्ना निश्रेयसमपि लप्स्यत इति ध्वन्यते॥७८॥

(श्लोक ८०) चूर्णमुपमानं यस्याः सा चूर्णोपमाना । न चूर्णोपमानाऽपि तथात्वेन सम्पद्यमाना चूर्णोपमानीकृता, पादधूलिर्यस्या इत्यतिशयोक्ति-

गर्भा उपमा। नदीगामिनि मार्गे हि सिकताकणक्षुद्रपाषाणादयो बहुलमुपलभ्यन्ते न तु पिष्टमयी धूलिः। प्रकृतशूद्रभक्तक्षेत्रं च गाणगग्रामतो मध्येसङ्गममार्गं विद्यत इति प्रत्यक्षमेवाद्यापि। अभिहितं चात्रापि पूर्वश्लोके—'प्राचि स चेति त्वमनेन गच्छसि' इति। अपक्वसस्यलवनप्रवृत्तं पतिं श्रुत्वा तन्निवारणाय शूद्रपत्न्या .तथाऽतिरभसेन क्षेत्रं प्रति धावनं कृतं यथा तन्मार्गस्थास्ते क्षुद्रपाषाणादयस्तत्पादाघातैश्चूर्णीभावमिवापन्ना इत्यर्थः ईदृश्यतिशयोक्तिरेव श्रीचरणैरभूततद्भावार्थकेन च्विप्रत्ययेन द्योतितेति भाति ॥ ८० ॥

(श्लोक ८४) कालान्तभीत्यन्तकरीत्यतिशयोक्तिरत्र श्लोके, उत्तरश्लोके उपमा च स्पष्टा ॥ ८४ ॥

(श्लोक ९१) (१)

(श्लोक ९८) अनयोपमया भक्तभगवतोरपि दम्पतित्वमिव प्रतीयते तच्चानुचितमिति नोद्विजितव्यम्। विरहे तद्वदतिमात्रदुःखित्वमात्रे तात्पर्यात्। शान्ति-प्रीति-सख्य वात्सल्य-माधुर्याख्येषु पञ्चसु भक्तिरसप्रभेदेषु धुर्यमाधुर्यरसे तयोर्दम्पतित्वस्यापीष्टत्वाच्च। परंतु तद्दम्पतित्वं चिन्मयम्। अस्मादृशैर्मनसाप्यचिन्त्यमित्यन्यदेतत्। सर्वथा निर्दुष्टेयमुपमा ॥ ९८ ॥

(श्लोक १०१) अत्र- एकस्यैव श्रीगुरुरूपोपमेयस्य, सदानन्दादिबहूपमानोपादानान्मालोपमालङ्कारः। तथा प्रसिद्धसहपाठानां ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां सदानन्दादिपदैस्तेनैव क्रमेण निवेशनाद् रत्नावली च। 'क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः' इति ॥ १०१ ॥

---

(१) म्लेच्छजात्युत्पन्नस्यास्य भक्तभूपालस्य, अनधिकाराच्छ्रुतिस्मृत्यध्ययनतच्छ्रवणान्यतराभावेऽपि तत्प्रतिपादिततत्त्वप्रतिपादनं जन्मान्तरीयश्रवणादिसंस्कारमूलकं भाषाप्रबन्धादिसम्पादिततदवगममूलकं वेति न अपशूद्राधिकरणमर्यादोल्लङ्घनं शङ्क्यम् ॥

(श्लोक १०२) अत्र पारावाराभेत्युपमा स्पष्टा। तथा रागादिषु गजत्वारोपो भगवति सिंहत्वारोपे निमित्तभावमापन्न इति परम्परितरूपकमलङ्कारः। लक्षणं तूक्तम्। (२-८८) ॥ १०२ ॥

(श्लोक १०३) अत्राप्येकान्तरितपूर्वश्लोकवन्मालोपमा, दशानामप्यवताराणां प्रसिद्धेनैव क्रमेण विन्यसनाद्रत्नावली चालङ्कारौ। तथा वनजादिशब्दानां प्रकृतानेकार्थपरतया श्लेषश्च ॥ 'अतिशक्करीजातौ 'चन्द्रावर्ता' नाम समवृत्तम्। तथा च पैङ्गलं सूत्रम्—'चन्द्रावर्ता नौ नौ स्' इति। अस्यैव वृत्तस्य 'शशिकला, स्रक्, मणिगुणनिकरः' इति यतिभेदेन संज्ञाभेदा वृत्तरत्नाकरेऽभिहिताः। प्रकृते समन्वयो यथा—

न न न न स
वनज—तुसतु—वनज—तुसतु—यदिवा इति १०३ ॥
।।। ।।। ।।। ।।। ।।ऽ

(श्लोक १०४) अत्र दत्तवित्तयोर्मुक्तिभुक्त्योश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावसद्भावाद्दृष्टान्तालङ्कारः। न च भजनरूपसामान्यधर्मस्याभिन्नतया 'वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता' इति प्रतिवस्तूपमा कुतो नोच्यत इति वाच्यम्। शब्दाभेदेऽपि अर्थभेदात्। दत्तस्य भजनं नाम 'सा परानुरक्तिरीश्वरे' इति भक्तिसूत्रात्तद्विषयकपरमप्रेमरूपम्। स च मानसो धर्मः। वित्तस्य तु भजनं सम्पादनम्। तच्च मुख्यतया शरीरेन्द्रियसाध्यमिति महान्भेदः। अत एव—

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं
जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः।
अब्धिर्लङ्घित एव वानरभटैः किन्त्वस्य गम्भीरता-
मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ॥

इत्यस्मिन्पद्ये उभयोरपि वाक्ययोः 'जानीते, जानाति इति' ज्ञाधातोरभेदेऽपि अचेतने मन्थाचले ज्ञानस्य बाधितत्वेन तत्र जानातीत्यनेन सागराधस्तलावधिसंस्पर्शमात्रस्य विवक्षितत्वाद्दृष्टान्त एवालङ्कारो न

प्रतिवस्तूपमा इत्युक्तं कुवलयानन्दे अप्पय्यदीक्षितेन्द्रचरणैरित्यलं पल्लवितेन ।। १०४ ।।

(श्लोक १०७) अत्र अजम् अत्रिजमिति विरोधाभासः । तथा काव्यारम्भश्लोकवत् 'त्रिजम्' इति पदं छित्वा अर्थान्तराणामपि शक्यवर्णनत्वात्तत्र, श्रीचरणव्याख्यातरीत्या त्रिदेवमित्यत्रापि श्लेषोऽलङ्कारः । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति इति महाभाष्यकारोक्तनियमानुसारेण सकलशास्त्रसारभूतस्यास्य काव्यस्य प्रथनाय अध्येतृजनकल्याणाय चान्तेऽपि स्वान्तशान्तिदमिदं मङ्गलमयोजि करुणाभरणैः श्रीचरणैरिति सर्वं सुमङ्गलम् ।। १०७ ।।

इति तृतीयः सर्गः ।

वन्दे कुवलयानन्दं गुरुं काव्यप्रकाशकम् ।
यत्सेवयालङ्कृतिषु ख्यातिमाप्नोति मानवः ।।

अचरणगिरिसञ्चरणं चक्षुश्चरगादिधीमदवतरणम् ।
कविराड्गुरुवरचरणं चेतश्चरणं कृणोतु संसरणम् ।।

भूषाप्रकाशेऽल्पमनीषक्लृप्ते दोषा अशेषाः स्युरथाप्यनेन ।
काषायवासा ननु तोषमेयाद् दोषाकरो येन कृतो विभूषा ।

इषुमुनिवसुभूमीसम्मिते वैजयाब्दे
(१८७५)
शुचिगतशुचिपक्षे पक्षतौ पुण्यघस्रे ।
कलिमलहरलीलाशालिनां सद्गुरूणां
पदनलिनमितेयं पङ्क्वाग्रूपभृङ्गी ।।

।। ॐ तत्सत् ।।

वन्द इति--कुवलयं भूमण्डलं (ज्ञानदानादिना) आनन्दयतीति कुवलयानन्दः तम् । काव्यं प्रकृतत्रिशतीकाव्यम् उपलक्षणेनान्यांश्च बहू-

नुपकारकग्रन्थान्प्रकाशयति आविर्भावयतीति काव्यप्रकाशकः तम् । ईदृश-ग्रन्थप्रपञ्चनिर्माणेनाखण्डं भूमण्डलानन्दप्रदमित्यर्थः । तं गुरुं वन्दे । यस्य गुरोः सेवया परिचर्यया भक्त्या वा मानवः कृतिषु सुकृतिषु अलम् अत्यर्थं ख्यातिं प्रसिद्धिमाप्नोति । पुण्यवतामग्रगण्यो भवतीति भावः॥ एवं कुवलयानन्दः काव्यप्रकाशश्च प्रसिद्धौ ग्रन्थौ । ययोः सेवया परिशीलनेन अलङ्कृतिषु उपमाद्यलङ्कारेषु ख्यातिं ज्ञानमाप्नोतीत्यपि ध्वनिः ॥ १ ॥

अचरणमिति—अचरणः पङ्गुः, सोऽपि गिरिसञ्चरणो भवति येन तत् । पङ्गुं लङ्घयते गिरिमित्यर्थः । चक्षुश्चरणः अक्षपादः, तदादयो ये धीमन्तः ज्ञानिनः तेषामवतरणम् अवतारस्वरूपम् । आदिपदेन व्यासादयो ग्राह्याः । ईदृशं कविराजां कवीश्वराणां (प्रकृत) गुरुवराणां चरणं कर्तृ, चेतसि चरतीति चेतश्चरणम् । मनसा ध्यायमानं सदित्यर्थः । संसरणं पुनर्जननादिलक्षणं कृणोतु नाशयतु । 'कृञ् हिंसायाम्' इति स्वादेः प्रार्थनायां लोट् । 'चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमराच्चरणशब्दस्य पाक्षिकं क्लैब्यम् । अङ्गिधर्माणामङ्गे उपचाराच्चरणेऽवतारत्वाद्युक्तिः ॥ २ ॥

भूषेति—भूषाप्रकाशे = अस्मिन्नलङ्कारविवरणे । काषायवासाः = श्रीदत्तयतिपतिः । दोषाकरः = दोषाणामाकरश्चन्द्रश्च । अत्रैव काव्ये 'यन्मूर्धन्यभान्निर्मलचन्द्रहासः' इति श्रीचरणैरेव वर्णितत्वात् श्रीदत्त-प्रभोश्चन्द्रशेखरत्वे न प्रमाणमन्वेषणीयम् ॥ ३ ॥

इष्विति—वैजयाब्दे=विजय एव वैजयः । स्वार्थेऽण् । तस्मिन्नब्दे विजयनामसंवत्सरे । शुचिः आषाढमासः, तद्गते शुचिपक्षे शुक्लपक्षे । पक्षतौ=प्रतिपदि । पुण्यघस्रे =पुण्यदिने । श्रीचरणानां पुण्यतिथावित्यर्थः 'शुचिस्त्वयम् । आषाढे' इति, 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेत' इति, 'अथ पक्षतिः । प्रतिपद्' इति, 'घस्रो दिनाहनी' इति चामरः । पदनालिनम् इता (प्राप्ता) इयम्' इति छेदः । अतिरोहितमन्यादिति शिवम् ॥

श्रीगुरुचरणार्पितमस्तु ॥ ॐ तत्सत् ॥

अथ त्रिशतीकाव्यप्रयुक्तवृत्तनामानि, तद्गततत्तद्वृत्ताधिकरणीभूतादिमश्लोकसङ्ख्या च यच्छ्लोकटिप्पण्यां तत्तद्वृत्तलक्षणं समन्वयश्च दर्शितौ—

वृत्तनाम	सर्गः–श्लोकः	वृत्तनाम	सर्गः–श्लोकः
अनुष्टुप्	१—४	भुजङ्गप्रयातम्	१—५४
आर्यागीतिः	१—३	मत्तमयूरम्	३—५०
इन्द्रवज्रा	१—५	मन्दाक्रान्ता	१—७७
इन्द्रवंशा	३—२२	माणवकाक्रीडितकम्	२—७२
उपजातिः	१—१२	मालिनी	१—११
उपेन्द्रवज्रा	१—१२	योगिनी(सुंदरी-उदिता)	१—६
कुमारललिता	२—७०	रथोद्धता	१—१६
चन्द्रावर्ता	३—१०३	रुचिरा (अतिरुचिरा)	३—४९
चामरम् (विबुधप्रिया)	२—३३	वंशस्थम्	१—१
चामरम् (पञ्चचामरम्)	२—६२	विद्युन्माला	२—६६
तनुमध्या	२—७२	विपरीताख्यानकी	२—३९
तोटकम्	१—२२	शार्दूलविक्रीडितम्	१—१०
त्रिष्टुप् (पङ्क्तिश्च)	१—३७	शालिनी	१—९
द्रुतविलम्बितम्	१—३४	शिखरिणी	१—२
पुष्पिताग्रा	१—८४	सिंहोन्नता(वसंततिलका)	१—४३
पृथ्वी	२—५३	स्रग्धरा	१—१९
प्रमिताक्षरा	१—२५	स्रग्विणी	१—४७
प्रहर्षिणी	१—२८	स्वागता	१—७४
भुजगशिशुभृता	२—६७	हरिणी	१—७५

(सङ्कलने सङ्ख्या ३८)

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

श्री. वासुदेवानन्दसरस्वतीयतीन्द्रचरणारविन्दाभ्यां नमः ।

अलङ्कार म्हणजे काय? (अलङ्कारसामान्यलक्षणम् ।)

'अत्रिनन्दनपादाब्जवन्दनं बहुनन्दनम्' या वाक्यांतील शब्दश्रवणानें किंवा अर्थज्ञानानें जो चमत्कार (आनंद) प्रतीतीस येतो; तो 'दत्तपादनमस्कारो बहुसौख्यप्रदायकः' या वाक्यांतील शब्दांच्या अथवा अर्थाच्या ज्ञानापासून—तात्पर्यार्थ समान असला तरी—येत. नाहीं यावरून दुसऱ्या वाक्यापेक्षां पहिल्या वाक्यांतील शब्दांत व अर्थांत कांहीं तरी वैशिष्ट्य असलें पाहिजे हें उघड आहे. अशा वैशिष्ट्यालाच अलंकार असें म्हणतात. हीच गोष्ट एखाद्या नियमाच्या (लक्षणाच्या) रूपानें सांगणें झाल्यास अशी सांगतां येईल---

शब्दांमध्यें किंवा अर्थामध्यें असलेल्या ज्या विशिष्ट धर्माच्या (पदार्थाच्या) योगानें त्या शब्दांचें अथवा अर्थाचें ज्ञान विशिष्ट आनन्द उत्पन्न करतें तो धर्म (पदार्थ) म्हणजेच अलंकार होय. उदाहरणार्थ घेतलेल्या वरील वाक्यांत 'वन्दनम्, नन्दनम्' या शब्दांमध्यें वर्णसाम्यरूपी अनुप्रास हा धर्म असून त्यामुळेंच या शब्दांचें ज्ञान आपणांस विशिष्ट आनन्द देतें म्हणून येथें अनुप्रास हा अलङ्कार होतो. हा धर्म शब्दगत असून अर्थाशीं याचा कांहीं सम्बन्ध नाहीं—अर्थात् अर्थज्ञान नसतांही केवळ एतादृशशब्दश्रवणानेंच आनन्दानुभव होतो म्हणून हा शब्दालङ्कार होय. याच उदाहरणामध्यें 'पादाब्जम्' या ठिकाणीं, (पादः अब्जमिव असा उपमितसमास केल्यानें) अब्जाचें म्हणजें कमलाचें साधर्म्य (सादृश्य) दत्तचरणरूपी अर्थामध्यें असून त्या योगानेंच त्या अर्थाचें ज्ञान विशिष्ट आनन्द देतें म्हणून येथें साधर्म्य अर्थात् उपमा हा अलंकार होतो.

हा धर्म अर्थगत आहे—अर्थाचें ज्ञान नसेल तर केवल शब्दश्रवणानें (पादाब्जम्) या स्थळीं आनन्दानुभव होत नाहीं—म्हणून हा अर्थालङ्कार म्हटला जातो.

हे सादृश्य वगैर पदार्थ जर व्यङ्ग्य (व्यञ्जनावृत्तिगम्य) असतील तर त्यांना अलंकार न म्हणतां अलंकारध्वनि म्हणतात. पण रस भाव वगैरे कांहीं पदार्थ व्यंग्य असले तरी त्यांची मात्र 'रसवान्, प्रेयः-' अशी अलंकारांतच गणना करण्याचा संप्रदाय आहे.

अलंकाराच्या सामान्य स्वरूपाबद्दलचे हे विचार शास्त्रीय भाषेच्या चौकटींत बसवून चन्द्रिका (कुवलयानन्दटीका)कारांनीं असें व्यक्त केले आहेत—'अलङ्कारत्वं च रसादिभिन्नव्यङ्ग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विषयितासम्बन्धावच्छिन्ना चमत्कृतिजनकतावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वम् । अनुप्रासादिविशिष्टशब्दज्ञानादुपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च चमत्कारोदयात्तेषु लक्षणसमन्वयः । शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजनकताया विषयितयाऽवच्छेदकत्वेन, तद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादेस्तन्निष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् । रसवदाद्यलङ्कारसङ्ग्रहाय व्यङ्ग्योपमादिवारणाय च भेदद्वयगर्भसत्यन्तोपादानम्।

प्रसिद्ध नाट्यशास्त्रकार भरतमुनींनीं यमक हा एकच शब्दालंकार सांगितला असून त्यानंतरच्या ग्रंथकारांनीं 'वृत्त्यनुप्रास, लाटानुप्रास, पुनरुक्तप्रतीकाश' इत्यादि अनेक शब्दालंकार सांगितले आहेत. (त्रिशती-वृत्तादिविवरणांत १ ल्या श्लोकांत यांपैकीं कांहीं अलंकारांचीं लक्षणें जयदेवकवींचे सोदाहरण श्लोक देवून दाखविलीं आहेत) शिवाय हार, चक्र, सर्वतोभद्र इत्यादि बंधांचाही शब्दालंकारांतच समावेश होतो (यांपैकीं हार वगैरे कांहीं बन्ध श्रीमहाराजांनीं त्रिशतीच्या शेवटीं ग्रथित केले

(१) 'विषयितासम्बन्धावच्छिन्ननिवेशाचें प्रयोजन अद्याप अनिर्णीत आहे असें म्हणतात.

आहेत. त्रिशती सर्ग ३ श्लोक १०२ इ. पहा.) अर्थालंकारांच्या संख्ये-बद्दलहि प्राचीन ग्रंथकारांचा मतभेद फारच आढळतो. भरतमुनींनीं उपमा, दीपक आणि रूपक हे तीनच अर्थालंकार मानले असून महाकवि दंडींनीं ते पसतीस सांगितले आहेत. काव्यप्रकाशकारांनीं ती संख्या बासष्टापर्यंत नेली तर चन्द्रालोककारांनीं 'इत्यलङ्कृतयः शतम्' म्हणून १०० (शतक) पूर्ण केलें आहे. चन्द्रालोकव्याख्याकार (कुवलयानन्दकार) अप्पय्यदीक्षि-तांनीं जवळ जवळ आणखी पावशतकाची त्यांत भर टाकली आहे.

अलंकारसंख्येबद्दल असा मतभेद होण्यास त्या त्या ग्रंथकारांचा दृष्टिकोणभेदच प्रमुख कारण आहे. रूपक, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति इत्यादि (२०-२५) अलंकारांचा, उपमेतच अंतर्भाव मानल्यानें भरतमुनींनीं त्यांचा निराळा उल्लेख केला नाहीं. पण इतर ग्रंथकारांना त्या अलंकारांचें चमत्कृतिजनकत्व अन्यादृश (उपमेपेक्षां विलक्षण) वाटल्यामुळें त्यांनीं त्यांचीं नावें व लक्षणें निराळीं दाखविलीं. भारतीयांचें पदार्थविज्ञानशास्त्र अर्थात् न्यायशास्त्रांतही पदार्थांच्या संख्येबद्दल असाच मतभेद आढळतो. गौतममुनींनीं १६ पदार्थ मानले तर कणादऋषींनीं सहाच सांगितलें आहेत. नव्य नैय्यायिकांनीं—जणू त्या दोघांत तडजोड घडविण्याकरितां—सात पदार्थ प्रतिपादिले आहेत. पण हा सर्व संख्याविषयक मतभेद, स्वसंमत ठराविक पदार्थांत इतर पदार्थांचा अन्तर्भाव मानणें अगर न मानणें यांवरच आधारलेला असून कोणीही कोणत्याही प्रसिद्ध पदार्थाचें असत्त्व किंवा अप्रामाणिकत्व, अगर अप्रसिद्ध पदार्थाचें सत्त्व किंवा प्रामा-णिकत्व मानीत नाहीं-मानूं शकत नाहीं—ही गोष्ट जरूर लक्षांत ठेवली पाहिजे. प्रकृत अलंकारांच्या बाबतींतही हीच स्थिति आहे. आतां एका अलंकारांत इतर अनेक अलंकारांचा अन्तर्भाव मानणें कसें शक्य आहे हें समजून घेण्याकरितां आधीं 'श्रीदत्तस्य वदनं कमलमिव मनो-हरम्' हें उपमालंकारघटित वाक्य उदाहरणार्थ घेऊन यांत थोडासा

बदल केल्यानें निरनिराळे अनेक अलंकार कसे बनतात तें पाहूं—' कमलं वदनमिव ' प्रतीप, 'वदनं वदनमिव' अनन्वय, ' कमलमिव वदनं वदनमिव कमलम् ' उपमेयोपमा, 'वदनमेव कमलम् ' रूपक, ' कमलं दृष्ट्वा वदनं स्मरामि ' स्मृति, ' वदनं वा कमलं वा ' सन्देह, 'नेदं वदनं किन्तु कमलम्' अपन्हुति ' मन्ये कमलमिदं वदनम् ' उत्प्रेक्षा, ' सर्वदा विकसितं वदनं कमलादधिकमनोहरम् ' व्यतिरेक, ' कमलधिक्करणं वदनम् ' अतिशयोक्ति असाच थोडा फेरबदल केल्यानें तुल्ययोगिता, भ्रान्तिमान् निदर्शना, दृष्टान्त इत्यादि अलंकारही तयार होतात. सरते शेवटीं या सर्वांचें पर्यवसान सादृश्यामध्येंच होतें म्हणून यांचा अन्तर्भाव उपमालंकारांत होवू शकतो. पण या सर्वांचें चमत्कृतिजनकत्व मात्र सर्वत्र केवळ सादृश्यमूलक नाहीं. रूपकामध्यें तें अभेदारोपमूलक, व्यतिरेकामध्यें आधिक्यमूलक असें निरनिराळें आहे. या दृष्टीनें विचार करून या अलंकारांचीं नावें व लक्षणें विभिन्न मानलीं तर त्यांतही कांहीं वावगें नाहीं. असो. या प्राचीन अर्वाचीन ग्रंथकारांनीं सांगितलेल्या सर्व अलंकारांत वर लिहिलेले वैद्यनाथांचे (चन्द्रिकाकारांचें) लक्षण सुसमन्वित होत असल्यानें तें अलंकारांचें निर्दुष्ट सामान्य लक्षण म्हणून गणलें गेलें आहे.

या लक्षणांतील ' चमत्कृतिजनकता ' हा अंश फार महत्वाचा आहे. अलंकाराच्या प्रत्येक विशेष लक्षणांत ' चमत्कृतिजनकत्वे सति' हें पालुपद पाहिजेच. त्या त्या अलंकारास लागणारी इतर सर्व सामुग्री तयार असून देखील हें ' चमत्कृतिजनकत्व ' नसेल तर ती सामुग्री वायां जाणार अर्थात् तेथें कोणताही अलंकार निष्पन्न होणार नाहीं. आणि ही चमत्कृति उत्पन्न होण्यास सादृश्यादि पदार्थ सत्यसृष्टींतले चालत नाहींत तर ते कविप्रतिभानिर्मित असावे लागतात. 'वदनं कमलमिव पार्थिवम्, अथवा ' वदनं घट इव भौतिकम् ' या वाक्यांमध्यें उपमालङ्कारास लागणारी सर्व सामग्री-म्हणजे उपमान, उपमेय. साधारण धर्म व सादृश्यवाचकशब्द—सिद्ध असली तरी ती नैसर्गिक आहे, कविप्रतिभा-

निर्मित नाहीं म्हणून चमत्कृति नाहीं. अत एव येथें उपमालङ्कारही निष्पन्न होत नाही. अर्थात् असल्या सादृश्याला अलङ्कारत्व येत नाहीं. हा नियम प्रत्येक अलंकारास लागू आहे.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

१ श्लेषालङ्कारः ।

अनेकार्थी शब्दाच्या योजनेला श्लेष म्हणतात. [नानार्थस्य शब्दस्य योजनं श्लेषः । (चन्द्रिका)] शब्दश्लेष व अर्थश्लेष असें त्याचे दोन प्रकार असतात. प्रकृत शब्दाच्याऐवजीं दुसऱ्या पर्यायशब्दाचा प्रयोग, विवक्षित अनेक अर्थांचा बोध करून देण्यास समर्थ होत नसेल तर तो शब्दश्लेष व दुसऱ्या पर्याय शब्दानेंहि विवक्षित अर्थांचा बोध होत असेल तर तो अर्थश्लेष. [परिवृत्तिसहानां श्लिष्टानां शब्दानामनेकार्थप्रतिपादकत्वेऽर्थश्लेषः । (काव्यप्रकाशटीका बालबोधिनी)]

प्रकृत श्रीदत्तचम्पूच्या मंगलश्लोकामध्यें 'अम्बासुतः' या व्यर्थी शब्दाची योजना असल्यानें येथें श्लेषालंकार आहे. (अम्बा=पार्वती व श्रीनरसिंहसरस्वतींची माता) अम्बा शब्दाच्या ऐवजी गिरिजा, दाक्षायणी इत्यादिकांपैकीं एखाद्या पर्याय शब्दाचा या ठिकाणीं प्रयोग केल्यास त्या (गिरिजासुतः इ.) शब्दानें गणपतीचा बोध झाला तरी श्रीनरसिंहसरस्वतींचा बोध होत नाहीं. कारण 'अम्बा' ही त्यांच्या मातोश्रीची संज्ञा म्हणजें नांव असून त्यांत पर्याय प्रयोग चालत नाही. एवंच, असें केल्यास येथें विवक्षित उभयार्थबोध होत नाहीं अर्थात् शब्दपरिवृत्तिसहत्व नाही म्हणून हा शब्दश्लेष होय.

'द्विजराजो राजते' या वाक्यांतहि 'द्विजराजः' हा शब्द श्लिष्ट म्हणजे, चन्द्र व श्रेष्ठ ब्राह्मण या दोन अर्थांचा बोधक आहे. पण या ठिकाणीं द्विज, राजन् या शब्दांऐवजीं क्रमानें ब्राह्मण नृप इत्यादि पर्या-

यांचा प्रयोग केला तरी विवक्षित उभयार्थबोधाला कांहीं बाध नसल्यानें हा अर्थश्लेष आहे.

दुसऱ्या अर्थाच्या बोधाकरितां निराळ्या रीतीनें पद तोडावें लागलें तर त्यास सभङ्गश्लेष, व तसें न करताच दोनही अर्थांचा बोध होत असेल तर त्यास अभङ्गश्लेष म्हणतात. वर दोन्हीं उदाहरणें अभङ्गश्लेषाचींच होत. त्रिशती काव्यांतील 'तिष्ये गन्धर्वस्थः–' या श्लोकांतल्या 'सम्योमाधवत-नयः' या शब्दांत सभङ्गश्लेष आहे. (त्रिशतीकाव्य सर्ग १ श्लोक १९ पाहा)

'श्लेषः स वाक्य एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत्' असें काव्यप्रकाश-कारांनीं या अलंकाराचें लक्षण सांगितलें आहे. 'श्लिष्यतः अर्थावस्मिन् श्लिष्यन्ति अर्था अस्मिन्निति वा श्लेषः' अशी श्लेष शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. अर्थात् या अलंकाराचें 'श्लेष' हें नांव अन्वर्थक आहें. (सर्व अलंकारांचीं नांवें बहुतेक अशीं अन्वर्थकच आहेत.)

१-१, १-१३, १-२४, १-३८, १-३९, १-४०, ३-१४.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः।

२ पर्यायोक्तम्

विवक्षित व्यंग्यार्थ, स्वरूपानें न सांगता सुन्दर अशा प्रकारान्तरानें सांगितल्यास त्यास पर्यायोक्त म्हणतात. [विवक्षितमर्थं साक्षादकथयित्वा प्रकारान्तरेण कथनं पर्यायोक्तम् । का.टी. बा.] अलंकारशास्त्राच्या भाषेंत या प्रकारास 'व्यञ्जना वृत्तीनें वाच्यार्थाचा बोध करून देणें' असें म्हणतात.

---

(१) अलंकार शास्त्रांत, वाचक, लाक्षणिक आणि व्यञ्जक असें शब्दाचें तीन प्रकार सांगितलें आहेत. त्यांच्या अर्थांना क्रमानें वाच्य, लक्ष्य आणि व्यंग्य अशा संज्ञा आहेत. या अर्थांच्या बोधास कारणीभूत (शब्दगत) विशिष्टशक्तींना क्रमानें अभिधा लक्षणा आणि व्यञ्जना असें म्हणतात. शब्द उच्चारल्यावरोबर प्रतीत होणारा अर्थ 'वाच्य' अनुपपत्तीमुळें भासणारा अर्थ 'लक्ष्य' म्हटला जातो. उदा० 'गङ्गायां घोषः' या ठिकाणीं 'गङ्गा

बहुतेक सर्व ठिकाणीं वाच्यार्थ आणि व्यंग्यार्थ निरनिराळे असून व्यंग्यार्थ, वाच्यार्थापेक्षां (गूढ व) जास्त सुंदर असतो. पण क्वचित् स्थळीं व्यंग्यार्थापेक्षां वाच्यार्थच जास्त सुंदर असला तर व्यंग्यार्थ आपल्या रूपानें प्रकट न होता त्या वाचार्थाच्या रूपानेंच प्रकट होतो. अर्थात् अशा स्थळांत अभिधावृत्तीनें ज्या अर्थाचा बोध होतो व्यंजनावृत्तीनेंहि त्याच अर्थाचा बोध होतो, म्हणजें पर्यवसानीं व्यंग्यार्थ आणि वाच्यार्थ एक होतात. असें झालें कीं पर्यायोक्त हा अलंकार तयार होतो.

शब्दाचा वाच्यार्थ 'जलप्रवाहविशेष' असा असून या प्रवाहांत घोष म्ह०गौळवाडा असणें शक्य नाहीं हें लक्षांत आलें कीं (त्या अनुपपत्तीमुळें) आपण गंगाशब्दाचा अर्थ 'गंगेचें तीर' (कांठ) असा करतो. हाच लक्ष्यार्थ होय. पण येवढ्याच अर्थाची विवक्षा असली तर सरळ 'गङ्गातीरे घोषः' असें न म्हणता हा द्राविडी प्राणायाम (गङ्गायां घोषः असें असंबद्ध सांगून मग तीरबोधाकरितां लक्षणा मानणें) का? या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं—वक्त्यांची या ठिकाणीं इतकीच विवक्षा नसून 'शैत्य पावनत्वादिविशिष्ट म्ह० गार आणि पवित्र अशा गंगेच्या कांठीं' इतक्या अर्थाचा विवक्षेनें त्यानें 'गङ्गायाम्' हें पद या ठिकाणीं वापरलें आहे. म्हणून येथें लक्षणा सप्रयोजन आहे. व्यर्थ नाहीं. आतां या शैत्यपावनत्वादिरूप अर्थाचा बोध गङ्गापदानें कसा (कोणत्या वृत्तीनें) होतो हें पाहिलें पाहिजे. अभिधा, प्रवाहरूप अर्थाच्या ठिकाणीं नियंत्रित आहे, अर्थात् या शैत्यपावनत्वादिरूप अर्थामध्यें गङ्गाशब्द संकेतित नाहीं म्हणून ती (अभिधा) हा विशिष्ट अर्थ बोधण्यास असमर्थ आहे. ('तीर' इतका अर्थ स्वीकारल्याबरोबर) अनुपपत्तीचा परिहार होत असल्यानें लक्षणाही गप्प बसते. तेव्हां या अर्थाच्या बोधाकरिता शब्दामध्यें एक तिसरी वृत्ति मानणें अपरिहार्य आहे. या वृत्तीचें नांवच व्यञ्जना ['गङ्गातीरं घोषः' इति प्रयोगे स्वायत्ते सत्यपि गङ्गायां घोषः' इत्यनन्विताभिधानं शैत्यपावनत्वादिप्रतिपत्त्यर्थम् इत्यङ्गीकर्तव्यम् । न च सा प्रतीतिर्लक्षणयाऽप्युपपद्यते । केवल तीरलक्षणयैवानुपपत्तिपरिहारे शैत्यपावन-

कोणी थोर मोठे लोक आपल्याकडें आलें की आपण त्यांना विनयानें (आगम्यताम्) 'इदमासनमलङ्क्रियताम्' असें म्हणतों. येथें विवक्षित व्यंग्यार्थ 'अस्मिन्नासने उपविश' असा आहे. पण (वाच्यार्थाइतका तो रमणीय नसल्यानें) व्यञ्जनावृत्ति, त्या रूपानें त्याचा बोध न करता वाच्यार्थरूपानें–'इदमासनमलङ्क्रियताम्' याच रूपानें-बोध करते, अर्थात् आता व्यंग्यार्थ आणि वाच्यार्थ यां मध्यें कांही भेद राहिला नाही. म्हणून (इदमासनमलङ्क्रियताम्) या ठिकाणी पर्यायोक्त अलंकार आहे. तसेंच 'अयं म्रियताम्' या अभिप्रायानें '(अनेन) कीनाशभवनातिथिना भाव्यम्' असें म्हटल्यास त्या स्थळींहि हा अलंकार असणारच. पण खरोखरच एखाद्या (सिंहासनासारख्या) आसनाची (रत्नादिकांनी) सजावट करण्याकरितां (सोनाराला वगैरे उद्देशून) 'इदमासनमलङ्क्रियताम्' हें वाक्य उच्चारलें, किंवा याच देहानें यमाच्या घरी आतिथिरूपानें जाण्याची योग्यता बाळगणाऱ्या (नचिकेतासारख्या) एकाद्या धीर पुरु-

---

त्वादिविशिष्टलक्षणायां मानाभावात् ।... तस्मात् शैत्यपावनत्वादिप्रतिपत्त्यर्थं व्यञ्जना आवश्यकी (नीलकण्ठी शब्दखंड)] या वृत्तीनें प्रतीत होणाऱ्या अर्थास व्यंग्यार्थ म्हणतात.

अभिधा आणि लक्षणा सर्व शास्त्रकारांनी मानल्या असून ही व्यंजना मात्र आलंकारिकांचा स्वतंत्र प्रतिभाविलास आहे. ही त्यांना जीव कीं प्राण वाटते. कोणत्याहि काव्यांत ही जर नसेल–सर्वथा भासत नसेल-तर तें काव्य अधम निर्जीव–समजलें जातें. ही केवळ शब्दांमध्येंच रहात नसून (परमेश्वराप्रमाणें) सर्व पदार्थांत भरली आहे. ['सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते' का प्र.] सहकारिकारणांच्या योगानें यथावसर प्रकट होते. हिच्यापासून केवळ व्यंग्यार्थाचाच बोध होत नसून प्रसंग विशेषी वाच्यार्थाचाहि बोध होतो. (असें आलंकारिकांचें मत आहे. प्रकृत पर्यायोक्त अलंकारांत, हा म्हणजे व्यञ्जनावृत्तीनें वाच्यार्थाचा बोध करून देणें हा–प्रकार असतो.

षाला उद्देशून ‘ त्वं कीनाशभवनातिथिर्भव ’ असें म्हटलें, तर तेथें मात्र पर्यायोक्त अलंकार होणार नाहीं. कारण त्या स्थळीं विवक्षित अर्थाचा बोध केवळ अभिधेनेच होत असून मुळीं व्यंजनाच नाहीं; मग व्यंग्यार्थ आणि त्याचें प्रकारान्तराने प्रतिपादन कुठून असणार, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे.

‘ पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ’ (का. प्र.) असें या अलंकाराचें लक्षण असून ‘ पर्यायेण=प्रकारान्तरेण उक्तं=कथनं पर्यायोक्तम्’ अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. १-६.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

३ उपमा

कोणत्याहि दोन वस्तूंच्या सुंदर सादृश्यास उपमा म्हणतात. [अलङ्कारत्वे सति सादृश्यमुपमालङ्कारलक्षणं बोध्यम् ।–चंद्रिका.] हा अलंकार तयार होण्यास उपमान, उपमेय, साधारणधर्म आणि सादृश्यवाचक (इव यथा वगैरे) शब्द असे चार पदार्थ पाहिजेत. अमुक वस्तु अमक्या सारखी आहे असें वर्णन करावयाचें असल्यास हा अलंकार वापरतात ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. ज्या पदार्थाचें सादृश्य सांगावयाचें आहे (यालाच ‘सादृश्यप्रतियोगी’ अशी संज्ञा शास्त्रीय भाषेंत देतात) त्या पदार्थास उपमान, ज्या ठिकाणीं तें सादृश्य सांगणें आहे (म्ह. सादृश्यानुयोगी), त्यास उपमेय म्हणतात. यांपैकीं उपमान हें बहुतेक उपमेयापेक्षां उत्कृष्ट म्ह. अधिक[१]गुणविशिष्ट असें असतें. साधारणधर्म म्हणजे उपमान

---

(१) परमेश्वराचें किंवा तत्समान सद्गुरूंचें वर्णन करणें झाल्यास असलें अधिक गुणशाली उपमान मिळणें सर्वथा अशक्यच. कारण त्यांच्या तोडीचा पदार्थच जर जगांत कोणताहि नाहीं. तेव्हां त्यांच्याहून श्रेष्ठ कसा असणार ? (‘न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः ’–गीता. ‘दृष्टान्तो

आणि उपमेय या दोनहि पदार्थांत राहणारा विशिष्ट गुण. हा उपमानामध्यें बहुतेक सिद्ध असून उपमेयांत याचें विधान करावयाचें असतें. कांहीं ठिकाणी उपमानोपमेयांचे धर्म वस्तुतः विभिन्न असले तरी श्लेषानें अथवा बिम्बप्रतिबिम्बभावानें[2] त्यांचे ऐक्य साधलें जातें. (त्रिशती काव्य सर्ग १ श्लोक २० पाहा.) आणि उपमेय हें, उपमानासारखें आहे असा बोध करून देणाऱ्या ('इव' इत्यादि) शब्दास सादृश्यवाचकशब्द म्हणतात तें सादृश्य निसर्गनिर्मित नसून कविप्रतिभाकल्पित असावें लागतें. हें आपण मागें (अलंकार सामान्यलक्षणामध्यें) पाहिलेंच आहे.

'(श्रीदत्तस्य) वदनं कमलमिव मनोहरम्' या आपल्या परिचित वाक्यांत, आपणांस कमळाचें सादृश्य; वदनाच्या म्ह. मुखाच्या ठिकाणीं सांगावयाचें आहे म्हणून कमल हें उपमान व वदन उपमेय होय. मनोहरत्व अर्थात् 'आल्हादकत्व' हा साधारण धर्म असून इव हा सादृश्यवाचक शब्द आहे. आणि मुखाच्या ठिकाणी कमलाचें सादृश्य नैसर्गिक नसून कल्पित आहे (कारण, वस्तुतः कमळाचें आल्हादकत्व (मनोहरत्व) निराळें आणि मुखाचें निराळें. असें असूनहि त्या दोनहि आल्हादकत्वांचें काल्पनिक ऐक्य सिद्धवत् गृहीत धरून कवि, 'वदनं कमलमिव मनोहरम्' इत्यादि प्रयोग करीत असतो) म्हणून या वाक्यांत उपमालंकार निष्पन्न होतो.

नैव दृष्टस्त्रिभुवनजठरे सद्गुरोः '—शतश्लोकी.) अर्थात् तशा ठिकाणीं उपमानोपमेयभाव हा सर्वथा गौणच असतो. हा विषय (वरदराजस्तवामध्यें) श्री. अप्पय्य दीक्षितांनीं किती सुंदर सांगितला आहे. पहा—

'यस्मिन्नहात्यतिशयोक्तिरलङ्कृतित्वं न्यूनोपमात्वमुपमा समुपैति सर्वा।
सूक्ष्मस्वभावकलनाऽपि च न प्रतर्क्या तद्वर्णयामि भवतः
कथमाभिरूप्यम् ॥'

(२) बिम्बप्रतिबिम्बभावाचें स्पष्टीकरण पुढें दृष्टान्तालंकारांत केलें जाईल.

या अलंकाराचे पूर्णोपमा आणि लुप्तोपमा असे दोन मुख्य प्रभेद आहेत. उपमान, उपमेय, साधारणधर्म, व वाचकशब्द हे चारहि अवयव शब्दांनीं सांगितलें गेले असतील तर ती पूर्णोपमा होते यांपैकीं कांहीं पदार्थांचा म्हणजे पदार्थबोधक शब्दांचा लोप झाला असेल–उपमा वाक्यांत निर्देश केला नसेल–तर तिला लुप्तोपमा म्हणतात. पूर्णोपमेचें उदाहरण वर दिलेंच आहें. त्याच वाक्यांत 'कमलं, मनोहरम्' अशीं व्यस्त पदें न ठेवतां 'कमलमनोहरम्' असें सामासिकपद ठेवलें आणि इवशब्द काढून टाकला म्हणजें (श्रीदत्तस्य) 'वदनं कमलमनोहरम्' असें वाक्य तयार होतें. या वाक्यात 'उपमानानि सामान्यवचनैः (२।१।५५)' या पाणिनीय सूत्राच्या आधारें झालेल्या समासाच्या जोरावरच आपणांस सादृश्याचें ज्ञान होतें. सादृश्यवाचक कोणताही शब्द प्रत्यक्ष नाहीं–म्हणून या उपमेस 'लुप्ता' त्यांतहि वाचकशब्दाचा लोप झाल्यानें 'वाचकलुप्ता'–म्हणतात. असाच साधारण धर्माचा लोप असल्यास 'धर्मलुप्ता' दोनहि लुप्त असल्यास 'धर्मवाचकलुप्ता' इत्यादि अनेक प्रकार या लुप्तोपमेचे संभवतात. यांपैकीं कांहीं पदार्थांचा लोप व्याकरणशास्त्रमूलक असतो तर काहींचा ऐच्छिक असतो. पूर्णोपमेचे सहा आणि लुप्तोपमेचे 'एकोणीस असें एकंदर पंचवीस प्रकार, या अलंकाराचे काव्यप्रकाशांत सांगितले आहेत. उपमेय एक व त्याचीं उपमानें अनेक असें झाल्यास मालोपमा तयार होते (त्रिशती ३-१०१ पहा).

'उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः' असें कुवलयानंदांत या अलंकाराचें स्वरूप सांगितलें असून 'उप समीपे मीयते परिच्छिद्यते (उपमानेन कर्त्रा उपमेयं कर्म) अनया इत्युपमा' (का. प्र. टी.) अशी 'उपमा' शब्दाची व्युत्पत्ति आहे.

१-१०, १-१२, १-१३, १-१६, १-२३, १-३४, १-४०, १-४४, १-४६, १-४८, १-६३, १-६६, १-६९, १-७७, १-९२, १-९३,

१-१००, १-१०१, १-१०९, १-११३, १-११४, १-११९, १-१२६, १-१३४, २-१८, २-४१, २-५१, २-५७, २-७०, २-७५, २-७६, २-७७, २-७८, ३-१, ३-५, ३-२१, ३-२८, ३-३९, ३-४१, ३-४८, ३-७३, ३-७४, ३-८२, ३-८३, ३-८४, ३-९५, ३-९६.

---

४ दीपकम् ।

एका वाक्यामध्यें प्रस्तुत आणि अप्रस्तुत वस्तूंचा साधारणधर्म अथवा क्रिया एकवारच सांगितल्यास दीपक हा अलंकार निष्पन्न होतो. [वर्ण्या-वर्ण्यान्वितैकचमत्कारिधर्मो दीपकम्। (चन्द्रिका)] अर्थात् याचे दोन प्रकार असतात. एखाद्या क्रियेचा (क्रियारूपी धर्मांचा) अनेक वस्तूंशीं सम्बंध सांगणें हा एक, व एखाद्या (कर्ता कर्म वगैरे) कारकाचा अनेक क्रियेशीं संबंध सांगणें हा दुसरा. पहिल्या प्रकारास क्रियादीपक व दुसऱ्या प्रकारास कारकदीपक म्हणतात. अशा वर्णनाचें पर्यवसान शेवटीं प्रस्तुताप्रस्तुतांच्या सादृश्यामध्यें होतें.

'भूष्यन्ते प्रमदवनानि बालपुष्पैः कामिन्यो मधुमांसलैर्विलासैः ।
ब्रह्माणः श्रुतिगदितैः क्रियाकलापै राजानो विरलितवैरिभिः प्रतापैः ॥'

(का. प्र. टी.) हें क्रियादीपकाचें उदाहरण आहे. यामध्यें भूषण=शोभणें —या एकाच क्रियेचा संबंध, प्रमदवन, कामिनी, ब्राह्मण, आणि राजेलोक या चारहि पदार्थांच्या ठिकाणीं सांगितला आहे.

दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति
चेतश्चिरन्तनमघं चुलकीकरोति ।
भूतेषु किञ्च करुणां बहुलीकरोति
सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ? ॥ (का. प्र. टी.)

---

(१) दोन्ही प्रस्तुत, दोन्ही अप्रस्तुत अथवा एक प्रस्तुत आणि एक अप्रस्तुत या तीन प्रकारांपैकीं कोणताहि प्रकार असला तरी हरकत नाहीं.

या श्लोकामध्यें सत्संगरूपी एकाच कर्तृकारकाचा संबंध, दूरीकरण, विमलीकरण इत्यादि अनेक क्रियेच्या ठिकाणी सांगितला असल्यानें हें कारकदीपकच होय. आपल्या श्रीदत्तचम्पूच्या चौदाव्या श्लोकांतहि हें कारकदीपकच आहे.

या अलंकाराचें लक्षण काव्यप्रकाशकारांनीं 'सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्। सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम्॥' असें सांगितलें आहे. 'दीप इव दीपकम्' ('संज्ञायां च' पा.सू. ५।३।९७ इति इवार्थे कन्प्रत्ययः) अशी दीपक शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. [प्रस्तुतैकनिष्ठः समानो धर्मः प्रसङ्गादन्यत्रोपकरोति, प्रासादार्थमारोपितो दीप इव रथ्यायामिति दीपसाम्याद्दीपकम् (कुवलयानंद)] १-१४, १-३२.

---

५ काव्यलिङ्गम्

सहसा न घडणारी एखादी गोष्ट घडली असें वर्णन केल्यास आतां तरी ती कां घडली? याबद्दल विशिष्ट कारण सांगून तिचें म्हणजे घडलेल्या गोष्टीचें समर्थन करावें लागतें, अशा सुंदर समर्थनासच काव्यलिङ्ग म्हणतात. ['स्वतोऽनुपपद्यमानार्थोपपादकहेतोर्वचनं काव्यलिङ्गम्' (चंद्रिका)] तें समर्थन करण्याकरितां दुसऱ्या एक अथवा अनेक वाक्यांची रचना केली असेल तर त्यास वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्ग, व तसें न करतां त्याच वाक्यांतील एखाद्या पदानें तें समर्थन केल्यास त्यास पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग असें नांव आहे.

'जितोऽसि मन्द कन्दर्प! मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः' असें वाक्यार्थहेतुक काव्यलिंगाचें उदाहरण कुवलयानंदांत दिलें आहे. या श्लोकार्धांतील पूर्वार्ध म्ह०—'जितोऽसि मन्द कन्दर्प' हें एक वाक्य असून 'मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः' हें दुसरें वाक्य आहे. नुसतें पहिलें वाक्य

तेवढें ठेवलें तर ' मोठ मोठया ऋषिमुनींनाहि मदनाचा पराजय करणें कठीण असून तो याला कसा करतां आला ?' अशी जिज्ञासा उत्पन्न होते. अर्थात् पहिल्या वाक्याला समर्थनाची अपेक्षा आहे. तें समर्थन, ' तृतीय नेत्रानें मदनाला जाळणारे भगवान् शङ्कर माझ्या हृदयांत अखंड वास करीत असल्यानें ' असें विशिष्ट कारण सांगून दुसऱ्या वाक्यानें केलें आहे म्हणून या ठिकाणीं वाक्यार्थहेतुक काव्यलिंग आहे.

याच श्लोकार्धाचें उत्तरार्ध ' त्रिलोचनहृदा मया ' असें केलें तर दोन वाक्यें न राहता ' ' जितोऽसि मन्द कर्दप ! त्रिलोचनहृदा मया ' असें एकच वाक्य तयार होते. शङ्का समर्थन वगैरे वरच्यासारखेंच. पण तें समर्थन दुसऱ्या वाक्यानें न होतां 'त्रिलोचनहृदा' या एका (सामासिक) पदानेंच होत आहे म्हणून हें पदार्थहेतुक काव्यलिंग होय. प्रकृत श्रीदत्त-चम्पूच्या २१-२२ या दोन श्लोकांत ' स्तेनमेनं कालो हन्ति ' ' भृत्यांहस्तुर्यभागभाक् ' वगैरे कारणें देऊन कार्तवीर्यार्जुनानें साम्राज्य-त्यागाचें समर्थन सुंदर रीतीनें केलें असल्यानें या दोन्ही श्लोकांत काव्य-लिंग अलंकार आहे.

'हनूमानब्धिमतरद्दुष्करं किं महात्मनाम् ! ' या वाक्यांतहि उत्तरार्धानें पूर्वार्धाचें समर्थन केल आहे. पण या स्थळीं काव्यलिंग नसून अर्थान्तर-न्यास हा अलंकार आहे. कारण, ' समर्थ्य आणि समर्थक यांच्यामध्यें कार्यकारणभाव इत्यादि कोणताहि संबंध असला तरी काव्यलिंग मानायला हरकत नाहीं. पण तो संबंध सामान्यविशेपभावरूपी जर असेल म्ह० सामान्यानें विशेपाचें किंवा विशेपाने सामान्याचें समर्थन केलें असेल तर तेथें काव्यलिंग न होतां अर्थान्तरन्यास निष्पन्न होतो' असा आलंकारिकांचा सिद्धांत आहे.

[' समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषसम्बन्धेऽर्थान्तरन्यासः, तदि-तरसम्बन्धे काव्यलिङ्गम् ' इत्येव व्यवस्थाऽवधारणीया (कुवलयानन्द)]

म्हणूनच अर्थान्तरन्यासालंकाराच्या लक्षणामध्यें 'उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः' असा सामान्यविशेषभावसंबंधाचा स्पष्ट निर्देश केला आहे. वरील 'हनूमान—' या उदाहरणांत सामान्यानें विशेषाचें समर्थन केलें.असल्यामुळें अर्थान्तरन्यासच आहे. एवंच त्याच कुवलयानंदांत काव्यलिंगाचें लक्षण, 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्' असें सामान्यतः जरी सांगितलें असलें तरी त्याचा निष्कर्ष 'सामान्यविशेषभावातिरिक्तसम्बन्धेन चमत्कारि समर्थनम्' असा करून घ्यावा लागतो.

'काव्ये लिङ्गम्' अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. काव्यांतला चमत्कारक रीतीनें सांगितला जाणारा हेतु म्ह० समर्थक असा याचा अर्थ आहे. काव्यप्रकाशकारांनी या अलंकाराचा निर्देश, काव्यहेतु; हेतु या नांवांनींहि केलेला आढळतो. कुवलयानंदकारांनीं 'हेतु' या नांवाचा स्वतंत्र अलंकार सांगितला आहे. (पहा—त्रिशतीकाव्य सर्ग १ श्लोक ८९).

१-२१, १-२२, १-९१, १-९२, १-११९.

---

६ विरोधाभासः

आपाततः विरुद्ध पण पर्यवसानी म्ह० विचाराअंती अविरुद्ध असें कोणतेहि (जाति, गुण, क्रिया इ.) दोन (किंवा अधिक) धर्म एका वस्तूच्या ठिकाणीं सांगितलें तर तो विरोधाभास अलंकार होतो. परंतु तो विरोध प्रसिद्ध कार्यकारणभावभङ्गमूलक असतां कामा नये. [एकाधिकरण्येन प्रतीयमानयोः कार्यकारणत्वेनागृह्यमाणयोर्धर्मयोराभासमानापर्यवसन्नविरोधत्वं (विरोधाभासालङ्कारस्य) लक्षणं द्रष्टव्यम् (चन्द्रिका) स्वाभाविक विरोधाचा कालभेदानें, श्लेषमूलक विरोधाचा अर्थांतरपरिग्रहानें परिहार केला जात असतो. (विरोध आणि त्याचा परिहार यांचे आणखीहि कांहीं प्रकार संभवतात).

प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तृतोज्झिता।
अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचारदृक् चारदृगप्यवर्तत ॥

(नैषध १-१३) या नैषध महाकाव्याच्या श्लोकांत कवीनें पुण्यश्लोक नलराजाच्या ठिकाणीं 'मित्रजित्त्व' आणि 'अमित्रजित्त्व' हे सकृद्दर्शनीं विरुद्ध धर्म चमत्कारिक रीतीनें—श्लेषानें विरोधपरिहार करून—वर्णिले आहेत. (मित्रजित् = सूर्याला जिंकणारा, अमित्रजित् = सूर्याला न जिंकणारा आणि अ-मित्रजित् शत्रूंना जिंकणारा). आपल्या प्रकृत दत्त चम्पूच्या (स्तबक १ गद्य ३०) गद्यांत 'अर्जुनमशोकं चकार' असा जो भाग आहे, त्यांतहि असा श्लेषमूलक विरोधाभासच आहे. कारण अर्जुन आणि अशोक हे दोन विजातीय वृक्षविशेष असून यांतील अर्जुनाला अशोक करणें कोणालाहि शक्य नसल्यानें विरोध भासतो, व अर्जुन म्ह० प्रकृत कार्तवीर्यार्जुन आणि त्याला अशोक म्ह० शोकरहित (दुःखरहित) करणें ' असा दुसरा अर्थ लक्षांत आला कीं लगेंच त्या विरोधाचा परिहारहि होतो.

हा विरोध जर प्रसिद्ध कार्यकारणभावभंगमूलक असेल म्हणजे कारणाशिवाय कार्योत्पत्ति झाल्याचें वर्णन असेल, तर त्या ठिकाणीं विरोधाभास अलंकार न होतां '**विभावना**' हा अलंकार निष्पन्न होतो. यांतहि आपाततः विरोध आणि विशिष्ट रीतीनें त्याचा परिहार असतोच. 'विभावना विनाऽपि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत्। अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्चरणद्वयम् ॥' असें या अलंकाराचें सोदाहरण लक्षण कुवलयानंदांत दिलें आहे.

विरोधाचा परिहार होत नसेल अर्थात् खरोखरच जर विरोध असेल तर तो अलंकार नसून मोठा दोष होय.

'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' (कुवलयानंद) असें याचें लक्षण आहे. 'आ ईषद्‌ (आपाततः) भासत इत्याभासः। आभासश्चासौ विरोधश्च विरोधाभासः। ('वाऽऽहिताग्न्यादिषु' २।२।३७ इति आभास-शब्दस्य परनिपातः)' अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. १-३०, १-१०६

७ रूपकम्

उपमान आणि उपमेय, परस्पर विरुद्ध अशा आपापल्या विभिन्न स्वरूपांनी ज्ञात होत असलीं तरी अत्यंत साम्य दाखविण्याकरितां त्यांच्यांत काल्पनिक अभेदाचा म्ह. ऐक्याचा आरोप करणें यास रूपक म्हणतात. [परस्परविरुद्धधर्मवत्त्वेनोपस्थिततया प्रकाशिताभिन्नस्वरूपयो-रप्युपमानोपमेययोरतिसाम्यप्रदर्शनाय काल्पनिकोऽभेदारोपो रूपकंनामा अलङ्कारः (का. प्र. टी.)].

'(श्रीदत्तस्य) मुखं चन्द्रः' या उदाहरणांत मुखरूपी उपमेय मुखत्वानें आणि चंद्ररूपी उपमान चंद्रत्वानेंच आपणांस ज्ञात होत आहे. अर्थात् मुखत्व आणि चंद्रत्व हे दोन्ही पदार्थ परस्पर विरुद्ध आहेत म्हणजे एक ठिकाणीं राहणें शक्य नाहीं याची स्पष्ट कल्पना (ज्ञान) आपल्याला आहे. असें असलें तरी, ह्या दोन पदार्थांत फार फार साम्य आहे. हे दोन्ही पदार्थ अगदीं अगदीं एकमेकांसारखे आहेत – हें कळविण्याकरितां आपण यांच्यांत अभेदाचा ('मुखमेव चन्द्रः' असा) आरोप करतों म्हणून या ठिकाणीं रूपकालंकार आहे. अशा आरोपज्ञानाला शास्त्रीय भाषेंत 'आहार्यज्ञान'[१] म्हणतात.

---

(१) 'बाधकालीनेच्छाजन्यं ज्ञानमाहार्यम्' असें आहार्य ज्ञानाचें लक्षण आहे. 'प्रतिबंधक असें एक ज्ञान असलें तरी त्याला न जुमानतां इच्छेच्या जोरावर उत्पन्न होणारें दुसरें (तद्विरुद्ध) ज्ञान' असें या लक्षणवाक्याचें तात्पर्य आहे. उ. 'मुखं चन्द्रो न' असें वास्तविक ज्ञान आपल्याला असतें. हें ज्ञान 'मुखं चन्द्रः' या दुसऱ्या ज्ञानाला सामान्यतः प्रतिबंध करतें, म्ह. या दुसऱ्या ज्ञानाची उत्पत्ति होऊं देत नाहीं. पण याच वेळीं 'मुखे चन्द्रत्वज्ञानं (मुखं चन्द्रः इति ज्ञानं) मे जायताम्' अशी इच्छा जर उत्पन्न झाली तर (त्या इच्छेपुढें पहिलें प्रतिबन्धक ज्ञान फिकें पडतें अर्थात् त्याची प्रतिबंधकत्वशक्ति कुंठित होतें आणि लगेच)

या रूपकालंकाराचे सांग आणि निरंग असे दोन मुख्य प्रभेद आहेत. अंगी म्ह० मुख्य रूपकाच्या परिपोषाकरितां तदङ्गभूत एक किंवा अधिक रूपकें असल्यास त्याला म्ह० अंगरूपकविशिष्टमुख्य रूपकाला सांगरूपक म्हणतात. (असें परिपोषक दुसरें रूपक नसून) मुख्य रूपक एकच असेल तर त्याला निरंग अथवा शुद्ध रूपक असें नांव आहे. वर दिलेल्या 'मुखं चन्द्रः' या उदाहरणांत निरंगरूपक असल्याचें स्पष्टच आहे. '(भक्त) हृदयकुमुदविकासकः (श्रीदत्त) मुखचन्द्रः (शोभते)' या सविशेषण वाक्यांत 'मुखचन्द्रः' हें मुख्य रूपक, 'हृदयकुमुदम्' या परिपोषक अर्थात् अंगभूतरूपकानें युक्त असल्यानें सांगरूपक होय. 'हृदयकुमुदम्' हें रूपक नसलें तर 'मुखचन्द्रः' या रूपकाचें कांहीं अडतें असें नाहीं, पण तसें असलें तर याचा परिपोष होतो. म्ह० हें मुख्य रूपक जास्त खुलून दिसतं ही गोष्ट लक्षांत ठेवावी.

अशा दोन रूपकांमध्यें जर निमित्तनैमित्तिकभाव असेल अर्थात् अंगरूपकाशिवाय अंगिरूपकाची (मुख्य रूपकाची) सिद्धि होत नसेल तर त्या विशिष्टरूपकाला 'परम्परितरूपक' असें नांव आहे. आपल्या श्रीदत्तचम्पूच्या (१-७८) 'योगोऽयं दुःखसंयोगवियोगो भोगस-

---

या इच्छेमुळें 'मुखं चन्द्रः' असें आरोपात्मक ज्ञान उत्पन्न होतें. तेव्हां हें ज्ञान 'बाधकालीनेच्छाजन्य' झालें कीं नाहीं? अशा ज्ञानालाच 'आहार्य' असें नांव आहे.

शालग्रामशिला, नर्मदाबाणलिंग इत्यादि वस्तूंचें 'देव' म्हणून पूजन, श्राद्धांमध्यें 'पितृ' स्वरूपानें ब्राह्मणांची पूजा, किंवा 'देशभक्त' 'हुतात्मा' म्हणून एखाद्या व्यक्तीच्या चित्राला (फोटोला) हार घालणें वगैरे जें आपण करतों याचें मूळ कारण, आपल्याला न कळत आपल्या ठिकाणीं उत्पन्न होणारें असलें आहार्यज्ञानच होय. याचें शास्त्रीय विश्लेषणात्मक स्वरूप लक्षांत आलें कीं, एक प्रकारची गंमत वाटते नाहीं?

ज्ञहृत्। हृद्दर्पसर्पसर्पघ्नः सुकृताढ्यः कृतान्तकृत्।।' या श्लोकांत (समाधि) योगाच्या ठिकाणीं सर्पघ्नाचा म्ह० गरुडाचा अभेदारोप केला आहे. या रूपकाला, अंगरूपक (म्ह० दर्पाच्या (अहंकाराच्या) ठायीं केलेला सर्पाचा अभेदारोप) निमित्त झालें आहे. (अर्थात् हें अंगरूपक नसतें तर 'योगः गरुडः' या मुख्य रूपकाची सिद्धि झाली नसती–तें मुख्य-रूपक असंबद्ध झालें असतें–) म्हणून हें परंपरितरूपक होय.

एका उपमेयाच्या ठिकाणीं अनेक उपमानांचा अभेदारोप केल्यास मालोपमेप्रमाणें मालारूपक तयार होतें. याशिवाय सांगरूपकाचे 'समस्त-वस्तुविषय; एकदेशविवर्ति,' असे दोन, परंपरिताचे 'श्लिष्ट, अश्लिष्ट' इ. चार असे, या रूपकाचे अनेक प्रभेद काव्यप्रकाशकारांनीं सांगितले आहेत.

'तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः' (का. प्र.) असें या अलंकाराचें सामान्य लक्षण असून . 'रूपयति = एकतां नयतीति रूपकम्' अशी रूपक शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. १–७८, १–८७, १–९४, १–११२, १–१२९, १–१३४, २–२९, २–३६, २–४१, २–५४, २–६५, २–६९, २–७४, ३–२८, ३–७६, ३८२.

---

(१) मुख आणि चंद्र यांचें आल्हादकत्वादि साम्य लोकप्रसिद्ध असून त्याच साम्याचें दार्ढ्य म्ह. आधिक्य दाखविण्याकरितां आपण त्यांमध्यें अभेदारोप करूं शकतों. पण योग आणि गरुड यांमध्यें असें कोणतेंच सादृश्य प्रसिद्ध नसल्यानें त्यांत एकदम अभेदारोप होऊं शकत नाहीं. तर अगोदर त्यांचें साम्य दाखवावें लागतें. हें साम्य दाखविण्याचें काम अंगरूपक करतें. अर्थात् त्यामुळें 'गरुड जसा सर्पांचा नाश करतो तसा हा समाधि योग अहंकाराचा नाश करतो' असें ज्ञान होतें. आणि मग या साम्याच्या आधिक्याकरितां 'योगः सर्पघ्नः' असा अभेदारोप होऊं शकतो. एवंच सांग आणि परंपरित या दोन्ही रूपकांमध्यें अंगरूपक असतेंच. पण उपमानोपमेयांचें सादृश्य प्रसिद्ध असेल तर 'सांग' आणि अप्रसिद्ध असेल तर 'परंपरित' रूपक होतें हें यांतील मर्म आहे.

८ अतिशयोक्तिः

१ केवळ उपमानवाचक शब्दानेंच उपमेयाचें वर्णन, २ (तीच असली तरी) ती वस्तु दुसरीच आहे असें वर्णन, ३ नसलेला संबंध असल्याचें वर्णन, ४ असलेला संबंध नसल्याचें वर्णन, ५ कार्य आणि कारण एकदम उत्पन्न झाल्याचें वर्णन, ६ केवळ कारणाच्या ज्ञानानेंच कार्योत्पत्ति झाल्याचें वर्णन, आणि ७ आधीं कार्याची, मग कारणाची उत्पत्ति झाल्याचें वर्णन या सातांपैकीं कोणता तरी एक प्रकार असला कीं अतिशयोक्ति हा अलंकार असतो. अर्थात् या अलंकाराचे (अप्पय्यदीक्षितांच्या मताप्रमाणें) सात प्रभेद आहेत. प्रत्येक प्रकारांत 'चमत्कृतिजनकत्व' असलेंच पाहिजे ही गोष्ट सांगावयास नको. या सातांहि प्रकारांचीं नांवें निरनिराळीं आहेत. ती जाणण्याकरितां कुवलयानंदांच्या अतिशयोक्तिप्रकरणांतील सात कारिकाच आपण पाहूं या. म्हणजे नांवाबरोबर उदाहरणांचेंहि ज्ञान होईल–'रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः। पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरान्ति

---

(१) (उपमेयवाचक शब्दानें उपमेयाचा निर्देश न करतां) उपमानवाचक शब्दानेंच उपमेयाचा निर्देश करून उपमेय हें उपमानच आहे असें भासविणें याला 'निगीर्याध्यवसान' म्हणतात. रूपकाप्रमाणें यांतहि हें ज्ञान आहार्य निश्चयात्मकच असतें. पण रूपकामध्यें उपमेयाचा स्वशब्दानें उल्लेख असतो, तो यांत नसतो. हा या दोन अलंकारांतील मुख्य फरक आहे. 'पश्य–' या उदाहरणांत 'नेत्र-कटाक्ष' हे उपमेयवाचक शब्द अजीबात टाळून 'नीलोत्पल, शर' या उपमानवाचक शब्दांनींच त्या उपमेयांचें ज्ञान, (उपमान रूपानें) कवि आपणांस करून देत आहे. म्हणून या ठिकाणीं 'रूपकातिशयोक्ति' हा अलंकार आहे. [विषयस्य स्वशब्देनोल्लेखनं विना विषयिवाचकेनैव शब्देन ग्रहणं विषयनिगरणं, तत्पूर्वकं विषयस्य विषयिरूपतयाऽध्यवसानमाहार्यनिश्चयः' तस्मिन्सति रूपकातिशयोक्तिः। यथा–नीलोत्पलशरशब्दाभ्यां लोचनयोः कटाक्षाणां च ग्रहणपूर्वकं तद्रूपताध्यवसानम् (कुवलयानंद)]

शिताः शराः ॥ भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्ववर्णनम् । अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्धैर्यं महीपतेः ॥ सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम् । सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम् ॥ योगेऽप्ययोगोऽसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्यते । त्वयि दातरि राजेन्द्र । स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे ॥ अक्रमातिशयोक्तिः स्यात्सहत्वे हेतुकार्ययोः । आलिङ्गन्ति समं देव । ज्यां शराश्च परांश्च ते ॥ चपलातिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतु प्रसक्तिजे । यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयोऽभवदूर्मिका ॥ अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमे । अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा ॥'

श्रीदत्तचम्पूच्या 'सदयं हृदयं यस्य तेन प्रस्थापितोऽपि सः । वाचा मोचातिरसया स्थितश्चित्र इवाग्रतः ॥' (स्तबक १ श्लोक ९२) या श्लोकांतील 'वाचा मोचातिरसया' या भागांत (वाणीमध्यें केळीपेक्षां जास्त गोडीचा संबंध वस्तुतः नसून तो आहे असें वर्णन केलें असल्यानें) यांतील तिसरा प्रकार म्ह० सम्बन्धातिशयोक्ति हा अलंकार आहे.

'अतिशयेन=सम्भवातिरेकेण योग्यताऽतिक्रमेण वा उक्तिः अतिशयोक्तिः अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. याच अभिप्रायानें काव्यादर्शकारांनीं

या अतिशयोक्ति अलंकाराची महती, याचें सामान्य लक्षण इत्यादिकांविषयीं चन्द्रिकाकारांनीं फार सुंदर विवेचन केलें असून त्यांतील कांहीं भाग खालीं उद्धृत करीत आहे—

'रूपकाभिन्नत्वे सति चमत्कृतिजनकाहार्यारोपनिश्चयविषयत्वमेवातिशयोक्तिसामान्यलक्षणम् । रूपकवारणाय सत्यन्तम्, भ्रान्तिवारणायाहार्येति, उत्प्रेक्षानिरासाय निश्चयेति । रूपकातिशयोक्तावभेदस्य, द्वितीयप्रभेदेऽन्यत्वस्य, तृतीये सम्बन्धस्य, चतुर्थेऽसम्बन्धस्य, पञ्चमे सहत्वस्य, षष्ठे हेतुप्रसक्तिजन्यत्वस्य, सप्तमे पूर्वापरत्वयोश्च तथाविधाहार्यारोपविषयत्वसत्त्वात्सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । न च एवंविधारोपस्य रूपकस्वभावोक्ति-

असें म्हटलें आहें--' विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी । असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा यथा ॥ '

१-९२, १-१०७, १-१०८, १-१२६, १-१४८, १-१५१, २-१६ २-८९, ३-२८, ३-६०, ३-८९, ३-९८

भिन्नेषु प्रायशः सर्वालङ्कारेषु सत्त्वादतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । अलंङ्कारान्तराणां चमत्कारे प्रधानतया तदङ्गत्वेनावस्थितताया अतिशयोक्तेरप्राधान्येन व्यपदेशानर्हत्वात् । 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायादलङ्काराणामेव प्रधानत्वेन व्यपदेशार्हत्वात् । ' अत एव काव्यप्रकाशकृता विशेषालङ्कारप्रसङ्गेऽभिहितम्--' सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते । तां विना प्रायेणालङ्कारत्वाभावात् । अत एवोक्तम्--' सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते । यत्नोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥ '' इति । दण्डिनाऽप्युक्तम्--' अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् । वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ' इति ।

---

९ विभावना

' विरोधाभासः ' पाहा

१-९४

---

१० उत्प्रेक्षा

उपमेय हें जणूं उपमानच आहे. अशा संभावनेला[1] (कल्पनेला) उत्प्रेक्षा म्हणतात. [उपमेयस्य उपमानत्वेन सम्भावना उत्प्रेक्षा इति निष्कर्षः (का. प्र. टी.)] '(श्रीदत्तस्य) मुखं चन्द्रं मन्ये' या वाक्यांत 'मुख' या उपमेयाची 'चन्द्र' या उपमानाच्या रूपानें संभावना केली आहे म्हणून उत्प्रेक्षालंकार आहे.

कारणरूपानें सम्भावना, फलरूपानें सम्भावना, (एतद्भिन्न) सामान्य सम्भावना असें या अलंकाराचे तीन मुख्य प्रकार असून क्रमानें, हेतूत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा, वस्तूत्प्रेक्षा अशी त्यांचीं नांवें आहेत. वर दाखविलेली 'मुखं

(१) संभावना म्हणजें संशय आणि निश्चय यांच्या मधल्या अवस्थेंतलें ज्ञान. तीनीसांजेच्या वेळीं दुरून एखादें (झाडाचें) खोड दृष्टीस पडलें तर 'हें माणूस असेल कीं खोड' (अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा) असा आपणांस प्रथम संशय येतो. थोडा वेळ तसाच पहात राहिलों, त्या वस्तूंत कांहीं हालचाल आढळलीं नाहीं म्हणजे 'हें बहुतेक खोडच असावें' (मन्ये स्थाणुरेवायम्) असें दुसरें ज्ञान उत्पन्न होतें. नंतर पुढें जावून स्पष्ट पाहिलें कीं 'हें खोडच आहे' (स्थाणुरेवायम्) असा निश्चय होतो. यांपैकीं पहिल्या ज्ञानामध्यें म्ह. संशयामध्यें (स्थाणु व पुरुष हे) दोन्ही पक्ष समान असतात. शेवटच्या निश्चयांत ('पुरुष' हा) दुसरा पक्ष नाहींसाच होतो. मधल्या ज्ञानांत दोन्ही पक्ष असले तरी त्यांतील एक ('पुरुष' हा) पक्ष दुर्बल असून दुसरा ('स्थाणु' हा) पक्ष प्रबळ असतो. अशा मधल्या ज्ञानालाच 'सम्भावना' म्हणतात. हें ज्ञानहि संशय जातींचेंच मानलें जातें. याला 'उत्कटैककोटिकज्ञान' म्ह. 'एका पक्षाविषयीं निश्चयप्राय झालेलें ज्ञान' असें नांव आहे. उपमानोपमेयाविषयीं शुद्ध म्ह. दोन्ही पक्ष समान असलेला (सुंदर असा) संशय वर्णिला असेल तर 'ससन्देह' हा अलंकार होतो. तोच निश्चय=म्ह. आहार्य अभेदारोपनिश्चय असेल तर 'रूपक' अलंकार असतो. आणि तेंच ज्ञान, वर दाखविल्याप्रमाणें मधलें म्ह. आहार्य संभावनात्मक असलें कीं हा आपला उत्प्रेक्षालंकार तयार होतो.

चन्द्रं मन्ये' ही वस्तूत्प्रेक्षा होय. कारण त्या वाक्यामध्यें कोणत्याहि कार्य-कारणभावाची उत्प्रेक्षा न करितां केवळ मुखाच्या ठायीं चन्द्रतादात्म्य उत्प्रेक्षिलें आहे, श्रीदत्तचम्पूच्या 'पद्मिभिः सप्तधोत्सृष्टैर्दानोदैश्च सुगन्धिभिः। मुनेः पृथ्वी गन्धवतीत्युक्तिः सार्था कृता स्फुटम्॥' (१-१०७) या श्लोकांत 'गन्धवती पृथिवी' या न्यायशास्त्रवाक्याचें सार्थकीकरण, गज-मदोदकत्यागाचें (वस्तुतः फळ नसून) फळ म्हणून वर्णिलें असल्यानें फलोत्प्रेक्षा आहे. याच चम्पूग्रंथाच्या 'वडवातनयः खण्डपिण्डाशितीर्ष्ये-याऽऽगताः। वडवातनयाः खण्डपिण्डाः सन्तो मृतं गताः॥' (१-११०) या पद्यांत अश्वांच्या आगमनाला, विशिष्ट ईर्ष्या (वस्तुतः कारण नसून) कारण म्हणून वर्णन (संभावन) केल्यामुळें हेतूत्प्रेक्षा आहे. यांशिवाय 'उक्तविषया, अनुक्तविषया, सिद्धविषया, असिद्धविषया' इत्यादि अनेक अवांतर प्रकार या उत्प्रेक्षालंकाराचे सांगितले आहेत. साहित्यदर्पणांत यांची एकंदर संख्या १७६ दाखविली आहे.

हा अलंकार व्यक्त करण्याकरितां 'ध्रुवम्, प्रायः, नूनम्, मन्ये, शङ्के, अवैमि, ऊहे, जाने, उत्प्रेक्षे' इत्यादिकांपैकीं एखादा शब्द वापरीत असतात. उपमान अप्रसिद्ध असलें तर 'इव' शब्दहि उत्प्रेक्षाच दाख-वितो. (उपमा प्रसिद्ध असेल तर 'इव' शब्द उपमेचा बोधक होतो) अशा एखाद्या शब्दानें व्यक्त होणाऱ्या उत्प्रेक्षेला 'वाच्योत्प्रेक्षा' आणि अशा शब्दांशिवाय भासणाऱ्या उत्प्रेक्षेला गम्योत्प्रेक्षा म्हणतात. वर दाखविलेल्या तीन उदाहरणांमध्यें पहिल्या दोन उदाहरणांत वाच्योत्प्रेक्षा असून तिसऱ्यांत गम्योत्प्रेक्षा आहे.

---

(१) यदाऽयमुपमानांशो लोकतः सिद्धिमृच्छति
तदोपमैव येनेवशब्दः साधर्म्यवाचकः॥
यदा पुनरयं लोकादसिद्धः कविकल्पितः
तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्दः सम्भावनापरः॥ (का. प्र. टी.)

'सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्' (काव्यप्रकाश) हें या अलंकाराचें सामान्य लक्षण असून 'उत्कटा प्रकृष्टस्य उपमानस्य ईक्षा उत्प्रेक्षा' अशी उत्प्रेक्षाशब्दाची व्युत्पत्ति आहे.

१-१०७, १-११०, १-१३६, २-४४, २-७१, ३-१२, ३-२७, ३-६०

---

११ मुद्रा

प्रकृत अर्थांत अन्वित असणाऱ्या पदांनींच, त्या श्लोकांतलें वृत्त, त्या काव्याची रीति[1] अथवा पुढील कथाभाग इत्यादिकांचें मार्मिक रीतीनें सूचन केल्यास त्यास 'मुद्रा' (अलंकार) म्हणतात.

'विद्युद्भास्वत्स्वं परितोऽस्त्रं विधुनानं मेघध्वानं मेघरुचोऽलं हृतमानम्।
दृष्ट्वा मेघो भुव्यवतीर्णः किमिहास्ते मत्वापीत्थं मत्तमयूरा ननृतुस्ते ॥'

(१-१२८) या श्रीदत्तचम्पूच्या श्लोकांत प्रकृतार्थान्वित 'मत्तमयूर' शब्दानें या श्लोकाच्या 'मत्तमयूर' वृत्ताचेंहि सूचन केल्यानें मुद्रालंकार आहे.

असाच—'धन्यासि वैदर्भि! गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥'

(३-११६) या नैषध महाकाव्याच्या श्लोकांत दमयंतीच्या उद्देशानें वापरलेल्या 'वैदर्भि!' पदानें त्या काव्यांतील वैदर्भी[2]नामक रीतीचाहि अप्रत्यक्ष निर्देश केल्यानें तेथेंहि हा अलंकार निष्पन्न होतो.

---

(१) 'पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत्। उपकर्त्री रसादीनाम्।
(साहित्यदर्पण)

(२) माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ (साहित्यदर्पण)

संस्कृत भाषेंतल्या बहुतेक सर्व नाटकांत नांदीश्लोकानें पुढील कथाभाग सुचविला जात असतो. (शाकुंतल अनर्घराघव इत्यादि नाटकांतील नांदीश्लोकांची टीका पाहा.) त्या स्थळींहि हा अलंकार असतोच.

'सच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः' (कुवलयानंद) असें या अलंकाराचें लक्षण सांगितलें असून 'अर्थान्तरसूचनेन मुदं सन्तोषं राति ददातीति मुद्रा, मुद्रा (शिक्का–मोहोर) सदृशत्वाद्वा मुद्रा' अशी मुद्रा शब्दाची व्युत्पत्ति होऊं शकते.

१–१२८, १–१५०, ३–४४, ३–४५, ३–४६, ३–४७, ३–४८, ३–४९, ३–१००

---

१२ अपन्हुतिः

उपमानोपमेयांचा अभेद वर्णन करण्याकारितां उपमेयाचा किंवा उपमानाचा निषेध केल्यास म्ह० 'हें उपमेय नसून उपमान आहे. (अथवा) उपमान नसन उपमेय आहे' असें वर्णिल्यास 'अपन्हुति' हा अलंकार होतो. हा निषेध बहुतेक अभेदारोपाला उपपादक (अङ्ग) व क्वचित्स्थळीं उपपाद्य (अङ्गी) हि असतो. 'न नो' इत्यादि शब्दांनीं तो (निषेध) सांगितला, अथवा 'कपट, मिष' इत्यादि शब्दांनीं सुचविला, किंवा मूर्ख लोक असें म्हणतात' इत्यादि रीतीनें व्यक्त केला तरी हरकत नाहीं. [अभेदप्रदिपत्तिनिरूपिताङ्गाङ्गित्वान्यतरवान्निषेधोऽपन्हुतिरिति अपन्हुतिसामान्यलक्षणम् । निषेधश्च नञादिसत्त्वे वाच्यः, क्वचित्तु तदभावात्कैतवादिपदैः पर-मतत्त्वोपन्यासादिभिश्च व्यङ्ग्यः (चंद्रिका)] रूपकामध्यें अभेदारोप असला तरी निषेध नसतो. अर्थात् रूपकास–उपमानोपमेयांच्या आहार्याभेदारोपास-वर दाखविल्याप्रमाणें निषेधाची पुस्ती जोडली कीं 'अपन्हुति' तयार.

'नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च तारा, नवफेनभङ्गाः।
नायं शशी, कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः॥
(साहित्यदर्पण) या श्लोकांत 'हें आकाशमण्डल नसून समुद्र आहे.' इ. रीतीनें उपमेयनिषेधपूर्वक उपमानाभेद वर्णिल्यानें 'अपन्हुति' आहे. या स्थळीं निषेध ('न' शब्द-) वाच्य असून अभेदारोपाला उपपादक अर्थात् अंगभूत आहे.

'अत्यानन्दयति स्वान्तं, धनं किं, न, गुरोः पदम्' या (भ्रान्तापन्हुतीच्या) उदाहरणांतहि निषेध वाच्यच आहे. पण तो उपपादक नसून स्वतःच उपपाद्य म्ह० 'अङ्गी' असा आहे.

'जातमात्रं तु तं वीक्ष्य बोधदुग्धमपाययत्। स्तन्यं तु प्राणधृतय उल्लापनमिषेण सा॥" (स्तबक २ श्लोक १९) या आपल्या चम्पूश्लोकांतहि हाच अलंकार आहे. या ठिकाणी निषेध ('नेदमुल्लापनम्, किन्तु बोधदुग्धपानम्' अशा रीतीनें) साक्षात् न सांगतां ('उल्लापनमिषेण' अशा) पर्यायानें सुचविला आहे.

'प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपन्हुतिः।' असें, काव्यप्रकाशांत या अलंकाराचें लक्षण सांगितलें असून 'अपन्हूयते निषिध्यते उपमानमुपमेयं वा अत्र इति अपन्हुतिः' अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. २-१९

---

१३ व्यतिरेकः

उपमेय हें उपमानापेक्षां उत्कृष्ट अथवा निकृष्ट असल्याचें वर्णिल्यास 'व्यतिरेक' हा अलंकार होतो. ['उपमानादुपमेयस्य...येन केन प्रकारेण उत्कर्षः, अथवा उपमानादुपमेयस्य......येन केन प्रकारेण निकर्षो व्यतिरेको नामालङ्कारः स्यात्। एतेन उपमानोपमेययोर्यत्किचिद्वैधर्म्यं व्यतिरेक इति लक्षणं फलितम्' (कुसुमप्रतिमा = साहित्यदर्पणटीका). 'किञ्चिद्धर्मप्रयुक्तसाम्यवत्तया प्रतीयमानयोः किञ्चिद्धर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यं व्यतिरेकशरीरम्।' (चन्द्रिका)]

'निष्कलङ्कं दत्तमुखं शशाङ्कादतिरिच्यते' या वाक्यांत, मुखाच्या (म्ह० उपमेयाच्या) ठिकाणीं चंद्रा (म्ह० उपमाना) पेक्षां निष्कलंकत्वरूपी आधिक्य म्ह० उत्कर्ष वर्णिला असल्यानें उपमेयाधिक्यपर्यवसायी व्यतिरेक आहे.

'स्वनाम यन्नाम मुधाभ्यधामहं महेन्द्रकार्यं महदेतदुज्झितम् ।
हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः ॥'

या नैषध महाकाव्याच्या (सर्ग ९ श्लोक १२३) श्लोकांत उपमानापेक्षां उपमेयाचा म्ह० मारुतीपेक्षां नलराजाचा अपकर्ष वर्णिला आहे. म्हणून उपमेयन्यूनत्वपर्यवसायी व्यतिरेक आहे. या दोन्ही उदाहरणांमध्यें हा अलंकार शुद्ध श्लेषासंकीर्ण असून आपल्या दत्तचम्पूच्या 'क्षमैकभद्रासनानां—' या गद्यांत मात्र हा (व्यतिरेक) श्लेषमूलक आहे.

साहित्यदर्पणकारांनीं या अलंकाराचे एकंदर अठ्ठेचाळीस (४८) भेद सांगितले असून 'आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताऽथवा । व्यतिरेकः' असें याचें सामान्य लक्षण दिलें आहे. 'व्यतिरिच्यते = उपमानादुपमेयं किञ्चिद्वैषम्येणावगम्यते येन स व्यतिरेकः' (सा. द. टी.) अशी, व्यतिरेक शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. २-३८, ३-६, ३-७, ३-८ ३-६०.

---

१४ दृष्टान्तः

उपमान, उपमेय, (असतील तितके) संबंधीं पदार्थ, आणि साधारण धर्म या सर्वांचा बिंबप्रतिबिंबभावानें निर्देश केला तर 'दृष्टान्त' हा अलंकार होतो. [प्रकृतवाक्यार्थघटकानामुपमानादीनां साधारणधर्मस्य च बिम्बप्रतिबिम्बभावे दृष्टान्तः । (रसगंगाधर) हा अलंकार तयार होण्याला दोन वाक्यें असावीं लागतात. एकांत उपमेय; संबंधी पदार्थ आणि साधारणधर्म यांचा निर्देश असतो तर दुसऱ्यांत, उपमान; संबंधी पदार्थ

आणि साधारण धर्म यांचा निर्देश असतो. या दोन्ही वाक्यांतले सगळे पदार्थ–म्हणजे उपमान आणि उपमेय, सगळे संबंधीं पदार्थ आणि दोन्ही साधारण धर्म हे- वस्तुतः परस्परभिन्न असतात. पण ते परस्पर अगदीं सदृश असल्यामुळें त्यांना अभिन्न–जणूं एकाचें प्रतिबिंबच दुसरें असें-मानून (हि) भिन्न शब्दांनीं त्यांचें ग्रहण केलें जातें. यालाच 'बिम्बप्रतिबिम्बभाव' म्हणतात. [वस्तुतो भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादानं बिम्बप्रतिबिम्बभावः (कुवलयानंद)] हे दोन्ही वाक्यार्थ सामान्यतः निराकांक्ष असले तरी उपमानवाक्यार्थानें उपमेयवाक्यार्थाचें समर्थन[1] केलें जातें. सरते शेवटीं या दोन्ही वाक्यार्थांचें पर्यवसान सादृश्यामध्यें[2] होतें.

अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।

अनधिगतपरिमलाऽपि हि हरति दृशं मालतीमाला ॥ (वासवदत्ता) हें दृष्टान्तालंकाराचें उदाहरण असून यांतल्या पदार्थांची व्यवस्था अशी आहे- सत्कविभणिति–उपमेय, मालतीमाला–उपमान, अविदितगुणत्व आणि अनधिगतपरिमलत्व–संबंधीं पदार्थ (विशेषण), मधुधारावमन आणि दृग्धरण (दृष्ट्याकर्षण) साधारणधर्म. सत्कविभणिति आणि मालतीमाला हे दोन्ही पदार्थ वस्तुतः भिन्न असून यांतल्या अतिशय सादृश्यामुळें हे (सहृदयांना) अभिन्नच भासतात. (तरी पण) यांचा निर्देशमात्र भिन्न-

---

(१) यांत समर्थ्य आणि समर्थक दोन्ही वाक्यार्थ, सामान्यरूपी अथवा विशेषरूपी असावे लागतात. अर्थात् हें समर्थन, 'सामान्यानें विशेषाचें' अथवा 'विशेषानें सामान्याचें' असें नसतें. कारण तसें असलें की, 'अर्थान्तरन्यास' हा अलंकार होतो.

(२) पण 'इव, यथा' वगैरे उपमावाचक शब्द मात्र नसावा. तो असला कीं 'दृष्टांता'ऐवजीं 'उपमा' (वाक्यार्थोपमा) अलंकारच निष्पन्न होतो.

भिन्नशब्दांनींच केला आहे. संबंधीं पदार्थ आणि साधारण धर्म यांचीहि हीच स्थिति आहे. अर्थात् या सर्वांमध्यें ' बिंबप्रतिबिंबभाव ' आहे, म्हणून या ठिकाणीं ' दृष्टान्त ' हा अलंकार आहे.

श्रीदत्तचंपूच्या ' द्वयतोऽद्वयमात्मविद्यया पुनरैक्यं न भजेत्पृथक्कृतम् । मथनेन पृथक्कृतं पुनर्नवनीतं न हि तक्र ऐक्यभाक् ।। ' (२–५६) या श्लोकांतहि, उपमानोपमेयादिकांचा बिंबप्रतिबिंबभाव; उपमानवाक्यार्थानें उपमेयवाक्यार्थाचें समर्थन; विचाराअन्ती दोन्ही वाक्यार्थांचें सादृश्यांत पर्यवसान हें सगळें असल्यानें दृष्टान्तालङ्कारच आहे. (विशेष शंका-समाधानांकरितां त्रिशती सर्ग ३, श्लोक १०४ पाहा.)

काव्यप्रकाशकारांनीं या अलंकाराचें लक्षण–' दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ' असें सांगितलें आहे. या शब्दाची व्युत्पत्ति–' दृष्टः अन्तः निश्चयः यस्मिन् सः दृष्टान्तः ' [एवं च यत्र दृष्टान्तवाक्येन दार्ष्टा-न्तिकवाक्यार्थनिश्चयस्य प्रामाण्यग्रहो भवति स दृष्टान्त...इत्यर्थः । ' अन्तोऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके ' इति वैजयन्ती । (का. प्र. टी.)] अशी आहे. (१) २–५६.

---

(१) या दृष्टांतालंकारामध्यें दोन वाक्यांत दोन विभिन्न साधारण धर्म असून त्यांमध्यें बिंबप्रतिबिंबभाव असतो ही गोष्ट आतां आपल्या ध्यानीं आलींच आहे. पण तो साधारण धर्म दोन्ही वाक्यांमध्यें वस्तुतः एकच, असून विभिन्न शब्दांनीं प्रतिपादिला गेला असेल तर (अशा प्रतिपादनाला 'वस्तुप्रतिवस्तुभाव' अशी संज्ञा आहे. ['एकस्यार्थस्य शब्दद्वयेनाभि-धानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः' का. प्र. टी.] 'प्रतिवस्तूपमा' हा अलंकार होतो. [यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोरेकः समानो धर्मः पृथङ्निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यमुपमा समानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्तेः ।

१५ अर्थान्तरन्यासः

'काव्यलिङ्गम्' पहा. २-९८, ३-१९, ३-२०, ३-९९.

(कुवलयानंद)] बाकी-दोन्ही वाक्यार्थांमध्यें समर्थ्यसमर्थकभाव, शेवटीं औपम्यामध्यें पर्यवसान हें-सगळें दृष्टान्तालंकारासारखेंच.

तवामृतस्यन्दिनि पादपङ्कजे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति ।

स्थितेऽरविन्दे मकरन्दनिर्भरे मधुव्रतो नेक्षुरसं समीक्षते ॥ (कुवलयानंद)

या भक्तोक्तींत दोन्ही वाक्यांमध्यें, 'कथमिच्छति? न समीक्षते' या विभिन्न शब्दांनीं 'अनिच्छा'रूपी एकच साधारण धर्म सांगितला असल्यानें 'प्रतिवस्तूपमा' हा अलंकार आहे. अप्पय्यदीक्षितांनीं या अलंकाराचें लक्षण-'वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता' असें दिलें आहे. व्युत्पत्ति वर दाखविलीच आहे.

—xxx—

वृत्तें

अक्षरें किंवा मात्रा यांच्या नियत परिमाणाला 'छंद' अथवा 'वृत्त' अशी संज्ञा आहे. अर्थात् 'अक्षरवृत्त, मात्रावृत्त' असें वृत्तांमध्यें दोन प्रकार आहेत.

अक्षरवृत्त

ज्यांत अक्षरांची संख्या ठराविक असते तें अक्षरवृत्त, प्रत्येक वृत्तांत (म्ह० वृत्तघटित श्लोकांत) चार पाद म्ह० भाग असतात. ते सगळे एकसारखे असल्यास तें 'समवृत्त' होय. पहिला आणि तिसरा हे दोन पाद एका तऱ्हेचे व दुसरा आणि चौथा हे एका तऱ्हेचे असल्यास तें वृत्त 'अर्धसम' आणि ज्याचे सर्व पाद एकमेकांपासून भिन्न तें 'विषम'. पहिला व तिसरा या पादांना 'विषम, अयुग्म, ओज' अशा, व दुसरा आणि चौथा या पादांना 'सम, युग्म, अनोज' अशा संज्ञा आहेत. प्रचारांत असलेल्या वृत्तांमध्यें अर्धसम आणि विषम यांपेक्षां समवृत्तांची संख्या फार मोठी आहे. या समवृत्तांच्या[3] एकेका पादांत एकापासून

---

(१) यदक्षरपरिमाणं तच्छन्दः ।

(२) अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः । तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते ।। प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् । द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्धसममुच्यते ।। यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम् । तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ।।

(३) आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्धितैः । पृथक्छंदो भवेत्पादैर्यावत् षड्विंशतिं गतम् ।। उक्ताऽत्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।। त्रिष्टुप् च जगती चैव तथाऽतिजगती मता । शक्करी साऽतिपूर्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी ततः स्मृते ।। धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः। विकृतिः सङ्कृतिश्चैव तथाऽतिकृतिरुत्कृतिः।।

(क्रमानें एकेक अक्षर वाढत) सव्वीसापर्यंत अक्षरें असलीं म्हणजे तयार होणाऱ्या सव्वीस प्रकारांना 'जाति' अशी संज्ञा आहे. या सव्वीस जातीची नांवें क्रमानें अशीं आहेत—१ उक्ता, २ अत्युक्ता, ३ मध्या, ४ प्रतिष्ठा, ५ सुप्रतिष्ठा, ६ गायत्री, ७ उष्णिक्, ८ अनुष्टुप्, ९ बृहती, १० पङ्क्ति, ११ त्रिष्टुप्, १२ जगती, १३ अतिजगती, १४ शक्करी, १५ अतिशक्करी, १६ अष्टि, १७ अत्यष्टि, १८ धृति, १९ अतिधृति २० कृति, २१ प्रकृति, २२ आकृति, २३ विकृति, २४ सङ्कृति, २५ अतिकृति, २६ उत्कृति. यांतल्या प्रत्येक जातींत अवांतर अनेक प्रकार होतात. उदाहरणांत प्रत्येक पादांत एकेक याप्रमाणें चार अक्षरें असलीं कीं 'उक्ता' तयार होते हें आपण वर पाहिलेंच आहे. हीं चारी अक्षरें 'लघु' ठेविलीं तर पहिला आणि 'गुरु' ठेविलीं तर दुसरा असे यांत दोन प्रकार होतात. याच रीतीनें अत्युक्तेचे चार, मध्येचे आठ, प्रतिष्ठेचे सोळा, असे दुपटीनें वाढत वाढत शेवटच्या म्ह० उत्कृति जातीचे '६७१०८८६४' इतके अवांतर प्रकार बनतात. या व अशा रीतीनें अर्धसम आणि विषम वृत्तांत संभवणाऱ्या अनंत प्रकारांपैकीं प्रचारांत असलेल्या कांहीं विवक्षित प्रकारांना 'श्री, स्त्री, नारी तनुमध्या, मदलेखा, वसंततिलका, शिखरिणी, स्त्रग्धरा, हरिणप्लुता, पुष्पिताग्रा, कलिका, लवली, अमृतधारा इ० नांवें देऊन छंदःशास्त्रकारांनीं त्यांचें लक्षण वगैरे सांगितलें आहे. यांमध्यें कोणकोणतीं अक्षरें लघु किंवा गुरु असावीं हें सुलभतेनें सांगण्याकरितां आठ 'गण' कल्पिले आहेत. प्रत्येक गणांत तीन पूर्ण अक्षरें (स्वर अथवा स्वरसहित व्यंजनें) असतात. हीं तीन्ही अक्षरें गुरु, किंवा तीन्ही लघु, अथवा कांहीं गुरु व कांहीं लघु असूं शकतात. असे प्रकार आठ होतात. हेच आठ 'गण' होत. लघु अक्षराबद्दल '।' व गुरु अक्षराबद्दल 'ऽ' अशीं चिन्हें वापरतात. हींच चिन्हें वापरून या आठ गणांचीं स्वरूपें व नांवें खालीं दिलीं आहेत. पहिल्या चार गणांच्या व्युत्क्रमानें दुसरें चार गण तयार होतात—

मगण[1]=SSS	नगण= ।।।
यगण= ।SS	भगण=S ।।
रगण=S । S	जगण । S ।
सगण=।।S	तगण SS।

अ इ उ इत्यादि ऱ्हस्व अक्षरांना 'लघु' ही संज्ञा आहे. आ ई ऊ इत्यादि दीर्घ (वा प्लुत) अक्षरांना 'गुरु' म्हणतात. 'ऱ्हस्व' अक्षर देखील अनुस्वारसहित[2] असेल; (त्याच्या) पुढें विसर्ग किंवा द्वित्ताक्षर येईल तर 'गुरु' गणलें जातें. पादाच्या शेवटीं असलेलें ऱ्हस्वाक्षर आवश्यकतानुसारेण लघु अथवा गुरु कसेंहि मानायला हरकत नाहीं. 'प्र' आणि 'ऱ्ह' या दोन्हींपैकीं एखादें द्वित्ताक्षर पुढें असलें तरी त्याच्या मागचें ऱ्हस्व अक्षर स्थलविशेषीं 'लघु'च मानलें जातें.

अक्षरांची संख्या, प्रसिद्ध (चत्वारि पञ्च इ.) संख्यावाचकशब्दांनीं न सांगतां 'अब्धि[3], भूत, रस.' इ. लाक्षणिक शब्दांनीं सांगण्याची छंदःशास्त्रांत वहिवाट आहे. असें कांहीं लाक्षणिक शब्द व तद्बोध्यसंख्याविशेष दिग्दर्शनाकरितां खालीं दिले आहेत—

अब्धि= ४, भूत= ५, रस= ६, मुनि= ७, वसु= ८, ग्रह= ९, दिशा= १०, रुद्र= ११, आदित्य= १२ इ. इ.

उच्चारसौलभ्यार्थ घेतल्या जाणाऱ्या विश्रान्तीला 'यति[4]' म्हणतात.

---

(१) म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः । समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥ सर्वगुर्मो मुखान्तलौ यरावन्तगलौ सतौ । ग्मध्याद्यौ ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः ॥

(२) सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः । वा पादान्ते त्वसौ ग्वक्रो ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लृजुः ॥

(३) अब्धि-भूत-रसादीनां ज्ञेयाः संज्ञास्तु लोकतः ।

(४) यतिर्विच्छेदसंज्ञितः । यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः ॥

ही प्रत्येकपादाच्या शेवटीं असतेच शिवाय निरनिराळ्या वृत्तांत कितव्या अक्षरापुढें यति असावी याबद्दल विशिष्ट नियम आहेत. वृत्तरत्नाकरादि ग्रंथामध्यें प्रत्येक वृत्ताच्या लक्षणांत बहुतेक त्याचा यतिनियमहि सांगितलाच आहे. यति असलेलें अक्षर पदाच्या शेवटचें असावें अर्थात् पदाच्या मध्यें यति होऊं नये. तसें झाल्यास 'यतिभङ्ग'[2] दोष सांगितला आहे. श्लोकार्धाच्या शेवटी समास अपुरा[3] राहिला तरी हा दोष मानतात. 'भरत' वगैरे कांही ग्रंथकार, यतिनियम अजीबात मानीत नाहींत. अर्थात् त्यांच्या मतांत यतिभंग दोषहि नाहीं.

मात्रावृत्त

ज्यांत मात्रांची संख्या नियत असते तें मात्रावृत्त. लघु अक्षराची एक मात्रा व गुरु अक्षराच्या दोन मात्रा मानतात. चार मात्रांचा एक गण होतो. लघुगुरुभेदांमुळें असे गण पांच होतात[1]—

सर्वगुरु	अन्त्यगुरु	मध्यगुरु	आदिगुरु	सर्वलघु
SS	IIS	ISI	SII	IIII

हीं मात्रावृत्तें बहुतेक अर्धसम अथवा विषम असतात. यांतल्या समवृत्तांना 'मात्रासमक' म्हणतात. 'आर्या, वैतालीय, मात्रासमक' हे मात्रा वृत्ताचे मुख्य प्रभेद होत. अक्षरवृत्तांप्रमाणें यांचेही अवांतर प्रभेद अनंत होतात. उ. 'पथ्या' आणि 'विपुला' हे आर्येच्या अनेक प्रभेदापैकीं दोन प्रभेद असून फक्त यांतल्या अवांतर प्रकारांची संख्याच १६३८-४०००० इतकी आहे. कांही मात्रावृत्तांत चार भाग (पाद) न मानतां दोन अर्धे मानली आहेत अशा वृत्तांना 'द्विखण्डक' म्हणतात.

(१) ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः। गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः॥

(२) उदाहरण—'नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्धधारिणे।'

(३) उ० 'सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी-। पिञ्जरीकृतपादाब्ज-द्वन्द्वं वन्दामहे शिवम्'॥

छंदोग्रंथांत सांगितलेलें कोणतेंहि लक्षण जमत नसेल अथवा तीन पांच सहा असे पाद असतील तर अशा वृत्तास 'गाथा' अशी संज्ञा आहे.

आपल्या श्रीदत्तचम्पूंत वापरलेल्या बहुतेक सगळ्या वृत्तांचीं लक्षणें वगैरे त्रिशतीकाव्याच्या वृत्तादिविवृतीमध्यें दिलींच आहेत. (त्रिशती-वृत्तानुक्रमणिका पाहा.) आतां त्रिशतींत न आलेल्या (या चंपूंतल्या) पांच सात वृत्तांचीं लक्षणें वगैरे कशीं काय आहेत पाहूं—

स्त.श्लो.	वृत्ताचें नांव	वृत्ताचें लक्षण	समन्वय
			स स स ल.गु.
१–४६	एक रूपम्	'उपचित्रमिदं ससस लगौ'	क्वचदो·षउए·षवदा·न्यतः ।।S ।।S ।।S । S

विशेष माहिती—वृत्तरत्नाकरांत या वृत्ताचें नांव 'उपचित्रम्' असें आढळतें.

२–२० गीतम् हें मात्रावृत्त असून याच्या प्रत्येक पादांत बहुतेक १२ मात्रा आहेत. याचें विशिष्ट नांव किंवा लक्षण छंदो ग्रंथांत नसल्यानें याचा 'गाथा' मध्यें अंतर्भाव होतो.

२–२५	गीतिः (उपचित्रा)	'उपचित्रा नवमे परयुक्ते'	मास्वपमास्वपरे निजरूपे S । । S । ।S । । SS

हें वृत्त 'मात्रासमकां'पैकीं असून याच्या प्रत्येक पादांत सोळा मात्रा असतात. श्रीशंकराचार्यांच्या 'चर्पटपञ्जरिका' स्तोत्रांत हेंच वृत्त आहे.

२–१०० गीतिः। हें मात्रावृत्त असून बहुतेक याच्या प्रत्येक पादांत चौदा मात्रा आहेत. याचाही 'गाथा' मध्येंच अन्तर्भाव मानावा लागतो. 'शांत हो श्रीगुरुदत्ता !'— या प्रसिद्ध पदामध्यें श्रीमहाराजांनीं हेंच वृत्त वापरलें आहे.

---

(१) विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत्। यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेति तत्सूरिभिः प्रोक्तम् ॥

स्त.श्लो.	वृत्ताचें नांव	वृत्ताचें लक्षण	समन्वय
			म त न स गु.गु.
३–१९	असम्बाधा	'म्तौ न्सौ गावक्षग्रहविरतिरसम्बाधा'	शूरन्दा-तारंसु-रवर-सुतमु-त्तारम् SSSSSIIIII IISSS

या श्लोकाच्या पहिल्या व शेवटच्या पादांमध्यें हें वृत्त जरा चुकतें.

३–२०	अपराजिता	'ननरसलघुगैःस्वरैरपराजिता'	न न र स ल.गु. प्रभूर-पिचत-थाविधा-रमजल-ध्वये IIIIII SIS IIS IS
३–२१	प्रहरणकलिता	'ननभनलघुगैःप्रहरणकलिता	न न भ न ल.गु. सनिज-पुरम-गात्सुफ-लमिद-मदात् III III S II IIII S
३–४७	चित्रपदा	'भौगिति चित्रपदा गः'	भ गु.गु. चित्रपभ-दार्थसु-चौर्यात् SII SII SS

सज्जनमानसहंसा ! चिन्नभहंसा[1] ! तुझ्या च या अंशा[2] ।
जनन-ध्वंसां वारुनि तारी बा ! वासुदेव परहंसा ! ॥

श्रीगुरुचरणार्पणमस्तु । ॐ तत्सत् ॥

---

(१) 'भानुर्हंसः सहस्रांशुः—' अमरसिंह. (२) 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः'—वासुदेव.

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीगुरुचरित्रकाव्य

प्रथमशतक

मराठी भाषान्तर मूळ श्लोक व अन्वयासहित

भाषांतरकार—'काव्यतीर्थ' वे. शा. सं. श्रीपादशास्त्री कवीश्वर,
नरसोबावाडी.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

गुरुचरित्रकाव्यप्रथमशतक मराठी भाषांतर

सुशंकरं सन्तमजं गुरुं परं
परंपराध्रं प्रणमत्पुरंदरम्।
दरं हरन्तं प्रवरं सुसादरं
भजेऽत्रिजं योगिवरं निरन्तरम् ॥ १ ॥

जयाच्या कृपादृष्टिनें सर्व भक्त
अविद्यालयें, पूर्ण होताति मुक्त।
जया वंदिती सर्वही ते सुदेव
विराजे यतिश्रेष्ठ तो वासुदेव ॥

अन्वयः—सुशंकरं, सन्तं, परं, अजं, गुरुं, परंपराध्रं, प्रणमत्पुरंदरं, दरं हरन्तं, प्रवरं, योगिवरं, अत्रिजं, सुसादरं, निरन्तरं, भजे ॥

अर्थः—जो संपूर्ण कल्याणकारी असून अविनाशी आहे, श्रेष्ठ पुरुष असल्यानें ज्याला जन्मादि विकार नाहींत, व म्हणूनच जो सर्वांचा गुरु आहे, अवधूतादि रूपांनीं अवतरून जो धर्म, नीति इत्यादींची परंपरा अबाधित ठेवतो, इन्द्रादि देवहि ज्याच्या चरणी नम्र होतात व जो भक्तांची भीति दूर करणारा श्रेष्ठ योगिराज आहे अशा त्या अत्रिमहर्षींच्या सुपुत्राची (दत्तात्रेयाची) मी अत्यंत नम्रतापूर्वक सेवा करतों ॥ १ ॥

विकाराभावेऽपि प्रभुरभवदाकारिवदजोऽ-
धिकाराभावेऽपि स्वविमलयशोऽवाचयदतः।
पिता पुत्रस्याऽऽस्यादिव नववचो यो निजमुदे
स देवोऽद्याप्युक्ति शिव इह मुहुर्वाचयति हि ॥ २ ॥

अन्वयः—सः अजः प्रभुः विकाराभावे अपि आकारिवत् अभवत्; यः अधिकाराभावे अपि अतः स्वविमलयशः अवाचयत्, पिता पुत्रस्य आस्यात् नववचः इव सः शिवः देवः निजमुदे मुहुः इह उक्तिं हि वाचयति ।।

अर्थः—वस्तुतः जन्मादि विकार नसतांहि श्रीदत्तराज जणुं देहधारी झाले ! ग्रन्थ रचण्याची माझी पात्रता ती काय ? पण पिता ज्याप्रमाणें मनोरंजनार्थ बालकाच्या तोंडून बोबडे बोल वदवून घेतो त्याप्रमाणें दत्त-राजानेंच स्वसंतोषार्थ आपले विशुद्ध यशोगान माझ्याकडून करविलें. खरोखर, तो शुभकारी दत्तात्रेय या जगतांत माझ्या तोंडूनच पुनः पुनः काव्यरूपवाणी वदवून मला वक्त्याचें श्रेय देत आहे ।। २ ।।

मुग्धा जग्धा दग्धा म्लिष्टा वाऽर्भस्य वाक् पितुर्मिष्टा ।
शिष्टाल्पदोषदुष्टा दिष्टाद्यूनोऽपि साऽस्य किं नेष्टा ।। ३ ।।

अन्वयः—मुग्धा जग्धा दग्धा म्लिष्टा वा अर्भस्य वाक् पितुः मिष्टा। यूनः अपि दिष्टात् शिष्टाल्पदोषदुष्टा वाक् अस्य न इष्टा किं ? ।।

अर्थः—लहान बाळाचे बोबडे, तुटक, अस्पष्ट व रागामुळें अशुभ असणारेहि बोल पित्याला प्रियच असतात ना ? इतकेच काय पण, वयांत आलेल्या तरुण पुत्राची तरी प्रारब्धामुळे सदोष असलेली वाणी पित्याला अप्रिय वाटते काय ? तर मग, माझी तरी वाणी दत्तराजाला अप्रिय कशी असेल ? ।। ३ ।।

धीशुद्ध्यै प्राक्चरित्रार्थ एष संगृह्यते स्फुटः ।
प्राज्ञैः प्रेक्ष्योऽत्र तत्सारो दर्पणेऽल्पे यथा मठः ।। ४ ।।

अन्वयः—धीशुद्ध्यै एषः प्राक्चरित्रार्थः स्फुटः अत्र संगृह्यते; तत्सारः प्राज्ञैः प्रेक्ष्यः अल्पे दर्पणे यथा मठः ।।

अर्थः—ज्या परमेश्वराच्या बाबतीत–नेति नेति–म्हणून वेदांनाहि स्वस्थ बसावें लागलें, त्या परमेश्वराचे संपूर्ण वर्णन करण्यास जरी मी

असमर्थ असलों तरी माझ्या कुवतीप्रमाणें मी स्वतःच्या व दुसऱ्याच्याहि बुद्धीचें मालिन्य जावें म्हणून या ग्रन्थांत पूर्वीच्या गुरुचरित्रांतील अर्थ सुलभपणें एकत्र करीत आहें. जसें लहान आरशांत मोठें घर दिसतें, तसें विस्तृत गुरुचरित्राचेंहि सार विद्वानांना या ग्रन्थांत आढळेल. ॥ ४ ॥

गन्धर्वपूर्या प्रथिता क्षितौ गो-
गन्धर्वपूर्णाऽमरजापरीता ।
गन्धर्वपूर्वामरमण्डिता च
गन्धर्वपूस्तुल्यकुसंसृतिघ्नी ॥ ५ ॥

अन्वयः—या क्षितौ गन्धर्वपः प्राथिता; गोगन्धर्वपूर्णा अमरजापरीता गन्धर्वपूर्वामरमण्डिता गन्धर्वपूस्तुल्यकुसंसृतिघ्नी च ॥

अर्थः—जी नगरी पृथ्वीवर गन्धर्वपूर (गाणगापूर) म्हणून प्रासिद्ध आहे, ती नगरी धेनु, अश्व इत्यादि सर्व धनांनीं समृद्ध असून अमरजा नांवाची नदी त्या नगरींत आहे. तसेंच, गन्धर्वादि देव तेथें राहत असून कल्पित गन्धर्वनगराप्रमाणें मिथ्या असणाऱ्या संसाराचा नाश करणारी अशी ती नगरी आहे. ॥ ५ ॥

सुचिरार्जितपातकान्तकं रुचिरागारमिदं ह्यकान्तकम् ।
अचिरादखिलार्थदं पुरं शुचिराजेन विराजितं वरम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—सुचिरार्जितपातकान्तकं रुचिरागारं हि अकान्तकं आचिरात् आखिलार्थदं शुचिराजेन विराजितं इदं पुरं वरम् ॥

अर्थः—अनेक जन्मांतील पातकांना नष्ट करणारें, शोभायमान घरें असणारें, जिथें वास्तव्य केलें असतां दुःख विलयास जाऊन धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारी पुरुषार्थांची विनासायास प्राप्ति होते व विशेष म्हणजे अग्नि, वायु व तीर्थोदक या पवित्रतम देवतांचाहि राजा जो दत्तात्रेय त्याच्यामुळें जें सुशोभित आहे, असें तें गाणगापूर सर्वांत श्रेष्ठ दर्जाचें आहे. ॥ ६ ॥

सत्रक्रिया द्राक् सफला भवन्ति
यत्र प्रियार्थाश्च नरा भवन्ति ।
आपन्नदुःखाः सुखिनश्च दत्त
आपन्न दुःखानि यतोऽत्र दत्तः ॥ ७ ॥

अन्वयः—यत्र सत्रक्रियाः द्राक् सफलाः भवन्ति, च नराः प्रियार्थाः, आपन्नदुःखाः सुखिनः, (यत्र) आपत् दुःखानि न दत्ते, यतः अत्र दत्तः (वसति) ॥

अर्थः—ज्या नगरांत सर्व सत्कर्में तत्काल सफल होतात, प्रत्येक मनुष्याची इच्छा पर्ण होऊन तो वैराग्यसंपन्न होतो, दुःखी लोक सुखी होतात, जिथें दुःख, संकट हे पदार्थ औषधालाहि मिळत नाहींत, असें असामान्य ऐश्वर्य गाणगापुरास कां लाभलें ? तर तेथें प्रत्यक्ष भगवान् दत्तात्रेयांचें वास्तव्य आहे म्हणून ! ॥ ७ ॥

नरसिंहसुनामधारको नरसिंहः किमनामधारकः ।
इति तद्दृशयेऽवधारकः प्रथितः प्राप स नामधारकः ॥८॥

अन्वयः—नरसिंहसुनामधारकः (अतएव) अनामधारकः नरसिंहः किं ? इति अवधारकः प्रथितः सः नामधारकः तद्दृशये प्राप ॥

अर्थः—नरसिंह असें ज्याचें सुंदर नांव आहे व म्हणूनच तो जणुं नांव नसलेला मानवसिंहच आहे कीं काय, असें समजणारा प्रसिद्ध नामधारक त्या नरसिंहावतारी दत्तात्रेयाच्या दर्शनासाठीं गाणगापुरांत आला. ॥ ८ ॥

सायंदेवान्नागनाथोऽथ देव–
रावोऽस्माद्गंगाधरोऽस्मात्स एव ।
पूर्वे सर्वे भक्तिमन्तोऽथ तद्वत्
स्यामित्याकांक्षी सरस्वत्यभिख्यः ॥ ९ ॥

अन्वयः—सायंदेवात् नागनाथः, अथ देवरावः, अस्मात् गंगाधरः, अस्मात् स एव (जातः), पूर्वे सर्वे भक्तिमन्तः (जाताः) अथ अहं तद्वत् स्यां इति आकांक्षी सरस्वत्यभिख्यः (वक्ष्यमाणं उवाच) ।

अर्थः—श्रीनरसिंहसरस्वती गुरूंच्या शिष्यांत प्रसिद्ध जो सायंदेव त्याला नागनाथ नांवाचा पुत्र झाला. त्यापासून देवराव, त्याला गंगाधर व गंगाधराचा सुपुत्र तोच नामधारक होय. त्यानें मनाशीं विचार केला कीं माझे सर्व पूर्वज सद्गुरूचे परम भक्त झाले. मी मात्र मन्दभागी. आतां मात्र मी वाडवडिलांप्रमाणें भक्तिमान् झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. अशी आकांक्षा बाळगून सरस्वती नांवाचा तो नामधारक पुढें म्हणतो... ॥ ९ ॥

मां नो वेत्स्यपि नेक्षसे न शृणुषे सर्वज्ञ साक्षिन् विभो
नोपेक्षाऽर्हति सर्व मेऽज्ञनृपवत्त्वं नासि पूर्वप्रभो ।
किंदाता सतृडब्दवद्वितर मेऽतोऽर्थ्यं पिताम्बा गुरु-
स्त्वं रुष्टो भव माऽऽगतोऽस्मि शरणं ह्यागःक्षमां मे कुरु ॥१०॥

अन्वयः—भो सर्वज्ञ ! मां नो वेत्सि अपि, भो साक्षिन् ! (मां) न ईक्षसे, विभो ! (मद्वचः) न शृणुषे, मे उपेक्षा न अर्हति, हे सर्व ! अज्ञनृपवत् त्वं नासि, हे पूर्वप्रभो ! (यः) सतृट् (सः) दाता किं ? अतः अब्दवत् मे अर्थ्यं वितर, त्वं पिताम्बा गुरुः (असि) रुष्टः मा भव, शरणं आगतः अस्मि, मे आगःक्षमां कुरु ॥

अर्थः—हे सर्वज्ञ दत्ता ! मला ओळखत रे कसा नाहींस ? तूं साक्षी असून माझ्याकडे दुर्लक्ष कां ? सर्वव्यापी असून माझा टाहो तुला ऐकूं कसा येत नाहीं ? नाहीं रे शोभत तुला ही उपेक्षा ! हे सर्वज्ञ प्रभो ! अज्ञानी राजाप्रमाणें कां तुला कोणाची ओळख पटत नाहीं ? जरी साक्षात् माझा तसा संबंध नसला तरी माझ्या पूर्वजांचे आपणच गुरु आहांत ना ? जो लालसेनें दान करतो तो खरा दाता होईल काय ? तर मग

माझ्याकडूनहि सेवेची अपेक्षा न करतां, मेघ जसा निरपेक्ष वृष्टि करतो तसेंच आपणहि मला दर्शन द्या ना ! माझे आई, वडील, गुरु आपणच आहांत. मजवर रागावूं नका. मी शरण आलेलों आहें. माझे सर्व अपराध पोटांत घाला. ॥ १० ॥

द्विज इति नुतिमुक्त्वाऽगात्स मोहं समोऽहं
न्विति निजभजकेभ्यः शंसमानः समानः ।
नरहरिरथ तं चाश्वासयत्स्वप्न एव
प्रकटितनिजधाम्नाऽत्राखिलं स्वप्न एव ॥ ११ ॥

अन्वयः—सः द्विजः इति नुतिं उक्त्वा मोहं अगात्, अहं समः नु, इति निजभजकेभ्यः शंसमानः नरहरिः अथ प्रकटितनिजधाम्ना तं स्वप्ने एव आश्वासयत्, अत्र अखिलं स्वप्नः एव ॥

अर्थः—अशा प्रकारें देवाची स्तुति गाऊन तो नामधारक ब्राह्मण मूर्छित झाला.—मी सर्वान्तर्यामी सम आहें—असें आपल्या भक्तांना पटविणाऱ्या त्या नरहरीनें स्वतःचें खरें स्वरूप दाखवून स्वप्नांतच त्या नामधारकाला धीर दिला. नरहरी म्हणजे दुसरा कोणी नसून ज्याच्या ठिकाणीं सर्व जगत् स्वप्नवत् मिथ्या आरोपित आहे तो सच्चिदानन्दरूप परमात्माच होय ! ॥ ११ ॥

ततः प्रबुद्धः स तदा प्रबुद्धं
जगत्प्रसिद्धं स ददर्श सिद्धम् ।
विचिन्त्य दत्तं स मुदाऽवदत्तं
कं येन दत्तं सुदृशाऽन्यदत्तम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—ततः प्रबुद्धः सः प्रबुद्धं जगत्प्रसिद्धं सिद्धं ददर्श तदा दत्तं विचिन्त्य सः तं मुदा अवदत्, येन सुदृशा कं दत्तं अन्यत् अत्तम् ॥

अर्थः—स्वप्नांतून जागे होतांच नामधारकाला जगप्रसिद्ध सिद्धमुनींचें दर्शन झालें. तेव्हां, दत्ताचें चिंतन करून नामधारकानें त्या सिद्धांना कीं ज्यांनीं—स्नेहमय दृष्टीनें उल्हसित करून दुःखाचा विसर पाडला—आनंदित होऊन विचारलें. ॥ १२ ॥

को भवान् कुत आयाति क्वैति भाति पितेति सः ।
पृष्टः सिद्धोऽवदच्छुद्धो बुद्धोऽनद्धोऽजमानसः ॥ १३ ॥

अन्वयः—भवान् कः, कुतः आयाति, क्व एति, (मे) पिता इति भाति, इति पृष्टः, शुद्धः बुद्धः अनद्धः अजमानसः सः सिद्धः अवदत्...॥

अर्थः—आपण कोण ? कोठून आलांत ? जाणार कुणीकडे ? मला तर आपण प्रत्यक्ष पित्यासारखें वाटतां !—असें नामधारकानें विचारल्यावर रागद्वेषशून्य, ज्ञानी, त्यागी व ज्यांचें चित्त सदा दत्तचरणीं स्थिर आहे; असे ते सिद्ध मुनि उत्तर देतात...॥ १३ ॥

गुरोश्चरित्रामृतशांततर्षः
सिद्धोऽयमीशेक्षणजातहर्षः ।
भूपृष्ठचारी विधिलब्धतोषः
सदा गुरोरस्य च संनिकर्षः ॥ १४ ॥

अन्वयः—गुरोः चरित्रामृतशांततर्षः, ईशेक्षणजातहर्षः, भूपृष्ठ-चारी, विधिलब्धतोषः, सदा गुरोः अस्य च संनिकर्षः, (अयं सिद्धः) ॥

अर्थः—अमृततुल्य गुरुचरित्राच्या श्रवणानें ज्याच्या सर्व इच्छा तृप्त आहेत, श्रीदत्तदर्शनानें जो सुखी आहे, लोककल्याणार्थ पृथ्वीतलावर सर्वत्र संचार करून अयाचित वृत्तीनें मिळेल त्यावर संतुष्ट होणारा व श्रीगुरु दत्तात्रेय नेहमीं ज्याच्याजवळ असतात तोच हा सिद्ध नांवाचा मी समोर उभा आहें. ॥ १४ ॥

तिष्ये गन्धर्वस्थश्चिन्तामणिरिव स नो गुरुर्द्विशयः।
सभ्यो माधवतनयो योऽम्बागर्भाशयोदयोऽस्त्यभयः॥ १५॥

अन्वयः—तिष्ये गन्धर्वस्थः, चिन्तामणिः इव द्विशयः सभ्यः माधव-तनयः अम्बागर्भाशयोदयः अभयः सः गुरुः (अस्ति)॥

अर्थः—जो कलियुगांत गाणगापुरीं राहून चिंतामणीप्रमाणें चिंतित मनोरथ पूर्ण करतो, जो दोन हाताचा व वंद्य आहे, ज्याच्या पित्याचें नांव माधव व आईचें अम्बा, असा तो निर्भय नरसिंहावतारी दत्त माझा गुरु आहे.

दुसरा अर्थः—जो कलियुगांत अश्वारूढ होतो, जो चिंतामणी-समान इच्छापूरक व पूज्य आहे, ज्याचा पिता शंकर व माता पार्वती आहे, असा तो विघ्ननाशन गजानन माझा गुरु आहे.॥ १५॥

नामधारक उवाच नो गुरुः
सोऽपि कष्टमसुखं च नो गुरु।
वारयत्यपि कथं भवाम्बुधे-
स्तारयत्यवितथाद्दयाम्बुधे॥ १६॥

अन्वयः—नामधारकः उवाच, "सः नो अपि गुरुः, गुरु कष्टं असुखं च कथं नो वारयति। हे दयाम्बुधे! अवितथात् भवाम्बुधेः कथं तारयति अपि?॥

अर्थः—यावर नामधारक म्हणतो, तोच दत्तराज आमचाहि गुरु आहे. असें असतांना तो आमचे अपार दुःख व त्रास कां बरें दूर करीत नाहीं? सामान्य दुःखाच्या बाबतींत जर ही स्थिति तर मग, हे परम दयाळू सिद्धमहाराज! असत्य संसारसागरांतून तो आम्हांस वांचविणार तरी कसा?॥ १६॥

उवाच सिद्धः शृणु वाचमद्धा
त्वं द्वैतविद्धात्मक इत्यबोद्धा ।
श्रद्धाविहीनश्च मुधा सुदीनः
सिद्धाधिपे दोषमु मा निधा नः ॥ १७ ॥

अन्वयः—सिद्धः उवाच, (मे) वाचं अद्धा शृणु, त्वं द्वैतविद्धात्मकः अबोद्धा श्रद्धाविहीनः सुदीनः च, नः सिद्धाधिपे उ मुधा दोषं मा निधाः॥

अर्थः—सिद्ध उत्तरतात-खरं सांगू? नीट ऐक. तूं संशयी, अज्ञ, श्रद्धाहीन व अनुत्साही आहेस. अशी व्यक्ति इथें वा परलोकींहि कधींच सुखी होत नसते. तेव्हां निष्कारण मूढपणें आमच्या योगिराज दत्तगुरूला दोष देऊं नकोस. ॥ १७ ॥

रुष्टे गुरावस्य न कोऽपि पाता तुष्टे गुरावस्य न कोऽपि हन्ता ।
इत्यब्जयोनिः कलये शशंस स किं न देयात् सविमर्श शंस॥१८॥

अन्वयः—गुरौ रुष्टे सति अस्य कः अपि पाता न, गुरौ तुष्टे सति अस्य कः अपि हन्ता न, इति अब्जयोनिः कलये शशंस, सः किं न देयात्? हे सविमर्श! शंस!!

अर्थः—अरे, गुरु जर शिष्यावर संतापले तर कोणीहि त्याचें संरक्षण करूं शकत नाहीं व प्रसन्न झाले तर कोणीहि त्या शिष्यास मारूं शकत नाहीं. असें प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानेंच नाहीं का कलीला सांगितलें? तर मग, असा समर्थ गुरु काय देऊं शकणार नाहीं बरें? हे संशयी नामधारका! तूंच सांग पाहूं. ॥ १८ ॥

काश्यां कष्टेन चेष्टार्पणात उत मुदा तं विशिष्टेष्टजुष्टं
पृष्ट्वा पृष्ट्वाऽपि रुष्टं स्वगुरुमविरतं श्रेष्ठमेतं गरिष्ठम् ।
मिष्टान्नाद्यैश्च तुष्ट्वा वरदहरिहरौ दीपकोऽतीत्य वेद-
धर्माख्यात् स प्रकृष्टर्द्धिमलमदुभयामित्यवादीद्विधाता ॥ १९ ॥

अन्वयः—काश्यां दीपकः विशिष्टेष्टजुष्टं गरिष्टं प्रेष्टं रुष्टं एतं स्वगुरुं, अविरतं पृष्ट्वा पृष्ट्वा, कष्टेन उत च इष्टार्पणतः मिष्टान्नाद्यैः च तं तुष्ट्वा, वरदहरिहरौ अतीत्य, वेदधर्माख्यात् सः उभयीं प्रकृष्टर्द्धिं अलभत्, इति विधाता (कलिं) अवादीत् ॥

अर्थः—काशी क्षेत्रांत दीपक नांवाच्या शिष्यानें, थोर प्रतिष्ठितांनीहि सेविलेल्या व सर्वत्र अत्यंत प्रिय अशा आपल्या वेदधर्म नांवाच्या गुरूची सतत एकवीस वर्षेंपर्यंत–काय हवें ? काय नको ? ते सर्व पुनः पुनः विचारावें, कष्ट करून वा भिक्षा मागून ती ती इच्छित पक्वान्नें द्यावीं, मलमूत्राची कामेहि मनोभावें करावी व गुरु रागावले तरी शांतच राहावें–अशा कडक रीतीनें इतकी सेवा केली कीं प्रत्यक्ष विष्णु व शंकर दीपकाला वर मागण्याचा आग्रह करूं लागले; पण, दीपकानें तिकडे दुर्लक्ष करून गुरूच्या सेवेंतच धन्यता मानली. नंतर त्या परम कृपाळु वेदधर्मानें संतुष्ट होऊन दीपकाला इहपर लोकांतील उच्चतम ऐश्वर्य मिळवून दिलें. हीच कथा ब्रह्मदेवानें कलीला सांगितली आहे. ॥१९॥

सत्त्वावृतो गुरुस्नेहभारितोऽस्ततमा द्युमान् ।
दीपको दीपक इव दिदीपे लोक उत्तमः ॥ २० ॥

अन्वयः—सत्त्वावृतः गुरुस्नेहभारितः अस्ततमा द्युमान् दीपकः दीपकः इव लोके दिदीपे ॥

अर्थः—तैलपूर्ण दीप जसा अंधार नष्ट करून स्वप्रकाशानें शोभून दिसतो, तसा सत्त्वगुणी, गुरुप्रेमानें भारावलेला व तेजस्वी दीपक अज्ञान नष्ट झाल्यानें सर्व लोकांत अधिकच शोभला. ॥ २० ॥

लौकिकस्य तु गुरोर्महिमैवं किं पुनस्त्रिवपुषोऽस्य हि मेवम् ।
कुर्वशेषविदि नूनमसूयां यं ह्यजीजनदघेरनसूया ॥ २१ ॥

अन्वयः—लौकिकस्य तु गुरोः एवं महिमा, किं पुनः अस्य त्रिव-

पुष:, एवं हि नूनं अशेषविदि असूयां मा कुरु, यं हि ऋषेः अनसूया अजीजनत् ॥

अर्थः—सिद्ध म्हणतात–सामान्य मानवी गुरूचा (वेदधर्माचा) जर हा महिमा, तर मग ब्रह्मा विष्णु-महेश-रूपी असणाऱ्या दैवी दत्तगुरूचा महिमा काय वर्णावा ? आणि म्हणून सर्वज्ञ दत्ताला नसते दोष तूं देऊं नकोस. प्रत्यक्ष महासाध्वी अत्रिमुनींची पत्नी अनसूया ही दत्तगुरूंची माता आहे, हें लक्षांत ठेव. ॥ २१ ॥

अतनुः सतनुः कुत आस तनुस्त्रितनुर्नृतनुः कथमत्रिजनुः ।
इति पृष्ट उवाच स तच्चरणं मतिजुष्टमवेक्ष्य जगच्छरणम् ॥ २२ ॥

अन्वयः—त्रितनुः तनुः अतनुः सतनुः नृतनुः कुतः आस, कथं अत्रिजनुः, इति पृष्टः सः मतिजुष्टं जगच्छरणं तच्चरणं अवेक्ष्य उवाच ॥

अर्थः—स्वतः सच्चिदानंदरूप, सर्वव्यापक व अशरीरि असूनहि परमेश्वर कोणत्या कारणास्तव मानव देहानें साकार झाले ? विशेषतः अत्रिऋषीकडेच कां अवतीर्ण झाले ? हा नामधारकाचा प्रश्न ऐकून सिद्ध-महाराज, विश्वपालक व अंतःकरणसेवित अशा दत्तचरणाचें ध्यान करून उत्तरतात... ॥ २२ ॥

लीलयैक इह भाति स स्वया मायया पुरुतनुर्ह्यमायया ।
नैव मुह्यति यदर्चको द्विज स्वैरगः स वरदानतो द्विजः ॥ २३ ॥

अन्वयः—सः लीलया एकः अपि इह स्वया मायया पुरुतनुः भाति, हि अमायया यदर्चकः न एव मुह्यति, हे द्विज ! स्वैरगः सः वरदानतः द्विजः (अभूत्) ॥

अर्थः—परमेश्वर स्वतः एकच असला तरी लीलेनें या जगतांत स्वतःच्या मायाशक्तीमुळें तो अनेकरूप भासतो. पण, जो भक्तियुक्त अंतःकरणाचा सेवक आहे तो मात्र देहाला आत्मा मानण्यांत वंचित होत नाहीं. हे ब्राह्मणा ! तो स्वच्छंदचारी परमेश्वर मुख्यतः वरदाना-मुळेंच अत्रिमुनीकडे द्विजरूपानें अवतरला. ॥ २३ ॥

सासूयात्मीयशक्तीरितकहरिहराख्याऽतिथिभ्योऽनसूया
तत्कामा याप्तकामा परिहृतवसनान्नं ददौ बालदृष्ट्या ।
बाला जातास्तदा ते सपदि सुवनितातीर्थविख्यापकास्त-
द्वत्सोत्थौ वत्सलत्वाद्रसमपि ददतुर्लोचनाभ्यां च साकम् २४

अन्वयः—सासूयात्मीयशक्तीरितकहरिहराख्यातिथिभ्यः आप्तकामा अपि तत्कामा या अनसूया बालदृष्ट्या परिहृतवसना अन्नं ददौ । तदा ते सुवनितातीर्थविख्यापकाः सपदि बालाः जाताः, तद्वत्सोत्थौ वत्सलत्वात् लोचनाभ्यां च साकं रसं अपि ददतुः ॥

अर्थः—सावित्री, लक्ष्मी व पार्वती या आपल्या मत्सरी स्त्रियांच्या हट्टामुळें अत्रीच्या आश्रमीं अतिथीरूपानें आलेल्या ब्रह्मा-विष्णु-महेशांना अनसूयेनें स्वतः पूर्णकाम असूनहि केवळ त्यांच्या इच्छेसाठी—अतिथि हे बालक आहेत—अशा भावनेनें नग्न स्थितींत भिक्षा वाढली. साध्वी स्त्री म्हणजे पवित्रतम तीर्थ हें दाखवून देणारे ते देव तत्काल बालक झालेहि ! तेव्हां, त्या बाळांना अनसूयेनें वात्सल्यानें प्रेमाश्रुपूर्वक स्तन-पान दिलें. ॥ २४ ॥

अथ सा विभून्सुयशसा पयसा
शमिताशिषोऽत्रिदयिता शयितान् ।
प्रमितात्मपालकहितान्प्रमिता-
क्षरगीति शायितवती वरगीः ॥ २५ ॥

अन्वयः—वरगीः सा अत्रिदयिता सुयशसा पयसा शमिताशिषः प्रमितात्मपालकहितान् शयितान् विभून् प्रमिताक्षरगीति शायितवती ॥

अर्थः—मधुरवाणीच्या अनसूयेनें आपल्या सुप्रसिद्ध दुधानें, झोंप आलेल्या ब्रह्मा-विष्णु-महेशांना तृप्त करून व नंतर लहानशा पाळण्यांत ठेवून प्रमिताक्षरावृत्तांत गात गात त्यांना निजविलें. ॥ २५ ॥

पालकाहितसुबालकालकालोचनात्कुटिललोचना न सा ।
सद्दर्शेर्न हि विपर्ययोऽमताऽसद्दृशिस्तु कुटिलाऽपि चादृता२६

अन्वयः—सा पालकाहितसुबालकालकालोचनात् कुटिललोचना न, हि सद्दृशेः विपर्ययः न, असद्दृशिः तु आदृता अपि कुटिला, (अतएव) अमता ॥

अर्थः—पाळण्यांत निजविलेल्या त्या मनोहर बाळांचे कुरळे केस पाहूनहि अनसूयेची नजर मात्र कुटिल झाली नाहीं. कारण, मुळांत चांगल्या दृष्टीची स्त्री कधींच चळत नाही. पण, कुटिल नजरेची स्त्री कितीहि आदर केला तरी ती वाममार्गांतच राहते नी म्हणूनच अशी स्त्री सज्जनांना तिरस्करणीय असते. ॥ २६ ॥

श्रुत्वोद्गीतं गेहमाप्तस्तदाऽत्रि-
र्ज्ञात्वा सर्वं तान्स तुष्टाव सत्री ।
पुत्रीभूता नौ भवन्तोऽद्य दिष्ट्या
सृष्ट्याद्याः स्वो वोऽद्य धन्यौ सुदृष्ट्या ॥ २७ ॥

अन्वयः—सत्री अत्रिः गेहं आप्तः उद्गीतं श्रुत्वा, सर्वं ज्ञात्वा, तान् तुष्टाव । भो सृष्ट्याद्याः भवन्तः नौ अद्य पुत्रीभूताः एतत् दिष्ट्या; अद्य वः सुदृष्ट्या धन्यौ स्वः ॥

अर्थः—गृहस्थाश्रमी अत्रिमुनींनी घरी आल्यावर अनसूयेचे उच्च स्वरांतील गायन ऐकून व एकंदर सर्व घटना ज्ञानदृष्टीनें ताडून त्या बालकांची स्तुति केली. सृष्टीच्या उत्पत्ति-स्थिति-लयाला कारण असलेल्या हे देवांनो ! तुम्ही आज आमचे पुत्र झालां, हें फार उत्तम झालें. आज आम्ही तुमच्या शुभ दृष्टीनें धन्य झालों...॥ २७ ॥

यो विश्वं सृजति च पाति हन्त्यधीशो
यो विश्वं विशति च वीक्षते ऽप्यधीशः ।

योऽध्यक्षो गुणरहितोऽप्यजो गुणात्मा
योऽज्ञेयस्त्वमसि परा गतिः स आत्मा ॥ २८ ॥

अन्वयः—यः अधीशः विश्वं सृजति, पाति, हन्ति; यः त्र्यधीशः विश्वं विशति वीक्षते च, यः अजः गुणरहितः अपि अध्यक्षः गुणात्मा, यः अज्ञेयः सः त्वं परा गतिः आत्मा असि ॥

अर्थः—जो परमात्मा विश्वाचा पालक, रक्षक व नाशकहि आहे, जो त्रिगुणात्मक मायेचा अधिपति जीवरूपानें जगतांत व्यक्त होऊनहि साक्षी म्हणून पाहतो, जो अजन्मा व निर्गुण असूनहि प्रत्यक्ष व साकार झाला, जो प्रत्यक्ष, अनुमानादि कोणत्याहि प्रमाणांनीं अगम्य आहे असा तो सर्वान्तर्यामी व पुनर्जन्म चुकविणारा आत्मा तूंच आहेस. ॥ २८ ॥

वरं वृणीष्वेत्युदितोऽथ स स्तुतैः
परंतपः सत्यनुमोदितोऽमृतैः ।
नुतं सुतं वव्र इमे तथेति तं
मतं जगुर्जग्मुरथो यथागतम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—अथ स्तुतैः वरं वृणीष्व इति उदितः सः परंतपः सत्यनुमोदितः अमृतैः नुतं सुतं वव्रे, इमे मतं तं तथा इति जगुः, अथो यथागतं जग्मुः ॥

अर्थः—या स्तुतीनें संतुष्ट झालेल्या देवांनीं—वर माग—असे म्हटल्यावर जितेंद्रिय अत्रीनीं अनसूयेनें सुचविल्यावरून सर्व देवांना वंद्य अशा पुत्ररत्नाचीं इच्छा व्यक्त केली. ते देवहि माननीय अत्रि महर्षींना—ठीक आहे—असें म्हणून आपापल्या स्थानी निघून गेले. ॥ २९ ॥

अजानसूत जगति गतिदा इह येऽत्रिजाः ।
साऽदादत्रेर्द्युमत्तेज आधाद्गर्भमथो द्विज ॥ ३० ॥

अन्वयः—सा अत्रेः द्युमत् तेजः अदात्, हे द्विज ! गर्भं आधात्, अथ काले अजान् अपि तान् असूत, ये इह गतिदाः अत्रिजाः (स्युः) ॥

अर्थः—ईशकृपें अनसूयेनें अत्रीपासून दैदीप्यमान तेज ग्रहण केलें. आणि हे नामधारका ! गर्भधारणा झाल्यावर दहाव्या महिन्यांत वस्तुतः जन्मादि विकारशून्य अशा त्या पुत्रांना जन्महि दिला कीं जे परोपकारी अत्रिपुत्र जगतांत दत्त, चन्द्र व दुर्वास या नांवांनीं परिचित झाले.॥३०॥

मार्गे मार्गप्रदो मार्गशीर्षेऽभूच्छ्रुतिमार्गितः ।

सौम्यः सौम्यदिने पूर्णः पूर्णमास्यां निशामुखे ॥ ३१ ॥

अन्वयः—मार्गप्रदः मार्गे, श्रुतिमार्गितः मार्गशीर्षे, सौम्यः सौम्य-दिने, पूर्णः पूर्णमास्यां निशामुखे अभूत् ॥

अर्थः—भक्तांचे मार्गदर्शक असल्यानें मार्गशीर्ष महिन्यांत, वेदांनीं शोधिल्यानें मृगशीर्ष नक्षत्रावर, आल्हादक म्हणून बुधवारीं व सकल ऐश्वर्यांनीं पूर्ण म्हणून पौर्णिमेला प्रदोषसमयीं श्रीदत्तराज जन्मले. ॥३१॥

दत्तो मया तेऽहमितीह दत्तः
पूर्वोऽपरश्चन्दनतश्च चन्द्रः ।
दुर्वासआख्यः प्रथितस्तृतीयः
साक्षात् प्रभुर्दत्त इहाद्वितीयः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—मया ते अहं दत्तः इति पूर्वः दत्तः, चन्दनतः च अपरः चन्द्रः, तृतीयः दुर्वासआख्यः प्रथितः, इह आद्वितीयः दत्तः साक्षात् प्रभुः॥

अर्थः—हा मी तुला दिलेलाच आहे–असें विष्णूंनीं म्हटल्यानेंच जणूं प्रथम दत्तराज व दुसरा आल्हादकारी चन्द्र झाला. तिसरा जो दुर्वास त्याची चांगलीच ख्याति आहे. यांपैकीं विशेषतः अद्वितीय दत्त-राज हेच साक्षात् भगवान् होत. ॥ ३२ ॥

यद्वर्जुनालर्कमुखोऽभूदाद्यो
वंशौषधीस्तूद्धिकृदिन्दुराप्यः ।
तस्माम्बरीषाक्ष इवाम्बरीषं
शप्त्वाऽप्यजं निन्य उतान्यथात्मम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—यद्वर्जुनालर्कमुखोद्धृत् आद्यः वंशोषधीस्वृद्धिकृत् आप्यः इन्दुः (द्वितीयः) तप्ताम्बरीषाक्षः इव अम्बरीषं शप्त्वा (यः) अजं अपि अन्यथात्वं उत निन्ये (सः तृतीयः) ॥

अर्थः—यदु, कार्तवीर्यार्जुन, अलर्क इत्यादि भक्तांना तारणारा दत्तात्रेय हा पहिला; कुळाची व वनस्पतीची वृद्धि करणारा जलरूप चंद्र हा दुसरा व तिसरा म्हणजे तापलेल्या लाल लोहाप्रमाणें नेत्र असणारा क्रोधी दुर्वास होय. या दुर्वासानें—पुनः पुनः जन्म घेशील—असा अंबरीष राजास शाप दिला असतां, भक्तकैवारी विष्णूंनी तो शाप आपल्यावर उलटवून घेतल्यानें अजन्मा असूनहि त्याला वारंवार जन्म घ्यावे लागले. ॥ ३३ ॥

नवसुधा वसुधातल आहृता—ऽद्य भवता भवतापहृता सता ।
इयमथाऽन्यकथां कथयेत्ययं द्विजनुतो विरतोऽप्यवदद्व्ययम् ॥

अन्वयः—अद्य सता भवतापहृता भवता वसुधातले इयं नवसुधा आहृता, अथ अन्यकथां कथय, इति द्विजनुतः विरतः अपि व्ययं अवदत् ॥

अर्थः—संसारताप शमविणाऱ्या आपल्यासारख्या साधूंनी आज पृथ्वीतलावर आणलेलें हें कथामृत अभिनव आहे. तेव्हां, कृपा करून आणखी कांहीं कथा सांगा—अशी नामधारकानें प्रार्थना केल्यावरून इतका वेळ स्तब्ध राहिलेले सिद्ध पुनः अनेक शुभ घटनांनी भरलेलें गुरुचरित्र सांगूं लागले. ॥ ३४ ॥

सकलेश्वरे दिवमिते सकले सकले प्रवेशनमिहास कलेः ।
कुतलेऽप्यवातरदृषिः सुकुले विकलेंऽहसा सति जने सकले ३५

अन्वयः—सकलेश्वरे सकले दिवं इते इह सकले कुतले कलेः प्रवेशनं आस, तदा सकले जने अंहसा विकले ऋषिः अपि सुकुले अवातरत् ॥

अर्थः—बळरामासह श्रीकृष्ण निजधामीं निघून गेल्यावर कलीनें संपूर्ण जगतावर आपला अंमल बसविला. त्यामुळें सर्व लोक पातकांनीं दीन झाले असतां दत्तात्रेयांना सत्कुलांत पुनः अवतार घ्यावा लागला. ३५

प्राच्यदेशेऽत्रिजस्तारवाच्य एत्य स्म याचते ।
श्राद्धाहेऽन्नं द्विजस्य प्राक् श्राध्दाद्गेहमदीनवाक् ॥ ३६ ॥

अन्वयः—अदीनवाक् तारवाच्यः अत्रिजः प्राच्यदेशे द्विजस्य गेहं एत्य श्राद्धाहे श्राद्धात् प्राक् अन्नं याचते स्म ॥

अर्थः—अधिकारी वाणीच्या ओंकाररूपी दत्तराजांनीं पूर्व देशांत पीठापूर नगरांतील राजा नांवाच्या द्विजाच्या घरीं येऊन श्राद्धादिनीं श्राद्ध होण्यापूर्वीच भिक्षा मागितली. ॥ ३६ ॥

सुमतिर्नाम्नाऽस्य सती सुमतिः
सुदती कृत्वाऽतिथये सुनतिम् ।
यशसाऽऽनर्च प्रेम्णा यशसा
सरसाऽतो द्यौर्व्याप्ता महसा ॥ ३७ ॥

अन्वयः—सुदती सुमतिः सती नाम्ना अपि सुमतिः अतिथये सुनतिं कृत्वा प्रेम्णा यशसा आनर्च, अतः सरसा द्यौः महसा यशसा व्याप्ता ॥

अर्थः—सुंदर दांतांच्या व–सुमति–हें नांव सार्थ करणाऱ्या त्या द्विजपत्नीनें अतिथिरूप दत्ताला प्रणाम करून श्राद्धापूर्वींच भक्तिपूर्वक श्राद्धान्न देऊन संतुष्ट केलें. त्यामुळें सुमतीची कीर्ति त्रैलोक्यांत दुमदुमली व म्हणूनच तिनें श्राद्धापूर्वी केलेलें भिक्षा-दान अनुचित म्हणतां येणार नाहीं. ॥ ३७ ॥

कुपुत्रदुःखं परिहर्तुमस्याः सुपुत्रतां दत्त इतः सदस्याः ।
श्रीपादमाहुस्तमु योऽर्च्यवर्यः श्रीपा दयार्द्रेक्षणजीवितार्यः ३८

अन्वयः—कुपुत्रदुःखं परिहर्तुं अस्याः सुपुत्रतां दत्तः इतः, तदा सदस्याः तं श्रीपादं आहुः, यः अर्च्यवर्यः श्रीपाः दयार्द्रेक्षणजीवितार्यः ॥

अर्थः—एक पुत्र आंधळा तर दुसरा पांगळा अशा या संततीमुळें असमाधानी असलेल्या सुमतीच्या दुःखपरिहारासाठीं दत्त तिच्या उदरीं अवतरले. त्याचेंच नांव ज्योतिषांनीं श्रीपाद असें ठेवलें. जो श्रीपाद सर्व देवांत वरेण्य असून ज्यानें आपल्या दयार्द्र दृष्टीनें चोरांना मारून एका द्विजास सजीव केलें, तोच हा प्रसिद्ध श्रीपाद. ॥ ३८ ॥

व्रात्योऽपि योऽव्रात्य इवात्र वेद-
वेद्योऽप्यखेदं खलु वेद वेदम् ।
कलाधराभः सकलाः कलाश्च
विद्याधरार्च्योऽपि च सर्वविद्याः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—व्रात्यः अपि यः अत्र अव्रात्य इव, वेदवेद्योऽपि वेदं अखेदं वेद खलु, कलाधराभः सकलाः कलाः च वेद, विद्याधरार्च्यः अपि सर्वविद्याः वेद ॥

अर्थः—स्वतः शुद्ध असलेले विष्णु लौकिक दृष्टीनें संस्कार नस-ल्यानें व्रात्य असूनहि या श्रीपादावतारांत संस्कारामुळें जणूं अव्रात्य झाले. खरोखर वेदांनीं ज्यांस जाणावें त्यानेंच सर्व वेद विनासायास जाणले. चंद्राप्रमाणें आल्हादक कांतीच्या श्रीपादावतारी विष्णूंनीं समग्र कला हस्तगत केल्या. बृहस्पतीसारख्या विद्वान् देवांनींहि विद्याप्राप्तीस्तव ज्याची आराधना करावी त्यानेंच सर्व विद्या अवगत केल्या. ॥ ३९ ॥

शुशुभे त्रिवृतः श्रीमान् सुशुभेलः स बुद्धिमान् ।
या त्वस्य वाक् स्वतो मिष्टा किमु श्रेष्ठाऽथ शास्त्रतः ॥ ४० ॥

अन्वयः—त्रिवृतः श्रीमान् सुशुभेलः बुद्धिमान् सः शुशुभे, या तु अस्य वाक् स्वतः मिष्टा, अथ शास्त्रतः श्रेष्ठा इति किमु (वक्तव्यम्) ॥

अर्थः—मौंजीबंधनानें सुंदर दिसणारा व मधुर वाणीचा बुद्धिमान् श्रीपाद खुलून दिसला. स्वभावतःच मधुर असलेली त्याची वाणी शास्त्रा-ध्ययनानें अधिक श्रवणरम्य झाली तर त्यांत नवल तें काय? ॥ ४० ॥

आजन्मात्मजसंस्कारं कर्तुकामौ मुदाऽन्वहम् ।
तातौ गणयतो वारानियं हि प्रकृतिस्तयोः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—आजन्मात्मजसंस्कारं कर्तुकामौ तातौ मुदा अन्वहं वारान् गणयतः इयं हि तयोः प्रकृतिः ॥

अर्थः—आपल्या जन्मादिविकारशून्य पुत्राचा विवाहसंस्कार करावा, या इच्छेनें श्रीपादाचे आई, वडील (राजा व सुमति) स्वभावानुसार दररोज आनंदानें दिवस मोजूं लागले. ॥ ४१ ॥

श्रीपाद आनन्दभरो जगाद
श्रीवेदसद्वादविदस्तवादः ।
योगश्रियं तात वृणेऽम्ब मान्यां
भोगश्रियं नैव कदाऽप्यमान्याम् ॥ ४२ ॥

अन्वयः—श्रीवेदसद्वादवित् अस्तवादः आनंदभरः श्रीपादः जगाद, हे तात ! भो अम्ब ! मान्यां योगश्रियं वृणे, अमान्यां भोगश्रियं कदा अपि न एव ॥

अर्थः—श्रीमान् यथार्थ वेदज्ञानी व प्रतिवादींना निरुत्तर करणारा श्रीपाद आनंदातिशयानें म्हणतो—बाबा ! आई ! साधूंना मान्य अशा योगश्रीला मी अवश्य वरेन. पण, सज्जनांना अमान्य अशा भोगश्रीला वरण्यास मी कदापि तयार नाहीं. ॥ ४२ ॥

उक्त्वा तदेति विरराम स धर्मसेतुः
श्रुत्वा पिताऽस्य वचनं द्विजवंशकेतुः ।
किं प्रव्राजिष्यति सुतोऽयमितीतकम्प्रो
विप्रोऽप्यकम्पत विनाऽनिलमेकपुत्रः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—सः धर्मसेतुः इति उक्त्वा विरराम, तदा द्विजवंशकेतुः एकपुत्रः पिता अस्य वचनं श्रुत्वा, अयं सुतः प्रव्राजिष्यति किं इति 'इतकम्प्रः अनिलं विना अपि अकम्पत ॥

अर्थः—धर्मतारक श्रीपाद इतकें बोलून थांबला असतां, त्याचें तें व्याख्यान ऐकून, खऱ्या अर्थानें ज्याला एकच पुत्र आहे अशा त्या द्विजश्रेष्ठ पित्याला—आता हा लाडका लेक संन्यासाच्या वेडानें घर सोडून जातो काय—या विचारानें वायूवांचूनच कांपरें भरलें. ॥ ४३ ॥

वाचा मोचातिरसया हर्षदः सोऽप्यमर्षदः ।
इति मत्वाऽब्रवीत्पुत्रमम्बा निम्बातितिक्तगुम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः—मोचातिरसया वाचा हर्षदः अपि सः अमर्षदः इति मत्वा अम्बा निम्बातितिक्तगुं पुत्रं अब्रवीत् ॥

अर्थः—पिकलेल्या केळापेक्षांहि रसाळ अशा वाणीनें नेहमी रिझविणारा श्रीपाद आज मात्र कर्णकटु बोलतो आहे, हें पाहून विवाहानुचित असे कडुलिंबाहून कडू बोलणाऱ्या श्रीपादाला आई म्हणते...४४

त्वमेकपुत्रोऽस्यत एधि गेही
यजाध्वरैर्यैश्च कृतीह देही ।
कृत्वाऽप्तपुत्रः पितृसांपरायं
व्रजान्यथा प्राप्स्यसि चान्तरायम् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—त्वं एकपुत्रः असि, अतः गेही एधि, अध्वरैः यज, यैः देही इह, कृती, आप्तपुत्रः पितृसांपरायं कृत्वा व्रज, अन्यथा च अन्तरायं प्राप्स्यसि ॥

अर्थः—इतर निरुपयोगी अंध व पंगु पुत्रांत तूंच एक खरोखरी आम्हांस पुत्र आहेस. तेव्हां लवकर गृहस्थाश्रमी हो. त्यामुळें यज्ञयागादि कर्मांनी देवांना संतुष्ट करतां येऊन तूं कृतार्थ होशील. पुत्रवान् होऊन पितृऋणांतूनही मुक्त होशील. आणि मग संन्यास घे. पण, ऋणांतून मुक्त न होतांच संन्यासी होशील तर मात्र पुनर्जन्म घ्यावा लागेल. ॥ ४५ ॥

श्रीपदाह कति लालिताः सुता
नापि मेऽम्ब वनिता मता वृताः ।
ते क्व ताः क्व जननि क्व चाप्यहं
पान्थसंगम इवैप संगमः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—श्रीपत् आह, हे अम्ब ! (मया पूर्वं) कति सुताः न लालिताः ? मे मताः वनिताः अपि न वृताः ? हे जननि ! ते क्व, ताः क्व, अहं अपि च क्व ? एषः संगमः पान्थसंगमः इव ॥

अर्थः—सृष्टीच्या जन्म-मरण परंपरेला अनुसरून श्रीपाद उत्तरतात–आई ! पूर्वजन्मांत मी माझ्या मुलांना स्नेहानें गोंजारलें नसेल किंवा प्रिय वनिता वरल्या नसतील असें का तुला वाटतें ? हें सर्व कांहीं केलें होतें. पण, आज ती मुलें, त्या स्त्रिया कुठें व मी कुठें ? आई ! याचाच अर्थ हा नव्हे काय, कीं हा सर्व स्त्रीपुत्रांचा सहवास म्हणजे प्रवाशांच्या भेटीसारखा तात्पुरता क्षणभंगुर आहे ! ॥ ४६ ॥

सांपरायाधिलाभोऽम्ब ते न्यासतः
सद्गतिर्मेऽप्यतः काऽऽप्तिरन्यासतः ।
इत्युदीर्याग्रजौ स्वक्षिपादौ तदा
संविधायाऽऽह सेव्यौ गुरू वां सदा ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे अम्ब ! न्यासतः ते सांपरायाधिलाभः, मे अपि अतः सद्गतिः, असतः अन्या का आप्तिः, इति उदीर्य अग्रजौ स्वक्षिपादौ संविधाय आह, सदा वां गुरू सेव्यौ ॥

अर्थः—हे आई ! माझ्या संन्यासानें तुला क्रियेपेक्षां पारलौकिक श्रेष्ठतर नरजन्म लाधणार असल्याने अधिकच लाभ होईल. शिवाय मलाहि सद्गति मिळेल. मिथ्या संसारांत गुरफटून काय साधणार बरें ? असें बोलून व स्वबंधूंना दृष्टि आणि चरणांच्या लाभानें अव्यंग करून त्यांना श्रीपाद म्हणाले—बाबांनो ! तुम्ही सदा मातापितरांच्या सेवेंत तत्पर राहा. ४७

पुत्रैः पिताऽर्च्यो हि गृहिपुत्रदेवः श्रुतो यतः ।
मातृदेवो भवेत्यादिश्रुतेर्माताऽधिका ततः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—पुत्रैः पिता अर्च्यः, हि गृहिपुत्रदेवः श्रुतः, मातृदेवो भव, इत्यादिश्रुतेः ततः माता अधिका ॥

अर्थः—गृहस्थाश्रमी पुत्राला पिता देवतुल्य असल्याचा उल्लेख वेदांत असल्यानें जरी पिता हा पुत्रांना वंद्य असला तरी तत्पूर्वी वेदांत 'मातृदेवो भव' असा प्रथम उच्चार असल्यानें विशेषतः माताच अधिक वंदनीय आहे. ॥ ४८ ॥

स्वरूपं दर्शयित्वाऽम्बामाश्वास्य विजहार सः ।
गामटन्नेत्य गोकर्णं जनशोकं जहार सः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—अम्बां स्वरूपं दर्शयित्वा आश्वास्य च सः विजहार, गां अटन् गोकर्णं एत्य सः जनशोकं जहार ॥

अर्थः—पूर्वस्मरणासाठी आईला आपलें दत्तरूप दाखवून व—कांहीं चिंता करूं नको—असें सांत्वन करून श्रीपादांनी सर्वसंगपरित्याग केला. नंतर पृथ्वीवर तीर्थें हिंडत हिंडत गोकर्णक्षेत्री येऊन त्यांनी तत्त्वज्ञानामृतानें तेथील लोकांचा भवताप दूर केला. ॥ ४९ ॥

स्वं लिङ्गं दत्तमीशा निशिचरपतये गीतहर्षाद् गणेशा
व्याजाद्विष्णवाज्ञया तन्निहितमिह पुराऽभून्महाबल्यभिख्यम् ।
क्षेत्रं गोकर्णकं चान्वहमिह हि सह स्वैरिहाऽऽस्तेऽत्र मुक्ता
चण्डालीत्याह मित्रसहनरपतये गौतमस्तद्धि सोऽगात् ॥ ५० ॥

अन्वयः—ईशा गीतहर्षात् निशिचरपतये स्वं लिङ्गं दत्तं विष्णवाज्ञया गणेशा व्याजात् तत् इह पुरा निहितं महाबल्याभिख्यं गोकर्णकं च क्षेत्रं अभूत्, इह हि (ईशः) स्वैः सह अन्वहं आस्ते, अत्र चण्डाली मुक्ता इति गौतमः मित्रसहनरपतये आह, तत् हि सः अगात् ॥

अर्थः—भोळानाथ शंकरानें रावणाला त्याच्या स्तुतीनें खूष होऊन आत्मलिंग दिलें. ही गोष्ट अनिष्ट समजून विष्णूच्या आज्ञेनें ब्रम्हचारी मिषानें रावणाच्या संध्यासमयीं तें लिंग गणपतीनें घेऊन भूमीवर ठेविलें. नंतर रावणानें तें उपटण्याचा प्रयत्न करूनहि न निवाल्यानें महाबळेश्वर व गायीच्या कानासारखें मुरडल्यानें गोकर्ण या नांवानें हें क्षेत्र प्रसिद्ध झालें. इथें प्रत्यक्ष शंकर सर्व परिवारासह नेहमीं राहतात. या क्षेत्रांत एक अत्यंत महापापी चांडाळीण तिच्या हातून अजाणतांहि बिल्वपत्र शिवलिंगावर पडल्यानें मुक्त झाली. ही कथा प्रख्यात गौतम महर्षींनीं वासिष्ठाच्या शापानें ब्रह्मराक्षस झाल्यावर त्या अवस्थेंत ब्रह्महत्येचें पातक लागलेल्या मित्रांसह राजाला सांगितलेली आहे असें हें पुण्यक्षेत्र म्हणून श्रीपाद गोकर्णांत गेले. ॥ ९० ॥

अपर्णापस्य तत्क्षेत्रमपर्णा यन्निवासिनः ।
गोकर्णाख्येऽवसत्त्र्यब्दं गोकर्णाकृतिलिङ्गभाक् ॥ ९१ ॥

अन्वयः—अपर्णापस्य तत् क्षेत्रं, यन्निवासिनः अपर्णाः, गोकर्णाख्ये गोकर्णाकृतिलिङ्गभाक् त्र्यब्दं अवसत् ॥

अर्थः—पार्वतीपति शंकराचें तें क्षेत्र आहे. तेथील नागरिक ऋणत्रयांतून (पितृऋण, देवऋण व ऋषिऋण) मुक्त होतात असें माहात्म्य असलेल्या गोकर्णक्षेत्रीं श्रीपाद गोकर्णाकार शिवलिंगाचें पूजन करीत तीन वर्षे राहिले. ॥ ९१ ॥

स विघने गगने गमने गुरुर्मतिमतीव नतीकृतगोतरुः ।
सुखकरोऽप्यकरोदकरोगहृत् द्रुतविलम्बितगोऽखिलगोऽघहृत् ९२

अन्वयः—अखिलगः अघहृत् अकरोगहृत् द्रुतविलम्बितगः सुखकरः अपि अतीव नतीकृतगोतरुः सः गगने विघने सति गमने मतिं अकरोत् ॥

अर्थः—सर्वव्यापी, पापहारी, दुःखरोगनिवारक, कामाच्या निकडीप्रमाणें शीघ्रचालीच्या व भक्तांच्या कामनापूर्तीनें कल्पवृक्षालाहि लाज-

विणाऱ्या श्रीपादगुरूंनीं आकाश निरभ्र असतांना कृष्णातीरीं जाण्याचा बेत केला. ॥ ५२ ॥

कृष्णातीरं ययौ भक्ततृष्णाहृच्छ्रीपदस्ततः ।
ययौ कुरुपुरं तारं सुयौवनतनूद्वहः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—भक्ततृष्णाहृत् श्रीपदः ततः कृष्णातीरं ययौ, सुयौवन-तनूद्वहः तारं कुरुपुरं ययौ ॥

अर्थः—भक्तकामनापूरक व चित्ताकर्षक शरीराचे श्रीपाद गुरु कृष्णा-तीरीं येऊन पुढें मोक्षप्रद अशा कुरुपुरीं (कुरुगड्डी) रवाना झाले. ॥५३॥

स्वयं तीर्थरूपोऽपि तीर्थप्रकाशं
करिष्यन्स्वगत्या जनानुद्धरिष्यन् ।
स सस्नौ सुरादेः करोति स्म तृप्तिं
सुरर्ष्यादिवर्गः करोत्यस्य तृप्तिम् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—स्वयं तीर्थरूपः अपि तीर्थप्रकाशं करिष्यन् स्वगत्या जनान् उद्धरिष्यन् सः सस्नौ, सुरर्ष्यादिवर्गः अस्य तृप्तिं करोति सः सुरादेः तृप्तिं करोति स्म ॥

अर्थः—स्वतः श्रीपाद तीर्थरूप असूनहि तीर्थांचा (पुण्यक्षेत्रांचा) महिमा लोकांना कळावा व स्वतःच्या चरणधूलीनें लोकोद्धार व्हावा या इच्छेनें त्यांनीं कृष्णातीर्थांत स्नान केलें. सर्व देव व ऋषींनीं ज्यास वंदनानें संतुष्ट करावें त्या श्रीपादगुरूंनीं त्या सर्वांचें तर्पण केलें. ॥५४॥

रेजे राजेव यतिः क्षितितलभद्रासनः शशिच्छत्रः ।
दिग्धृतयशःप्रकीर्णः स्वच्छन्दगतिः क्षमेट् समानश्च ॥ ५५ ॥

अन्वयः—क्षितितलभद्रासनः शशिच्छत्रः दिग्धृतयशःप्रकीर्णः स्वच्छन्दगतिः क्षमेट् समानः यतिः राजा इव रेजे ॥

अर्थः—भूतळ हेंच ज्याचें सिंहासन, चंद्र ज्याचें छत्र, दिगन्त कीर्ति हींच जणूं चामरें, स्वच्छन्दगामी, शांत वृत्तीचे व सर्व प्राणिमात्रांचे

ठायीं समान वागणारे यतिराज श्रीपाद एखाद्या सार्वभौम राजाप्रमाणें शोभून दिसले.

आसमुद्र पृथ्वीतलावर ज्याचें सिंहासन आहे, चंद्राप्रमाणें शुभ्र छत्र-धारी, दिगन्त कीर्तीचा, अकुण्ठित गति असलेला, शांत व सर्व दर्जाच्या प्रजेला समान लेखणारा जसा आदर्श सम्राट असावा, त्याप्रमाणें श्रीपाद-राज शोभले. ॥ ९५ ॥

विश्वस्ता वनितार्दिता सकुसुता मर्तुं नदीमागता
काचित्तां तु गतागतापहृदयं सद्भाषितैः सांत्वयन् ।
आवन्तेयकचन्द्रसेनमणिसन्मन्दप्रदोषव्रता—
ख्यानैस्तत्कुसुतं व्यधाद्बुधमदादिष्टं वरं श्रीवरः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—विश्वस्ता अर्दिता काचित् वनिता सकुसुता मर्तुं नदीं आगता; गतागतापहृत् अयं आवन्तेयकचन्द्रसेनमणिसन्मन्दप्रदोषव्रता-ख्यानैः सद्भाषितैः तां सान्त्वयन् तत्कुसुतं बुधं व्यधात्; श्रीवरः इष्टं वरं अदात् ॥

अर्थः—कोणी एक दुःखी विधवा आपल्या मूढ पुत्रासह जीव देण्यासाठीं नदीवर आली असतां, जन्ममरण दूर करणाऱ्या श्रीपाद-स्वामींनीं आपल्या परिणामकारक वाणीनें अवन्ति देशाच्या चंद्रसेन राजानें आचरिलेल्या शनिप्रदोष व्रताचें आख्यान सांगून तिचें सांत्वन केलें. नंतर तिच्या मंदबुद्धि पुत्राला विद्वान् करून तिला असा वरहि दिला कीं, तुला जन्मान्तरीं माझ्यासारखा पुत्र होईल. ॥ ९६ ॥

स यतिरथ भवान्तरेऽपि तस्यै
निजसदृशोत्तमपुत्रलब्धयेऽजः ।
अकथयदभयं शनिप्रदोष-
व्रतमथ सापि च तं जगौ दयालुम् ॥ ५७ ॥

अन्वयः—अजः सः यतिः अथ भवान्तरे अपि तस्यै स्वसदृशोत्तमपुत्रलब्धये अभयं शनिप्रदोषव्रतं अकथयत्, अथ च सा अपि तं दयालुं जगौ ॥

अर्थः—नंतर निर्विकार श्रीपाद यतींनी त्या द्विजस्त्रीला पुढील जन्मांत स्वतःसारखा गुणसंपन्न पुत्र लाभावा म्हणून भयनाशक असें शनिप्रदोषाचें व्रत सांगितलें. यानंतर परम दयाळू श्रीपादस्वामींना ती स्त्री स्तुतिपूर्वक म्हणाली... ॥ ९७ ॥

भवत्तोऽभवत्तोकरक्षाऽकरक्षा
नमस्ते नमस्ते प्रसीद प्रसीद ।
स्मरामि स्मरामित्रपादं त्रपादं
न मन्ये त्वदन्येशितारं सुतारम् ॥ ९८ ॥

अन्वयः—भवत्तः तोकरक्षा अकरक्षा अभवत्, नमस्ते नमस्ते प्रसीद, प्रसीद, स्मरामित्रपादं त्रपादं स्मरामि, सुतारं त्वदन्येशितारं न मन्ये॥

अर्थ—महाराज ! आपल्यामुळेंच माझ्या मूढ मुलाचें रक्षण होऊन दुःखहि लयास गेलें. हे यतिराया ! तुम्हांला त्रिवार प्रणाम असो. पामरावर अशीच कृपा असूं द्या. आपल्या आज्ञेप्रमाणें मी हरेक शनिप्रदोषसमयीं मदनारि शंकराचें लज्जाहर चरण पूजीन. भक्ततारक असा अन्य देव आपल्याशिवाय कोणी असेलसें वाटत नाहीं. ॥ ९८ ॥

अणोरणिम्ने महतो महिम्ने
श्रीपादनाम्ने परतत्त्वसीम्ने ।
नमोऽस्तु भूम्नेऽमितसन्महिम्ने
सच्चित्कधाम्ने दितमोहदाम्ने ॥ ५९ ॥

अन्वयः—अणोः आणिम्ने महतः महिम्ने भूम्ने परतत्त्वसीम्ने अमितसन्महिम्ने सच्चित्कधाम्ने दितमोहदाम्ने श्रीपादनाम्ने नमः अस्तु ॥

अर्थः—सर्वांत सूक्ष्म अशा परमाणूपेक्षांहि जो अति सूक्ष्म व सर्वांत विस्तृत अशा आकाशापेक्षांहि विस्तृत असून जो सर्वोच्च तत्त्वाची मर्यादा व सर्वान्तर्यामी आहे, ज्याचा महिमा अगाध असून ज्यानें सर्व मोहपाश तोडले आहेत अशा त्या सच्चिदानंदरूपी व श्रीपाद नांव धारण करणाऱ्या आपणांस नमस्कार असो. ॥ ५९ ॥

स्तुत्वेति साऽभ्यनुज्ञाता नत्वेशं गृहमागता ।
त्यक्त्वेहां भेज इतरां कृत्वेशव्रतमादरात् ॥ ६० ॥

अन्वयः—सा ईशं इति स्तुत्वा नत्वा अभ्यनुज्ञाता गृहं आगता आदरात् ईशव्रतं कृत्वा इतरां ईहां त्यक्त्वा (श्रीपादं) भेजे ॥

अर्थः—याप्रमाणें त्या विधवा द्विजस्त्रीनें श्रीपादस्वामींची स्तुति केल्यावर त्यांच्या अनुज्ञेनें ती घरी गेली. तिथें तिनें श्रद्धापूर्वक शिवव्रत आचरून व इतर सर्व कामनांचा त्याग करून श्रीपादयतींची सेवा केली. ॥ ६० ॥

ततः प्रेत्य साऽम्बाऽभवद्विप्रकन्या
प्रभुः सोऽप्यदृश्योऽभवद्यो वदान्यः ।
स्वतुल्यांग्यभावात्स्वसत्यत्वसिद्ध्यै
स्थितोऽत्रापि गुप्तोऽपि भक्तेष्टसिद्ध्यै ॥ ६१ ॥

अन्वयः—ततः सा प्रेत्य अम्बा विप्रकन्या अभवत्; यः वदान्यः सः अपि अदृश्यः अभवत्; स्वतुल्यांग्यभावात् स्वसत्यत्वसिद्ध्यै गुप्तः अपि भक्तेष्टसिद्ध्यै अत्र अपि स्थितः ॥

अर्थः—कालान्तरानें त्या स्त्रीनें दिवंगत झाल्यावर 'अम्बा' या नांवानें ब्राह्मणकन्येचा जन्म घेतला. उदार अंतःकरणाचे श्रीपादहि अदृश्य झाले. कारण, स्वतःसारखा पुत्र होण्याचें जें सत्य वचन त्या स्त्रीला दिलेलें आहे, त्याच्या परिपालनासाठीं स्वतःसारखा अन्य देह-

धारी दुर्मिळ असल्यानेंच ते गुप्त झाले. तथापि भक्तांच्या कामनापूर्तीसाठीं वस्तुत: श्रीपाद कुरवपुरींच राहिलेले आहेत. ॥ ६१ ॥

लब्धसंकल्पितेष्टार्थं द्विजं यान्तं गुरुं प्रति ॥
व्याजमैत्र्याऽनुगाः कंचिज्जघ्नुश्चोरा हि निर्जने ॥ ६२ ॥

अन्वय:—लब्धसंकल्पितेष्टार्थं, गुरुं प्रति यान्तं कंचित् द्विजं, चोरा: व्याजमैत्र्या अनुगा: निर्जने तं जघ्नु: हि ॥

अर्थ:—गुरुकृपेनें स्वमनोरथ पूर्ण झाल्यानें श्रीपादगुरूंच्या दर्शनार्थ कुरवपुरास निघालेल्या एका ब्राह्मणाचा कपटमैत्रीनें जवळ राहिलेल्या चोरांनीं निर्जन अरण्यांत वध केला. ॥ ६२ ॥

सद्यो विद्योतितस्तत्र शंकर: किंकरार्तिहा ।
सहसा तरसाऽऽगत्य श्रीपदो विपदोऽहरत् ॥ ६३ ॥

अन्वय:—किंकरार्तिहा शंकर: श्रीपद: तत्र सद्य: विद्योतित: सहसा तरसा आगत्य विपद: अहरत् ॥

अर्थ:—भक्तांचे दु:खहारी व कल्याणकारी श्रीपाद तात्काळ त्या ठिकाणीं प्रगटले व लगेच त्या मृत ब्राह्मणाजवळ जाऊन त्यांनीं त्याचें संकट दूर केलें. ॥ ६३ ॥

यन्मूर्ध्न्यभान्निर्मलचन्द्रहास-
स्तेनोज्झितो दस्युषु चन्द्रहास: ।
क्षणेन सर्वानकरोद्गतासून्-
स्मृत्याऽऽत्मतां योऽनयदुद्गतासून् ॥ ६४ ॥

अन्वय:—यन्मूर्ध्नि निर्मलचन्द्रहास: अभात्; तेन दस्युषु चंद्रहास: उज्झित: क्षणेन सर्वान् गतासून् अकरोत् य: स्मृत्या उद्गतासून् आत्मतां अनयत् ॥

अर्थ:—मस्तकीं शुभ्र चंद्रकोर शोभलेल्या श्रीपादांनीं त्या चोरांवर अर्धचंद्राकार खड्ग चालवून त्यांना क्षणार्धांतच गतप्राण केलें. जे श्रीपाद

गुरु अंतकाळीं स्वतःचें केवळ स्मरण करणाऱ्यांनाहि सायुज्यमुक्ति देतात, ते त्या चोरांनाहि अमुक्तच कसे ठेवतील ? ॥ ६४ ॥

एकस्तत्रागतश्चोरः शरणं करुणं जगौ ।
तस्करोऽहं न हि भवान्तस्करो भास्करोऽपि सन् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—तत्र एकः चोरः शरणं आगतः करुणं जगौ अहं तस्करः न हि; भवान् भास्करः अपि सन् तस्करः ।

अर्थः—त्यांपैकीं एक चोर शरण येऊन दीन वाणीनें श्रीपादांना म्हणाला, " महाराज, मी चोर नाहीं. तेव्हां, आपण मला मारूं नका. उलट आपणचसूर्याप्रमाणें स्वयंप्रकाशी असूनहि चोर आहांत; कसें ते पाहा... ॥ ६५ ॥

महाचोरो हि भगवान्विलीयान्तर्विशन् द्युमान् ।
रहस्यमप्यघं धीमान्सर्वं हरति नो भवान् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हि भगवान् अपि महाचोरः; द्युमान् अपि विलीय अन्तः विशन् धीमान् भवान् रहस्यं सर्वं अघं हरति ॥

अर्थः—इतर चोर कुटुंबपोषणासाठीं तरी चोरी करतात. पण, आपण मात्र सामान्य चोर नसून महाचोर आहांत. कारण, स्वयंप्रकाशी असूनही अदृश्यपणें देहांत शिरून सर्व कांहीं अज्ञेय असा पाप-संग्रह लुटणारे आपण अत्यंत चतुर चोर आहांत.

[सर्वैश्वर्यसंपन्न दत्तमहाराजांना पोटासाठीं चोरी करण्याचें काय कारण ? उलट, ते तर परोपकारार्थ वरीलप्रमाणें अलौकिक चोरी करतात म्हणून ते महाचोर होत !] ॥ ६६ ॥

जन्मप्रभृति न स्तेयं ज्ञातं सुकृतमर्जितम् ।
तेन धर्मेण भगवन्नुध्दृतोऽस्मि न संशयः ॥ ६७ ॥

अन्वयः—जन्मप्रभृति स्तेयं न ज्ञातं; सुकृतं आर्जितं; तेन धर्मेण भगवन् उद्धृतः अस्मि, संशयः न ॥

अर्थः—महाराज, जन्मल्यापासून चोरी करणें मला माहीत नाहीं. कांहीं पुण्य मी संपादिलें असेल त्या पुण्याईनेंच आपण माझा उद्धार केला यांत संशय नाहीं. ॥ ६७ ॥

पदान्मुखाच्च भवतो गङ्गा धर्मश्च निर्गतः ।
गङ्गा मज्जयति स्पष्टं धर्म उद्धरति स्फुटम् ॥ ६८ ॥

अन्वयः—भवतः पदात् गङ्गा मुखात् च धर्मः निर्गतः; गंगा मज्जयति स्पष्टं, धर्मं उद्धरति स्फुटं ॥

अर्थः—आपल्या चरणकमलांतून गंगेचा व मुखांतून धर्माचा उगम झालेला आहे. पैकीं गंगा ही तर पाप बुडविणारी व धर्म तर पाप्याला उद्धरणारा आहे; हें काय माहीत नाहीं ? ॥ ६८ ॥

काहं मन्दमतिः केमे त्वद्गुणा भूकणाधिकाः ।
तथापि गुणवर्धिन्या दयया तेऽर्हताऽऽगता ॥ ६९ ॥

अन्वयः—मन्दमतिः अहं क; भूकणाधिकाः इमे त्वद्गुणाः क; तथापि ते गुणवर्धिन्या दयया अर्हता आगता ॥

अर्थः—वस्तुतः मंदबुद्धीचा मी कुठें व पृथ्वीच्या रजःकणाइतके असंख्य असे आपले गुण कुठे ! तरीहि आपलें जें अल्पसें गुणवर्णन मला करतां आलें याचें खरें कारण म्हणजे आपली 'गुण वाढविणारी असामान्य कृपा' होय.'' ॥ ६९ ॥

श्रीपादोऽपि सकारुण्यां पुण्यामाकर्ण्य तद्गिरम् ।
दत्त्वाऽभयं ह्यभयकृदजो द्विजमजीवयत् ॥ ७० ॥

अन्वयः—अभयकृत् अजः श्रीपादः अपि सकारुण्यां पुण्यां तद्गिरं आकर्ण्य अभयं दत्वा द्विजं अजीवयत् ॥

अर्थः—याप्रमाणें त्या चोराची दीन व पावन वाणी ऐकून, भीति निरस्त करणाऱ्या व जन्मादिविकारशून्य अशा श्रीपादांनीं त्या चोरास अभय दिलें व त्या मृत ब्राह्मणासहि सजीव केलें. ॥ ७० ॥

हततस्करशोणितशोणनिभे सति पूषणि सन्मणिवद्युदिते ।
प्रभुरन्तरधाद्वसुधाविबुधः स च बुद्धवदुत्थित ईशदृशा ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हततस्करशोणितशोणनिभे सन्मणिवत् पूषणि उदिते सति प्रभुः अन्तरधात्; सः वसुधाविबुधः च ईशदृशा बुद्धवत् उत्थितः ॥

अर्थः—त्या मारलेल्या चोरांच्या रक्ताप्रमाणें लालबुंद व लाल माणकाप्रमाणें दिसणारें सूर्यबिम्ब उगवतांच श्रीपादराज अदृश्य झाले. त्याच सुमारास प्रभुकृपेनें तो ब्राह्मणहि (वस्तुतः मृत झाला होता तरी) जणूं झोपेंतून जागा झाल्याप्रमाणें उठून बसला. ॥ ७१ ॥

हतशेषमुखात्सर्वं श्रुत्वा नत्वाऽस्तुवद्द्विजः ।
हरिं हरे कुतश्चोरगोचरोऽभूर्न मे कुतः ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हतशेषमुखात् सर्वं श्रुत्वा नत्वा द्विजः हरिं अवदत्; हरे ! कुतः चोरगोचरः अभूः मे कुतः न ॥

अर्थः—मारलेल्या चोरांत ज्याला जीवदान लाभलें होतें, त्याच्या तोंडून घडलेला सर्व वृत्तान्त ऐकल्यावर श्रीपादांना वंदन करून तो ब्राह्मण म्हणतो—देवा ! काय म्हणावें बरें तुला ? अरे, चोराला दर्शन देतोस नि मला मात्र जागा होतांच दर्शन न देतां अदृश्य होतोस ! ७२

कस्तेऽर्हतीहितं वक्तुं ब्रह्माद्या अपि मोहिताः ।
कृतं मे सुहितं तात स्ववित्तस्य निमित्ततः ॥ ७३ ॥

अन्वयः—ते ईहितं वक्तुं कः अर्हति, ब्रह्माद्याः अपि मोहिताः हे तात स्ववित्तस्य निमित्ततः मे सुहितं कृतम् ॥

अर्थः—हे प्रभो ! प्रत्यक्ष ब्रह्मादि देवहि जिथें आश्चर्यानें थक्क झाले तिथें तुझ्या चरित्राचें गुणवर्णन करण्यास कोण समर्थ आहे ? देवा ! माझ्या द्रव्यरक्षणाच्या निमित्तानें आपण माझ्यावर फार उपकार केले आहेत. ॥ ७३ ॥

त्वां विनेतरमदभ्रमुदारं
नेक्ष ईण्न सममभ्रमुदारम् ।
मन्य एष मितदो ह्यतिकामं
त्वं ददासि च करोष्यतिकामम् ॥ ७४ ॥

अन्वयः—हे ईट् त्वां विना अदभ्रं उदारं न ईक्षे, अभ्रमुदारं त्वया समं न मन्ये, एषः मितदः, त्वं अतिकामं ददासि, अतिकामं करोषि च ॥

अर्थः—स्वामी महाराज ! आपणांशिवाय अन्य दानशूर कोण आहे ? दानाच्या बाबतींत तुमची मेघराजाशीं तुलना करावी तर तेंहि अनुचितच. कारण, मेघ हा ठराविक काळांत मर्यादितच वर्षाव करणारा; उलट आपण मात्र भक्ताला इच्छिल्यापेक्षां अधिक देताच, शिवाय त्याला निष्कामहि करता. ॥ ७४ ॥

शतमुखमुखाः स्तोतुं यं त्वां प्रवृत्तधियोऽपि ते
विमुखविमुखा र्ह्रीता जाता अपीदमवेक्ष्य ते ।
सुगुण गुणनां कर्तुं वर्ते सुमन्दमतिर्द्युम-
न्नहह कलये पाणिभ्यां किं कलानिधिमाधिहन् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—हे सुगुण ! शतमुखमुखाः यं त्वां स्तोतुं प्रवृत्तधियः अपि विमुखविमुखाः ह्रीताः जाताः इदं अवेक्ष्य अपि सुमन्दमतिः अहं ते गुणनां कर्तुं वर्ते; हे द्युमन् ! अहह ! हे आधिहन् ! पाणिभ्यां कलानिधिं कलये किम् ॥

अर्थः—हे गुणवान् दत्ता ! तुझी सहस्रमुखांनीं स्तुति करण्यास निघालेले शेषादि देवहि थकून लज्जित झाले. हें काय मला ज्ञान नाहीं ? पण, असें असूनहि मंदबुद्धीचा मी पुनः तुझें गुणवर्णन करण्यास प्रवृत्त झालों. काय म्हणावें माझ्या या वेडेपणाला ? हे तेजस्वी, व्यथाहर प्रभो ! आकाशांतील चन्द्र हातांनीं घेण्यासारखाच माझा हा गुणवर्णनाचा प्रयत्न हास्यास्पद नाहीं काय ? ॥ ७५ ॥

द्विज इति नुतिमुक्त्वा तत्पुरं प्राप्य चक्रे
द्विजभुजिमथ निन्ये श्रीपदस्तं पदं स्वम् ।
अकलि कलिमलघ्नं येन चित्रं चरित्रं
सजलजलदनीलः श्रीपदः श्रीप्रदो नः ॥ ७६ ॥

अन्वयः—द्विजः इति नुतिं उक्त्वा तत्पुरं प्राप्य द्विजभुजिं चक्रे अथ श्रीपदः तं स्वपदं निन्ये; येन कलिमलघ्नं चित्रं चरित्रं अकलि सजलजलद-नीलः सः श्रीपदः नः श्रीप्रदः अस्तु ॥

अर्थः—याप्रमाणें स्तुति करून कुरुगड्डी क्षेत्रांत पोहोंचतांच त्या ब्राह्मणानें पूर्वीच्या संकल्पाप्रमाणें ब्राह्मणांना भोजन दिलें. नंतर श्रीपादयतीनींहि त्या द्विजास आत्मस्वरूपांत स्थान दिलें. ज्यानें कलियुगांतील पाप नष्ट करणारें विस्मयकारक चरित्र निर्माण केलें, असा तो सजल मेघाप्रमाणें नीलवर्णाचा श्रीपाद गुरु आपणां सर्वांस ऐश्वर्य देवो. ॥ ७६ ॥

या पूर्वोक्ता द्विजसुवनिता विप्रकन्याऽथ जाता
साऽम्बा साम्बार्चनसुनिरता माधवस्यास कान्ता ।
विप्रस्योभौ मतिगुणलसद्रूपलक्ष्मस्वभावौ
प्रेम्णा बद्धात्मनयनधियौ चक्रवत्सुस्वभावौ ॥ ७७ ॥

अन्वयः—या पूर्वोक्ता द्विजसुवनिता सा अथ विप्रकन्या जाता; सा अम्बा साम्बार्चनसुनिरता माधवस्य विप्रस्य कान्ता आस; उभौ चक्रवत् सुस्वभावौ मतिगुणलसद्रूपलक्ष्मस्वभावौ प्रेम्णा बद्धात्मनयनधियौ (अभूताम्) ॥

अर्थः—जी पूर्वीची जीव देण्यास निघालेली द्विजस्त्री होती, ती आतां एका विप्राची अम्बा नामक कन्या झाली होती. शिवपूजनांत तन्मयतेनें काल घालवीत असतांच ती माधव नांवाच्या एका द्विजाची धर्मपत्नी झाली. चक्रवाकांच्या जोडप्याप्रमाणें सुस्वभावी असे अंबा व माधव परस्परांशी बुद्धि, गुण, रूप, स्वभाव इत्यादि सर्वच बाबतींत इतके एक-

रूप होते कीं, दृढ प्रेमामुळें त्या उभयतांचे आत्मा, नेत्र, बुद्धि हेहि सर्व जणूं एकत्र गुंफलेले होते. ॥ ७७ ॥

तौ सुस्वरौ सुवसनौ सुमुखौ सुवृत्तौ
सव्रीडहावसुखवीक्षणहृष्टचित्तौ ।
तुच्छीकृतत्रिदशनर्मसुखौ सुगात्रौ
देवाविवासतुरुभावपि भद्रपात्रौ ॥ ७८ ॥

अन्वयः—तौ सुस्वरौ सुवसनौ सुमुखौ सुवृत्तौ सव्रीडहावसुखवीक्षण-हृष्टचित्तौ तुच्छीकृतत्रिदशनर्मसुखौ सुगात्रौ उभौ अपि देवौ इव भद्रपात्रौ आसतुः॥

अर्थः—उभयतां अंबा व माधव मधुर स्वराचे, सुंदर वस्त्रधारी सुस्वरूपी, सदाचारी, आकर्षक शरीरसौष्ठव असलेले व विशेषतः सलज्ज हावभाव व प्रीतिमय कटाक्ष यांमुळें ते सदा इतके खुललेले असत कीं, देवांचें स्वर्गीय क्रीडासुखहि त्यांना तुच्छ वाटे. एकंदरींत अंबा-माधवाची जोडी देवांच्या मंगलमय जोडप्याप्रमाणें होती यांत संशय नाहीं. ॥७८॥

अथ साऽमृतभागिनी परा परमानन्दभरादरा वरात् ।
निदधौ परतेज उत्तमं वरदानाच्छुशुभेऽपि सत्तमम् ॥ ७९ ॥

अन्वयः—अथ परा परमानन्दभरादरा अमृतभागिनी सा वरात् वरदानात् उत्तमं परतेजः निदधौ; ततः सा अपि सत्तमं शुशुभे ॥

अर्थः—गुरुकृपेमुळें परमानंदमय ईश्वराविषयीं आदर बाळगणाऱ्या त्या सज्जन स्त्रीनें रतिसुख उपभोगीत असतां श्रीपादस्वामीच्या वरदाना-मुळें अलौकिक तेज धारण केलें. त्यामुळें ती अधिकच आकर्षक दिसूं लागली. ॥ ७९ ॥

द्वैतवादे प्रवृत्ते तत्कुचयोरिव वादिनोः ।
कृष्णोऽधात्तन्मुखे नैल्यं माध्यमे चापि गौरवम् ॥ ८० ॥

अन्वयः—वादिनोः इव तत्कुचयोः द्वैतवादे प्रवृत्ते भ्रूणः तन्मुखे नैल्यं माध्यमे अपि च गौरवं अधात् ॥

अर्थः—द्वैतवादी द्वैतवाद करण्यास उद्युक्त झाले असतां एखादा कुशल अद्वैतवादी ज्याप्रमाणें खंडनानें त्या द्वैतवाद्यांचीं मुखें काळीं करतो व माध्यमिकाच्या (शून्यवादीच्या) मतावर गौरव दोष देतो, त्याप्रमाणें या अंबेच्या गर्भानें द्वैतवाद्यांप्रमाणें असलेल्या तिच्या स्तनाग्रावर काळे-पणा व माध्यमांत (उदरांत) स्थूलता निर्माण केली—म्हणजेच अंबा गर्भवती झाली. ॥ ८० ॥

सर्वगोऽपि खलु गर्भगोऽभव-
न्निष्कलोऽपि सकलोपमोऽभवः ।
मायिकोपमचरित्र ईश्वरे
नात्र चित्रमतिमायिके परे ॥ ८१ ॥

अन्वयः—सर्वगः अपि गर्भगः अभवत्; अभवः निष्कलः अपि सकलोपमः अभवत्; अत्र परे मायिकोपमचरित्रे अतिमायिके ईश्वरे चित्रं न ॥

अर्थः—सर्वव्यापी असूनहि जो गर्भांत व्यक्त झाला, त्याचप्रमाणें संसारतारक व निष्कल (अंशरहित) असूनहि जो सकल (षोडशकला-वान्) जीव झाला अशा त्या ईश्वराविषयीं आश्चर्य मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं. कारण, असंगी व जादूगाराप्रमाणें चित्रविचित्र अशा त्या अतिमायावी ईश्वराला काय अशक्य आहे बरें ? ॥ ८१ ॥

हृदयद्वययोगतः स्मृतं दयनीयं खलु दोहदं मतम् ।
अहहाऽत्र विचित्रमूह्यतेऽहृदयोऽजोऽप्ययथावदीक्ष्यते ॥ ८२ ॥

अन्वयः—हृदयद्वययोगतः मतं दयनीयं दोहदं स्मृतं खलु; अहहा ! अत्र विचित्रं ऊह्यते; अहृदयः अजः अपि अयथावत् ईक्ष्यते ॥

अर्थः—मातृहृदय व गर्भस्थ जीवहृदय या दोघांचा योग आला कीं रूढीप्रमाणें डोहाळे पुरविले पाहिजेत असा सर्वसाधारण संकेत आहे. पण ज्याला हृदयादि अवयवच नाहींत, जो जन्मादिविकारशून्य आहे अशा त्या गर्भस्थ परमात्म्याविषयीं सर्वथा विपरीत म्हणजे अवयवा-दिकांची कल्पना करणें हें विचित्रच नव्हे काय? ॥ ८२ ॥

महाभूतं भूतं तदहमिह बाह्यान्तरगतं
मतं ब्रह्मादीनामनिशमसकृच्चेष्टयति यत्
यतो भीता जाताः पवनमुखदेवाः प्रचलिता
विरूपं सर्वादं यदिति वदति स्म द्विजसती ॥ ८३ ॥

अन्वयः—भूतं न, तत् महाभूतं अहं, यत् इह बाह्यान्तरगतं मतं ब्रह्मादीनां अपि अनिशं असकृत् चेष्टयति; यतः पवनमुखदेवाः भीताः जाताः प्रचलिताः; यत् विरूपं सर्वादं तत् अहं इति द्विजसती वदति स्म॥

अर्थः—[दैवी गर्भ धारण केलेली अंबा कांहींशी बेहोष होऊन तात्त्विक बोल काढीत होती. तेव्हां, सामान्य लोकांनीं तिला भूतबाधा झाली आहे, या समजुतीनें विचारलेल्या—अंगांत भूत आलें काय? अस-ल्यास तें कुठलें? हिच्याच अंगांत तें कां आलें? तें कसें आहे?—इत्यादि प्रश्नांना ती द्विजस्त्री अंबा उत्तर देते...]

...मी साधें सुधें भूत नाहीं. तर आंत बाहेर सर्वत्र व्यापून उरलेलें जें अविनाशी महाभूत तें मी आहें. या अंबलाच नव्हे तर ब्रह्मादि सर्व देवां-नाहि जें हालचाल करावयास लावतें तें महाभूत मी आहें. ज्याला भिऊन वायु, इन्द्र, अग्नि वगैरे सर्व देवताहि आपापल्या कार्यांत मग्न असतात, जें सर्वभक्षक व भयानक स्वरूपाचें आहे असें तें महाभूत ब्राह्मणांच्या मंत्रतंत्रांना दाद देईल किंवा त्यांनीं दिलेल्या बळीवर खूष होऊन निघून जाईल, हें कसें शक्य आहे बरं! ॥ ८३ ॥

क्षणलवचपलं किलायुरेषा
तनुरस्थ्यामिषमांसयुङ्मलाढ्या ।
चलदलजलबिन्दुवच्छ्रियस्ता
मृगसलिलैस्तुलितं त्विहार्थजातम् ॥ ८४ ॥

अन्वय:—आयु: क्षणलवचपलं किल, एषा तनु: अस्थ्यामिषमांसयुक् मलाढ्या, ता: श्रिय: चलदलजलबिन्दुवत्; इह अर्थजातं मृगसलिलै: तुलितम् ॥

अर्थ:—[तर मग तुझी अपेक्षा तरी काय? ऐहिक सुखाची की विरक्तीची? या लोकांच्या प्रतिप्रश्नाला अंबा उत्तरते...]

...आयुष्य तर अत्यंत क्षणभंगुर आहे. हा देहहि बाहेरून हाडें, मांस व रक्त यांनीं नी आंतून मलमूत्रांनीं भरलेला आहे. संपत्तिसुद्धां कमलपत्रांवरील जलबिन्दूंप्रमाणें अस्थिर असून जगतांतील सर्वहि पदार्थ मृगजळाप्रमाणें सर्वथा मिथ्याच आहेत. ॥ ८४ ॥

योगामृतं क्व क्व गलल्लालस्त्रीमुखचुम्बनम् ।
क्व समाधि: क्व व्यवायो मोहो जडधियामयम् ॥ ८५ ॥

अन्वय:—योगामृतं क्व, गलल्लालस्त्रीमुखचुम्बनं क्व, समाधि: क्व, व्यवाय: क्व, अयं जडधियां मोह: ॥

अर्थ:—अष्टसिद्धींचें सामर्थ्य असलेलें योगामृत कुठें व लाळ गळत असलेल्या बीभत्स स्त्रीमुखाचें चुंबनसुख कुठें? अपूर्व स्वरूपानंद देणारें समाधि-सुख कुठें व क्षणांत विरस करणारें संभोग-सुख कुठें? असें असूनहि जडबुद्धींचा संभोग-सुखाकडेच जो ओढा आहे याला कारण मोह हेंच होय. ॥ ८५ ॥

शमदमसमबन्धुताऽत्युदारा
न न भुवने विरतीतरा हि दारा: ।

न्यसनसमसुधाशनं न चान्य-
न च सुवृषो ह्यभयार्पणात्तथाऽन्यः ॥ ८६ ॥

अन्वयः—अत्युदारा शमदमसमबन्धुता न, भुवने विरतीतराः दाराः न हि, व्यसनसमसुधाशनं अन्यत् न च, तथा अभयार्पणात् अन्यः सुवृषः न च ॥

अर्थः—[तर मग, तुला प्रिय तरी काय आहे ? असें लोकांनीं पुनः विचारल्यावर अंबा म्हणते...]

शम, दमासारखे (शांति व इंद्रियनिग्रह) सर्व श्रेष्ठ बंधु, विरति-सारखी (वैराग्य) स्त्री व संन्यासासारखें अमृतपान या जगतांत कोठेंहि नाहीं. इतकेंच नव्हे तर, अभयदानासारखा अन्य धर्महि कोणता नाहीं (अर्थात् हें सर्व मला अभीष्ट आहे.). ॥ ८६ ॥

सुधापमानो विषमेव मानो
भिक्षासमानं न च सोमपानम् ।
तदेव मेऽभीष्टतरं परं नो
हृदाऽपि काङ्क्षे कुसुखं न वीक्षे॥ ८७ ॥

अन्वयः—अपमानः सुधा, मानः विषं एव, भिक्षासमानं सोमपानं न च, तत् एव मे अभीष्टतरं, परं हृदा अपि न काङ्क्षे कुसुखं न वीक्षे ॥

अर्थः—दुसऱ्यानें केलेला अपमान हा अमृताइतका प्रिय व मान हा विषासारखा त्याज्य आहे. तसेंच, माधुकरीसमान सोमपानहि मी अन्य मानीत नाहीं. अर्थात् हें सर्वच मला अत्यंत प्रिय असल्यानें इतर कशाचीहि तिळमात्र इच्छा नाहीं. विषयसुखाचें तर नांवच नको.॥८७॥

एवं ब्रुवन्ती सुदती सती सा
न साधु मन्येऽन्यदुदारहासा ।
वासालयं भासयती स्वभासा
न साध्वसं स्म क्व च वीक्षते सा ॥ ८८ ॥

अन्वयः—एवं ब्रुवन्ती सुदती उदारहासा सा सती अन्यत् साधु न मन्ये, सा स्वभासा वासालयं भासयती साध्वसं क्व च न वीक्षते स्म ॥

अर्थः—याप्रमाणें तात्त्विक भाषण करणाऱ्या त्या हंसऱ्या सुंदर अंबेला वैराग्यानुकूल पदार्थापेक्षां अन्य कांहीहि प्रिय वाटलें नाही. आपल्या अलौकिक गर्भाच्या तेजानें राहतें घर लखलखित करणाऱ्या त्या अंबेला स्त्रीसुलभ भीतीहि वाटेनाशी झाली. ॥ ८८ ॥

विज्ञाय लोका इति दोहदेहां
तां वीक्ष्य विद्योतितचारुदेहाम् ।
विसस्मिरेऽथ व्यकरोद्धवश्च
क्रिया अभूत्तत्र वरोध्दवश्च ॥ ८९ ॥

अन्वयः—लोकाः इति दोहदेहां विज्ञाय, विद्योतितचारुदेहां तां वीक्ष्य विसस्मिरे, अथ धवः क्रियाः च व्यकरोत्, तत्र च वरोद्धवः अभूत ॥

अर्थः—याप्रमाणें तेजःपुंज अंबेचे ते असामान्य डोहाळे व हालचाल पाहून सर्व लोक चकित झाले, नंतर शास्त्रानुसार तिचा पति माधव यानें पुंसवनादि धार्मिक क्रियाहि मोठया समारंभपूर्वक पार पाडल्या ॥ ८९ ॥

अब्रघ्नगेष्टखगसूचितसिद्धिपूर्व—
प्रव्रज्यके सुसमयेऽनपरोऽनपूर्वः ।
स व्याहरन्प्रणवमाविरभूदजातो
जातोऽविता य इह भक्तिमतामजातः॥ ९० ॥

अन्वयः—अब्रघ्नगेष्टखगसूचितसिद्धिपूर्वप्रव्रज्यके सुसमये अनपरः अनपूर्वः अजातः प्रणवं व्याहरन् आविरभूत् यः इह भक्तिमतां अजातः अविता सः जातः ॥

अर्थः—दहा मास पूर्ण होतांच योग्य समयी सिद्धिपूर्वक संन्यास द्योतित करणारे ते ते अनूकूल ग्रह विराजित असतांनाच अपूर्व व जन्मादि विकारशून्य असे भगवान् ॐकाराचा उच्चार करीतच व्यक्त झाले. प्रसूतिमार्गानें न येणारे तेच हे भगवान् दत्तात्रेय की जे भक्तांचे अज्ञानापासून रक्षण करितात. ॥ ९० ॥

निरञ्जनेऽस्मिन्पूर्णेऽतिशयाधानमलक्षती ।
न स्तोऽथापि व्यधात्तातः संस्कारं बुद्धिमान्द्यतः ॥ ९१ ॥

अन्वयः—निरंजने पूर्णे अस्मिन् अतिशयाधानमलक्षती न स्तः, अथ अपि तातः बुद्धिमान्द्यतः संस्कारं व्यधात् ॥

अर्थः—शुद्ध, बुद्ध व परिपूर्ण अशा परमात्म्याला वस्तुतः अतिशयाधान, मलप्रक्षालन करणाऱ्या संस्कारांची काय आवश्यकता होती? तरीहि माधवाने लोकाचारानुसार सामान्यबुद्धीनें जातकर्मादि संस्कार केलेच. अधिक तेज वाढविणें व असलेलें पाप नाहीसे करणें याकरितां शास्त्रांत सर्व संस्कार सांगितले आहेत. ॥ ९१ ॥

स च सुतो नृहरीत्यभिधानतः
सुविधितो जनकेन च संस्कृतः
प्रववृधे क्रमतो जनरंजनः
स तु धिया स्म न वक्ति निरञ्जनः ॥ ९२ ॥

अन्वयः—स च सुतः जनकेन सुविधितः अभिधानतः नृहरी इति संस्कृतः, स तु जनरंजनः क्रमतः प्रववृधे, निरंजनः धिया न वक्ति स्म ॥

अर्थः—माधवानें विधिपूर्वक यथास्थित नामकरण संस्कार करून त्या बाळाचें 'नरहरी' असें नांव ठेविलें. जनांना आल्हाद देणाऱ्या त्या नरहरीची सर्व प्रकारें क्रमाक्रमानें जरी वाढ होऊं लागली तरी वाणीच्या बाबतीत मात्र तो मायारहित परमात्मा जाणूनबुजून मुकाच राहिला॥९२॥

नानोपाया ये कृतास्ते वृथैव
जातास्तातौ दुःखितौ तौ मुधैव ।
मूकं वाचालं करोतीह यत्तु
ज्ञं तन्मूकं मेनिरे ब्रह्मवस्तु ॥ ९३ ॥

अन्वयः—ये नानोपायाः कृताः ते वृथा एव जाताः तौ तातौ मुधा एव दुःखितौ, इह यत् तु मूकं वाचालं करोति तत् ज्ञं ब्रह्मवस्तु मूकं मेनिरे ॥

अर्थः—मुकेपणा जावा म्हणून जे कांहीं नाना तऱ्हेचे उपाय केले ते सर्व फुकट गेले. त्यामुळें उभयतां मातापित्यांना मात्र फार दुःख झालें, पण तें व्यर्थच म्हटलें पाहिजे. कारण, ज्या ब्रह्माचें मुक्यालाहि बोलका करण्याचें सामर्थ्य आहे त्या सर्वज्ञ ब्रह्मरूपी नरहरीला अज्ञानानें मुका मानतात व त्यावर व्यर्थ उपाय करतात, हें विचित्र नव्हे काय? ॥९३॥

खिन्नौ वीक्ष्य गुरू व्रतोत्तरमहं वक्ष्ये तदेत्यात्मजः
संज्ञाप्याथ स तन्मुदे च कनकं लोहस्य चक्रे द्विजः ।
पारस्कारगिराऽकरोदुपनयं भिक्षां ययाचे तदा
वेदानप्यवदद्बटुः पटुगिराऽहं प्रव्रजिष्ये गुरू ॥ ९४ ॥

अन्वयः—तदा खिन्नौ गुरू वीक्ष्य आत्मजः व्रतोत्तरं अहं वक्ष्ये इति संज्ञाप्य तन्मुदे लोहस्य कनकं च चक्रे; तदा द्विजः पारस्कारगिरा उपनयं अकरोत्, बटुः भिक्षां ययाचे, पटुगिरा वेदान् अपि अवदत्, हे गुरू अहं प्रव्रजिष्ये ॥

अर्थः—मातापित्यांना कष्टी झालेले पाहून नरहरीनें त्यांना खुणेनें सुचविलें कीं, माझी मुंज करा, म्हणजे मी बोलेन. नंतर त्यांच्या संतोषा-साठीं नरहरीनें लोखंडाचें सुवर्णांत रूपान्तर करून दाखविलें. त्यामुळें विश्वास वाटून माधवानें नरहरीचा व्रतबंध स्वशाखेच्या पारस्कर गृह्यसूत्रा-

नुसार पार पाडला. त्या वेळीं नरहरी बटूनें भिक्षा मागितली, सर्व वेद म्हणून दाखविले व शेवटीं मातापित्यांना तो म्हणाला : आई! बाबा! मला संन्यास घ्यावयाचा आहे, तेव्हां मी सर्वसंगपरित्याग करून पर्यटनास निघतों. ॥ ९४ ॥

तदा माता वाताहतसुकदलीवाऽपतदमुं
समुत्थाप्य प्राहाहहह सुत नायं क्रम उत।
पतस्येतेनाऽतो वरय रमणीं भो भव गृही
न हीतः पातस्ते परमहितमेतच्छ्रुतिमतम् ॥ ९५ ॥

अन्वय:—तदा माता वाताहतसुकदली इव अपतत् अमुं समुत्थाप्य प्राह, अहह भो सुत अयं क्रमः न, उत एतेन पतसि अतः रमणीं वरय, गृही भव, इतः ते पातः न हि, यतः एतत् श्रुतिमतं परमहितम् ॥

अर्थ:—पुत्राची संन्यासाची भाषा ऐकल्याबरोबर वादळाच्या तडाख्यानें जशी केळ पडावी त्याप्रमाणें अंबा धाडकन् पडली. सावध झाल्यावर शोकानें ती म्हणते, "बाळा! अकालीं संन्यास घेण्याचा हा धर्म नव्हे. अशानें अधःपातच होईल. सुस्वरूपी व अनुकूल भार्या करून गृहस्थाश्रमी हो. असें करण्यांत तुझें अधःपतन मुळींच नाहीं. उलट, हा गृहस्थाश्रमाचा धर्म वेदमान्य व परमहितकारक असाच आहे. ॥ ९५ ॥

संस्कारैः संस्कृतोऽन्तःशुचिरिह लभते साधनानीतरो नो
तस्मात्त्वं साद्वितीयो भव भवहतये देवपित्रर्चकः स्याः।
कालोप्तं बीजमुच्चैः फलति सुत तथोद्वाहनादि स्वकाले
कार्यं पूर्वेऽपि सर्वे पितर इदमहो तातं हीच्छन्ति नित्यम् ९६

अन्वय:—संस्कारैः संस्कृतः अंतःशुचिः इह साधनानि लभते, इतरः नो, तस्मात् त्वं साद्वितीयः भव, भवहतये देवपित्रर्चकः स्याः भो

सुत कालोप्तं बीजं उच्चैः फलति, तथा उद्वहनादि स्वकाले कार्यं, पूर्वे सर्वे अपि पितरः अहो तात ! इदं नित्यं इच्छन्ति ॥

अर्थः—ज्याचे सर्व संस्कार झालेले आहेत, अशा पुरुषालाच अंतःशुद्धि झाल्यानें संन्यासयोग्य शमदमादि साधनांची प्राप्ति होते. इतराला नाहीं. म्हणून तूं विवाहित होऊन देवऋण व पितृऋण यांतूनहि मुक्त होण्यासाठीं त्यांचा पूजक हो. बाळा ! योग्य काळीं पेरलेलें बीजच उत्कृष्ट फलदायी होतें. तेव्हां विवाहादि संस्कारहि योग्य काळींच पार पडणें हितकर नाहीं का ? बा ! नरहरी ! आपल्या सर्व पूर्वजांचीहि हीच इच्छा होती बरें.'' ॥ ९६ ॥

स प्राहाम्ब विवेकिनो न नियमोऽयं दुस्तरे नश्वरे
संसारे सति सारवर्जित इतो मातः पितः किं सुखम् ।
दुःखं दारपरिग्रहोऽप्यधनता चेत्क्लेशिताऽशान्तताऽऽ—
ढ्यस्याऽप्यन्वगकं स्वसंक्षयमुखं नाकोऽपि चैवंविधः ॥९७॥

अन्वयः—सः प्राह, हे अम्ब ! अयं नियमः विवेकिनः न, भो मातः ! भो पितः ! सारवर्जिते असति दुस्तरे नश्वरे संसारे इतः अन्यत् किं सुखं, दारपरिग्रहः दुःखं,अपि अधनता चेत् क्लेशिता, आढ्यस्य अपि अन्वक् अशान्तता स्वसंक्षयमुखं अकं, नाकः अपि च एवंविधः ॥

अर्थः—यावर तो बाल बटु नरहरी मातेला म्हणतो— " आई ! तूं सांगितलेला हा गृहस्थाश्रमानंतर संन्यास घेण्याचा जो नियम आहे, त्याचा माझ्यासारख्या विवेकी विरक्ताला काय उपयोग ? आई ! बाबा ! हा जो असार, मिथ्या, नाशवंत व तरण्यास अशक्य असा संसार आहे, त्यांत संन्यासाशिवाय कोणतें सुख आहे बरें ? स्त्रीसहवासांत सुख मानावें तर वस्तुतः तोहि दुःखालाच कारण आहे. त्यांतहि आणखी दारिद्र्याची भर पडली तर मग संभवणारे क्लेश विचारूंच नका. बरें, श्रीमंत गृहस्थाला सुखी म्हणावें तर, तेथेंहि एकामागून एक याप्रमाणें

अशांतिदायक मोठाले खर्च इत्यादि दुःखें ठरलेलींच. स्वर्गांत तरी आनंदी-आनंद आहे म्हणाल तर तेंहि खरें नसून उलट तोहि अंती दुःखालाच कारण आहे. ॥ ९७ ॥

यज्ञे सामग्र्यभावे तु कृषिवदफलं चेत्सुसिद्धोऽपि चान्ते
पातः स्वर्गात्तदाज्ञां वितर हि विरतः प्रव्रजाम्येकपुत्रे ।
मध्द्यानात्त्वं तरिष्यस्यपि झटिति सुतास्ते भविष्यन्त्यपीत्थं
प्रोक्त्वाऽस्यै दर्शयित्वा प्रथमतनुमदात्प्राक्स्मृतिं च त्र्यधीशः

अन्वयः—यज्ञे सामग्र्यभावे तु कृषिवत् अफलं, अपि चेत् सुसिद्धः अन्ते स्वर्गात् पातः, तदा हे एकपुत्रे ! आज्ञां वितर प्रव्रजामि, मध्द्यानात् त्वं तरिष्यसि, झटिति ते सुताः अपि भविष्यन्ति इत्थं अम्ब्यै प्रोक्त्वा त्र्यधीशः प्रथमतनुं दर्शयित्वा प्राक्स्मृतिं च अपि अदात् ॥

अर्थः—(समजा, स्वर्गसुखासाठीं यज्ञादि कर्में करावयाचीं तीं तरी फलदायी होतील अशी खात्री आहे काय ? मुळींच नाही...)

......पावसापाण्याची कमतरता पडली की शेत जसें निष्फल होतें, त्याचप्रमाणें यज्ञांतहि जर देश, काल, मंत्र, ब्राह्मण इत्यादि सामग्री यथा-योग्य नसेल तर तोहि सफल होणार नाही. समजा, मोठया कष्टानें योग्य सामग्रीनिशीं यज्ञ तडीस गेलाच तरीहि शेवटीं पुण्यक्षय झाल्यावर स्वर्गां-तून पतन हें ठरलेलेंच आहे ना ! आणि म्हणून म्हणतों, आई ! मला आज्ञा दे. मी विरक्त असल्यानें मला संन्यास घेऊं दे. माझ्या संन्यासग्रह-णानें तुला चिंता वाटण्याचें कारण नाही. माझ्या ध्यानानेंच तूं मुक्त होशील. तुला आणखी पुत्रहि होतील." या प्रमाणें त्रैमूर्ति दत्तात्रेयांनीं अंबेची समजूत घालून तिला विश्वास वाटण्यासाठीं म्हणून आपलें पूर्वींचें श्रीपादावतारांतील स्वरूप दाखवून तिला पूर्वजन्माचें स्मरणहि करून दिलें.

जननी नवनीतकोमलं नवनीहारभमस्य सोज्ज्वलं ।
परिरभ्य वपुर्मुमोद मा यदु मातुर्हि सुचन्द्रशीतलम् ॥९९॥

अन्वय:—जननी नवनीहारभं नवनीतकोमलं सोज्वलं अस्य वपुः परिरभ्य मुमोद, यत् उ मातुः सुचन्द्रशीतलं अस्ति ॥

अर्थ:—पहांटेच्या दवबिंदूप्रमाणें शुभ्र, लोण्याप्रमाणें मृदु व तेजस्वी अशा आपल्या पुत्राच्या देहाला आलिंगन दिल्यावर अंबेला आनंद झाला. कारण, तिला तें आलिंगन कापूर किंवा चंद्र या इतकेंच अत्यंत शीतल वाटलें. ॥ ९९ ॥

सा प्राहैकसुतं विलोक्य खलु ते दास्याम्यनुज्ञां भवां-
श्छ्रीपात्सत्यवचा त्वया सुकृपया गोत्रद्वयं पावितम् ।
ओमित्युक्तवताऽवतारसुभृता तस्याः स्मृतिर्लोपिता
धृत्वा गर्भमसूत साऽपि च सुतौ नित्यं सुताल्हादिता १००

अन्वय:—सा प्राह, एकसुतं विलोक्य ते अनुज्ञां दास्यामि, भवान् सत्यवचाः श्रीपात् खलु त्वया सुकृपया गोत्रद्वयं पावितं,ओम् इति उक्तवता अवतारसुभृता तस्याः स्मृतिः लोपिता, नित्यं सुताल्हादिता सा अपि च गर्भं धृत्वा सुतौ असूत ॥

अर्थ:—अंबा म्हणते–"आणखीं एक पुत्र झाला कीं मग मी तुला खुशाल संन्यास घेण्यास परवानगी देईन. खरोखरच आपण सत्यवचनी श्रीपाद आहांत. तुम्हीच आपल्या कृपेनें मातृवंश व पितृवंश पुनीत केले आहेत."—यावर 'बरें तर, ठीक आहे.' असें म्हणून अवतारी भगवंतांनीं तिची पूर्वजन्माची स्मृति नष्ट केली. नरहरीसारख्या पुत्रामुळें सदा आनंदी असलेल्या अंबेला योग्य काळीं गर्भधारणा होऊन दोन जुळे पुत्रहि झाले. ॥ १०० ॥

॥ प्रथम शतक समाप्त ॥

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीगुरुचारित्रकाव्याचें मराठी भाषांतर
मूळ श्लोक व अन्वयासहित

भाषांतरकार—वे. शा. सं. वामनशास्त्री गोविंदशास्त्री जेरे,
नरसोबावाडी.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

द्वितीयशतक

यो दैन्यं पापतापौ शमयति नियतिध्वंसको हंसकोट्यै वैराग्यज्ञानभक्तीर्वितरति तरति ज्ञो यदर्थो यदर्थः । तारस्तं तारतारं हि भज भज भजद्वत्सलो वत्सलोभान्मातेवैति स्वका-न्यश्चरणशरणसत्कामधुग्यो दयाब्धिः ॥ १ ॥

अथ श्रीगुरुचरित्रकाव्यांतर्गतद्वितीयशतकस्य प्रतिश्लोकं प्राकृते सान्वयाऽर्थो लिख्यते श्रीशकृपया—

अन्वयः—नियतिध्वंसकः यः पापतापौ शमयति, यः हंसकोटयै वैराग्यज्ञानभक्तीः वितरति, यदर्थः ज्ञो भवति तरति च, यदर्थः तारः तं तारतारं भो जन भज भज, भजद्वत्सलः यः स्वकान् माता इव एति, यः चरणशरणसत्कामधुक् दयाब्धिः अस्ति ॥

अर्थः—जो भगवान् दत्तात्रेय भजकांचें दुर्दैव नाहींसें करतो, त्रिविध पापताप नष्ट करतो, जो जिज्ञासू साधकांना व परिव्राजकांना वैराग्य, ज्ञान व भक्ति देतो, भगवान् दत्तदेव हेंच ज्यांचें अभीष्ट ध्येय आहे, असे लोक ज्ञानसंपन्न होतात, आणि तरतात. प्रणव त्याचें अभिधान आहे, म्हणून प्रणवाचें जपानुष्ठान करणाऱ्यांना तो प्रभु अविद्या, काम कर्मांपासून संरक्षितो, म्हणून हे मानवा, तूं श्रीदत्तदेवाचें सतत भजन कर, तो दयाळू श्रीगुरु वत्साकडे धांवणाऱ्या प्रेमळ मातेप्रमाणें स्वचरणी शरण आलेल्या संतांची इष्ट कामना पूर्ण करणारा दया-सागर आहे. ॥ १ ॥

अथ सत्यगुरर्भक्तयोस्त्रैमासिकयोः सतोर्जगावम्बाम् ॥
अर्चितसाम्बामम्बामिव हेरम्बाऽग्निजान्वितामम्बाम् ॥ २ ॥

अन्वय—अथ सत्यगुः त्रैमासिकयोः अर्भकयोः सतोः हेरंबाग्निजान्विता अंबामिव अर्चितसांबां अंबां जगौ. ॥

अर्थः—नंतर सत्यवचन श्रीगुरु, गजाननकार्तिकेयसहित गिरिजेप्रमाणें शोभणाऱ्या अशा व शनिप्रदोषव्रत करून पार्वतीपरमेश्वराचे अर्चनानें कृतार्थ झालेल्या आपल्या मातेस म्हणाले. ॥ २ ॥

जातौ द्वौ ते द्वौ भविष्यन्ति पुत्रौ कन्या धन्या चापि मान्याऽसि माता ॥ माऽतः पातः संसृतौ ते ह्युमातो मातश्चार्च्याऽऽज्ञापयाह्नाय माऽतः ॥ ३ ॥

अन्वयः—भो मातः ते द्वौ पुत्रौ जातौ द्वौ पुत्रौ कन्या च भविष्यन्ति अतः त्वं मान्या च धन्या अपि असि, अतः ते पातः संसृतौ मा भवतु, हे मातः त्वं उमातः मातः अपि अर्च्या असि, अतः मा (मां) काशीं गन्तुं अन्हाय आज्ञापय.

अर्थः—"अहो आईसाहेब, आपणांस दोन मुलगे झालेले आहेत. आणखी दोन मुलगे व एक कन्या होणार आहे. तेवढ्यानेंच आपण धन्य व मान्य झालेल्या आहांत. यापुढें संसारांत अधिक पडणें नको. कारण आपण पार्वती व लक्ष्मीपेक्षां अधिक पूजनीय आहांत. म्हणून हे आई, मला काशीस जाण्यास लवकर आज्ञा दे." ॥ ३ ॥

इति वदति मतीश्वरेऽम्बिका प्राक्स्मरणत ईपदमाह तं चरित्रम्॥ अकलि कलिमलघ्नमत्र चित्रं किल भवता सुपवित्रमत्रिपुत्र॥४॥

अन्वयः—इति मतीश्वरे वदति सति अंबिका (श्रीगुरोर्माता) प्राक् स्मरणतः तं ईपदं आह, भो अत्रिपुत्र, भवता अत्र कलिमलघ्नं चित्रं सुपवित्रं च चरित्रं अकलि किल ॥

अर्थः—याप्रमाणें बुद्धिप्रेरक अशा श्रीदत्तगुरूचें भाषण ऐकून अंबानामक माता, पूर्वजन्मस्मरणानुरोधानें श्रीपादनामक आपल्या पुत्रांस बोलली, 'हे अत्रिपुत्रा, तुम्ही कलिदोषांचें नाश करणारें विस्मयकारक व अतिशय पवित्र असें चरित्र खरोखर केलें आहे.' ॥ ४ ॥

यं श्रीपदं वदन्ति त्वाऽखेदं हृतमदापदम् ॥
प्राप्तोऽसि मत्पुत्रपदं पदं वन्दे तवापदम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—अखेदं हृतमदापदं यं त्वा (त्वां) श्रीपदं वदन्ति सः त्वं मत्पुत्रपदं प्राप्तोऽसि तव अपदं पदं वन्दे ॥

अर्थः—"हे श्रीदत्तदेवा, माझ्या पूर्वजन्मांत सर्व संकटांचा परिहार करून श्रीपादरूपानें तुम्ही माझी इच्छित कामना पूर्ण केली आहे. तेंच श्रीपाद तुम्ही आहांत असें लोक म्हणतात. तेंच तुम्ही माझे पुत्र झाला आहांत, म्हणून अजाणत्यांना समजणार नाहीं अशा तुमच्या चरणांस वंदन करतें. ॥ ५ ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वांस्तांस्तांश्छन्दतो रासि लोके॥ लोकेशस्त्वं श्रीश लोके वदान्यः कल्पद्रुः किं जंगमस्त्वं वदान्यः ॥ ६ ॥

अन्वयः—मर्त्यलोके ये ये दुर्लभाः कामाः तान् तान् छंदतः लोके रासि, सः त्वं वदान्यः लोकेशः श्रीश जंगमः अन्यः कल्पद्रुः असि किं? एतद् वद ॥

अर्थः—"हे श्रीपाद देवा, त्रिभुवनांत जे जे दुर्लभ मनोरथ, ते ते तूं केवळ इच्छामात्रानेंच पूर्ण करतोस, तो तूं अमर्याद देणारा, त्रिलोकस्वामी, लक्ष्मीनिवास चालताबोलता दुसरा कल्पवृक्षच आहेस काय हें सांग. ॥ ६ ॥

कृतमन्तुरियं न जातु ते हितदा किं तु विधुंतुदार्तिदा ॥
यदरुंतुदवाक् परंतु तेऽपि तु मातुर्न तु जातु दुष्कृतम् ॥७॥

अन्वयः—इयम् ते माता कृतमन्तुः अस्ति ! जातु अपि ते हितदा न, किं तु विधुन्तुदार्तिदा यत् अरुंतुदवाक् परंतु ते मातुः जातु अपि दुष्कृतं न तु ॥

अर्थः—"हे गुरुदेवा, ही तुमची आई अपराधी आहे. कारण हिनें (मी) तुमच्या कल्याणाविषयीं विचार करून प्रयत्न केलेला नाहीं. इतकेंच नव्हें तर पीडादायक राहूप्रमाणें मर्मभेद भाषणांनीं तुम्हांस दुखःच दिलें आहे. असें जरी आहे तथापि मी तुमची माता असल्यानें माझ्यावर कोणताहि दोषारोप येणार नाहीं." ॥ ७ ॥

सुत आह न दोष एष ते मम लीलेयमशेषहृत्स्थितेः ॥
अयि तारपुरीं प्रयामि मे स्मरणादस्तु समीपताऽम्ब ते ॥८॥

अन्वयः—सुतः आह एषः ते दोषः न अशेषहृत्स्थितेः मम इयम् लीला (अस्ति) अयि अम्ब तारपुरीं प्रयामि स्मरणात् मे समीपता ते अस्तु ॥

अर्थः—श्रीपाद म्हणाले, "हे आई, हा तुझा दोष नाहीं, सर्वान्तर्यामी अशा माझीच ही लीला आहे. हे माते, मी काशीस जातों. परंतु, तूं जेव्हां माझें स्मरण करशील तेव्हां निश्चतपणें माझें दर्शन तुला होईल. कारण मी भक्तांना स्मर्तृगामी आहें. ॥ ८ ॥

तथेति मात्रापि तथैव पित्राऽनुमोदितो मोदितदेववर्गः ॥
भर्गप्रभोऽपीक्षितुमेति भर्गमित्यार्यवर्गस्तुत आप काशीम् ॥९॥

अन्वयः—तथेति मात्रापि तथैव पित्रा च अनुमोदितः मोदित-देववर्गः भर्गप्रभः अपि भर्गं ईक्षितुं एति इति आर्यवर्गस्तुत काशीं आप॥

अर्थः—ठीक आहे, असें म्हणून श्रीगुरूंना काशीस जाण्यास आई-वडिलांनीं आज्ञा दिली. सर्व देवांना ज्यांनीं संतुष्ट केलें आहे, असे श्रीगुरु शिवसम प्रभावी असूनसुद्धां शिवदर्शनास काशीस निघाले. याप्रमाणें अधिकारी पुरुषांकडून स्तविलेले श्रीगुरु काशीस पोंचले. ॥ ९ ॥

सुरतं योगनिरतं यतयस्तमनारतम् ॥
अजं भजन्तं विरतं नत्वोचुः परधीरतम् ॥ १० ॥

अन्वयः—अनारतं अजं भजन्तं विरतं परधीरतं सूरतं योगनिरतं नत्वा यतयः ऊचुः ॥

अर्थः—नेहमीं ईश्वरभजनमग्न, आत्मध्यानमग्न, आत्यंतिक वैराग्य-संपन्न, सत्त्वस्थ, दयाळू व लोकसंग्रहार्थ योगाभ्यासी, अशा श्रीपाद-गुरूंस नमस्कार करून काशीस्थ संन्यासी म्हणाले. ॥ १० ॥

भृङ्गो याति रसाय किंशुकसुमभ्रान्त्या शुकास्ये स तं
यद्वज्जम्बुफलभ्रमाद्गिलति तौ पश्चादुभौ दुःखितौ ॥
एवं स्त्रीपुरुषौ परस्परमरं सौख्यभ्रमात्संगतौ
तौ स्यातामतिदुःखितौ विधुतसंन्यासायनौ व्यध्वगौ ११

अन्वयः—यद्वत् भृंगः किंशुकसुमभ्रांत्या रसाय शुकास्ये याति यद्वत् शुकः तं जंबुफलभ्रमात् गिलति पश्चात् तौ उभौ दुःखितौ भवतः एवम् स्त्रीपुरुषौ परस्परं सौख्यभ्रमात् अरं संगतौ भवतः विधुतसंन्यासा-यनौ व्यध्वगौ तौ अतिदुःखितौ स्याताम् ।

अर्थः—ज्याप्रमाणें भ्रमर पळाशकुसुमाच्या भ्रमानें पोपटांच्या चोंचीच्या आकारामुळें रसपानार्थ शुकमुखाकडे जातो, तसेंच तो पोपटहि जांभळ समजून (सदृश आकारामुळें) त्यास गिळतो, नंतर ते दोघेहि दुःखी होतात. त्याप्रमाणेंच स्त्रीपुरुष सुखभ्रमानें अतिशयच परस्पर प्रेमबद्ध होतात. भगवत्पदप्राप्तीचा राजमार्ग जो संन्यासाश्रम तो सोडून दिल्यामुळें कुमार्गावर असलेले असे ते अतिशय दुःख पावतात. ॥ ११ ॥

सुमखैः सततामृताप्तये द्विजमुख्यास्तु यजन्त्यहो भुवि ॥
दिविजा अमृताशिनोऽपि यत्स्मरणं नापि हि कुर्वते दिवि १२

अन्वयः—सततं अमृताप्तये द्विजमुख्याः भुवि सुमखैः यजन्ति अहो, अमृताशिनः अपि दिविजाः दिवि यत्स्मरणं अपि न हि कुर्वते ॥

अर्थः—द्विजवर अमृत मिळविण्यासाठी भूतलावर विधियुक्त अग्नि-ष्टोमादि यज्ञ करतात हें एक मोठें आश्चर्यच होय. कारण स्वर्गस्थ देव

सतत अमृतपानामुळें स्वर्गांत अमृताचें स्मरणसुद्धां करीत नाहींत. हा अतिपरिचयाचाच प्रभाव आहे व हें व्यवहारसिद्धच आहे. ॥ १२ ॥

अप्रत्यक्षमशेषतोषकरणं पूर्णं जगत्कारणं यत्प्रत्यक्षविलक्षणं सुशरणं भूमाद्वयं तारणम् ॥ तद्ब्रह्म श्रवणादिनेक्ष्यत इति त्रय्याः श्रुतं भाषणं संन्यस्य श्रवणं त्विति श्रुतिगणख्यातिर्गुणव्यञ्जिका ॥ १३ ॥

अन्वयः—यत् अप्रत्यक्षम् अशेषतोषकरणं पूर्णं जगत्कारणं प्रत्यक्षविलक्षणं सुशरणं भूमाद्वयम् तारणं तद् ब्रह्म श्रवणादिना ईक्ष्यते इति त्रय्या भाषणं श्रुतं तत् तु श्रवणं संन्यस्य इति गुणव्यंजिका श्रुतिः (प्रसिद्धा) अस्ति ॥

अर्थः—जें अतींद्रिय, सर्वानंदकारक, परिणामरहित, जगताचें मूळ कारण, व्यापक, अवयवरहित, मुमुक्षूंना तारणारें असें तें ब्रह्मस्वरूप सुखरूप व प्रत्यक्षादि अवस्थांमध्यें अखंड व पूर्णरूपानें आहे अशा त्या ब्रह्मस्वरूपाचा साक्षात्कार व अनुभव श्रुतिवचनांच्या विधानयुक्त श्रवणानेंच होतो. आणि तेंच श्रवण होय असें गुणरूपी श्रुति सांगतात. तेंच श्रवण संन्यस्त होऊनच करावें असें वेदवचन आहे. ॥ १३ ॥

न्यासमार्गमपि भ्रष्टं शंकरः सर्वशंकरः ॥
स्थापयामास मूढैः स मतस्तिष्येऽपि धिक्कृतः ॥ १४ ॥

अन्वयः—सर्वशंकरः शंकरः भ्रष्टं अपि न्यासमार्गं स्थापयामास सः तिष्ये मतः अपि मूढैः धिक्कृतः ।

अर्थः—सर्वांच्या कल्याणासाठीं श्रीशंकराचार्यांनीं बौद्ध व सौगतांच्या मताधिक्यानें बहुजनसमाजांतून भ्रष्ट झालेला असा संन्यासमार्ग स्थापन केला. तो मार्ग श्रुतिवचनांवरून कलियुगांत मान्यहि केला आहे. परंतु अपमतप्रचारक अशा कांहीं मूर्खांनीं त्या मार्गाचा धिक्कार केला आहे, हें योग्य नाहीं. ॥ १४ ॥

भवेऽब्धाविव सद्वाक्यैर्दृषद्भिरिव रामवत् ॥
भगवान्कीशत इव सेतुं बध्नातु शिष्यतः ॥ १५ ॥

अन्वयः—भगवान् रामवत् अब्धौ इव भवे दृषद्भिरिव सद्वाक्यैः कीशतः इव शिष्यतः सेतुं बध्नातु ।

अर्थः—कल्याणप्रद असा संन्यासाश्रम जगांत कोणासहि असंमत असणें योग्य नाहीं, म्हणून सर्वैश्वर्यसंपन्न अशा आपणांकडून, ज्याप्रमाणें भगवान् रामचंद्रांनीं वानरांकरवीं दक्षिण समुद्रावर सेतु बांधला त्याप्रमाणेंच शिष्यद्वारां सद्वाक्योपदेशानें संन्यासमार्ग दृढपणें स्थापण्यांत यावा, असें आम्हांस वाटतें. ॥ १५ ॥

चञ्चत्पञ्चशराञ्चितं ह्यपचितं न्यञ्चं प्रपञ्चं श्रितं नीचं वञ्चकवञ्चितं कुचरितं मुञ्चन्तमश्रूच्चकैः ॥ काचप्रायसुखासिवञ्चितहितं तूच्चावचं वीक्ष्य च स्वाचार्योक्त्यनुसार्यहं त्विति वचः प्राचामुवाचाधिपः ॥ १६ ॥

अन्वयः—एवमुक्तो भगवान् श्रीपाद आह चंचत्पंचशरांचितं हि न्यंचं अपचितं च प्रपंचं श्रितं नीचं वंचकवंचितं कुचरितं अतएव उच्चकैः अश्रु मुंचंतम् च काचप्रायसुखासिवंचितहितं उच्चावचं लोकं वीक्ष्य अहं तु स्वाचार्योक्त्यनुसारी इति वचः प्राचां अधिपः उवाच ॥

अर्थः—काशीनिवासी यतींचें हें भाषण ऐकून भगवान् श्रीगुरु श्रीपाददेव बोलले: "प्रपंच हा चंचल बाणयुक्त अशा कामाच्या वासनेनें भरलेला आहे. त्यापासून सुखैश्वर्यादि कोणांसहि मिळालें नाहीं. हें खरें असूनहि स्वतःस शहाणे समजणारेहि अवनतिप्रद अशा संसारास टांकीत नाहींत, सामान्य लोक तर भामट्यानें फसविलेल्या मंदधी मनुष्याप्रमाणें दुराचारी होतात. आणि मोठ्यानें दुःखत्रस्त होऊन अश्रू ढाळतात. कांचेप्रमाणें नयनमनोहर, क्षणिक व किंचित् भासमान अशा सुखामुळें फसलेले सुजाण व अजाण असे संसारी समस्त लोक पाहून मीहि भगव-

त्पूज्यपाद शंकराचार्यांप्रमाणें संन्यासमार्ग अवलंबून त्याची स्थापना लोकांत करणार आहें.'' ब्रह्मादिदेवांचे अधिपति जे श्रीपादगुरु त्यांनीं असें भाषण केलें. ॥ १६ ॥

इति सारसरस्वतीं गृणन्वृतवान्कृष्णसरस्वतीगुरून् ॥
अवनीतसरस्वतीप्रभुः स नृसिंहाख्यसरस्वतीत्यभूत् ॥१७॥

अन्वयः—इति सारसरस्वतीं गृणन् अवनीतसरस्वतीप्रभुः कृष्णसरस्वतीगुरून सः वृतवान् नाम्ना नृसिंहसरस्वती इति अभूत् ॥

अर्थः—याप्रमाणें मथितार्थ पूर्ण बोलून श्रीपाददेवांनीं वृद्ध व अधिकारी अशा श्रीकृष्णसरस्वती नामक यतीस गुरु केले, व त्यांचेकडून संन्यासदीक्षा घेतली. आणि स्वमाहात्म्यानें बृहस्पतीवरहि वरचढ करणाऱ्या श्रीदत्तगुरूंनीं नृसिंहसरस्वती असें अभिधान धारण केलें. ॥ १७ ॥

आचार्यं चाप्यचकाङ्क्षेऽमृतार्थं प्राचामाचार्योऽपि सन् संग्रहार्थम् ॥ रेजे न्यासी न्यस्तचूडोपवीतो भेजेऽभ्यासी भैक्ष्यमाज्ञोपवीतः ॥ १८ ॥

अन्वयः—स्वयं प्राचां आचार्योऽपि सन् संग्रहार्थं आचार्यम् अमृतार्थं आचकाङ्क्षे। न्यस्तचूडोपवीतः न्यासी रेजे। आज्ञोपवीतः अभ्यासी भैक्ष्यम् भेजे।

अर्थः—स्वतः श्रीपाद गुरु श्रीनरसिंहसरस्वती देवाधिदेव व देवगुरूचे आचार्य असूनसुद्धां लोकसंग्रहासाठीं केवळ त्यांनीं गुरु केला. शास्त्रतः शिखा यज्ञोपवीत विसर्जन करून संन्यासी असें ते शोभूं लागले. ज्ञानस्वरूप उपवीत ज्ञानमुद्रा धारण करून ज्ञानाभ्यासी नृसिंहगुरूंनीं यथाविधि भिक्षान्नाचा स्वीकार केला. ॥ १८ ॥

कुण्डीमण्डितदोर्दण्डो दण्डी दण्डितभीजडः ॥
मुण्डी मुण्डितपाखण्डश्चण्डीडिव बभौ मृडः ॥ १९ ॥

अन्वय:—कुंडीमंडितदोर्दंड: दंडितधीजड: दंडी मुण्डितपाखंड: मुंडी चंडीट् मृड: इव बभौ ।

अर्थ:—श्रीनृसिंहदत्तगुरूचें हातांस दण्डकमण्डलूनें अधिक शोभा आली, त्यांनीं नास्तिकवादाचें खंडन करून अपमतप्रसारक लोकांस शास्त्रोक्त दंड केला. ते नृसिंहगुरु कैलासनाथाप्रमाणें काशींत शोभले.

नैजं तेजोऽस्य परमं भास्वरं भास्करोपमम् ॥
किं पुनस्तपसा ब्रह्मवर्चसाढयेन भाष्यते ॥ २० ॥

अन्वय:—भास्करोपमम् अस्य नैजं तेज: परमम् आसीत् । तपसा ब्रह्मवर्चसा च आढयेन किं पुन: भाष्यते ?

अर्थ:—श्रीनृसिंह यति हे मूळचेच सूर्याप्रमाणें तेजस्वी होते, त्यांतून ते तपस्तेज व ब्रह्मतेज यांमुळें अधिक भासमान शोभूं लागले हें काय सांगावें ? ॥ २० ॥

मारो रूपेण वाचा च वाक्पति: क्षमया क्षमा ॥
बुध्या बुधो भया भास्वानिति भाति यतिप्रभु: ॥ २१ ॥

अन्वय:—भगवान् यतिप्रभु: रूपेण मार: वाचा वाक्पति: क्षमया क्षमा बुद्ध्या बुध: भया भास्वान् इति भाति ॥

अर्थ:—भगवान् यतिप्रभु नृसिंह हे रूपानें मदनाप्रमाणें, वक्त्यांना देवगुरूंसारखे, सहनशील लोकांना धरित्रीसम, पंडितांना बुधतुल्य व आदित्यासम दैदीप्य कांतिमान् असे दिसूं लागले. ॥ २१ ॥

काश्यां प्रकाश्य विशदं श्रुत्याशयमसंशयम् ॥
प्रदक्षिणीकृत्य मेरुं बालादिच्छात्रयुग्गुरु: ॥ २२ ॥

अन्वय:—बालादिछात्रयुग्गुरु: काश्यां श्रुत्याशयं असंशयम् विशदं च प्रकाश्य मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य (इति अग्रिमश्लोकेन अन्वय:) ।

अर्थ:—श्रीगुरु नृसिंहयतींनीं बालकृष्णसरस्वती आदिकरून छात्रगणांसमवेत त्रिकांड वेदांचा मथितार्थ, सर्व संशय दूर करून बाल-

बोधपद्धतीनें काशींत सांगितला. (व्याख्यानरूपानें) व मेरु प्रदक्षिणा शिष्यांसमवेत केली. ॥ २२ ॥

दत्त्वा प्रयागमागत्य माधवाय विदं मुदं ॥

गत्त्वा करञ्जनगरं नत्वाऽभाणीत्स्वमातरम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—पुनः प्रयागं आगत्य माधवाय विदं च मुदं दत्त्वा करंज-नगरं गत्वा स्वमातरं नत्वा अभाणीत् ॥

अर्थः—नंतर श्रीगुरु नरसिंहयति प्रयागक्षेत्रीं येऊन माधवनामक विप्रांस ज्ञान देऊन स्वरूपानंदीं (त्यास) विलीन करून स्वजन्मभूकरं-नगरास आले, तेथें स्वमातेस नमस्कार करून म्हणाले ॥ २३ ॥

सोढ्वा गर्भभरं दरं च नितरां कृच्छ्रात्प्रसूयापि च त्यक्त्वा स्वापमपास्य भोगसुरुचिं या पाति माता सुतम् ॥ स्नेहाद्राति पयो न योग्यकरणं तस्या ऋणापाकृतेः स्नेहं दात्यपि का-प्रसूतिरपि यः संन्यासिनां दुस्त्यजः ॥ २४ ॥

अन्वयः—गर्भभरं दरं च नितरां सोढ्वा च कृच्छ्रात् प्रसूय अपि स्वापं च त्यक्त्वा भोगसुरुचिं अपास्य या माता सुतं पाति । स्नेहात् पयः राति तस्याः ऋणापाकृतेः योग्यकरणं न सा काप्रसूतिः अपि स्नेहं दात्यपि यः मातृस्नेहः संन्यासिनां अपि दुस्त्यजः ॥

अर्थः—श्रीनृसिंहयति म्हणाले, "हे आई, ज्या मातेनें हें मोठें गर्भाचें ओझें धारण केलें, गर्भामुळें उत्पन्न झालेले मृत्युभयहि सहन केलें, मोठ्या कष्टानें प्रसूतिवेदनाहि सहन केल्या, संतानाच्या सुखाकरितां निद्रात्याग केला, तारुण्यसुखद भोगेच्छाहि सोडली, इतकें अनिवार्य असें दुःख केवळ संतत्यर्थ सोसून मोठ्या प्रेमानें आपलें स्तन्यपान देऊन मुलाचें संरक्षण केलें, आपल्या सुखदुःखाचे विचार मनांत आणले नाहींत. त्या मातेचे उपकार थोडेतरी फेडावे असें इच्छिणाऱ्यांना जगांत योग्य पदार्थ मिळणार नाहीं, कदाचित् मुलें वाईट व दुराचरणी जरी असलीं

तरीहि माता त्यांच्यावर प्रेम करीत नाहीं काय? तर करतेच, तसेंच मुलेंहि वाईट जरी असलीं तरीहि तींसुद्धां मातेसंबंधीं प्रेमादर बाळगतात म्हणून संन्याशांनासुद्धां मातृप्रेम सोडवत नाहीं." ॥ २४ ॥

जहौ विरहजं तापं माताऽऽश्लिष्य सुतं तु तम् ॥
मातुः स तु सुताश्लेषः प्रायश्चन्दनशीतलः ॥ २५ ॥

अन्वयः—माता तु तं सुतं आश्लिष्य विरहजं तापं जहौ सः तु सुताश्लेषः मातुः प्रायश्चंदनशीतलः अभूत् ॥

अर्थः—त्या आपल्या पुत्रास आलिंगन देऊन विरहामुळें झालेला ताप तिनें नाहींसा केला, ते पुत्रालिंगन मातेस बव्हंशीं चंदनासारखें शीतल वाटलें. ॥ २५ ॥

प्राह स्नेहयुता माता क्वाहमङ्ग कुदेहभृत् ॥
चिन्मयस्त्वं क्व चाथाऽपि दयादृष्ट्याऽर्हताऽर्पिता ॥ २६ ॥

अन्वयः—स्नेहयुता माता प्राह हे अंग कुदेहभृत् अहं क्व च चिन्मयः त्वं क्व अथापि दयादृष्ट्या अर्हता अर्पिता ॥

अर्थः—स्नेहपूर्वक माता म्हणाली, "हे पुत्रा, देहादिकांविषयीं ममता असलेली मी कोणीकडे व चिदानंदस्वरूप तूं कोणीकडे. तथापि दयादृष्टीनें मला तूं मोठेपणा दिला आहेस इतकेंच." ॥ २६ ॥

अवदत्स च सद्गुरुस्तु तां भवभीतां विनतां मुहुः स्तुताम् ॥
मम संन्यसनात्तु तेऽमृतं स्वकुलैस्तारपुरेऽपि ते मृतम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—सः च सद्गुरुः भवभीतां विनतां स्वयं मुहुः स्तुतां तां मातरं अवदत् हे अम्ब मम संन्यसनात् स्वकुलैः सह ते अमृतं अस्तु ते मृतं अपि तारपुरे अस्तु ॥

अर्थः—नंतर भगवान् नृसिंह यति संसारास भ्यालेल्या, नम्र व वारंवार स्वतः प्रशंसिलेल्या अशा त्या आपल्या मातेस म्हणाले, "हे

माते, माझ्या संन्यासाश्रमामुळें कुलासह तुला मोक्ष मिळेल, आणि तुझें मरण काशींत होईल." ॥ २७ ॥

गृहे गृहेऽथ जगृहे क्षणात्पूजां व्यदर्शयत् ॥
सत्यत्वमिंद्रो मायाभिः पुरुरूप इति श्रुतेः ॥ २८ ॥

अन्वयः—अथ गृहे गृहे क्षणात् पूजां जगृहे इन्द्रः मायाभिः पुरुरूप इति श्रुतेः सत्यत्वं च व्यदर्शयत् ॥

अर्थः—नंतर श्रीगुरु नृसिंह यतींनीं एक क्षणामध्यें बरोबर पूजा घेतली, त्यामुळें परमेश्वर मायेनें पुष्कळ रूपें धारण करतो या श्रुतिवचनाचें सत्यत्वहि दाखविलें. ॥ २८ ॥

स्वसाऽथ पप्रच्छ गुरुं स्वभव्यं स्वसाधनं चाह सतां सुभव्यम् ॥ सतीव्रतं तीव्रतरं यतित्वं पत्युस्तनौ कुष्ठमथाऽस्य शान्तिम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—अथ स्वसा स्वभव्यं स्वसाधनं च गुरुं पप्रच्छ, सः तां तीव्रतरं सतीव्रतं पत्युः यतित्वं च तनौ कुष्ठं अथ अस्य शान्तिं च आह ॥

अर्थः—नंतर नृसिंहगुरु यतींना पूर्वाश्रमांतील त्यांच्या बहिणीनें स्वतःचें भविष्य आणि आपणांस मोक्षाचें साधन कसें होईल, असें विचारलें. त्यावर यतिगुरूंनीं स्त्रियांना अखंड पातिव्रत्यानेंच मोक्ष मिळतो; अन्य कोणत्याहि साधनानें मिळत नाहीं, असें सांगून तूं पतीशीं वैर केल्यानें तुझा पति संन्यासी होईल, आणि गाईला लाथ मारल्यामुळें तुझें शरीर कुष्ठी होईल, असें भविष्यहि सांगितलें. तें ऐकून ती घाबरली. नंतर तिच्या प्रार्थनेवरून कुष्ठाचा परिहार कसा होईल हें सांगितलें. ॥ २९ ॥

गोहत्याशान्तये शंभोर्गौतमेनाहृतां नदीम् ॥
सशिष्योऽथैत्य सोऽरक्षद्द्विजं शूलरुजार्दितम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—अथ सशिष्यः सः गोहत्याशांतये शंभोः गोतमेन आहृतां नदीं एत्य शूलरुजार्दितम् द्विजं अरक्षत् ॥

अर्थः—नंतर शिष्यांसमवेत गुरु नृसिंह यति, तपश्चर्येनें प्रसन्न करवून घेतलेल्या शंकरापासून गौतमऋषींनी आणलेल्या गोदावरी नदीच्या तीरावर आले, आणि तेथें त्यांनी पोटशूळानें पीडलेल्या ब्राह्मणाचे रोग-परिहार करून संरक्षण केलें. ॥ ३० ॥

सायंदेवगृहेऽथ शिष्यसहितो गत्वाऽपि भुक्त्वाऽऽदराच्छूलार्तं प्रतिकूलशालियशसाऽरक्षत्क्षणाद्रुग्दरात् ॥ नाश्चर्यं त्विदमस्य पादकमलध्यानं करोत्यादराद्यः सोऽपीह हि तारयत्यपि कृपालेशान्महारुग्दरात् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—अथ शिष्यसहितः सायंदेवगृहे गत्वा आदरात् भुक्त्वाऽपि शूलार्तं प्रतिकूलशालियशसा रुग्दरात् क्षणात् अरक्षत् इदं तु न आश्चर्यं यः अस्य पादकमलध्यानं आदरात् करोति सः अपि कृपालेशात् महारुग्दरात् इह हि तारयति ॥

अर्थः—नंतर श्रीगुरु यति सायंदेवभक्ताच्या घरीं गेले. तेथें त्यांनी आदरानें भोजनहि केलें. नंतर शूलरोगानें पीडिलेल्या एका ब्राह्मणास प्रतिकूल अशा साळीच्या भाताचें पोटभर जेवण करावयास सांगून एका क्षणांत रोगमुक्त केलें. अहो, त्यांत काय आश्चर्य ! या भगवान् श्रीगुरु यतींच्या पादकमलांचें जो आदरानें ध्यान करतो, तोसुद्धां आपल्या कृपालेशानें महासंसारभयापासून भजकांना तारतो. मग हें तर मुळींच आश्चर्यकारक नाहीं. ॥ ३१ ॥

सायंदेवं यवनान्मृत्योर्भीतं ततार दरहर्ता ॥
भर्ता कारकशक्तेस्त्रासत्रासो न किं किमिह कर्ता ॥ ३२ ॥

अन्वयः—दरहर्ता कारकशक्तेः धर्ता मृत्योः यवनात् भीतं सायंदेवं ततार, यतः अयं त्रासत्रासः इह किं किं न कर्ता, अपि तु अघटितं अपि करोति ॥

अर्थः—भयनिवारक व अन्तःकरणसहित अशा इंद्रियांचे प्रेरक अशा गुरुनरसिंहयतीनीं साक्षात् यमच अशा यवनापासून सायंदेवाचें रक्षण केलें, यांत काय आश्चर्य ? कारण भगवान् यतिदेव भयालासुद्धां भीतिजनक आहेत. म्हणून ते या जगांत काय काय करणार नाहींत. खरोखर जे करतां येणार नाहीं तेंहि तें सर्व कांहीं करतील. ॥ ३२ ॥

पन्नगाशननन्दनं किमु पन्नगोऽत्त्यपि किं करी सिंहनन्दन-मष्टसिद्धियुताब्धिपुत्र्यपि किंकरी॥ यस्य तस्य सुरार्चितस्य तु सेवकं यम ईक्षितुं नेश्वरः किमुतेतरः किल पामरः पुनरीक्षितुम्॥ ३३ ॥

अन्वयः—पन्नगाशननंदनं पन्नगः किमु अत्ति अपि तु न सिंह-नन्दनं करी अत्ति किं अपि तु न यस्य अष्टसिद्धियुता अब्धिपुत्री किंकरी सुरार्चितस्य तस्य सेवकं यमः ईक्षितुं न ईश्वरः पुनः च इतरः पामरः किल तं ईक्षितुं किमुत ॥

अर्थः—गरुडाच्या मुलांस सर्प खाऊं शकतो काय ? नाहीं. सिंह-शिशूला हत्ती खातो काय ? नाहीं. अष्टसिद्धिसहित महालक्ष्मी ही ज्यांची दासी आहे, देवांना जे पूज्य आहेत त्यांच्या सेवकाला यमसुद्धां पाहण्यास समर्थ नाहीं. त्याला पुनः दुसरा कोणी नीच रागानें कसा पाहूं शकेल ? खरोखर त्यास कोणीहि कांहीं करूं शकणार नाहीं. ॥ ३३ ॥

द्विजो यवनराजेन प्राप्तो भीतेन सत्कृतः॥
व्यष्टाब्दैर्दर्शनं दास्य इतीशेन निवारितः॥ ३४॥

अन्वयः—भीतेन यवनराजेन सत्कृतः द्विजः गुरुं प्राप्तः व्यष्टाब्दैः दर्शनं दास्य इति ईशेन निवारितः ॥

अर्थः—श्रीगुरु नरसिंहदेवयतींचा शिष्य सायंदेव यास ठार मारण्यासाठीं म्लेंछराजानें बोलाविलें होतें. परंतु गुरुमाहात्म्यामुळें भिऊन त्यानें त्या द्विजाचा सत्कार करून परत गुरूंकडे पाठविलें. गुरूबरोबर तीर्थाटनास जाणेसाठीं त्याची इच्छा होती. परंतु सोळा वर्षांनीं मी पुनः तुला दर्शन देईन असें सांगून त्यांस तेथेंच राहण्यास सांगितलें. ॥ ३४ ॥

बालः कृष्ण उपेन्द्रमाधवसदानन्दा अहं सप्तमो
ज्ञानज्योतिरितीतरेऽप्यज इमानूचे न चेहान्वहम् ॥
स्थैर्यं वर्णिवनिव्रतिभ्य उदिते धर्मेऽत्र तैश्चान्वहं
कर्तव्यं त्वितरैर्विनाऽजशयनं तीर्थाटनं चान्वहम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—बालः कृष्णः उपेन्द्रमाधवसदानन्दाः अहं च सप्तमः ज्ञानज्योतिः च इतरेऽपि शिष्याः इमान् अजः ऊचे इह अन्वहं न च स्थैर्यं वर्णिवनिव्रतिभ्यः उदिते धर्मे तैः अत्र स्थैर्यं इतरैः तु अजशयनं विना अन्वहं तीर्थाटनं कर्तव्यं ॥

अर्थः—बालसरस्वती, कृष्णसरस्वती, उपेन्द्र, माधव, सदानंद, सहावा मी सिद्ध, सातवा ज्ञानज्योति आणि इतरहि सर्व शिष्यांना श्रीगुरु यति म्हणाले, "ब्रह्मचारी गृहस्थ, वानप्रस्थांनीं नेहमी एके ठिकाणी शक्यतों वास्तव्य करावें, असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. स्नातक विधुर संन्याश्यानी मात्र चातुर्मासाशिवाय एका ठिकाणीं सहसा वास करूं नये. त्यांनीं तीर्थाटन करावें, मोक्षशास्त्र श्रवण करावें." ॥ ३५ ॥

पुरीः सप्त धाम्नां चतुष्कं विशोकं सरोरण्यतीर्थाश्रमादीन्नदीश्च ॥ द्विषड्ज्योतिराख्यानि लिङ्गानि दृष्ट्वा गुरौ सिंहगे श्रीनगे मां मिलन्तु ॥ ३६ ॥

अन्वयः—सप्तपुरीः विशोकं धाम्नां चतुष्कं सरोरण्यतीर्थाश्रमादीन् नदीः द्विषट् ज्योतिराख्यानि लिंगानि च दृष्ट्वा सिंहगे गुरौ श्रीनगे मां मिलन्तु ॥

अर्थ:—अयोध्या, मथुरा, माया, वगैरे सात मोक्षनगरी, शोकनाशक अशीं चार धामें, जगन्नाथ, रामेश्वर, द्वारका, बदरिकाश्रम. वगैरे मानससरोवरादि उत्पलादि अरण्यें, पुष्करादितीर्थें पुलस्त्यादिकांचे आश्रम, कृष्णा, वेणी, नर्मदा, गोदा, गंगा आदि करून नद्या, बारा ज्योतिर्लिंगें इत्यादिकांचें स्नानदर्शनादि करून सिंहराशींत गुरु असतांना शैल्यपर्वतावर मला पुनः भेटा. तेथें पुनः परस्परांचा समागमदर्शनाचा योग येईल, असें श्रीनृसिंहयतींनीं आपल्या शिष्यांना सांगितलें. ॥३६॥

गुरोरवज्ञा भवबन्धदैव गुरोरनुज्ञा भवबन्धदैव ॥
सदैव मूर्ध्ना सुमवद्धृतैवं मुदैव ते जग्मुरहं तु नैव ॥ ३७॥

अन्वय:—गुरोः अवज्ञा भवबंधदा एव, गुरोः अनुज्ञा भवबंधदा एव, आज्ञा सदा सुमवत् मूर्ध्नि धृता, एवं ते शिष्याः मुदा एव जग्मुः अहं तु न एव ।

अर्थ:—"हे गुरुवरा, शास्त्रकथित गुरूंचा कोणत्याहि कारणानें अवमान करणें संसारभयजनक असेंच आहे. आणि त्यांची आज्ञा पाळणें भवतापनाशक आहे. म्हणून आम्ही आपली आज्ञा मस्तकावरील फुलांप्रमाणें शिरसावंद्य मानून तीर्थयात्रेस जातों." असें बोलून ते यात्रेस गेले. सिद्धनामक मी मात्र गेलों नाहीं.

अन्तेवासी दूरवासी यदि स्यादन्तेवासित्वं तदाऽस्तंगतं स्यात् ॥ युष्मत्पादाब्जालिरत्राऽस्त्वितीशो यस्माद्भक्त्या मेऽर्थितो मां जुगोप ॥ ३८ ॥

अन्वय:—अन्तेवासी यदि दूरवासी स्यात् तदा तस्य अन्तेवासित्वं अस्तं स्यात् युष्मत्पादाब्जालिः अत्र अस्तु इति यस्मात् मे भक्त्या प्रार्थितः तस्मात् ईशः मां जुगोप ॥

अर्थ:—हे यतिमान्या, शिष्य जर गुरूपासून दूर झाला तर त्याचें शिष्यत्व नाहीसें होतें असें मला वाटतें. शिवाय मी तर आपल्या चरण-

कमलांतील भ्रमर आहे. म्हणून हा आपल्या समीपच असावा, अशी गुरुयतिवरांची भक्तीनें प्रार्थना केल्यामुळें माझें सिद्धयतीचें गुरूंनीं सान्निध्यांत रक्षण केलें. ॥ ३८ ॥

स वैद्यनाथं त्वथ लोकनाथः प्राप्तस्तदाप्तो द्विज उज्झिताप्तः ॥ तमाह कस्माद्विधुतस्त्वयाप्तः स प्राह हा कष्टमसौ किमाप्तः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—अथ सः लोकनाथः वैद्यनाथं प्राप्तः तदा उज्झिताप्तः कश्चन द्विजः आप्तः तं आह भगवान् रे विप्र त्वया आप्तः गुरुः कस्मात् विधुतः स आह हा कष्टं असौ आप्तः किं अपि तु न ॥

अर्थः—नंतर लोकस्वामी गुरु यतिदेव हे परळी वैजनाथ क्षेत्री आले तेव्हां तेथें स्वकीय गुरूस सोडलेला कोणी एक कुविचारी ब्राह्मण आला. त्यास गुरुयति म्हणाले, ‘हे हीन विप्रा, तूं स्वगुरुत्याग कां केलास ?’ त्यावर तो म्हणाला, “महाराज, तो गुरु काय चांगला आहे नाहीं ? तर तो भलते भलते सांगणारा आहे.॥ ३९ ॥

विद्यार्थी तं चाश्रयेऽहं सदैव सेवार्थी सन्मां बबाधे मुधैव ॥ स त्यक्तो मे देशिकस्येदृशोऽपि त्यागो न्याय्यो गर्वितस्याऽविदोऽपि ॥ ४० ॥

अन्वयः—विद्यार्थी अहं तं आश्रये सेवार्थी सन् सः सदैव मां मुधा बबाधे, अतः मे सः गुरुः त्यक्तः देशिकस्य ईदृशः त्यागः अपि न्याय्यः अविदः अत एव गर्वितस्यापि गुरोः त्यागः न्याय्य एव इति भावः ॥

अर्थः—“हे यतिवरा, मी विद्यार्थी होऊन त्या गुरूंकडे अध्ययनार्थ आलों, परंतु तो मात्र केवळ सेवेची अपेक्षा करणारा असल्यानें विनाकारण नेहमी मला त्रास देऊं लागला. म्हणून मी त्या गुरूचा त्याग केला. कारण अशा गर्विष्ठ, अज्ञानी गुरूंचा त्याग करणें योग्य व नीतीस अनुसरूनच आहे. शिवाय अज्ञ व गर्विष्ठ गुरूला सोडणें योग्यच आहे.”॥ ४० ॥

गुरुराह महान्विहितस्त्वया क्रुबुध्द्याऽनयोऽयमविवादः ॥
सेवननमनप्रश्नैर्गुरुप्रसादो ह्यतोऽपि भवसादः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—गुरुः आह हे विप्र त्वया कुबुद्धया अविवादः अयं महान् अनयः विहितः हि यतः सेवननमनप्रश्नैः गुरुप्रसादो भवति, प्रसादात भवसादः अपि भवति ॥

अर्थः—श्रीनृसिंहयति म्हणाले, "हे द्विजा, तूं क्रोधानें व दुर्बुद्धीनें स्वगुरुत्यागरूपी मोठाच अन्याय केलास हें निर्विवाद आहे. कारण, सेवानमन प्रश्न यांनींच गुरुकृपा होते आणि गुरुकृपा झाल्यावरच संसाराचा व तापाचा नाश होतो. ॥ ४१ ॥

दुर्वृत्तस्यैव भृत्यादेः परित्यागोऽपिनाऽन्यथा ॥
पुत्रमांसाशनं मातृगमनं च विधिर्भवेत् ॥ ४२ ॥

अन्वयः—अपि च दुर्वृत्तस्य भृत्यादेः एव परित्यागः न गुरोः अन्यथा पुत्रमांसाशनं मातृगमनं च विधिर्भवेत् ॥

अर्थः—'गुरोरप्यवलिप्तस्य' इत्यादि शास्त्रवचनांनीं गर्विष्ठ, कार्याकार्य बोध नसलेला, उत्पथगामी, अशा गुरूचा त्याग करावा असें सांगितलें आहे, असें कांहीं लोक म्हणतात. परंतु त्या वचनांत 'अपि' शब्दानें दुराचारी, कुमार्गी अशा भृत्यादिकांचाच त्याग करावा असा अभिप्राय सुचविला आहे. कारण, तसें न मानल्यास 'अपि वा मातरं गच्छेत् न तु गंगाप्रतिग्रहः' 'पुत्रमांस वरं भोक्तुं' इत्यादि शास्त्रवचनें निरर्थक होतील. म्हणून या वचनांतील 'अपि' शब्दानें गंगाप्रतिग्रह आणि राजप्रतिग्रह त्याज्य आहेत हेंच सिद्ध होतें. म्हणून तूं खरोखरच गुरुद्रोहरूपी मोठा अपराध केला आहेस हें जें सांगितलें तें योग्य आहे." असें श्रीनृसिंहयति त्या ब्राह्मणांस म्हणाले. ॥४२॥

शिष्योऽरुणोऽम्बुहरणाद्गुरुदुःखभागी बैदोऽनआनयनतो गुरुभारभागी ॥ गोरक्षकोऽपि च तथा क्षुधितोपमन्युस्ते धौम्यदेशिकयशोऽनुदिशो विनिन्युः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—धौम्यगुरोः शिष्यः अरुणः अंबुहरणात् गुरुदुःखभागी तथा अपरः बैदो अनआनयतः गुरुभारभागी, तृतीयः क्षुधितः अपि गोरक्षकः उपमन्युः ते धौम्यदेशिकयशः अनुदिशः विनिन्युः ॥

अर्थः—यतिश्रेष्ठ नृसिंह गुरु म्हणाले, "हे मूर्ख ब्राह्मणा, धौम्य ऋषींच्या अरुणनामक एका शिष्यानें गुरूंच्या शेतांस पाणी घालून गुरुसेवाव्रत केलें व भयंकर कष्ट सोसले. त्यांचाच दुसरा बैदनामक शिष्य त्यानें शेतांतील तयार धान्याची गाडी आणून सेवेची पराकाष्ठा केली, आणि त्या कामीं तोहि फार कष्टी झाला. तिसरा उपमन्यु हा खादाड असूनहि त्यानें गुरुगृहीं गोरक्षकाचें काम केलें. त्या कामीं त्यासहि अतिशय मेहनत घेऊन हाल सोसावे लागले. तरीहि ह्या तिघांनीं गुर्वाज्ञा काटेकोरपणें पाळून गुरूंस प्रसन्न करून उभय लोकीचें कल्याण साधलें, आणि धौम्य गुरूंची कीर्ति त्रैलोक्यांत पसरवली." ॥ ४३ ॥

अधुना मधुना तुल्यो भवतुल्यगुरोर्भव ॥
यतिसूक्तिमिति श्रुत्वा नत्वा प्राहेति दुर्मतिः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—भवतुल्यगुरोः अधुना मधुना तुल्यो भव इति यति सूक्तिं श्रुत्वा दुर्मतिः ब्राह्मणः नत्वा प्राह ।

अर्थः—श्री नृसिंह यति म्हणाले, "हे अविचारी ब्राह्मणा, तूं आतां शिवसमान अशा गुरूशीं मधाप्रमाणें गोड व प्रेमळ वागून राहा, म्हणजे तोच तुझें कल्याण करील." असें यतिवरांचें गोड भाषण ऐकून व नमन करून तो मूर्ख विप्र गुरूंना म्हणाला ॥ ४४ ॥

युज्यते भिन्नधात्वैक्यं न मुक्तायास्तथा हृदः ॥
अतस्तद्दोषहतये मतान्प्राणान्समर्पये ॥ ४५ ॥

अन्वयः—भिन्नधात्वैक्यं युज्यते न मुक्तायाः तथा हृदः न अतः तद्दोषहतये मतान् प्राणान् समर्पये ॥

अर्थः—"भिन्नधातुपात्राचें ऐक्य पुनः करतां येतें. परंतु फुटलेला मोती पुनः जोडतां येत नाहीं. तसेंच अन्तःकरण एकदां कलुषित होऊन भिन्न झाल्यास तेंहि जोडणें निष्कलंक करणें अशक्य आहे. म्हणून आतां मी गुरुद्रोहदोषनाशाकरितां सदैव प्रिय अशा प्राणांचा त्याग करतों." ॥ ४९ ॥

इति तन्निश्चयं विद्वान् कृतार्थं तं व्यधाद् द्युमान् ॥
निसर्गोऽयं हि महतां यदार्तार्तिनिवर्तनम् ॥ ४६ ॥

अन्वयः—इति तन्निश्चयं विद्वान् द्युमान् तं कृतार्थं व्यधात् हि यत् आर्तार्तिनिवर्तनं अयं महतां निसर्गः अस्ति ॥

अर्थः—याप्रमाणें त्या मूढ विप्राचा निश्चय जाणून स्वयंप्रकाश यति गुरूंनीं त्यांस कृतार्थ केलें. कारण पीडितांची पीडा नाहींशीं करणें हा महात्म्यांचा स्वभावच आहे. ॥ ४६ ॥

पुष्णाति याऽऽर्तान्विनिवृत्ततृष्णान् कृष्णाजमूर्तिः प्रथिताऽत्र कृष्णा ॥ प्रत्यक्तटेऽस्या निवसन्विजिह्वं प्रत्यग्व्यधाद्विप्रसुतं सुजिह्वम् ॥ ४७ ॥

अन्वयः—या कृष्णा अजमूर्तिः इति प्रथिता अत्र या कृष्णा सा आर्तान् पुष्णाति, विनिवृत्ततृष्णान् अपि पुष्णाति अस्याः प्रत्यक्तटे निवसन् प्रत्यक् विजिव्हं विप्रसुतं सुजिव्हं व्यधात् ॥

अर्थः—जी कृष्णा नदी रंगानें काळीभोर असल्यामुळें साक्षात् मुकुंदमूर्तीच म्हणून लोकांत विख्यात आहे, आणि जी पातक्यांना व विरागी लोकांनादेखील पवित्र करून सर्वप्रकारें वैभवशाली करते, त्या कृष्णेच्या पश्चिम तीरीं (औदुंबरक्षेत्रीं) श्रीगुरु राहिले तेथेंच पूर्वतटाकीं असलेल्या भुवनेश्वरी नामक देवतेच्या चरणीं विद्या मिळविण्यासाठीं

स्वजिव्हा वाहून नंतर देवतेच्या आदेशानुसार गुरूंकडे आलेल्या करवीर-निवासी स्वर्गस्थपंडिताच्या मूर्ख मुलाला श्रीगुरुयतींनी जिव्हा देऊन सुविद्य केलें. ॥ ४७ ॥

ततो दक्षिणकाशीति कृष्णापञ्चनदीयुतिः ॥
ख्याता या तामितो दत्तो यतोऽब्दान्द्वादशाऽवसत् ॥४८॥

अन्वयः—ततः दक्षिणकाशी इति या पंचनदीयुतिः ख्याता तां दत्तो इतः प्राप्तः यतः द्वादशाब्दान् अवसत् ॥

अर्थः—यानंतर श्रीगुरु नृसिंहसरस्वती, दक्षिणकाशी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या कृष्णापंचगंगासंगमावर (सध्यांच्या नृसिंहवाडीक्षेत्रीं) आले व तेथेंच बारा वर्षें राहिले. ॥ ४८ ॥

दरिद्रभूसुरागारं गत्वाऽमरपुरे हरिः ॥
शाकाहारं भजन्विप्रशोकागारं समुच्छिनत् ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हरिः अमरपुरे दरिद्रभूसुरागारं गत्वा, शाकाहारं भजन् विप्रशोकागारं समुच्छिनत् ॥

अर्थः—नंतर भगवान् यतिगुरु कृष्णापूर्वतटाकीं असलेल्या अमरा-पूरनामक ग्रामीं गेले, तेथील एका दरिद्री ब्राह्मणाच्या घरी भिक्षेनिमित्त जाऊन त्यानीं आदरानें दिलेली घेवड्याच्या शेंगाची भाजी प्रेमानें खाल्ली. नंतर सुवर्णवट देऊन त्याचें दारिद्र्य दूर केलें, आणि त्याचे सूचक अस-लेला, त्याच्या अंगणांतील वेल तोडला. ॥ ४९ ॥

स्थित्वाऽमरपुरे भक्तपुरभित्सुरवेष्टितः ॥
बभारामरसंयुक्तपुरंदररुचिं शुचिः ॥ ५० ॥

अन्वयः—शुचिः भक्तपुराभित् सुरवेष्टितः अमरपुरे स्थित्वा अमर-संयुक्तपुरंदररुचिं बभार ॥

अर्थः—पवित्र, दोषरहित, योगशास्त्रोक्तनियमानें भक्तांच्या अष्ट-चक्रांचा भेद करणार, अमरेश्वरादि देवांनी सहित असे नृसिंहगुरु पवित्र,

दैत्यांच्या नगरीचा नाश करणारा देवेंद्र ज्याप्रमाणें देवगणांसह अमरावतींत शोभला, त्याप्रमाणेंच तेहि कृष्णापंचगंगासंगमीं शोभून राहिले. ॥ ५० ॥

त्रिस्थलीं दर्शयामास योगिनीपूजितोऽजितः ॥
गङ्गानुजाय क्षणेनेक्षणेनेदं ततान यः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—यः ईक्षणेन इदं विश्वं ततान सः योगिनीपूजितः अजितः क्षणेन गंगानुजाय त्रिस्थलीं दर्शयामास ॥

अर्थः—ज्यांनीं केवळ ईक्षणमात्रानेंच अखिल ब्रह्मांड उत्पन्न केलें त्यांची अमरेश्वर संन्निध असलेल्या चौसष्ट योगिनींनीं पूजा केली. नंतर भगवान् श्रीगुरुदेवांनीं गंगानुजाला एका क्षणांत प्रयाग, गया, काशी अशी त्रिस्थलीं दाखविली. ॥ ५१ ॥

ततो गन्तुकामो विलोक्याप्तकामो भृशं दुःखिता योगिनीस्ता अकामः ॥ समागादिदं पादुके स्थापयित्वा समाश्वास्य ताः सद्वरांश्च प्रदत्वा ॥ ५२ ॥

अन्वयः—ततः क्षेत्रात् गन्तुकामः स्वयं आप्तकामः अतएव अकामः भृशं दुखिताः ताः योगिनीः विलोक्य तत्र पादुके स्थापयित्वा ताः समाश्वास्य च सद्वरान् प्रदत्त्वा इदं समागात् (इति तत्र स्थितस्य सिद्धस्योक्तिः)॥

अर्थः—नंतर श्रीगुरुयतिवर नृसिंहवाडी क्षेत्रांतून गाणगापुरीं जाण्यास निघाले, परंतु त्यामुळें अमरापुरक्षेत्रीं राहणाऱ्या चौसष्ट योगिनींस अतिशयच विरहदुःख झालें, तें पाहून श्रीगुरूंनीं त्यांचेकरितां कृष्णापंचगंगासंगमीं आपल्या पादुका स्थापन करून त्यांचें समाधान करून व त्यांना अक्षय्यसुखप्रद असे वर दिले. नंतर वासनाविरहित असें तें भीमामरजासंगमाकडे गेले. ॥ ५२ ॥

ततः प्रभृति तत्पुरं प्रवरमाबभौ सुंदरं दरं हरति यत्सदा निवसतां सतां सादरम् ॥ वरं च वितरत्परं गदहरं सुचारं नरं न रञ्जयति किं न किं दुरितहारि पृथ्वीवरम् ॥ ५३ ॥

अन्वयः—ततः प्रभृति तत्पुरं, प्रवरं च सुंदरं आबभौ, यत् सदा सादरं निवसतां सतां दरं हरति च भक्तेभ्यः अरं वरं वितरति, यत् गदहरं पुरं सुचारं नरं न रंजयति किं अपि तु रंजयति एव ईदृशं नगरं पापहारि न किं अपि तु दुरितनाशकं एव, पुनः च यत् पुरं पृथ्वीवरं. ॥

अर्थः—तेव्हांपासून ते नृसिंहवाडी क्षेत्र श्रेष्ठ आणि सुंदर असें झालें. कारण तें क्षेत्र तेथें वास करणाऱ्या व आदरयुक्त सेवावृत्ति करणाऱ्या अशा सदाचारसंपन्न अशा लोकांचें भय नाहींसें करणारें झालें. तें क्षेत्र भक्तांना शीघ्र व इच्छित वर देणारें झालें, अशा प्रकारचें तें क्षेत्र सन्मार्गवर्ति जनांना मनोरंजक व दुरितहारक वाटणार नाहीं काय? अर्थात् वाटेलच. शिवाय तें क्षेत्र श्रेष्ठ होऊन पृथ्वीच्या कुंकुमतिलकाप्रमाणें शोभलें. ॥ ५३ ॥

**सुप्तिस्थितीत्यासनहीन एष कृष्णातटेऽभीष्टकरो विशेषः ॥
गतोऽपि गन्धर्वपुरं दरारिर्यो निर्जिताशेषपुरंदरारिः ॥ ५४ ॥**

अन्वयः—सुप्तिस्थितीत्यासनहीनः एषः गन्धर्वपुरं गतः अपि अभीष्टकरः सः कृष्णातटे आस्ते अयं विशेषः यः निर्जिताशेषपुरंदरारिः दरारिः (अस्ति इति भावः ॥)

अर्थः—जागृतिस्वप्नसुषुप्ति या अवस्थात्रयरहित असे भगवान् यतिमान्य नृसिंहगुरु जरी गाणगापुरी गेले, तरी भक्तकामना पूर्ण करणारे ते कृष्णातटींच राहत असत हें विशेष होय. कारण त्यांना, सकल देवशत्रूंचा नाश करून ज्यांचें संरक्षण केलें त्या स्वभक्तांचेंहि भय निवारण करून संरक्षण करावयाचें होतें. म्हणून तें लौकिकदृष्ट्या

गाणगापुरीं होतें, आणि अलौकिकदृष्ट्या भक्तजनहितार्थ नृसिंहवाडी क्षेत्रांतच होते, ही महत्त्वाची गोष्ट होय. ॥ ९४ ॥

तत्रत्यविप्रवनिता मृतापत्यत्वदुःखिता ॥
विप्रवाक्याद्गुरुपदं क्षिप्रदं भेज आर्तिदम् ॥ ५५ ॥

अन्वयः—मृतापत्यत्वदुःखिता तत्रत्यविप्रवनिता विप्रवाक्यात् क्षिप्रदं आर्तिदं च गुरुपदं भेजे ॥

अर्थः—मृतपुत्राच्या दुःखानें आर्त झालेली, नृसिंहवाडीनजीक असलेल्या शिरोळ ग्रामांतील एक द्विजसती विद्वान् व गणक ब्राह्मणाच्या सांगण्यावरून गुरुपादुकांसमीप आली, आणि तिनें कृष्णप्रवाहांत शुक्ल-तीर्थापासून संगमापर्यंत असलेल्या अष्टतीर्थांत स्नान करून तत्काळ इच्छित कामना पूर्ण करणाऱ्या व भयहारक अशा श्रीगुरुपादुकांची सेवा केली. ॥ ९५ ॥

तया पुरा विप्रधनं हृतं मृतो दयाविहीनः स पिशाचतां गतः ॥
स भीषयामास सतीमतीव तां सुभीषणः स्वप्न उपस्थ आन-ताम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—तया पुरा विप्रधनं हृतं मृतः सः दयाविहीनः पिशाचतां गतः सुभीषणः सः उपस्थे स्वप्ने आनतां तां सतीं भीषयामास ॥

अर्थः—त्या विप्रसतीनें पूर्वजन्मांत एका वसतीस आलेल्या ब्राह्मणाचे शंभर रुपये काढून घेतले होते. त्यामुळें तो लोभी ब्राह्मण मेला. त्याचा अंत्यविधि न झाल्यानें तो पिशाच झाला, आणि निर्दय बनला. नंतर अतिशय भयंकर असा तो त्या सतीच्या स्वप्नांत येऊन आपलें धन मागूं लागला, परंतु निर्धनतेमुळें तिला धन देतां आलें नाहीं. म्हणून तो पिशाच वारंवार स्वप्नांत येऊन तिला भीति दाखवूं लागला, व सतीच्या संततीचा नाश करून पीडा करूं लागला. ॥ ९६ ॥

सहसा गुरुराप तां नतां तरसा तं विनिवार्य दुःखिताम् ॥
स विधाय च पृष्ठतोऽवदत्सविधे मेऽप्यनयोऽसि को वद ॥ ५७ ॥

अन्वयः—सहसा तरसा गुरुः दुःखितां नतां तां प्राप च तं विनिवार्य सः च तां पृष्ठतः विधाय मे सविधे अपि अनयः त्वं कोऽसि वद इति अवदत् ॥

अर्थः—मृतपुत्र सतीच्या स्वप्नांत श्रीगुरु यतिवर अकस्मात् व मोठ्या वेगानें गेले, आणि त्या पिशाचरूप ब्राह्मणांस दूर करून त्यांनी तिला आपल्या पाठीशीं घेतलें. दुःखी असलेल्या सतीस अभय देऊन गुरु म्हणाले, 'ही सती माझ्या सेवेंत व सान्निध्यांत आहे, असें असूनहि हिच्यावर अन्याय व अपराध करणारा तूं कोण आहेस तें सांग.'॥५७॥

एवं वदन्तमवलोक्य स नारसिंहं सिंहोन्नताक्षमपि धूतविपक्ष-पक्षम् ॥ त्यक्त्वा वसन्ततिलकामिव कान्तवक्त्रां वक्त्रागता-मिव सुधांशुतनुं तनूनः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—सः अपि पिशाच एवं वदन्तं धूतविधूतपक्षम् सिंहोन्नताक्षं नारसिंहं अवलोक्य कांतवक्त्रां अत एव वसंततिलकां इव तां तनूनः वक्त्रागतां सुधांशुतनुं त्यक्त्वा एवं उवाच (इति अग्रिमण श्लोकेन अन्वयः) ॥

अर्थः—त्या पिशाच्यानेंसुद्धां अशा प्रकारें भाषण करणाऱ्या, शत्रुपक्ष व अभक्तांचें निर्दलन करणाऱ्या, सिंहाप्रमाणें टपोरे व पाणीदार डोळे असलेल्या अशा नृसिंहगुरूंस पाहून सुंदरमुखी व वसंतऋतूंचा शोभा-रूपी सौभाग्यकुंकुमतिलकच जणूं असलेल्या अशा त्या विप्रसतीस, राहू ज्याप्रमाणें ग्रासलेल्या चंद्रास सोडतो, पीडा करीत नाही, त्याप्रमाणेंच सोडले, येथून पुढें सतीस मी पीडा करणार नाही, असें बोलून त्यानें नृसिंहगुरुचरणी पुढीलप्रमाणें विनंती केली. ॥ ५८ ॥

उवाच नीचः सततं पिशाचः शृणुष्व वाचं त्वमिहाऽप्रपञ्चः॥
विपक्षभूतस्तु स पक्षपातो यते विघातश्च न ते प्रशस्तः॥५९॥

अन्वयः—नीचः सः पिशाचः भगवन्तं उवाच–हे भगवन् मे वाचं शृणुष्व इह त्वं सततं अप्रपंचः असि, तस्मात् भो यतिवर विपक्षभूतः स पक्षपातः तु ते न प्रशस्तः तथा च अस्मदादीनां विघातश्च अपि ते न प्रशस्तः ॥

अर्थः—नंतर तो नीच पिशाच श्रीगुरूंस म्हणालाः महाराज, गुरुदेवा, माझें म्हणणें ऐका. या जगांत आपण निःपक्षपाती व सर्वत्र समदर्शी असें आहांत म्हणून मी आपल्या चरणीं विनंती करतों कीं, माझ्या विरुद्ध पक्षांस आपण भीति निवारण करून व अभयदान देऊन संरक्षण करीत आहांत तरी तसें करूं नका. कारण त्यायोगें आपण उघड उघड पक्षपात करीत आहांत असें सर्वत्र विश्रुत होईल. म्हणून तें आपणांस योग्य नाहीं. तसेंच पक्षपाती धोरणानें आमच्यासारख्यांचा समूळ नाश करणेंहि उचित होणार नाहीं. कारण, तेंहि आपल्यासारख्या थोर आणि महान् विभूतींस स्तुत्य होणार नाहीं. कारण, साधु असाधु आम्ही सारखेच आहोंत. ॥ ९९ ॥

अनयाऽपहृतो ममैव रा अनया वासनयाऽस्य मेवरा ॥
सम योनिरुपागतार्थिता मम को वारयिता चिरागताम् ॥ १०० ॥

अन्वयः—अनया ब्राह्मणभार्यया ममैव राः अपहृतः हे सम अनया वासनया मे अवरा योनिः प्रार्थिता सती उपागता मम चिरागतां तां योनिं को वारयिता (इति श्रीगुरुं प्रति पिशाचप्रश्नः) ॥

अर्थः—श्रीनृसिंहगुरु यतींना तो पिशाच पुनः म्हणालाः महाराज, आपण सर्वांवर समदृष्टि ठेवणारे आहांतच. ह्या द्विजसतीनें पूर्वजन्मांत मला ठार करून माझें सर्व द्रव्य हिरावून घेतलें. त्यामुळें संतापानें मी पिशाच होऊन तुझा घात करीन असें अभिनिवेशानें म्हटलें. त्यायोगें मला ही नीच अशी पिशाचयोनि मिळाली आहे. पुष्कळ दिवसांपासून भोगीत असलेल्या ह्या पिशाचयोनींतून मला आतां कोण सोडवणार

आहे ? अर्थात् कोणीहि नाही. मग आपण कां बरें मला शासन करून भयभीत करीत आहांत ? ॥ ६० ॥

गुरुः प्राह ते सद्गतिं कारयिष्ये सुदीनां तथैनां पिशाचोद्धरिष्ये ॥ इमां भीषयस्यङ्ग चेत्ताडयिष्ये पिशाचोऽपि चोचे तथाऽतस्तरिष्ये ॥ ६१ ॥

अन्वयः—गुरुः भगवान् तं प्राह, हे पिशाच, ते सद्गतिं कारयिष्ये तथा च सुदीनां एनां उद्धरिष्ये हे अंग, हे पिशाच, अतःपरं इमां ब्राह्मणी भीषयसि चेत् तर्हि त्वां ताडयिष्ये तत् श्रुत्वा पिशाचः ऊचे हे भगवन् यथा त्वं वदसि तथा अस्तु अतः भवदुक्तोपायात् अहं तरिष्ये निश्चयेन इति तात्पर्यं ॥

अर्थः—भगवान् श्रीगुरु नृसिंह यति त्या पिशाचास म्हणाले: ' हे पिशाच्चा, मी तुला सद्गति मिळवून देतों व त्याचप्रमाणें तुझ्या पीडेनें गांजलेल्या माझी सेवा करणाऱ्या, ह्या दीन द्विजसतीचाहि उद्धार करणार आहें. हे पिशाचरूपी ब्राह्मणा, येथून पुढें या द्विजपत्नीस जर भीति दाखवून पीडा करशील तर मी तुला ताडन करीन.' हें ऐकून तो पिशाच म्हणाला: 'भगवन् गुरुदेवा, आपण जसें सांगाल तसे ऐकण्यास मी तयार आहें. कारण गुरुदेवांनी सांगितलेल्याच उपायांनी मी भवपार होऊन तरणार आहें. तेव्हां गुरुवचनांप्रमाणेंच मी वागलें पाहिजे.' ॥ ६१ ॥

सतीमतीव नीतिमानिमां जगौ त्वया क्रिया विधीयतां सतां मता धिया तयाऽप्यमायया ॥ गतिं समाप्नुयादयं लयं च तेऽपि दुष्कृतं मतं सुतं सुतन्तुवर्धकं द्रुतं लभस्व तम् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—अतीव नीतिमान् भगवान् इमां सती जगौ धिया सतां मता क्रिया विधीयतां अमायया तया अपि पिशाचः गतिं च तेऽपि दुष्कृतं लयं समाप्नुयात् मतं सुतन्तुवर्धकं सुतं द्रुतं लभस्व ॥

अर्थः—अतिशय काटेकोरपणें नीतिमार्गाचा अवलंब करणारे श्रीगुरु नृसिंह देव त्या विप्रसतीस म्हणाले: 'हे भूदेवसती, मी जरी सकलसामर्थ्यसंपन्न असलों, तरी देखील अन्यायानें कोणास शिक्षा करणार नाहीं, करतां तूं त्या पिशाचाचें, शांतपणें व सहानुभूतीनें, सदाचारी धार्मिकांना मान्य होईल असें और्ध्वदेहिक कृत्य कर. त्यायोगें हा पिशाच सद्‌गतीस जाईल आणि धर्माप्रमाणें केलेल्या व कपटरहित अशा त्या कर्मानेंच तुझेंहि दुष्ट कर्म नाश पावेल. नंतर लवकरच सर्व लोकांत मान्यतेस पोंचणारा उत्तम संतति वाढवणारा असा, सुपुत्र तुला होईल व तुझी कीर्ति या जगांत सर्वत्र पसरेल.' ॥ ६२ ॥

ततो बुद्ध्वा तथा कृत्वा तस्मै दत्वा गतिं सती ॥
लेभे फले गुरोः काले ततो जातौ मतौ सुतौ ॥ ६३ ॥

अन्वयः—ततः सती बुद्‌ध्वा तथा कृत्वा तस्मै गतिं दत्वा गुरोः सकाशात् फले लेभे ततः काले मतौ सुतौ जातौ ॥

अर्थः—यानंतर ती विप्रस्त्री जागी होऊन अंथरुणावरून उठली. श्रीगुरुमहाराजांनीं सांगितल्याप्रमाणें तिनें त्या पिशाचाच्या मुक्त्यर्थ शास्त्रोक्त रीतीनें अंत्यविधि करून त्यांस सद्गतीस पोहोंचविलें. नंतर श्रीगुरुसंन्निध ती आली, श्रीगुरुमहाराजांनीं दोन नारळ प्रसादरूपानें दिले. नंतर योग्य कालीं तिला सर्वमान्य असे दोन मुलगे झाले. ॥६३॥

अष्टमेऽनिष्टदे वर्षे संनिपात उपागतः ॥
ततो मृतोऽग्रतो जातः पितृतः सः मतः सुतः ॥ ६४ ॥

अन्वयः—अनिष्टदे पुत्रस्य अष्टमे वर्षे संनिपातः उपागतः ततः सान्निपातात् पितृतः अग्रतो जातः यः सुतः सः मृतः ॥

अर्थः—यानंतर अनिष्टकारक अशा आठव्या वर्षी विप्रसतीच्या थोरल्या मुलास त्रिदोषजन्य असा संन्निपात ज्वर झाला आणि त्यामुळें पितृसान्निध्यांत तो मुलगा मरण पावला. ॥ ६४ ॥

सतीं सुनीतिं रुदतीमतीव दयालुरेत्याऽखिलदृग्व्रतीव ॥
भूत्वाऽवदन्नैति मृतः कुतस्त्वं मुधोच्चकै रोदिषि मैह्य-
वित्त्वम् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—अखिलदृक् दयालुः भगवान् व्रती इव भूत्वा अतीव रुदतीं सुनीतिं सतीं एत्य अवदत् मृतः न एति त्वं कुतः मुधा उच्चकैः रोदिषि तस्मात् हे ब्राह्मणि अवित्त्वं मा एहि ॥

अर्थः—नंतर सर्वसाक्षी दयाळू भगवान् नृसिंह गुरुराज ब्रह्मचाऱ्याचें रूप घेऊन पुत्रशोकानें विव्हल होऊन अतिशय आक्रोश करणाऱ्या नीतिधर्मयुक्त अशा त्या द्विजभार्येकडे आले आणि म्हणाले, 'हे स्त्रिये, मेलेले पुत्रादि पुनः या जगांत मिळत नाहींत; असें सर्वश्रुत असूनहि तूं विनाकारण कां बरें मोठ्यानें रडत आहेस? तुझा आक्रोश व्यर्थ आहे. म्हणून हे अंगने, तूं अज्ञानी व अविचारी होऊं नकोस. कारण मेलेला प्राणी खूप आक्रोश करूनहि पुनः मिळत नाहीं.' ॥ ६५ ॥

निःसारोयं संसारो यं यान्त्याश्रित्य भ्रान्त्याऽपायम् ॥
विद्युन्मालालीलालम्बी तं बीभत्सं जह्याघातम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे ब्राह्मणि, अयं संसारः निःसारः अस्ति भ्रांत्या यं आश्रित्य अपायं यान्ति (लोका इति शेषः) यः विद्युन्मालालीलालम्बी तं आघातं अत एव बीभत्सं जहि ॥

अर्थः—श्रीगुरु नृसिंह यतिराज म्हणाले, 'हे अग्रजसती, हा संसार स्नेहशून्य, सुखविरहित म्हणूनच निःसार असाच आहे. भ्रममूलक सुखकल्पनेनें लोक संसाराचा आश्रय करतात आणि परिणामीं अधिकच दुःखांत पडतात, व नंतर शोकमग्न होतात. संसार विजेच्या माळेप्रमाणें अतिशय चंचल, दिसल्याबरोबर त्याच क्षणीं नाश पावणारा असा स्वाभाविकच आहे. शिवाय संसारांत सर्व बाजूंनीं मनुष्यावर अनिष्ट असे आघातच होतात. इतकेंच नाहींतर संसार सर्व तऱ्हेनें घाणीनें

भरलेला असून किळसवाण्या गोष्टींचें तो एक माहेरघरच आहे असें समज. ॥ ६६ ॥

भुजगशिशुभृता यद्वत्स्वपिति न भववान्तद्वत् ॥
तनुतनुजसुखं नित्यं भृशसुविपदहो सत्यम् ॥ ६७ ॥

अन्वयः—भुजगशिशुभृता यद्वत् न स्वपिति तद्वत् भववान् अपि न स्वपिति, अहो तनुतनुजसुखं नित्यं भृशं दुःखं एतत् सत्यम् ॥

अर्थः—पुनः श्रीगुरु यतिश्रेष्ठ म्हणाले: हे सदाचारसंपन्न स्त्रिये, मंत्रौपधिसामर्थ्यानें नागपुत्रांना आपल्या मांडीवर धारण करणारी एखादी चेटकीण जशी सुखानें झोपत नाहीं, त्याचप्रमाणें संसारी मनुष्य अनेक प्रकारच्या सांसारिक चिंतेनें व्याकुळ झाल्यामुळें त्याला क्षणभर सुखानें झोंपहि मिळत नाहीं. यापेक्षां अधिक काय सांगावें? अहो! देहादि अहंकारबुद्धीनें स्वदेहपुत्रादींचें निदर्शनादि कार्यमग्न असणें ही एक खरोखरच फार मोठी आपत्तीच आहे, ही गोष्ट निःसंशय सत्य आहे. ॥ ६७ ॥

न विमतो हि सुतो यदि ते मतः स्मरसि किं गतजन्मकथां वृथा ॥ सुमति मा कुरु शोकमकास्पदं विपदधारि हरेः स्मर रे पदम् ॥ ६८ ॥

अन्वयः—विमतः सुतः न यदि ते सुतः मतः तर्हि गतजन्मकथां स्मरसि किं अपि तु न हि यस्मात् एवं तस्मात् हे सुमति अकास्पदं शोकं वृथा मा कुरु रे सुमति विपदधारि हरेः पदं स्मर ततो मुक्तिरिति भावः॥

अर्थ—श्रीगुरुदत्तमहाराज म्हणाले, "हे सुबुद्ध व विचारी स्त्रिये, हा मृतपुत्र तुझाच आहे किंवा नाहीं अशी संशयजनक-बुद्धि तुझी नाहीं. तर हा माझाच मुलगा आहे हें जर तुला मान्य असेल तर तुला पूर्वजन्मकथा आठवते काय? कारण सध्यांच्या तुझा म्हणून मानलेल्या ह्या पुत्राविषयीं जर तूं शोक करीत आहेस, तर पूर्वजन्मांतील तुझ्या पुत्रा-

विषयीं तूं आतां कां शोक करीत नाहींस ? त्यावरून तुला पूर्वजन्मकथा स्मरत नाहीं हें निश्चित. असें जर आहे तर हे सुबुद्ध चतुर स्त्रिये, व्यर्थ दुःखाचें मूळ कारण असलेला हा पुत्रशोक करूं नको. त्याचा कांहीं उपयोग नाहीं. हे चाणाक्ष अंगने, सर्व संकटें आणि पातकें, महापातकें यांचा समूळ नाश करणाऱ्या हरिचरणकमलांचेंच आतां स्मरण कर. कारण, त्यायोगेंच तूं भयंकर अशा या संसारांतून तरून मुक्त होशील. " ॥ ६८ ॥

एवं सा बोधिता माता मृतस्यातीव दुःखिता ॥
गुरुं प्राह न वेदान्तोऽदान्ताया रोचते मम ॥ ६९ ॥

अन्वयः—एवं गुरुणा बोधिता अतीव दुःखिता सा मृतस्य माता गुरुं प्राह अदान्तायाः मम वेदान्तः न रोचते ॥

अर्थः—याप्रमाणें श्रीगुरु यतिवरांनीं वारंवार आश्वासन देऊन त्या द्विजपत्नीस बोध केला तरी देखील अतिशय दुःखार्त झालेली मृतपुत्राची माता म्हणाली, " महाराज, मी इंद्रियनिग्रही नाहीं. त्यामुळें अनधिकारी अशा मला आपला वेदान्तोपदेश रुचत नाहीं. " ॥ ६९ ॥

कुमारललितां मां व्यधात्पुनरपीमाम् ॥
स मज्जयति शोके कुतो वद नृलोके ॥ ७० ॥

अन्वयः—यः मृतवंध्या मां कुमारललितां व्यधात् सः भगवान् मां नृलोके शोके कुतो मज्जयति इदं वद ॥

अर्थः—ती विप्रसती श्रीगुरुमहाराजांना म्हणाली, "हे यतिवरा, ज्यानें मृतवंध्या अशा मला दोन सुपुत्र दिले तोच भगवान् या जगांत मला शोकसागरांत कां बरें टांकीत आहे, हे सांग. हे यतिश्रेष्ठा, तो जर मला शोकसमुद्रांत लोटेल तर तो भगवान् मला परलोक कसा देऊं शकेल ? " असें ती थोडी वक्रोक्तीनें म्हणाली. ॥ ७० ॥

सोऽवददीशः स्ववरं सोऽपि हि वेदापि परम्॥
माणवकाक्रीडितकं तं परिपृच्छेदमकम्॥ ७१ ॥

अन्वयः—सः अवदत् ईशः स्ववरं वेद सोऽपि हि परमपि माणवकाक्रीडितकं वेद यत्र वरो लब्धः तत्र गत्वा इदम् अकं तं वरदातारं परिपृच्छ॥

अर्थः—ब्रह्मचारी वेषधारी भगवान् म्हणाले, " हे द्विजकुटुंबिनी, तूं ज्याची आराधना केलीस त्यांचा वर ते जाणीत आहेत. त्यांनाहि ह्या मृतमुलांचे व्यापार आणि त्रिविध कर्म माहीत आहेच. करितां तुला जेथें वर मिळाले तेथें जा आणि हें पुत्रशोकाचें दुःख वर देणाऱ्यांनाच सांग व विचार म्हणजे झालें. " ॥ ७१ ॥

श्रुत्वेत्यथ संध्याऽभ्राक्षी तनुमध्या॥
मध्याह्न उपासा सासाश्रममार्ता॥ ७२ ॥

अन्वयः—इतीत्थं श्रुत्वा अथ तनुमध्या संध्याभ्राक्षी सा मध्यान्हे शोकार्ता सती आप्तस्य गुरोः आश्रमं कृष्णातटं उपासा॥

अर्थः—याप्रमाणें ब्रह्मचारी वेषधारी गुरुवरांचें भाषण ऐकून सिंहकटी व आरक्तनेत्रा अशी ती विप्रसती शोकानें व्याकुळ होऊन मध्यान्हकाळीं वर देणाऱ्या नृसिंह गुरूंच्या आश्रमीं म्हणजे कृष्णातटाकीं पादुकांसंनिध आली. ॥ ७२ ॥

सशवा सजवाऽगत्य पदोः साताडयच्छिरः॥
नाऽऽदाद्दग्धुं शवं जग्मुः सर्वे तत्र तु जंपती॥ ७३॥

अन्वयः—सजवा सशवा सा आगत्य पदोः शिरः अताडयत् शवं दग्धुं न अदात् सर्वे ग्रामं जग्मुः तत्र तु जंपती तस्थतुः इति॥

अर्थः—मोठ्या वेगानें प्रेत घेऊन ती साध्वी गुरुपादुकांसंनिध आली आणि पादुकांवर आपलें डोकें बडवून घेऊन त्या रक्तानें भिजवून टाकल्या. प्रेत दहन करण्याकरितां लोक मागूं लागले तरीहि तिनें तें प्रेत

दहन करण्यास दिलें नाहीं. लोक कंटाळून परत गांवीं निघून गेले. परंतु फक्त पतिपत्नी मात्र तेथेंच प्रेत घेऊन राहिलीं. ॥ ७३ ॥

चण्डी सोच्चण्डवाक् चक्रे चक्राङ्के गुरुपादुके॥
रक्तोक्षिते निजशिरस्ताडनेन पुनः पुनः ॥ ७४ ॥

अन्वयः—चंडी उच्चंडवाक् सा ब्राह्मणी चक्राङ्के गुरुपादुके पुनःपुनः निजशिरस्ताडनेन रक्तोक्षिते चक्रे ॥

अर्थः—भयंकर रागीट, कठोर व कर्कश वाणी असलेली ती ब्राह्मणी, तिनें चक्रादि चिन्हांनी युक्त अशा श्रीगुरुपादुकांवर पुनः पुनः आपलें डोकें बडवून घेऊन त्या रक्तानें भिजवून टाकल्या व तेथेंच रात्रभर राहिली. ॥ ७४ ॥

गुरुः स्वप्नेऽथ तां प्राह मा रोदीर्जीवितः सुतः ॥
प्राणो नामैष वायुः स यातोऽपि पुनराहृतः ॥ ७५ ॥

अन्वयः—अथ भगवान् गुरुः स्वप्ने तां प्राह हे ब्राह्मणि मा रोदीः तव सुतः जीवितः प्राणो नाम एषः वायुः बहिः यातः अपि मया पुनः आहृतः ॥

अर्थः—नंतर भगवान् श्रीनृसिंह गुरु त्या ब्राह्मणीस स्वप्नांत म्हणाले, "हे स्त्रिये, रडूं नको, आक्रोश करूं नको. हा तुझा मुलगा जिवंत झाला आहे. प्राण हा एक वायूच आहे. तो शरीरांतून बाहेर निघून गेला होता. तो मी पुनः परत आणून घातला आहें. म्हणून आतां आक्रोश नको." ॥ ७५ ॥

मृतमुत्थितमुत्थितौ तु तौ मुदितं तं मुदितावपश्यताम् ॥
अपि कल्य उपागता द्विजा अजमापूज्य सुपूज्यमस्तुवन् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—मृतं उत्थितं मुदितं तं सुतं उत्थितौ मुदितौ तौ तु अपश्यतां तथा कल्ये उपागताः द्विजा अपि तथाभूतं अपश्यन् ते सर्वे भगवंतं सुपूज्यं आपूज्य अस्तुवन् ॥

अर्थः—प्रथम मेलेला व नंतर जिवंत झालेला व आनंदित असलेल्या अशा त्या पुत्रास झोपून उठलेल्या व अपेक्षित साध्य झालेल्यानें हर्षपूर्ण झालेल्या अशा दम्पतींनीं डोळे भरून पाहिलें. इतक्यांत सकाळीं प्रेतसंस्कारार्थ आलेल्या ब्राह्मणांनीहि मृतपुत्र जिवंत झालेला पाहिला. नंतर त्या सर्वांनीं सकलजनवंदनीय अशा गुरुपादुकांची पूजा केली आणि आनंदित मनानें महाराजांची स्तुति केली. ॥ ७६ ॥

यातेऽपि भगवन्यत्र फलसिद्धिरलं नृणाम् ॥
एवमग्रेऽपि जागर्ति न निद्राति सतां पतिः ॥ ७७ ॥

अन्वयः—यातेऽपि भगवति अत्र नृणां फलसिद्धिः अलं एवं अग्रेऽपि जागर्ति सतां पतिः न निद्राति ॥

अर्थः—भगवान् श्रीगुरु नृसिंहदेव जरी नृसिंहवाडीक्षेत्रांतून गाणगापुरीं गेले, तरीहि वाटिकाक्षेत्रीं भक्तजनांच्या अभीष्ट कामना निश्चित पूर्ण होतातच असें पुढेंहि उत्तरोत्तर कालींहि होणारच. कारण, भक्तकामकल्पद्रुम असा तो भगवान् झोपलेला नाहीं. भक्तजनोद्धारार्थ भगवान् नेहमीं जागृतच आहे. ॥ ७७ ॥

भीमामरजासंगममागत्य श्रीगुरुः स्थितः परदः ॥
भिक्षार्थं ग्रामगतो वन्ध्यामहिषीमदोहयद्वरदः ॥ ७८ ॥

अन्वयः—परदः श्रीगुरुः भीमामरजासंगमं आगत्य स्थितः भिक्षार्थं ग्रामगतः वरदः वंध्यामहिषीं अदोहयत् ॥

अर्थः—भक्तांना मोक्ष देणार भगवान् श्रीगुरु नृसिंह यति भीमा व अमरजा यांच्या संगमावर येऊन राहिले. भिक्षेकरितां गाणगापुरीं गेले असतांना एका सात्त्विकवृत्ति ब्राह्मणाच्या घरीं गेले. द्विजसतीनें आपले पति कोरान्नाकरितां बाहेर गेले असून ते परत आल्यानंतर भिक्षा मिळेल असें सांगितलें. हें सतीवचन ऐकून श्रीगुरूंनीं वंध्यामहिषीची धार काढण्यास सांगितली. गुरूंच्या आज्ञेनुसार दूध काढलें.

तें गुरूंनीं प्राशन केलें. सर्वांना हा चमत्कार वाटला. परंतु श्रीगुरु वर देऊन मनोरथ पूर्ण करणारे असेच आहेत. ॥ ७८ ॥

भक्तिप्रियोऽपि स्वाधीनो राजाधीनोऽभवद्यतिः ॥
स्वयं निरुपचारोऽपि जातो राजोपचारभाक् ॥ ७९ ॥

अन्वयः—स्वाधीनोऽपि भक्तिप्रियः यतिः राजाधीनः अभवत्, स्वयं निरुपचारोऽपि राजोपचारभाक् जातः ॥

अर्थः—श्रीगुरुनृसिंह यतिमहाराज स्वतः स्वयंपूर्ण व स्वतंत्र असूनहि भक्तजनप्रिय असल्यानें गाणगानगरांतील राजाच्या आग्रहपूर्वक विनंतीवरून पालखी, छत्र, चामर, चौरी इत्यादि राजैश्वर्याचा भोग घेऊन राजगुरु झाले. ॥ ७९ ॥

पुरमेत्य समुद्धृत्य ब्रह्मराक्षसमीक्षणात् ॥
सलीलोत्पादितजगज्जगद्वासो मठेऽवसत् ॥ ८० ॥

अन्वयः—सः भगवान् पुरं एत्य ईक्षणात् ब्रह्मराक्षसं समुध्दृत्य सलीलोत्पादितजगज्जगद्वासः मठे अवसत् ॥

अर्थः—गंधर्वपुरांत आल्यानंतर श्रीगुरुदेवांनी केवळ नुसत्या अवलोकनमात्रानेंच एका ब्रह्मराक्षसाचा उद्धार केला. ज्यांनी केवळ लीलेनेंच हा अखिल ब्रह्मांडाचा पसारा निर्माण केला आणि अखिल जगतांचा समावेश ज्याच्या स्वरूपांत विलीन आहे असे जगन्निवास श्रीगुरु यातिराज राजानें बांधून दिलेल्या मठांत स्वभक्तसंरक्षणार्थ सुखानें राहिले.

योऽभिधानत उत त्रिविक्रमः सार्थकं परमकं त्रिविक्रमम् ॥
सद्गतिं यतिपतिं स्म निन्दति यं हृदाऽपि हि मुनिर्न विन्दति ८१

अन्वयः—यः उत अभिधानतः त्रिविक्रमः सः सद्गतिं परमकं सार्थकं त्रिविक्रमं तं यतिपतिं निंदति स्म हि यं हृदापि मुनिः न विंदति ॥

अर्थः—जो केवळ नाममात्र त्रिविक्रममुनि होता, कुमशी गांवांतील त्या मुनीनें, जो खरोखरच तीन पावलानें त्रिलोक व्यापणारा असा आहे,

आणि जो अत्यंत श्रेष्ठ कल्याणस्वरूप व परमानंदरूप आहे, जो सद्भक्तांना परमगति देतो, अशा त्या श्रीनृसिंहदेवाची हा दांभिक संन्यासी आहे म्हणून निंदा केली. छत्रचामरादि राजचिन्हें धारण करणारे हे संन्यासी कसले अशी निंदा केली. ध्यानधारणा करून मननशील झालेले मुनि मनानेंसुद्धां ज्या प्रभूला जाणूं शकत नाहींत. ॥ ८१ ॥

तं विद्वान्प्रययौ शास्ता राजलक्ष्मपरिष्कृतः
राजराजश्रियं भेजे नृधर्मा नरवाहनः ॥ ८२ ॥

अन्वयः—शास्ता (भगवान्) विद्वान् तं निन्दकं (कुमशीग्रामं) प्रययौ। राजलक्ष्मपरिष्कृतः नृधर्मा नरवाहनः(भगवान्) राजराजश्रियं भेजे ॥

अर्थः—सर्व लोकांचे शासनकर्ते भगवान् श्रीगुरु नृसिंह यति (सर्व विद्यापारंगत) निन्दा करणाऱ्या त्या त्रिविक्रम यतीकडे कुमशीग्रामीं गेले. नृसिंहदेव त्या वेळीं सामान्य मनुष्यधर्माप्रमाणें वागत असून पालखींत बसून संपत्तिमान् कुबेराप्रमाणें शोभायमान होऊन त्रिविक्रमयतींस भेट देण्याकरितां आले. ॥८२॥

मुदा नृसिंहं हृदि चिन्तयानस्तदा ददर्शाऽपि च मर्त्ययानम् ॥
नदीतटस्थं यतिभिः परीतं स दीनदीनः प्रययौ विनीतः॥ ८३ ॥

अन्वयः—तदा मुदा हृदि (नृसिंहं) चिन्तयानः अपि नदीतटस्थं मर्त्ययानम् यतिभिः परीतम् च दीनदीनः विनीतः सः प्रययौ (ध्यानं विसृज्य नदीतीरं जगाम) ॥

अर्थः—तेव्हां आनंदानें हृदयांत नृसिंहाचें नेहमीं ध्यान करणारा असा तो त्रिविक्रमयति नदीतीरावर पालखींतून व पुष्कळ संन्याशांनीं युक्त अशा श्रीगुरुयतींना मानासिक स्वरूपानें पाहून आपल्यावर भगवान् गुरुदेवाची अवकृपा होऊं नये म्हणून तो अत्यंत नम्र झाला, व दीनापेक्षांहि दीन होऊन आपले नेहमींचें नृसिंहध्यान सोडून नदीतीरावर आला. ॥ ८३ ॥

त्रिविक्रमोऽपश्यदशेषसैन्यं संन्यासिरूपं न च कंचनान्यम् ॥
तं विस्मितं यानग आह देवस्त्वं यं यते निन्दसि सोऽ-
यमेव ॥ ८४ ॥

अन्वयः—त्रिविक्रमः अशेषसैन्यं संन्यासिरूपं अपश्यत् । (संन्या-सात्) अन्यं कं पुरुषं न च अपश्यत् तदा (कुतोऽमी संन्यासिनः) इति विस्मितं तं त्रिविक्रमं यानगः देवः भगवान् आह हे त्रिविक्रम यते त्वं यं निन्दसि सः अयमेव संन्सासी अस्ति ॥

अर्थः—नदीतीरावर त्रिविक्रम भारतीनें श्रीगुरुनृसिंह देव व त्यांच्या-बरोबर असलेलें सर्व सैन्य आणि इतर परिवार संन्यासी स्वरूपांत पाहिलें. संन्याशाव्यतिरिक्त त्या जमातींत त्याला दुसरें कोणीहि दिसलें नाहीं. तेव्हां इतके हे संन्यासी एकदम येथें कोठून आले, म्हणून आश्चर्यचकित झालेल्या त्रिविक्रमभारतीस पालखींत बसलेले यतिश्रेष्ठ नृसिंहगुरु म्हणाले, "हे त्रिविक्रमा, तूं ज्याची निन्दा करतोस, तोच मी गाणगापुरांतील संन्यासी आहें." ॥ ८४ ॥

अखर्वगर्वोऽप्यभवद्विगर्वः सर्वात्मकोऽसाविति शान्तिपर्व ॥
अपूर्वमाप्त्वा विनयेन नत्वा मत्वा नृसिंहं समदृक् च भूत्वा ८५

अन्वयः—अखर्वगर्वः अपि त्रिविक्रमः विगर्वः भूत्वा असौ यतिः सर्वात्मक इति अपूर्वं शान्तिपर्व आप्त्वा तं नृसिंहं मत्वा विनयेन नत्वा समदृक् अभवत् ॥

अर्थः—त्रिविक्रम भारती हा जरी पुष्कळ गर्विष्ठ होता, तथापि हा पालखींत बसून आलेला संन्यासी केवळ सामान्य मनुष्य नसून साक्षात् सर्वांतर्यामी अपूर्व पुरुष आहे, असें समजून गर्वरहित झाला, आणि नंतर शांतिस्वरूपाला मिळवून हा माझ्या मानसपूजेंतील नेहमीचाच नृसिंहदेव आहे असें समजून त्यानें श्रीगुरूस विनयानें नमस्कार केला,

व आत्मविलक्षण देहादिकाचा अभिमान सोडून देऊन तो सात्त्विक, समदर्शी, शांत असा झाला ॥ ८५ ॥

ततः स्वरूपमादर्श्य तत्त्वमादिश्य पश्यतः ॥

तस्य सोऽन्तरधाद्द्धा कृतार्थोऽभूत् त्रिविक्रमः ॥ ८६ ॥

अन्वयः—ततः (गर्वापनयान्तरं) प्रथमतः सः भगवान् स्वरूपं विराट्रूपम्) पश्चात् यतिरूपं प्रदर्श्य तत्त्वं (तत्त्वमस्यादि) वाक्यार्थं तत्त्वज्ञानं आदिश्य पश्यतः त्रिविक्रमस्य तस्य सः अंतरधात् ततः त्रिविक्रमः अद्धा कृतार्थः अभूत् ॥

अर्थः—त्रिविक्रम यतीचा गर्वपरिहार झाल्यानंतर भगवान् श्रीगुरुदेवांनीं त्रिविक्रमास प्रथम विश्वरूप दाखवून नंतर लौकिक यातिरूप दाखविलें. त्यानंतर महावाक्योत्थ तत्त्वज्ञानाचा त्यांस उपदेश केला. नंतर तो त्रिविक्रम यति गुरुदेवांस आपल्या समोर पाहत असतांना तात्काल श्रीगुरुदेव गुप्त झाले. नंतर तेव्हांपासून तो त्रिविक्रम भारती खरोखर कृतार्थ व धन्य झाला. तसाच अपरोक्ष ज्ञानीहि झाला. ॥ ८६ ॥

श्रावयन्तौ श्रुतीर्म्लेञ्च्छे तर्जयन्तौ द्विजौ द्विजान् ॥

जयार्थमागतौ निन्ये श्रीगुरुं तौ त्रिविक्रमः ॥ ८७ ॥

अन्वयः—म्लेंच्छे श्रुतीः श्रावयन्तौ द्विजान् तर्जयन्तौ जयार्थं आगतौ तौ द्विजौ त्रिविक्रमः श्रीगुरुं निन्ये ॥

अर्थः—त्रिविक्रम भारतीची भेट घेऊन श्रीगुरुयति गाणगापुरीं आले. नंतर कांहीं काळानें सर्वत्र जयपत्र मिळवीत मिळवीत म्लेंच्छांना श्रुति व यज्ञकांडांचा अर्थ ऐकविणारे, अभिमानानें इतर सर्व द्विजांचा तिरस्कार करणारे, व सर्वत्र जय मिळविण्याचा हेतु धारण करणारे मदोन्मत्त दोन ब्राह्मण पंडित कुमशी ग्रामीं त्रिविक्रम भारतीकडे वाद करून जय मिळविण्याकरितां अले. त्रिविक्रम भारतीनें त्यांना शिक्षा करण्यांकरितां गाणगापुरीं श्रीगुरूंकडे नेलें. ॥ ८७ ॥

द्वन्द्वदावदव देव वेदविद्देवदेव वद वेदवादद्दौ ॥
वाददावदव वेदवादविद्द्वन्द्वदोऽवदददिदं वदोवदः ॥ ८८ ॥

अन्वयः—हे देव, हे द्वन्द्वदावदव, हे वेदवित्, हे देवदेव, हे वाददावदव, हे वेदवादवित्, वेदवाददौ वद एवं वदोवदः (वक्ता) द्वन्द्वदः (द्वैतनिवारकः) अवदत् प्रार्थयामास इति भावः ॥

अर्थः—वादाकरितां आलेल्या मदोन्मत्त ब्राह्मणांस श्रीगुरु नृसिंह देवाजवळ नेऊन त्रिविक्रम यतीनें गुरूंची प्रार्थना केली: " हे गुरुदेवा, तुम्ही मला साक्षात् भगवान् परमेश्वराप्रमाणें आहांत. तसेंच हे गुरुदेवा, तुम्ही इतरांस अभेद्य असणाऱ्या द्वैतरूपी अरण्याचें दावाग्निरूप (नाश करणारें) आहांत. हे गुरुदेवा, तुम्ही कांडत्रयात्मक वेद यथार्थ जाणणारे आहांत. म्हणून हे गुरुदेवा, तुम्ही अन्वर्थक वेदवेत्ते आहांत. वेदवेत्त्या ब्राह्मणांना दररोज नमस्कार करावा असें श्रुतिवचन आहे. म्हणून मी आपणांस नमस्कार करीत आहें. आपल्या ठिकाणीं व्यर्थ वादविवाद करणाऱ्या वावदूकांना (वाचकांना) जिंकण्याचें पूर्ण सामर्थ्य आहे. हे गुरुदेवा, तुम्ही प्रकाशमान इन्द्रियांनाहि प्रकाश देणारे आहांत. म्हणून वादरूपी अरण्याचे आपण दावानल आहांत. (प्रतिपक्षाचे सर्व वाद एका क्षणांत नाहींसे करणारे) हे गुरुदेवा, तुम्ही वेदवादवेत्ते आहांत. म्हणून मी हे दोन उन्मत्त ब्राह्मण आपणांकडे वादविवादाकरितां घेऊन आलों आहें. आपल्यासारखे वादविवादनिष्णात गुरुजी असतांना आमच्या-सारख्यांची वादविवाद करण्याची शक्ति कशी असणार ? अशा रीतीनें मोठा वक्ता असलेल्या व स्वतः गुरुजींच्या अनुग्रहानें प्रपंचाचा निरास केलेल्या त्रिविक्रम भारतीनें सर्व लोकांवर परोपकार करण्यासाठीं श्रीगुरूंस विनंती केली. ब्रह्मद्रोही ब्राह्मणांचेहि कल्याणाकरितांच वरील प्रार्थना त्रिविक्रमानें श्रीगुरूंस केली. त्यायोगें आत्मघाती ब्राह्मणांचा अपराध निरास होऊन गुरुकृपा होऊन उद्धार होईल. ॥ ८८ ॥

बोधितावपि तौ नैव हितं स्वीचक्रतुर्मतम् ॥
पतितं तत आनीय तद्गर्वं सर्व आहरत् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—श्रीगुरुणा बोधितौ तौ विप्रौ मतं हितं वचः नैव स्वीचक्रतुः । ततः सर्वः भगवान् पतितं (बुरुडं) आनीय तयोः गर्वं अहरत् ॥

अर्थः—त्रिविक्रम भारतीनें वादविवादाकरितां आणलेल्या उन्मत्त ब्राह्मणांना भगवान् श्रीगुरुदेवांनीं पुष्कळ उपदेश केला व म्हणाले, " मोठमोठया ऋषींना युगेंच्या युगें खर्ची घालून वेदाचें संपूर्ण स्वरूप समजलें नाहीं. अशा वेदांसंबंधी तुमच्यासारख्या मूर्ख पंडितांनीं आमच्या सारख्या संन्याशाबरोबर वाद काय करावा ? वेदवाद करणें ही गोष्ट कठीण आहे. गर्विष्ट होऊं नका व ही वादबुद्धि सोडून द्या. अशा प्रकारचें श्रीगुरुवचन बोधप्रद व कल्याणप्रद असूनहि व सर्वसंमत असें असूनहि त्या मदोन्मत्त ब्राह्मणांनी ऐकलें नाहीं. आम्ही वाद करणार, वादावांचून आम्हांला राजदरबारीं मान मिळणार नाहीं असें ते म्हणूं लागले. तेव्हां श्रीगुरूंनीं त्रिविक्रमाच्या विनंतीवरून रस्त्यानें जाणाऱ्या एका पतितास (बुरुडास) बोलावून आणलें, व त्याच्या करवीं पंडितांचा संपूर्ण गर्वपरिहार केला. ॥ ८९ ॥

ततो नरौ पलाहारौ भूत्वा शान्तिपरौ वरात् ॥
उषित्वा द्वादश समाः समाप्तौ सद्गतिं तु तौ ॥ ९० ॥

अन्वयः—ततः नरौ तौ विप्रौ पलाहारौ भूत्वा अपि भगवद्वरात् शान्तिपरौ भूत्वा द्वादशसमाः उषित्वा तु सद्गतिं समाप्तौ ॥

अर्थः—त्यानंतर ते दोन मत्त पंडित स्वकर्मानेंच ब्रह्मराक्षस झाले. परंतु भगवान् श्रीगुरु नृसिंह यतिमहाराजांच्या कृपेनें ते शांत होऊन बारा वर्षे ब्रह्मराक्षसाचा जन्म भोगून नंतर श्रीगुरुकृपेनेंच शेवटीं सद्गतीस पोंचले. हा अद्भुत प्रकार पाहून त्रिविक्रम भारतीस फार आनंद झाला, व तो श्रीगुरूंना अनन्यभावानें शरण गेला. ॥ ९० ॥

पतितः पण्डितो भूत्वा ज्ञात्वा सप्त गतोद्भवान् ॥
प्राह मे दुर्गतेर्हेतुं ब्रवीतु ब्रह्मणो भवान् ॥ ९१ ॥

अन्वयः—पतितः भस्मप्रभावात् पण्डितो भूत्वा सप्त गतोद्भवान् ज्ञात्वा भगवंतं प्राह भवान् पूर्वे सप्तमे जन्मनि ब्रह्मणः मे दुर्गतेः हेतुं ब्रवीतु ॥

अर्थः—भगवान् श्रीगुरुयतींनी उन्मत्त पंडितांचा गर्वपरिहार करण्याकरितां जो एक पतित बोलविला होता, त्याचेकडून सात रेघा उल्लंघन करविल्यानंतर त्यांस मागील सात जन्माचें स्मरण झालें, आणि आपल्या मागील सातव्या जन्मांत तो ब्राह्मण असून महापंडित होता, असें त्यास गुरुमहाराजांच्या कृपेनें कळलें. नंतर तो वाद करण्यास तयार झाला. त्यामुळें त्रिविक्रम यतीबरोबर वादार्थ आलेल्या मदान्ध पंडितांचा गर्वपरिहार झाला. नंतर श्रीगुरूंना सप्त जन्मांतील ज्ञान झालेल्या व सध्यां बुरुड जन्मांत असलेल्या त्या पतितानें मोठ्या नम्रतेनें नमस्कार करून प्रश्न केला, "महाराज, मी सातव्या जन्मांत ब्राह्मण असतांना क्रमाक्रमानें भ्रष्ट होऊन पतित कां झालों? याचे कारण, कृपा करून सांगावें अशी विनंती आहे. कारण सध्यां भस्मप्रभावानें मी पंडित व ब्राह्मण बनलों आहे." ॥ ९१ ॥

मातापित्राप्तदारात्मजनिजसुहृपत्याजको निन्दकोऽर्च्य-
ब्रह्मश्रेयःसतां यः श्रुतिरसतनुजागोक्रयी क्रूरयायी ॥
इत्याद्याः प्रेत्य घोरं निरयमरमथो यान्ति चण्डालयोनिं ।
योनीरन्याश्च पापो ह्यनुभवतितरां तारतम्यादघस्य ॥ ९२ ॥

अन्वयः—तद्दुर्गतिहेतुं वदन् भगवान् तावत् कर्मविपाकं आह-यः मातापितरौ आप्ताः गुर्वादयः हितशंसिनः दाराः आत्मजः निजसुहृत्-त्याजकः अर्च्यः ब्रह्मश्रेयःसतां यः निन्दकः च यः श्रुतिरसतनुजा-

गोत्रघ्नी, भ्रूणघ्नी इत्याद्याः प्रेत्य अरम् निरयम् यान्ति, अथ चण्डालयोनिं यान्ति, अघस्य तारतम्यात् अन्याः स्थावरतिर्यगाद्याः योनीः असौ पापः अनुभवतितरां हि इति प्रसिद्धं ॥

अर्थः—भगवान् यतिश्रेष्ठ नृसिंहगुरूंनीं पतिताचा प्रश्न ऐकून त्याच्या अधोगतीचें कारण सांगितलें, व त्या निमित्तानें थोडक्यांत कर्मविपाकाचेंहि स्पष्टीकरण केलें. तें असें जो आईबापांचा, आप्तेष्टांचा, हितोपदेश करणाऱ्या गुरुजनांचा, विनाकारण स्त्रियांचा, अपत्यांचा, आश्रम व वर्णधर्माचा त्याग करितो, तसेंच पूजनीय देवतेचा, स्ववेदशाखेचा, सत्कर्माचा जो निन्दक असतो, त्याचप्रमाणें जो वेद, दूध, गुळ, तेल, मीठ वगैरेंची विक्री करणारा, मुलगी, गाय यांची विक्री करणारा, दुष्टाची संगति करणारा इत्यादि असतील ते पातकी मेल्यानंतर घोर अशा नरकाला जातात, व तेथें त्यांना मोठया जलदीनें नेऊन यमकिंकरांकडून पापाचें फल दिलें जातें, असें गरुडपुराणांत म्हटलें आहे. नंतर ते पातकी चांडालयोनींत जन्मतात. पूर्वोक्त पातकाचें प्रायश्चित्त संपूर्णपणें भोगून झाल्यानंतर शास्त्रोक्त प्रायश्चित्ताच्या अनुरोधानें अन्य स्थावर वृक्ष, पशु, कीटक इत्यादि क्षुद्र योनींचा निश्चितपणें ते अनुभव घेतात. पापाचें प्रायश्चित्त न घेतां व पश्चात्ताप न पावतां पुनः पुनः जे पातकें करतात, तेच निरंतर भयंकर अशा नरकांत राहतात, असें गरुडपुराणांत म्हटलें आहे. प्रायश्चित्तानें व पश्चात्तापानें जे शुद्ध होतात, ते स्वकर्माचें बरें वाईट फल भोगून पुनः पूर्वस्वरूपाला पोहोंचतात. ॥९२॥

भूतप्रेतपिशाचकाः स्युरितरे दुर्वासनावासिता
मत्ता विप्रगुरुद्विषोऽपि कुधियो रक्षस्त्वमायान्ति च ॥
उष्ट्रो द्रव्यहरोऽप्यलिर्विषहरः पत्रादिहृद्वानरो
गृध्रो मांसहरो नरो मधुकरो मद्याहरोऽपीतरः ॥ ९३ ॥

अन्वयः—दुर्वासनावासिताः इतरे नीचाः भूतप्रेतपिशाचाः स्युः कुधियो दुर्बुध्दयः मत्ताः विप्रगुरुद्विषश्च रक्षस्त्वं आयान्ति, द्रव्यहरः उष्ट्रो भवति विषहरः अलिः फलपत्रादिहृत् वानरो भवति, मांसहरो गृध्रो भवति, मध्वाहरो अपि इतरः नरः मधुकृत् मक्षिका भवति ॥

अर्थः—भगवान् श्रीगुरु नृसिह देवांनी त्रिविक्रमादि आपल्या सच्छिष्यांपुढें क्रमप्राप्त सुबोध रीतीने कर्मविपाकाचें पुढीलप्रमाणें विवेचन केलें. ते म्हणाले: मरणकाली दुर्वासनाप्रेरित होऊन जे नीच लोक अन्त पावतात, ते भूतप्रेत पिशाच होतात. दुर्बुद्धि धारण करणारे मत्त असे जे गुरूंचा द्वेष करितात, ते मृत्यूनंतर ब्रम्हराक्षस होतात. तसेंच जे द्रव्य चोरतात, ते उंट होतात. विष देणारे व घात करणारे विंचू होतात. पानें फुलें व फळें चोरणारे लोक वानर होतात. मांस चोरणारे गिधाड होतात. मध, दही, दूध रस पदार्थ चोरणारे मक्षिका होतात. इतरहि लोक स्वकर्मा-प्रमाणे कर्मविपाकोक्त हीन योनींत जन्म घेतात. ॥ ९३ ॥

भोगी न योऽर्थस्य च किंपचोऽत्र भोगी स भूत्वापि भवे परत्र । न भोगभोगी भवितास्य किंतु नभोगभोगी शयिता ततस्तु ॥ ९४ ॥

अन्वयः—किंपचः यः अत्र अर्जितस्य अर्थस्य भोगी न भवेत् सः परत्र भवे जन्मनि भोगी सर्पः भूत्वापि अस्य स्वकीयार्थस्य भोगभोगी न भविता किं तु नभोगभोगी भूत्वा ततः तु तस्मिन्नर्थे भूम्यादौ निहिते शयिता भवेत इति ॥

अर्थः—जो चिक्कु मनुष्य कवडी कवडी पैसा मिळवून मिळ-विलेल्या पैशाचा स्वभोगार्थ वा दानादिकांकरितां अथवा स्वकीयांकरितां उपयोग करीत नाही, केवळ संग्रहच करतो, तो पुढील जन्मामध्यें साप होऊन स्वतःचा पैसा केवळ रक्षण करतो, नंतर वायु भक्षण करून

राहतो, आणि जेथें तें द्रव्य असेल तेथें सर्परूपानें कायम राहतो, म्हणजे कदर्य हा केवळ उभय जन्मांत धनरक्षकच असतो. ॥ ९४ ॥

अधस्तान्नृजातेः स्मृता यातनास्ताः
गवाद्यास्तृणान्ता अघान्ताय तास्ताः ।
स्वपापानुसारी कुचारी परीत्य
क्रमाद्याति भूयो नृयोनिं सचिन्हः ॥ ९५ ॥

अन्वयः—नृजातेः अधस्तात् गवाद्याः तृणान्ताः योनयः अघान्ताय पापनाशाय स्मृताः स्वपापानुसारी कुचारी पापी तास्ताः परीत्य क्रमात् भूयः सचिह्नः पुरुषः नृयोनिं मनुष्यजन्म याति ॥

अर्थः—श्रीगुरु नृसिंहदेव त्रिविक्रम मुनींस म्हणाले: "नरजातीपेक्षां हलक्या दर्जाच्या पशुपक्ष्यादि तृणकाष्टपाषाणपर्यंत निरनिराळ्या योनि शास्त्रांत सांगितलेल्या आहेत. पापानुचारी मानव स्वपातकांप्रमाणें त्या सर्व योनींमध्यें क्रमाक्रमानें फिरून नंतर तो पुनः क्रमप्राप्त मनुष्यजन्मास येतो, परंतु त्यावेळीं मात्र पूर्वकृत पापांचीं लक्षणें (शास्त्रानें सांगितलेलीं) त्याच्या अंगावर असतात. जलचर नऊ लक्ष दहा लक्ष मानव असें योनिसंख्येचें वर्णन गरुड पुराणांत आहे. नरजन्माव्यतिरिक्त जेवढ्या यातना आहेत, त्या सर्व यातना भोगून पुनः नरतनु मिळते असें स्मृतींत म्हटलें आहे. ॥ ९५ ॥

श्वा शुनी च नरो नारी पारदार्यात्खरः खरी ।
औपपत्यान्नृनारीणां कृमियोनिः पुनः पुनः ॥ ९६ ॥

अन्वयः—पारदार्यात् नरः श्वा खरः च भवति, अत्यभ्यासे तु नृनारीणां पारदार्यात् औपपत्याच्च पुनः पुनः कृमियोनिः यावत्पापक्षयं भविष्यति ॥

अर्थः—परदारासंगतीनें मनुष्य कुत्रा व गर्दभ जन्म पावतो. तसेंच परपुरुषसंगमानें स्त्री कुत्री व गर्दभस्त्री जन्मास जाते. परस्त्री व परपुरुष

संगम वारंवार केल्यानें स्त्रीपुरुषांना स्वपातकक्षय होईपर्यंत कृमिकीटक योनींत जन्मावें लागतें, म्हणून परस्त्रीपुरुषसंगमापासून दूर राहावें असें श्रीगुरुमहाराजांनीं त्रिविक्रमांस सांगितलें. ॥ ९६ ॥

भारत्याऽथ कथं त्वघान्त इति संपृष्टोऽब्रवीच्छ्रीगुरुः
पश्चात्तापमघान्तकं स्वबलतः कृच्छ्रादिकं शोधकम् ॥
उक्त्वाऽघं च सदस्यृतं तदुदितं क्षौरादियुक्तं चरेत्
प्रायश्चित्तमदाम्भिकः शुचिरघाद्वा मंत्रतीर्थव्रतैः ॥ ९७ ॥

अन्वयः—अथ त्रिविक्रमभारत्या कथं अघान्तः इति पृष्टः श्रीगुरुः पश्चात्तापं अघान्तकं अब्रवीत् (इदं साधारणपापे, विशेषपापे तु शुद्धिं आह) स्वबलतः स्वशक्तितारतम्यात् कृच्छ्रादिकं पापस्य शोधकं भवति । (तस्य इतिकर्तव्यतां आह) अदांभिकः निष्कपटः सदसि धार्मिकविद्वत्सभायां ऋतं सत्यं यथा विहितं अघं पापं उक्त्वा तदुदितं (तया परिषदा अनुवादकद्वारा उदितं) क्षौरस्नानादियुक्तं प्रायश्चित्तं चरेत् इति भावः ॥

अर्थः—नंतर श्रीत्रिविक्रम भारतींनीं श्रीगुरु नृसिंह यतींना विचारलें: महाराज, चुकून एखादे वेळीं मनुष्याकडून जर पातक घडलें तर त्या पातकांचा नाश कसा होईल ? भारतीचा प्रश्न ऐकून श्रीगुरु म्हणाले, पश्चात्ताप हाच पापाचा नाश करणारा मुख्य उपाय आहे. पश्चात्तापानें पातकी मनुष्य शुद्ध होतो असें स्मृतिवचन आहे, ही गोष्ट साधारण पातकांची आहे, विशेष जबरदस्त जर पातक असेल तर धर्मशास्त्रकारांनीं पातकशुद्धीचा मार्ग सांगितला आहे तो असा: प्रथमतः पश्चात्ताप झाला पाहिजे, नंतर निष्कपटपणानें, धार्मिक विद्वानांच्या सभेंत, खरेंपणानें आपल्या हातून पातक जसें घडलें असेल, तशा प्रकारें पातक्यानें स्वपातकांचा उच्चार करावा. नंतर सभेंतील धार्मिक सदस्यांच्या अनुज्ञेनें अनुवादकद्वारां ते जें प्रायश्चित्त सांगतील तें स्नानक्षौरपूर्वक प्रायश्चित्त

करावें, अशा प्रकारें पातकशुद्धीचें विशेष मार्गदर्शन आहे असें श्री गुरूंनीं सांगितलें. ॥ ९७ ॥

नीचं तूच्च उवाच पित्रपकृतेस्त्वं चावचोऽभूरतो
मासं संगमसेवनादद्विजनितागाम्युद्भवे सोऽवदत् ।
विप्रं योजय मां द्विजेषु करटो हंसोऽपि सन्मानसे
भूयः किं करटोऽप्ययोऽपि कनकं भूत्वा पुनः किं त्वयः९८

अन्वयः—एवं त्रिविक्रमं आभाष्य उच्चः (भगवान्) नीचं तं (पतितं) तु उवाच । हे पतित त्वं पित्रपकृतेः मातापितृतिरस्कारात् अवचः (पतितः) अभूः । अतः मासं स्नानादिना संगमसेवनात् आगाम्युद्भवे द्विजनिता (द्विजत्वं तव भविष्यति) इति । तच्छ्रुत्वा सः पतितः अवदत् । विप्रं वेदाध्यायिनं ब्राम्हणं मां द्विजेषु योजय । करटः काकः सरसि हंसः सन् करटः काकः भविष्यति किं । तथा पूर्वं अयो (लोहमपि) स्पर्शयोगात् कनकं भूत्वाऽपि पुनः तु अयो भवति किं अपि तु न इति भावः ॥

अर्थः—भगवान् श्रीगुरुनृसिंह देव याप्रमाणें त्रिविक्रम भारतीस बोलून त्या पतितांस म्हणाले: हे पतिता, तूं मागील जन्मांत आईवडिलांचा तिरस्कार केला आहेस, त्यामुळें तूं हीन जातींत जन्म पावला आहेस, आतां यानंतर तूं एक महिनाभर भीमामरजासंगमांत स्नान कर, म्हणजे त्या स्नानपुण्यानें तूं पुढील जन्मीं ब्राह्मण होशील. हें गुरुवचन ऐकून तो पतित म्हणाला, महाराज मला आतां आपण विप्रसमाजांत समाविष्ट करा. कारण कावळा मानस सरोवरांवर जाऊन हंस झाल्यावर तो पुनः कावळा होतो काय? त्याचप्रमाणें स्पर्शमण्याचा लोखंडास स्पर्श होऊन लोखंडाचें सुवर्णरूप झाल्यावर पुनः त्या सुवर्णाचें लोखंड होईल काय? महाराज, तसें कदापि होणार नाहीं. त्याचप्रमाणें तुमच्या कृपावलोकनानें मी

एकदां ब्राह्मण झाल्यावर पुनः बुरुड होईन कसा ? श्रीगुरुकृपा झाल्यानंतर तो पतित (नीच) कसा राहणार ? ॥ ९८ ॥

इत्थं तस्मिन्वदति युवतिस्तस्य चाप्ताऽथ तां स
त्यक्तुं हैच्छत् गुरुरथ जगौ स्त्रीर्न पूर्वं विवाह्या ॥
पश्चात्त्यागे पतसि सदिति प्रोह्य तं स्नापयित्वा
गेहायाऽऽज्ञापयति स यतिः सोप्यगाज्ज्ञानहीनः ॥ ९९ ॥

अन्वयः—इत्थं तस्मिन् वदति सति तस्य युवतिः च पुत्रादयः प्राप्ताः सः तां त्यक्तुं ऐच्छत् अथ गुरुः तं जगौ, स्त्रीः पूर्वं न विवाह्या, पश्चात् त्यागे पतसि एतद् सत् प्रोह्य सः यतिः तं स्नापयित्वा गेहाय आज्ञापयत् सः अपि ज्ञानहीनः गृहं अगात् ॥

अर्थः—अशा प्रकारें तो पतित श्रीगुरु नृसिंह महाराजांना म्हणूं लागला कीं महाराज, आतां मी पुनः पतित व संस्कारहीन कसा होणार? असें बोलत आहे, तोच त्याचें स्त्रीपुत्रादिक तेथें आले व त्या पतिताला घरांकडे बोलवूं लागले. तेव्हां तो त्यांना म्हणाला, मी आतां ज्ञानी व पंडित झालों आहें. मी घरी येणार नाही. तुमचा व माझा आतां कोणत्यांहि प्रकारें नात्याचा अगर जातीचा संबंध राहिला नाहीं. तुम्ही परत जा. मी तुम्हांस आतां यापुढें स्वीकारणार नसून सोडणार आहें. हें त्याचें म्हणणें ऐकून नंतर श्रीगुरु यतिमहाराज पतितांस म्हणाले, हे पतिता अगोदर विवाह करूं नये, करण्यापूर्वींच विचार करावा. एकदां विवाहबद्ध झाल्यानंतर विधिपरिणीत वधूचा त्याग करणें योग्य नाही, आणि तें शास्त्रसंमतहि नाही, तसें करण्यानें मनुष्य पतित होऊन नरकगतीस जातो. ही गोष्ट सत्य व शास्त्रवचनांस धरून आहे. असें सांगून पूर्वजन्माचें ज्ञान देणारें त्याच्या अंगास लागलेलें भस्म धुण्याकरतां त्यांस स्नान घालविलें, त्यामुळें त्याचें ज्ञान लुप्त झालें. नंतर त्यांस महाराजांनीं घरीं जाण्याची आज्ञा केली. तदनुसार तोहि पण ज्ञानविरहित झाला

आणि स्त्रीपुत्रादिकांना आलिंगन देऊन कांहीं न बोलतां परिवारसमवेत घरीं निघून गेला. ॥ ९९ ॥

पावितोऽपि पतितः कुतो गतो हीनतामिति यतीरितो यतिः । प्राह भस्मवशतो मयार्पिता वेत्तृताऽऽप्लवत उद्गता ततः

अन्वयः—पावितः अपि पतितः कुतो हीनतां गतः इति त्रिविक्रम-यतिना यतिः प्रेरितः पश्चात् भगवान् प्राह भस्मवशातः मया वेत्तृता अर्पिता सा आप्लवतः ततः उद्गता नष्टा इत्यर्थः ॥

अर्थः—श्रीत्रिविक्रम भारतीमुनींनें श्रीयतिवर गुरुमहाराजांना प्रश्न केला कीं, महाराज, तो पतित आपण एकदां पवित्र करून विद्वान् केलात, नंतर पुनः तो पतित ज्ञानहीन कसा झाला ? यावर श्रीगुरु भगवान् म्हणाले, मी त्याच्या अंगास विभूति लावण्यास सांगितली. नंतर त्यामुळें त्यांस विद्वत्ता दिली, म्हणून तो ज्ञानी झाला व स्वस्त्री-पुत्रादिकांचा त्याग करण्यास तयार झाला. या सर्व गोष्टींचें मूळ कारण अंगीं असलेली विभूति आहे हें लक्षांत घेऊन त्यांस स्नान घालविलें. त्यामुळें त्याच्या अंगास लागलेली विभूति धुऊन गेली. त्या कारणानें तो पतित पुनः ज्ञानहीन झाला, आणि स्त्रीपुत्रांवर पूर्वीप्रमाणें आसक्त झाला. हें विभूतीचें माहात्म्य आहे. ॥ १०० ॥

दुराचारो जारो यतिवर पुरा कश्चन धरा-
पती रक्षो भूत्वा क्षुधित उपगं क्रौंचवनगः ।
मुनिं प्रापात्तुं तद्धृतभसितसंस्पर्शवशतः
स्मृतप्राक्पंचाक्षिप्रमितगतजातोऽस्तकुकृतः ॥१०१॥

अन्वयः—पुरा दुराचारः जारः कश्चन धरापतिः दुर्जयाख्यः क्रौंच-वनगः रक्षः भूत्वा क्षुधितः सन् उपगं मुनिं वामदेवं अत्तुं प्राप, तदा तद्धृत-भसितसंस्पर्शवशातः अस्तकुकृतः सः स्मृतप्राक्पंचाक्षिप्रमितगतजातः (अभूदिति तात्पर्यम्)

अर्थः—श्री त्रिविक्रम भारतीनें केलेल्या प्रश्नांचा आशय ध्यानीं घेऊन भगवान् श्रीगुरुनृसिंह यति म्हणाले, हे त्रिविक्रमा, पूर्वी कोणीएक अत्यंत दुराचारी व जारकर्मरत असा एक दुर्जय नामक राजा होता. तो आपल्या स्वतःच्या कर्मानुरोधानें क्रौंच वनांत ब्रम्हराक्षस झाला. पुढें तो अत्यंत भुकेलेला असाच नेहमीं असे. एकदां त्या वनांत यदृच्छेनें फिरत फिरत जवळ आलेल्या वामदेवनामक महामुनीस त्यानें पाहिलें. नंतर त्यानें मुनींस भक्षण करावें म्हणून त्यांच्या अंगास घट्ट मिठी मारिली. मुनींचें सर्व शरीर भस्मचर्चित असल्याकारणानें राक्षसांच्या अंगास तें भस्म लागलें, त्यामुळें राक्षसांला मागील पंचवीस जन्मांचें पूर्ण ज्ञान झालें, त्यामुळें आपण राक्षस कसें बनलों, त्यांस मूळ कारणें कोणतीं घडली, हें राक्षसांस चांगलेंच समजून आलें, व तो राक्षस मुनींस खाण्याचा विचार सोडून देऊन त्यांचे चरणी लीन झाला व आपला उद्धार करावा अशी त्यानें विनंती केली. ॥ १०१ ॥

तस्मै द्राविडविप्रमुक्तिमवदच्छ्वांगस्थभस्माहितां
संवादं गतिदं कुमारहरयोर्भस्मार्पणं चोद्गतिम् ॥
एवं कर्मविपाकमाकलयतोऽप्याराध्य चाध्याधिहे
तत्पादांबुरुहे ययौ यतिरिति ख्याता विभूतेः कथा १०२

अन्वयः—तस्मै श्वांगस्थभस्माहितां द्राविडविप्रमुक्तिं अवदत् (वामदेवः इति शेषः) च गतिदं कुमारहरयोः संवादं आह, तस्मै वामदेवेन भस्मार्पणं कृतं तच्च आह तस्य उद्गमनं च आह. एवं कर्मविपाकं आकलयतः आध्याधिहे तत्पादांबुरुहे आराध्य असौ त्रिविक्रमः ययौ इति विभूतेः कथा ख्याता जाता ॥

अर्थः—भगवान् श्रीगुरु यति म्हणाले, श्रीवामदेव महामुनींनी त्या राक्षसांला भस्माची कथा सांगितली. एक कुत्रें स्मशानांत भस्मावर बसलें. त्याच्या पोटास साहजिकच भस्म लागलें. नंतर तें एका द्रविड-

देशांतील ब्राह्मणाच्या शवावर मांस भक्षणासाठीं बसलें. कुत्र्याच्या पोटाचें भस्म विप्राच्या कपाळीं लागलें, त्यामुळें तो विप्र मुक्त झाला. नंतर पुनः त्यांनीं भस्म कसें असावें, तें कोणकोणच्या स्थळीं मिळतें, स्वतंत्र भस्म कसें तयार करावें, तें लावण्याचा विधि कसा आहे, शरीरावर कोणत्या स्थलीं लावावें, यासंबंधीं सनत्कुमार आणि शंकर यांचा झालेला पुरातन संवाद वर्णन केला. त्यानंतर श्रीवामदेवांनीं आपल्या अंगचें भस्म तुझ्या अंगास लागलें, त्यामुळें खाण्याची बुद्धि नाहींशीं होऊन तुला मागील जन्मांतरांचें ज्ञान झालें, असें सांगून त्यांस भस्म दिलें. त्यामुळें राक्षसाचा उद्धार होऊन तो स्वर्गास गेला. हें श्रीगुरुयतींनीं त्रिविक्रमा-पुढें वर्णन केलें. अशा प्रकारें कर्मविपाक खंडाचें वर्णन करणाऱ्या भगवान् श्रीगुरु नृसिंह यतींदेवांच्या चरणकमलांस नमस्कार करून व मनांत पुनः पुनः ध्यान करून तो त्रिविक्रम महामुनि आनंदानें स्वग्रामीं परत गेला. नंतर अशा रीतीनें भस्ममाहात्म्य कथा प्रसिद्धीस पावली. याप्रमाणें श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीमद्वासुदेवानंद सरस्वतींनीं रचलेलें श्रीगुरु चरित्र काव्याचें द्वितीय शतक संपूर्ण झालें. भक्तकामकल्पद्रुम अत्रि-सुतांस नमस्कार असो. ॥ १०२ ॥

॥ द्वितीय शतक समाप्त ॥

॥श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः॥

श्रीगुरुचरित्रकाव्य मराठीभाषांतर तृतीयशतक अन्वयार्थसहित

भाषांतरकार—वे. शा. सं. ईश्वरशास्त्री दीक्षित.

प्राध्यापक—व्याकरणशाला, सांगली.

॥ अथ गुरुचरित्रकाव्यतृतीयशतकप्रारंभः ॥

अथ कोऽपि मृतार्भको वरे द्विज आस द्विज माहुरे पुरे ॥
स गुरोः कृपयाऽऽप सत्सुतं स च दत्तं वदति स्म तं मतम् ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ सिद्धः उवाच हे द्विज वरे माहुरे पुरे मृतार्भकः कः अपि द्विजः आस सः गुरोः कृपया सत्सुतं आप सः च तं मतं दत्तं वदति स्म ॥

अर्थः—सिद्ध बोलले–हे नामधारका ब्राह्मणा, श्रेष्ठ अशा माहुर-पुरांत मृतवत्स असा कोणीएक गोपीनाथ नांवाचा ब्राह्मण असे. तो स्त्रावगैरेंनी श्रीगुरु दत्तात्रेयांचे कृपेनें एक सत्पुत्र मिळविता झाला. तो गोपीनाथ ब्राह्मण त्या मुलाला 'दत्त दत्त' म्हणत असे. म्हणजे 'दत्त' नांवानें हांक मारित असे. ॥ १ ॥

स तु धीगुणशीलशालिनीं स्वसमानां स्त्रियमेव लब्धवान् ॥
सुमती भुवि दंपती तथा शुशुभाते रतितत्पती यथा ॥ २ ॥

अन्वयः—सः तु धीगुणशीलशालिनी स्वसमानां एव स्त्रियं लब्धवान् यथा रतितत्पती शुशुभाते तथा सुमती दंपती शुशुभाते ॥

अर्थः—तो मुलगा दत्त बुद्धि, गुण व शील यानें शोभणाऱ्या व आपल्यासारखीच असलेल्या स्त्रीला मिळविता झाला, आणि रतिकामा-प्रमाणें सद्बुद्धीच ते दोघे दंपती शोभते झाले. ॥ २ ॥

अथ दैववशात्क्षयार्दितः समभूत्कान्तिविवर्जितः सुतः ॥
शयनाशनवर्जितः कृशो ललना चाप्यभवत्तथा कृशा ॥ ३ ॥

अन्वयः—अथ दैववशात् क्षयार्दितः कांतिविवर्जितः सुतः समभूत् ततः शयनाशनवर्जितः कृशः अभूत् तथा ललना च अपि कृशा अभूत् ॥

अर्थः—विवाह झालेनंतर प्रारब्धानें मुलगा दत्त क्षयरोगानें पीडित होऊन निस्तेजस्क झाला. त्यानंतर क्रमाक्रमानें आहार निद्रा वगैरे टाकलेला अतएव अतिशय कृश झाला. त्याची पत्नीहि अतिशय कृश झाली ॥ ३ ॥

हवनार्चनशान्तिभेषजैर्जपनाद्यैर्न शशाम स द्विजैः ॥

उदितोऽयमसाध्य इत्यहो स रहोऽम्बामवदच्छृणु ह्यहो ॥ ४ ॥

अन्वयः—सः जपनाद्यैः हवनार्चनशान्तिभेषजैः न शशाम द्विजैः अयं असाध्यः उदितः सः रहः अम्बां अवदत् अहो हि शृणु ॥

अर्थः—तो रोग जप, होम, पूजा, शांति, औषध इत्यादिकानें शांत झाला नाहीं. वैद्य, ज्योतिषी वगैरे ब्राह्मणांच्याकडून हा रोग असाध्य आहे असे जेव्हां सांगितलें गेलें तेव्हां तो ब्राह्मण एकान्तांत आपल्या आईला म्हणाला— आई, निश्चित ऐक. ॥ ४ ॥

अयि मातरतः परं तु ते मयि माऽऽशाऽस्तु रुजार्दिते सुते ॥

दयिते मयि तेऽस्तु मा रतिर्दयिते श्रीदयितेऽस्तु ते रतिः ॥५॥

अन्वयः—अयि मातः अतः परं तु रुजार्दिते ते सुते मयि आशा मा अस्तु । हे दयिते ते दयिते मयि अतः परं रतिः मा अस्तु श्रीदयिते ते रतिः अस्तु ॥

अर्थः—अग आई, यानंतर रोगानें पीडित अशा तुझ्या या मुलाविषयीं अर्थात् मजविषयीं तुझी आशा फुकट आहे. आसन्नमरण असल्यामुळें आशा करूं नकोस. हे प्रिये भार्ये, तुझ्या प्रिय वल्लभाविषयीं अर्थात् मजविषयीं यापुढें प्रीति करूं नकोस. मग माझ्याकडून प्रेम कुठें कलें जावें असें म्हणशील तर, श्रीलक्ष्मीवल्लभ भवतारक श्रीमहाविष्णूवर तुझी प्रीति होवो. ॥ ५ ॥

धृतभीतिरुवाच तं सती गतिरन्या भवतो न मे सती ॥

कति वच्म्यतिसूक्तिभिस्त्वलं मतिमान्मेऽस्ति भवान्सुमङ्गलम् ।६।

अन्वयः—धृतभीतिः सती तं उवाच। भवतः अन्या मे सती गतिः न एतत् अतिसूक्तिभिः कति वच्मि अलं मतिमान् भवान् मे सुमंगलं अस्ति ॥

अर्थः—घाबरलेली अशी ती भार्या त्याला म्हणाली:–"आपल्याशिवाय मला दुसरी चांगली गति नाही हें मी किती चांगल्या शब्दानें सांगूं ? असो–बुद्धिमान् असे आपण मला कल्याणकारक आहां. माझें सौभाग्य आहां." ॥ ६ ॥

इति सा समुदीर्य निर्ययौ पतियुक्ता श्वशुरानुमोदिता ॥
गुरुदर्शनकाङ्क्षया नता वरगन्धर्वपुरं ह्युपागता ॥ ७ ॥

अन्वयः—इति सा समुदीर्य पतियुक्ता श्वशुरानुमोदिता गुरुदर्शनकांक्षया निर्ययौ शनैः वरं गन्धर्वपुरं हि उपागता ॥

अर्थः—याप्रमाणें ती बोलून पतीच्या आरोग्यार्थ पतीसह पतीला पाळण्यांत घालून "तूं जा." याप्रमाणें सासू सासऱ्यांची आज्ञा घेऊन गुरुदर्शनाकांक्षेनें निघाली. हळूहळू मुक्काम करीत कांहीं दिवसांनीं श्रेष्ठ अशा (गाणगापुराच्या) गंधर्वपुराच्या जवळ प्राप्त झाली. ॥ ७ ॥

सहसा मृतिमाप तत्पतिर्युवतिस्तं च शुशोच साऽधृतिः ॥
अतिदीनमतिं तु तां सतीं गुरुमूर्तिर्यतिराप सद्गतिः ॥ ८ ॥

अन्वयः—तदा तत्पतिः सहसा मृतिं आप अधृतिः सा तं शुशोच तु तदा अतिदीनमतिं तां सतीं सद्गतिः यतिः गुरुमूर्तिः आप ॥

अर्थः—तेव्हां तिचा पति एकाएकी मरण पावला. धैर्यशून्य झालेली ती युवती–अर्थात् त्याची पत्नी–मृतपतीला उद्देशून शोक करती झाली. तेव्हां अत्यंत दीनबुद्धीच्या त्या सतीला चांगला मार्ग दाखविणारा यतिवर भगवान् गुरुमूर्ति अवधूत वेषानें तिच्याजवळ प्राप्त झाला.॥ ८ ॥

धृतभूतिरुवाच मा शुचः सति कस्ते पतिरन्ति मे वचः ॥
वद चित्प्रतिबिम्बितोऽथवा सदचिद्वर्ष्म समीपवर्ति वा ॥९॥

अन्वयः—धृतभूतिः (तां) उवाच (हे) सति मा शुचः चित्प्रतिबिंबितः ते पतिः अथवा अचित् समीपवर्ति वर्ष्म (ते पतिः,) कस्ते (पतिः) (इति) ते अन्ति वचः वद ॥

अर्थः—भस्म धारण केलेला असा तो भगवान् तिला म्हणालाः—"हे सती, शोक करूं नकोस. चित्प्रतिबिंबित जीव तुझा पति आहे अथवा जडदेह समीप असलेला हा तुझा पति आहे?" या माझ्या प्रश्नाचें उत्तर मजला दे. ॥ ९ ॥

उभयं न वयं यशस्विनि प्रवदामः परमं मनस्विनि ।
न गमागमनेऽस्य सोऽजरो निगमाद्योप्यवरोऽपरोऽमरः ॥१०॥

अन्वयः—(हे) यशस्विनि मनस्विनि वयं उभयं न प्रवदामः अस्य गमागमने न स्तः सः अजरः निगमाद्यः अवरः अपरः अमरः अस्ति ॥

अर्थः—या दोन्हींतील सिद्धान्त मला समजत नाहीं. हे गुरो, तुलाच मी शरण आहें, असें जर म्हणशील तर हे स्त्रिये ऐक. हे यशस्विनी, आणि प्रशस्त मन असलेल्या स्त्रिये, आम्ही या दोघांनाहि म्हणजे देह आणि जीव यांना परम सत्य तात्त्विक पदार्थ म्हणून सांगत नाहीं तर देह जो आहे तो जड, विकारी, अदृष्ट, नष्टस्वभावाचा असल्यानें सत्य न होवो. परंतु जीव हा परमार्थ तात्त्विक पदार्थ कसा नाहीं? तर ऐक. या स्वयंप्रकाशमान अपरोक्ष अशा आत्म्याला येणें जाणें, दुसऱ्या देहांत जाणें, मरणें, गर्भांत येणें, उत्पन्न होणें, इत्यादि नाहींत. तो आत्मा अजर अर्थात् जन्मादिविकारशून्य, वेदकर्ता, अत्यंत श्रेष्ठ आणि सगळ्या निष्ठांचा अवधि असलेला व अमर असा आहे. ॥ १० ॥

यदनीदृगतादृगीक्षकं पुरुषाख्यं परमं ह्यमायिकं ।
निरुपाधिकमाद्यमेककं तदु शोकं कथमर्हति व्यकम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—यत् अमायिकं ईक्षकं परमं पुरुषाख्यं तत् ईदृक् तादृक् च न भवति कुतः निरुपाधिकं आद्यं एककं व्यक्तं तत् उ शोकं कथं अर्हति ॥

अर्थः—कारण, ज्या अर्थी आवरणादिरहित साक्षीभूत, परमपुरुष-नामक ब्रम्हरूप तो परमात्मा असा तसा होत नाहीं. कारण तो अविद्या माया उपाधिरहित, आद्य, सर्वकारण, अद्वितीय, सृष्टिकाळांतहि एकटाच असा असणारा तो आत्मा ब्रह्मरूप असलेला शोक करण्यास योग्य कसा होईल ? सांग. कांहीं असलें तरी शोकास पात्र नाहीं. ॥ ११ ॥

यदु भाति जगत्यनेकवत्तदु मायामयमेणनीरवत् ॥
गुरुदर्शिततत्त्वदीपतः पुरुदृङ् मुक्तिमियाद्भ्रमादतः ॥ १२ ॥

अन्वयः—यत् उ जगाति अनेकवत् भाति तत् एणनीरवत् मायामयं गुरुदर्शिततत्त्वदीपतः पुरुदृक् अतः भ्रमात् मुक्तिं इयात् ॥

अर्थः—तर प्रत्यक्ष वस्तूचा अपलाप कसा केला जातो तें सांगतो. जें या लोकांमध्यें सुर नर, पशुपक्ष्यादि रूपानें अनेक स्वरूपानें भासतें तें मायामय मृगजळाप्रमाणें मिथ्या असें असून तें खरें नव्हे. तर मग हा भ्रम कसा निवृत्त होईल ? याचें उत्तर असें कीं, शाब्द व परब्रह्मनिष्णात अशा सद्गुरूच्या द्वारां प्रकाशित जो तत्त्वज्ञानरूप दिवा, जीवब्रह्मैक्य-लक्षण असलेला त्यामुळें सर्वव्यापक आत्मदृष्टीच्या लाभानें विवेकी पुरुष मिथ्याभूत जगद्भ्रमांतून मुक्त होण्यास शक्य होतो. न होऊन या बाब-तींत अन्य उपाय नाहीं. ॥ १२ ॥

नरजन्मनि चेन्न रे मृतं परजन्मन्यत आसुरे मृतम् ॥
सति मुञ्च शुचं न चंक्रमं प्रति गच्छाश्रय मोक्षसत्क्रमम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—रे नरजन्मनि अमृतं न चेत् तर्हि तेषां आसुरे मृतं अन्यत् परं न तस्मात् हे सति ! शुचं मुंच न चंक्रमं प्रति गच्छ मोक्षसत्क्रमं आश्रय ॥

अर्थः—हे साध्वी, या मनुष्य जन्मामध्यें जर मोक्ष प्राप्त करून घेतला नाहीं, तर प्राणपोषणतत्पर असे असुरांचा स्वभाव असलेले मानव परजन्मामध्यें मरणच प्राप्त करून घेतात. अमरपणाची वार्ताहि त्यांना नको आहे. ज्या अर्थी असें आहे त्या अर्थी तूं, हे सती, शोक टांकून दे. वारंवार या जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत पडूं नकोस. याच जन्मांत ईश्वर-भजन, स्वधर्माचरणादिकांच्या योगानें मोक्षाच्या सन्मार्गाचा आश्रय कर. ॥ १३ ॥

स्वातंत्र्यं न हि योषितां साति पतिः स्त्रीणां सुरो नेतरो
हित्वा शाठ्यमतः पतिं भज ततः श्रेयो गुरोरुक्तितः ।
सेवा तस्य सुरार्चनं पदुदकं तीर्थं प्रसादस्तदु-
च्छिष्टं धर्म उतास्य वाक्यकरणं संतोषणं भूषणम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हि योषितां स्वातंत्र्यं न तस्मात् हे साति ! स्त्रीणां पतिः एव सुरः इतरः न अतः शाठ्यं हित्वा पतिं भज । गुरोः उक्तितः ततः श्रेयः तस्य सेवा सुरार्चनं पदुदकं तीर्थं तदुच्छिष्टं प्रसादः उत अस्य वाक्यकरणं धर्मः संतोषणं भूषणम् ॥

अर्थः—कारण, हे स्त्रिये, स्त्रियांना कव्हांहि स्वातंत्र्य नाहीं. म्हणून हे सती, स्त्रियांना पति हाच देव, दुसरा शिव-विष्णु इत्यादिरूप कोणीहि देव नाहीं. ज्या कारणानें स्त्रियांचा पति हाच देव आहे, त्याकारणानें कापट्य टांकून पतीची सेवा कर. त्या पतिभजनानें श्रेय होईल. लोपा-मुद्रेच्या स्तुतिप्रसंगानें सांगितलेल्या बृहस्पतीच्या उक्तींवरून पतिभजन करण्यानें श्रेय प्राप्त होईल. त्या भर्त्याची सेवा हीच तिची देवाची पूजा. दुसरी देवपूजा नाहीं. त्या पतीचें पादोदक हेंच तीर्थ. पतीचें उच्छिष्ट हाच देवाचा प्रसाद होय. पतीच्या वाक्याप्रमाणें वागणें हाच तिचा धर्म होय. पतीचा संतोष भूषण होय. बाकी सुवर्णादिक हे भूषण नव्हे. ॥ १४ ॥

नित्यं तज्जनगौरवं च सुहितं मर्यादया ऽदो व्रतं
धार्यं स्वापभुजीतयस्तमनु च प्राक् स्नानबोधोत्थितिः ॥
सर्वैनःशमनं धवानुगमनं गोत्रत्रयोद्धारणम् ॥
भूशय्यावपनार्चनव्रतवृषैर्वैधव्यसेवाऽथवा ॥ १५ ॥

अन्वयः—च परं नित्यं तज्जनगौरवं कार्यं सुहितं कार्यं अदः व्रतं मर्यादया धार्यं तथा तं अनु स्वापभुजीतयः स्नानबोधोत्थितिः प्राक् सर्वैनः-शमनं गोत्रत्रयोद्धारणं धवानुगमनं अथवा भूशय्यावपनार्चनव्रतवृषैः वैध-व्यसेवा ॥

अर्थः—आणि नित्य पतीच्या संबंधीं अशा असलेल्या सासू, सासरा, दीर इत्यादिकांचे गौरव करणें हें अतिशय हिताचें आहे. म्हणून हें सर्व व्रत मर्यादेनें धारण करावें. आणि पतीच्या खाणें, पिणें, झोपणें इत्यादि-कांनंतर आपण खाणें, पिणें, झोपणें इत्यादि कार्यें करणारी आणि पतीच्या अगोदर उठणें, स्नान इत्यादि कार्यें करणारी अशी राहून दैव-वशात् पती मृत झाला असतां त्या स्त्रीनें प्रामुख्यानें सहगमन करावें अथवा भूशय्यादि वैधव्यव्रत पत्करून खाटेवर न झोपणें, केशवपन करणें, देवांची पूजा करून एकादशी जयंती इत्यादि उपवास करणें, कार्तिक, माघ, वैशाख, श्रावण मासादिकांमध्यें स्नान उपोषण, दीपा-राधना, दान इत्यादिकांच्या योगानें विधवाधर्मपालन करून सतीनें राहावें ॥ १५ ॥

सा प्राह वैधव्यसुपालनं हा कष्टं युवत्या अपि धर्मवत्याः ॥
अतोऽनुयानं मतमित्यथाऽक्षान्दत्वा विभूतिं च तथेत्य-गात्सन् ॥ १६ ॥

अन्वयः—धर्मवत्याः अपि युवत्याः वैधव्यसुपालनं हा कष्टं अतः अनुयानं मतम् । अथ सन् अक्षान् दत्वा विभूतिं दत्त्वा तथेति अगात् ॥

अर्थः——सती म्हणाली: तरुण स्त्रियांना वैधव्यधर्म पालन करून आयुष्य घालविणें हें अत्यंत कष्टाचें आहे. तरी मला सहगमन करण्याला परवानगी द्यावी. त्यावर तें ऐकून श्रीगुरूंनी तिला पतीच्या कंठांत व कानांत धारण करण्याकरितां रुद्राक्ष तसेंच अंगाला लावण्याकरितां विभूति ही देऊन तुझ्या म्हणण्याप्रमाणेंच कर असें सांगितलें. ।। १६ ।।

सापि श्मशानेऽनुपदं हयेष्टिप्रदं मुदा भर्तृशवाग्रयानम् ।।
कृत्वाखिलानन्दपदं पदं च गुरोर्दिदृक्षुर्लघु संगमेऽगात् ।।१७।।

अन्वयः——सा अपि मुदा अनुपदं हयेष्टिप्रदं श्मशाने भर्तृशवाग्रयानं कृत्वा अखिलानंदपदं गुरोः पदं दिदृक्षुः लघु संगमे अगात् ।।

अर्थः——ती पतीव्रता स्त्री आनंदानें पावलोपावली अश्वमेधपुण्य प्राप्त करून देणारें, स्मशानांतील भर्त्याच्या शवापुढें गमन करून सर्वानंदस्थान असलेल्या गुरुचरणांना पाहण्याची इच्छा असलेली शीघ्र भीमा-अमरजा संगमावर गेली. ।। १७ ।।

सौभाग्यसततिदया स दयासमुद्रस्तामाशिषालमभिनन्द्य शवं वितन्द्रः ।। आनाय्य चाथ जलसिक्तमजीवयत्तं ताभ्यां स्तुतोऽवददजो निजदैवमुक्तम् ।। १८ ।।

अन्वयः——सौभाग्यसंततिदया आशिषा तां अलं अभिनन्द्य दयासमुद्रः सः शवं आनाय्य अथ च जलसिक्तं तं अजीवयत् ताभ्यां स्तुतः अजः निजदैवमुक्तं अवदत् ।।

अर्थः——श्रीगुरु म्हणाले: हे सती, तूं अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव याप्रमाणें सौभाग्यसततिदायक आर्शीर्वादानें त्या सतीचें अभिनंदन करून भक्त-कार्यार्थ सदा उद्युक्त, दयासागर तो भगवान् त्या प्रेताला आणून व नंतर कमंडलूजलानें प्रोक्षण करून त्या मृतपतीला जिवंत करता झाला. आणि मृतसंजीवित ब्राह्मण व त्याची पत्नी यांच्याकडून स्तुति करून घेता झाला सर्व लोक मेलेला हा मनुष्य जिवंत कसा झाला या रीतीनें आश्चर्य-

चकित झाले असतां भगवंतांनीं सांगितलें कीं—निजभक्तांचें दैवरूप असलेलें या जन्मांत तीस वर्षांचें आयुष्य पुढच्या जन्मीच्या शंभर वर्षांच्या आयुष्यांतून काढून घेऊन या जन्मांत यास दिलें आहे. ॥ १८ ॥

ततः परेद्युः प्रतिचोदितोऽवदत् वदद्वरेण्योऽक्षविभूतिसंभवे ॥
वाराङ्गनामर्कटकुक्कुटोद्भवक्षमेशभद्रात्मजरुद्रसत्कथे ॥ १९ ॥

अन्वयः—ततः परेद्युः प्रतिचोदितः वदद्वरेण्यः अक्षविभूतिसंभवे वारांगनामर्कटकुक्कुटोद्भवक्षमेशभद्रात्मजरुद्रसत्कथे अवदत् ॥

अर्थः—त्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं साध्वीकडून पूर्ववृत्त जाणण्याकरितां म्हणून विचारलेला भगवान् श्रेष्ठ वक्ता असा रुद्राक्ष, विभूति, यांच्यापासून निर्माण झालेल्या सतीवेश्या व तिनें बाळगलेला माकड व कोंबडा यांच्या क्षमेश भद्रात्मज यांच्या रुद्राच्या कथा साध्वीला सांगता झाला. त्यांत क्षमेश काश्मीरदेशाचा राजा, भद्रसेन नांवाचा त्याचा मुलगा यांच्या कथा सांगितल्या. ॥ १९ ॥

स्त्रियो न देयो मनुरेतदर्थं तद्देवयान्या विकचं चरित्रम् ॥
सतीं स ऊचे सकचं कचेन काव्यं वराङ्गं विकचं कृतं च ॥ २० ॥

अन्वयः—स्त्रियः मनुः न देयः एतदर्थं तत् देवयान्याः विकचं चरित्रं ऊचे सकचं काव्यं विकचं कृतं कचेन वरांगं विकचं कृतं च ऊचे ॥

अर्थः—स्त्रीला मंत्र देऊं नये या अर्थीं त्या प्रसिद्ध देवयानीचे स्पष्ट चरित्र भगवंतांनीं सतीला सांगितलें. ॥ २० ॥

सोमवारव्रतं साध्व्यै सोमप्रियमुवाच सः ॥
सीमन्तिन्याप्यैन्द्रसेनिसीमन्तिन्या कृतं व्यक्तम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—सः व्यक्तं ऐन्द्रसेनिसीमन्तिन्या सीमन्तिन्या कृतं सोमप्रियं सोमवारव्रतं साध्व्यै उवाच.

अर्थः—तो भगवान् दुःख हरण करणारें इंद्रसेनाच्या मुलाची पत्नी सीमंतिनीकडून मैत्रेयीवचनामुळें केलेले शंकर प्रिय सोमवारव्रत साध्वीला सांगता झाला ॥ २१ ॥

एवं विनाथौ शरणागतौ नतौ कृत्वा सनाथौ यशसाप्यलंकृतौ प्रस्थापयामास गृहाय दंपती तौ हर्षितौ यत्यपकारदंपती २२

अन्वयः—एवं विनाथौ शरणागतौ नतौ सनाथौ यशसा अपि अलंकृतौ कृत्वा यत्यपकारदंपती हर्षितौ तौ दंपती गृहाय प्रस्थापयामास ॥

अर्थः—पूर्वी नाथरहित असलेल्या मागाहून शरणागत झालेल्या त्या दंपतींना सनाथ व यशानें अलंकृत करून त्या यतिश्रेष्ठ भगवानानें आनंदित अशा त्या दंपतींना घराकडे जाण्यास अनुज्ञा देऊन पाठविलें. ॥ २२ ॥

परान्नाभिलाषिण्यथ ब्रह्मयोषित्परान्नारुचिं स्वं पतिं प्रार्थ्य चेशम् ॥ परान्नाय निन्ये भुजौ वीक्ष्य दंष्ट्रिश्वकोच्छिष्टमन्नं विहायेशमाप्तौ ॥ २३ ॥

अन्वयः—अथ परान्नाभिलाषिणी ब्रह्मयोषित् परान्नारुचिं स्वपतिं, ईशं प्रार्थ्य परान्नाय निन्ये भुजौ दंष्ट्रिश्वकोच्छिष्टं अन्नं वीक्ष्य विहाय ईशं आप्तौ॥

अर्थः—त्यानंतर परान्नाची अभिलाषा करणाऱ्या ब्राह्मणस्त्रीनें परान्नाची इच्छा न करणाऱ्या आपल्या पतीला परान्नभोजनाकरितां पाठवा. याप्रमाणें भगवंताला प्रार्थना करून त्यांच्याकडून आज्ञा झालेल्या आपल्या पतीला परान्न घेण्यास नेलें. त्यानंतर ते दोघे दंपती जेवण्याच्या समयीं दात्यांकडून दिल्या जाणाऱ्या श्वानसूकरांचें उच्छिष्ट असलेल्या अन्नाला पाहून तें अन्न टाकून भगवंताजवळ आलें. ॥ २३ ॥

तां बोधयित्वा द्विजमाह खिन्नं स्वेष्टासयज्वद्विजसज्जनान्नम्॥ ग्राह्यं तथा दानमसद्ग्रहादौ तीर्थे नृपाच्चापि न चापदादौ२४

अन्वयः—तां बोधयित्वा खिन्नं द्विजं आह। त्वया स्वेष्टातयज्वद्विजसज्जनान्नं ग्राह्यं। तथा असद्ग्रहादौ आपदादौ च नृपात् अपि दानं न ग्राह्यम् ॥

अर्थः—भगवान् म्हणाले: हे ब्राह्मणस्त्रिये, याप्रमाणें दुराग्रह करूं नकोस असा तिला बोध करून आपल्या व्रतनियमाच्या भंगानें खिन्न झालेल्या ब्राह्मणाला भगवान् म्हणाले: हे ब्राह्मणा, सगोत्रज व मित्र, गुरु, संबंधी, उपकार केलेले, विधीनें याग करणारे द्विज, साधु, यांचें अन्न घेत जा व यांच्यापासून दानहि घे. आपत्तींच्या वेळेलाहि वाईट दान असलेले, ग्रहणादिकांच्या ठिकाणी तीर्थामध्यें दुष्ट राजांच्यापासून दान घेऊं नकोस. ॥ २४ ॥

स्वाचारवान्न दुष्येत गृण्हन्नपि कुटुंबवान् ॥
स्वाचारं कथयेत्युक्तो ब्रह्मण्यो ब्रह्मणाऽवदत् ॥ २५ ॥

अन्वयः—कुटुंबवान् स्वाचारवान् गृण्हन् अपि न दुष्येत स्वाचारं कथय इति ब्रह्मणा उक्तो ब्रह्मण्यः अवदत् ॥

अर्थः—कुटुंबवान् आणि सदाचारवान् ब्राह्मण यानें दान घेतलें असतांहि तो दोषी होत नाही असें भगवंताचें म्हणणें ऐकून ब्राह्मणांकडून हे भगवन्—सदाचार मला सांगा. याप्रमाणें विचारलेले ब्राह्मणप्रिय भगवान् सदाचार बोलले. ॥ २५ ॥

बुद्ध्वा ब्राह्ममुहूर्ते ईशगुरुगा नत्वा दिवोदङ्मुखो भूत्वा मूत्रविशौ तृणेऽस्त्रपादिशि त्यक्त्वाम्मृदाऽधोबिले ॥ प्रक्षाल्यांघ्रिकरान्स्ववर्णवृषविद्वक्त्रं च गण्डूषतः क्षीरीध्मेन रदा न निन्द्यदिवसे स्नायात्पुराऽब्गोमयैः ॥ २६ ॥

अन्वयः—ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्ध्वा ईशगुरुगाः नत्वा दिवा उदङ्मुखो भूत्वा अस्त्रपादिशि मूत्रविशौ त्यक्त्वा अम्मृदा अधोबिले प्रक्षाल्य अंघ्रि-

करान् प्रक्षाल्य स्ववर्णवृषवित् वक्त्रं गंडूषतः प्रक्षाल्य आनिंद्यदिवसे क्षीरीध्मेन रदा पुरा प्रक्षाल्य अब्गोमयैः स्नायात् ॥

अर्थः—ब्राह्म मुहूर्तांत जागा होऊन अंथरुणावरून उठून परमेश्वर, गुरु, गाई, पृथ्वी यांना नमस्कार करून दिवसां उत्तरेकडे तोंड करून, रात्रीं दक्षिणाभिमुख होऊन आपले घराच्या नैऋत्य दिशेकडे यज्ञीय-भूमि नसलेल्या जागीं वाळलेलें गवत ठेवून त्यावर मलमूत्रविसर्जन करून पाणी व माती यानें लिंग, गुद, यांचें प्रक्षालन करून जलाशयांत येऊन पाणी व मातीनें हातपाय धुऊन आपल्या स्ववर्णधर्माचें ज्ञान मिळ-वून—त्याप्रमाणें तोंड धुऊन चुळा भरून, रविवार, षष्ठी, अष्टमी, चतु-र्दशी, दर्श इत्यादि निषिद्ध दिवस सोडून, प्लक्षादि, क्षीर वृक्षाच्या काष्ठानें दंतधावन करून निंद्य दिवशीं अगर काष्ठ न मिळाल्यास आम्रादि पर्णांच्या योगानें दांत स्वच्छ करून बारा वेळां चुळा भरून अगोदर प्रातःकाळीं पाणी व गोमयस्नान करावें. ॥ २६ ॥

मध्याह्नेऽप्सु मृदा व्रती त्रिषवणं भिक्षुः प्रवाहाभिदक्
गेहे प्राङ्मुख आचमावहतितृप्त्युन्मार्ष्टिसंकल्पनम् ॥
वर्ज्यं मन्त्रितशीतलोष्णसलिलैः स्नायाच्चिरण्टी सदा
नो शीर्ष्णा विधिवत्कृताचमनकः संध्यामुपासीत वित् ॥ २७ ॥

अन्वयः— मध्यान्हे गृहस्थः मृदा अप्सु स्नायात् व्रती भिक्षुः त्रिषवणं स्नायात् प्रवाहाभिदक् स्नायात्, गेहे प्राङ्मुखः स्नायात् आच-मावहतितृप्त्युन्मार्ष्टिसकल्पनं वर्ज्यं । मंत्रितशीतोष्णसलिलैः स्नायात् चिरण्टी सदा शीर्ष्णा नो स्नायात् । वित् विधिवत् कृताचमनकः संध्यां उपासीत ॥

अर्थः—गृहस्थांनी मृत्तिकास्नान करून पाण्यानें स्नान करावें. वनस्थ अगर कुटीचक, बहूदक संन्यासी यांनीं त्रिकाळ स्नान करावें. हंसयतीनें एकवेळ स्नान करावें. परमहंसांनीं नाहीं केलें

तरी चालेल, स्नानकालीं सर्वांनीं प्रवाहाभिमुख होऊन स्नान करावें. घरामध्यें स्नान करीत असतांना आचमन, अघमर्षण, देवपितृ-तर्पण, मार्जन, संकल्प हें सर्व वर्ज करावें. अर्थात् बाहेरच्या जलाशयांत अवश्य करावें. घरामध्यें अभिमंत्रित शीतोष्णपाण्यानें स्नान करावें. सुवासिनींनें सदा नित्य डोक्यावरून स्नान करूं नये. बुधवार व शनि-वार या दोन दिवशीं सुवासिनींना मांगलिक शिरस्नान विहित आहे. विधिवत् आचमन करून संध्यावंदन करावें. या संध्येचा काल जाणून त्या योग्य वेळींच संध्या करावी. नक्षत्रें असतांना प्रातःसंध्येचा काळ उत्तम होय. नक्षत्रें लुप्त झालीं असतां मध्यम होय. ॥ २७ ॥

मृद्भस्मागुरुचित्र आप्लुवसवाचौर्ध्वं पवित्रोत्तरी-
याढ्योऽसूंश्च नियम्य मार्जनमुखं कृत्वोपवीती स्वकम् ॥
दत्त्वार्घ्याणि परीत्य चासनगतः कृत्वा जपोपस्थिती
तां संध्यां विसृजेद्धुनेन्निशि दिवा संध्यावदर्चेत्सुरान् ॥२८॥

अन्वयः—आप्लुवसवाचौर्ध्वं मृद्भस्मागुरुचित्रः पवित्रोत्तरीयाढ्यः असून् च नियम्य उपवीती सन् स्वकं मार्जनमुखं कृत्वा अर्घ्याणि दत्वा परीत्य आसनगतः जपोपस्थिती कृत्वा तां संध्यां विसृजेत् निशि दिवा हुनेत् संध्यावत् सुरानर्चेत्. ॥

अर्थः—स्नान झाल्यानंतर गोपीचंदनानें ऊर्ध्व पुंड्र धारण करावें अथवा भस्मानें त्रिपुंड धारण करावें. होम झाल्यानंतर भस्म लावावें. देवपूजेनंतर चंदनाचा तिलक लावावा. दोन्ही हातांत दर्भपवित्र, व अंगावरं उत्तरीय धारण करावें. प्राणायाम करून यज्ञोपवितीं होऊन बद्ध शिख होऊन स्वतःच्या गृह्यसूत्राप्रमाणें मार्जन, मंत्राचमन, पुनर्मार्जन, अघमर्षण आदि करून अर्घ्य द्यावेत. असावादित्यो ब्रह्म याप्रमाणे आपल्या भोंवती पाणी फिरवून आचमन करून पृथ्वीत्यादि मंत्रानें आसनावर बसून जप उपस्थान करून दिग्गत देवता, गुरु, विप्र यांना वंदन करून

उत्तमे शिखरे इति या मंत्रानें संध्यादेवीचें विसर्जन करावें. सायंप्रातर्होम करावे. संध्येप्रमाणें त्रिकाल पंचायतन देवतांची पूजा करावी. ॥ २८ ॥

यज्ञान्मासिकवार्षिकान्स्वसुगृहे नित्यांश्च पाठं सकृत्
श्राद्धं पोष्यभरोऽमृतं हितमितं सास्वग्निहोत्रं चरेत् ॥
निःशेषं लवणाज्यपायसमशब्दं मण्डले भोजने
मौनी स्नानजपाशनोत्सृतिषु चामन्त्राशने काकता ॥२९॥

अन्वयः—स्वसुगृहे मासिकवार्षिकान् यज्ञान् नित्यान् च चरेत् पाठं सकृत् चरेत् श्राद्धं चरेत्। पोष्यभरः सास्वग्निहोत्रं हितमितं अमृतं चरेत् लवणाज्यपायसं निःशेषं अशब्दं च मण्डले भोजने चरेत् स्नान-जपाशनोत्सृतिषु मौनी भवेत्। अमंत्राशने च काकता भवेत् ॥

अर्थः—दर्शपूर्णमासादि यज्ञांना आचरावें. आग्रयणादिक वार्षिक याग आचरावे. आपल्या घरींच करावेत. आपत्कालांत भाड्याच्या घरांत, परगृहांत असतांना यज्ञादिक केलें असतांना पुण्यहानि नाहीं. नित्य देवयज्ञ, भूतयज्ञ, पितृयज्ञ, मनुष्ययज्ञ हे आत्मसंस्कारार्थ अन्नसंस्कारार्थ पंचसूनादोपपरिहार्थ प्रातःकाल सायंकाल या दोन्ही वेळां आचरावे. ब्रह्मयज्ञ मात्र एकदांच दिवसां करावा. नित्य, मासिक, वार्षिक श्राद्ध करावें. अग्नि, अतिथि, भृत्यादिक पोष्यांना भरणाऱ्या गृहस्थानें प्राणाग्निहोत्रसहित अनिंद्य, पथ्यकारक, परिमित, पवित्र यज्ञशिष्ट भक्षण करावें. मीठ, तूप आणि पायस हे निःशेष खावें. बाकीचे पदार्थ थोडेथोडे शिल्लक ठेवावे. पायसादिक शब्द न करितां खावें. भोजनाचें पात्र मंडलावर असावें. स्नान, जप, भोजन, मलमूत्रविसर्जन या वेळीं मौन असावें. आपोशन प्राणाग्निहोत्र मंत्ररहित असें अन्न स्वेच्छेनें खाल्लें असतां द्विजाला कावळ्याचा जन्म प्राप्त होतो. अथवा आमंत्रणाशिवाय दुसऱ्याचे घरीं भोजन केलें असतां त्यालाहि कावळ्याचा जन्म प्राप्त होतो. ॥ २९ ॥

पर्वार्केषु निशि व्रते न च चरेद्भूताष्टमीवासरे
ताम्बूलं विधवा यतीतर इदं नाद्याद् व्रते चान्हिकम् ॥
निश्याद्यप्रहरान्तमन्तरितकं नैशं निशीथात्पुरा
प्रायश्चित्तमतः स्वदारग ऋतौ रागी क्षणेऽनिन्दिते ॥३०॥

अन्वयः—पर्वार्केषु निशि न चरेत्. तथा भूताष्टमीवासरे व्रते न च चरेत् विधवा यती ताम्बूलं न अद्यात्।इतरः व्रते न अन्तरितकं निश्याद्यप्रहरान्तं कुर्यात् नैशं निशीथात् पुरा कुर्यात् । अतः प्रायश्चित्तं कुर्यात् । रागी अनिन्दिते क्षणे स्वदारगः भवेत् ॥

अर्थः—पौणिमा, दर्श, रविवार या दिवशी रात्रीं जेवण करूं नये आणि चतुर्दशी, अष्टमी,या दिवशीं दिवसां जेवूं नये. एकादश्यादि व्रतदिवशीं अहोरात्र भोजन करूं नये. विधवा व यतीनें तांबूल खाऊं नये. याशिवाय दुसऱ्या लोकांनीहि व्रतदिवशी तांबूल भक्षण करूं नये. अडचणीमुळें दिवसाचें आन्हिक अंतरल्यास रात्रीचा पहिला प्रहर संपेपर्यंत तें करावें. रात्रीचें कर्म रात्र संपण्याचें पूर्वी करावें. तें न झालेस अष्टोत्तरगायत्रीजपरूप प्रायश्चित्त आचरावें. रागी पुरुषानें अनिंदित वेळी स्वस्त्रीशी गमन करावें. अर्थात् परस्त्रीगमन करणारा, निंदित वेळी स्वदारगमन करणारा हा नरकास जातो. ॥ ३० ॥

कौ न्यासी विधवा स्वपेन्न यमदिक्पादोऽखिलो यत्कृतम्
तं संन्यस्य हरावयं वरवृषः षट्कर्मणो ब्रह्मणः ॥
नातः श्रेय इदं पराशरमुखैरुक्तं मयोक्तं तु ते
श्रुत्वा सोऽपि तथाऽऽचरत्समुदितो लुप्तोऽपि धर्मः पुनः

अन्वयः—न्यासी विधवा कौ स्वपेत् । अखिलः यमदिक्पादो न स्वपेत् । यत् कृतं तत् हरौ संन्यस्य स्वपेत् । षट्कर्मणः ब्रह्मणः अयं वरवृषः अतः परं श्रेयः न इदं पराशरमुखैः उक्तं ते मया उक्तं सः अपि श्रुत्वा तथा आचरत् । लुप्तः अपि धर्मः पुनः उदितः ॥

अर्थः—संन्यासी व विधवा यांनी जमिनीवरच झोपावें. खाटेवर वगैरे झोपूं नये. सर्व लोकांनी दक्षिणेकडे पाय करून झोपूं नये. आपण केलेलें सर्व कर्म परमेश्वरास अर्पण करून झोपावें. याग, अध्ययन, दान, याजन, अध्यापन, प्रतिग्रह हीं सहा कर्मे ब्राह्मणांची आहेत. याप्रमाणें वागणें हाच ब्राह्मणांचा उत्तम धर्म होय. याप्रमाणें सर्व वर्णाश्रम्यांचा श्रेयःसाधन हा धर्म आहे. यापेक्षां दुसरें श्रेयःसाधन कांहीं नाहीं. हे पराशरादिक महर्षींनी सांगितलेलेंच मी तुला सांगितलेलें आहे. त्यांत माझ्या कल्पनेनें कांहीं सांगितलें नाही. याप्रमाणें गुरूंचा उपदेश ऐकून तोहि ब्राह्मण त्या प्रकारानें धर्माचरण करता झाला. कलियुगांत काल-वशात् लुप्त झालेला धर्म पुनः उदय पावला. ॥ ३१ ॥

त्रिपुंभुक्तिपर्याप्तमन्नं गृहीत्वा ययौ भास्कराख्यो द्विजोऽजाय भिक्षाम् ॥ प्रदातुं त्रिमासं स वासं चरन्वै न लेभेऽन्तरं तं हसन्तीतरे स्म ॥ ३२ ॥

अन्वयः—भास्कराख्यः द्विजः अजाय भिक्षां प्रदातुं त्रिपुंभुक्तिपर्याप्तं अन्नं गृहीत्वा आययौ । स तत्र त्रिमासं वासं कुर्वन् अन्तरं न लेभे इतरे तं हसंति स्म ॥

अर्थः—भास्कर नांवाचा ब्राह्मण भगवंताला भिक्षा घालण्याकरितां म्हणून तीन माणसांना पुरेल एवढें अन्न घेऊन आला. तो भास्कर तेथें तीन मासपर्यंत निश्चयानें वास करूनहि भिक्षा घालण्याला अवकाश न मिळाल्यामुळें हा भिक्षा घालण्यास आलेला ब्राह्मण रोज गुरुमाउलीच्या पंक्तीत जेवण करून आपण पुष्ट होत चालला. याप्रमाणें इतर लोक त्याचा उपहास करूं लागले. ॥ ३२ ॥

गुरुः कारयामास पाकं च साकं स्त्र्यपत्यैर्द्विजैर्भोजयामास लोकम् ॥ परं चापि चान्नं न हीनं हि जातं तदाऽलौकिकं कौतुकं तत्र जातम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—तदा गुरुः पाकं कारयामास स्त्र्यपत्यैः द्विजैः साकं लोकं भोजयामास परं अपि भोजयामास। तथापि अन्नं हीनं न जातं तदा तत्र अलौकिकं कौतुकं जातम्॥

अर्थः—त्यावेळीं श्रीगुरूंनी त्याच्याकडून पाक करविला आणि सर्व स्त्रिया, मुलें, ब्राम्हण इत्यादिकांसह ४००० लोकांना त्या स्वल्प अन्नानेंच जेऊं घातलें. शिवाय पशुपक्षादिकांनाहि जेवविलें. तथापि त्याचें अन्न कमी न झालेलें पाहून हें अलौकिक कौतुक झालें, असें सर्व लोक म्हणाले. ॥ ३३ ॥

प्राकाम्यसिध्या स्वल्पान्नप्राकाम्यं हीश्वरोऽकरोत्॥
सकाममागतं विप्रं निष्कामं चापि भास्करम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हि ईश्वरः प्राकाम्यसिध्या स्वल्पान्नप्राकाम्यं अकरोत्। सकामं आगतं भास्करं विप्रं निष्कामं अकरोत्॥

अर्थः—निश्चयानें हा भगवान् अष्टमहासिद्धीपैकी प्राकाम्यसिद्धीनें त्या थोडक्या अन्नाला परिपूर्ण करता झाला. सकाम भावनेनें आलेल्या त्या भास्कर ब्राह्मणाला निष्काम करितां झाला. ॥ ३४ ॥

गङ्गानाम्नी सोमनाथकामिनी पुष्पवर्जिता ॥
परजन्मनि पुत्रार्थं समर्थमजमाभजत् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—पुष्पवर्जिता गंगानाम्नी सोमनाथकामिनी परजन्मनि पुत्रार्थं समर्थं अजं अभजत्॥

अर्थः—अभीष्टदान करण्यास समर्थ असलेल्या भगवंताला शरण आलेली वृद्ध अशी सोमनाथ ब्राह्मणाची गंगा नांवाची पत्नी रजोदर्शन बंद झालेमुळें दुसऱ्या जन्मी पुत्राची अपेक्षा करणारी अशी होऊन गुरूंच्या जवळ येऊन सेवा करती झाली. ॥ ३५ ॥

तामाह तादृशीं तातः क्व जन्मैष्यं क्व वा स्मृतिः ॥
मृतिर्विस्मृतिरेवात्र सत्पुत्रौ ते भविष्यतः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—तातः तादृशीं तां आह । एष्यं ते जन्म क्व स्मृतिः क्व अत्र मृतिः विस्मृतिः एव ते सत्पुत्रौ भविष्यतः ॥

अर्थः—जगत्कर्ता भगवान् त्या वृद्ध ब्राह्मणस्त्रीला म्हणाले:—येणारे जन्म हे तुझे कोठें होणार, कोठून या वरदानाची आठवण? कारण मरण हें पूर्वजन्मीच्या विस्मृतिरूपांत आहे, म्हणून याच जन्मामध्यें १ मुलगा व १ मुलगी माझ्या प्रसादानें होतील. ॥ ३६ ॥

इत्युक्त्वा नारदब्रह्मवादोक्ताश्वत्थसेवनम् ॥
शशंसाऽस्या अपुष्पत्वे फलवत्तेत्यसूचि किम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—इति उक्त्वा नारदब्रह्मवादोक्ताश्वत्थसेवनम् शशंस अस्याः अपुष्पत्वे फलवत्ता असूचि किम् ॥

अर्थः—इतकें बोलून भगवंतांनीं नारद-ब्रह्मदेवसंवादरूपी अश्वत्थ-सेवा या ब्राह्मणीला सांगितली. पुत्रप्राप्त्यर्थ अश्वत्थसेवा सांगण्याचा काय अभिप्राय तर अश्वत्थ हा वनस्पति वृक्ष असलेनें फूल नसतांनाहि फलवत्ता ज्याप्रमाणें दिसते, त्याप्रमाणें पुष्प (म्ह. रज) नसलेल्या वृद्ध अशा तुलाहि माझ्या अनुग्रहानें पुत्रवत्ता प्राप्त होणार. याप्रमाणें भग-वंतांनीं सुचविलें. ॥ ३७ ॥

ततो दृष्टरजा भूत्वा सगर्भा जरती त्वभूत्॥
तां वीक्ष्योचुर्जनाः किं नु जंगमोऽसौ वनस्पतिः ॥ ३८ ॥

अन्वय—ततः जरती दृष्टरजा भूत्वा सगर्भा अभूत् । तां वीक्ष्य जना ऊचुः असौ वनस्पतिः जंगमः किन्नु ॥

अर्थः—अश्वत्थसेवा झालेनंतर वृद्ध असली तरी ती रजस्वला होऊन गर्भिणी झाली. विटाळ थांबलेल्या त्या स्त्रीला गर्भिणी झालेली पाहून

लोक म्हणूं लागले, हा चालताबोलता फिरणारा वनस्पतीच आहे कीं काय ? कारण पुष्पाशिवाय फलद्रूप होणारा वनस्पति चालत नाहीं. ही तर चालत आहे, म्हणून असें म्हणाले. ॥ ३८ ॥

कन्याऽथास्या अभूत्तां सा शुध्द्यूर्ध्व गुरुसंनिधिम् ॥
नीत्वोचे दारिका त्वेषा पितृहृद्दारिका न किम् ॥ ३९ ॥

अन्वय:—अथ अस्याः कन्या अभूत्। सा तां शुद्ध्यूर्ध्वं गुरुसंनिधिं नीत्वा ऊचे, एषा तु दारिका पितृहृद्दारिका न किं ॥

अर्थ:—गर्भधारणेनंतर दहाव्या महिन्यामध्यें या ब्राह्मणस्त्रीला कन्या झाली. ती ब्राह्मणी शुद्धि झाल्यानंतर त्या कन्येला गुरुसंनिध नेऊन बोलली कीं, ही कन्या झाली ही पित्याच्या हृदयाला विदारण करणारी होणार नाहीं ? तर होणारच. अर्थात् पुत्र व्हावा. ॥ ३९ ॥

तस्यै तदनुमत्यादादल्पायुष्यं बुधं सुतम् ॥
स तन्तुवर्धको जज्ञे तथा सा सद्गतिं गता ॥ ४० ॥

अन्वय:—तस्यै तदनुमत्या अल्पायुष्यं बुधं सुतं अदात्। सः तन्तुवर्धकः जज्ञे। तथा सा सद्गतिं गता ॥

अर्थ:—मूर्ख शतायु पुत्र अथवा पंडित अल्पायु पुत्र तुला पाहिजे ? याप्रमाणें गुरुमाउलीनें विचारलें असतां ब्राह्मणीनें अल्पायुषी पंडित पुत्राला मागितलें. तिच्या म्हणण्याप्रमाणें त्या ब्राह्मणस्त्रीला अल्पायुषी अत्यंत विद्वान् मुलगा झाला. तो मुलगा अल्पायुषी जरी झाला तथापि तंतुवर्धक म्ह० पांच पुत्ररूपानें आपल्या वंशातंतूला वाढविणारा विद्वान् दीर्घायु असा उत्पन्न झाला. ती सकाम असलेली ब्राह्मणीसुद्धां सद्गतीला (मोक्षाला) प्राप्त झाली. ॥ ४० ॥

शुष्कौदुम्बरकाष्ठसेवनमहो कष्टं सुकुष्ठाय स प्रोचे कुष्ठनिवृत्तये नृहरये नत्वा गरिष्ठं स तु ॥ भेजे शिष्टनिवारितोऽपि तरुव-

त्काष्ठं सुकष्टेन तल्लोका ऊचुरजं स तान्छबरसन्निष्टां तथारिष्ट-
दाम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः—सुकुष्ठाय नृहरये कुष्ठनिवृत्तये कष्टं शुष्कौदुंबरकाष्ठसेवनं प्रोचे । स तु गरिष्टं नत्वा शिष्टनिवारितः अपि तरुवत् काष्ठं सुकष्टेन भेजे। तत् लोकाः अजं ऊचुः स तान् रिष्टदां शबरसन्निष्टां तां उवाच ॥

अर्थः—तो भगवान् कुष्टनिवृत्तीकरितां अतिशय कष्टदायक औदुंबर काष्टाची कुष्टानें व्याप्त नृहरी नांवाच्या आपस्तंबशाखीय ब्राह्मणाला सेवा सांगता झाला. या काष्टाची सेवा कर, हें काष्ठ पल्लवानें युक्त झालें असतां तुझी शुद्धि होईल व तूं कुष्ठहीन चांगल्या शरीराचा होशील असें गुरूनी सांगितलें. तो कुष्टी गुरुसर्वोत्तम भगवंताला नमस्कार करून लोकांनी या वाळलेल्या काष्टसेवेचा काय उपयोग याप्रमाणें निवारलें असतांना सुद्धां मोठया कष्टानें वृक्षाप्रमाणें काष्टाची सेवा करिता झाला. त्याचें कष्टकारक कर्म पाहून लोक गुरूला म्हणाले, तेव्हां तो भगवान् त्यांना क्षेमदायक अरिष्ट हरण करणाऱ्या लिंगार्चनाकरितां राजपुत्रांनी सांगितलेल्या रोज शंकराला चित्ताभस्म अर्पण करणाऱ्या शबराची सन्निष्ठा सांगता झाला. ॥ ४१ ॥

हन्ताऽहं तारकोऽप्येतान् चिन्तानन्ता वृथागता ॥
मयि संतारिका भक्तिर्जाता संतारयेन्न किम् ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हन्त अहं तारकः अपि एतान् अनन्ता चिन्ता वृथा आगता मयि संतारिका भक्तिः जाता सा संतारयेत् न किम् ॥

अर्थः—भगवान् आपले मनांत म्हणाले:—अरेरे, मी सर्वांचा तारक आहें. तरी यांना अनंत व्यर्थ चिंता उत्पन्न झाली आहे. मज-विषयीं उत्पन्न झालेली भक्ति तारणार नाहीं काय? तर तारणारच. ॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वा तत्र गत्वा प्रभुरथ करकस्थोदकैः प्रोक्ष्य काष्ठं
तद् दृष्ट्या दिव्ययैक्षद्विटपिवदभितस्त्वङ्कुराः प्रादुरासन् ॥
सन्विप्रोऽभूद्विकुष्ठः परतरकृपया स्वर्णवर्णोऽस्तुवत्तं
देवः सस्त्रीकमेतं खलु निजनिकटे स्थापयामास नित्यम् ४३

अन्वयः—इति उक्त्वा अथ प्रभुः तत्र गत्वा करकस्थोदकैः तत् काष्ठं प्रोक्ष्य दिव्यया दृष्ट्या ऐक्षत् । विटपिवत् अभितः अंकुराः प्रादुरासन् परतरकृपया विकुष्ठः सन् स्वर्णवर्णः विप्रः अभूत् । तं अस्तुवत् । देवः सस्त्रीकं एतं निजनिकटे नित्यं स्थापयामास खलु ॥

अर्थः—असें बोलून भगवान् तेथें जाऊन आपल्या कमंडलुजलानें तें काष्ठ प्रोक्षण करून दिव्य दृष्टीनें पाहता झाला. तेव्हां त्या काष्ठावर झाडाप्रमाणें सर्व बाजूंनीं अंकुर उत्पन्न झाले. भगवत्कृपेनें तो कुष्ठरहित झालेला, सोन्यासारखा रंग झालेला ब्राह्मण त्या भगवंताची स्तुति करतां झाला. भगवंतांनीं निश्चयानें स्त्रीसहित त्या ब्राह्मणाला आपलेजवळ नित्य ठेवून घेतलें. ॥ ४३ ॥

प्रेष्ठदृष्ट्या तु कामादिदुष्टा नष्टाऽस्य संसृतिः ॥
विशिष्टेष्टस्य यः प्रेष्ठः कुष्ठवार्ता कुतोऽस्य तु ॥ ४४ ॥

अन्वयः—प्रेष्टदृष्ट्या तु अस्य कामादिदुष्टा संसृतिः नष्टा विशिष्टेष्टस्य यः प्रेष्ठः अभवत् अस्य कुष्ठवार्ता कुतः ॥

अर्थः—सर्वांचा आत्मा असलेल्या प्रियतम गुरूंच्या कृपादृष्टीनें या ब्राह्मणाचा कामादि दुष्टसंसार नष्ट झाला. विशेषानें शिष्टांना आवडता भगवान् त्याला प्रसन्न झाला. मग या ब्राह्मणाची कुष्ठवार्ता कोठून राहणार. ॥ ४४ ॥

नामधारक ते पूर्वः सायंदेवाभिधानकः॥
वर्षादितोऽप्यजं भेजे तस्मै त्वाष्टकथां जगौ ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे नामधारक, ते पूर्वः सायंदेवाभिधानकः वर्षार्दितः अपि अजं भेजे। तस्मै त्वाष्ट्रकथां जगौ ॥

अर्थः—हे नामधारका, तुझा पूर्वज सायंदेव नांवाचा पावसानें पीडित झाला असतांसुद्धां थंडीवारा इत्यादिक सहन करून भगवंताची सेवा करता झाला. भगवंतांनीं त्याला काशीयात्रा आचरणरूप विश्वकर्म्याची कथा सांगितली. ॥ ४५ ॥

यात्रानिरूपणमिषेण स दर्शयित्वा काशीं निजासनगताय नताय तेन ॥ स्तोत्रेण किल्बिषहरेण सुतुष्ट ऊचे त्वं चेह दारसहितोऽवहितो वसेति ॥ ४६ ॥

अन्वयः—स यात्रानिरूपणमिषेण निजासनगताय नताय काशीं दर्शयित्वा तेन किल्बिषहरेण स्तोत्रेण सुतुष्टः ऊचे। त्वं इह अवहितः दारसहितः वस ॥

अर्थः—काशीयात्रा निरुपणाच्या निमित्तानें आपल्या आसनावर बसलेल्या काशींत प्रविष्ट असलेल्या नम्र अशा सायंदेवाला काशी दाखवून त्या सायंदेवांकडून पापहारक स्तोत्रानें अत्यंत संतुष्ट झालेला भगवान् म्हणालाः—हे सायंदेवा, तूं समाधान मनानें भार्यै-सहित येथें माझ्याजवळ राहा. ॥ ४६ ॥

उदारान्स दारान्समानीय सार्भान्विदर्भात्मजासंनिभा-निन्दुभास्यम् ॥ ववन्देऽभवं देवदेवं स भावं निरीक्ष्यास्य वंशाय चाऽदात्स्वभावम् ॥ ४७ ॥

अन्वयः—स उदारान् सार्भान् विदर्भात्मजासन्निभान् दारान् समानीय इन्दुभास्यं देवदेवं ववन्दे स अस्य भावं निरीक्ष्य अस्य वंशाय च स्वभावं अदात् ॥

अर्थः—तो सायंदेव उदार अशा पुत्रासहित असलेल्या रुक्मिणी-सारख्या पत्नीला गुरुमाउलीसन्निध आणून प्रसन्नमुख अशा संसार-

निवर्तक देवदेवांना सपत्नीक नमस्कार करतां झाला. तो भगवान् त्याची भक्ति पाहून त्याला आणि त्याच्या वंशालाहि आपली भक्ति देता झाला. ॥ ४७ ॥

तस्मै कौण्डिण्यगोत्राय कौण्डिण्यर्षिकृतं व्रतम् ॥
उक्त्वाकारयदानन्तं पाण्डवेन हरिर्यथा ॥ ४८ ॥

अन्वयः—कौण्डिण्यगोत्राय तस्मै कौण्डिण्यर्षिकृतं आनन्तं व्रतं उक्त्वा अकारयत् । पाण्डवेन हरिः यथा तथा ॥

अर्थः—कौडिण्य गोत्राच्या त्या सायंदेवाला कौडिण्य ऋषीनें केलेल्या अनंतव्रताला सांगून धर्मराजाच्याकडून श्रीहरीने जसे करवलें त्याप्रमाणें त्याच्याकडून अनंतव्रत करविता झाला. ॥ ४८ ॥

कथां परां शृणु रुचिरां सुभाविकः कुविन्दकः प्रभुभजकः स तन्तुकः ॥ तमाह्वयच्छ्र्यगगमनाय बन्धुता स तां जगावग इह मेऽर्च्यदेवता ॥ ४९ ॥

अन्वयः—(हे नामधारक) परां रुचिरां कथां शृणु । सुभाविकः कुविन्दकः सः तन्तुकः प्रभुभजकः आस । तं बन्धुता श्र्यगगमनाय आव्हयत् । सः तां जगौ । इह मे अर्च्यदेवता (एव) अगः (अस्ति) ।

अर्थः—हे नामधारका, आतिशय सुंदर कथा ऐक. अतिशय गुरु-भक्तिमान् कोष्टी जातीचा तंतुक भगवत्सेवक होता. त्या तंतुकाला त्याच्या बंधुसमूहानें श्रीशैल्याला जाण्याकरितां हांक मारली. तो तंतुक त्या बंधूंना म्हणालाः येथें माझी उपास्य देवता भगवानच श्रीशैल्य आहे. ॥ ४९ ॥

मत्वाऽज्ञं तं सा तु जगामाऽगमथोचे मध्यान्हे तं संगम-मासं स तु नो चेत् ॥ दृष्टोऽगोऽन्वेहीत्यनयत्तं स च दृष्ट्वा नृत्यन्रेजे मत्तमयूरोपम इष्ट्वा ॥ ५० ॥

अन्वयः—सा तु तं अज्ञं मत्वा अगं जगाम. अथ मध्यान्हे संगमं आप्तं तं ऊचे। अगः त्वया न दृष्टश्चेत् त्वं अन्वेहि। इति तं अनयत् स तं दृष्ट्वा इष्ट्वा च नृत्यन् मत्तमयूरोपमः रेजे ॥

अर्थः—बंधुसमूहानीं तसें बोलणाऱ्या तंतुकाला अज्ञ समजून श्रीशैल्याला प्रयाण केलें. त्यानंतर शिवरात्री व्रताच्या दिवशीं मध्यान्हाच्या वेळीं संगमाला आलेल्या तंतुकाला भगवान् बोलले:—श्रीशैल्य तुझ्याकडून पाहिला नसेल तर, तंतुका, माझ्या पाठीमागून ये. असें बोलून आकाशगमन सिद्धीनें क्षणांत श्रीशैल्याला भगवानांनीं त्याला नेलें. तंतुकानें श्रीशैल्य मल्लिकार्जुन पाहून पूजा करून मत्त हर्षानें मयूरासारखें वर्तन केलें. ॥ ५० ॥

कृत्वा वपनं द्रष्टुं गुरुणाऽऽदिष्टः स मल्लिकार्जुनं गत्वा ॥
तत्र गुरूनस्वजनानपि दृष्ट्वैत्य पुनर्जगौ गुरुं नत्वा ॥५१॥

अन्वयः—गुरुणा आदिष्टः वपनं कृत्वा मल्लिकार्जुनं द्रष्टुं गत्वा तत्र गुरून् स्वजनान् अपि दृष्ट्वा पुनः गुरुं एत्य जगौ ॥

अर्थः—भगवंतांनीं आज्ञा दिलेला तंतुक वपन व स्नान करून मल्लिकार्जुनाला पाहण्याकरितां जाऊन त्या देवस्थानांत गुरुमाउलीला आणि देवालयांत आपल्या स्वजनबंधू इत्यादिकांना पाहून पुनः गुरुजवळ जें पाहिलें होतें तें सांगता झाला. ॥ ५१ ॥

अवेक्ष्याप्यन्तिकस्थं त्वामुपेक्ष्यापि कुतो जनः ॥
दूरमेतीति संपृष्टो दूरदृष्टिरुवाच तम् ॥ ५२ ॥

अन्वयः—अन्तिकस्थं त्वां अवेक्ष्य जनः दूरं कुतः एति इति पृष्टः दूरदृष्टिः तं उवाच ॥

अर्थः—जवळ असलेल्या तुला भगवंताला पाहूनहि, देवा, पुनः उपेक्षा करून लोक काय हेतूनें येथें दूर येतात? असा विचारलेला दूरदृष्टीचा भगवान् त्या तंतुकाला बोलला. ॥ ५२ ॥

कारुण्यात्स्वेच्छया मे जननमिह कृतं कर्म दिव्यं च तज्ज्ञा
गौण्या भक्त्या पवित्राः स्मृतिकथनमुखैश्चार्चनैर्नापराधैः ॥
पादोदाद्यैर्मदात्मा विदित इह तु यैर्भक्तिमाप्ताः परां ये
संमानाद्यङ्किताम्तत्कृतवसतिषु मे नित्यवासो विभोश्च ॥ ५३ ॥

अन्वयः—मे कारुण्यात् स्वेच्छया इह जननं कृतं दिव्यं कर्म च कृतं तज्ज्ञाः, स्मृतिकथनमुखैः नापराधैः अर्चनैः गौण्या भक्त्या पवित्राः यैः मदात्मा विदितः ये परां भक्तिं आप्ताः संमानाद्यांकिताः तत्कृतवसतिषु मे विभोः नित्यवासः अस्ति ॥

अर्थः—माझ्याकडून या लोकांमध्यें, लोकांच्या वरील करुणेनें अवतार धारण केला गेला आहे. आणि दिव्य वर्णाश्रमाचारविहित कर्महि केलेलें आहे. याविषयी जे तज्ज्ञ माझा अवतार व कर्म जाणणारे शास्त्रानुसारी शुद्ध पूजनादिकांच्या योगानें व चरणतीर्थसेवनानें गौणी भक्ति करून पवित्र झालेले नंतर ज्यांच्याकडून मत्स्वरूप ज्ञात झाले, जे पराभक्तीला प्राप्त झाले, माझ्या सम्मानतेला प्राप्त झालेले जे आहेत त्यांच्या कृतीमध्यें, वसतीमध्यें माझें नित्य वास्तव्य असतें. ॥ ५३ ॥

इत्युक्त्वा कथयित्वाऽस्मै विमर्षणकथां पुनः ॥
सुमर्षणो धारयित्वा पादुके मठमानयत् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—सुमर्षण इति उक्त्वा पुनः अस्मै विमर्षणकथां कथयित्वा पादुके धारयित्वा मठं आनयत् ॥

अर्थः—नित्य शांत भगवान् असें बोलून त्या तंतुकाला विमर्षण राजाची कथा सांगून पुनः पादुका धरण्यास सांगून त्याला पुनः मठाकडे आणता झाला. ॥ ५४ ॥

जनाय पृच्छते क्षौरहेतुं तन्तुक आह सत् ॥
असन्मेने स पक्षान्ते सदासाऽऽप्तात्तु तैर्थिकात् ॥ ५५ ॥

अन्वयः—क्षौरहेतुं पृच्छते जनाय तन्तुकः सत् आह. स असत् मेने। पक्षान्ते तैर्थिकात् आप्तात् तु सत् आस ॥

अर्थः—क्षौर केल्याचें कारण विचारणाऱ्या लोकांना तंतुकानें खरी गोष्ट सांगितली. तें ऐकूनहि ते लोक खोटें समजतें झालें. पुढें १५ दिवसांनंतर श्रीशैल्याहून आलेल्या. लोकांकडून ऐकल्यानंतर सत्य असें त्यांना वाटलें. ॥ ५५ ॥

दूरीकृत्यान्तरं साक्षादूरीकृत्याङ्ग तन्तुकः ॥
परां भक्तिं ययौ साक्षात्परां भागवतीं गतिम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—अन्तरं दूरीकृत्य अङ्ग, परां भक्तिं ऊरीकृत्य तन्तुकः परां भागवतीं गतिं ययौ ॥

अर्थः—हे नामधारका, अविद्या माया उपाधिगत भेदाला तंतुकानें दूर करून साक्षात् पराभक्तीचा स्वीकार करून पराकाष्ठात्मक असलेल्या भगवद्गतीला (मोक्षाला) प्राप्त झाला. ॥ ५६ ॥

नन्दिशर्माऽभजद्देवीं कुष्ठान्ताय तया यतिम् ॥
गन्धर्वस्थं चरेत्युक्तः स्वप्ने बुद्धोऽवदत्स ताम् ॥ ५७ ॥

अन्वयः—नन्दिशर्मा कुष्ठान्ताय देवीं अभजत्। तया गंधर्वस्थं यतिं चर इति स्वप्ने उक्तः स बुद्धः तां अवदत्।

अर्थः—कुष्ठी अशा नंदीशर्मा ब्राह्मणानें कुष्ठनाशाकरितां देवी-चंदलापरमेश्वरीची सेवा केली. त्या देवीकडूनहि-तूं गाणगापुरांत राहणाऱ्या यतींच्याजवळ जा याप्रमाणें स्वप्नामध्यें सांगितलेला असा तो, जागा होऊन त्या देवीला बोलला (देवीसह साक्षात् भाषणाचा अभाव असला तरी देवीप्रतिमेसान्निध्य बोलणें शक्य आहे.). ॥ ५७ ॥

वृषाकपाय्योर्नो भेदो वृषाकप्योर्मनागपि ॥
संमतो देवदैवज्ञे विमतोऽमर्त्यमर्त्ययोः ॥ ५८ ॥

अन्वय:—वृषाकपाय्योः भेदः न संमतः वृषाकप्योः मनाक् अपि भेदः न संमतः हे देवदैवज्ञे अमर्त्यमर्त्ययोः भेदः विमतः न किन्तु मतः एव ॥

अर्थ:—गौरी आणि लक्ष्मी एकरूप असलेमुळें यांच्यांत भेद नाहीं. आणि शिव व विष्णु यांच्यांतहि भेद संमत नाही. हें देवांचें दैव जाणणारे देवी, देव आणि माणूस यांच्यांत मात्र परस्पर विरुद्ध असलेमुळें भेद मानावाच लागतो. ॥ ५८ ॥

नरं चरेति कथितुं देवि लज्जाऽपि ते न किम्
तेन किं मम चात्रैव कुर्वे प्रायोपवेशनम् ॥ ५९ ॥

अन्वय:— नरं चर इति कथितुं देवि ते लज्जा न किं मम तेन किं प्रयोजनं अत्रैव प्रायोपवेशनं कुर्वे ॥

अर्थ:—तूं मनुष्याजवळ जा–याप्रमाणें सांगतेस–असें सांगण्यास हे देवी, तुला लज्जाहि वाटत नाहीं काय ? त्या मनुष्याशीं माझें काय प्रयोजन आहे ? म्हणून येथें प्रायोपवेशन सुरू करतों. ॥ ५९ ॥

ततोऽसौ हापितो यातो यतिं तेनोदितोऽपि ते ।
कृत्यं मर्त्येन किमिति स तदा वेद तं परम् ॥ ६० ॥

अन्वय:—ततः असौ हापितः यतिं यातः तेन अपि मर्त्येन ते किं कृत्यं इति उदितः स तदा तं परं वेद ॥

अर्थ:—त्यानंतर देवीकडून आपल्या भक्ताच्या द्वारां घालवला गेलेला हा ब्राह्मण गुरुमाउली भगवंताकडे गेला. तेथें त्या भगवंताकडूनहि मानव अशा माझ्याकडून तुझें कार्य काय होणार असें बोललेला तो नंदी ब्राह्मण तेव्हां त्या भगवंताला बुद्धिसाक्षी परमेश्वर असें समजता झाला. ॥ ६० ॥

संगमे स्नापयित्वा स आनीतो गुरुणान्तिकम् ॥
एकं प्रतीकं कुष्ठाक्तं दृष्ट्वाऽभाणीत्स तं हितम् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—ततः गुरुणा संगमे स्नापयित्वा अन्तिकं आनीतः सः एकं प्रतीकं कुष्ठाक्तं दृष्ट्वा हितं तं अभाणीत् ॥

अर्थः—त्यानंतर गुरूंकडून संगमावर स्नान घालून जवळ आणलेला तो नंदीशर्मा ब्राह्मण एक कुष्ठयुक्त अवयव पाहून हितकारक अशा त्या भगवंताला म्हणाला. ॥ ६१ ॥

कुष्ठं शिष्टमिदं कुतो वद हरे मत्संशयाच्चेत्सुधा पीताऽप्यम्बुधिया मृतिं नयति किं स्पृष्टोऽनलोऽज्ञानतः॥ किं वाऽल्पं दहतीत्यजोऽवददमुं जन्मान्धबुद्ध्या यथा भात्यर्कोऽपि तमोमयो मयि तथा त्वत्कल्पनेयं वृथा ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हरे ! इदं कुष्ठं कुतः शिष्टं मत्संशयात् अवशिष्टं इति चेत् अम्बुधिया अपि पीता सुधा मृतिं नयति किं ? वा अज्ञानतः स्पृष्टः अनलः अल्पं दहति किं ? इति श्रुत्वा अजः अमुं अवदत् । यथा जन्मान्धबुद्ध्या अर्कः तमोमयः भाति, तथा मयि इयं त्वत्कल्पना वृथा ॥

अर्थः—हे हरे, हें कुष्ठ काय कारणांस्तव शिल्लक राहिलें तें सांगा. हा मनुष्य आहे कीं देव आहे या माझ्या संशयानें हें कुष्ठ राहिलें आहे, असें जर आपण म्हणाल तर—पाण्याच्या बुद्धीनें प्यालेलें अमृत मरण देईल काय ? अथवा अज्ञानानें स्पर्श केलेला अग्नि थोडा जाळतो काय ? असा विचारलेला भगवान् त्या नंदीशर्माला बोलला:—ज्याप्रमाणें जन्मांधाच्या बुद्धीनें सूर्य तमोमय भासतो, त्याप्रमाणें मजविषयीं व्यर्थ ही तुझी कल्पना आहे. तुझा दोष हाच. ॥ ६२ ॥

विप्राऽथाऽपि स्तुहि परधिया मां तया तेऽस्तु शुद्धिस्तद्धि श्रुत्वाऽवददयमहो विद्धि मां हीनबुद्धिम् ॥ मौने जाने न च लिपिमपीत्यत्रिजो भस्म दिव्यं तज्जिह्वाग्रेऽक्षिपदथ कविः सोऽपि भूत्वेशमस्तौत् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—विप्र ! अथापि परः इति धिया मां स्तुहि तया ते शुद्धिरस्तु तद्धि श्रुत्वा अयं अवदत् । अहो मौने ! मां हीनबुद्धिं विद्धि । लिपिं अपि न जाने इति अत्रिजः दिव्यं भस्म तज्जिह्वाग्रे अक्षिपत् । अथ सः अपि कविः भूत्वा ईशं अस्तौत् ॥

अर्थः—हे ब्राह्मणा, तथापि हा परमात्मा आहे या बुद्धीनें माझी स्तुति कर. त्या स्तुतीनें तुझी शुद्धि होईल. तें बोलणें ऐकून ब्राह्मण म्हणालाः हे यतिवर्य, मी अत्यंत हीन बुद्धीचा आहें. मला लिपीचें सुद्धां ज्ञान नाहीं. असें त्याचें म्हणणें ऐकून भगवानानें दिव्य अभिमंत्रित भस्म त्याच्या जिव्हेवर टांकलें. त्यानंतर तो ब्राह्मण कवि होऊन भगवंताची स्तुति करता झाला. ॥ ६३ ॥

ब्रह्मन् तत्त्वमसि त्वमादिपुरुषः सन्निर्विशेषोऽकलः कालादीन्निजशक्तितः सृजति यः सोऽचिन्त्यशक्तिः स्वराट् ॥ पंचाग्निक्रमतोंऽशकान्कृतफलप्राप्त्यै मुहुर्भ्रामयन्गर्भावासजनुर्दशादिभिरहंत्वेनापि नो लिप्यते ॥ ६४ ॥

अन्वयः—ब्रह्मन् ! त्वं तत्त्वमसि त्वं निर्विशेषः अकलः आदिपुरुषः सन् निजशक्तितः कालादीन्सृजति । यः सः अचिन्त्यशक्तिः स्वराट् अंशकान् पंचाग्निक्रमतः गर्भावासजनुर्दशादिभिः भ्रामयन् अपि अहंत्वेन नो लिप्यते॥

अर्थः—हे ब्रह्मन्—आपण परब्रह्मरूप आहांत, तूं निर्विशेष म्हणून षोडशकलारहित आहेस. आदिपुरुष असून आपल्या मायेच्या संबंधानें कालादिकांना निर्माण करतोस. जो या तऱ्हेचा स्रष्टा तो तूं अचिंत्य, सत्त्वासत्त्वाहून अनिर्वचनीय अशा मायाशक्तीनें संपन्न स्वतःसिद्ध ज्ञानवान् , अंशभूत जीवांना त्यांनीं केलेल्या कर्माच्या फलप्राप्तीकरितां अंतरिक्ष, पर्जन्य, औषधि, पुरुष आणि स्त्री या पंचाग्नीच्या क्रमानें गर्भवास जन्मादिक अवस्थांप्रत फिरवीत असतांनाहि मी सर्वांचा कर्ता आहें या अभिमानानें तूं लिप्त होत नाहींस. ॥ ६४ ॥

निवर्तते ज्ञानमृते त्वनादिभ्रमो न न त्वद्भजनं विना तत् ॥
अतस्त्वयि प्रीतिरनारताऽस्तु यथाबुधानां विषयेषु नाथ ॥६५॥

अन्वयः—अनादिभ्रमः ज्ञानं ऋते न निवर्तते त्वद्भजनं विना तत् न नाथ ? यथा अबुधानां विषयेषु प्रीतिः तथा त्वयि अनारता प्रीतिः अस्तु॥

अर्थः—हा अनादिभ्रम आत्मज्ञानावांचून दूर होत नाहीं. भ्रमनिवृत्तीकरितां ज्ञानच आवश्यक आहे, तें ज्ञान तर तुझ्या भक्तीशिवाय प्राप्त होत नाहीं. म्हणून हे नाथा, मूर्खांची ज्याप्रमाणें विषयांच्या ठिकाणीं सतत प्रीति असते, तशी त्वद्विषयीं सतत माझी भक्ति असूं दे. ॥ ६५ ॥

एकस्त्वं षड्रिपून् जेतुं भगवन्न क्षमोऽसि चेत् ॥
जह्येकं काममेवाऽथो शिष्टा यास्यन्ति पञ्चताम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—भगवन् एकः त्वं षड्रिपून् जेतुं न क्षमः असि चेत् एकं कामं एव जहि । अथो शिष्टाः पंचतां यास्यांति ॥

अर्थः—देवा, कामादि षड्रिपूनें व्याप्त चित्ताच्या लोकांची माझ्या विषयीं कुठून सतत प्रीति होईल ? असें म्हणशील तर त्यांना नाहींसें करून प्रीति दे. जरी साही शत्रूंना मारण्यांत प्रयास आहे असें म्हणाल तर, भगवन्, एकटा तूं षड्रिपूंना जिंकण्यास समर्थ नसशील तर एका कामालाच नाहींसा कर. त्यानंतर कामघातानंतर बाकीचे पांच शत्रु आपोआपच नष्ट होतील. बाकीचे पांचहि कामोद्भव आहेत. ॥ ६६ ॥

तौतातिततातीत तात ततवन्तुततीत ते ।
तत्ता तूता तता तेऽन्तातीतताऽतितता ततः ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हे तौतातित (हे) तात (हे) तततन्तुततीत ते तता तत्ता तु उत अस्ति (यत एवं) ततः आतितता ते अन्तातीतता अस्ति पक्षे (हे, तौतातिततातीत (हे) तात (हे) तततन्तुततीत । तता ते तत्ता उत अस्ति हे ततः अतीत अतीतता ते अन्तातीतता चास्ति ॥

अर्थः—क्षपणक सौगत अशा बौद्ध अवांतर मतरहित अशा तेज, पाणी, अन्नादिलक्षण प्रकृत्यादि द्वारां जगत्‌विस्तारका, हे विस्तृत अशा प्रकृतिविकृतिलक्षण भतभौतिकरूप पंक्तींना सोडून त्याहूनहि अधिक रूपांत असलेल्या हे भगवन्, तुझी सर्वत्र व्याप्ति ब्रह्मभावानें आहे. स्वकार्यसहित प्रधानतत्त्वाच्यापलीकडे असलेल्या ब्रह्मरूप भगवन्, तुझा ब्रह्मभाव सर्व प्रधानादिकांच्या ठिकाणीं अनुस्यूत आहे. म्हणून सर्वत्र व्याप्त असल्यानें अतिशयानें असणारी तुझी व्याप्ति देशकाल-वस्तुविभागातीत अशी आहे. ॥ ६७ ॥

सरसासारसंसार सुरासारारिसारर ।
सूरिसूरेऽसुरारे रैरसारेरं रसोऽसि सः ॥ ६८ ॥

अन्वयः—(हे) सरस असारसंसार सुरासारारिसारर सूरिसूरे असुरारे रैसारे (त्वं) अरं सः रसः (असि) ॥

अर्थः—या प्रकारच्या स्तुतीनें प्रोत्साहित नंदिशर्मा ब्राह्मण सद्‌गुरूंची स्तुति करूं लागला. विक्षेप, आवरणरहित अशा विशुद्ध सत्त्व-उपाधीमुळें अनुभवाला येणारा जो नित्य, निरतिशय, निरुपाधिक, आनंद त्यानें सहित अशा हे परमानंदा, हा असार संसार ज्याच्यामुळें आहे अशा संसारबीजा, संसारांत असणारा सारभूत आनंद तोहि तुझ्याच अस्तित्वानें भासणारा आहे. इंद्रिय अंतःकरणानें सहित असलेल्यांचें निर्बल असे जे रागादि शत्रु त्यांचें बल हरण करणाऱ्या म्हणजे आपल्या भक्तांच्या इंद्रियादि दुर्वृत्तींच्या सामर्थ्याला नाहीसा करणारा आहेस. शिवाय अज्ञजनांच्या संशय, भावना, इत्यादिनाशक ज्ञान देणारा पंडित आहेस. म्हणून हे पंडितपंडिता, आणि असुरांचा म्हणजे दंभदर्पादि-कांचा शत्रु असलेल्या हे प्रभो, ऐहिक आमुष्मिक धनाचा जो राग म्हणजे प्रीति त्याच्या विघातका, सर्व मोक्षमार्गांतील अनर्थांना निवारण करणाऱ्या, तो जो ब्रह्मास्वाद आहे, तो प्रत्यक्ष ब्रह्मरूप तूं आहेस. ॥ ६८ ॥

एवं संस्तुवतोऽस्य कुष्ठमभवन्नष्टं विशिष्टेष्टसंतुष्ट्या तं च सदारमात्मनिकटे तुष्टे ररक्षेष्टकृत् ॥ तस्याभूत्प्रथिता क्षितौ सुकविता कश्चित्समाकर्ण्य तां मेने नृस्तुतिमण्डिताऽपि कविता गर्ह्याप्युदारेत्यवित् ॥ ६९ ॥

अन्वयः—एवं संस्तुवतः अस्य कुष्ठं विशिष्टेष्टसंतुष्ट्या नष्टं अभवत् ॥ इष्टकृत् तं सदारं तुष्टेः आत्मनिकटे ररक्ष। तस्य सुकविता क्षितौ प्रथिता अभूत्। कश्चित् तां समाकर्ण्य उदारा अपि कविता नृस्तुतिमंडिता गर्ह्या इति मेने। यतः अवित् ॥

अर्थः—याप्रमाणें उत्तमप्रकारें स्तुति करणाऱ्या या ब्राह्मणाचें शिल्लक राहिलेलें कुष्टहि भगवंतांच्या संतोषानें नष्ट झालें. अपेक्षित फल देणाऱ्या भगवंतानें संतोषानें पत्नीसहित त्या ब्राम्हणाला आपल्याजवळ ठेवून त्याचें रक्षण केलें. मग त्याची कवित्वाची प्रसिद्धि झाली. कोणी एक नरकेसरी नांवाच्या कवीनें त्याचें कवित्व ऐकून उदार अशा कवित्वाला मनुष्याची स्तुति आहे म्हणूनच निंद्य असें मानलें. कारण भगवंताचें तत्त्व त्याला समजलें नाहीं. ॥ ६९ ॥

स नित्यवन्मानसपूजने नवस्वसत्कवित्वं गिरिशेऽर्पयन्निव ॥ ददर्श लिङ्गे यतिनं नृकेसरी ततः स तच्छिष्यपदं गतो व्यरिः ॥ ७० ॥

अन्वयः—स नित्यवत् गिरिशे मानसपूजने नवस्वसत्कवित्वं अर्पयन्निव लिंगे यतिनं ददर्श। ततः व्यरिः स नृकेसरी शिष्यपदं गतः ॥

अर्थः—तो नरकेसरी नित्याप्रमाणें कळेश्वराला मानसपूजनांच्या वेळीं आपण नवीन केलेल्या कवित्वाला अर्पण करतांना लिंगावर बसल्याप्रमाणें असलेल्या भगवान् यतीला पाहता झाला. त्यानंतर अभिमानादिक शत्रु गेलेला असा तो नरकेसरी त्या भगवंतांचा शिष्य झाला. ॥ ७० ॥

एवं विचित्रचरितो विचित्रगुणमण्डितः ॥
ततान भगवान् भव्यं नव्यं सेव्यं यशो भुवि ॥ ७१ ॥

अन्वयः—एवं विचित्रचरितः विचित्रगुणमण्डितः भगवान् भव्यं नव्यं सेव्यं यशः भुवि ततान ॥

अर्थः—याप्रमाणें विचित्र चरित्रांना करणारा विचित्र गुणांनी अलंकृत असा तो भगवान् क्षेमकर अशी अपूर्व, सेवा करण्यास योग्य कीर्ति भूमंडलांत वाढविता झाला. ॥ ७१ ॥

सप्तर्षय इव सप्त प्रियभक्ता आप्तभक्तयः प्राप्ताः ।
आप्तं नेतुं स्वगृहान्दीपावल्युत्सवे तमनुरक्ताः ॥ ७२ ॥

अन्वयः—सप्तर्षय इव आप्तभक्तयः सप्त प्रियभक्ताः तं अनुरक्ताः दीपावल्युत्सवे स्वगृहान् आप्तं नेतुं प्राप्ताः ॥

अर्थः—सप्तर्षींप्रमाणे असलेले भगवद्विषयी भक्ति प्राप्त झालेले सात प्रिय भक्त अतिशय प्रेमानें अनुरक्त असलेले, दीपावलीच्या उत्सवाकरितां आपल्या घराकडे भगवंताला नेण्यासाठी प्राप्त झाले. ॥७२॥

मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं त्विति तद्ग्रहम् ॥ सोऽवधार्य च तान्निवार्य विचार्य कार्यमथार्यवानष्टमूर्तिरुताष्टभक्तहृदिष्टकृत्परिपृष्टवान् ॥ ७३ ॥

अन्वयः—मद्गृहं चर (सप्तभिः पृथक् पृथक् उक्तं) इति तद्ग्रहं अवधार्य तान् निवार्य कार्यं विचार्य अथ आर्यवान् अष्टभक्तहृदिष्टकृत् अष्टमूर्तिः सन् परिपृष्टवान् ॥

अर्थः—माझ्या घराकडे चला, माझ्या घराकडे चला, असें सातहि भक्त म्हणूं लागले. त्या सातहि लोकांचा आग्रह ऐकून कलह दूर करून भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करणारा, कार्याचा विचार करून आठहि भक्तांच्या अंतःकरणाप्रमाणें इष्ट फल देणारा तो भगवान् अष्टमूर्ति असा देव विचारता झाला. ॥ ७३ ॥

सप्त यूयं त्वहं केवलस्त्वेकलः सप्तगेहेषु चैकक्षणेऽतोऽनलः॥ एष चैकत्र चैकैकगेहं हि वाऽनीयतामन्यथा स्याद्व्यथा सा वृथा ॥ ७४ ॥

अन्वयः—यूयं तु सप्त अहं तु केवल एकलः अतः सप्तगेहेषु एक-क्षणे अनलः अतः एषः एकत्र नीयतां अथवा एकैकगृहं नीयताम् अन्यथा सा व्यथा वृथा स्यात् ॥

अर्थः—तुम्ही सात आहांत, मी केवळ एकटा आहें. तुम्हां सातहि लोकांच्या घरांत एकाच वेळीं एका उत्सवांत राहणें शक्य नाहीं. म्हणून सातहि लोकांनीं मिळून एके ठिकाणीं कोठें तरी न्या अगर अनुक्रमानें एकेकाचे घरीं न्या, नाहीं तर व्यर्थ मला त्रास होईल. ॥ ७४ ॥

अथापि तेषां निरवद्यमाग्रहं महर्विदित्वा रह आह चैककम् । न वाच्यमन्यत्र चरैष्य आलयं तवेत्यगुस्तेऽपि विभुस्त-दालयान् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—अथ अपि तेषां निरवद्यं आग्रहं महः विदित्वा एकैकं रहः आहूय आह त्वया अन्यत्र न वाच्यं (त्वं) तवालयं चर (अहं) एष्ये इति ते अगुः विभुः अपि तदालयान् जगाम ॥

अर्थः—तथापि त्यांच्या अनिंद्य अशा आग्रहाला ज्योतिस्वरूपी भगवंतानें जाणून एकेकट्याला एकान्तांत बोलावून म्हणाले, तूं कोणालाहि बोलूं नकोस. तूं घराकडे जा. तुझ्या घराकडेच येईन, असें सर्वांना सांगितलें. तें ऐकून सगळे आपापले घराकडे गेले. भगवानहि त्यांच्या घराकडे गेले. ॥ ७५ ॥

सप्तात्मासौ सप्त गेहानि गत्वा स्थित्वाऽप्यास्मिन्नेवमेकोऽपि भूत्वा ॥ अष्टात्मैवं ते विदुः प्राप्तकामाः कार्तिक्यां तं तुष्टुवुर्नष्टकामाः ॥ ७६ ॥

अन्वयः—सप्तात्मा असौ अस्मिन् स्थित्वा अपि सप्त गेहानि गत्वा एवं एकः अपि अष्टात्मा भूत्वा भिक्षां जग्राह। प्राप्तकामाः तं कार्तिक्यां मिलिताः संतः विदुः नष्टकामाः संतः तं तुष्टुवुः ॥

अर्थः—सात रूपें धारण करून राहणारा भगवान् हा गाणगापुरांत राहूनहि सातहि लोकांच्या घराकडे जाऊन याप्रमाणें आठ रूपें धारण करून भिक्षा घेता झाला. प्राप्तमनोरथ असे ते भक्त कार्तिकी पौर्णिमेच्या दिवशीं जमलेलें, भगवंताचें हे स्वरूप समजते झाले, त्यानंतर ते नष्टकाम झालेले भगवंताची स्तुति करते झाले. ॥ ७६ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् कुर्वन् गुरोस्तु परिचर्याम् ॥
वर्यां मर्यादातो वृषलो वृषलोभ्यगाद्गतिं वर्याम् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् मर्यादातः वर्यां गुरोः परिचर्यां कुर्वन् वृषलोभी वृषलः वर्यां गतिं अभ्यगात् ॥

अर्थः—शूद्रांना वेद स्मृति इत्यादिकांच्या श्रवणाचा निषेध असल्यामुळें मर्यादेनें श्रेष्ठ अशा गुरूंची नमस्कारादिरूप सेवा करणारा, धर्माची अपेक्षा करणारा, कोणी एक शूद्र मुख्य अशा गतीला (मोक्षाला) प्राप्त झाला. ॥ ७७ ॥

कण्टकाश्माद्यपाकृत्य प्रत्यहं संगमायनम् ॥
व्यधाद्विशदमाधात्किं स्वात्मनोः संगमायनम् ॥ ७८ ॥

अन्वयः—कण्टकाश्मादि अपाकृत्य प्रत्यहं संगमायनं विशदं व्यधात् किं तु स्वात्मनोः संगमायनं व्यधात्।

अर्थः—कांटे, दगड वगैरे प्रतिबंधक वस्तूंना दूर करून रोज संगमाकडचा मार्ग स्वच्छ उत्तम तयार करिता झाला. केवळ संगमाकडचा मार्ग स्वच्छ केला नाही तर या सेवेनें जीवात्मा व परमात्मा यांच्या संगमरूप अखंडैकरसरूपी मार्गाला तयार करता झाला. ॥ ७८ ॥

तं चैकदा प्राह गुरुः किमिच्छसि प्रोचे स चेति त्वमनेन गच्छसि । सोध्वा सुसेव्यो भवदीक्षयाऽभवत्क्षेत्रे फलर्द्धिस्तु तदीक्षको भव ॥ ७९ ॥

अन्वयः—एकदा गुरुः तं प्राह किं इच्छासि इति स प्रोचे त्वं अनेन अध्वना गच्छसि सः सुसेव्यः अस्तु । भवदीक्षया क्षेत्रे फलर्द्धिः अभवत् तदीक्षकः भव ॥

अर्थः—एकदा सद्गुरु त्या शूद्राला म्हणाले, हे शूद्रा, 'तूं काय इच्छितोस ?' याप्रमाणें विचारलेला शूद्र म्हणालाः—"हे भगवन्, तूं ज्या मार्गानें जातोस, तो मार्ग तुझ्या सुखाकरितां माझ्याकडून चांगला केला जावा, अशी इच्छा करतों. तुझ्या कृपादृष्टीनें शेतांत धान्यसमृद्धि झाली. तूं त्या धान्यसमृद्धीकडे पाहणारा हो. एकदां माझ्या शेताकडे पाहा."—असें म्हणाला. ॥ ७९ ॥

तथेति दृष्ट्वा तदजोऽप्यपक्वमुपादिशच्छेत्तुमथाप्यपक्वम् ॥ पत्याऽऽच्छिनद्वारित एव पत्न्या चूर्णोपमानीकृतपाद-धूल्या ॥ ८० ॥

अन्वयः—तथा इति अजः अपक्वं अपि तत् दृष्ट्वा छेत्तुं उपादिशत् अथ एषः पत्या वारितः चूर्णोपमानीकृतपादधूल्या पत्न्या वारितः अपक्वं अपि तत् क्षेत्रं आच्छिनत् ॥

अर्थः—'ठीक आहे,' असें म्हणून भगवंतांनीं अपरिपक्व अशा त्या शेताकडे पाहून धान्य कांपण्याविषयीं सांगितलें. त्यानंतर हा शूद्र शेताच्या मालकांकडून निवारण केला गेलेला व पत्नीच्याकडूनहि पुढें जाऊन कांपण्यास विरोध केला असतांना पाठीमागून जाऊन अपक्व अशा तऱ्हेचें शेतांतील धान्य कांपता झाला. ॥ ८० ॥

आगच्छन् गुरुरप्यवेक्ष्य तुदितं तं प्राह किं ते कृतं नोक्तं सत्यतया मया स च वचः प्रोचे न चेदं मया॥ मौढ्येनापि कृतं त्वया यदुदितं मेऽभीप्सितं तन्मतं श्रुत्वा तद्वदितं तथेत्यपि गुरुर्यातो मठं स्वर्चितम् ॥ ८१ ॥

अन्वयः—गुरुः अपि आगच्छन् तुदितं अवेक्ष्य तं प्राह किं ते कृतं ? मया सत्यतया न उक्तं स वचः प्रोचे। मया मौढ्येन अपि न कृतं यत् त्वया उक्तं तत् मे अभीप्सितं मतं च एवं तद्वदितं श्रुत्वा तथा इति गुरुः स्वर्चितं मठं यातः ॥

अर्थः—गुरूनेंहि संगमाकडून जात असतां कांपलेलें क्षेत्र पाहून त्या शूद्राला म्हणाले की,–'हे शूद्रा, तुझ्याकडून हें काम कां केलें गेलें ? मी कांपून टांक असें खऱ्या अर्थानें सांगितलें नव्हतें.' तें ऐकून तो शूद्र म्हणाला,–'मी मूर्खपणानें हें केलें नाहीं. चुकीनेंहि केलें नाहीं. जें तुझ्या-कडून बोललें गेलें तें माझें इष्ट आहे व मान्य आहे.' असें बोललेलें ऐकून भगवान् " तथास्तु " असें बोलून शिष्यानें उत्तम पूजिलेल्या मठाकडे जाते झाले. ॥ ८१ ॥

मूलं यातेंऽशुमालौ जलमुगलमपो मुक्तवान् तेन तत्र क्षेत्रे छिन्नेऽप्यनेके वरगुरुकृपया त्वङ्कुराः प्रादुरासन् ॥ शूद्री दृष्ट्वाऽनुतप्ता तमु शरणमिता सोऽमुयाऽभ्यर्च्य देवं धान्यं लेभेऽमितं द्राग्गुरुपदमपि यद्गोत्रमद्यापि धन्यम् ॥ ८२ ॥

अन्वयः—अंशुमालौ मूलं याते सति जलमुक् अपः अलं मुक्तवान् तेन तत्र क्षेत्रे वरगुरुकृपया अंकुराः प्रादुरासन् । शूद्री दृष्ट्वा अनुतप्ता तं शरणं इता स अमुया सह देवं अभ्यर्च्य अमितं धान्यं लेभे। द्राक् गुरुपदं लेभे ! अद्यापि यद्गोत्रं धन्यम् ॥

अर्थ:—सूर्य मूळ नक्षत्रावर आला असतां ढगानें खूप पाणी टांकलें. त्यामुळें कांपलेलें शेतांत श्रेष्ठ गुरुकृपेनें अनेक अंकुर उत्पन्न झाले. त्यांना पाहून त्या शूद्राची भार्या अनुताप झालेली त्याच पतीला शरण गेली. तो शूद्र या भार्येसह येऊन भगवंताची पूजा करून अपरिमित धान्य मिळविता झाला, आणि लवकरच मोक्षाला प्राप्त करून घेता झाला. अद्यापि गुरुप्रसादामुळें त्याचें कुल अत्यंत धन्य असें आहे. ॥८२॥

काश्यादिक्षेत्रमुल्लंघ्य तस्थावत्राजितः कुतः ॥
इति पृष्टः स तेनाऽसौ क्षेत्रमाहात्म्यमादिशत् ॥ ८३ ॥

अन्वयः—काश्यादिक्षेत्रं उल्लंघ्य अजितः अत्र कुतः तस्थौ इति तेन पृष्टः स असौ क्षेत्रमाहात्म्यं आदिशत् ॥

अर्थ:—भगवान् हा काश्यादि क्षेत्रांना सोडून या गाणगापुरांत कां राहिला ? याप्रमाणें नामधारकाकडून विचारलेला हा सिद्ध क्षेत्रमाहात्म्य सांगता झाला. ॥ ८३ ॥

जालंधरासुरहतामृतजीवनार्थं शर्वार्पितामृतघटश्च्युत इन्द्रहस्तात् ॥ जाता ततोऽप्यमरजेति जगत्प्रतीता कालांतभीतिदुरितांतकरी परीता ॥ ८४ ॥

अन्वयः—जालंधरासुरहतामृतजीवनार्थं शर्वार्पितामृतघटः इंद्रहस्तात् च्युतः ततः कालान्तभीतिदुरितान्तकरी परीता जगत्प्रतीता अमरजा इति जाता ॥

अर्थ:—जालंधरासुराकडून हत झालेल्या देवांना सजीव करण्याकरितां शंकरानें दिलेला अमृतघट इंद्राच्या हातांतून निसटला. त्यापासून कालमृत्यूची भीति आणि पाप यांचा नाश करणारी आणि आजूबाजूंनीं वाहणारी जगांत प्रसिद्ध असलेली अमरजा नदी झाली. ॥ ८४ ॥

गङ्गयाऽर्कतनया यथा तथा भीमयाऽप्यमरजाऽत्र संगता ॥
अष्टतीर्थयुतसंगमोऽघहृत्स्यात्प्रयाग इव सर्वकर्महृत् ॥८५॥

अन्वयः—यथा गंगया अर्कतनया संगता तथा भीमया अपि अमरजा संगता अष्टतीर्थयुतसंगमः अघहृत् सर्वकर्महृत् प्रयागः इव स्यात्।

अर्थः—ज्याप्रमाणें गंगेशीं यमुना मिळाली, त्याप्रमाणें भीमा नदीस अमरजा नदीहि येथें मिळाली आहे. हा आठतीर्थयुक्त संगम पापहारी व सर्वदुष्कर्म हरण करणारा प्रयागतीर्थाप्रमाणें आहे. ॥ ८५ ॥

इच्छासंतोषतीर्थे अभिमतफलदे विश्वनाथोऽयमग्रे जीवन्मुक्तोऽत्र शैवो जड इव विचरन् दर्शयामास काशीम् ॥ कल्पद्रूवत्थमूले कलुषहृदिह सा नष्टकुष्ठा स्वसाऽभूद्रत्नाख्या कोटितीर्थं हरपदिह गया द्वावती चक्रतीर्थम् ॥ ८६ ॥

अन्वयः—अभिमतफलदे इच्छासंतोषतीर्थे स्तः अग्रे अयं विश्वनाथः अत्र जीवन्मुक्तः (कश्चित्) शैवः जड इव विचरन् कल्पद्रूवत्थमूले (बंधुभ्यः) काशीं दर्शयामास । ततः कलुषहृत् अस्ति इह रत्नाख्या स्वसा नष्टकुष्टा अभूत् ततः कोटितीर्थं ततः हरपत् इह गया अस्ति चक्रतीर्थं द्वावती॥

अर्थः—त्यानंतर इच्छातीर्थ आणि त्यापुढें संतोषतीर्थ ही दोन्हीं अभिमत फल देणारीं आहेत. त्यांच्या पुढें हा विश्वनाथ आहे. या ठिकाणीं एक जीवन्मुक्त शैव खुळ्याप्रमाणें फिरणारा अश्वत्थमूलाजवळ आपल्या बंधूंना काशी दाखविता झाला. त्याच्यापुढें पापविनाशी तीर्थ आहे. या तीर्थांत जी पूर्वी सांगितलेली रत्ना नांवाची बहीण ती नष्टकुष्ट झाली त्याच्यापुढें कोटितीर्थ, त्यांच्यापुढें रुद्रपादतीर्थ हीच गया जाणावी. त्यापुढें असणारे चक्रतीर्थ—ती द्वारका होय. याप्रमाणें आठ तीर्थें समजावींत. ॥ ८६ ॥

एवमादीनि तीर्थानि पावनानि प्रकाशयन् ॥
तस्थाविहैव भगवान्म्लेञ्छमुद्धृत्य योगवान् ॥ ८७ ॥

अन्वयः—एवमादीनि तीर्थानि पावनानि प्रकाशयन् योगवान् भगवान् म्लेञ्च्छं उध्दृत्य इहैव तस्थौ ॥

अर्थः—याप्रमाणें पवित्र अशा तीर्थांना प्रकट करून येथेंच योगसामर्थ्यसंपन्न भगवान् म्लेंछाचा उद्धार करून राहिले. ॥ ८७ ॥

भगवन् हीनसंभूतः को म्लेञ्च्छः कथमुद्धृतः ॥
एवं द्विजेन संपृष्टस्तुष्टः स उपदिष्टवान् ॥ ८८ ॥

अन्वयः—भगवन् हीनसंभूतः म्लेञ्च्छः कः कथं समुद्धृतः एवं द्विजेन संपृष्टः सः तुष्टः उपदिष्टवान् ॥

अर्थः—नामधारक ब्राह्मणांकडून—हे भगवन् हीन जातींत उत्पन्न झालेला कोण तो म्लेंछ कसा उद्धरला गेला असें विचारला गेलेला सिद्ध संतुष्ट होऊन सांगता झाला. ॥ ८८ ॥

कृष्णातीरे कुरुपुरे सेवको रजकोऽभवत् ॥
श्रीपदो विपदो हर्तुर्वरं तस्मै स दत्तवान् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—कृष्णातीरे कुरुपुरे विपदः हर्तुः श्रीपदः रजकः सेवकः अभवत् तस्मै स वरं दत्तवान् ॥

अर्थः—कृष्णातीरी कुरवपुरामध्यें आपत्ति दूर करणाऱ्या श्रीपादवल्लभांचा एक परीट सेवक होता. त्याला श्रीपादश्रीवल्लभांनी राज्यप्राप्तीरूप वर दिला. ॥ ८९ ॥

भवान्तरे म्लेञ्च्छकुलेऽभवत्स क्षमापतिः सन्मतिरात्तनीतिः ॥
प्राक्संस्कृतिप्राप्तसुरद्विजातिभक्तिर्निजज्ञातिसुशिक्षितोऽपि ॥९०॥

अन्वयः—भवान्तरे म्लेञ्च्छस्य कुले सन्मतिः आत्तनीतिः निजज्ञातिसुशिक्षितः अपि प्राक्संस्कृतिप्राप्तसुरद्विजातिभक्तिः क्षमापतिः अभवत् ॥

अर्थः—जन्मांतरी म्लेंछ कुलांत चांगल्या बुद्धीचा आपल्या ज्ञातिबंधूंनी युक्त होऊन त्यांच्याकडून स्वधर्माचें शिक्षण दिलें असतांहि पूर्व

संस्कारानें देवद्विजांच्या बाबतींत अतिशय भक्ति असलेला असा तो म्लेंच्छ राजा झाला. ॥ ९० ॥

वक्त्राद्यैर्देहसाम्येऽपि कथमवयवैर्वर्णभेदो विभेदो देवत्वं मृच्छिलादौ कथमिति स पतिर्ज्ञातिपृष्टः स्म वक्ति॥ धीमान्द्यं वोऽद एते गुणचरणभिदा देवसृष्टास्त्वनादिर्वेदः सत्यः स्मृतिश्च प्रभुरिह भजतामस्ति सर्वत्र पूर्णः ॥ ९१ ॥

अन्वयः—वक्त्राद्यैः अवयवैः देहसाम्ये अपि विभेदः वर्णभेदः कथं? मृच्छिलादौ देवत्वं कथं? इति ज्ञातिपृष्टः पतिः वक्ति स्म। वः अदः धीमान्द्यं एते गुणचरणभिदा देवसृष्टाः वेदः अनादिः सत्यः स्मृतिः (सत्या) इह भजतां प्रभुः सर्वत्र पूर्णः अस्ति ॥

अर्थः—हात पाय तोंड अवयवानें सर्वांच्या देहांत साम्य असतांहि ब्राम्हणादि जातिभेद वर्णभेद कसा आणि माती शिला इत्यादि जड पदार्थांत देवभाव कसा? याप्रमाणें स्वज्ञातीकडून विचारलेला तो राजा म्हणाला कीं, 'हे जातभाई हो, हें तुमचें बुद्धिमांद्य आहे. कारण हे ब्राह्मणादिक चार वर्ण गुणकर्मविभागानें ईश्वराकडून रचिले गेले आहेत. तत्प्रतिपादक वेद अनादि, अपौरुषेय म्हणून सत्य व स्वतः प्रमाणभूत असा आहे. आणि वेदानुसारी स्मृति ही सत्य आहे. येथें सेवा करणाऱ्यांना सर्वत्र माती, शिला इत्यादिकांत पूर्ण असा प्रभू आहे. ॥ ९१ ॥

श्रुतिस्मृती निश्चित ईश्वराज्ञे राज्ञेह नीतिर्विहिता यथाऽज्ञा॥
भवेदलंघ्याऽपि तथैव लोके लोकेश्वराज्ञे निहिते किलाज्ञे॥ ९२ ॥

अन्वयः—श्रुतिस्मृती ईश्वराज्ञे निश्चिते यथा इह राज्ञा नीतिः विहिता सा आज्ञा अलंघ्या भवेत्। तथैव अज्ञे लोके लोकेश्वराज्ञे निहिते एव किल ॥

अर्थः—श्रुति स्मृति या ईश्वराच्या आज्ञा निश्चित आहेत. ज्याप्रमाणें इहलोकांत राजांनीं केलेली नीति (कायदे) जसे त्या राज्यांत असणाऱ्या लोकांना पाळावे लागतात, तसेंच तत्त्वज्ञान नसलेल्या लोकांत श्रुतिस्मृतिरूप देवाच्या आज्ञा अनुल्लंघ्य आहेत. ॥ ९२ ॥

तस्मादस्मानसूयामुखमकदमदः संविहायाऽऽश्रयंतु भक्त्येत्यूचे स चेशः स्वयमभजदिमान्भूसुरांस्तत्सुरांश्च ॥ तस्याप्येवं सतोऽभूदनिशमसुखदः स्फोटकोऽङ्के स तेन क्लिष्टोऽनिष्टेन शिष्टक्षितिसुरमवरः पृच्छति स्मास्य शान्ति ॥ ९३ ॥

अन्वयः—तस्मात् अकदं अदः असूयामुखं संविहाय अस्मान् भक्त्या आश्रयंतु इति स च ईशः ऊचे स्वयं अपि भूसुरान् तत्सुरान् च अभजत् एवं सतः अपि तस्य अंके स्फोटकः अभूत् स तेन अनिष्टेन क्लिष्टः अवरः शिष्टक्षितिसुरं अस्य शान्तिं पृच्छति स्म ॥

अर्थः—ज्या अर्थी असें आहे त्या अर्थी तुम्ही दुःख देणाऱ्या असूया वगैरे टाकून या ब्राह्मणादिकांचा भक्तीनें आश्रय करा. याप्रमाणें तो राजा बोलला, व आपणहि ब्राह्मणांची आणि त्यांच्या हरिहरादिदेवांची सेवा करता झाला. असें असलेल्या त्याच्यामांडीवर अतिशय दुःख देणारा फोड झाला. त्या अनिष्टकारक विस्फोटकानें अतिशय त्रासलेला यवनराजा शिष्ट अशा ब्राह्मणांना त्या विस्फोटकाच्या उपशमासंबंधीं विचारता झाला. ९३

जनापवादात्स च विप्रवर्यो भीतोऽघहन्नामकतीर्थदेशे ॥ तस्मै रहः प्राह दशार्णराजस्त्रीपुत्रकष्टं त्वृषभप्रसादम् ॥ ९४ ॥

अन्वयः—जनापवादात् भीतः सः विप्रवर्यः अघहन्नामकतीर्थदेशे रहः तस्मै दशार्णराजस्त्रीपुत्रकष्टं तु ऋषभप्रसादं च आह ॥

अर्थः—तो विचारलेला ब्राह्मण जनापवादामुळें भ्यालेला, पापविनाशी तीर्थप्रदेशांत एकान्तीं त्या राजाला मात्सर्यानें सपत्नीनें दिलेल्या

सर्पगरळामुळें उत्पन्न झालेलें दशार्णराजाच्या स्त्रीपुत्रादिकांचें दुःख आणि मृतपुत्राचें पुनर्जीवनरूप ऋषभाचा प्रसाद सांगता झाला. ॥९४॥

मृतस्यापि भद्रायुषो जीवनं तत्समाकर्ण्य स प्राह नाहं हि वेद्मि ॥ कुहेदृङ् महासाधुरास्ते नमस्ते समस्तेष्टकृच्छंस मे दीनबंधो ॥ ९५ ॥

अन्वयः—तत् मृतस्य अपि भद्रायुषः जीवनं समाकर्ण्य स प्राह । ईदृक् महासाधुः कुह अस्ति? अहं न वेद्मि । ते नमः समस्तेष्टकृत् दीनबंधो तं मे शंस ॥

अर्थः—त्या मृत अशा भद्रायूचें पुनर्जीवन ऐकून राजा म्हणाला:- 'असा महासाधु कोठें आहे तें मला माहीत नाहीं. हे ब्रह्मन्, तुला नमस्कार असो. हे सर्व अपेक्षा पूर्ण करणाऱ्या दीनबंधो, हे ब्रह्मन्, तो कोण साधु आहे तें मला सांगा.' ॥ ९५ ॥

स प्राह गंधर्वपुरेऽस्ति साधुर्म्लेंच्छोभिपूज्यापि च तं स साधु ॥ क्षेत्रं ययौ षड्बलयुक् तरस्वी ददर्श देवं स गुरुं मनस्वी ॥ ९६ ॥

अन्वयः—स प्राह गंधर्वपुरे साधुः अस्ति सः म्लेच्छः तं साधु अभिपूज्य षड्बलयुक् तरस्वी क्षेत्रं ययौ मनस्वी सः देवं गुरुं ददर्श ॥

अर्थः—तो ब्राह्मण त्या राजाला म्हणाला, 'गाणगापुरांत साधु आहेत.' तें ऐकून तो म्लेंच्छ राजा त्या ब्राह्मणाची उत्तमप्रकारें पूजा करून षडंग सैन्य घेऊन त्वरित गतीनें गंधर्वपुराला आला. प्रशस्त मनाच्या त्या राजानें देवाचें व गुरूंचें दर्शन घेतलें. ॥ ९६ ॥

दृष्ट्वा तं गुरुराह रे रजक किं हृष्टोऽसि मां नागतः कस्मादित्यवधार्य हृष्टहृदयस्तं प्राह लब्धस्मृतिः ॥ स्वामिन्मां रजकं स्वसेवकमकप्राये भवाब्धौ प्रभो कस्मात्पातयसि प्रियं कमनयं प्रागाचरं वेद्मि नो ॥ ९७ ॥

अन्वयः—तं दृष्ट्वा गुरुः आह रे रजक ! त्वं हृष्टोसि किं ? कस्मात् मां न आगतः? इति अवधार्य हृष्टहृदयः लब्धस्मृतिः सन् तं प्राह । स्वामिन् ! प्रियं रजकं मां स्वसेवकं अकप्राये भवाब्धौ कस्मात्पातयसि ? प्रभो ! प्राक् कं अनयं आचरं नो वेद्मि ॥

अर्थः—त्या म्लेंच्छ राजाला पाहून भगवान् गुरु म्हणालेः- ' हे रजका, तूं आनंदांत होतास काय? तूं इतका काल काय म्हणून माझ्याकडे आला नाहींस ? सांग. ' याप्रमाणें भगवद्वाक्य ऐकून हर्षयुक्त अंतःकरणाचा राजा पूर्वीची आठवण झालेला असा, भगवंताला म्हणालाः—' भो स्वामिन्, आपल्या प्रिय सेवकाला (रजकाला) दुःखप्राय भवसागरांत कां म्हणून पाडतां? पूर्वींच्या अन्यायामुळें असें जर म्हणाल तर पूर्वींचा अन्याय तरी काय घडला आहे हें मी जाणत नाहीं. ॥ ९७ ॥

सती पतिवियोगेन प्राणेश्वर यथा तथा ॥
भगवन् त्वद्वियोगेन सदा दुःखातुरोऽभवम् ॥ ९८ ॥

अन्वयः—सती पतिवियोगेन यथा तथा प्राणेश्वर त्वद्वियोगेन सदा दुःखातुरः अभवम् ॥

अर्थः—'हे प्राणेश्वर भगवन्-पतिव्रता स्त्री पतिवियोगानें ज्याप्रमाणें दुःखातुर होते, तद्वत् तुझ्या वियोगानें सदा दुःखातुर झालों आहें.॥९८॥

दिष्ट्या स्फोटकदुर्निमित्तत इदं जातं भवद्दर्शनं श्रीशः प्राह कुहास्ति दर्शय स तं सन्तं निजाङ्के स्थितम् ॥ नापश्यत्स सुविस्मितोऽथ बहुशस्तं प्रार्थ्य निन्येऽर्थितः पूर्वं पापविनाश-तीर्थमगमत्प्राङ् नागनाथार्चितः ॥९९॥

अन्वयः—स्फोटकदुर्निमित्ततः इदं भवद्दर्शनं जातं । एतत् दिष्ट्या जातं । श्रीशः प्राह । कुह अस्ति तं दर्शय ? स निजांके स्थितं सन्तं तं न

अपश्यत् । सुविस्मितः तं बहुशः प्रार्थ्य स्वराष्ट्रं निन्ये अर्थितः पूर्वं नागनाथार्चितः पापविनाशितीर्थं अगमत् ।

अर्थः—'या फोडाच्या दुर्निमित्तानें हें आपलें दर्शन झालें हें माझ्या सुदैवानें फार चांगलें झालें.' भगवान् म्हणाले:—' फोड कोठें आहे मला दाखीव.' तेव्हां तो राजा आपल्या मांडीवर असलेल्याहि फोडाला पाहता झाला नाहीं. नंतर अत्यंत विस्मित झालेला राजा त्या भगवंताला पुष्कळ प्रार्थना करून आपल्या राष्ट्राला नेता झाला. त्या राजाकडून प्रार्थना केले गेलेले भगवान् पुढें जाऊन अगोदर सायंदेवाचा मुलगा नागनाथ याचेकडून पूजा घेतलेला व भोजन घेतलेला असा होऊन राजा येण्याचे अगोदर पापविनाशी तीर्थावर आला. ॥ ९९ ॥

राजा स्वैर्निन्दितोऽपि प्रभुमपि पदगः पालकस्थं द्विजेड्यं नीत्वा वाद्यादिघोषैः पुरमतिमुदितोऽन्तःपुरे भद्रपीठे । स्वास्तीर्णे चोपवेश्य स्वविभवमखिलं दर्शयामास तस्मै दत्त्वाऽजो भक्तिमाप्तः स्वमठमिति जगौ पृच्छते सिद्ध एतत् ॥ १०० ॥

अन्वयः—राजा स्वैः निंदितः अपि स्वयं पदगः प्रभुं पालकस्थं द्विजेड्यं वाद्यादिघोषैः पुरं नीत्वा अतिमुदितः अन्तःपुरे स्वास्तीर्णे भद्रपीठे उपवेश्य अखिलं स्वविभवं दर्शयामास । तस्मै अजः भक्तिं दत्त्वा स्वमठं आप्तः इति पृच्छते एतत् सिद्धः जगौ ॥

अर्थः—राजा आपल्या ज्ञातिबंधूंकडून निंदित, स्वतः पायानें चालणारा असाहि होऊन पालखींत बसलेल्या, ब्राह्मणांच्याकडून स्तुति केल्या जाणाऱ्या भगवंताला वाद्यादिघोषपूर्वक नगराकडे नेऊन स्वतः अत्यंत आनंदित झालेला अंतःपुरांत आपण स्वतः घातलेल्या सिंहासनावर भगवंताला बसवून आपलें सर्व ऐश्वर्य दाखविता झाला. भगवंतानें त्या राजाला आपली भक्ति देऊन आपल्या मठाकडे येणें केलें. हें विचारणाऱ्या नामधारकाला सिद्धांनीं सांगितलें. ॥ १०० ॥

सदानन्दति विद्वत्त्वात्सर्वदाऽति विभुत्वतः ॥
मृत्युंजयति योगित्वाद्यः स मे हृदि तिष्ठतु ॥ १०१ ॥

अन्वयः—यः विद्वत्त्वात् सदानंदति । विभुत्वात् सर्वदा अति योगित्वात् मृत्युंजयति सः मे हृदि तिष्ठतु ॥

अर्थः—जो भगवान् ब्रह्मज्ञ असल्यानें सदानंद ब्रह्मदेवाप्रमाणें आहे, सर्वदा व्यापक असल्यामुळें वासुदेवाप्रमाणें आहे आणि योगीपणामुळें मृत्युंजय शंकरासारखा आहे तो भगवान् माझ्या हृदयांत राहो. १११

वन्देऽहं देवदेवं धृतिमतिगतिदं साङ्गयोगप्रगम्यं पारावाराभरागाद्यरिकरिहरिमाह्लादकं दत्तदक्षम्॥ तं यज्ञं यज्वयज्ञं सुरवरपरदं पारदं रम्यरम्यं पातारं तारतारं खलबलदलनं श्रीवरं वक्रवक्रम् ॥ १०२ ॥

अन्वयः—देवदेवं धृतिमतिगतिदं सांगयोगप्रगम्यं पारावाराभरागाद्यरिकरिहरिं आल्हादकं दत्तदक्षं ज्ञेयज्ञं यज्वयज्ञं सुरवरपरदं पारदं रम्यरम्यं पातारं तारतारं खलबलदलनं श्रीवरं वक्रवक्रं तं देवं अहं वन्दे ॥

अर्थः—प्रकाशकत्वामुळें सूर्यादि देवांचा चक्षुरादि इंद्रियांचा देव असा असलेल्या धैर्य, बुद्धि ज्ञान देणाऱ्या अष्टांग योगानें समजण्यास योग्य असलेल्या समुद्राप्रमाणें दुष्पार व अगाध असलेले जे रागादिक शत्रु आहेत तत्स्वरूपी हत्तींना सिंहाप्रमाणें घातक अशा, भक्तांना आल्हादक अशा, दानदक्ष अशा, ज्ञेय अशा स्वरूपाला जाणणाऱ्या, विधीनें याग करणाऱ्यांच्या यज्ञरूपांत असलेल्या, इंद्रादि देवांना परमपद देणाऱ्या अतिरम्य अशा आपल्या सेवकांचें रक्षण करणाऱ्या, यतींना प्रणवानें रक्षण करणाऱ्या, दुर्जनांचें बल खंडण करणाऱ्या, त्या लक्ष्मीपतीला अथवा मोक्षलक्ष्मीविलासाला कुटिल लोकांना कुटिल असा असलेल्या अशा भगवंताला मी नमस्कार करतों. ॥ १०२ ॥

वनजतु स तु वनजतु स तु यदि वा सुरवरतु स तु नरवरतु स तु वा ॥ निजचरणशरणतरणचरणकृद्य उ महितमहिमयुगिह तमु नुमः ॥ १०३ ॥

अन्वयः—सः वनजतु। सः वनजतु। यदि वा सः सुरवरतु। सः नरवरतु वा यः उ निजचरणशरणतरणचरणकृत् महितमहिमयुक् इह लोके वर्तते तं उ नुमः ॥

अर्थः—तो भगवान मत्स्यावतार वा कूर्मावतार धारण करो अथवा सुरश्रेष्ठ वामनाचा अवतार धारण करो किंवा राम, कृष्ण, बुद्ध, कलंकी आदि मानवी अवतार धारण करो. पण जो आपल्या चरणांचा आश्रय केलेल्या भक्तांच्या उद्धारांत नेहमी रत असतो आणि जो दिव्य ऐश्वर्यवान् आहे, त्यालाच आम्ही नमस्कार करितों. ॥ १०३ ॥

दत्तं यो भजते नित्यं मुक्तिमेति न संशयः ॥
वित्तं यो भजतेऽनित्यं भुक्तिमेति न संशयः॥ १०४ ॥

अन्वयः—यः नित्यं दत्तं भजते सः मुक्तिम् एति। अत्र संशयः न यः अनित्यं वित्तं भजते सः भुक्तिम् एति। अत्र न संशयः ॥

अर्थः—जो अविनाशी असलेल्या दत्ताची उपासना करतो, तो मोक्षाप्रत पावतो. आणि जो विनाशी असलेल्या द्रव्याची सेवा करतो म्हणजेच जन्मभर जो द्रव्य मिळविण्यासाठीच धडपडत असतो, तो ह्या जन्ममरणरूप संसाराच्या फेऱ्यांत सांपडतो. ह्याविषयी अणुमात्र संशय नाहीं. ॥ १०४ ॥

सा का र ता ता र का सा
का पि सा र र सा ऽऽ पि का ॥
र सा य मे मे य सा र
ता र मे य य मे र ता ॥ १०५ ॥

(सर्वतोभद्रः)

अन्वयः—हे अमेय ! सारतारमेय ! तारका साररसापिका सा का अपि साकारता मे रसाय भवतु ॥

अर्थः—हे भगवन्, तूं प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं जरी अगम्य आहेस तथापि वेदांचा सारभूत जो ओंकार (प्रणव) त्याच्या उपासनेनें तुझें ज्ञान होऊं शकतें. हे ईश्वरा, दत्तात्रेया, तुझीं तीं द्विभुज षड्भुज चतुर्भुज आदि वेदपुराणांमध्यें प्रसिद्ध असलेलीं आणि सर्वसारभूत भक्ताला आनन्द देणारीं, त्याचप्रमाणें भक्ताला भवसागरापासून तारणारीं तुझीं सर्व सगुणरूपें मला परमानन्द देवोत. ॥ १०५ ॥

अ व रं श्री व रं वं देऽ
श्री व रं श्री क रं व दे ॥
दे व रं श्री ध रं स न्तं
नृ व रं श्री प रं स तं ॥ १०६ ॥

(मुरजबंध.)

अन्वयः—अश्रीवरं देवरं सन्तं सतं नृवरं श्रीपरं अवरं श्रीवरं श्रीकरं श्रीधरं वन्दे वदे च ॥

अर्थः—अज्ञान दूर करणाऱ्या, देवांना, स्वपदाची प्राप्ति करून देणाऱ्या–अथवा–इन्द्रादि देवांनासुद्धां ज्याची भीति वाटते अशा, ब्रह्मरूप असणाऱ्या अथवा–तीनहि कालांमध्यें–अबाधित आणि पूजनीय किंवा भक्ताच्या कामक्रोधादि विकारांचा नाश करणाऱ्या अशा, श्रीपादश्रीवल्लभश्रीनृसिंहसरस्वतीरूपानें अवतार धारण करणाऱ्या–असें असूनहि वेदांनासुद्धां ज्याचें यथार्थ स्वरूप कळत नाहीं–अशा, म्हणूनच ज्यापेक्षां कांहीं दुसरें श्रेष्ठ नाहीं, अर्थात्–श्रेष्ठतेची परमावधि असलेल्या सरस्वतीचा पति ब्रह्मा, लक्ष्मीचा स्त्री म्हणून स्वीकार करणारा–विष्णु, व हालाहल विषाची शोभा धारण करणारा शंकर–अशा ब्रह्मा-विष्णु-महेशस्वरूप

असणाऱ्या भगवान् दत्तात्रेयाला मी नमस्कार करतों, व त्याची स्तुतीहि करतों. ॥ १०६ ॥

(पं. श्रीपादशास्त्री तापस यांची टीका)

अवरं श्रीवरं वन्देऽश्रीवरं श्रीकरं वदे ।
देवरं श्रीधरं सन्तं नृवरं श्रीपरं सतम् ॥

अन्वयः—अश्रीवरं देवरं सन्तं सतं नृवरं श्रीपरम् अवरं श्रीवरं श्रीकरं श्रीधरं वन्दे वदे (च) ।

अश्रियम् अज्ञानं वरति वारयतीति अश्रीवरः तम् । ' अहमज्ञानजं तमः । नाशयामि ' इति स्मृतेः । ' वृञ् आवरणे ' इति चुरादिषु आधृषीयेषु पठ्यते । देवेभ्यो निजपदं रातीति (ददातीति) देवरः तम् । '—भगवता स्वपदं प्रवेशिता देवता अद्यापि तं भगवन्तं भजन्ते ' इति श्रीदत्तचम्पूक्तेः । ' चतुर्थी ' इति योगविभागात्समासः । अथवा देवानामिन्द्रादीनामपि रः रलयोरभेदात् लः भयस्वरूपः तम् । ' भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च—' इत्यादिश्रुतेः । '—लश्च भूमौ भये चाल्हादनेऽपि च ' इत्येकाक्षरात् । सन्तं ब्रह्मज्ञस्वरूपम् । ' अस्ति ब्रम्हेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुः—' इति श्रुतेः । यद्वा सन्तं त्रिकालाबाध्यम् पूज्यं वा । 'सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्' इत्यमरः । ' सः कोपे वरणे—' इत्येकाक्षरकोशात् ' स ' पदार्थः क्रोधः । उपलक्षणात्कामादयोऽपि । तेषां ' तः ' चोरः तम् । भक्तकामक्रोधादिनाशकमित्यर्थः । ' तावद्रागादयः......यावत्कृष्ण न ते जनाः ' इति श्रीमद्भागवतात् । ' तकारः कीर्तितश्चोरे ' इत्येकाक्षरकोशः । नृवरं पुरुषश्रेष्ठम् । श्रीपादश्रीवल्लभनरसिंहसरस्वत्यादिपुण्यपुरुषरूपेणावतीर्णमित्यर्थः । एवं यथाशक्तिवर्णनेऽपि वस्तुतः श्रीपरं श्रिया वेदत्रय्या अपि परं परतो वर्तमानम् । तस्या अगोचरमित्यर्थः । ' ऋचो यजूँषि सामानि । सा हि श्रीरमृता सताम् ' इति, ' अथात आदेशो नेति नेति ' इति, ' यतो वाचो निवर्तन्ते ' इति च श्रुतिभ्यः । अत एव अवरं नास्ति वरः श्रेष्ठो

यस्मात्सः अवरः तम् । श्रेष्ठताया: परमावधिभूतमित्यर्थः । 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः ?' इति स्मृतेः । ईदृशं, 'श्रीवरं श्रीकरं श्रीधरं' ब्रह्मविष्णुमहेशात्मकं दत्तं वन्दे नमस्करोमि । श्रियाः सरस्वत्या वरो वल्लभो ब्रह्मा । श्रियं करोति लक्ष्मीं पत्नीत्वेन स्वीकरोतीति श्रीकरो विष्णुः । (भक्तेभ्योऽविलम्बेन दानाय) श्रीः करेषु यस्य स इति वा। 'अनन्तहस्तैः कमलावरेण दत्तं किमादत्त करद्वयेन' इत्यभियुक्तोक्तेः। ।श्रियं हालाहलविषशोभां (कण्ठे) धरतीति श्रीधरो महेश्वरः । (तमेव दत्तं) वदे स्तौमि च । चुरादेर्वदधातोराधृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे रूपमिदम् । 'सतम्' इत्यत्र 'सः तम्' इति पदद्वयं वा । तं प्रसिद्धम् । सः तत्स्वरूपी (दत्तस्वरूपी) अहं वन्दे इति 'अहं' पदमध्याहृत्य योजना । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः । 'दासोऽहमिति या बुद्धिः पूर्वमासीज्जनार्दने । 'दा' कारोऽपहृतस्तेन गोपीवस्त्रापहारिणा ॥' इति अभियुक्तोक्तेश्चेत्यलं विस्तरेण ॥

दासपं गतिदं वन्देऽत्रिजं चारुहितं वृतम् ॥
तं वृतं हि रुचाऽजं त्रिदेवं दंतिगपं सदा ॥ १०७ ॥

अन्वयः—दासपं गतिदं, चारुहितं भक्तैः प्रेम्णा वृतं रुचा वृतं दन्तिगपं त्रिदेवम् अजम् अपि अत्रिजम् अहं सदा वन्दे ॥

अर्थः—भक्तांचें पालन करणारा, भक्तांना मुक्ति देणारा, मोक्षांमध्यें पर्यवसान पावणारें हित करणारा, भक्तांनीं प्रेमपाशांनीं बांधलेला, व ज्याच्याभोंवतीं दिव्य तेजोवलय आहे, आणि ज्यानें सहस्रार्जुनादि राजांचें पालन केलें, त्या भूलोक, भुवर्लोक व स्वर्गलोक या तिन्ही लोकांना प्रकाश देणाऱ्या अजन्मा असूनसुद्धां भक्तानुग्रहासाठीं अत्रिऋषीपासून झालेल्या दत्तात्रेयाला मी प्रणाम करितों. ॥ १०७ ॥

[तृतीय शतक समाप्त]

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीदत्तचम्पूचें भाषांतर

प्रथम स्तबक

भाषांतरकार—वे. शा. सं. रामचंद्रशास्त्री नारायणशास्त्री जेरे
नरसोबावाडी

॥ श्री गुरु दे व द त्त ॥

श्रीदत्तचम्पूः प्रारभ्यते

[प्रथम स्तबक]

श्रीपादश्रीवल्लभश्रीनृसिंहसरस्वतीदत्तात्रेयचरणारविंदाभ्यां नमः ।
श्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वतीस्वामिचरणकमलाभ्यां नमः ॥

वासुदेवयतिपादपंकजं चिंतयन् हृदि विभाव्य तत्कृतिम् ।
प्रार्थयामि दयया प्रपूरितं तत्कृतेर्विवरणार्थमादरात् ॥ १ ॥

बालोऽयं किं कुर्याद्व्याख्यां ग्रंथस्य दुरवबोधस्य ।
इति मनसि च मा कुर्याद्युष्मत्कृपयाह्यसंभवं किं मे ॥२॥

चरितं दत्तचम्प्वाख्यं वासुदेवैर्विनिर्मितम् ।
कुर्वे विवरणं तस्य महाराष्ट्रगिरा मुदा ॥ ३ ॥

(१)

अन्वयार्थः—(स्मृतोऽपि) स्मरण केले असतां सुद्धां (विघ्नं-निघ्नन्) विघ्नाचा नाश करणारा असा (यः) जो (अवति) भक्तांचें रक्षण करतो (सः) तो (गंधर्वस्थः) घोडयावर बसलेला अथवा गाणगापुरांत असणारा (हि) हें सर्व लोकप्रसिद्धच आहे कीं देवांनीं व मनुष्यांनीं (स्तुतः) स्तुति केला गेलेला (कलौ) कलियुगामध्यें (मलौघघ्नः) सर्व पापांचा नाश करणारा (अम्बासुतः) अंबा या नांवाच्या ब्राह्मणस्त्रीचा मुलगा नृसिंहसरस्वती दत्तात्रेय किंवा अंबा म्ह. पार्वती तिचा मुलगा गजानन (सः) तो (मे) माझ्या (हृदि) हृदयामध्यें (अस्तु) असो. म्ह. त्याचें मी स्मरण करतों. ॥ १ ॥

(२)

अन्वयार्थः—(योगभ्रष्टः) ब्रह्मसाक्षात्कार होण्याकरितां योगाभ्यास करणारा व ब्रह्मज्ञान न होतां मध्येंच मरण पावलेला व योगीकुळांत जन्मलेला (कश्चन) कोणी एक (ब्रह्मपुत्रः) ब्राह्मणाचा मुलगा (अत्रिपुत्रः) त्रिगुणात्मक श्रीदत्तात्रेयानें (यां सलीलां) जी लीला (चक्रे) केली (तां) ती (पित्रे प्रोचे) आपल्या वडिलांना सांगता झाला. (तां) ती लीला (चिच्छुध्दै) बुद्धि शुद्धी होण्याकरितां मी (संक्षेपतः) संक्षेपानें म्ह. थोडक्यांत (वच्मि) सांगतों (हि) कारण (एतदंतं) या लीलेचें संपूर्णतया वर्णन (कश्चित्) कोणीहि (न यायात्) करूं शकला नाहीं. ॥ २ ॥

(३)

अन्वयार्थः—(पुरा) कृतयुगामध्यें (प्रतिष्ठानपुराग्र्ये) प्रतिष्ठान या नांवाच्या गांवांत (द्विजः) कौशिक नांवाचा ब्राह्मण (आसीत्) राहत असे. (सः) तो (रुजार्तः) रोगानें अत्यंत पीडित होऊन (गन्तुम्) पायानें चालण्याविषयीं (एव) सुद्धां (अक्षमः) असमर्थ झाला; तेव्हां (दिनस्त्री) रस्त्यानें चाललेल्या वेश्येला (दृष्ट्वा) पाहून (निजास्त्रियं) आपल्या बायकोला (जगौ) म्हणाला (हे साध्वि) हे प्रिये, (तद्धाम) त्या वेश्येच्या घरीं (मां) मला (अद्य) आज (रंतुं) संभोग करण्याकरितां (नय) घेऊन चल. ॥ ३ ॥

(४)

अन्वयार्थः—(इति) याप्रमाणें (पतिगदितं) पतीचें भाषण (निशम्य) ऐकून (स्मितवदना) हास्यमुखी पतिव्रता (निजासं) आपल्या पतीला (निजभुजाशिरसि) स्वतःच्या खांद्यावर (प्रगृह्य) घेऊन (निजात्) आपल्या (सदनात्) घरांतून (याता) बाहेर गेली. (निशि) रात्रीं गाढ अंधकारांत (तडिता) विजेच्या प्रकाशानें (अपथं) कुमार्गाला (अवलोक्य) पाहून (शांता) स्थिर अंतःकरणानें (सती) पतिव्रता (याता)-चालूं लागली. ॥ ४ ॥

(५)

अन्वयार्थः—(कांता) स्वतः सुस्वरूप ती स्त्री (कांताऽकांताय) नवऱ्याच्या कामरूप दुःखाचा नाश करण्याकरितां (प्रयाता) निघालेली (अकांतरे) अंधाररूपी दुःखामध्यें (स्थिता) असलेली (सा) ती (सती) कौशिक ब्राह्मणाची बायको (कांतारे) निर्जन मार्गावर (स्थितं) असलेल्या (शूलोतं) सुळावर चढविलेल्या (तं) त्या (मांडव्यं) मांडव्य ऋषीला (अवीक्ष्य) जाण्याच्या वेगांत न पाहिल्यामुळें (अताडयत्) धक्का देऊन पुढें गेली. ॥ ५ ॥

(६)

अन्वयार्थः—(ततः) सुळाला धक्का लागल्यानंतर (मुनिनाथे-नापि) सर्व मुनीमध्यें श्रेष्ठ असूनहि (क्रुद्धेन) क्रोधयुक्त (मुनिना) मांडव्य ऋषींनीं (इनालोकनात्) उद्यां सूर्योदय होतांच (एतत्पतिना) या स्त्रीचा पति (कीनाशभवनातिथिना) यमलोकाला (भाव्यम्) जाईल (इति) असा (अभिहितं) शाप दिलेला (आकर्ण्य) ऐकून (उद्गतिं) हे सूर्या, तूं उदयाला (मैहि) येऊं नकोस (इति) असा (द्युनाथं) सूर्याला (शप्त्वा) शाप देऊन (अभीष्टं) पतीला जें इष्ट होतें तें (संपाद्य) प्राप्त करून घेऊन (स्वसदनं) ती स्त्री आपल्या घरी (अगमत्) परत आली. ॥ ६ ॥

(७)

अन्वयार्थः—(शापाद्भीतः) पतिव्रतेच्या शापानें भ्यालेला (अर्कः) सूर्य (नोदितः) उदयाला आला नाहीं तेव्हां (अत्र) भूमितलावर (गाढ-ध्वांते) गाढ अंधकार पडल्यामुळें (लुप्ताचारः) यज्ञयागादि सर्व क्रिया बंद पडल्या. (सर्वो लोकः) सर्व पृथ्वीवर (सशोकः) हाहाकार (आस) झाला. (एवमेव) याचप्रमाणें (यज्ञभोक्तापि) यज्ञयागादिकांवरच ज्यांची उप-जीविका आहे असे (नाकः) स्वर्गामध्यें राहणारे लोकसुद्धां (शोकाविष्टः) दुःखव्याप्त व (अनाकः) सुखरहित (आस) झाले. ॥ ७ ॥

(८)

अन्वयार्थः—(अथ) सर्व देव दुःखी झाल्यावर (धातृगिरा) ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरून (अमरावराः) इन्द्रादिदेव (सतीवरां) सर्व पतिव्रतांमध्यें श्रेष्ठ अशा (अत्रिसतीं) अनुसूयेकडे (अगमन्) गेले, (अभिवाद्य) आणि तिला सर्वांनीं नमस्कार करून प्रार्थना केली व (सदराः) भीतियुक्त (सुराः) इन्द्रादिदेव (कृतादरां) जिनें इन्द्रादिदेवांचा आदरसत्कार केला आहे अशा अनुसूयेला (सतीगृहं) कौशिकपत्नीच्या घरीं (लघु) ताबडतोब (निन्युः) घेऊन गेले.॥ ८ ॥

(९)

अन्वयार्थः—(अथ) कौशिक पत्नीच्या घरीं गेल्यानंतर (अनसूया) जिच्या अंतःकरणामध्यें मात्सर्य वगैरे कांहींच दोष नाहींत अशी अत्रिऋषींची पत्नी अनुसूया (द्विजसतीं) कौशिक ब्राह्मणाच्या पत्नीला (सतीं) पतिव्रतेला (भारतीं प्राब्रवीत्) गौरवयुक्त वाणीनें म्हणाली. (हे साध्वि) हे पतिव्रते (एषः) विद्वान लोकांनाच माहीत असणारा (वृषः) पातिव्रत्यधर्म (साधु) चांगल्या तऱ्हेनें (ते) तुझ्याकडून (धृतः) आचरला गेला आहे. म्हणून (एषः) हा (लोकः) लोक (ते) तुझ्या (वशे) ताब्यांत (विहितः) आहे. ॥ ९ ॥

(१०)

अन्वयार्थः—(अनन्यगतिः) पति हेंच जिचें दैवत आहे अशी(या) जी स्त्री (छायेव)जणुं आपलें प्रतिबिंबच आहे असें समजून (पतिं)आपल्या पतीची (भजेत्) सेवा करील. (अत्र) या लोकांत (प्राक्) आपला पति निजण्यापूर्वी, भोजन करण्यापूर्वी व गमन करण्यापूर्वी (स्वापभुक्ती) आपलें जेवण निजणें (गतिं) बाहेर कोठेंतरी जाणें इत्यादि (या) जी स्त्री (त्यजेत्) आचरण करीत नाहीं. (उत्थानबोधाप्लवं) त्याचप्रमाणें पति उठण्यापूर्वी, जागा होण्यापूर्वी व स्नान करण्यापूर्वी (अग्रतः चरेत्) जी

स्त्री उठते, जागी होते व स्नान करते, (हे सति) हे पतिव्रते (सैव) तीच स्त्री (पत्या) आपल्या पतीशीं सह (उर्ध्वलोकं) पतिलोकाला (संचरेत्) जाते. ॥ १० ॥

(११)

अन्वयार्थः—(सती) कौशिक पत्नी (इति ब्रुवंतीं) पातिव्रत्यधर्माचें निरूपण करणाऱ्या (सतीं) अनुसूयेला (अवदत्) म्हणाली, (हे सति) हे अनुसूये (इदं) हें धर्मतत्त्व (प्रशस्तं) व्यवस्थित (उक्तम्) सांगितलेंस (कुतः) कां बरें (आगमः) आपलें येथें येणें झालें. (इति) याप्रमाणें कौशिकपत्नीचें भाषण ऐकून (इनोदयायेति) सूर्योदय व्हावा म्हणून या ठिकाणी मी आलें, असें (तया) अनुसूयेनें (सती) कौशिकपत्नीला (उदिता) सांगितलें. (तदा) तेव्हां (सतीक्ष्णदृक्) कौशिकपत्नी कठोर दृष्टि करून (मुनेः सती) अनुसूयेला (प्राह) म्हणाली. ॥ ११ ॥

(१२)

अन्वयार्थः—(प्रियं) मला जें प्रिय असेल तें (वद) तूं बोल (का) कोण बरें (निजसखीं) आपल्या मैत्रिणीचा (अत्ति) घात करील? (अद्य) पण या वेळेला तर (अत्तिकापि) वडील बहिणीप्रमाणें असणारी तूं (प्रियंवदा) प्रिय बोलणारी (कागिरं) कुत्सित शब्द (वक्ति) बोलतेस ? (अहो) खरोखर (न वेद्म्यहं) माझ्या कानांवर ते शब्द आले नाहींत असेंच मी समजतें. (पुत्तिकासमतनुः) पण हे शब्द कानीं पडतांच लांकडाच्या बाहुलीप्रमाणें (अहं) मी (भवामि) निश्चल झालें. ॥ १२ ॥

(१३)

अन्वयार्थः—(अनुसूया) ऋषिपत्नी अनुसूया (उवाच) म्हणाली हे पतिव्रते, (अर्कं) सूर्याला (आव्हय) बोलाव. (हे दयालो) हे सदय पतिव्रते, (ते प्रियाग्र्ये) तुझा प्राणप्रिय पति (हरेर्धाम) सूर्योदयानंतर जर यमलोकाला (याते) गेला तर (ततः) यमलोकांतून (अपि) सुद्धां (निवृत्य)

परत या ठिकाणीं आणून (नीरुक्) रोगरहित (सुराभः) देवाप्रमाणें कांति-युक्त करून (असौ) हा तुझा पति (मया) मी (द्रुतं) लौकरच (अद्य) आजच्या आज (दीयते) देईन. (यर्हि) जर (ते) तुला (रोचते) आवडेल तर. ॥१३॥

(१४)

अन्वयार्थः—(तथेति) जशी तुझी इच्छा असेल त्याप्रमाणें असें म्हणून (प्रणता) नम्र अशा (सा सती) त्या पतिव्रतेनें (अर्कं) सूर्याला (आव्हयत्) उदयाला ये असें म्हणून बोलाविलें. (सः) तो (तीक्ष्णगुः) प्रचंडसूर्य (स्राकू) ताबडतोब (उदितः) उदयाला आला. (अब्जिनीनां) कमलिनींच्या (ततिं) समुदायांना (प्रहर्षयन्) विकासित करणारा (सतीं) कौशिकपत्नीला (भृशं) अत्यंत (व्यथयन्) पीडा देणारा (द्विजासूंश्च) कौशिकाच्या प्राणांचें (हरन्) हरण करणारा (समं) त्याचबरोबर (तमस्ततिं) अंधकारसमुदायाचाहि नाश करणारा असा सूर्य उदयाला आला.॥ १४ ॥

(१५)

अन्वयार्थः—(सा) ती (देवहूतिदुहिता) अनुसूया (दयितांघ्रिं) अत्रिऋषींच्या चरणाचें (विचिंत्य) ध्यान करून (सहसा) हास्यमुद्रेनें (सहसा) एकदम (आह) म्हणाली.(भर्तुः) पतीचे (एव) च (चरणं) पाय (मे) मला (यर्हि) जर (अनन्यशरणं) एकमेव उपास्य असतील (तर्हि) तर (जीर्णः) मेलेला वृध्द (स तु) कौशिक ब्राह्मण (जीवतु) जिवंत व्हावा.॥ १५ ॥

(१६)

अन्वयार्थः—(तत्र) त्यावेळीं (इति) पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें (सत्यां) पतिव्रता अनुसूया (वदन्त्यां) बोलली (सत्यां) असतां (प्रमीतः) मेलेला (अपि) असतांहि (सत्याः) पतिव्रतेचा (दयितः) पति (विप्रः) कौशिक

ब्राह्मण (सः) तो (जीवितः) जिवंत झाला. (सतीप्रभावात्) अनुसूयेच्या प्रभावामुळें (नितान्तशान्तः) अत्यंत समाधानशील (देव इव) देवाप्रमाणें (नीरुक्) निरोगी (च) हि पण (आस) झाला. ॥ १६ ॥

(१७)

अन्वयार्थः—(तदा) सूर्योदय झाला तेव्हां (सुमनसः) इन्द्रादिदेव (अपि) सुद्धां (सवराः) वराशीसहित (सुमनसः) फुलें (ववृषुः) उधळूं लागले (मुदा) आणि आनंदानें (स्वपदं) आपआपल्या स्थानाला (ययुः) गेले. (यदनुभावतः) देवांच्या वरप्रभावानें (इह हि) खरोखर या लोकांत (सुरत्रयं) ब्रह्मदेव, विष्णु आणि शंकर हे तिघे (कर्दमजात्रिसुतत्रयं) कर्दम-ऋषींची मुलगी व अत्रि यांचीं तीन मुलें होऊन (आस) राहिले. ॥१७॥

(१८)

अन्वयार्थः—(लोकेशः) ब्रह्मदेव (तारकेशः) चन्द्ररूपानें (दिविचरः) आकाशसंचारी (आस) झाला. (चंडिकेशः) शंकर (दुर्वासाः) दुर्वासऋषि होऊन (गविचरः) भूमीवर संचार करणारा (आस) झाला. (स्वयं) स्वतः (भगवान् त्र्यधीशस्तु) त्रिगुणमायाधीश भगवान् श्रीविष्णु (श्रीदत्तः) श्रीदत्तरूपानें (इह) अत्रिऋषींच्या घरीं (आस) राहिला. (यद्दृष्ट्यंशतः) ज्या श्रीदत्ताच्या कृपाकटाक्षलेशमात्रानें (क्ष्मेशाः) राजे (उभयर्धिगाः) स्वर्ग व मृत्युलोकांतील मुक्ति व धनसमृद्धियुक्त झाले. ॥ १८ ॥

(१९)

अन्वयार्थः—(अथ खलु) पूर्वी (अत्र) येथें (कश्चन) कोणी एक (सोमवंशीयः) चंद्रवंशामध्यें उत्पन्न झालेला (हैहयोत्तमः) हैहयकुलश्रेष्ठ (कृतवीर्यः) कृतवीर्य नांवाचा राजा होता.(मृततनयोऽपि) ऋषीच्या शापानें त्याचा मुलगा मेल्यामुळें (गुरुवर्योपदेशेन) बृहस्पतीच्या सांगण्यावरून (सूर्यसप्तमीव्रतं) रविवारीं सप्तमी आली असतां करण्याचें व्रत (स्वयं) स्वतः राजानें (कृत्वा) करून (मैत्रेय्याज्ञयापि) मैत्रेयीनें सांगितलेलेंहि

(द्वादशमासात्मकं) एक वर्षभर करण्याचें (अनंतव्रतं) अनंताचें व्रत (जायया) स्त्रीकडून (कारयित्वा) करवून घेऊन (कुमारपराक्रमं) कार्तिकेयाच्या तोडीचा (शूरतरं) अत्यंत शूर असा (कुमारं) मुलगा (अलभत्) मिळविला. ॥ १९ ॥

(२०)

अन्वयार्थः—(अथ) पुत्रप्राप्तीनंतर (काले) अकराव्या वर्षी (तमेव) त्या (सुतं) अर्जुनाची (उपनीय) मुंज करून (ताते) राजा (दिवमिते सति) स्वर्गवासी झाला असतां (अमात्यमुखैः) सर्व मंत्र्यांनीं (पित्र्यं राज्यं) वडिलोपार्जित राज्यकारभार (कुरु) तूं आतां पाहा (इत्युदितः) असें सांगितलें असतां (विनीतोऽपि) अत्यंत नम्र असणारा (सः) तो (सुतः) अर्जुन (हसन्) हंसून (आह) मंत्र्यांना म्हणाला ॥ २० ॥

(२१)

अन्वयार्थः—(यः) जो राजा (प्रजाः) लोकांना (स्वप्रजावत्) आपल्या कुटुंबीयांप्रमाणें (अपश्यन्) न पाहतां (भूषष्ठांशं) भूमीचा सहावा भाग (पण्यकद्वादशांशं) व्यापारांतील बारावा भाग (भुङ्क्ते) कर म्हणून घेतो, (दंडयादंडयौ) दंड करण्यास कोण योग्य व अयोग्य (नो वेत्ति) याचा विचार जो करीत नाहीं (एनं) अशा प्रकारच्या (स्तेनं) चोराला (कालः) यम (हन्ति) शासन करतो. (ईदृक्) अशा प्रकारचें अनिष्टपरिणामकारक (राज्यं) राज्य (मम) मला (न इष्टम्) इष्टकारक वाटत नाहीं. ॥ २१ ॥

(२२)

अन्वयार्थः—(धार्मिकोऽपि) धर्मानें वागणाराहि (नृपः) राजा (भृत्यकृतांहस्तुर्यभागभाक्) सेवकांनीं केलेल्या पापाचा चतुर्थांशभागी होतो. (अतः) म्हणून (इदं) हें (अपूज्यवत्) निंद्य असल्यामुळें (प्राज्यं राज्यं) पुष्कळ मोठें व एकचक्री राज्य जरी असलें तरी (तोषदं) मला संतोषकारक (न) वाटत नाहीं. ॥ २२ ॥

(२३)

अन्वयार्थः—(मुनिवर्गोत्थितः) सर्व मुनीमधून उठलेले (भर्गोपमः) शंकराप्रमाणें असलेले (गर्गः) गर्गाचार्य (तं) त्या अर्जुनाला (उवाच) म्हणाले. (अनिर्गलं) तूं कोणाचेहि न ऐकतां (दत्तं) श्रीदत्ताला (निर्गच्छ) शरण जा. (सः) तो श्रीदत्तात्रेय (ते) तुझ्या (चित्तं) अंतःकरणाला (प्रसादयेत्) शांति देईल.॥ २३ ॥

(२४)

अन्वयार्थः—(यदा) ज्या वेळी (देवानां) इन्द्रादिदेवांची (पदानि) स्थाने (बलात्) बलात्कार करून (जंभासुरः) जंभ नांवाच्या दैत्यानें (अहरत्) हरण केली, (तदा) त्या वेळी (पदार्थिनः) आपापली स्थानें मिळावीं म्हणून इच्छा करणारे (देवाः) इन्द्रादि देव (श्रीदत्तपदं) श्रीदत्तात्रेयाला (आश्रिताः) शरण गेले. ॥ २४ ॥

(२५)

अन्वयार्थः—(तदनु) इन्द्रादिदेव श्रीदत्ताला शरण गेल्यावर त्यांचे मागोमाग (दनुजाः) दैत्य (अपि) सुद्धां (योद्धुकामाः) देवांबरोबर युद्ध करण्याकरितां (तमाश्रमांतं) दत्तात्रेयांच्या आश्रमांत (आसाद्य) येऊन (दत्तांके) श्रीदत्तांच्या मांडीवर (आसीनां) बसलेल्या (अनुत्तमां) अत्यंत सुंदर पण (मायामयी) मायेनें निर्माण केलेल्या (मानिनी) स्त्रीला (विलोक्य) पाहून (कामातुरतया) दैत्य अत्यंत कामपीडित झाल्यामुळें (बलात्) बळजबरीनें (तां) त्या स्त्रीला (आदाय) घेऊन (द्रुतं) वेगानें (निर्ययुः) निघून गेले. ॥ २५ ॥

(२६)

अन्वयार्थः—(ततः) स्त्री हरण केल्यानंतर (भगवता) श्रीदत्तात्रेयांनी (निमित्तभूतैः) निमित्त मात्र असणाऱ्या (देवैः) इन्द्रादि देवांकडून (तान्) त्या (असुरान्) दैत्यांचा (घातयित्वा) नाश करवून (देवताः) इन्द्रादि देव (स्वपदं) आपापल्या स्थानाला (प्रवेशिताः) पोंचविले;

(अद्यापि) हल्लींसुद्धां (तं) त्या (भगवंतं) श्रीदत्तात्रेयाची (भजंते) देव उपासना करतात. (एवंप्रभावं) तेव्हां सर्व समर्थ अशा (भावज्ञं) सर्वांचें हृद्गत जाणणाऱ्या (भावलभ्यं) भक्तीनें मिळणाऱ्या (सदयहृदयं) दयाशील ज्याचें अंतःकरण आहे अशा (दत्तात्रेयं) श्रीदत्तात्रेयाला (शरणं) शरण (व्रज) जा. ॥ २६ ॥

(२७)

अन्वयार्थः—(तथा) ठीक आहे (इति) असें म्हणून (तत्) गर्ग-ऋषींच्या उपदेशाचा (अंगीकृत्य) अंगिकार करून (असह्यपराक्रमः) भयंकर पराक्रमी (अर्जुनः) अर्जुन (सह्यं) सह्याद्रि (अगं) पर्वतावर (गतः) गेला, (नम्रः) आणि नम्रतेनें (अंगं) शरीरानें (दत्ताग्रतः) दत्तात्रेयांच्यापुढें (निपात्य) साष्टांग नमस्कार घातला व (तं) श्रीदत्तात्रेयाला (आह) म्हणाला, (प्रभो) हे समर्था, (मां) माझें (पाहि) रक्षण कर. (तव) तुझ्या (कम्रः) प्राप्तीच्या इच्छेनें या ठिकाणीं आलों (अस्मि) आहें. ॥ २७ ॥

(२८)

अन्वयार्थः—(दत्तेन) श्रीदत्तात्रेयांनीं (सकोपं) अत्यंत क्रुद्ध होऊन (निर्भर्त्स्यमानोऽपि) निर्भर्त्सना केली असतांहि (सेवनतत्परः) सेवेमध्यें तत्पर असा (अकंपं) निश्चल (भावं) भक्तीमध्यें (गतः) स्थित असा (सः) तो (नृपः) राजा अर्जुन (न विव्यथे) यत्किंचितृहि घाबरला नाहीं. (येन) ज्या गुरूंनीं (भयं निरस्तं) दर्शनमात्रानें भय नाहीसें केलें, (गुरुः) ते दत्तात्रेय (तं) अर्जुनाला (प्रोचे) म्हणाले. ॥ २८ ॥

(२९)

अन्वयार्थः—(हे आयुष्मन्) दीर्घायुषी अर्जुना, (ते) तुझें (भद्रं) कल्याण असो. (इतः) येथून (गच्छ गच्छ) तूं आतां जा. (यतः) कारण (अहं) मी (स्त्रिया) या स्त्रीमुळें (उच्छिष्टभाक्) उच्छिष्ट भक्षण करणारा (विवसनः) विवस्त्र असा (धर्माधर्मानभिज्ञः) धर्म कोणता व अधर्म कोणता हें न जाणणारा (भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितः) कांहींहि भक्षण करणारा (अंकगत-

व ।नितासंगदूषित:) मांडीवर बसलेल्या या स्त्रीमुळें दोषी व (उन्मत्तः) उन्मत्त असा मी झालों आहें. (अत:) म्हणून (मत्संगत:) माझ्या संगतीनें (तें) तुझें कार्य (अशुभंभावी) शुभ होणार नाहीं (इति) असें (उक्त्वा) म्हणून (दृङ्मात्रेण) केवळ दृष्टिक्षेपानें (तद्भुजौ) त्याचे दोन्ही हात (अपातयत्) खालीं पाडले. ॥ २९ ॥

(३०)

अन्वयार्थः—(हे भगवन्) षडगुणऐश्वर्यसंपन्न श्रीदत्ता (त्वद-भिन्नत्वात्) तूं व मी एकच असल्यानें (इतः) तुला सोडून (क्व) कोठें (अस्य) या देहानें (गमनं) जावें? (भवान्) आपण (मायारचितपदार्थ-भागिव) आपल्या मायेनें निर्माण केलेल्या वस्तूंचा उपभोग आपण घेतां असें मूढ लोकांना वाटतें. (विक्षेपावरणाभावात्) विक्षेप व आवरण ह्या अज्ञानाच्या शक्ति असल्यानें व आपण तर ज्ञानी असल्यानें आपणांला कोणतेंच आवरण नाहीं, अर्थात् विक्षेप व आवरणहि नाहीं. (विवसनः) म्हणूनच आपण विवस्त्र अहांत. (नित्यमुक्तत्वात्) आपण नित्यमुक्त अस-ल्यानें (धर्माद्यतीतः) धर्माधर्माचें उल्लंघन केलें आहे. (स्वयमनश्नन्) आपण न खातां (अश्नतः) खाणाऱ्या (जीवस्य) जीवाला (साक्षी) साक्षीभूतपणें पाहतां (इतः) म्हणूनच (भक्ष्यादिवर्जितः) भक्ष्याभक्ष्य उभयवर्जित आहांत. (भवतः) आपल्या (मायायाः) मायेमध्यें (एकदेशस्थितत्वात्) आपण एकां-शानें आहांत म्हणून (वनितायाश्च असंगतत्वं) स्त्रीसंगति ही तुम्हांला नाहीं. (लोकदृष्ट्या तु) परंतु लोकांच्या दृष्टीनें पाहिलें तर (दूषितत्वं) दोषी आहांत, (उन्मत्तत्वं च) व उन्मत्तहि आहांत असें वाटतें. (अतः) म्हणून माझ्या दृष्टीनें (मम) माझें (शुभं) शुभ (भावी) होणार (इत्युक्त्वा) असें बोलून (मां) माझें (पाहि) रक्षण करा (इति) असें म्हणून (प्रणिपतंतं) नमस्कार करणाऱ्या (शोचंतं) आक्रोश करणाऱ्या (अर्जुनं) अर्जुनाला (वरान्) वर (वृणीष्व) मागून घे (इति) असें (आश्वास्य) आश्वासन देऊन (अशोकं) शोकरहित (चकार) केलें. ॥ ३० ॥

भावार्थः—अर्जुनाला श्रीदत्तात्रेयांनीं येथून जा असें सांगितलें असतां अर्जुन म्हणतो, हे षड्गुणैश्वर्यसंपन्न श्रीदत्ता, जीवब्रह्म यांचें ऐक्य असल्यामुळें आपल्याहून मी वेगळा नाहीं. तेव्हां आपण ज्या ठिकाणीं असाल त्या ठिकाणींच मी असणार. आपणांला सोडून मी कोठें बरें जाणार? आपण मायाविनिर्मित पदार्थांचा उपभोग घेत असून मी हि इतर लोकांप्रमाणेंच एक आहे असें भासवितां. पण खरें पाहिलें असतां तसें नाहीं. कारण 'असंगो ह्यं पुरुषः' अशी श्रुति असल्यानें आपण असंग आहांत. आपण पूर्वीं सांगितलें कीं मी विवस्त्र आहें, पण तो आपला दोष नसून उलट गुणच आहे. कारण अज्ञानाच्या आवरण व विक्षेप अशा दोन शक्ति आहेत. सद्वस्तूचें आच्छादन करून ती नाहीं असा व्यवहार करविणारी आवरणशक्ति व आवरणानंतर त्या वस्तूला विपरीत रूपानें भासवून विपरीत व्यवहार करविणारी विक्षेपशक्ति या दोनही शक्ति अज्ञानाच्या असल्यानें आपल्या स्वरूपावर त्यांची मात चालत नाहीं. म्हणून आपण दिगंबर आहांत. धर्माधर्मांचे अधिकारी बद्ध अज्ञानी पुरुषच आहेत. आपण नित्यमुक्त असल्यानें आपणांला धर्माधर्म कांहींच नाहीं. "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" या श्रुतीवरून आपण कांहींच न खातां जीव खात असतां साक्षीभूतपणें त्याचेकडे पाहतां म्हणून भक्ष्य असा पदार्थच आपणांला नसल्यानें अभक्ष्यभक्षणरूप दोष आपणांला कोठून लागणार? आपणाला स्त्रीसंगाची बाधा नाहीं. कारण "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नं एकांशेन स्थितो जगत्" असें असल्यानें सर्व जगत् एकांशानें व्याप्त करून टाकल्यामुळें आपल्या एकदेशामध्यें मायेचा संबंध आहे. तेव्हां आपला त्या स्त्रीशीं कांहींच संबंध नाहीं. परंतु हें सर्व परमार्थ दृष्टीनें. लोकांच्या दृष्टीनें तर आपण उन्मत्त व दोषी आहांत असें वाटतें. म्हणून सत्यान्वेषण केलें असतां आपल्या संगतीनें माझें निश्चित कल्याण होणार यांत शंका नाहीं. असें म्हणून वारंवार त्यांच्या पायां पडूं लागला व शोकहि करूं लागला.

आणि माझें आपण रक्षण करा असें मुखानें बोलत असतां श्रीदत्तात्रेय त्याला म्हणाले, अरे अर्जुना वर मागून घे; मी तुझ्यावर संतुष्ट झालों आहें. असें त्याला आश्वासन देऊन त्याचा शोक नाहींसा केला. ॥ ३० ॥

(३१)

अन्वयार्थः—(कृतवीर्यसमुद्रेकः) धाष्टर्य दाखवून आपलें बल ज्यानें प्रगट केलें आहे असा (कृतवीर्यनृपार्भकः) कृतवीर्य राजाचा मुलगा अर्जुन (दत्ताभयं) ज्यांनी अभयदान दिलें आहे अशा (दत्तात्रेयं) श्रीदत्तात्रेयांना (नमस्कृत्य) नमस्कार करून (इदं) पुढील श्लोकांत निर्दिष्ट केलेलें (जगौ) बोलला. ॥ ३१ ॥

(३२)

अन्वयार्थः—(सप्तद्वीपधरेशता) संपूर्ण पृथ्वीवर माझेंच राज्य असावें, (अन्यवशता) सर्व लोक माझ्या ताब्यांत असावेत, (युद्धेऽप्रतिद्वंद्वता) युद्धामध्यें माझ्यापेक्षां मोठा योद्धा कोणी असूं नये. (बाहूनां च सहस्रता) मी इच्छा करीन त्यावेळीं मला हजार हात असावेत, (विजयता) कुठल्याहि परिस्थितींत माझा विजय असावा, (ख्यात्याधिकात्पंचता) आपल्यासारख्या प्रसिद्ध पुरुषापासून मरण यावें, (विज्ञा) माझे ठिकाणीं विद्वत्ता असावी, (सिध्द्यनुकूलता) सर्व सिद्धि माझ्या ताब्यांत असाव्यात, (अर्थबहुता) अक्षय्य धन असावें, (अकुंठेतिता) अस्खलित गमन असावें, (दातृता) दानशील स्वभाव असावा, (आयुष्मत्ता) दीर्घायुष्य असावें, (भवदंघ्रिभक्तिदृढता) आपली चरणसेवा घडावी (च) आणि (अन्ते) शेवटीं (सायुज्यता) जन्ममरणरहित अशा आपल्या स्वरूपाची प्राप्ती (अस्तु) व्हावी. ॥ ३२ ॥

(३३)

अन्वयार्थः—(अर्थविदा) आशय जाणणाऱ्या श्रीदत्तात्रेयांनीं (तथेति) ठीक आहे असें म्हणून (उदितः) आश्वासन दिलेला (नतः)

नम्र असणारा (भूपः) राजा अर्जुन (गतः) आपल्या नगराला परत गेला. (मुनिभिः) गर्गादि सर्व मुनींनीं (अभिषिक्तः) राज्याभिषेक केलेला अर्जुन (पदे स्थितः) राज्यपदावर आरूढ झाला. (अधर्मकर्ता) भमीवर अधर्म करणारा (परपीडकः) दुसऱ्यांना त्रास देणारा व (मया विना) माझ्या-शिवाय (अस्त्रभृत्) जो कोणी हातांत शस्त्र धरील (तं) त्याला (हन्मि) मी ठार मारीन (इति) अशी (अघोषयत्) दवंडी गांवांत पिटली. ॥३३॥

(३४)

अन्वयार्थः—(पूः, ग्राम, गो, क्षेत्र, धन, अश्व, पाता) नगर, खेडें, गाय, शेत, धन व घोडे वगैरेंचें पालन करणारा, (स्मृतोऽपि) केवळ स्मरण केलें असतांहि (सर्वार्तिहरः) सर्वांची सर्व पीडा नाश करणारा, (अरिहन्ता) शत्रूंचा नाश करणारा, (प्रपन्नस्य) शरणागताचें (त्राता) रक्षण करणारा, (रुगाधिहर्ता) शारीरिक व मानसिक पीडा नाश करणारा, (नैकांगधर्ता) अनेक शरीरें धारण करणारा, (आत्रिजवत्) अत्रिपुत्र दत्ता-त्रेयाप्रमाणें (विहर्ता) सर्वत्र संचार करणारा राजा अर्जुन राज्य करूं लागला. ॥ ३४ ॥

(३५)

अन्वयार्थः—(नयविदि) नीति जाणणारा, (भूपाले) अर्जुन राजा (ईज्यपूज्यं) श्रेष्ठ लोकांना मान्य असणारा, (राज्यं) राज्य (शासति) कारभार करीत असतां (अकाले) अयोग्य वेळीं (मृतिः) कोणालाहि मरण (नास) येत नसे. (अरिभीतिः) शत्रूंची भीति (न हि) वाटत नसे. (दुर्भिक्षं) दुष्काळ (मारिकेतिभीतिः) अतिवृष्टि, अनावृष्टि इत्यादिकांपासून भीति (न हि) वाटत नसे. (स्तेनाग्निजभयं) चोर व जाळपोळ यांपासूनहि भय (नास) नसे. (कूटनीतिः) गुप्त कारभारहि त्याच्या राज्यांत नव्हता. ॥ ३५ ॥

(३६)

अन्वयार्थः—(बहुनर्मदां) पुष्कळ क्रीडानंद देणाऱ्या- (शर्मदां) व सुख देणाऱ्या (नर्मदां) नर्मदा नदीच्या (परावर्त्य च) पलीकडे जाऊन

आणि (तत्पतिं) त्या नर्मदेचा पति (सिंधुं) जो समुद्र त्याला (जित्वापि) जिंकून आणि (कर्कोटकाहिजित्) कर्कोटक सर्पाचा जो मुलगा यालाहि जिंकणारा अर्जुन (रेमे) नर्मदा नदीच्या तीरावर स्त्रियांसहित रममाण झाला. ॥ ३६ ॥

(३७)

अन्वयार्थ:—(चतुरशीतिसहस्रसमा:) अर्जुनानें याप्रमाणें चवऱ्याऐंशीं हजार वर्षें (भुवि) भूमितलावर (राज्यं) राज्य (व्यधात्) केलें. (भुवनेशकृपावशात्) श्रीदत्तात्रेयांच्या कृपाप्रसादानें (त्रिभुवने) स्वर्ग, मृत्यु व पाताळामध्यें (सुयशोऽपि) आपलें चांगलें यशहि प्रस्थापित केलें. (अहो) काय आश्चर्य आहे! (अथ) नंतर (स:) राजा अर्जुन (विधेर्वशात्) पूर्व पुण्याईनें (विरागं) विरक्त (गत:) झाला.॥ ३७ ॥

(३८)

अन्वयार्थ:—(कुस्त्रियां) दुष्ट स्त्रियांचे ठिकाणीं (वर्णरतिरप्रमोदा:-शृंगारादि क्रिया करून होणारा हर्ष (क्व) कोणीकडे (आत्मरूपानुभव) प्रमोदाश्च) आणि आत्यंतिक दु:खनिवृत्तिपूर्वक सुखप्राप्तिरूप आनंदानुभवजन्यहर्ष (क्व) कोणीकडे? (ये) जे कुत्सित स्त्रियांचे ठिकाणीं शृंगारादि क्रिया करून होणारे आनंद (इन्द्रियाणां) इन्द्रियांचें (तेज:) सामर्थ्य (जरयन्ति) नाहीसे करतात, (अज:) ब्रह्मदेवसुद्धां (तै:) त्या आनंदाशीं (चिरजीविते) पुष्कळ आयुष्य असूनहि (रमेत किं) रममाण होतो का? अर्थात् दीर्घायुषी ब्रह्मदेवसुद्धां ज्या गहर्य आनंदाचा उपभोग घेत नाहीं, तर अल्पायुषी मनुष्यांनीं त्या आनंदामध्यें कां रममाण व्हावें? ॥ ३८ ॥

(३९)

अन्वयार्थ:—(जन्मांतरे) पूर्व जन्मामध्यें (ये) जे भोग उपभोगले (ते च) तेच (अद्य) या जन्मामध्येंहि आहेत. (श्व: एव) व उद्यांहि तेच उपभोगावयाचे आहेत. (सदा तद्भुक्) जो नेहमीं अशा प्रकारचे भोग

भोगतो (सः) तो मनुष्य (श्वा, खरः, अश्वः एव) कुत्रा, गाढव किंवा घोडा आहे असेंच म्हटलें पाहिजे. त्याच्यांत व याच्यांत फरक नाहींच. (मनोविभ्रमबंधहेतून्) मनाच्या विविध भ्रमाला कारणीभूत असलेल्या (तान्) त्या भोगांना (धिक्) धिक्कार असो. (आत्मसेतून्) स्वतःला संसारसागरांतून पार जाण्यास मार्गरूप असलेल्या (सतः) संतांना (न च ईक्षे) मी पाहत नाहीं. (मां) तेव्हां मलाहि (धिक्) धिक्कार असो.॥ ३९॥

(४०)

अन्वयार्थः—(चलदलांतजलोपमजीविते) हालत्या पानावर असलेल्या पाण्याच्या थेंबाप्रमाणें आपलें नश्वर जीवित असतांना (मृगजलोपमभोगे) मृगजलाप्रमाणें भोग हे खोटे असतांना (सेविते) अशा अल्पायुष्यांत जर त्या भोगांचा उपभोग घेतला तर (क्व सुखम्) सुख कसें बरें मिळणार ? (अद्य) ईश्वरानुग्रहानें आज मला (विवेकः) सुविचार (उपस्थितः) उत्पन्न झाला आहे हें मी माझें भाग्य समजतों. (ततः) म्हणून (इतस्तु) इथन पुढें (उपस्थितः) त्या श्रीदत्तात्रेयांच्याजवळ जाऊन (अजं) त्या दत्तात्रेयांची (भजे) सेवा करतों.॥ ४० ॥

(४१)

अन्वयार्थः—(एवं) याप्रमाणें संसार हा असार आहे असें पाहून (सुनिर्विण्णमतिः) ज्याच्या अंतःकरणांत वैराग्य उत्पन्न झालें आहे, असा (नृपतिः) अर्जुन राजा (सत्पतिं) श्रीदत्तात्रेयांच्याकडे (प्राप्तः) गेला. (सद्गतिः) साधु लोकांना एकमेव गति असलेले श्रीदत्तात्रेय (तत्परीक्षार्थं) अर्जुन राजाची परीक्षा घेण्याकरितां (व्यर्थं) उगीचच (ध्यानस्थवद्बभौ) समाधिस्थितींत बसले. ॥ ४१ ॥

(४२)

अन्वयार्थः—(भूयो भूयः) पुनः पुनः (उच्चैः) मोठ्या आवाजानें (भूयो भूयः) पुनः पुनः (नामभिः) पुष्कळ नांवांनीं (देवं) श्रीदत्तात्रेयांना

(हंत) खेदानें (संबोध्य) हांक मारून (गिरा) वाणीनें (साकं सास्त्रं) प्रेमाश्रूनें युक्त (कं) असें मस्तक (नीचैः) नत (आधाय) करून (तद्यशः) भक्तानुग्रह करणाऱ्या प्रभूचें यश (स्मारं स्मारं) पुनः पुनः स्मरण करून (तं देवं) त्या श्रीदत्तात्रेयांची (एवं) पुढील श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें (अस्तौत्) अर्जुनानें स्तुति केली. ॥ ४२ ॥

(४३)

अन्वयार्थः—(हे मघवन्) सर्वश्रेष्ठ (मान्य) सर्वमान्य (हे दयानिधे) कृपासागर (हे सन्निधे) साधु लोकांना आश्रयभूत असणाऱ्या (भगवन्) षड्गुणैश्वर्यसंपन्न श्रीदत्ता, (अद्य) आज (तव) तुझ्या (सविधे) जवळ (पतितं) अनन्य होऊन शरण आलों असतां (मां) माझा (उपेक्षसे किं) तिरस्कार करणार की काय ? (हे स्वदृक्) स्वरूपानुभवामध्यें निमग्न असणाऱ्या (ईश) श्रीदत्ता, (हि) ज्या अर्थी (ते) आपला (दृक्) कृपादृष्टिलेशसुद्धां (पतितं) पतितालाहि (पावयति) पावन करूं शकतो, मग माझ्यासारख्या भक्ताला पावन करील यांत काय शंका ? ॥ ४३ ॥

(४४)

अन्वयार्थः—(अयं) शरण आलेला हा भक्त अर्जुन (अघवान्) भयंकर पापी आहे (इति) म्हणून जर (भगवान् भवान्) षड्गुणैश्वर्यसंपन्न आपण (अद्य) आज (मां) माझी (उपेक्षते) उपेक्षा करीत असाल तर (अघवानपि) अत्यंत पापी असूनहि (नतो मघवा) पण आपणाला शरण आलेल्या इन्द्राचें (यथा) जसें (अवितः) रक्षण आपण केलें (तथापि) त्याचप्रमाणें (अघवंतं) मी जरी पापी असलों तरी (नतं मां) आपणांला शरण आलों आहें. म्हणून (अव) इन्द्राप्रमाणें माझेंहि आपण रक्षण करा. ॥ ४४ ॥

(४५)

अन्वयार्थः—(प्रथमं) मी आपल्याकडे पूर्वी आलों त्या वेळी (तव मायया) आपल्या मायेनें (आवृतः) आवृत केला गेलों व माझें हित मला

समजलें नाहीं. (ततः) म्हणूनच (एतद्भिवः) हें सर्व राज्यवैभव (मया वृत्तः) मला असावें म्हणून मीं वर मागून घेतला. (स्वयमेव) मी स्वतःच (निजाहितः) माझा शत्रु (अभवम्) झालों. (अतः) म्हणून (अद्य) आज (अहं) मी (त्वां) आपणाला (शरणं) अनन्यशरण (गतः) आलों आहें. ॥ ४५ ॥

(४६)

अन्वयार्थः—(एष उ) राज्यादि वैभव मागून घेतलें हाच दोष (अन्यतः) माझ्याशिवाय दुसऱ्याचा (क्व च वद) कोणाचा आहे हें आपण सांगावें. अर्थात् दुसऱ्याचा नाहीं. (वदान्यतः) कोणताहि वर मागून घे असें म्हणणाऱ्यापासून (तुषकांक्षिवदेव) ज्याप्रमाणें कोंडा मागून घ्यावा त्याप्रमाणें माझें झालें. (भवतोषधिया) स्त्रीपुत्रादिसुखप्राप्तीच्या इच्छेनें (भवः) पुनर्जन्माला देणारा संसारच (ईप्सितः) मागून घेतला. (हे अभव) संसाराला नाशक श्रीदत्ता, (भवतः) आपल्यापासून (अभवः) मोक्ष (न ईप्सितः) मागून घेतला नाहीं. ॥ ४६ ॥

(४७)

अन्वयार्थः—(हे वरद) वर देण्यामध्यें समर्थ श्रीदत्ता, (द्विरदाश्वधनादिषु) हत्ती, घोडे, धनसंपत्तीमध्यें (किं) काय (सुखम्) सुख आहे? (अर्भवधूत्थं) स्त्रीपुत्रादिकांमध्यें (उ) हि (किं सुखम्) काय सुख आहे? (सुखरूपनिजात्मविघातकैः) सुखरूप जो आपला आत्मा त्याचा नाश करणारे (भवसागरपातकैः) संसारसमुद्रामध्यें ढकलून देणारे (तैः) राज्य, स्त्रीपुत्रादि व पश्वादि जे पदार्थ त्यांच्याशीं (किमु) काय कर्तव्य आहे? ॥ ४७ ॥

(४८)

अन्वयार्थः—(अहिताः) माझ्याशीं द्वेष करणारे शत्रू (मया) मीं (अनुगाः) माझे सेवक (विहिताः) केले. (सानुगापि श्रीः) अष्ट महासिद्धीसहित लक्ष्मीचासुद्धां (सुहिता कृता) इष्ट वाटेल त्याप्रमाणें उपयोग केला.

(सुराः) इन्द्रादि देवांनीं सुद्धां (अनुगायकवत्कृताः) माझीच री ओढणें केलें. (अनुगा) प्रत्येक जन्मामध्यें मागोमाग येणारे (मृतिः) मरण मात्र (नैव पराकृता) मीं नाहींसें केलें नाहीं. ॥ ४८ ॥

(४९)

अन्वयार्थः—(यथा) जसा (भवचक्रतः) जन्ममरणरूप संसारचक्रापासून (अहं) मी (बिभेमि) अत्यंत भयग्रस्त होतों, (तथा) तसा (नयमानी) न्यायानें वागणारा मी (यमाच्च) मला साक्षाद्यमापासूनहि (न बिभेमि) भीत नाहीं (ते पदं) तेव्हां निर्भय असें जें आपलें स्थान तें (यमादिभिः) यमनियमादि अष्टांग योगानेंहि (न आप्यते) मिळूं शकत नाहीं अशा आपल्या स्थानाला (आद्य) सर्व कारणांचें कारण (ईश) श्रीदत्ता, (अभयं) भयरहित अशा (ते पदं) आपल्या स्थानाला (मां) मला (नय) नेऊन पोंचवा. ॥ ४९ ॥

(५०)

अन्वयार्थः—(हे ईश) सर्व जगन्नियंत्या श्रीदत्ता, (भौमवैभवं) हें राज्यवैभव (न स्पृहयामि) मला नको. (दैववैभवं) इन्द्रादि देवांचें ऐश्वर्यहि (न स्पृहयामि) मला नको.(सिद्धिवैभवं) अणिमादि अष्ट सिद्धिहि (न स्पृहयामि) मला नकोत. (दास्यवैभवं) केवळ आपल्या चरणाची सेवा (स्पृहयामि) अखंड मिळावी एवढीच इच्छा आहे. ॥ ५० ॥

(५१)

अन्वयार्थः—(दासवतः अपि) ज्यांना पुष्कळ सेवक आहेत अशा राजांनासुद्धां (परतन्त्रता) पारतन्त्र्य आहेच. (तव दास्यतः इत्) पण तुझे जे सेवक आहेत त्यांनाच मात्र (निजतंत्रता) स्वातन्त्र्य आहे. कारण ते विधिनिषेधातीत आहेत. (अतः एव) असें आहे म्हणूनच (तव) आपली (सेवनं) सेवा करावी असें (मतं) मला वाटतें. (ततः एव) म्हणूनच (वनसेवनं) वन्य फळपुष्पादिकांचें सेवन (चरे) मी करतों. ॥ ५१ ॥

(५२)

अन्वयार्थः—(यदा) जर (नरकोट्यधिपस्य) कोट्यवधि लोकांच्या स्वामीला (नरकः) नरकवास असेल, (नरकोत्तरकोशभृतोऽपि) त्याच-प्रमाणें धनधान्य संपत्ति ज्यांच्याजवळ पुष्कळ आहे अशांनासुद्धां जर नरक असेल, (तदा हि) तर मग (अमानदं) लाजिरवाणें (भैक्ष्यं) हें भिक्षा मागणें (वरं) उत्तम दर्जाचें आहे. (तव यत्परं पदं) कारण अशा भैक्ष्य वृत्तीनें राहिलें असतां आपलें जें श्रेष्ठ पद आहे (एव लभेत) तेंच मिळेल. ॥ ५२ ॥

(५३)

अन्वयार्थः—(अत एव) माझे ठिकाणीं दृढ वैराग्य उत्पन्न झालें आहे म्हणूनच (योग्यं) जें योग्य असेल तें (योग्याय) योग्य असणाऱ्या (मे) मला (देहि) आपण द्यावें. (हे स्वतःपूर्णकाम) कारण आपण पूर्णकाम आहांत, आपणांला मोबदला नको. (मद्दृष्ट्या) माझ्या दृष्टीनें आपण मला निजलेले दिसतां म्हणून म्हणतों कीं (उत्तिष्ठोत्तिष्ठ) आपण आतां उठावें. (प्रभो) सर्वसमर्थ श्रीदत्ता, (जागृहि जागृहि) आपण मला आज्ञा देण्याकरितां आतां जागें व्हा. लवकर जागें व्हा. ॥ ५३ ॥

(५४)

अन्वयार्थः—(भूभृति) राजा अर्जुन (इति) याप्रमाणें श्रीदत्तमहा-राजांची (स्तुवति) स्तुति करीत असतां (च) आणि (भूभृति) सह्याद्रि पर्वतावर (मूर्छां याति) मूर्छा येऊन पडला असतां (उषसि) प्रातःकालीं (ऋषयः) कश्यपादि ऋषि (च) आणि (देवाः) इन्द्रादि देव (एत्य) त्या पर्वतावर येऊन (ईशं नत्वा) श्रीदत्ताला नमस्कार करून (निर्ययुः) पुनः परत निघून गेले. ॥ ५४ ॥

(५५)

अन्वयार्थः—(तदनु) कश्यपादि ऋषि व इन्द्रादि देव दर्शन करून गेल्यावर (उत्थितः श्रीदत्तः) श्रीदत्तमहाराज उठले. (शिष्याभिवादितः) ज्यांना शिष्यांनीं नमस्कार केला आहे असे (स्वीकृतशिष्यदत्तामृतः) शिष्यांनीं दिलेलें पाणी ज्यांनीं घेतलें आहे असे (आचांतः) ज्यांनीं आचमन केलें आहे असे (श्रितनैर्ऋतदिक्प्रान्तः) शौचाकरितां नैर्ऋत्य दिशेकडे गेलेले (कृतमलोत्सृतिः जलाशयमितः) शौचविधि आटोपून पाण्याकडे गेलेले (शोधितरद्वस्तमुखदंतः) पाण्यानें हात, पाय, मुख व दांत धुतले आहेत असे (सुस्नातः) ज्यांनीं स्नान केलें आहे असे (कृत-संध्योपास्तिः) संध्यावंदन ज्यांनीं केलें आहे असे (तर्पितदेवतादिः) ज्यांनीं ब्रह्मयज्ञ केला आहे असे (श्रीपत्तनादाहृतयाचितकः) कोल्हा-पुराहून ज्यांनीं भिक्षा आणली आहे असे (कृतभुक्तिः) ज्यांनीं भोजन केलें आहे असे (आचांतः) आचमन केलें आहे असे श्रीदत्तात्रेय (पुनर्ध्या-नमास्थितः) पुनः ध्यान लावून बसले, (तदा) तेव्हां (प्रणतः शांततपाः) नम्र असा शांततपा नांवाचा शिष्य म्हणाला, (भगवन्) हे श्रीदत्ता (उपोषितं) उपाशी व (मूर्छितं) बेशुद्ध अवस्थेंत (स्थितं) असणाऱ्या (एतं कृतवीर्यसुतं) ह्या कृतवीर्याच्या मुलाला अर्जुनाला (द्रष्टुमर्हसि) आपण डोळे उघडून पाहावें (इति प्रणिपपात) असें म्हणून श्रीदत्तात्रे-यांना शिष्यांनीं नमस्कार केला.॥ ५५ ॥

(५६)

अन्वयार्थः—(उदारचित्तः) ज्यांचें उदार अंतःकरण आहे असे (दत्तः) दत्तात्रेय (तं) त्या शांततपा नामक शिष्याला (उवाच) म्हणाले, (प्रियाय) मत्प्रिय अर्जुनाला (ससुसिद्धिवित्तः) ऋद्धिसिद्धिसहित (भूगोलः एव) सप्तद्वीपात्मक राज्य (दत्तः) दिलें आहे. (अद्य) पण आज (अस्मै) अर्जुनाला (अदत्तं) न दिलेलें (स्वरादिं) स्वर्गादि ब्रह्मलोकांपर्यंतचें राज्य (ददामि) देतों. (यतः) कारण (एषः) हा माझा (भक्तः) भक्त आहे.॥५६॥

(५७)

अन्वयार्थः—(कृतवीर्यसुतः) कृतवीर्य राजाचा मुलगा अर्जुन (र्‍हीतः) लज्जायुक्त (नतः) व नम्र झाला आणि (अमृतं) मला मोक्ष (वव्रे) पाहिजे असें म्हणाला. (यतः) कारण (श्रुतभ्रांतिनिवृत्तिश्च) शास्त्राध्ययनानें उत्पन्न झालेले असंभावनादि भ्रम मोक्षानेंच नाहींसे होतात. तेव्हां (प्राचामाचार्यः) ब्रह्मादि देवांचेहि जे गुरु श्रीदत्तात्रेय (तं) अर्जुनाला (आह) म्हणाले. ॥ ५७ ॥

भावार्थः—लोभ दाखविला असतांहि अर्जुनानें स्वर्गाची अपेक्षा न करतां मोक्षच मागून घेतला. कारण ब्रह्मज्ञानानें, शास्त्रश्रवण केल्यावर ज्या शंका येतात त्या नाहींशा होतात. प्रमाणासंभावना, प्रमेयासंभावना व विपरीत भावना असे तीन प्रकारचे भ्रम आहेत. हे ज्ञानाला म्ह० मोक्षाला विघ्न करतात, त्यांतील पहिला प्रमाणासंभावना अद्वैत व निरतिशय अखंड एकरस जें ब्रह्म त्याला प्रतिपादक जी प्रमाणभूत श्रुति तिच्याबद्दल शंका येणें. दुसरा प्रमेयासंभावना आपल्या ज्ञानांत विषय जें ब्रह्म तेंच आपलें वस्तुतः स्वरूप आहे कीं नाहीं असा संशय येणें. तिसरा विपरीत भावनानित्यनिरतिशय सुखरूप व सर्वज्ञ जें ब्रह्म तें अनित्य सातिशय दुःखी व किंचिज्ञ असें माझें स्वरूप कसें असूं शकेल. याप्रमाणें भ्रमत्रयानें भ्रमग्रस्त होऊन शास्त्र वाचून अथवा श्रवण करूनहि त्या मनुष्यास ब्रह्मज्ञान होऊं शकत नाहीं. म्हणून त्याकरितां नेहमीं श्रवण मनन व निदिध्यासन केलें पाहिजे व यानेंच हे भ्रम नाहींसे होऊन ब्रह्मज्ञान होऊं शकतें. म्हणूनच अर्जुनानेंहि इतर स्वर्गादि राज्य न मागतां मोक्षच मागून घेतला. नंतर ब्रह्मादि देवांचे गुरु श्रीदत्तात्रेय अर्जुनाला म्हणाले ते पुढील श्लोकांत सांगतात. ॥ ५७ ॥

(५८)

अन्वयार्थः—(हे भूतिनाथ) हे ऐश्वर्यसंपन्न अर्जुना, (बृहस्पतिः) देवांचे गुरूंनीं (देवपतिं) इन्द्राला (गाथाततिं) जी हकीगत (वक्ति स्म)

सांगितली, (तां) ती हकीगत (श्रृणु) मी तुला सांगतों ऐक. (पुरा) पूर्वयुगामध्यें (अत्र) पृथ्वीतलावर (शास्त्रवित्) कोणी एक शास्त्र जाणणारा (अभवत्) होऊन गेला. (त्वाष्ट्रं शास्त्रं विद्वान् सः) शिल्पशास्त्र जाणणारा तो शास्त्री त्यानें (कृतभूरिगेहः) पुष्कळ लोकांची सुंदर तऱ्हेनें घरें बांधिली. ॥ ५८ ॥

(५९)

अन्वयार्थः—(सः) तो शिल्पशास्त्री (आयादिवित्) आयव्यय जाणणारा (यस्य) त्यांनें कोणाचेंहि (गृहं चक्रे) घर केलें की (सायासदुःखार्तिरुगादिहीने) त्रास दुःखपीडा रोगरहित (तद्भवने) अशा त्या घरांत (यज्ञादयः) यज्ञयागादि (अमिताः स्युः) अनेक पुण्यकारक क्रिया होत असत. (ततः) याप्रमाणें कांहीं काळ गेल्यावर (सुपुण्यः) चांगल्या प्रकारचें पुण्य ज्याचें आहे (सः) असा तो शास्त्री (मृतः) मेला व (स्वर्गमितः) स्वर्गाला गेला. ॥ ५९ ॥

(६०)

अन्वयार्थः—(भूयः) पुनः (सः) तो शास्त्री (अत्र) पृथ्वीवर (नृपो भूत्वा) राजा होऊन (ततः भूयोऽपि) नंतर पुनः पुनः जन्माला आला व मेलाहि पण शेवटी (विप्रः अभूत्) ब्राह्मण झाला व (अमृतं गतः) मोक्षाला गेला (हि) असे पुराणांत प्रसिद्ध आहे. (एषा तु) ही तर (आदिगाथा) त्या सातपैकीं पहिली गोष्ट आहे. (अपरा तु गाथा) आतां दुसरी गोष्ट सांगतों (कश्चन) कोणी एक (कामशास्त्री) कामशास्त्र जाणणारा (विप्रः) ब्राह्मण (अभवत्) होऊन गेला. ॥ ६० ॥

(६१)

अन्वयार्थः—(सः) तो कामशास्त्री (स्त्रीसुमान्यः) स्त्रियांना अत्यंत प्रिय असा (वृतराजकन्यः) ज्यानें राजकन्येशी विवाह केला आहे असा (वात्स्यायनोक्तं सुरतं) वात्स्यायन कामसूत्राप्रमाणें संभोगक्रिया (स वेद)

तो जाणत असे. (मृतः सः) कांहीं दिवसांनीं तो कामशास्त्री मेला, (गंधर्व-तां प्राप्य) व गंधर्व होऊन (धातृप्रसादतः) ब्रह्मदेवाच्या कृपाप्रसादानें (सः) तो कामशास्त्री (तत्र) त्या गंधर्व अवस्थेंत असतांना (मुक्तिं गतः) मोक्षाला गेला. ॥ ६१ ॥

(६२)

अन्वयार्थः—(विकम्प्रःसन्) एकचित्त करून (तथा) पूर्वीप्रमाणें (अन्यगाथां) तिसरी गोष्ट (श्रृणु) ऐक. (इह) या देशांत (सतग्रहग्रस्तः) सात पिशाचांनीं पछाडलेला (विप्रः) एक ब्राह्मण (आस) होता. (क्षिप्रप्रसादः भगवान्) आशुतोष श्रीदत्तात्रेय (तदोकः) त्या ब्राह्मणाच्या घरीं (प्राप्तः) आले, (येन) व श्रीदत्तात्रेयांच्या दर्शनानें (लोकः) त्या ब्राह्मणाचें शरीर (सुगुप्तःखलु) खरोखर पिशाचपीडेपासून सुरक्षित झालें. ॥ ६२ ॥

(६३)

अन्वयार्थः—(द्विजस्य पिता) पिशाचपीडित ब्राह्मणाच्या बापानें (तल्लब्धमंत्रैः) त्या श्रीदत्तात्रेयाच्या कृपेनें मिळालेल्या मंत्रांनीं (विधिना) न्यासध्यानादि विधीनें (स्वजस्य प्रसादात्) व दत्तात्रेयांच्या कृपेनें (क्रमतः) क्रमाक्रमानें एकेक पिशाच (न्यवारयत्) नाहींसें केलें. (यद्वत्) ज्याप्रमाणें (इह) मोक्षमार्गामध्यें (क्रमात्) क्रमानें (योगैः) दोषदृष्टीला उपायभूत असलेल्या योगांनीं म्ह० चित्तवृत्तिनिरोधांनीं (आत्मदोषाः) आत्म्याचे किंवा मनाचे रागादि दोष नाहींसे केले जातात, त्याप्रमाणें (तदा) पिशाचांचा नाश झाल्यावर (एषः) त्या ब्राह्मणाचा मुलगा (क्रमात्) श्रवण, मनन, निदिध्यासनाच्या योगानें (मुक्तिमगात्) मोक्षाला गेला. ॥ ६३ ॥

(६४)

अन्वयार्थः—(तथा) त्याचप्रमाणें (अन्यगाथां) आणखी एक गोष्ट सांगतों. (श्रृणु) ऐक. (स्वकर्मणाभ्यर्चितदेवदत्तः) आपल्या वर्णाश्रमा-

चाराप्रमाणें वागून श्रीदत्तात्रेयांची ज्यानें उपासना केली आहे असा (विष्णुदत्तः) विष्णुदत्त नांवाचा ब्राह्मण माहुरपुरांत होता. (बल्यन्नभुजा भूतेन) भूतबली खाणाऱ्या कोणी एका पिशाच्चानें (त्रिर्दत्तोऽपि दार्शितः) तीन वेळेस त्या विष्णुदत्त ब्राह्मणाला श्रीदत्तात्रेयांचें दर्शन करवून दिलें. (येन) ज्या श्रीदत्ताचें दर्शन झालें त्यानें (परोऽपि) मोक्षहि (दत्तः)विष्णुदत्ताला दिला. ॥ ६४ ॥

(६५)

अन्वयार्थः—(तथापि) त्याचप्रमाणें (गाथापि) पांचवी गोष्ट सांगतों ऐक. (पिशुनः) अत्यंत दुष्ट (झुटिंगः) एक पिशाच (साध्वीशतुल्याकृतिगः) एका पतिव्रतेच्या नवऱ्याप्रमाणें आपण रूप घेऊन (सतीगः) कपटानें त्या पतिव्रतेशीं तिचा पति बाहेर गेला असतां संभोग करीत असे. (तयोः स्वरादिसाम्येऽपि) त्या दोघांचा आवाज, स्वरूप सौन्दर्य हें सर्व एकसारखें जरी होतें तरीपण (द्विजेन) त्या विष्णुदत्तानें (अनंतिवत्) मंत्राच्या सामर्थ्यानें (कुसंगः झुटिंगः) दुष्ट तो पिशाच (बद्धः) एका मडक्यांत घालून बंद करून टाकला. ॥ ६५ ॥

(६६)

अन्वयार्थः—(तथापि) त्याचप्रमाणें (गाथा) सहावी गोष्ट सांगतों ऐक. (अपिबते) औषध म्हणून न पिणाऱ्या (रुग्णाय अर्भकाय) रोगी लहान मुलाला (खंडप्रलोभनात्) साखरेच्या लाडवाचें मिष दाखवून (तदम्बा) त्या मुलाची आई (निंबं प्रददौ) ज्याप्रमाणें कडु लिंबाचा रस पाजते, (तथा) त्याप्रमाणें (भवपीडिताय) संसार हाच कोणी एक रोग त्यांनी पीडित मनुष्याला (श्रुतिः) चातुर्मास्य याग केला कीं पुष्कळ पुण्य मिळतें असें सांगणारी श्रुति (अमुख्यफलं स्वरादि) स्वर्गादि गौण फल सांगून त्या मिषानें मुख्य फल जें कर्म त्यामध्यें रुचि उत्पन्न करते. ॥ ६६॥

भावार्थ:—याप्रमाणें पांच गोष्टी सांगून सहावी गोष्ट सांगणेस आरंभ करतात व ती दोन श्लोकांत सांगतात. आरोग्य होण्याकरितां कडू लिंबाचा रस पी असें रोगी मुलाला सांगितलें तर तो कडू आहे म्हणून पिणार नाहीं म्हणून जर युक्तीनें त्या मुलाला आई सांगेल कीं, अरे, तो रस पी मग मी तुला साखरेचा लाडू देईन, असें प्रलोभन करून आईनें त्या मुलास सांगितलें तर तो मुलगा झटकन् तो रस पितो व निरोगी होतो. त्याचप्रमाणें संसार हाच कोणी एक रोग त्यांनीं पीडित मनुष्याला श्रुति माऊली सांगते कीं, अरे कर्म करा, पण त्यांत कष्ट फार म्हणून कोणीहि कर्म करण्यास प्रवृत्त होत नाहीं. मग श्रुति सांगते कीं या कर्मानें अक्षय्य पुण्य मिळतें असे गौण फल स्वर्गादि सांगून मुख्य फल म्हणजे चित्तशुद्धि करून जीवाला आत्मस्वरूप करते आणि चित्त-शुद्धि कर्मानें होतें म्हणून कर्माचें स्वर्गादि गौण फल सांगून श्रुति कर्मामध्यें जीवाची रुचि उत्पन्न करते व त्यामुळें चित्तशुद्धि होते. नंतर ज्ञानोत्पत्ति होऊन अज्ञान नाश होतो. एकंदरींत चित्तशुद्धि कर्मानें होते व त्यानंतर शमदमादि साधनानें ज्ञान होतें. सारांश, अंतःकरणाच्या शुद्धीकरतां कर्माची अपेक्षा आहे म्हणून परंपरेनें कर्मच ज्ञानाला कारणी-भूत असल्यानें श्रुतीनें तें सांगून यत्किंचित् कर्मानेंहि जीवांचा उद्धार केला. ॥ ६६ ॥

(६७)

अन्वयार्थ:—(सत्यार्थितः) माझ्या पतीचा रोग बरा करून मला सौभाग्यदान द्यावें अशी पतिव्रतेनें प्रार्थना केलेला (कृती) कुशल विष्णु-दत्त (प्रायश्चित्त्यस्तगुल्मादिरुजं) ज्याचा देवद्रोहादि पापानें झालेल्या गुल्मव्याधीचा नाश प्रायश्चित्तादि विधीनें केला आहे अशा (तं द्विजं) त्या ब्राह्मणाला (रसेन) रसायनादि औषधें देऊन (प्रकृतिं) पूर्वीप्रमाणें निरोगी (निन्ये) केलें (भवार्तमिव) संसारपीडित मनुष्याप्रमाणें. ॥ ६७ ॥

(६८)

अन्वयार्थः—(अथ अंतिमा गाथा) आतांपर्यंत सात गोष्टी सांगितल्या पण त्याचप्रमाणें ही एक शेवटची गोष्ट आहे ती सांगतों ऐक. (योगभ्रष्टः) ध्यानधारणा करीत असता मध्येंच मेलेला योगी ज्ञान नसल्यामुळें पुनः सत्कुलांत जन्मास येतो. त्याला योगभ्रष्ट म्हणतात. असा कोणी योगभ्रष्ट (द्विजस्य अर्भकः) एका ब्राह्मणाचा मुलगा (आस) होता. (उज्झितभोगसंगः) आपलें खाणेंपिणें किंवा कोणत्याहि गोष्टींशीं संगति न करणारा असा, (संसर्गहत्यै कृतदुष्टचेष्टः) ज्यानें लोकांशीं आपला संबंध येऊं नये म्हणून विचित्र चेष्टा करून वेडेपणा प्रगट केला आहे असा, (संबंधभीत्या) हा पिता ही माता इत्यादि संबंधाला भ्याल्यामुळें (अस्य) त्या योगभ्रष्ट मुलाला (गुरुः न चेष्टः) आपले आईबापसुद्धां इष्ट वाटत नसत. ॥ ६८ ॥

(६९)

अन्वयार्थः—(विष्णुदत्तः) विष्णुदत्तांनीं (अंतःसंगविसर्गेण) आंतून संगति सोडावी असें सांगून (तस्य भयं व्यस्य) त्या मुलाचें भय नाहींसें करून (नयं आदेश्य) वेदान्तशास्त्रोपदेश करून (तं) त्या मुलाला (सतीं प्रकृतिं आनयत्) त्याचा वेडेपणा घालवून शहाणें केलें. ॥६९॥

(७०)

अन्वयार्थः—(हे आर्य) अरे अर्जुना (दभ्राणामदभ्राणां) लहान व मोठया (शास्त्राणां) शास्त्रांचें (पर्यवसानं तु) शेवटीं पर्यवसान तर (स्रोतसां सिंधौ इव) सर्व नद्या शेवटीं ज्याप्रमाणें समुद्रामध्येंच जातात त्याप्रमाणें (परेऽद्वये ब्रह्मणि) श्रेष्ठ व एकमेव जें ब्रह्म त्यामध्येंच आहे असें तूं समज. ॥ ७० ॥

(७१)

अन्वयार्थः—(इदं) हें प्रत्यक्ष दिसणारें जगत् (पुरा) सृष्टिउत्पत्तीच्या पूर्वीं (अजं अद्वयं ब्रह्मैवैकं) जन्मादि विकाररहित असें अद्वितीय ब्रह्म-

स्वरूपानेंच होतें. (यन्मायया रूपाख्यात्मकमेतत्) ज्या ईश्वराच्या मायेनें नामरूपात्मक ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत हें सर्व जगत् (उज्जृंभितम्) उत्पन्न केलें. (अत्र) या ब्रह्मामध्यें (सदसत्) जगद्रूपी कार्य सत् व कारणमात्र प्रकृतिमहत्तत्त्व अहंकार वगैरे असत् (तत्कार्यकमपि मिथ्या) त्या असत्कारणाचें कार्य पंच महाभूतें, चतुर्दश भुवनें वगैरे कार्य करूनहि तें कारण मिथ्या म्ह. खोटेंच आहे. (एतदनुप्रवेशतः कार्यकृत्) पण त्या खोटया कारणाला ब्रह्माची सहायता घेतल्याशिवाय मात्र कोणतेंहि कार्य करतां येत नाहीं. (इतः परं)पूर्वीं सांगितल्यापेक्षां निराळें म्ह. प्रकृतिविकृतिरहित (सत्यादिरूपं) सत्य, ज्ञान, आनंद रूप असें जें (तत्त्वं) मूळस्वरूप तें तूं (धिया विद्धि) सूक्ष्म बुद्धीनें जाण आणि (योगेन सुखी कृती भव) योगाभ्यास करून निरतिशय आनंदरूप व कृतकृत्य हो. (भोगेन किम्) परमसुख मिळाल्यावर मग या क्षुद्र राज्यभोगाची काय पर्वा! ॥७१॥

भावार्थः—सर्व शास्त्रें ज्या परब्रह्माचें वर्णन करतात असें तें परब्रह्म कोणतें असें म्हणशील तर हे अर्जुना, त्या परब्रह्माचें स्वरूप तुला सांगतों. आपणाला प्रत्यक्ष दिसणारें हें जगत् उत्पन्न होण्यापूर्वीं निर्विकार अद्वितीय असें ब्रह्म तेंच एकमेव होतें. माया जरी अनादि असली तरी तिच्यामुळें द्वैत येऊं शकत नाहीं. कारण तिला वस्तुस्वरूप नसल्यानें व ती अनिर्वचनीय असल्यानें ब्रह्मापेक्षां विलक्षण द्वितीय म्हणून म्हणतां येत नाहीं. एकंदरींत सजातीय, विजातीय व स्वगत अशा भेदत्रयानें रहित ब्रह्म होतें. पूर्वीं एकरूपानें असणारें व आतां तेंच द्वैतरूपानें भासतें. हा विरोध वाटतो पण तो सत्य आहे. जें आम्हांला द्वैत दिसतें तें केवळ मायेमुळेंच, वास्तविक नाहीं. त्यामुळें विरोध येऊं शकत नाहीं. यालाच 'बाधासामानाधिकरण्य' असें म्हणतात. म्हणजे जें द्वैत दिसतें तें मायेमुळेंच, वास्तविक नाहीं. आणि अशा ब्रह्मानेंच मीं पुष्कळ व्हावें अशी इच्छा केली व मायाउपाधि घेऊन आकाशादि सर्व जगत् उत्पन्न केलें.

'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' आणि त्या जगांत समाविष्ट झालें. त्यामुळें चतुर्दशभुवनांची निर्मिति व त्यांतील लोकांची निर्मिति प्रत्यक्ष सत्य वाटत असूनसुद्धां ती मिथ्या म्हणजे खोटी आहे असें म्हणणें सयुक्तिक वाटतें. नाहींतर मिथ्याप्रकृतिरूप कारणांपासून दृश्यमान सत्य कार्य कसें होईल, ही शंका ब्रह्म त्यांत समाविष्ट झाल्यामुळें आतां येऊं शकत नाहीं. ज्याप्रमाणें राजाची सही किंवा शिक्का एखाद्या कागदाच्या चिठोरीवर असल्यास त्या जड कागदाचा खरेपणानें व्यवहार केला जातो. त्याच-प्रमाणें या जगालासुद्धां ब्रह्मामुळेंच सत्यता आली आहे. अर्थात् जी ब्रह्माची सत्ता तीच जगाची सत्ता. म्हणजे ब्रह्माहून जगाला स्वतंत्र अस्तित्वच नाहीं. सर्वच ब्रह्ममय आहे. तेव्हां अशा या प्रकृतिविकृति-स्वरूपाहून विलक्षण म्हणजे निराळें असंग सत्य, ज्ञान, आनंदरूप व जें देहेंद्रियादि विलक्षण जें तुझें चैतन्य तें एकच आहे, असें तूं सूक्ष्म बुद्धीनें जाण. सर्व भूतांमध्यें सूक्ष्म रूपानें हें ब्रह्म राहिलें असल्यामुळें आम्हांला प्रत्यक्ष दिसत नाहीं. पण 'दृश्यते त्वग्र्यया बुध्द्या' या उक्तीप्रमाणें अंतःकरणशुद्धि झाली असतां त्या ब्रह्माचा साक्षात्कार होतो. तेव्हां अशा या योग, ध्यान, धारणाजन्य ज्ञानानें निरतिशय सुखरूप होऊन कृतकृत्य हो. एवढा आत्मरूप मोठा लाभ झाल्यावर यत्किंचित् क्षुद्र राज्यभोगाची कोण बरें इच्छा करील? अर्थात् कोणीहि करणार नाहीं. ॥ ७१ ॥

(७२)

अन्वयार्थः—(प्रत्यहं) दररोज (यमाद्याभिज्ञः) यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधि हीं अष्टांगें जाणणारा, (आसनज्ञः) पद्मासनादि जाणणारा, (इडया असुं पीत्वा) इडा नामक नाडीनें श्वासपूरण करून (कृतकुंभकः) मध्यें कुंभक म्हणजे प्राण स्तब्ध करून (अर्कात् त्यक्त्वा) पिंगला नामक नाडीनें पुनः श्वास बाहेर सोडून

(पुनर्व्यस्तं) पुनः पूर्वीपेक्षां विरुद्ध म्ह० पिंगलेनें आंत घेऊन इडेनें बाहेर सोडावा. (इति त्रिकालं) याप्रमाणें त्रिकाल म्ह० सकाळ, दुपार व संध्याकाळ करावें. (हे नृप) हे राजा (त्रिमास्या) याप्रमाणें तीन महिन्यांनंतर अभ्यास केला असतां (अलं) निश्चयानें (सः) तो योगी (कालं जयेत्) समाधि लावूं शकतो. ॥ ७२ ॥

भावार्थः—ज्या योगाभ्यासानें आनंदानुभव आपणाला प्राप्त होतो तो योग कोणता हें सांगतात. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार धारणा, ध्यान, समाधि याप्रमाणें योगाचीं अष्टांगें जाणणारा पद्मासनादि आसनें व शास्त्रशुद्ध प्राणायाम केला असतां योगी होतो. तो प्राणायाम याप्रमाणें इडा व पिंगला अशा दोन नाड्या आपल्या शरीरांत आहेत. चित्त एकाग्र करून आसनाधिष्ठित होऊन प्रथमतः इडा नामक नाडीनें (म्हणजे डाव्या नाकपुडीद्वारां) श्वास आंत घेऊन तो आंत थांबवून ठेवून म्हणजेच कुंभक करून नंतर पिंगला नामक नाडींतून उजव्या नाकपुडीद्वारां बाहेर सोडावा नंतर याच्या उलट म्ह. पिंगलेनें श्वास आंत घेऊन द्वाराबाहेर सोडावा; याप्रमाणें सकाळ, दुपार व संध्याकाळ प्राणायामाचा अभ्यास केला असतां तीन महिन्यांनंतर निश्चयानें तो योगी समाधि लावूं शकतो. ॥ ७२ ॥

(७३)

अन्वयार्थः—(घटशोधनाज्ञः) देहशुद्धि न जाणणारा (त्रिबंधयुक्ताष्टकुंभकाज्ञः) जालंधरबंधयुक्त सूर्यादिभेदरूपी कुंभक न जाणणारा, (मुद्रादशकानभिज्ञः) शक्तिचालनादि ज्या दहा मुद्रा आहेत त्या न जाणणारा, (नादश्रवणानभिज्ञः) आंतून अनाहतनाद येत असतो तो न जाणणारा, (विज्ञोऽपि) स्वतः ज्ञानी असूनहि (योगसिद्धिं) योगानें मिळणारी सिद्धि जिला जीवन्मुक्ति असें म्हणतात, ती (नोपैति) वर सांगितलेला योगी प्राप्त करून घेऊं शकत नाहीं. ॥ ७३ ॥

भावार्थः—धौति १, बस्ति २, नेति ३, त्राटक ४, नौलिक ५ व कपालभाति ६ या सहा प्रकारच्या कर्मांनीं योग्यानें देहशुद्धि करावयाची असते. ही देहशुद्धि झाल्यावर मग प्राणायाम करणेस कठिणता येत नाहीं. पण ही न करणारा योगी व पद्मासन घालून हनुवट छातीवर टेकवून खालीं मान घालून केला जाणारा प्राणायाम याला जालंधरबंधयुक्त प्राणायाम असें म्हणतात. प्राणायामांत आठ प्रकारचे कुंभक आहेत. ते म्हणजे सूर्यभेद १, उज्जायी २, सीत्कारी ३, शीतली ४, भस्त्रिका ५, भ्रामरी६, मूर्च्छा ७ आणि प्लाविनी ८ याप्रमाणें आहेत. **सूर्यभेद** म्हणजे उजव्या नाकपुडीनें श्वास पूरक करून कुंभक करून नंतर डाव्या नाकपुडीनें रेचक म्हणजे श्वास बाहेर सोडणें याला सूर्यभेद असें म्हणतात. **उज्जायी** म्हणजे मुख बंद करून इडा व पिंगला या नाडीनें श्वास हळूं हळूं आंत घ्यावा. तो घेत असतां कंठापासून हृदयापर्यंत त्याचा आवाज व्हावा व सूर्यभेदाप्रमाणेंच कुंभक करून नंतर डाव्या नाकपुडीनें रेचक करावा. याला उज्जायी असें म्हणतात. **सीत्कार** म्हणजे यांत जिभेनें आवाज करीत तोंडानें कुंभक करावा व रेचकमात्र दोन्ही नाकपुडीनें करावा. याला सीत्कार असें म्हणतात. **शीतली** म्हणजे यांत जीभ ओठाच्याबाहेर काढून श्वासाचें पूरण करावें. नंतर सूर्यभेदनाप्रमाणें नाकपुडीनें रेचक करावा याला शीतली असें म्हणतात. **भस्त्रिका** म्हणजे दोन्ही पाउलें मांडीवर ठेवून म्हणजे पद्मासन घालून ताठ बसून तोंड बंद करून नाकाच्या एका पुडींतून प्रथम रेचक करावा म्ह. श्वास बाहेर सोडावा. सोडतांना त्याचा आवाज होऊं नये व दुसऱ्या नाकपुडीनें श्वासपूरण करावा. उजव्या हाताच्या किरंगळी व तिच्या जवळील बोटांनीं डावी नाकपुडी बंद करून ठेवून उजव्या नाकपुडीनें श्वास जोरानें बाहेर सोडावा. असें करतांना थकल्यास अंगठ्यानें उजवी नाकपुडी बंद करून डाव्यानें श्वास बाहेर सोडावा. याप्रमाणें अदलाबदल करून श्वासप्रश्वास केला असतां भस्त्रिका नामक कुंभक होतो. **भ्रामरी** म्हणजे वेगानें

भोंग्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज करून प्राणायाम व कुंभक करावा व नंतर हळूं हळूं रेचक करावा. याला भ्रामरी असें म्हणतात. **मूर्च्छा** म्हणजे यांत पूरक करून जालंधरबंधानें पुष्कळ वेळ कुंभक करून नंतर हळूं हळूं रेचक करावा, याला मूर्च्छाकुंभक असें म्हणतात. **प्लाविनी** म्हणजे सर्व शरीरभर प्राणसंचार करून त्या प्राणांत जो योगी बुडून जातो म्ह. प्राणमय होतो. ज्याप्रमाणें कमळपत्र आश्रयाशिवाय पाण्यांत राहतें त्याप्रमाणें हा योगी प्लाविनी कुंभकानें पाण्यावरून चालूं शकतो. याला प्लाविनी कुंभक म्हणतात. याप्रमाणें जालंधरबंधयुक्त सूर्यभेदादि अष्टकुंभक न जाणणारा योगी, त्याचप्रमाणें महामुद्रा १, महाबंध २, महावेध ३, खेचरी ४, उड्यानबंध ५, मूलबंध ६, जालंधरबंध ७, विपरीतकरणी ८, वज्रोली ९ व शक्तिचालन १०, या दहा मुद्रा न जाणणारा व कान, नाक, डोळे, मुख हे सर्व बंद करून मन एकाग्र करून बसलें असतां अनाहत म्ह. न वाजवितां झालेला आरंभी नगाऱ्यासारखा व शेवटीं घंटे-सारखा नाद ऐकूं येतो तोहि ज्यांनी ऐकला नाहीं, पण सर्व योगप्रक्रि-येचें ज्ञान मात्र उत्तम आहे अशा योग्याला जीवन्मुक्तिरूप योगसिद्धि मिळत नाही. म्हणून या सर्व क्रिया केल्या पाहिजेत तरच स्वरूपसुखाचा अनुभव येईल.॥ ७३ ॥

(७४)

अन्वयार्थः—(सपंचविपले पले) पांच विपलांसहित दोन पल म्ह० इतका वेळ (अंडजः प्राणः) जर ब्रह्मरंध्रांत प्राण राहील तर (प्राणायामः) त्याला प्राणायाम असें म्हणावें. (द्वादशघ्नोत्तरोत्तरं) अष्टांगामध्यें प्रत्येक अंग बारा बारा पट वाढविणें (प्रत्याहारादयो ज्ञेयाः) याचप्रमाणें प्राणायामाच्या बारा पट प्रत्याहार करावा. ॥ ७४ ॥

भावार्थः—जर पांच विपळांनीं सहित दोन पळें इतका काळ ब्रह्म-रंध्रांत प्राण राहिला तरच त्याला प्राणायाम असें म्हणावें आणि तोच

प्राणायाम अंतःकरणशुद्धि करून सर्व पापांचा नाश करतो. केवळ पोटामध्यें श्वास दाबून ठेवून जर प्राणायामरूपी क्रिया केली तर तो प्राणायाम होत नाहीं व त्यानें अंतःकरणशुद्धिहि होत नाहीं. आतां प्रत्येक जीं अष्टांगें आहेत तीं किती वेळ करावीं याचा खुलासा करतात. यम जर १पट केला तर त्याच्या बारापट नियम व नियमाच्या बारापट आसन. याप्रमाणें प्राणायामादि सर्व प्रत्येकाच्या बारा बारापट वाढवावें. याप्रमाणें केलें असतां चोवीस तासांत एक ध्यान होतें व बारा दिवसांनीं समाधि म्हणजे ब्रह्मरंध्रांत जर बारा दिवस प्राण राहील तर समाधि साध्य होईल. पुढील श्लोकांत प्रत्याहार व धारणा म्हणजे काय तें सांगतात. ॥ ७४ ॥

(७५)

अन्वयार्थः—(प्राणे जिते) याप्रमाणें प्राणायाम करून प्राणाला वश केलें असतां (हृदा) सत्त्वप्रधान अंतःकरणानें (अर्थेभ्यः) शब्दादि बाह्य विषयापासून (अखिलेन्द्रियम्) सर्व इंद्रियांना (प्रत्याहृत्य) पुनः आंत ओढून घेऊन (अविक्षिप्तम्), विषयाकडे न जाऊं देतां (अचंचलं) शांत अशा (मनः) मनाला (आत्मनि) आत्म्याचे ठिकाणीं (स्थिरीकुर्यात्) स्थिर करावें. ॥ ७५ ॥

भावार्थः—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें प्राणायाम करून प्राणाला आपल्या ताब्यांत ठेवल्यावर मग प्रत्याहार करावा, म्हणजे अंतःकरण हें त्रिगुणात्मक प्रकृतीच्या सत्त्वगुणापासून झालें आहे, अर्थात् तें निर्मल आहे अशा अंतःकरणानें शब्दादि विषयाकडे गेलेलीं पांच इंद्रियें विषयापासून परत फिरवावी; या क्रियेला प्रत्याहार असें म्हणतात. एकदां प्रत्याहार झाला कीं नंतर मनोजय करण्याकरितां (अंतःकरण व मन एकच) विषयांकडे मनाला जाऊं न देतां त्याला शांत करून म्ह० त्यांतील जो थोडा रजोगुण आहे तो शांत करून तें आत्म्याचे ठिकाणीं स्थिर करावें, यालाच धारणा असें म्हणतात. ॥ ७५ ॥

(७६)

अन्वयार्थः—(तदनु) याप्रमाणें मन स्थिर केल्यावर (श्रुत्यनुकूल-युक्त्यनुसारी) श्रुतीला अनुकूल अशा युक्तीचें अनुसरण करणारा अधि-कारी (गुरूक्तम्) गुरूंनीं सांगितल्याप्रमाणें (षड्लिङ्गवित्तम्) उपक्रमादि षड्विध लिंगांनीं तात्पर्यावधारण करून जाणलेले (भागत्यागलक्षितम्) विरुद्ध जें किंचिज्ज्ञत्व व सर्वज्ञत्व हे दोन भाग टाकून लक्षणेनें मिळणारं (सोऽहमात्मेत्यभेदतः श्रुतं परमात्मैकत्वं) तो मी आत्मा आहें अशा श्रुतींनीं अभेद रूपानें सांगितलें जाणारें ब्रह्मात्मैक्य करून (विजातीय-प्रत्ययनिरासपूर्वकं) असत् जड आणि दुःखरूप जो प्रत्यय त्याचा निरास करून (सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणं) सत्यज्ञानानंदादि जो सजातीय प्रत्यय त्यानें सहित मी आहें असें जाणून (अनुक्षणं) प्रत्येक क्षणीं (विपर्यास-निरासकृत्) विरुद्ध धर्माध्यासांचा निरास करणाऱ्यानें (निदिध्यासेत्) याप्रमाणें निदिध्यासन करावें. ॥ ७६ ॥

भावार्थः—याप्रमाणें धारणा करून मन स्थिर केल्यावर श्रुत्यनुकूल ज्या तर्कानें श्रुतीला बाध येणार नाहीं अशा तर्कानें म्हणजे युक्तीनें गुरूंनी सांगितल्याप्रमाणें उपक्रमोपसंहारादि जीं षड्विध लिंगें त्यांनीं तात्पर्यावधारण करून 'सोऽहमात्मा' या वाक्यांनीं सांगितलेल्या जीव-ब्रह्मैक्य श्रुतीमध्यें लक्षणेनें म्ह० जीव किंचिज्ज्ञ आहे व ब्रह्म सर्वज्ञ आहे तर दोघांचें ऐक्य कसें होणार ? पण ऐक्य करण्यामध्यें विरोधी जें किंचिज्ज्ञत्व व सर्वज्ञत्व हे भाग टाकल्यावर फक्त चैतन्य मात्र शिल्लक राहतें व तें तर एकच आहे. हा वाक्यार्थ लक्षणेनें मिळाल्यावर व त्यामुळें ऐक्यबुद्धि झाल्यावर जीवामध्यें भासणारें नश्वरत्व, जडत्व व दुःखत्व या सर्वांचा निरास करून त्याचें मूळचें स्वरूप जें सत्यज्ञानानंदादि अखंडैकरस जो ब्रह्मानुभव त्याचा निरंतर अनुभव घ्यावा. यालाच निदिध्यास असें म्हणतात. आणि हा निदिध्यास नेहमीं करण्याचें कारण हें कीं आपणांला नेहमीं जो

विपर्यास म्हणजे मी दुःखी वगैरे विरुद्ध धर्माध्यास होत असतो तो होऊं नये व आपलें मूळचें स्वरूप आपणांला समजावें याकरितां हा निदिध्यास सांगितला आहे. ॥ ७६ ॥

(७७)

अन्वयार्थः—(हे नृप) हे राजा (कुबुद्धयः) मंदबुद्धि असणारे (ते) लोक (भोगबुद्ध्या) उपभोग घ्यावा या बुद्धीनें (याः सिद्धयः) ज्या सिद्धि (आददते) प्राप्त करून घेतात (एताः) त्या सिद्धि (इह) मोक्षमार्गांत असतांना (उपस्थिताः अपि) जरी प्राप्त झाल्या तरी (तापदाः) त्या पीडाकारक आहेत. म्हणून (ताः) त्या सिद्धि (त्यज) तूं टाकून दे. ॥ ७७ ॥

(७८)

अन्वयार्थः—(समाधिसमये विक्षिप्तं चित्तं) समाधीच्या वेळीं चंचल झालेलें चित्त (शमयेत्) शांत करावें. (लये बोधयेत्) जर मनाला निद्रा येऊं लागली तर जागें करावें (च) आणि (तत्) तें चित्त (अभये आत्मनि संस्थं) जर निर्भय अशा आत्म्यामध्यें स्थिर असेल तर (न चालयेत्) त्याला हालवूं नये.(मध्येऽसाररसं) आत्मनिष्ठ असतांना असार जो आनंदरस त्याचा (नास्वादयेत्) स्वाद घेऊं नये. (चित्तं संयमितं) अशा रीतीनें चित्ताचा संयम करून (निर्वातदीपस्थितं) शांत स्थळीं असलेल्या दिव्याप्रमाणें जर मन शांत असेल तर (तदेव हि शांतं समाधिं गतं) त्या शांत अशा चित्तालाच समाधीमध्यें आहे असें म्हणतां येईल; म्हणूनच (परं रसं इतं) परमानंदाला प्राप्त झालें असें (मतं) वाटतें. ॥७८॥

(७९)

अन्वयार्थः—(ब्रह्ममतिः) जे ब्रह्मरूप आहेत (शून्यवृत्तिः) ज्यांच्या चित्तांत कोणत्याहि वृत्ति नाहीत असे (स्वात्मरतिः) आत्मनिष्ठ, (भिन्नसंशयहृद्ग्रंथिः) ज्यांचे संशय व हृदयग्रंथि नष्ट झाल्या आहेत असे

(सद्गतिः) परब्रह्मामध्यें नेहमीं रत असलेले (कृती) कृतकृत्य असणारे (यतिः) संयमी (मे) मला (अतिवल्लभः) अत्यंत प्रिय आहेत. ॥ ७९ ॥

(८०)

अन्वयार्थः—(प्रारब्धाय तनुर्यस्य) ज्ञानानें संचित व क्रियमाण कर्मांचा नाश होतो. पण प्रारब्धकर्म तसेंच राहतें व त्या भोगाकरितां शरीराची आवश्यकता ज्यांना आहे असें (जनुर्यस्य पुनर्न हि) पण ज्यांना हें शरीर नष्ट झाल्यावर पुनर्जन्म नाहीं (हे हिमांशुकुलज) हे अर्जुना (अशुभैः) अशुभ कर्मानें (अस्य महिमा) या ज्ञानी पुरुषाचा महिमा (न हीयते) कमी होत नाहीं. ॥ ८० ॥

(८१)

अन्वयार्थः—(हे कार्तवीर्य राजन्) हे कृतवीर्याच्या मुला, राजा अर्जुना, (त्वमप्येवं युंजन्)तूंहि याप्रमाणें अभ्यास करून (कृती भव) कृतकृत्य हो. (महान्) याप्रमाणें दत्तात्रेयांनीं सांगितल्यावर अधिकारी अर्जुन (भवदाज्ञा मता) आपली आज्ञा मला शिरसावंद्य आहे (इत्युक्त्वा) असें म्हणून (गुहां गत्वा)एका गुहेंत जाऊन (दध्यौ) ध्यान करूं लागला.८१

(८२)

अन्वयार्थः—(सः सभ्यः) तो श्रेष्ठ अर्जुन (भूयो भूयः) पुनः पुनः (अभ्यसन्) अभ्यास करणारा (त्रिमासं समाहितः) तीन महिन्यांत समाधि लावूं लागला. (सन्नतः) गुरूजवळ येऊन त्यानें साष्टांग नमस्कार केला व (रवेस्तुल्याय गुरवे) सूर्याप्रमाणें दैदीप्यमान असणाऱ्या श्रीदत्तात्रेयांना (तच्छशंस) सर्व हकीगत सांगितली. ॥ ८२ ॥

(८३)

अन्वयार्थः—(असक्तः) निरिच्छ होऊन (गुर्वाज्ञया) श्रीदत्तात्रेयांच्या आज्ञेनें (भुक्तः) भोग भोगून झाल्यावर (पुनः योगयुक्तः) नंतर पुनः राजा अर्जुन योगी (अभवत्) झाला.(युक्तोऽपि) एक वर्ष समाधि स्थितींत

असतांहि (भक्तः) राजा अर्जुन (सता) श्रीदत्तात्रेयांनीं (वर्षेण हर्षेण) एक वर्षानंतर आनंदानें (उत्थापितः) समाधि स्थितींतून उठविला.॥८३॥

(८४)

अन्वयार्थः—(गुरुः) श्रीदत्तात्रेय (आह) म्हणाले (उद्गते महामते) समाधीमध्ये ज्याची उत्तम गति आहे व बुद्धिमान् अशा अर्जुना, (अत्र ते किं अनुभूतम्) तूं या समाधिस्थितीत कशाचा अनुभव घेतलास (वै वद) तें निश्चयानें सांग. (परंतप) कामादि शत्रूंचा नायनाट करणाऱ्या (उर्वीश) योगभूमीचें पालन करणाऱ्या अर्जुना, (हि) कारण (परं तपः विना) मनाचें व इन्द्रियांचें ऐकाग्र्य झाल्याशिवाय (चिरं) पुष्कळ काळ (रहः) एकान्त (स्थितिः) वास (न) होऊं शकत नाहीं. ॥ ८४ ॥

(८५)

अन्वयार्थः—(नृपः) राजा अर्जुन (आह) म्हणाला, (हे महानुभाव अज) हे महाप्रभावशाली स्वयंभू श्रीदत्ता, (ते कृपया) तुझ्या कृपेनें (मयि समाहिते) मी समाधिस्थितीत गेलों असतां (पटीयसी) अत्यंत कुशल अशी (धृतिमत्यपि) व कोणतीहि गोष्ट समजणारी अशी असूनहि (भेदहृत्) सर्व भेद नाहीसे करणारी (मतिः) माझी बुद्धि (त्रिपुटी) ध्याता, ध्यान, ध्येय, असा भेद (न वेद) जाणूं शकली नाही. ॥ ८५ ॥

भावार्थः—याप्रमाणें श्रीदत्तात्रेयांचे भाषण ऐकून अर्जुन म्हणाला, हे नित्यसिद्ध महानुभावी श्रीदत्ता, आपल्या कृपेनें कांहीं काळ अभ्यास केल्यावर मला समाधियोग सिद्ध झाल्यावर अत्यंत कुशल असणारी व कोणतीहि गोष्ट ध्यानांत ठेवणारी अशी असूनहि सर्व द्वैत भावांचा नाश करणारी अशी माझी बुद्धि अत्यंत सूक्ष्म व कुशाग्र असूनहि समाधीचे वेळी ध्याता, ध्यान व ध्येय म्हणजे मी ध्यान करणारा, हें ध्यान व ध्येय म्हणजे ज्याचें ध्यान करावयाचें तो विषय असा भेद ती घेऊं शकली नाहीं. अर्थात् मला कोणतेंहि भान नव्हतें. ॥ ८५ ॥

(८६)

अन्वयार्थ:—(हे प्रिय) हे भगवन् (मनसा सह गात्रः पंच पंच च) मनाशीं सहित पांच ज्ञानेंन्द्रियें व पांच कर्मेन्द्रियें (स्थिरतां गताः)स्थिर झालीं (मतिरपि) आणि बुद्धिसुद्धां (स्थिता) स्थिर झाली.(अतिहर्षः)ज्याला अत्यंत हर्ष झाला आहे असा मी (उत्थितः) समाधींतून उठलों व (हे ईश्वर) हे श्रीदत्ता, (एतां अनुवृत्तिं) त्या वृत्तींच्या अनुवृत्तीचें (स्मरे) मी स्मरण करतों. ॥ ८६ ॥

भावार्थ:—हे प्रिय भगवन् श्रीदत्ता, ज्या वेळीं मीं समाधि लावली त्या वेळीं मनाशीं सहित सर्व अकरा इन्द्रियें म्ह० पांच ज्ञानेन्द्रियें व पांच कर्मेन्द्रियें स्थिर झालीं, व बुद्धिहि स्थिर झाली असतां मी अत्यंत हर्षयुक्त झालों व समाधि अवस्थेंतून उठलों व समाधि अवस्थेंत जी वृत्ति होती तिचें स्मरण करूं लागलों. यद्यपि स्मरणाला अनुभव पाहिजे व त्या वेळीं तर वृत्ति नसल्यानें अनुभव नाहींच मग स्मरण तरी कसें होणार ? पण विशिष्ट प्रकारची वृत्ति जरी झाली नाहीं तरी आरंभीं प्रयत्न केला असल्यामुळें सामान्य रूपानें त्या अवस्थेचें स्मरण होण्यास हरकत नाहीं. त्या वेळीं समाधि स्थितींत वृत्तीचें ज्ञान जरी होत नसलें तरी त्या वृत्ति आत्मगोचर असल्यामुळें तेवढ्या संस्कारानें समाधींतून उठल्यावर अनुमानानें वृत्तींचें ज्ञान होऊं शकतें. त्यामुळें त्या वृत्तीचें स्मरण करतों हें अर्जुनाचें म्हणणें संगतच आहे.॥ ८६ ॥

(८७)

अन्वयार्थ:—(मिमंक्षया) त्रिविध तापाच्या शांतीकरितां स्नान करण्याच्या इच्छेनें (इमं) ह्या (आनंदऱ्हदं) योगी लोकांना गोचर असणाऱ्या आनंदरूपी डोहांत (एत्य) जाऊन (विगतोपाधिः) ज्याची उपाधि गेली आहे असा होऊन (सुखांबुधिं) निरतिशयानंद सागरांत (गतोऽस्मि) मी बुडलों आहें. (सुधीः) कृपासागर श्रीदत्ता, (आधिव्याधी) खरोखर मानसिक व शारीरिक पीडा (मे न)माझ्या नाहींशा झाल्या.॥ ८७॥

भावार्थः—त्रिविध तापानें म्ह० कायिक, वाचिक व मानसिक तापानें पोळलों असल्यामुळें त्यांची शांती व्हावी म्हणून स्नान करण्याच्या इच्छेनें या योगी लोकांना माहीत असलेल्या आनंदरूपी डोहांत बुडी मारली असतां सर्वोपाधिरहित असा मी झालों व सुखसागरांत जाऊन निरतिशय अखंडानंदस्वरूपच झालों. हे श्रीदत्ता, खरोखर आतां माझ्या मानसिक व शारीरिक पीडा शिल्लक राहिल्याच नाहींत. ॥ ८७ ॥

(८८)

अन्वयार्थः—(अलिंग्यधीशः) परमहंसांमध्यें श्रेष्ठ श्रीदत्तात्रेय (तं) त्या अर्जुनाला (आलिंग्य) आलिंगन देऊन (शस्तं प्राह) खूष होऊन म्हणाले (हे नृप अर्जुन) हे राजा अर्जुना, (प्रजाधिभूः) तूं प्रजेचा नायक आहेस. (प्रजाः) म्हणून प्रजेचें (शाधि) नीतीनें पालन कर. (गच्छ गच्छ) तूं आतां आपल्या राष्ट्रांत जा (न ते द्वयम्) तूं विरक्त असल्यामुळें द्वैत व तदुत्पन्न सुख व दुःख तुला होणार नाहीं. ॥ ८८ ॥

(८९)

अन्वयार्थः—(अंतःसंगविहीनस्य) ज्यानें कामक्रोधादि आंतूनच सोडले आहेत (बहिःसंगो न बाधकः) त्यानें बाह्य जगाशी संबंध जरी ठेवला तरी तो त्याला बाधक होऊं शकत नाहीं. (परार्थं) दुसऱ्याकरितां म्हणून कां होईना (धर्मं चर) धर्माचरण कर.(क्वचित्तु) आणि केव्हां केव्हां (बहिः व्यस्तं)बाहेर वागणूक अशी दाखीव कीं लोकांनी विक्षिप्त आहे असें म्हणावें. (चर) याप्रमाणें वागून राज्य कर. ॥ ८९ ॥

(९०)

अन्वयार्थः—(यथा देही) ज्याप्रमाणें सर्वसामान्य लोक माझी सेवा करितात त्याप्रमाणें (मे अंघ्रि भज) माझ्या चरणांची सेवा तूंहि कर. (यथा गृही) ज्याप्रमाणें फलाची इच्छा मनांत धरून यज्ञयागादि क्रिया गृहस्थ लोक करितात त्याप्रमाणें (आद्यं) सर्व कारणांचेंहि कारण अस-

णाऱ्या (मां) माझी निष्कामपणानें (यज) यज्ञयागादि क्रियेनें सेवा कर. (हे नष्टभव) संसारभ्रम ज्याचा निवृत्त झाला आहे अशा अर्जुना, (आसक्तिं त्यज) कर्मामध्यें आसक्ति ठेवूं नकोस. (द्विजादेः) ब्राह्मण, गुरु वगैरे श्रेष्ठ लोकांची (अर्चको भव) पूजा नेहमीं कर. ॥ ९० ॥

(९१)

अन्वयार्थः—(तथा) ठीक आहे (इति) असें म्हणून (आज्ञां) त्यांची आज्ञा (प्रगृह्यापि) शिरसामान्य करूनहि (अयं) हा राजा अर्जुन (श्लथच्चित्तः)ज्याचें अंतःकरण गहिंवरून आलें आहे असा (अंघ्रिदत्तदृक्) श्रीदत्ताच्या चरणांवर दृष्टि ठेवणारा (दत्तदृग्जातमुद्) श्रीदत्तात्रेयांच्या दर्शनानें ज्याला आनंद झाला आहे अशा राजाला (महोदयं) श्रीदत्तात्रेयांची संगति (त्यक्तुं नैच्छत्) सोडूं नये असें वाटूं लागलें. ॥ ९१॥

(९२)

अन्वयार्थः—(यस्य सदयं हृदयं) ज्याचें कृपामय अंतःकरण आहे (तेन) अशा श्रीदत्तात्रेयांनीं (मोचातिरसया) अत्यंत पिकलेल्या केळापेक्षांहि गोड अशा (वाचा) वाणीनें (प्रस्थापितः) जा म्हणून पाठविलेला (सः) तो राजा (चित्र इव) एखाद्या चित्राप्रमाणें (अग्रतः) श्रीगुरूंच्यापुढें (स्थितः) तसाच उभा राहिला. ॥ ९२ ॥

(९३)

अन्वयार्थः—(ततः पुनः) नंतर पुनः (प्रभुः) श्रीदत्तात्रेयांनीं (सहासं) हास्ययुक्त वाणीनें राजाला (प्रस्थापयामास) जा असें म्हणून पाठविलें. (नृपः) नंतर राजा (स्ववासं) आपल्या राजधानींत (प्राप) प्राप्त झाला. (नवोदयं) नवीनच उगवलेल्या (चन्द्रमिव) चंद्राप्रमाणें (तं प्रजाः) त्या राजाला सर्व प्रजाजन (दृशा पपुः) डोळे भरून पाहूं लागले. (च) (तदाधिः) त्याला पाहतांच प्रजेच्या मानसिक सर्व पीडा (अस्तमगात्) नाहींशा झाल्या. ॥ ९३ ॥

(९४)

अन्वयार्थः—(शशिवंशकेतुः) सोमवंश कुलाला भूषणभूत असा (सः)तो राजा अर्जुन(अगर्वकामः)अभिमान व फलाची इच्छा न करणारा (यज्ञान्) यज्ञयाग (चक्रे) करूं लागला. (तदैव) त्याच वेळीं (सदैवः) सर्व देवांशीं सहित (सुरवंशकेतुः) इन्द्र (स्थिरासनस्थोऽपि) त्याचें आसन स्थिर असतांहि (अनिलं ऋतेऽपि) जोराचा वारा नसतांहि (भृशं) जोरानें (अकंपत) थरथर कापूं लागला. ॥ ९४ ॥

(९५)

अन्वयार्थः—(तत्सत्त्वहृत्यै) राजा अर्जुनाचें सत्त्व हरण करण्याकरितां (सुरनोदितः अर्कः) इंद्रादि देवांनीं पाठविलेला सूर्य (अतिथिः भूत्वा) अतिथीचें रूप धारण करून (नृपाधिपौकः) राजाच्या घरीं (प्राप) आला. (सः) सूर्यानें (नृपात्) राजापासून (वृक्षभिक्षां उपादाय) वृक्षांची भिक्षा घेऊन (नृपं) अर्जुनाला (मुनिशापशिक्षां) वसिष्ठ ऋषींच्या शापास (निन्ये) पात्र केलें. ॥ ९५ ॥

(९६)

अन्वयार्थः—(ततः) नंतर कांहीं कारणांनीं (दैववशात्) व कांहीं दुष्ट दैव असल्यामुळें (उद्धतेन तेन) गर्विष्ठ अशा त्या अर्जुनानें (पराजिताः देवताः) पराभूत केलेले इन्द्रादिदेव (अपराजितं उपेत्य) श्रीविष्णूजवळ येऊन (अभिष्टुय) त्याची स्तुति करून (ख्यात्याधिकात्) प्रसिद्ध पुरुषाकडून (तन्मृतिं) अर्जुनाचा नाश व्हावा (कल्पयामासुः) याप्रमाणें सर्व देवांनीं ठरविलें. ॥ ९६ ॥

(९७)

अन्वयार्थः—(अथ ह किल) विष्णूनें वर दिल्यावर पूर्वीं अशी एक गोष्ट घडली कीं (गाधिभूभृति) गाधि नांवाचा राजा (वने निवसति सति) वनामध्यें राहत असतां (परिणयार्थी) तूं लग्न कर अशी (भृगुणा-

दिष्टः) भृगु ऋषींनीं आज्ञा केलेला (ऋचीकः) ऋचीक ऋषी (योगप्रभावात्) योगसामर्थ्यानें (वरुणादाहृतश्यामकर्णाश्वसहस्रं) वरुण लोकांतून आणलेले निळ्या कानाचे हजार घोडे (शुल्कत्वेन राज्ञे प्रतिपाद्य) नजराणा म्हणून गाधि राजाला देऊन (स्त्रीमुख्यां) सर्व स्त्रियांमध्यें श्रेष्ठ अशा (सत्यवत्यभिख्यां) सत्यवती नांवाच्या (तत्तनयां) त्या गाधीच्या मुलीबरोबर (उपयेमे) ऋचीकांनीं लग्न केलें. ॥ ९७ ॥

(९८)

अन्वयार्थः—(स्वस्याः) आपणाला (च) व (मातुः) आपल्या आईला (अनुरूपपुत्राप्तये) योग्य मुलगा व्हावा म्हणून (भृगुणा) भृगुऋषीकडून (कारितपुत्रकामेष्टिचरुप्राशनव्यत्ययेन) केलेल्या पुत्रकामेष्टि यज्ञांतील चरुप्राशनाची अदलाबदल झाल्यामुळें (जनिष्यमाणपुत्रव्यत्यासं) होणाऱ्या मुलांचाहि बदल होणार असें पाहून (निवेद्य) ती सर्व हकीगत सुनेला सांगितली. (स्नुषाप्रार्थनया) नंतर सुनेच्या प्रार्थनेनें (तत्पुत्रस्यर्षित्वं) तुझा मुलगा ऋषीच होईल, (पौत्रस्य क्षत्रत्वं) व नातू मात्र क्षत्रिय होईल, (चाकारि) असा तपःसामर्थ्यानें भृगु ऋषींनीं बदल केला. ॥ ९८ ॥

(९९)

अन्वयार्थः—(गाधिपुत्रः विश्वामित्रः) गाधि राजाचा मुलगा विश्वामित्र (क्षत्रियोऽपि सन्) क्षत्रिय असूनसुद्धां (चरुप्रभावात्तपसा) चरूच्या प्रभावानें व तपश्चर्येच्या योगानें (ब्रह्मर्षित्वं गतः) ब्रह्मर्षि म्हणून प्रसिद्ध झाला व (मतः) सर्वमान्य (मंत्रदृक्) मंत्रद्रष्टा झाला. ॥९९॥

(१००)

अन्वयार्थः—(शम्याः) शमीपासून (अग्निरिव) अग्नीप्रमाणें तेजस्वी (सत्यवत्याः) सत्यवतीपासून (शिवांशः) शंकराच्या अंशरूपानें (जमदग्निः) जमदग्नि ऋषि (अभवत्) झाले. (मंत्रदृक्) कांहीं ऋचा पाहणाऱ्या जम-

दग्नीनें (शिवांशां) पार्वतीची कलारूप असणाऱ्या (रेणुकां सतीं) सती रेणुकेशीं (वव्रे) विवाह केला. ॥ १०० ॥

(१०१)

अन्वयार्थः—(पंचाग्नय इव) पांच अग्नीप्रमाणें (तत्सुताः)त्या दोघांना (ख्याताः) लोकांमध्यें प्रसिद्ध (अर्चिताः) लोकपूजित (पंच) अशीं पांच मुलें (आसन्) झालीं. (अत्र) त्यांमध्यें (अन्तिमः) शेवटचा मुलगा (धीरः) युद्धामध्यें धैर्यसंपन्न, (अतिवीरः) अत्यंत बलशाली, (शूरजित्) शूरांना जिंकणारा, (रामः) राम नांवाचा (परमः) साक्षाद्विष्णूचाच अवतारभूत असा होता. ॥ १०१ ॥

भावार्थः—जमदग्नि व रेणुका यांना पांच मुलें झालीं. जमदग्नि हे अग्निहोत्री होते म्हणून कीं काय दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य, आहवनीय, सभ्य व आवसथ्य हे पांच अग्नि पुत्ररूपानें त्यांच्या उदरीं जन्मास आले. तीं पांच मुलें विख्यात होतीं. सर्व लोक त्यांचा सत्कार करीत असत. त्या पांच मुलांपैकीं शेवटचा मुलगा राम या नांवाचा धैर्यशाली, वीर, शत्रूंला जिंकणारा असा होता. साक्षात् विष्णूनेंच अवतार घेतल्यामुळें त्याचें गुणानुवर्णन किती करावें तितकें थोडेंच आहे. ॥ १०१ ॥

(१०२)

अन्वयार्थः—(सस्त्रीकदेवगायकरतिकौतुकदृष्टिदूषिता) एकदां गंगेमध्यें नावेंत बसलेला आपल्या स्त्रीसहवर्तमान एक गंधर्व क्रीडा करितांना पाहिल्यामुळें दूषित झालेली (माता) आई रेणुका (ताताज्ञसेन) जमदग्नि ऋषींच्या आज्ञेनें (येन) ज्या रामानें (हता) मारली (सः) तो राम (साक्षात्पयोब्धिजामाता) समुद्राचा जांवई साक्षात् विष्णूच होता. ॥ १०२ ॥

(१०३)

अन्वयार्थः—(येन) रामानें (तातप्रसादतः) जमदग्नींच्या कृपाप्रसादानें (मृता माता) मेलेली रेणुका (पुनरपि उत्थापिता) पुनः उठविली,

(आयुष्मत्ता जयिता च प्राप्ता) आणि चिरंजीव असा आशीर्वाद व सर्वत्र जय असावा असा आशीर्वाद प्राप्त करून घेतला. (अस्य) या रामाच्या (गुणस्य) गुणाचे (माता) मापन(को भवेत्) कोण करूं शकेल?॥१०३॥

(१०४)

अन्वयार्थः—(शिवाप्तविद्ये) शंकरापासून ज्यानें विद्या प्राप्त करून घेतली आहे असा (शिवतातभक्ते) शिवरूपी जमदग्नींचा भक्त असणारा राम (अटवीं याते) वनामध्यें गेला असतां (आश्रमगः भूपः अपि) जमदग्नींच्या आश्रमांत येऊन अर्जुन हा राजा असूनहि (प्रसह्य) जबरदस्तीनें (मुनिकामधेनुं) मुनींच्या कामधेनूला (जहार) घेऊन गेला. (यः) ज्या राजानें (निजकामधेनुं) भक्त लोकांना कामधेनूप्रमाणें असणाऱ्या दत्तात्रेयाला (वशं निन्ये) वश करून घेतलें त्याला दुसाध्य काय आहे?१०४

(१०५)

अन्वयार्थः—(रामः) राम (स्वाश्रमं) आपल्या आश्रमांत (प्राप्य) परत आला व (हृतां धेनुं) धेनूचें हरण राजानें केलें (ज्ञात्वा) असें पाहून (नृपं हंतुं प्राप) राजाला मारण्याकरितां निघाला. (तं आलोक्य) आपल्यावर चाल करून राम आला आहे असें पाहून (राजा बलमचोदयत्) राजानें आपलें सैन्य त्याच्यावर सोडलें. ॥ १०५ ॥

(१०६)

अन्वयार्थः—(एतैः रंहस्विगंधर्वपदोत्क्षिप्तकुपांसुभिः) वेगवान् घोड्यांच्या टापांनीं जमिनीवरून वर फेंकली जाणारी जी धूळ त्या धुळीच्या योगानें (पांसुघ्नी अपि) पापांचा नाश करणारी असूनहि (अमला) व स्वतः निर्मल असूनहि (मंदाकिनी) गंगा (अपापा कृता) पापरहित केली. ॥ १०६ ॥

(१०७)

अन्वयार्थः—(पद्मिभिः) हत्तींनीं (सप्तधोत्सृष्टैः) सात वेळां टाकलेलें (सुगंधिभिः दानोदकैः) सुगंधयुक्त जें दानोदक म्ह० गंडस्थळांतून

गळणारें द्रव्य त्यांनीं (गंधवती पृथ्वी) पृथ्वी ही गंधवती आहे, (इति मुनेः उक्तिः) असें नैयायिक गौतम ऋषींचें म्हणणें (स्फुटं सार्था कृता) स्पष्टपणें सार्थ करून दाखविलें. ॥ १०७ ॥

(१०८)

अन्वयार्थः—(तयोः) राम आणि अर्जुन यांचें (कलहात्पूर्वं) युद्ध होण्यापूर्वी (अन्योन्यं) परस्पर (विजिगीषतां) विशेष प्रकारानें जिंकण्याची इच्छा करणाऱ्या (स्यंदनानां) रथांचे (इभानां) हत्तींचे (अश्वानां) घोड्यांचे (ध्वनीनां महान् कलहः) मोठमोठे आवाज होऊं लागले. १०८

(१०९)

अन्वयार्थः—(मुनेर्बालः) जमदग्नींचा मुलगा राम (गर्जदुद्वेलजलध्युपमितम्) आवाज करणाऱ्या व खवळलेल्या समुद्राप्रमाणें (चलं बलं) इतस्ततः पसरलेलें सैन्य (विलोक्य) पाहून (बलात्) वडिलांनीं दिलेल्या वराच्या जोरावर (अलं) घनघोर (युयुधे) युद्ध करूं लागला. ॥ १०९ ॥

(११०)

अन्वयार्थः—(वडवातनयः) हा राम ब्राह्मणस्त्रीचा मुलगा असल्यानें (खंडपिंडाशीः) पोटभर गळ्याला येईपर्यंत साखरेचे लाडू खाणारा आमच्याबरोबर काय युद्ध करणार (इतीर्ष्यया) अशा ईर्षेनें (आगताः) युद्धाला आलेले (वडवातनयाः) घोडे (खंडपिंडाः संतः) युद्धामध्यें तुकडे तुकडे होऊन (मृतं गताः) मरण पावले.॥ ११० ॥

(१११)

अन्वयार्थः—(पंचधारतुरगौघं) पांच प्रकारच्या गति ज्या घोड्यांच्या आहेत अशा समुदायाला (ओजसा) एका झटक्यांत (इतस्ततः स्यात्) चोहोंकडून वेगानें आलेल्या घोड्यांना (एकया परशुतिग्मधारया) एकाच कुऱ्हाडीच्या तीक्ष्ण धारेनें (घनगर्जनः रामः) मेघाप्रमाणें गर्जना करणारा राम (अंजसा) वेगानें (संजघान) मारता झाला. ॥ १११ ॥

(११२)

अन्वयार्थः—(यद्भीत्या) ज्या रामाच्या भयानें (सरथे) रथांनी सहित असणारे योद्धे (विरथे च कृते) रथरहित केले. (आधोरणे) हत्तीवर बसणारे माहुत, (रणे अधः कृते) युद्धामध्यें खालीं पडले असतां (तदायुधं) त्या रामाचें शस्त्र जें परशु त्यानें (अवशेषबलं जघ्ने) सर्व सैन्य नाहींसें केलें. (ततः) रणांगणांतून (असृङ्नद्यः) रक्ताच्या नद्या (सुस्त्रुवुः) वाहूं लागल्या. (चर्मावर्तयुताः) त्या नदीमध्यें कातडें ह्याच कुणी लाटा (मृतेभपुलिनाः) मेलेले हत्ती हेंच कुणी वाळवंट (छिन्नांघ्रिहस्ताहयः) वीर पुरुषांचे तुटलेले हात हेच कुणी साप (आमिषकर्दमाः) मांस हेंच जणूं चिखल (हतयहग्राहाः)मेलेले घोडे हे त्या नदींतील मगर (शिरःकच्छपाः) वीरांची मस्तकपंक्ति हींच कासवें (घोराः) म्हणूनच अत्यंत भीषण अशा त्या नद्या वाहूं लागल्या. ॥ ११२ ॥

(११३)

अन्वयार्थः—(किरीटी) किरीट धारण करणारा, (कुंडली) कुंडलें धारण करणारा, (छत्री) छत्री धारण करणारा,(प्रतापी) शूर (दुर्धरः) अत्यंत बलवान्, (रथी) रथावर बसलेला (सहस्रकरः) हजार ज्याला हात आहेत असा (अर्जुनः) राजा अर्जुन (अत्र) समरांगणांत (एत्य) येऊन (मित्रवत्) सूर्याप्रमाणें (युयुधे) युद्ध करूं लागला. ॥ ११३ ॥

(११४)

अन्वयार्थः—(अर्जुनस्येव) अर्जुन वृक्षाप्रमाणें (अर्जुनस्य) राजा अर्जुनाचे (स्कंदान् इव) वृक्षांच्या फांदीप्रमाणें (स्कंधान्) बाहु (रामः आच्छिनत्) रामानें तोडले. (भूयो जातानपि तान्) पुनः पुनः उत्पन्न झाले असतांहि ते पुनः तोडले. (तन्निर्गमं अशोषयत्) पुनः पुनः उत्पन्न होतात असें पाहून रामानें त्याचें मूळच नाहींसें केलें.॥ ११४ ॥

(११५)

अन्वयार्थः—(येन) ज्या अर्जुनानें (अपवर्गस्तु) मोक्ष तर (पुरापि) पूर्वींच (उपात्तः) प्राप्त करून घेतला होता, (तदा) त्या वेळीं (अकुंठचित्तः) ज्याचें चित्त सर्वत्र गमन करतें असा तो अर्जुन (दत्तं अस्मरत्) श्रीदत्तात्रेयांचें स्मरण करूं लागला. (इहापि) अंतकाळींसुद्धां (स्वाभेदतः) स्वतःशीं अभिन्न रूपानें (दत्तो ध्यातः) श्रीदत्तात्रेयांचें ध्यान केल्यामुळें (नृपेण) अर्जुनानें (कृत्तोऽपि मूर्धा) जरी परशुरामानें मस्तक तोडलें तरी (न वित्तः) आपलें मस्तक तोडलें असें जाणलें नाहीं. ॥ ११५ ॥

(११६)

अन्वयार्थः—(नृपं हत्वा) राजाला मारून (गां गृहीत्वा) कामधेनूला घेऊन (अश्रमः रामः) ज्याला कांहींच श्रम झाले नाहींत अशा परशुरामानें (आश्रमं एत्य) आपल्या आश्रमांत परत येऊन(ताताय) जमदग्नींना (तत्प्राह) सर्व हकीगत सांगितली. (असहनः सः)तें ऐकून जमदग्नींना अत्यंत वाईट वाटलें व (हा) शोकानें (तं) परशुरामाला (आह) म्हणाले. ॥ ११६ ॥

(११७)

अन्वयार्थः—(राजा) पृथ्वीचा पालन करणारा राजा (दशश्रोत्रियवद्राजा) दहा वैदिक ब्राह्मणांप्रमाणें श्रेष्ठ असा राजा मानला जातो. (तद्धन्तुः ते) तेव्हां त्याला मारणाऱ्या तुझी (तीर्थसेवनात्) तीर्थयात्रा केल्यानें (शुद्धिः) पापशुद्धि होईल. (इति) याप्रमाणें वडिलांनीं सांगितलें असतां (तथेत्युक्त्वा) ठीक आहे असें म्हणून (रामोऽपि) परशुरामहि (तथाचरत्) तीर्थयात्रा करण्याकरितां म्हणून तेथून निघून गेला. ॥ ११७ ॥

(११८)

अन्वयार्थः—(योऽपि) जो (विधिवज्जमदग्निं) विध्युक्त प्रदीप्ताग्नींची (उपास्य) उपासना करून (रेणुकया सह) स्त्रीशीं सहित (यत्रास्ते) ज्या

ठिकाणीं बसला होता त्या ठिकाणीं (अनयाः ते) अन्यायानें वागणारे ते (अर्जुनस्य तनयाः) अर्जुनाचे पुत्र (प्राप्य) आश्रमांत येऊन (तं) त्या (जमदग्निं) जमदग्नींना (अरिवत्) शत्रूंप्रमाणें (विजघ्नुः) मारते झाले. ११८

(११९)

अन्वयार्थः—(तदा) ऋषींना मारल्यावर (सा) ती (वियुक्तेश्वरतोक-रेणुका) जिचा पति मृत झाला आहे व पुत्रहि जवळ नाहीं अशी रेणुका (यथैका विपिने करेणुका) ज्याप्रमाणें निबिड वनामध्यें एकटीच हत्तीण असावी त्याप्रमाणें (आर्ता) अत्यंत पीडित झाली. (ममाधिभागः) ज्याच्या-वर माझें सौभाग्य अवलंबून आहे (यदुपरि) ज्याच्या जीवावर मी आज-पर्यंत (अदेवयत्) आनंदानें दिवस घालविले, (सः मे प्रियः) तो माझा प्रियपति (क्व) कोठें आहे (इति च पर्यदेवयत्) असें म्हणून शोक करूं लागली. ॥ ११९ ॥

(१२०)

अन्वयार्थः—(अहहा) हाय हाय (हे दिष्ट) हे भाग्या (हतास्मि) मी ठार झालें. (भ्रष्टाशा) जिचा पति नष्ट झाला आहे अशी (स्मरहा) शंकरहि (मे) माझ्यावर (रुष्टः एव) रागावलाच आहे. (शरणं) माझें रक्षण करणारा (क्वापि) कुठेंहि कोणीहि (न शिष्टं) राहिला नाहीं. (परं कष्टं दृष्टं) अत्यंत कष्ट झाले. (मरणं वरं) आतां यापेक्षां मरण आलेलें बरें. ॥ १२० ॥

(१२१)

अन्वयार्थः—(हा नाथ) हे प्रिय देवा, (शुद्धगाथ) पवित्रकीर्ति (प्रियकथ) हें प्रियचारित्र (शस्त्रादितगात्र) शस्त्रानें ज्याचें शरीर तोडलें असें आपण, (पवित्रपरगात्र) ज्यांनीं दुसऱ्यांचीं शरीरेंहि पवित्र केलीं आहेत असे (रतिपात्रं) रति करण्यास योग्य असे (इदं ते अर्धं गात्रं) हें तुझें अर्ध शरीर (अत्र कथं तिष्ठेत्) तुला सोडून या ठिकाणीं कसें बरें राहील ? ॥ १२१ ॥

(१२२)

अन्वयार्थः—(हतकायातेन समं) ज्याला मारलें आहे व जो आतहि आहे त्याच्याशीं सह (स्वः) स्वर्गाला (अद्यैव) आजच (यास्ये) मी जाईन. (दैवहतकामा) पण मी हतदैवी असल्यामुळे (हतकार्तवीर्यः) ज्यांनी अर्जुनाला मारलें असा (मे) माझा (अर्भः) परशुरामहि (इह) आज या ठिकाणी (न) नाहीं. (अतः) जर तो असता तर या रामाकडून (अमी) हे शत्रू (हतकामाः भवन्ति) नष्ट झाले असते. ॥ १२२ ॥

(१२३)

अन्वयार्थः—(इति) याप्रमाणें (सत्यां रुदत्यां) सति रेणुका रडत बसली असतां (तत्पुत्रः रामः) तिचा मुलगा राम (उपेत्य) जवळ आला व (तत्सर्वं श्रुत्वा) ती सर्व हकीगत ऐकून (अनुतप्तः सन्) त्याला पश्चात्ताप झाला व (प्राह) तो म्हणाला, (गुर्वहितः) गुरूचें अहित करणारा (असन् अस्मि) मी दुष्ट पुत्र आहें. ॥ १२३ ॥

(१२४)

अन्वयार्थः—(हन्त हन्त बत) दुःखी असा मी (हे तात) हे बाबा (एषः) हा राम (ते) तुमचा (अहितः) शत्रु (जातः) झाला. (यतः) ज्या कारणांस्तव (त्वं मृतः) आपणांला मरण आलें (सुतः न) तो हा मुलगा कसा ? (ततः) म्हणून (खलकुलातिलांजलैः) दुष्ट शत्रूंची कुळें हेच पाणी व तीळ त्यांनी अंजलीनें म्ह० तर्पणाने (अस्य) या परशुरामाची (निष्कृति) शुद्धि होईल. (पितः) बाबा (ततोऽन्यतः) यापेक्षां निराळ्या मार्गानें (न) होणार नाहीं. ॥ १२४ ॥

(१२५)

अन्वयार्थः—(इति) या॰माणें (तेषां वधाय) शत्रूंचा नाश करण्याची (प्रतिज्ञाय) प्रतिज्ञा करून (रामः) परशुराम (अचिराय) लवकरच (अशेषां धरां) सर्व पृथ्वी (अनृपां करिष्यन्) निःक्षत्रिय करण्याच्या इच्छेनें

(प्रययौ) तेथून निघाला. (कृपांशमप्यस्पृशन् सन्) मनांत यत्किंचित्‌हि दया न बाळगतां राजा असा (अर्जुनपुत्रान्) अर्जुनाचीं मुलें जेथें होतीं तेथें (प्राप) येऊन पोंचला. ॥ १२५ ॥

(१२६)

अन्वयार्थः—(निजजठरस्थितान्) परशुराम हा विष्णूचा अवतार असल्यामुळें त्याच्या उदरांत असणारीं (अनंतान्) अनंत (ब्रह्मांडान्) ब्रह्मांडें त्यांना (विस्मृत्य) विसरून (चरन्) वेगानें धांवणारा (तोयस्थां तरीमिव) नदीमधील नावेप्रमाणें (अनंतां) भूमीला (प्रपदभरात्) जोरानें पावलें टाकल्यामुळें (चालयन्) कांपविणारा (महात्मा), ज्याचें भव्य शरीर आहे असा (महारिधामहात्मा) मोठमोठ्या शत्रूंचा पराभव करणारा राम (सपदि) तात्काळ (अरीन्) अर्जुनाच्या मुलांना (जघ्ने) मारता झाला. ॥ १२६ ॥

(१२७)

अन्वयार्थः—(अतितीक्ष्णपरश्वधेन) अत्यंत तीक्ष्ण अशा कुऱ्हाडीनें (द्विधाकृतान्) तोडलेल्या (अनतान्) उद्धट असणाऱ्या (तान्) त्या शत्रूंना (रणे भुवि) त्या रणभूमीवर (भूतगणाय) भूतबली म्हणून (सः) रामानें (आशु अर्पयत्) तात्काळ अर्पण केलें. (यस्य च निनदः) ज्याचा आवाज ऐकून (गां व्यकम्पयत्) पृथ्वी किंवा स्वर्ग थरथर कापूं लागले. ॥ १२७ ॥

(१२८)

अन्वयार्थः—(विद्युद्भास्वत्) दैदीप्यमान् (अस्त्रं) परशु (स्वं परितः) आपल्या चोहों बाजूंनीं (विधुनानं) फिरविणाऱ्या (मेघध्वानं) मेघाप्रमाणें आवाज असणाऱ्या (मेघरुचोऽलं हृतमानं) मेघापेक्षांहि ज्याची कांति उत्तम आहे अशा अत्यंत शामल परशुरामाला (दृष्ट्वा) पाहून (मेघः भुवि अवतीर्णः) हा मेघच भूमीवर आला आहे (किं इहास्ते) कां हा इथेंच

आहे (इत्थं मत्वापि) असें समजूनहि (ते) जे मत्त झाले होते (मत्तमयराः) ते मत्त मोर (ननृतुः) नाचूं लागले. ॥ १२८ ॥

(१२९)

अन्वयार्थः—(सः) राम याप्रमाणें (जयश्रियं) जयरूपी लक्ष्मीशीं (उद्वाह्य) विवाह करून (अंबामेत्य) आईजवळ येऊन (प्राह) म्हणाला, (त्रिःसप्तकृत्वा) एकवीस वेळां (अस्त्रैः) या परशूनें (भूभृतः) राजे लोकांना (हत्वा) मारून (पितृमुक्तये) वडिलांना मुक्ति मिळावी म्हणून (तर्पये) मी तर्पण करतों. ॥ १२९ ॥

(१३०)

अन्वयार्थः—(इति) याप्रमाणें (प्रतिज्ञां) प्रतिज्ञा (कुर्वंतं) करणाऱ्या (सुतं) परशुरामाला (प्रसूः) रेणुकामाता (प्राह) म्हणाली, (पुरा) अगोदर (नौ) आम्हा दोघांची (और्ध्वदेहिकं) उत्तरक्रिया (कृत्वा) करून (प्रतिज्ञातं) जी प्रतिज्ञा केलीस ती (त्वं) तूं (ऋतं कुरु) खरी कर. ॥ १३० ॥

(१३१)

अन्वयार्थः—(तुलायां) कावडींत (एकतः) एका बाजूला (मृतं तातं) मेलेल्या तुझ्या वडिलांना (तथा) त्याचप्रमाणें (मां) मला (एकतः) एका बाजूला (धृत्वा) घालून (अवाचीं दिशं) दक्षिणेकडे (याहि) जा. (यत्र) ज्या ठिकाणीं (खाद्वचः) आकाशवाणी (श्रोष्यसि) ऐकशील (तत्र) त्या ठिकाणीं (विमात्सर्यं आचार्यं) द्वेषरहित स्वकर्मानुष्ठान करणारा आचार्य (लब्ध्वा) तुला मिळेल, (मया अनुगमनं कार्यं) व त्या ठिकाणीं माझा या अनुगमनाचा सती जाणेचा विधि यथासांग होईल. (ते नौ कर्म कार्यं) त्या ठिकाणी तूं आमचें और्ध्वदेहिक कर्म कर. (ततः) नंतर (तव) तुझें (कार्यं) निःक्षत्रिय पृथ्वी करण्याचें कार्य (सिध्येत्) सिद्धीस जाईल. ॥ १३१ ॥

(१३३)

अन्वयार्थः—(गुणीशः) गुणिश्रेष्ठ (रामोऽपि) परशुराम असूनहि (तथेति) ठीक आहे असें म्हणून (तथैव) रेणुकेनें सांगितल्याप्रमाणें (गत्वा) दक्षिणेकडे जाऊन (रमणीं) रम्य अशी (खवाणीं) आकाशवाणी (श्रुत्वा) ऐकून (मातृगिरा) या आश्रमांत जा असें रेणुकेच्या सांगण्यावरून (आश्रमं गत्वा) सहज त्या आश्रमांत जाऊन (पवित्रं आश्रमं दृष्ट्वा) पवित्र आश्रम पाहून (तत्र) त्या आश्रमांत (विचित्रगात्रं) विचित्र ज्याचें शरीर आहे अशा (शतपत्रनेत्रम्) कमलाप्रमाणें ज्याचे नेत्र आहेत अशा (वृत्रघ्नमित्रम्) इन्द्राचा मित्र असणाऱ्या (करुणैकपात्रं) करुणासागर असणाऱ्या (अंके चित्रं कलत्रं परिगृह्य क्रीडंतं) मांडीवर विचित्र स्त्री घेऊन तिच्याशीं क्रीडा करणाऱ्या, (सत्त्रम्) साधु लोकांचें रक्षण करणाऱ्या (एतं अत्रिपुत्रं) त्या दत्तात्रेयांना (सः) राम (मुदा) आनंदानें (ददर्श) पाहूं लागला. ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

(१३५ व १३६)

अन्वयार्थः—(भगवान्) षड्गुणैश्वर्यसंपन्न आपण आहांत; (भर्त्रा सह गमे) पतीशीं सह सती जाण्याकरितां (मात्रा प्रार्थितः) आईनें आपली आचार्य म्हणून प्रार्थना केली आहे. (तत्र कर्मणि) तेव्हां त्या कर्मामध्यें (च) आणि (और्ध्वदेहिकेऽपि) उत्तरक्रियेमध्येंहि (भवान्) आपण (आचार्यो भवतु) पुरोहित व्हावें (इति) याप्रमाणें (रामेण) परशुरामानें (अयं) त्या श्रीदत्ताची (अर्थितोऽपि) प्रार्थना केली असतांहि (क्रमेण सन्निष्ठां) क्रमाक्रमानें सज्जनांचे ठिकाणीं निष्ठा असावी (ख्यापयन्) असें सांगून (असन्निष्ठां) दुर्जनांचे ठिकाणीं निष्ठा असणारा (यातः इव) तूं झालास (तं) याप्रमाणें परशुरामाला (मतः) मान्य असणारे श्री दत्तात्रेय (अवदत्) म्हणाले, ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

(१३७)

अन्वयार्थः—(यः) जो मनुष्य (शास्त्रार्थं आचिनोति) शास्त्राचें अध्ययन करतो, (यः) जो (स्वतः) आपण (तथाचरति) त्याप्रमाणें म्ह० शास्त्राप्रमाणें वागतो, (आचारे स्थापयत्यन्यान्) आणि दुसऱ्याकडून शास्त्रविहित आचरण जो करवून घेतो (स एव आचार्यः) त्यालाच आचार्य म्हणावें. (इतरः न च) असें जो करीत नाहीं त्याला आचार्यः म्हणूं नये. ॥ १३७ ॥

(१३८)

अन्वयार्थः—(अहं) मीं तर (परिग्रहं) पत्नीला (त्यक्त्वा) टाकून दिलें आहे आणि (आत्मरतिं) संभोगसाधनोपयोगी स्त्रीचा (वृत्वा) स्वीकार करून (अक्रियः) नित्य जें संध्याकर्म त्यांनीं रहित असा मी (स्वच्छंदं आनंदे) मला वाटेल तसा आनंदोपभोग घेत (वर्तें) वर्तन करीत आहें. (मम) तेव्हां मला (आचार्यत्वं) आचार्य म्हणून घेण्याची योग्यता (कथं) कोठून येणार ? ॥ १३८ ॥

(१३९)

अन्वयार्थः—(नग्नः) विवस्त्र होऊन (उन्मत्तवत्) उन्मत्ताप्रमाणें (धर्माधर्मविवर्जितः) ज्याला धर्म व अधर्म दोनीहि माहीत नाहींत असा (वर्तें) मी वागतों. (वनचरप्रियः) वनामध्यें फिरणाऱ्या लोकांना मी प्रिय आहें म्हणून (वने तिष्ठे)मी वनामध्यें राहातों (इत्) म्हणूनच (अस्पृश्यः) मी स्पर्श करण्यालाहि अयोग्य व (अवाच्यः) बोलण्यालाहि अयोग्य (अस्मि) आहें. ॥ १३९ ॥

(१४०)

अन्वयार्थः—(सुपेशा) सुस्वरूप स्त्री (वयुनं) मनुष्याचें ज्ञान (वस्ते) नाहीसें करतें. (प्राग्घृतास्या) आरंभीं सुवदना असणारी (नित्यं नूत्ना इयं युवतिः) नेहमीं तरुण दिसणारी ही स्त्री (ममांकगा) माझ्या मांडीवर आहे; (अहं तु) आणि मी तर (पुराणपुरुषः) म्हातारा आहें. ॥ १४० ॥

भावार्थः—सुस्वरूप स्त्रीला पाहिलें कीं ज्ञानी मनुष्याचेंहि ज्ञान नाहीसें होतें, त्याला भान राहात नाही तेव्हां मी ज्या वेळेस या स्त्रीचा स्वीकार केला त्यावेळेस ही सुमुखी होती व नेहमीं तरुण दिसणारी ही स्त्री माझ्या मांडीवर बसवून घेतली;इला पाहतांच माझें ज्ञान नष्ट झालें व मी तर म्हातारा आहें मग मीं ही गोष्ट कशी काय केली हें माझें मलाहि समजेना. दुसरा अर्थः—अघटितघटनापटीयसी माया असें जिचें वर्णन आहे अशी ही मायारूपी स्त्री, तिचें स्वरूप अवर्णनीय आहे म्हणजे अनिर्वचनीय आहे; ही ज्ञानी लोकांची बुद्धि भ्रष्ट करते म्हणजे त्यांच्या ज्ञानावर आवरण करते. इचें मुख गोड आहे, ती नेहमींच तरुण अशी दिसते व माझ्या एकदेशांत ती आहे त्यामुळें तिची बाधा मला कांहीं नाहीं; कारण मीं पुराणपुरुषोत्तम आहें. म्ह० निर्विकार असल्यामुळें ही माया मला बाधा करूं शकत नाहीं. ।। १४० ।।

(१४१)

अन्वयार्थः—(हे प्राज्ञ) बुद्धिमान् रामा (अपूज्यः) अश्रेष्ठ मनुष्य (कर्मणि) कर्मामध्यें(न योज्यः) नियुक्त करूं नये (इति) याप्रमाणें (तद्वचः) श्रीदत्तात्रेयांचें वाक्य (श्रुत्वा) ऐकून (रामः) परशुराम (मौनी अभवत्) मौन स्वीकारून बसला. (तदा) त्या वेळी (मानिनी माता) रेणुका माता (आह) म्हणाली, ।।१४१।।

(१४२)

अन्वयार्थः—(भेदिनां वादिनां) भेदवादी माध्वादि लोकांचा (मतभेदव्यतिगेन) जो मतभेद आहे की ब्रह्म अद्वितीय आहे का स-द्वितीय आहे, या दोन्हीपेक्षां विलक्षण अशा (भवता) आपल्याकडून (सद्वादि) योग्यच सांगितलें गेलें. (हे वृषाकपे), हे इच्छित देणाऱ्या व पापांचा नाश करणाऱ्या श्रीदत्ता, (भवता उदितवत्) तुम्हीं पूर्वी म्हटल्याप्रमाणें (भवतः अन्यः) आपल्याशिवाय दुसरा (इह त्रिविष्टपे कः) या त्रिभुवनांत कोण आहे? ।। १४२ ।।

भावार्थः—द्वैतवादी माध्वादि लोकांनीं जें आपलें स्वरूप वर्णन केलें आहे; द्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत वगैरे या सर्व मतांपेक्षां विलक्षण असें आपलें स्वरूप आहे तें अवर्णनीय आहे; तेव्हां आपण जें पूर्वीं सांगितलें 'नग्नः उन्मत्तः' वगैरे तें सर्व सत्यच आहे. कारण आपलें स्वरूपच तसें आहे. सर्व काम पूरण करणारे व सर्व पापांचा नाश करणारे आपण पूर्वीं बोलल्याप्रमाणें 'मी परिग्रह टाकून स्त्रीरत आहें वगैरे' तें सर्व खरेंच आहे. या त्रिभुवनांत तरी आपल्यासारखा दुसरा कोणीहि नाहीं. ॥ १४२ ॥

(१४३)

अन्वयार्थः—(इति) याप्रमाणें (तन्मातृवचो निशम्य) राममातेचें रेणुकेचें वचन ऐकून (मतिमान्) कुशाग्र बुद्धि असणारे श्रीदत्तात्रेय (तन्मुखतः) तिच्या मुखांतून (निखिलं तन्निशम्य) सर्व वृत्तांत ऐकून (सादरं तं उवाच) आदरानें परशुरामाला म्हणाले (अदरं) निर्भय होऊन (सकलं क्षत्रकुलं) सर्व क्षत्रियांचें कूळ (हर) नाहींसें कर. ॥ १४३ ॥

(१४४ व १४५)

अन्वयार्थः—(इति प्रगल्भं) याप्रमाणें प्रशस्त असें (तद्वचः) श्रीदत्तात्रेयांचें भाषण (अवधार्य) ऐकून (अतिप्रतापः पुरुषः सः) अत्यंत पराक्रमी पुरुष तो राम त्यानें (देवाज्ञया) श्रीदत्तांच्या आज्ञेनें (अस्त्रादेव तर्थिमानीय) आपल्या अस्त्रानेंच पाताळगंगातीर्थ त्या ठिकाणीं आणून (अजस्य आज्ञया) श्रीदत्तांच्या आज्ञेनें (सवस्त्रा सती) वस्त्रांशीं सहित ती रेणुका (अत्र स्नात्वा) गंगेमध्यें स्नान करून (सुभूषितांगानि कृत्वापि) सर्व शरीर अलंकारानें सुभूषित करून (आचार्याय) आचार्याला (सुभूषितां गां दत्वापि) वस्त्रालंकारविभूषित अशी गायहि देऊन (सौभाग्यदानानि च) आणि सौभाग्यवायनदान करून (स्वयं सौभाग्यदापि) स्वतःला सौभाग्य देण्याची योग्यता असूनहि (सा) ती रेणुका (ईशा अग्निं विवेश) पतीबरोबर अग्नींत सती गेली. ॥ १४४॥१४५ ॥

(१४६)

अन्वयार्थः—(दिवि) स्वर्गामध्यें (सयोषितां मरुतां) आपापल्या स्त्रियेशीं सहित सर्व देव (ईक्षतां सतां) पाहत असतां (सधवा रेणुभवा) आपल्या पतीशीं सहित रेणु राजाची मुलगी रेणुका (अधिरुह्य) विमाना-मध्यें बसून (सती दिवि स्थिता) साध्वी रेणुका स्वर्गांत गेली (सुतायापि) रामालाहि आठवणीकरितां म्हणून (स्वमुखं) आपलें मुख (भुवि) पृथ्वीवर (ददौ) ठेवून गेली. ॥ १४६ ॥

(१४७)

अन्वयार्थः—(या) जी (रेणुनृपस्य) रेणु नांवाच्या राजाची (कन्या) मुलगी (त्रिकुलजानां) तिन्ही कुलांमध्यें उत्पन्न होणाऱ्यांना (सम्यगुन्नाय-का मान्या) उत्तम प्रकारची गति देणारी व मान्य अशी (या साक्षात्स्वय-मंबिका) जी साक्षात्पार्वतीच असणारी (सुभाविका) कुशल असणारी (असौ रेणुका धन्या खलु) ती रेणुका खरोखर धन्य आहे. (या प्रत्यंघ्रि) जिनें पावलोपावलीं (हयेष्टिकोटिसुफलं) कोटी अश्वमेधांचें निर्मळ सुफळ (अवाप) प्राप्त करून घेतलें. (ईदृक् तु का अन्या) अशी दुसरी स्त्री कोणती आहे! (इह) या लोकांत (अग्नये) अग्नीला (अलं वर्ष्म) आपलें प्रिय शरीर (अर्पयत) तिनें अर्पण केलें, अर्थात् सती गेली (मंगलं अलभत) आपलें कल्याण करून घेतलें. ॥ १४७ ॥

(१४८)

अन्वयार्थः—(इति दिवि देवैः) याप्रमाणें स्वर्गामध्यें देवांनीं (च) आणि (भुवि मानवैः) पृथ्वीवर मनुष्यांनीं (स्तुतायाः) स्तुति केलेल्या (अतिधृतिं) अत्यंत धैर्य करून (सुगतिं च प्राप्य) चांगली गति प्राप्त करून घेऊन (नाकं गतायाः) स्वर्गाला गेलेल्या रेणुकेचें (इह प्रौढं यशः) या ठिकाणीं चिरकाल टिकणारें यश (समंतादासं) सर्वत्र पसरलें (तत् अमित-त्वात्) तें यश पुष्कळच असल्यामुळें (शतमुखमुखाः) शेषादि प्रमुख लोक (वक्तुं न ईशाः) सुद्धां वर्णन करूं शकले नाहींत. ॥ १४८ ॥

(१४९)

अन्वयार्थः—(सुभाविकानां) भाविक लोकांना (निजार्चकानां) आपली पूजा करणाऱ्यांना (अभीष्टदा नाम) इच्छित देण्याकरितां (सा अद्यापि धरावरे) ती हल्लींसुद्धां सह्याद्रीवर (मातृपुरे) माहर नांवाच्या गांवांत (जागर्ति) जागृत आहे. (तान् परेतान्) येथें गेलेल्या लोकांना व नरकांत गेलेल्यांनाहि (श्राद्धात्) त्या ठिकाणीं श्राद्ध केलें असतां (ऊर्ध्वं नयति) स्वर्ग लोकाला घेऊन जाते. ॥ १४९ ॥

(१५०)

अन्वयार्थः—(दत्ताचार्येण) आचार्यरूपी श्रीदत्तात्रेयांनीं (दत्ताचारः रामोऽपि) ज्याला आचारहि सांगितला आहे अशा रामानें (पित्रोः समं) दोघांचा एकाच वेळीं (विधेः सांपरायं) और्ध्वदेहिक विधि (अकरोत्) केला आणि (क्षत्रकुलं) क्षत्रियांचें कुळ (क्षयं निन्ये) समूळ नाहींसें केलें. ॥ १५० ॥

(१५१)

अन्वयार्थः—(यदागमः) ज्या रामाच्या आगमनानें (क्षत्रिया-गर्भस्रावी) क्षत्रियांच्या स्त्रियांचे गर्भस्राव होत असत, (यदीक्षणं) ज्याच्या पाहण्यानें (क्षत्रियप्राणहरणं) क्षत्रियांचे प्राण नाहींसे होत (तेन रामेण) त्या रामानें (यत्प्रभावतः) ज्या दत्तात्रेयांच्या प्रभावानें (त्रिःसप्तकृत्वः) एकवीस वेळां (उरुधारपरशुना) तीक्ष्ण धारेच्या कुऱ्हाडीनें (निःक्षत्रां गोत्रां विधाय) निःक्षत्रिय पृथ्वी करून (क्षत्रवधदोषहृतये) क्षत्रियांच्या वधानिमित्त झालेल्या दोषांच्या शांतीकरितां (तमेव दत्ताचार्यं वृत्वा) श्रीदत्तात्रेयांना गुरू करून (चातुर्होत्रादिना इष्ट्वा) चातुर्होत्रादि यज्ञयाग करून (आचार्याज्ञया) गुरूंच्या आज्ञेनें (सागरांबरां कश्यपाय प्रदाय) कश्यपाला भूमिदान देऊन (सर्वस्वं विप्रेभ्यः प्रदाय) ब्राह्मणांना सर्वस्व देऊन (स्वनिवासाय) आपणांला राहण्याकरितां (असायासं) जास्त त्रास न करितां (समुद्रादभिनवामवनिं उपलभ्य) समुद्रांतून नवीनच एक भूमि

उत्पन्न करून (अवस्थाय) तिथें राहून (श्रीदत्तप्रसादात्) श्रीदत्तात्रेयांच्या प्रसादानें (सावर्णिकेऽन्तरे) सावर्णीक मन्वंतरांत (महर्षित्वं) महर्षित्व (अंते ब्रह्मभूयं) शेवटीं ब्रह्मरूपता (उपलब्धम्) मिळविली. ॥ १९१ ॥

(१९२)

अन्वयार्थः—(बालः) मुलानें (यत्कीर्तिं ऊचे) ज्याची कीर्ति आपल्या बापाला सांगितली. (सुरवरवरतः) इंद्रादि देवांच्या वरानें (यः अनसूयात्रिपुत्रः जज्ञे) जो अनसूया आणि अत्रिऋषि यांचा मुलगा झाला, (अमरवरकरतः) इंद्रादि देवांकडून (यः जंभासुरं मारयामास) ज्यानें जंभासुराला मारविलें, (भर्गः) बृहस्पति व इंद्र यांच्या संवाद रूपानें (योऽपि) ज्यानें स्वतः (सप्तभिः गाथाभिः) सात गोष्टी सांगून (यद्भजनरसे इनं भूपं योजयत्) ज्याच्या भक्तिरसांत अर्जुन राजाला गुंगवून टाकलें, (तस्य ऋषेश्च) त्या अर्जुनाचा व रामाचा (इष्टदः) हितकारी जो श्रीदत्तात्रेय (तत्पदे) त्याच्या चरणांवर (इति) आतांपर्यंत सांगितलेल्या (स्रग्धरांतां) स्रग्धरा जिच्या शेवटीं आहे अशी (कवितां) कविता (प्रार्पये) मी अर्पण करतों. ॥ १९२ ॥

भावार्थः—स्तबकसमाप्ति या श्लोकांत वर्णन करतात, ज्या श्रीदत्ताची लीला लहान मुलानें आपल्या बापाला सांगितली व इन्द्रादि देवांनीं अनसूयेला वर देऊन श्रीदत्तात्रेयांचा अवतार अत्रि व अनसूया यांचे घरीं करविला, ज्या श्रीदत्तात्रेयांनी इन्द्रादि देवांकडून जंभासुराला मारविलें आणि बृहस्पति व इन्द्र यांच्या संवादांत आपण स्वतः सात गोष्टी सांगून अर्जुन राजाला ज्या श्रीदत्तात्रेयांच्या भजनामृतांत गर्क करून सोडलें व अर्जुनाला आणि रामाला इच्छित देणारे जे श्रीदत्तात्रेय त्यांच्या चरणांवर ही कविता अर्पण करतों. त्या योगानें श्रीदत्तात्रेय संतुष्ट होवोत. ॥ १९२ ॥

प्रथम स्तबक समाप्त.

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीदत्तचम्पूचें भाषांतर

द्वितीय स्तबक

भाषांतरकार—वे. शा. सं. वामनशास्त्री आत्मारामशास्त्री जेरे
नरसोबावाडी

॥ श्री गु रु दे व द त्त ॥

श्रीदत्तचम्पू

[द्वितीय स्तबक]

श्रीपादश्रीवल्लभश्रीनृसिंहसरस्वतीदत्तात्रेयचरणारविंदाभ्यां नमः ॥

श्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वतीचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीमद्गुरुचरणसरोरुहेभ्यो नमः ॥ ॐ ॥

दत्तात्रेयं नमस्कृत्य वासुदेवं गुरुं सदा ।
धीशुद्ध्यर्थमहं कुर्वे टीकां मातृगिरा मुदा ॥ १ ॥

श्रीमद्वासुदेवग्रंथ प्रचंड । तेथें न चाले मतीचा पाड । म्हणोनि सद्गुरूंचे चरण दृढ । धरोनि कार्या प्रवर्तलों ॥ १ ॥ सद्गुरूसारिखा । असता पाठिराखा । तरीच या लेखा । धैर्य झालें ॥ २ ॥ सद्गुरू वासुदेवानंद यती । ग्रंथरूपें श्रुतिसार वर्णिती । त्यांचे तेच जाणोत युक्ती । मतिमंदाचा तेथ न ठाव ॥ ३ ॥ परी सद्गुरूकृपा होतांचि । दत्तचंपूद्वितीयस्तबकाची । भाषांतररूपी सेवा दासाची । मानून घेवोत दत्तगुरु ॥ ४ ॥ श्रीगुरूंचे गुण माझे दोष । हा मानूनी येथ विशेष । वाचकें ग्रंथ न करावा उदास । प्रार्थुनी ग्रंथा आरंभितों ॥ ५ ॥

(१)

अन्वयार्थः—(सर्वात्मनः) सर्वात्म स्वरूप असणाऱ्या (सकलेशितुः) सर्वांचें नियमन करणाऱ्या (हृत्स्थस्य) हृदयामध्यें वास करणाऱ्या (भवारेः) संसाराचा शत्रु असलेल्या (अस्य) दत्तात्रेयाचा (विधुतान्यभावः) दुसरेपणा टाकलेला, (उत्स्वभावः) उत्तम स्वभावाचा, (प्रियतमः) अत्यंत आवडता, (अस्तयमः) यमाचा त्याग करणारा, (भजकः) भक्त (तु) तर (कस्यापि) कोणाचाहि (ऋणी न) ऋणी नाहीं, (स च) असा तो दत्तात्रेय

(त्वमेव) तूंच (मे) माझ्या (कुहृद:) दुष्टांत:करणरूप (अरे:) शत्रूचा (जेता) शासक (भव) हो. ॥ १ ॥

(२)

अन्वयार्थ:—(शत्रुजित:) शत्रुजित राजाचा (सुत:) पुत्र (शत्रुजित्) शत्रूला जिंकणारा (ऋतध्वज इति ख्यात:) ऋतध्वज अशा नांवानें प्रसिद्ध (जात:) झाला. (य:) जो ऋतध्वज (गालवयज्ञभंक्तारं) गालव ऋषींच्या यज्ञाचा विध्वंस करणाऱ्या (क्रोडांगं) डुकराचें शरीर असणाऱ्या (दनुजं) दैत्याला (उर्वीतले) पाताळांत (अहन्) मारता झाला. (ततश्च) आणि नंतर (तेन) दैत्यानें (प्रसह्य) बलात्कारानें (हृतां) हरण केलेल्या (सन्मतां) सज्जनांना मान्य असलेल्या (दैवेनोपगतां) दैवानें प्राप्त झालेल्या (विश्वावसो: सुतां) विश्वावसु गंधर्वाच्या मुलीला (वव्रे) वरता झाला. (तत:) नंतर (अन्यार्पिताम्) पितरादिकांनीं दिलेल्या (कुवलयाश्वाख्यां) कुवलयाश्व अशा प्रसिद्धीस (गत:) प्राप्त झाला.॥ २ ॥

(३)

अन्वयार्थ:—(मदालसाख्या) मदालसा नांवाची (गंधर्वपुत्री तु) गंधर्वाची मुलगी तर (सख्या:) कुंडला मैत्रिणीच्या (प्रयत्नेन) प्रयत्नानें (नृपाय) राजाला (दत्ता) दिली. (या) जी मदालसा (परमोद्भवस्य) उत्कृष्ट सोहाळ्यास (पात्रभूता) योग्य झाली, (सा) ती मदालसा (धवस्य) पतीच्या (चित्तानुसारिणी) मनोनुकूल (अभवत्) झाली.॥ ३ ॥

(४)

अन्वयार्थ:—(निहतासुरस्य) मारलेल्या दैत्याचा (पातालकेतो:) पातालकेतूचा (सहज:) बंधु (स:) तो (तालकेतु:) तालकेतु नांवाचा (नृपवंचनार्थं) कुवलयाश्वाला फसविण्याकरतां (वने) वनामध्यें (चिरस्य) चिरकाल (मुनि: सन्) मुनिवेष धारण करणारा असा (यज्ञार्थं) यज्ञाकरतां उर्वीशं राजाला (अर्थं) पैसे (अयाचत) मागता झाला.॥ ४ ॥

(५)

अन्वयार्थः—(कुवलयाश्वः) ऋतध्वज (यज्ञसंपत्तये) यज्ञाच्या दक्षिणेकरितां (मुदा) आनंदानें (मृषा) कपटानें (वेषांतरजुषे) मुनिवेष धारण करणाऱ्या (तस्मै) त्या तालकेतूला (हिरण्मयीं) सोन्याची (कंठ-भूषां) गळ्यांतील कंठी (अदात्) देता झाला. ॥ ५ ॥

(६)

अन्वयार्थः—(ताम्) त्या (भूषां) अलंकाराला (आदाय) घेऊन (सः) तो (मायिकः) मायावी (तद्राष्ट्रं) त्या राजाच्या देशांत (आगत्य) येऊन (तत्र) त्या ठिकाणीं (सर्वेषां) सर्व लोक (शृण्वतां) ऐकत असतां (भूषां दत्त्वा) ती कंठी देऊन (मृषा) खोटें (अवदत्) बोलता झाला.॥६॥

(७)

अन्वयार्थः—(वैरं) वैर (स्मरन्) स्मरणारा (द्विषन्) शत्रु (दैत्यः) पातालकेतू (वने) वनामध्यें (एकलं) एकट्या (नृपं) कुवलयाश्वाला (अहन्) मारता झाला. (ततः) नंतर (आरण्यकैः) वनांतील भिल्लांनी (दग्धः) त्याला जाळलें. (एषा) ही (तद्भूषा) त्याची कंठमाला (मे) माझें (वचः) वचन (अमृषा) खोटें नाहीं. ॥ ७ ॥

(८)

अन्वयार्थः—(इत्युक्त्वा) असें बोलून (सः) तो दैत्य (अगात्) गेला. (योषा) स्त्री (मदालसा) कुवलयाश्वपत्नी (तद्भुषां) राक्षसानें दिलेली ती कंठी (आदाय) घेऊन (अग्नौ) अग्नीमध्यें (विवेश) प्रवेश करती झाली. (ततः) अग्निप्रवेशानंतर (भूपः) कुवलयाश्व (एत्य) येऊन (तदद्भुतम्) राक्षसाच्या भाषणापासून मदालसेचा मृत्यु वगैरे विचित्र हकीकत (अश्रौषीत्) ऐकता झाला. ॥ ८ ॥

(९)

अन्वयार्थः—(प्रियानृण्याय) पत्नीच्या ऋणांतून मुक्त होण्यासाठीं (राट्) कुवलयाश्व (भोगं) राजविलास (त्यक्त्वा) टाकून (असंगं) एकटा

(वने) वनांत (वसन्) राहणारा होत्साता (विनयैः) विशेष नीतिमान् असलेल्या (कंबलाश्वाहितनयैः) कंबल आणि अश्वतर या दोन नागपुत्रांशीं (संगतोऽभवत्) संगती करता झाला. ॥ ९ ॥

(१०)

अन्वयार्थः—(अश्वतरकाद्रवेश्वरः) अश्वतर नांवाचा नाग (पुत्रमित्र-सुकलत्रलब्धये) आपल्या पुत्राच्या मित्राची कुवलयाश्वाची सुंदर मदालसा मिळण्यासाठीं (वाक्प्रसादवशतः) सरस्वतीला प्रसन्न करून नंतर (कृपाब्धये) कृपासागर शंकरास प्रसन्न करण्याकरतां (रम्यं) सुस्वर (जगौ) गायन करता झाला. (तदा) त्या वेळीं (ईश्वरः) शंकर (प्रमुदितः) प्रसन्न झाला. ॥ १० ॥

(११)

अन्वयार्थः—(वयोवर्णाकृतिगतिध्वानैः) वय, वर्ण, शरीररचना, चालणें बोलणें यांनीं (तुल्यां) सारख्या (मदालसाम्) मदालसेला (प्राग्वद्वव्रे) पूर्वीप्रमाणें असलेली मागितली. (ईशः) शंकर (तथेति) त्याप्रमाणें होईल असें (आभाष्य) बोलून (पुरः) समोरच (अंतरधात्) अंतर्धान पावले. ॥ ११ ॥

(१२)

अन्वयार्थः—(शिवप्रसादात्) शंकराच्या वरामुळें (श्राद्धीयमध्य-पिंडाशनात्) श्राद्धांतील मधला पिंड खाल्ल्यामुळें (अहेः) नागाच्या (पत्न्याः) पत्नीच्या (निश्वासतो) श्वासाबरोबर (सा मदालसा) ती मदालसा (पूर्ववत्) पूर्वी जशी होती तशी (जज्ञे) उत्पन्न झाली. ॥ १२ ॥

(१३)

अन्वयार्थः—(सा) ती मदालसा (स्वप्नोत्थितवद्बुध्वा) स्वप्नांतूनच जागे झालें असें समजून (हा नाथ) हे कांता (अनन्यशरणां) त्वदेक शरण असणाऱ्या अशा (मां) मला (हित्वा) टाकून (क्व यास्यसि) कोठें

जातोस (इति) असें (दीनवत्) दीनासारखी (पर्यदेवयत्) विलाप करती झाली. ॥ १३ ॥

(१४)

अन्वयार्थः—(अहिः) अश्वतरनाग (इति) याप्रमाणें (विलपंतीं) विलाप करणाऱ्या (तां) त्या मदालसेला (आश्वास्य) आश्वासन देऊन (तत्पतिम्) तिच्या नवऱ्याला (आनाय्य) आणवून (तस्मै कुवलयाश्वाय) त्या कुवलयाश्वाला (विधिना) विधिपूर्वक (मदालसाम्) मदालसा (अदात्) देता झाला. ॥ १४ ॥

(१५)

अन्वयार्थः—(नृपः) तो कुवलयाश्व (सपारिबर्हां) नजराण्यासहित असलेल्या (हृष्टां) आनंदित असलेल्या (तां) त्या मदालसेला (आदाय) घेऊन (हृष्टः) आनंदित (सन्) होत्साता (पुरमेत्य) आपल्या नगराला येऊन (तातं) बापाला (धूर्जटेर्वशात्) शंकराच्या प्रसादानें (यज्जातं) जें घडलें (तत्) तें (अवदत्) सांगता झाला. ॥१५ ॥

(१६)

अन्वयार्थः—(शत्रुजित्) कुलवयाश्वपिता (आद्यां सृष्टिं) नवीन झालेल्या स्नुषेला (दृष्ट्वा) पाहून (प्रीतः) प्रसन्न झाला.(सुतन्यस्तधराभारः) आपल्या मुलावर पृथ्वीचा भार टाकलेला असा तो (वनं) सेवन करण्यास योग्य अशा (वनं) वनांत (यातः) गेला. (तत्र च) आणि तेथें (भागवतीं गतिं) मुक्तीला (भेजे) प्राप्त झाला. ॥ १६ ॥

(१७)

अन्वयार्थः—(पित्र्ये) बापाकडून मिळालेल्या (राज्ये) राज्यावर (स्थितः) बसलेला (ख्यातः) प्रख्यात असलेला (शस्तः) प्रशस्त असलेला (शत्रुजितः सुतः) शत्रुजिताचा मुलगा (युक्तदंडधरः सन्) योग्य दंड करणारा (समानदृक्) साम्यदर्शी ठेवणारा होत्साता (प्रजा इव)

मुलाप्रमाणें (प्रजाः) राज्यांतील लोकांना (अरक्षत्) रक्षण करता झाला. ॥ १७ ॥

(१८)

अन्वयार्थः—(ततः) नंतर (सा) ती (पत्नी) मदालसा (अंतर्वत्नी) गरोदर (संजाता) झाली. (ततः) नंतर (गंगा देवव्रतमिव) गंगानदी भीष्माला जशी प्रसवली तशी (सती मदालसा) पतिव्रता मदालसा (सुतं) मुलाला (असूत) प्रसवती झाली. ॥ १८ ॥

(१९)

अन्वयार्थः—(जातमात्रं) उपजलेल्याच (सुतं) मुलाला (वीक्ष्य) पाहून (सा) ती मदालसा (उल्लापनमिषेण) गाण्याच्या निमित्तानें (बोधदुग्धं) ज्ञानरूपी दूध (अपाययत्) पाजती झाली. (स्तन्यं तु) स्तनांतील दूध तर (प्राणभृतये) प्राणाचें रक्षण होण्याकरितां (अपाययत्) पाजतीं झाली. ॥ १९ ॥

(२०)

अन्वयार्थः—(रे) अरे मुला (त्वं) तूं (कस्मात्) कशासाठीं (रोदिषि) रडतोस ? (यस्मात्) ज्याअर्थीं (त्वं) तूं (इतः) येथून (पूर्वं) पूर्वजन्मीं (भ्रष्टपथः) मार्ग चुकलेला (अभूः) झालास (तस्मात्) त्याअर्थीं (कष्टं) दुःख (अकस्मात्) एकाएकीं (अवाप्तम्) प्राप्त झालें. ॥ २० ॥

(२१)

अन्वयार्थः—(ते) तुझी (वनितासुताः) बायका मुलें (अद्य) आज (क्व) कोठें आहेत? (जनिता माता च अद्य क्व) पिता व जन्म देणारी आई हीं आज कोठें आहेत ? (जनता च अद्य क्व याता) ते तुझे आप्तेष्ट वगैरे लोक आज कोठें गेले ? (ते) तुझे (अंते) शेवटीं (कोऽपि) कोणीहि (न अविता) रक्षण करणारा नाहीं. ॥ २१ ॥

(२२)

अन्वयार्थः—(पूर्वनिकेतार्थरथाः) पूर्वीच्या जन्मांतील गृह धन व रथादि (अद्य क्व) आज कोठें आहेत? (तस्य कथापि न) त्या सर्वांची आज वार्तासुद्धां नाहीं (च) आणि (यथा) जसें (प्राक्) पूर्वी (तथा) तसें (अद्यापि) आज सुद्धां (भविष्यति) होईल. (तादृश चिंता) तशाची स्मृती (वृथा) व्यर्थ आहे. ॥ २२ ॥

(२३)

अन्वयार्थः—(हे कुमते) अरे व्यावहारिक बुद्धीच्या मुला, (यदि) जर (ते) तुला (रूपविमोहः न) लावण्याचा मोह झाला नसता (तर्हि) तर (अक्षिविभंगो न) यमाकडून नेत्रभंगहि झाला नसता (च) आणि (यदि) जर (भैक्ष्ययशोत्तं) भिक्षा मागून संपादन केलेलें अन्न खाशील तर (ते) तुला (नारकभुक्तिर्न) नरक तोंडांत घातला जाणार नाहीं. ॥२३॥

(२४)

अन्वयार्थः—(इद्परिरंभे तु) ईश्वरास आलिंगन दिलें तर (अयसः) लोखंडाच्या (स्त्रीपरिरंभः न) स्त्रीचें आलिंगन होणार नाहीं; (पुनः) वारंवार (मातुः उ पयसः पानं न) मातेचें दुग्ध प्राशन करावें लागणार नाहीं. (अतः) म्हणून (स्वमनः) स्वतःचें चित्त (सदा) नेहमीं (पाहि) वश ठेव. ॥ २४ ॥

(२५)

अन्वयार्थः—(रे) अरे मुला (मा स्वप मा स्वप) निजूं नको, ऊठ, निजूं नको. (भूप) ज्ञान व योगभूमिकेचें पालन करणाऱ्या राजा (निजरूप एव) स्वात्मसुखाचे ठिकाणींच (जागृहि जागृहि) जागा राहा, जागा रहा. ॥२५॥

(२६)

अन्वयार्थः—(रे भूप) अरे राजा (हे स्वेक्षक) बा स्वरूपनिष्ठा (अगुणमय्यां) त्रिगुणरहित असलेल्या (सकलनिशायां) सर्व लोकांना

रात्रीप्रमाणें असणाऱ्या चैतन्यस्वरूपांत (शय्यां) झोप (मा भज) घेऊं नको. ॥ २६ ॥

(२७)

अन्वयार्थः—(रे भूप) हे भूपा ('यस्यां) ज्या विषयनिष्ठेंत (सर्वे जाग्रति) सर्व लोक जागतात, (गुणमय्यां तस्यां) गुणयुक्त त्या विषय निष्ठेंत (त्वं) तूं (स्वापमेहि) झोपी जा. ॥ २७ ॥

(२८)

अन्वयार्थः—(सुमते आत्मज) अरे बुद्धिवान् मुला (काकोलूक-निड्वद्व्यवहरतस्ते) कावळ्याच्या व घुबडांच्या रात्रीप्रमाणें व्यवहार करणाऱ्या तुला (क्वापि) कोठेंहि (दिग्भ्रमः न) दिशाभूल होणार नाहीं. ॥ २८ ॥

(२९)

अन्वयार्थः—(अकास्पदात्) दुःखांचें स्थानभूत असलेल्या (कनक-सुकमनीयकामिनीप्रथितमहानरकात्) सुवर्ण व सुंदर स्त्रीरूपी प्रसिद्ध भयंकर नरकापासून (द्राक्) ताबडतोब (दूरं अपसर) दूर सरक, (तथा) त्याचप्रमाणें (विषयविषधराद्विषय्यहींद्रात्) विषयरूप विष धारण करणाऱ्या इंद्रियरूप सर्पांचा राजा जें मन त्यापासून (दूरं अपसर) दूर हो; (इतः) याच्यापासून (प्रमादमृत्युः) भ्रमरूपी मृत्यु येतो. ॥२९॥

(३०)

अन्वयार्थः—(यदि) जर (त्वं) तूं (जातिमृतित्रासाद्रोदिषि) जन्म-मरणाच्या त्रासानें रडत असशील तर (तेऽपि) जन्ममरणसुद्धां (ते न) तुझे नाहींत; (भावषट्कयुतो देहः) उत्पन्न होतो, असतो, वाढतो, परि-णामास पावतो, क्षीण होतो व मरतो या सहा भावांनीं युक्त असलेलें शरीर (भावाभावविकारभाक्) जन्म व मरण या विकारांनीं युक्त आहे. ॥ ३० ॥

(३१)

अन्वयार्थः—(क्षुतृडुभे असुजाते) क्षुधा व तृषा हे दोन्ही प्राणापासून उत्पन्न झाले आहेत, (मोहशुचौ ते न) मोह व शोक हे तुझे नाहींत (हि ते मनोजाते) कारण ते दोन्ही मनापासून झाले आहेत. (बंधमुक्ती न जाते) बंध व मोक्ष हे दोन्ही उत्पन्न झाले नाहींत (ते अपि) बंध व मोक्षसुद्धां (कर्तृसंजाते) कर्त्यापासून झाले आहेत. ॥३१॥

(३२)

अन्वयार्थः—(हे देहाद्यतीत) देहेंद्रियादिकांहून पलीकडे असणाऱ्या, (तत्साक्षिन्) देहादिकांचा साक्षीस्वरूप असणाऱ्या, (ते) तुझें (साक्षित्वबोध्दत्वे) साक्षित्व आणि बोध्दत्व हे (स्वतः) उपाधीशिवाय (निर्विकारत्वतः) व विकार न होतां आहेत (विद्धि) असें जाण. ॥ ३२ ॥

(३३)

अन्वयार्थः—(देशाद्यतीत) देशकालाहून पलीकडचा असणाऱ्या, (अनंत) अंतरहित असणाऱ्या, (गमागमविवर्जित) जन्ममरणरहित असणाऱ्या, (केवलानुभवात्मनः) केवल अनुभवस्वरूप असणाऱ्या (ते) तुला (कर्तृत्वं न) कर्तृत्व नाहीं, (भोक्तृत्वं न) भोक्तृत्वहि नाहीं. ॥३३॥

(३४)

अन्वयार्थः—(परात्पर) सर्व कारणांच्या कारणस्वरूपा (एकमेवाद्वितीयं सत्) द्वैतरहित एकच असलेलें जें सद्ब्रह्म (तद्ब्रह्म त्वं असि) तें ब्रह्म तूं आहेस. (एवं शश्वत्स्वरूपानुसंधानं कुरु) याप्रमाणें सतत ब्रह्मस्वरूपाचें अनुसंधान कर; (ते शमस्तु) तुझें कल्याण असो.॥३४॥

(३५)

अन्वयार्थः—(एवं) याप्रमाणें (उल्लापनमिषेणैव) गाण्याच्या निमित्तानेंच (तं सुतं) त्या मुलाला (बोधयामास) बोध करती झाली. (यथा यथा स ववृधे) जसा जसा तो मुलगा वाढला (बोधोऽप्यस्य तथा तथा) तसा तसा त्या मुलाचा बोधसुद्धां वाढला. ॥ ३५ ॥

(३६)

अन्वयार्थ:—(सा) ती मदालसा (भूयोऽपि जातं) पुन: झालेल्या (सुतं) मुलाला (नयं जगौ) नीतिधर्म गाण्याच्या रूपानें शिकविती झाली. (तथा तृतीयं) त्याचप्रमाणें तिसऱ्या मुलालाहि बोध करती झाली. (स्वरामं तनयं) स्वरूपसुखांत रममाण असणाऱ्या त्या मुलांना (कामक्रुड्-लोभदावालपशिखा) कामक्रोध लोभरूपी दावाग्नीची ज्वाळा (सर्वत्र ततापि) सगळीकडे व्यापून असली तरीसुद्धां (न पस्पर्श) स्पर्श करिती झाली नाहीं. ॥ ३६ ॥

(३७)

अन्वयार्थ:—(तेषामपि त्रयाणां पुत्राणां) त्या तीनहि मुलांचीं (स्त्र्यननुमता:) मदालसेला संमत नसलेलीं (विक्रांतसुबाहुशत्रुजित्संज्ञा:) विक्रांतवर्मा, सुबाहु व शत्रुजित् हीं नांवें (अनुक्रमेणैव) यथाक्रमच (राज्ञा योजिता:) राजानें ठेविलीं. ॥ ३७ ॥

(३८)

अन्वयार्थ:—(क्षमैकभद्रासनानां) क्षमा हेंच एक सिंहासन आहे ज्यांचें अशा किंवा राजाचें विशेषण लावतांना—पृथ्वीवर एकच सिंहासन आहे ज्याचें—अशा (अनाहताग्र्यतूर्यस्वनानां) अनाहत नांवाचा योग प्रक्रियेंतील ध्वनी हेंच श्रेष्ठ मंगलवाद्य आहे ज्यांचें अशा किंवा—कारागिरांच्या कुशलतेनें न वाजवितां होणारा आहे मंगलनाद ज्याचा अशीं वाद्यें आहेत ज्याचीं, असा (समानानां) शत्रु व मित्रांचे ठिकाणीं सारखें वर्तन आहे ज्याचें, अशा किंवा सर्वत्र मानसन्मानानें सहित असणाऱ्या (हरिन्नारीधृतयश:प्रकीर्णानां) दिशारूपी स्त्रियांनीं यशरूपी चवऱ्या धारण केलेल्या आहेत ज्यांच्या अशा किंवा मनोहर स्त्रियांनीं धरल्या आहेत यशाप्रमाणें शुभ्र चवऱ्या ज्याच्या अशा, (पुष्करछत्राणां) आकाश आहे छत्र ज्याचें अशा किंवा श्वेत कमलाप्रमाणें आहे छत्र ज्याचें अशा (पुत्राणां) तीन मुलांचें (तथाविधादपि भर्तुराधिक्यं) असलेल्या

प्रकारचें वैभव असणाऱ्या पतीपेक्षांहि श्रेष्ठ असणारें असें (सदाऽप्राकृतं वैभवं पश्यंती) नेहमीं स्वतःसिद्ध असणारें वैभव पाहणारी (सती) साध्वी मदालसा (सुतरां जहर्ष) अत्यंत आनंदित झाली. ॥ ३८ ॥

(३९)

अन्वयार्थः—(बाह्यांतरावरणहीनान्) बाहेरील वस्त्रादि व आंतील अज्ञान या पांघरुणांनीं रहित असलेल्या (अदीनान्) प्रसन्न असलेल्या (परतरलीनान्) परब्रह्मांत लीन असलेल्या (बहिर्मलीनान्) बाहेरील अंगास मळ वगैरे लागलेल्या (जडोन्मत्तपिशाचवत्स्थितान्) जडाप्रमाणें, उन्मत्ताप्रमाणें व पिशाचाप्रमाणें असलेल्या (तान्) त्या (सुतानपि वीक्ष्य) मुलांनासुद्धां पाहून (प्राकृतलोचनः पिता) व्यावहारिक दृष्टि असलेला पिता कुवलयाश्व (इदं वचनमुवाच) हें वचन बोलला. ॥ ३९ ॥

(४०)

अन्वयार्थः—(स्वधर्मे स्थितौ) आपल्या धर्माचे ठिकाणीं निष्ठा असणारे, (सदाचाररतौ) नेहमीं सदाचरणामध्यें रत असणारे, (मतौ) लोकांमध्यें मान्य असणारे, (पूतौ) पवित्र असणारे, (आवां दंपती) आम्ही पति-पत्नी दोघेहि असून (अथापि) तरी सुद्धां (इदं) हें (कुपुत्रफलदं कर्म कुतः) वाईट मुलें प्राप्त होणारें कर्म कोठून आलें ? ॥ ४० ॥

(४१)

अन्वयार्थः—(अत्र कुपुत्रः तज्जन्म धिक्) ज्यामध्यें कुपुत्र असतो त्या जन्मास धिक्कार असो ! (यत् पुत्रसुज्योतिः) जी पुत्ररूपी चांगली ज्योती (कुलं हि ऊर्ध्वं नयति) कुलास उत्कर्षास पोंचविते. (तत्) ती पुत्ररूपी ज्योती (यत्र न) ज्या घरांत नाहीं (तत् वनोपमं सद्म धिक्) त्या वनासारख्या घराला धिक्कार असो ! ॥ ४१ ॥

(४२)

अन्वयार्थः—(लोकजित्यै मतः पुत्रः) परलोकास साधन म्हणून पुत्र हा प्रशस्त आहे. (लोकपोऽपि) ब्रह्मदेवसुद्धां (तपोऽतपत्) पुत्राकरितां

तपश्चर्या करता झाला. (प्रजाकामः प्रजापाश्च) पुत्रांची इच्छा करणारे दक्षादिकसुद्धां (तपोऽतपत्) तपश्चर्या करते झाले. (प्रजा विना कुतो लोकः) पुत्राशिवाय कोठून स्वर्गादि लोक मिळणार? ॥ ४२ ॥

(४३)

अन्वयार्थः—(एवं असौ अज्ञः) याप्रमाणें विचाराच्या योगानें अज्ञानी असलेला राजा (विपरीतभावनया) विरुद्ध कल्पनेनें (दीनोऽभूत्) दीन झाला. (अथ) कांहीं कालानंतर (जाया) मदालसा (भूयो गुर्विणी भूत्वा) पुनः गरोदर होऊन (मतं सुतमसूत) योग्य मुलाला प्रसविली. ॥ ४३ ॥

(४४)

अन्वयार्थः—(अथ) नंतर (एषा योषा) ही स्त्री मदालसा (पंचसु तुंगगेषु) पांच ग्रह उच्च स्थानांत गेले असतां (खगेषु अखगगेषु) कोणतेहि ग्रह अस्ताला गेले नसतां (त्रिशक्तिजं) प्रभाव, उत्साह व संधी या तीन शक्तींपासून उत्पन्न झालेल्या (अक्षयं स्वमिव) नाश न पावणाऱ्या धनाप्रमाणें (जातं) झालेल्या (वीक्ष्य) पाहून (शंकितापि) साशंक असूनसुद्धां (विदोषा उपदिदेश) अज्ञानरहित होत्साती मदालसा उपदेश करती झाली. ॥ ४४ ॥

(४५)

अन्वयार्थः—(ज्योतिषकैः प्रोत्साहितः) ज्योतिषांनीं उत्तेजन दिला गेलेला (स भूपतिः) तो राजा (आत्मजातं) आपल्या मुलाचा (जातकर्माकरोत्) उत्पन्न झाल्यावर करणेचा संस्कार करता झाला. (अथ) जातकर्मानंतर (नाम्ना संस्कर्तुं) नामकरण करण्याकरितां (अर्भकाय) मुलाला (किंनाम देयं) काय नांव ठेवावें (मे वद) मला सांग (इति) असें (भार्यामुवाच) मदालसेला विचारता झाला. ॥ ४५ ॥

(४६)

अन्वयार्थः—(अयि) हे प्रिये (प्राक्पुत्रनामानि) पूर्वींच्या मुलांचीं नांवें (ते कुतः अमतानि) तुला कां संमत नव्हतीं, (तानि निरर्थान्यपि

किं नु वद) तींसुद्धां निरर्थक कां आहेत तें सांग. (मानिन्युवाच) मदालसा म्हणाली, (अंग) बा प्राणप्रिया, (यस्य अजस्य गतिर्न) ज्या नित्य आत्म्याला गति नाहीं (तस्य विक्रांतसंज्ञा साधु न हि) त्या नित्य आत्म्याला विक्रांत म्हणजे गमन करणारा अशी संज्ञा योग्य होणार नाहीं. ॥ ४६ ॥

(४७)

अन्वयार्थः—(नाथ) हे प्राणनाथ, (अस्य अंगवार्ता न) या आत्म्याला निरवयव असल्यामुळें अंग असणें ही वार्तासुद्धां नाहीं; (तस्य) त्या आत्म्याला (सुबाहुसंज्ञा सार्था किं) सुंदर हाताचा हें नांव योग्य होईल काय ? (अतो निरर्था) म्हणून सुबाहु हें नांव निरर्थक आहे. (एकस्य कः शत्रुः) एकच असणाऱ्या आत्म्याला शत्रु कोण असणार ? (अतः) म्हणून (अस्य) या आत्मस्वरूपी तिसऱ्या मुलाला (शत्रुजित्-संज्ञा सार्था किं) शत्रूला जिंकणारा हें नांव सार्थक होईल काय ? (अतो निरर्था) म्हणून ती संज्ञा निरर्थक आहे. ॥ ४७ ॥

(४८)

अन्वयार्थः—(एवं) याप्रमाणें (पारमार्थिकदृशा) पारमार्थिक दृष्टीनें (ईदृशी सार्थता न) याप्रमाणें सार्थकता नाही. (व्यावहारिक-दृशापि तादृशी सार्थता न) व्यावहारिक दृष्टीनें सुद्धां तसली सार्थकता नाहीं. (इह) आमच्या घरांत (जडमूढडिंभवद्वर्तितां) जडाप्रमाणें, मूर्खा-प्रमाणें व पोरकटाप्रमाणें वागणाऱ्या मुलांना (निरर्थताभवत्) त्या नांवाची निरर्थकताच झाली. ॥ ४८)

(४९)

अन्वयार्थः—(व्यवहारिन्) व्यवहारांत निष्णात असणाऱ्या, (यदा) जर (व्यवहारसुसिद्धये) लौकिक व्यवहार करण्याकरितां (आव्हयः) नांव (मतं) मान्य असेल (तदा) तर (नाथ) अहो पतिराज (यदि मे मतं ते सुमतं) जर मला मान्य असलेलें तुम्हाला संमत असेल तर (जातं) मुलांला (अलर्कसांज्ञितं कुरु) अलर्क असें नांव ठेवा. ॥ ४९ ॥

(५०)

अन्वयार्थः—(सः) तो कुवलयाश्व (तथा इति) तुझ्या सांगण्याप्रमाणेंच ठेवूं या असें म्हणून (सुताय) मुलास (आख्यां अदात्) अलर्क हें नांव ठेवता झाला. (तनयाभ्युदयार्थी) मुलाच्या उत्कर्षाची इच्छा करणारा होत्साता (विनयात्) नम्रतेनें (द्विजादिभ्यः अपि) ब्राह्मणांनासुद्धां (यथेष्टं धनादि अदात्) इच्छेप्रमाणें धन, वस्त्रें, धान्य वगैरे देता झाला. ॥ ५० ॥

(५१)

अन्वयार्थः—(मुदान्वितोऽपि) आनंदित असूनसुद्धां (नलिनाक्ष अयं) कमलनेत्र राजा (कदाचित्) एकदा (मलिनं द्वितीयं तनयं स्वयं वीक्ष्य) घाणेरडा झालेल्या दुसऱ्या मुलाला स्वतः पाहून (सदयं अब्रवीत्) दयायुक्त होत्साता बोलला. ॥ ५१ ॥

(५२)

अन्वयार्थः—(दंडनीत्यादि विज्ञाय) दंड, नीति वगैरे जाणून (सदृशीं स्त्रियं विवाह्य) अनुरूप स्त्रीबरोबर विवाह करून (नीत्या स्वराज्यं कृत्वा) नीतीनें स्वतःचें राज्य करून (पूज्यं इष्ट्वा) देव, पितर, वृद्ध वगैरे लोकांची सेवा करून (अनृणी व्रज) सर्व ऋणांतून मुक्त होत्साता मग वैराग्यानें वनांत जा. ॥ ५२ ॥

(५३)

अन्वयार्थः—(आतमौढयं त्यज) हा खुळेपणा धारण केलास तो टाक.(तनुज)बा मुला (गेही एधि) गृहस्थाश्रमी हो.(अध्वरैर्यज) यज्ञ करून देवांना तृप्त कर. (यैः) ज्या यज्ञांच्या योगानें (इह देही कृती) या लोकांत मनुष्य कृतकृत्य होतो. (अत्रैव हि) या गृहस्थाश्रमांतच (अग्रतो) वानप्रस्थाश्रम स्वीकारण्यापूर्वी (सांपरायं भज) पारलौकिक साधन कर. (ततः अटवीं व्रज) नंतर अरण्यांत जा. (अंतरायं न प्राप्स्यसि) असें केलेंस तर विघ्न येणार नाहीं. ॥ ५३ ॥

(५४)

अन्वयार्थः—(स ज्ञाता) तो ज्ञानी सुबाहु (प्रहस्य) हंसून (तं आह) त्या राजाला म्हणाला, (सद्विद्या मातृतोर्जिता) मीं ब्रह्मज्ञान आईकडून संपादन केलें आहे. (स्वानुभूतिः कांता वृता) स्वानुभूती हीच स्त्री मीं वरली आहे. (स्वाराज्यस्थिरतागता) स्वयंप्रकाश आत्म्यामध्यें मला स्थिरता आली आहे. ।। ५४ ।।

(५५)

अन्वयार्थः—(आर्या ते भार्या न आचार्या) पूज्य असलेली तुझी पत्नी आमची उपदेष्ट्री आहे. (वयं त्रयः सोदर्याः) आम्ही तिघे भाऊ (आर्याः) ईश्वरभक्त आहोंत. (तुर्यः) चौथा भाऊ (भविता) भक्त होणार आहे. (आर्य) श्रेष्ठ असणारा (त्वं) तूं ही (अतः कृती भव) म्हणूनच कृती हो ! किंवा (त्वं आर्यातः कृती भव) तूं आईपासून ज्ञान मिळवून कृतकृत्य हो ।। ५५ ।।

(५६)

अन्वयार्थः—(आत्मविद्यया) ब्रह्मविद्येनें (द्वयतः) संसारापासून (पृथक्कृतं) वेगळें केलेलें (अद्वयं) शुद्ध आत्मतत्व (पुनः) परत (ऐक्यं न भजेत्) संसाराशी एकतापन्न होत नाहीं. (मथनेन) घुसळण्यानें (पृथक्कृतं) ताकापासून वेगळें केलेलें (नवनीतं) लोणी (पुनः) वेगळें केल्यानंतर (तत्रं) ताकांत (न हि ऐक्यभाक्) एकरूप होत नाहीं. ।। ५६ ।।

(५७)

अन्वयार्थः—(इत्थं) या प्रकारचें, (सतां मतं) सज्जनांना मान्य असलेलें, (ऋत) खरें, (अमृतस्पर्धि भाषितम्) अमृताशी स्पर्धा करणारें भाषण, (तातः) बाप जो कुवलयाश्व, (यथा ज्वरितोऽन्नं) ज्याप्रमाणें तापकरी मनुष्य अन्नास मानतो, (तथा) तसें (तत्) तें भाषण (कर्णशूलवत् मेने) कानांत सूळ घातल्याप्रमाणें मानता झाला. ।। ५७ ।।

(५८)

अन्वयार्थः—(प्राहववित्पतिः) भांडण जाणणारा राजा, (सतीं एत्य) मदालसेजवळ येऊन (असतीमुक्तिं प्राह) वाईट वचन बोलला; (मूढे) मूर्खे, (अश्राव्यं) ऐकण्यास अयोग्य, (वंशनाशनं वचः) वंशाचा नाश करणारें भाषण, (सुतान्) मुलांना (किं ब्रूषे) कां ऐकवितेस ? ॥५८॥

(५९)

अन्वयार्थः—(अनेन कुपदेशेन) या वाईट उपदेशानें (नौ) आमचें व पुत्रांचें (शं) कल्याण (न) होणार नाहीं. (इतः का गतिः) या मुलांच्या नंतर आमची काय गती होईल ? (नः) आमच्या (स्वर्गादिस्थपितॄणां) स्वर्ग, पितृलोक व प्रेतयोनीत असलेल्या पितरांना (कः) कोण (निवापप्रदः वद) तिलोदक तर्पण वगैरे करणारा कोण आहे, सांग. ॥५९॥

(६०)

अन्वयार्थः—(विधिना) ब्रह्मदेवानें (कृत्तिवासः) ईश्वराला (सुतुष्टिदा) अत्यंत तुष्टी देणारी (इयं) ही (वृत्तिः) श्राद्धादिकवृत्ति (कृता) केली आहे. (नृणां च पुष्टिदा) ही वृत्ति श्राद्ध करणाऱ्या मानवांसहि सुख देणारी आहे. (गेही) गृहस्थाश्रमी, (सर्वोपजीवनं न हि किम्) सर्वांना उपकारक नाहीं काय ? ॥ ६० ॥

(६१)

अन्वयार्थः—(यः) जो, (गेही) गृहस्थाश्रमी, (कुमतिः) क्षुद्रबुद्धि होत्साता (मतां) सर्वमान्य असलेल्या (देवदत्तां) देवानें दिलेल्या (तां) त्या (गोहस्तिवीतिसंपत्तिं) गायी, हत्ती, घोडे व धनधान्यादि संपत्तीला (जहाति) टाकून देतो, (देवद्रोही सः) देवाचा द्वेष करणारा असा तो (अधः पतेत्) अवनतीस जाईल. ॥ ६१ ॥

(६२)

अन्वयार्थः—(नः) आमचा (सर्वोपकरणक्षमः) सर्वांना उपकार करण्यास योग्य असा (प्रवृत्तिमार्गः) कर्ममार्ग (मान्यः) मान्य आहे.

(कुमतीनां) क्षुद्रबुद्धी लोकांचा (अन्यः) दुसरा निवृत्तिमार्ग (तथा न) तसा सर्वांना उपकारक नाहीं. (तद्गतिः हि नोऽपि द्वारं) कारण निवृत्तिमार्गी लोकांना तर आमच्या गृहस्थांच्या दारांतच वाव आहे. ॥ ६२ ॥

(६३)

अन्वयार्थः—(दुर्दैवस्य) दुर्दैवी निवृत्तिमार्गरत असणाऱ्याचा (अन्यो मार्गस्तु) दुसरा निवृत्तिमार्ग तर (उभयक्लेशदो न किम्) दोन्ही लोकांत कष्टप्रद नाहीं काय ? (अपुत्रस्य) निपुत्रिकाला (लोकः नास्ति) स्वर्गादि परलोक मिळत नाही. (इत्येषा) अशी ही (भाषा) वाणी (श्रुतेर्न किम्) श्रुतीची नाहीं काय ? ॥ ६३ ॥

(६४)

अन्वयार्थः—(तस्मात्) म्हणून (आर्यः) श्रेष्ठ असलेला (तुर्यः) चौथा (अर्भकः) लहान मुलगा अलर्क (अन्यवत्) तीन मुलांप्रमाणें (भ्रष्टः) कर्मभ्रष्ट (न भवतु) होऊं नये (इति) असें (पतिवचः श्रुत्वा) पतीचें भाषण ऐकून (प्राज्ञी) ज्ञानी असलेली (राज्ञी) मदालसा राणी (तम्) त्या राजाला (अब्रवीत्) म्हणाली, ॥ ६४ ॥

(६५)

अन्वयार्थः—(सतः) स्वप्रकाश व स्वतः प्रमाण वेदाला (मतः) मान्य असलेला (निवृत्तिमार्गः) मोक्षमार्ग (परमः) श्रेष्ठ आहे. (यतः) ज्या निवृत्तिमार्गामुळें (अमृतं) अविनाशित्व प्राप्त होतें. (इह) या मनुष्य-जन्मांत (प्रबोधपुत्रेण) ज्ञानरूप पुत्रानें (आत्मलोकः) परब्रह्म (जय्यः इत्) प्राप्त करून घेणें शक्य आहेच. (परेण न) प्रवृत्तिमार्गानें नाही. (पते) हे नाथा (अशेषविन्मतम्) सर्वज्ञ लोकांना मान्य असलेला (श्रुतेःशीर्षम्) वेदांत आहे. ॥ ६५ ॥

(६६)

अन्वयार्थः—(श्रुतदृक्नाथ) लौकिकशास्त्रदृष्टि असणाऱ्या नाथा (अथापि) वेदांत श्रेष्ठ असूनसुद्धां (भवत्प्रियार्थं) तुम्हांला आवडण्याकरतां (अस्मै) या अलर्काला (अद्य) आज (यथार्थं नयार्थं) योग्य प्रकारचें नीतिशास्त्र वगैरे (साधूपदेक्ष्ये) चांगले शिकवीन. (एवमुक्त्वा) असें बोलून (अत्र) उपदेश न करण्याबद्दलचा (स्वाग्रहं मुक्त्वा) स्वतःचा निश्चय सोडून (सा) ती मदालसा (अखिलमेव) सर्वच विद्या (तम् अपाठयत्) त्याला पढविती झाली. ॥ ६६ ॥

(६७)

अन्वयार्थः—(अंबया शिक्षितः) आईनें शिकविलेला (स अलर्कः) तो अलर्क (सर्वविद्याः आददे) सर्व विद्या ग्रहण करता झाला. (नयादिनिपुणायास्मै) नीति वगैरेमध्यें निपुण असणाऱ्या अलर्काला (भूधुरम्) राज्याचा जू (दापयामास) देवविती झाली. ॥ ६७ ॥

(६८)

अन्वयार्थः—(वनं जिगमिषुं) वनांत जाण्याची इच्छा करणाऱ्या (कांतं अनुयास्यंती) पतीच्या मागोमाग जाणारी (सा) ती मदालसा (तदा) जाते वेळीं (पुत्राय) अलर्काला (भाविरिष्टहरं) पुढें येणाऱ्या संकटाचें निवारण करणारें (गुप्तं) पेटींत झाकलेलें (पत्रं) पत्र (मुदा) आनंदानें (अदात्) देती झाली. ॥ ६८ ॥

(६९–७०)

अन्वयार्थः—(तरुणारुणदीप्त) प्रखर सूर्याप्रमाणें दीप्तिमान् असणाऱ्या (गुप्तचित्) बुद्धीचें रक्षण करणाऱ्या (करुणाब्धे) कृपासागरा (द्युमन्सहिमन्) प्रकाशशाली महिमा असणाऱ्या (महन्) पूज्य असणाऱ्या (अत्रिभूः) अत्रिपुत्रा (नुः) मनुष्याचें (भवतः विना कश्चन कश्चित् तारकः न हि) तुमच्याशिवाय कोणीहि व कोठेंहि रक्षण करणारा नाहीं. (एष

बालकः) हा मुलगा (भवतेऽर्पितः) आपणांस अर्पण केला आहे. (इह अस्य पालकः) येथें याचा रक्षण करणारा (भवतोऽन्यः कः) आपल्याशिवाय दुसरा कोण आहे ? (इति) याप्रमाणें (योगिनी सा) तापसी असणारी ती मदालसा (प्रतिपाद्य) मुलास दत्तात्रेयाला अर्पण करून (भोगिनीव) भोगिनी स्त्रीप्रमाणें (आर्या पतिं अनुगता) साध्वी मदालसा पतीच्या मागोमाग गेली. ॥ ६९ ॥ ७० ॥

(७१)

अन्वयार्थः—(अथ ह) वनांत गेल्यानंतर (तातयोः निर्वाणं गतयोः सतोः) आईबाप मुक्तीला गेले असतां (पित्र्यभद्रासनासीनं) बापाकडून आलेल्या सिंहासनावर बसलेल्या (सुधर्माश्रितं) निष्कपट धर्म करणाऱ्या (विबुधगणपरीतं) सुबुद्धिमान् लोकांनी परिवेष्टित असलेल्या (गुर्वभिमतं) मान्य लोकांना अभिमत असलेल्या (मघवंतं) बलवान् असणाऱ्या (अपरं जिष्णुमिव संतं) दुसरा इंद्रच जणू असणाऱ्या (चोदनाधिया) विधीपूर्वक स्वीकारण्याच्या बुद्धीनें (रतामिषसुरासक्तं) मैथुन, मांस व सुरा यांचे ठिकाणीं आसक्त असणाऱ्या (तमलर्कं) त्या अलर्काला (बुबोधयिषुः) बोध करण्याची इच्छा करणारा (सुबाहुः) वडील बंधु सुबाहु (उत्सृष्टात्तमौढ्यः) स्वीकारलेला मूढपणा टाकणारा होत्साता (एत्य) तेथें येऊन (पित्र्यराज्यभागं) बापाच्या राज्याच्या भाग (याचयित्वा) मागून (तेन प्रत्याख्यातः) त्या अलर्कानें नाकारलेला होत्साता (प्रयत्नतः) प्रयत्नानें (काशिराजसाहाय्येन) काशिराजाच्या साहाय्यानें (कांश्चित्सामंतामात्यादीन्साम्ना) कांहो मांडलिकांच्या प्रधान वगैरे लोकांना सामोपचारानें (कांश्चिद्दानेन भेदन च) कांहीना पैसे देऊन व कांहीना फितवून (वशीकृत्य) आपल्या वश करून (अग्रजः) वडील बंधु सुबाहु (अनुजं जिगाय) धाकट्या भावाला पराभूत करता झाला. ॥ ७१ ॥

(७२)

अन्वयार्थः—(विजितः अलर्कः) जिंकला गेलेला अलर्क (रात्रौ) रात्रीं (अलर्कवत्) त्रास दिलेल्या कुऱ्याप्रमाणें (वनं अगात्) वनांत गेला.

(तत्र) वनामध्यें (मातृवचः स्मृत्वा) आईचें वचन आठवून (पत्रं दृष्ट्वा) आईनें दिलेलें पत्र पाहून (सुविस्मितः) अतिशय आश्चर्यचकित झाला. ॥ ७२ ॥

(७३)

अन्वयार्थः—(विरुद्धानां) दुसऱ्या लोकांचा (स्वेषां) आपल्या लोकांचा (संगं) सहवास (त्यक्त्वा) टाकून (सत्संगमाचरेत्) सत्संग करावा, (इति मातृहार्दं ज्ञात्वा) असें आईचें हृद्गत जाणून (श्रीदत्तं शरणं ययौ) श्रीदत्तात्रेयाला शरण गेला. ॥ ७३ ॥

(७४)

अन्वयार्थः—(स नृपतिः) तो राजा (सह्यधामानं) सह्यपर्वत स्थान असणाऱ्या (अपेतमानं) प्रमाणातीत असणाऱ्या (असह्यधामानं) सहन करण्यास अशक्य असें तेज ज्याचें आहे अशा (अमानमानं) प्रमाणातीत पदार्थांच्यापेक्षां श्रेष्ठ असणाऱ्या(आत्मने) आपले(श्रेष्ठं मानं ददंतं) चांगल्या प्रकारचें स्वागत करणाऱ्या (तं आनंदकंदं) त्या आनंदाचा सांठा असलेल्या दत्तात्रेयाला (ददर्श) पाहता झाला. ॥ ७४ ॥

(७५)

अन्वयार्थः—(खलमोहनाय) दुष्टांना भ्रम वाटण्याकरितां (तडिन्निभां) विजेप्रमाणें कांती असणाऱ्या (मायामयभीरुं) मायारूपी स्त्रीला (विधाय) करून (तां) त्या मायारूपी स्त्रीला (अंके निधाय) मांडीवर ठेवून (अस्तमारः) कामाचा ज्यानें जय केला आहे असा (आर्यः) श्रेष्ठ असलेला (नीलनिभः) नील मण्याप्रमाणें कांती असलेला (धरगः) पर्वतावर बसलेला (यः) जो अत्रिनंदन (सः) तो (तडित्वदाभां जहार) वीज असलेल्या मेघाची शोभा हरण करता झाला. ॥ ७५ ॥

(७६)

अन्वयार्थः—(अशेषदोषक्षपणक्षमाभिः) सर्व पापांचा नाश करण्यास समर्थ असलेल्या (निःशेषसत्तीर्थसमाहृताद्भिः) संपूर्ण चांगल्या

तीर्थातून आणलेल्या पाण्यांनीं (पूर्ण) भरलेला (कमंडलुं) कमंडलु (दधानः) धारण करणारा (अमरदत्तमानः) देवांनी ज्याला मान दिला आहे असा (असौ) हा दत्तात्रेय (स्रष्टेव रेजे) ब्रह्मदेवाप्रमाणें शोभला. ॥ ७६ ॥

(७७)

अन्वयार्थः—(शरदभ्रनिभाच्छभस्मना) शरद् ऋतूंतील पांढऱ्या ढगाप्रमाणें स्वच्छ भस्म जें (परिलिप्ताखिलकोमलात्मना) लेपन केलें आहे कोमल शरीर ज्यानें अशा (अतिपिंगजटाकिरीटिना) अतिशय पिंगट जटांचें किरीट असणाऱ्या (पिनाकिना) शंकराशी (यः समतां गतवान्) जो दत्तात्रेय सारखेपणास प्राप्त झाला. ॥ ७७ ॥

(७८)

अन्वयार्थः—(यः) जो (सह्यगः) सह्याद्रीवर असलेला (अत्रिपुत्रः) दत्तात्रेय (सजलजलदमित्रांगद्युतिः) पाण्यानें युक्त काळ्या मेघाप्रमाणें अंगकांति असणाऱ्या (विमलकमलनेत्रः) स्वच्छ कमलाप्रमाणें नेत्र असणाऱ्या (मंजुलाशेषगात्रः) मनोहर शरीर असणाऱ्या (अमल-सकलचंद्रस्पर्धिवक्त्रः) कलंकरहित संपूर्ण चंद्राची स्पर्धा करणारें मुख असणाऱ्या (पवित्रः) पवित्र अशा (विपत्रः) गरुडवाहन असणाऱ्या (श्रीःकलत्र इव) लक्ष्मीपति विष्णूप्रमाणें (शुशुभे) शोभता झाला. ॥ ७८ ॥

(७९)

अन्वयार्थः—(अग्रतः एव) श्रीदत्ताच्या पुढेंच (दंडनिपातवत्) काठी पडल्याप्रमाणें (वर्ष्म निपात्य) शरीर लांब टाकून साष्टांग नमस्कार करून (आत्तपीडः) दुःख प्राप्त झालेला अलर्क (तम्) त्या दत्तात्रेयाला (प्राह) म्हणाला, (यतीश) अहो दत्तात्रेया (मम हि) मला तर (अतीव दुःखं उपपन्नं) फारच दुःख प्राप्त झालें आहे. (तस्मात्) म्हणून (प्रपन्नं मां) शरण आलेल्या मला (अव) प्रसन्न हो. ॥ ७९ ॥

(८०)

अन्वयार्थः—(श्रीदत्तः) श्रीदत्तात्रेय (प्राह) म्हणाले, (तव वपुषि) तुझ्या शरीरांत (दुःखं क्व तद्दर्शय) दुःख कोठें आहे तें दाखीव (च) तसेंच (त्वं वा कः ब्रूहि) तूं कोण आहेस तें सांग. (इत्युक्तः सः) असें विचारला गेलेला तो अलर्क सांगतो, (देहो घटवत्) देह हा घटाप्रमाणें जड आहे. (तथा) त्याचप्रमाणें (इह)या शरीरांतील (एष प्राणः) हा प्राण (अचेतनः) अचेतन आहे. (क्षुत्तृड्वान्) व क्षुधा आणि तृषा हे धर्म प्राणाचे आहेत; (इंद्रियाणि) सर्व इंद्रियें (चित्संनिधानात्) चैतन्याच्या सांनिध्यामुळें (स्वविषयग्रहणार्हाणि) आपापले विषय ग्रहण करण्यास समर्थ असतात; (हृद्धी च) मन आणि बुद्धी तर (अकादिहेतू अपि) सुखदुःखाचें स्थान असून सुखदुःखाला कारणीभूतहि आहेत. (निखिलमिदं) सर्व हें (योऽहं वेद्मि) जो मी जाणतों (स साक्षी) तो साक्षीरूप मी आहें. ॥ ८० ॥

(८१)

अन्वयार्थः—(अहं आत्मा) मी ब्रह्म आहें. (दुःखसौख्ये मम न) सुखदुःख हे माझे नाहींत (ते) सुख व दुःख (कुमनसः) कुत्सित मनाचे आहेत. (अध्यासतः मे मते) अध्यासामुळें ते माझे आहेत असें वाटलें. (अद्य श्रीगुरोः संप्रसादात्) आज सद्गुरूच्या प्रसादामुळें (ते) सुख व दुःख (अंजः) झटकन् (मयि विलयमिते) माझ्या ठिकाणीं सर्व नाश पावले. (नाहं दुःखी सुखी वा) म्हणून मी दुःखी किंवा सुखी नाहीं. (मे अंगस्य संबंधो न) मला शरीराचा संबंध नाहीं (ततः) म्हणून (स्त्र्यनुगसुतधरादेरपेक्षा कुतः) बायको-मुलें-राज्य वगैरेची इच्छा कोठून असणार? (इह तु) या अवस्थेंत तर (स्वात्मनः मे) स्वरूपानिष्ठ असलेल्या मला (शत्रुमित्रे कुतः) शत्रु व मित्र कोठून असणार? ॥ ८१ ॥

(८२)

अन्वयार्थः—(गुरुः) गुरुदत्तात्रेय (जगौ) म्हणाले (संवित् साध्वपि) तत्त्वज्ञान चांगलें असलें तरीसुद्धां (अस्याः स्थेम्ने) हिच्या स्थैर्याकरतां (अद्य मितभैक्ष्यभुक् स्याः) आज प्रमाणयुक्त अन्न खाणारा हो, (तथा जितासनश्वासहृषीकचित्तः) त्याचप्रमाणें आसन, प्राण, मन व इंद्रियें ही ताब्यांत ठेवणारा होत्साता (अंतः) अंतःकरणांत (अभेदतः) भेदरहित अशा (आत्मानं संचिंतय) आत्म्याचें चिंतन कर. ॥ ८२ ॥

(८३)

अन्वयार्थः—(पीयूषविषदृष्टयात्तौ) अमृत व विषबुद्धीनें स्वीकारलेले (मानामानौ) मान व अपमान (सुबंधदौ) अतिशय बंधांत टाकणारे आहेत; (विषपीयूषदृष्टयात्तौ) विष व अमृत दृष्टीनें स्वीकारलेले (मानामानौ) मान व अपमान (सुमुक्तिदौ) चांगली मुक्ति देणारे आहेत. ॥ ८३ ॥

(८४)

अन्वयार्थः—(यत्र ममता) ज्या ठिकाणी आपलेपणा असतो (तत्र दुःखं) त्या ठिकाणी दुःख असतें; (यद्वत्) ज्याप्रमाणें (मार्जारभक्षिते स्वशुके दुःखं) मांजरानें खाल्लेल्या आपल्या पोपटाबद्दल दुःख असतें (न वृके) मांजरानें खाल्लेल्या उंदराबद्दल असत नाही (तद्वत्) त्याप्रमाणें (अहंयोः) ज्याला अहंकार आहे त्याला (सदैव) नेहमीच (सुखदुःखे) सुखदुःख असतें. ॥ ८४ ॥

(८५)

अन्वयार्थः—(येन ममताहंता त्यक्ता) ज्यानें ममत्व व अहंकार टाकले आहेत (अस्य मुक्तता) त्याला मुक्ति मिळते, (ततः सुमते) म्हणून शहाण्या अलर्का, (ते त्यज) ममता अहंता टाकून दे. (सारसदृक् ते) ब्रह्मनिष्ठ असणाऱ्या तुला (सुमदलनादपि सुकरः) फूल चुरगाळण्यापेक्षांहि ममतादि टाकणें सोपें आहे. ॥ ८५ ॥

(८६)

अन्वयार्थः—(अत्र) या योगमार्गांत (यद्यप्युपस्थिताः) जरी सिद्धि प्राप्त झाल्या तरी (अंतरायस्ताः) विघ्नरूप त्या आहेत म्हणून (जहि) टाकून दे. (ततः) नंतर (ते समाधिसिद्धिः) तुला समाधि सिद्ध होईल. (ततः) नंतर (ते भूयः भ्रमो न) तुला पुनः भ्रम होणार नाहीं. ॥ ८६ ॥

(८७)

अन्वयार्थः—(प्रत्यगभिन्नपरमात्मतत्त्वविज्ञानात्) प्रत्यक्ष स्वरूप असणारें जें परब्रह्मतत्त्व त्यास जाणल्यामुळें (सुतरां मनोविनाशात्) चांगल्या प्रकारच्या मनोभंगामुळें (त्रिविधवासनाहानात्) देह, शास्त्र व लोक या तीन वासनांच्या नाशामुळें (अत्रैव जीवन्मुक्तिः) या जन्मांतच जीवन्मुक्ति मिळते. ॥ ८७ ॥

(८८)

अन्वयार्थः—(एवं) याप्रमाणें (श्रीगुरुणा) दत्तात्रेयानें (यथावच्छिक्षितस्य) योग्य प्रकारानें शिकविलेल्या अलर्काला (देहाद्युपाधिकमात्मनो नानात्वं) देहोपाधीमुळे आत्मा अनेक भासतो हें, (कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च) त्याचप्रमाणें आत्म्याला कर्तृत्व भोक्तृत्वहि देहोपाधीमुळेंच भासतें हें, (लोककालागमानित्यत्वं च) आणि स्वर्गादिलोक भोगकाल व श्रुति यांची अनित्यता (भोग्यभावानां भगवन्मायामयत्वं) तसेंच भोग्य स्रक्चंदनादि पदार्थ हे ईश्वराच्याच मायेमुळें उत्पन्न झाले आहेत हे, (सर्वं गुरुप्रसादाद्विजानतः) सर्व गुरूंच्या कृपेमुळें जाणणाऱ्या (विरतस्य) वैराग्यशील असणाऱ्या (प्रशांतस्य तस्य) चित्तांत शांत असणाऱ्या त्या अलर्काला (युगपत्त्रिकाभ्यासवशात्) एका कालांतच तत्त्वज्ञान, मनोभंग आणि वासनाक्षय या तिघांच्या अभ्यासामुळें (अपरोक्षसाक्षात्कारदार्ढ्यमभवत्)प्रत्यक्ष साक्षात्कार होऊन ज्ञानाची दृढता प्राप्त झाली. ॥८८॥

(८९)

अन्वयार्थः—(गुणरचिततनूदेहसंसृतिघ्नीं) मायारूप गुणानें केलेल्या नरदेहरूप संसाराला नाश करणारे असें (परमात्मविदं) श्रेष्ठ अशा परमात्मविषयक ज्ञान (द्रुतं) फार लौकर (स्वशिष्यलब्धां) आपल्या शिष्याला मिळालें असें पाहून (सावकाशांडचयभृतः) मोकळे-पणानें अनंत ब्रह्मांडें धारण करणाऱ्या (अस्य विदुषः) या ज्ञानी दत्तात्रेयाच्या (जठरे) उदरांत (मुदः) आनंद (न ममुः) मावला नाहीं. ॥ ८९ ॥

(९०)

अन्वयार्थः—(गुर्वाज्ञया) गुरूंच्या आज्ञेनें (सः) तो अलर्क (अग्रजं) वडील बंधु सुबाहूकडे (उपेत्य) येऊन (आह) म्हणाला, (अस्तसमस्त-सुदुःखसिंधो) सर्व दुःखरूप समुद्राचा नाश करणाऱ्या (बन्धो) बा अग्रजा, (इदं) हें (गुर्वाप्तराज्यं) पित्याकडून मिळालेल्या राज्याचा(त्वं स्वीकुरुष्व) तूं स्वीकार कर (वा) किंवा (तव सुहृदे) तुझ्या मित्राला काशीराजाला (यच्छ) दे. (स्वीकृतं स्वत्वं) पूर्वी स्वीकारलेली मालकी (परिहृतं) टाकली. (प्रभुता-मुपास्व) तूं आतां मालकीचा स्वीकार कर. ॥ ९० ॥

(९१)

अन्वयार्थः—(सुबाहुः) सुबाहु (तं आलिंग्य आह) अलर्काला आलिंगन देऊन म्हणाला (अस्तबंधो) मायेचा नाश करणाऱ्या (बंधो) भावा (कारुण्यसिंधोः कृपया) करुणासागर दत्ताच्या कृपेनें (ते कृतार्थता जाता) तुला कृतार्थता आली. (अद्य दैवेन नः समता कृता) आज दैवानें आम्हां चौघा भावंडांचा सारखेपणा झाला आहे. (एकतानः भव) एकाग्र चित्त हो. ॥ ९१ ॥

(९२)

अन्वयार्थः—(काशिप) अरे काशिराजा (ते स्वस्त्यस्तु) तुझें कल्याण असो. (गच्छ) तूं आतां जा. (कृतार्थो वनं यामि) कृतार्थ

असा मी आतां वनांत जातों. (कामकामी न) मला कोणतीहि इच्छा नाहीं. (काशिराजोऽपि तं अवदत्) काशिराजसुद्धां सुबाहूला म्हणाला (त्वया किमाप्तं तन्नैव जाने) तूं काय मिळविलेंस तें मी कांहीं जाणतच नाहीं (तवाप्तं मां वद) तुला काय इष्ट होतें तें मला सांग. ॥ ९२ ॥

(९३)

अन्वयार्थः—(योगी जगौ) सुबाहु म्हणाला (वयं मान्यसतीसुताः) आम्ही सर्वमान्य पतिव्रता मदालसेची मुलें आहोंत. (अयं) हा अलर्क (क्षितौ) पृथ्वीवर (ऋषभवत्) बैलाप्रमाणें (भोगी जजान) भोग भोगणारा होत्साता जन्मला होता. (भवत्सहायात्) तुझ्या साहाय्यानें (अत्रिजेक्षया) श्रीदत्ताच्या कृपाकटाक्षानें (सगर्भ्यस्य) या आमच्या भावाला (अक्षया-शांतिः) नाश न पावणारी शांती (च समता अभवत्) आणि आमच्या तिघांशी साम्य झालें. ॥ ९३ ॥

(९४)

अन्वयार्थः—(अथ) सुबाहुभाषणानंतर (सः तं जगौ) काशिराजा सुबाहूला म्हणालाः (सद्गुणशेवधे कृपानिधे) सद्गुणांचा सांठा असणाऱ्या कृपासागरा, (ते स्वत्वान्यत्वे न) तुला आपलेंपरकेपणा नाहीं. (निरुपम-दयाक्लिन्नस्वांतोऽसि) उपमारहित अशा दयेनें भिजलेल्या अंतःकरणाचा तूं आहेस. (अधुना) आतां (दैवात्) सुदैवानें (ते सुसाप्तपदीनभाक्) तुझी सत्संगति करण्यास मी पात्र (अभवं) झालों. (ततः कथमपि मां शाधि) म्हणून कसेंहि करून मला ज्ञान दे; (येन पुनः भ्रमो न) ज्या ज्ञानामुळें पुनः मला भ्रम होणार नाही. ॥ ९४ ॥

(९५)

अन्वयार्थः—(अथ) काशिराजानें प्रार्थना केल्यानंतर(एवं दीनं प्रण-तं) याप्रमाणें दीन होऊन नमस्कार करणाऱ्या (नितांतं खिन्नचित्तं तं) व अत्यंत खिन्नचित्त असणाऱ्या त्या काशिराजाला (प्रोचे) सुबाहु म्हणालाः

(नरवर) अरे नरश्रेष्ठा, (इह) या मोक्षमार्गांत (आर्याः तत्त्वज्ञाः) श्रेष्ठ तत्त्वज्ञानी लोक (परमहितदां साधनाख्यां) अतिशय सुख देणारी साधना नांवाची (महासंपत् आहुः) मोठी संपत्ति आहे असें म्हणतात. (सा नो चेत्) ती संपत्ती जर नसेल तर (तां ऋते बोधाप्तिर्न भवति) तिच्यावांचून ज्ञान होत नाही. (भवतः असौ नास्ति) तुला ही साधना नाही (अतः एतां आश्रय) म्हणून तिचा तूं आश्रय कर. ॥ ९५ ॥

(९६)

अन्वयार्थः—(तदनु) साधनसंपति मिळविल्यानंतर (महानुभावसेवया) सद्‌गुरूंच्या सेवेनें (षड्‌लिंगैस्तात्पर्यावधारणलक्षणेन श्रवणेन) उपक्रमादि सहा प्रकारच्या लिगांनी ज्यांतील तात्पर्य जाणले आहे अशा श्रवणानें (युक्त्या संभावितत्त्वानुसंधानलक्षणेन मननेन) व जीवशिवांच्या एकतेनें उत्पन्न झाली आहे ध्येयाकारता ज्यामध्यें अशा मननानें (ताभ्यां निःसंशयेऽर्थे स्थापितचित्तस्य) श्रवणमननाच्या योगानें अखंडैकरस ब्रह्माचे ठिकाणी लावलेल्या अंतःकरणाच्या (विजातीयानात्मप्रत्ययांतरित) देहादि विरुद्ध ज्ञानानें रहित (सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणेन निदिध्यासनेन) नित्य शुद्ध, बुद्ध, अद्वय अशा ज्ञानस्वरूप निदिध्यासानें (ध्यातृध्यानभावरहित) ध्याता, ध्यान व ध्येय या त्रिपुटीनें रहित (सुस्थिरध्येयाकारांतरस्थितिलक्षणेन) दृढ व ध्येयाकार मनाची स्थिति ज्यामध्यें अशा (समाधिना कृती भव) समाधिसुखानें कृतकृत्य हो. ॥ ९६ ॥

(९७)

अन्वयार्थः—(यद्यप्यलर्कः विषयासक्तचित्तः) जरी अलर्क विषयामध्यें निमग्न असा होता (तथापि) तरी (स्वांबाप्रसादेन) आपल्या आईच्या कृपाप्रसादाने (येन) ज्या अलर्कानें (गुरूणां गुरुः) सर्व श्रेष्ठ लोकांचा गुरु (भगवानुपास्तः) जो भगवान् दत्तात्रेय त्याची

उपासना केली (ततः) म्हणून त्या दत्तप्रसादामुळें (अस्तसमस्तवित्तः स मुक्तः) सर्व दैवी व मानुषी वित्ताचा त्याग करून मुक्त झाला. ॥ ॥ ९७ ॥

(९८)

अन्वयार्थः—(कोटिजन्मसुकृतादपि) कोटि जन्मांमध्यें केलेल्या पुण्यानें सुद्धां (यस्य दुर्लभो लाभः) ज्याचा लाभ दुर्लभ आहे तरीहि (अस्य)या अलर्काला (इह लाभः समभूत्) या जन्मांतच लाभ झाला. (अयमलर्कः) हा अलर्क (तद्दृशा) त्या दत्तात्रेयाच्या कृपादृष्टीनें (वितिमिरः) हृदयांधकार गेलेला असा आहे. (उदितः अर्कः अंधं शेषयेत्किं) उगवलेला सूर्य अंधकार शिल्लक ठेवील काय ? ॥ ९८ ॥

(९९)

अन्वयार्थः—(इत्युक्त्वा अनुजमाह) असें काशिराजाबरोबर बोलून अलर्काला म्हणाला (विपिनं याहि) वनांत जा (अथवा) किंवा (राज्यं कुरुष्व) राज्य कर (अहं तु यास्ये) मी तर वनांत जातों (इति स अगमत्) असें बोलून तो सुबाहु वनांत गेला. (पुत्रन्यस्तभरः काश्योऽपि) पुत्रावर राज्यभार टाकलेला काशिराजासुद्धां (तदनुगः) सुबाहूच्या मागोमाग जाणारा होत्साता (गतिमगात्) मुक्तीला गेला. (उदरामत्रः) उदर हेंच ज्याचें भोजनपात्र आहे असा (पुत्रन्यस्तभरः स अलर्कोऽपि) पुत्रावर भूमीचा भार टाकणारा तो अलर्क पण (आत्यंतिकबुद्धिलब्धपरमानंदः) बुद्धीनें अतिशय आनंद प्राप्त करून घेणारा होत्साता (पावनं वनं गत्वा) पवित्र अशा वनांत जाऊन (पावनं जगौ) प्रेमगद्‌गद रमणीय असें गायन करता झाला. ॥ ९९ ।

अन्वयार्थः—(अहह) काय आश्चर्य आहे ! (मे) माझ्याकडून (अभेदेन) अभेदभक्तीनें (अयं) हा (निर्मायं भवहा) मायारहित असा संसार घालविणारा दत्तात्रेय गुरु (आप्तः) मिळविला. (भक्त्यर्थं) स्वतःची भक्ती सिद्ध होण्याकरतां (यस्य तु अत्यर्थं मृदुलं हृदयं) ज्याचें हृदय तर

अतिशय कोमल आहे, (युक्त्यर्थं) योगाभ्यास सिद्ध होण्यासाठीं (भाविक-हृद् अयम्) भाविकांच्या हृदयामध्यें वास करणारा आहे, (मुक्त्यर्थं) मुक्ति मिळण्याकरितां (संसृतिहृत् अयं) संसाराचा नाश करणारा हा आहे, (तं अमेयं) त्या प्रमाणागोचर भासणाऱ्या (श्रुतिगणगेयं अमायं) अनेक श्रुतिद्वारा ज्याचें गायन केलें जातें अशा व मायारहित अशा (मुनिविज्ञेयं अद्वयं) मुनींनीं जाणलेल्या व द्वैतरहित असणाऱ्या अशा (अत्रेस्तनयं दत्तात्रेयं भावये) अत्रिनंदन दत्तात्रेयाला नमस्कार करतों ॥ १ ॥ (तृष्णायां सत्यां) इच्छा असेल तर (लोके) लोकांमध्यें (स्त्र्याद्यं यत्) स्त्री वगैरे जे विषय आहेत (तन्नैकस्य तृप्तिदं) ते विषय एकाला सुद्धां तृप्ती देणारे होऊं शकत नाहींत (अत्र तु) या संसारांत तर (विषयसुभोगः) विषयाचा चांगल्या प्रकारें भोग (कस्य तृप्तये) कोणाच्या तृप्तीला कारण झाला आहे ? (मे तृष्णायां नष्टायां) म्हणून माझी भोगतृषाच जर नष्ट झाली तर (मे भोगेच्छा का शिष्टा) मला कोणती भोगांची इच्छा राहील ? (आत्मारामे श्रीदत्ते) फक्त आत्मसुखांत रममाण होणाऱ्या श्रीदत्ताचे ठिकाणी च (मे हृदयं सुतरां तस्थौ) माझें चित्त अत्यंत स्थिर झालें आहे ॥ २ ॥ (आगमापायि) उत्पत्ति व नाशशील (इंद्रियजं) इंद्रियापासून उत्पन्न झालेलें (सोपाधिकमसंभिन्न) उपाधीहून वेगळें असणारें (आगमान्यदृशा दृष्टं) वेदापेक्षां दुसऱ्या लौकिक दृष्टीनें पाहिलेलें (यत्सुखं तत्स्वस्माद्भिन्नं) जें सुख आहे तें आपल्यापेक्षां वेगळें आहे (तन्मौर्ख्यं) असें इंद्रियापासून सुख मिळविणें मूर्खपणा होईल. (सत्त्विदम्) खरें जें सुख आहे तें नष्ट तृष्णेमुळें झालेलें तेंच आहे. (एवं) याप्रमाणें गाऊन (योगेन कुभावं दग्ध्वा) योगसामर्थ्यानें अग्नि धारणा करून त्या अग्नीनें देहादि कुत्सित वासना जाळून (अमायं) मायारहित असें (वासुदेवेन दत्तेन) सर्व भूतें ज्यामध्यें वास्तव्य करतात असा जो दत्तात्रेय देव त्याच्याशीं (एकीभावं प्राप) एकरूप झाला ॥ ३ ॥

द्वितीय स्तबक समाप्तः

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

श्रीदत्तचंपूचें भाषान्तर

तृतीय स्तबक

भाषांतरकारः—वे. शा. सं. बापूशास्त्री

कोडणीकर, नरसोबावाडी

अथ दत्तचम्पूः—[तृतीयस्तबकः]

अन्वयः—मधुकृदजगराभ्यां वैराग्यतोषौ प्रल्हादं यः प्राह । (तथा) सशेष (आत्मनि) स्वसौख्यं स्वजपिहितजलाभं मृगजलविषयात् विरक्तं प्रल्हादं ऊचे । च तं स्वभक्तं अनुपाधिं निजगतिं निन्ये ।

अर्थः—यानंतर संक्षेपानें प्रल्हाद भक्तावर केलेला अनुग्रह मालिनी-वृत्तानें वर्णन करतात.

मधमाशी व अजगर यांच्यापासून आपणांला प्राप्त झालेलें वैराग्य व संतोष ज्यांनीं आपल्या प्रल्हाद नामक भक्ताला सांगितले, स्त्रक्चन्दन-वनितादि उपकरणांनीं युक्त असलेल्या आत्म्याचे ठिकाणीं असणारें जें स्वरूपसुख, जलापासून निर्माण झालेल्या शैवालानें आच्छादित असलेल्या जलाप्रमाणें अज्ञानानें आच्छादित झाल्यासारखें दिसतें तें, स्वरूपसुख मृगजलाप्रमाणें असणाऱ्या विषयापासून विरक्त झालेल्या प्रल्हादाला ज्यांनीं सांगितलें व देहत्रयातीत असणाऱ्या आपल्या वैष्णव-पदाप्रत प्रल्हादाला ज्यांनीं पोंचविलें तेच हे श्रीदत्त होत. ॥ १ ॥

भावार्थः—कोणा एके वेळीं लोकपरिस्थिति जाणण्याकरतां सह्य पर्वतावर फिरत असतां प्रल्हादानें कावेरी तीरावर भोगसाधनरहित असून ज्याचा देह पुष्ट आहे व जो आनंदांत आहे, अशा अवधूतांना पाहिलें व भोगसाधनें नसतांहि आपला देह पुष्ट कसा, व एवढा मोठा आनंद तुम्हांला कसा मिळाला, असें त्यानें त्या अवधूतांना विचारलें असतां अवधूत सांगतातः—मधमाशी व अजगर या दोघांपासून मीं वैराग्य व संतोष हे दोन गुण घेतले. ते असेः—मधमाशी दिवसभर खपून मध सांठ-विते पण स्वतः उपभोग घेत नाहीं व दुसऱ्याला घेऊं देत नाहीं. अखेर तो साठा मधमाशांना मारून तिसराच घेऊन जातो. यावरून विषय-संचय करणें दुःखाला कारण आहे. म्हणून विषय हे दुःखदायक अस-

त्यानें त्याज्य आहेत असा मधमाशीपासून वैराग्य हा गुण घेतला. दुसरा जो अजगर, हा अन्नावांचून पुष्कळ दिवस काढतो. त्याकरतां कांहींसुद्धां श्रम करीत नाहीं. यदृच्छेनें केव्हां कांहीं मिळेल तितकेंच खाऊन आनंदांत असतो. त्यापासून संतोष हा गुण घेतला. त्याचप्रमाणें स्रक्-चंदन-वनितादि उपकरणांनीं युक्त असलेल्या आत्म्याचे ठिकाणी असणारें स्वरूपसौख्य अज्ञानानें आच्छादित आहे. ज्याप्रमाणें शैवालानें जल आच्छादिलेलें असतें, त्या जलाचा त्याग करून तृषार्त झालेला मनुष्य मृगजलाच्यामागें धांवूं लागतो व त्याला एक पाण्याचा थेंबसुद्धां मिळत नाहीं; पण जेव्हां त्याला विचार उत्पन्न होईल तेव्हां तो परत येऊन शैवाल दूर करून जलपान करतो व सुखी होतो. त्याचप्रमाणें जीव आपल्या अज्ञानानें झाकून गेलेलें स्वसौख्य सोडून देऊन सुख मिळण्याच्या आशेनें सुखाभासरूप असणाऱ्या विषयांकडे धांव घेतो. अर्थात् त्याला तेथें दुःखाचाच अनुभव येतो, आणि जेव्हां त्याला विषयदोष पाहून वैराग्य उत्पन्न होतें, तेव्हां तो गुरूपदेशानें परत फिरून परमसुखाला मिळवितो.

याप्रमाणें प्रऱ्हादाला अवधूतानें ज्ञानाचा उपदेश करून पुनरावृत्ति-रहित अशा आपल्या वैष्णवपदाला नेलें. ॥ १ ॥

(२)

अन्वयः—पञ्चविंशतिभूम्यादिगुरुप्राप्तं हेयोपादेयलक्षणं अन्वीक्षणं स्वशिक्षणं यः यदुं प्रोचे ।

अर्थः—पृथ्वीआदींकरून पंचवीस पदार्थरूप गुरूंपासून मिळविलेलें दोषत्याग व गुणग्रहण असें अन्तर्मुख वृत्ति उत्पन्न करणारें तत्त्वज्ञान ज्या भगवान् दत्तात्रेयानें यदु नामक राजाला सांगितलें, तेंच हे श्रीदत्त महाराज आहेत. ॥ २ ॥

(३)

अन्वयः—धृतिसत्यशमादिसाधनैः सकुसंगोत्सृतिभिः मरुद्गैः अहिपिंगलसाध्यदेवताः (प्रति) इह आनताविता यः गतिं ऊचे ।

अर्थः—सात्त्विक धैर्य, यथार्थ भाषण, व अन्तरिन्द्रियनिग्रह इत्यादि अंतरंगसाधनांनीं दुष्ट संगाचा त्याग करून दैवी संपत्तीनें मिळणारें ज्ञान या भूलोकीं शरणागतरक्षक अशा ज्या श्रीभगवान् दत्तात्रेयानें पिंगल नाग व साध्यदेव यांना सांगितलें, तेच हे दत्तात्रेय होत. ॥ ३ ॥

(४)

अन्वयः—यः विधिविष्णवजात्मा आत्रेयदत्तः मे गुरुदेवतात्मा परात्मा सः अनुसूयात्रिसुतः सुरतः महात्मा इह नः अधिपुण्यात् उपलब्धः (अस्ति) ।

अर्थः—जो ब्रह्मा, विष्णु व महेश्वर असा त्रिगुणात्मक अत्रिकुमार दत्तात्रेय माझा गुरु देवतारूप जो परमात्मा तो दयाळु व आत्मदानामुळें उदार असा या लोकीं आमच्या अत्यन्त पुण्योत्कर्षानें प्राप्त झाला. ॥४॥

(५)

अन्वयः—इह अनन्यगतिचातकं (अभिलक्ष्य) घनः अलं जलं वर्षति । तथापि (तत्) सकलाऽसुधारिपरितृप्तये अलं (भवति एवं यथा) तथा अत्र अवतीर्णः यः अनुसूयासुतः महर्षिवरदः अपि सद्गतिः सः नः परदः अभवत् ! ॥ ५ ॥

अर्थः—या भूलोकीं मेघाच्या पाण्याशिवाय ज्यांना पाणी नाहीं, अशा चातकपक्ष्यांना उद्देशून मेघ भरपूर पाण्याचा वर्षाव करतो. तरी पण तें पाणी सर्व जीवांच्या संतोषाला पुरेसें होतें. हें जसें आहे तसें या लोकीं अवतारित जे अनुसूयासुत श्रीदत्त अत्रि ऋषींना वर देणारे असूनहि भक्तकामकल्पद्रुम जे दत्तात्रेय ते आम्हां सर्वांना मोक्ष देणारे असे झाले आहेत. ॥ ५ ॥

(६)

अन्वयः—चातकस्य तृट् कियती (अत्यल्पजलापेक्षैव) यः(मेघः) अस्मै अपः ववर्ष। ताः परस्मै (इतरजीवाय) अलं न किम्। (अपि तु पर्याप्तमेव) तथापि (ताः) चिरस्थितयः न भवन्ति। अयं वरदः भगवान् (श्रीदत्तात्रेयः) नित्य एव (भवति) ।। ६ ।।

अर्थः—चातकपक्ष्यांची तहान किती ! अतिशय थोडी, पण मेघ त्यांच्याकरतां वर्षाव करतो. तें पाणी सर्व प्राण्यांची तहान भागवीत नाहीं काय ? तर सर्वांची तहान भागवून पुष्कळ आनंद देतें. परंतु तें पाणी फार वेळ राहत नाहीं. हे वर देणारे श्रीभगवान् दत्तात्रेय निश्चयानें त्रिकालाबाधित म्हणजे अविनाशी आहेत म्हणून मेघाचा दृष्टान्त देणें योग्य होत नाहीं. ।। ६ ।।

(७)

अन्वयः—भगीरथः स्वमुक्त्यै गङ्गां गां आनयत्। सा इह नः अपि मुक्त्यै अभूत्। तथैवाऽपि अयम्। सा च (गङ्गा) एकदेशे (विद्यते) अयं स्मर्तृगामी (अत एव) सकलप्रदेशे (उपलभ्यते)।

अर्थः—राजा भगीरथानें आपल्या पूर्वजांच्या उद्धाराकरितां तपश्चर्यारूप प्रयत्न करून गंगा या भूमितलावर आणली. ती गंगा आम्हा सर्वांच्या उद्धाराकरितां उपयोगीं पडली. त्याप्रमाणेंच हे श्रीभगवान् दत्तात्रेय अत्रिमुनीच्या मोठ्या तपश्चर्यारूप प्रयत्नांनीं या भूलोकीं अवतीर्ण झाले व आम्हां सर्वांच्या उद्धाराकरितां उपयोगीं पडले. म्हणून भगीरथीची उपमा देणें योग्य आहे, असें कोणी म्हणेल तर ही उपमा बरोबर जुळत नाहीं. कारण ती गंगा एका उत्तर प्रदेशांतच आहे. पण श्रीमद्दत्तात्रेय हे स्मर्तृगामी असल्यामुळें जिथें स्मरण होईल तिथें ते येतात. म्हणजे सर्वच ठिकाणीं त्यांची प्राप्ति होते. उपमान व उपमेय यांच्यांत वैशिष्ट्य दाखविल्यामुळें इथें व्यतिरेक नामक अलंकार होतो. ७

(८)

अन्वयः—क्वचित् आगतः घनः तोयैकदानः (एव भवति) (या पूर्वोक्ता गङ्गा) अघभङ्गा (एव भवति) स्थिरकल्पपादपः (संनिहितेभ्य एव) सङ्कल्पितं (एव) राति। यः (श्रीदत्तात्रेयः) (सः) अघतापपापहा चरकल्पपादपः (सन्) असङ्कल्पितं (राति) ॥ ८ ॥

अर्थः—कुठून तरी आलेला मेघ केवळ पाणीच देतो, आणखी कांहींच देऊं शकत नाहीं. पूर्वीं वर्णिलेली गङ्गा नुसतें पापच नष्ट करते. कल्पवृक्षाची उपमा द्यावी तर तो स्थावर कल्पवृक्ष जवळ येणाऱ्यालाच व मागेल तितकेंच देतो. पण जो भगवान् श्रीदत्तात्रेय तो सर्वत्र सञ्चार करणारा कल्पवृक्ष पापताप दैन्य नाहींसें करतो. इतकेंच नव्हे तर आपला भक्त कुठेंहि असो, त्याच्या मनांतील कामना न मागतांहि पूर्ण करतो. या श्लोकांतहि पूर्वीच्या श्लोकासारखा व्यतिरेक आहे. ॥ ८ ॥

अन्वयः—अस्य निद्रा मातृपुरे सह्यशिखरे पीठं काश्याख्ये पुरे अस्य मिमंक्षा करहाटके पुरे अर्घ्यम्। अवरे कोल्हापुरे भिक्षा (अस्ति) पाञ्चाले पुरे भुजिः (भवति)। विठ्ठलपुरे अस्य विचित्रं पत्रम्। गांधर्वे पुरे युजिः। कुरुपुरे आचमः। (एवं पर्यटनशीलोऽपि भक्तैः) स्मृतः (यः) दूरे न (वर्तते किन्तु) अन्तरे (प्रादुर्भवति) ॥ ९ ॥

(९)

अर्थः—या श्रीदत्तमहाराजांची निद्रा म्हणजे निद्रास्थान सह्य पर्वताच्या पायथ्याशीं रेणुकानगरांत आहे. त्यालाच हल्लीं मातापूर असें म्हणतात. सह्यनामक पर्वताचे शिखरावर राहाण्याचें स्थान आहे. या श्रीदत्तात्रेयांचें काशीनामक महाक्षेत्रांत गङ्गास्नान होतें. कऱ्हाडनामक क्षेत्रांत अर्घ्यदान म्हणजे प्रातःसंध्यावंदन असतें. श्रीमहालक्ष्मीचें राहाण्याचें ठिकाण दक्षिण काशी, या दोन कारणांमुळें श्रेष्ठ अशा कोल्हापुरांत भिक्षा-म्हणजे माधुकरी मागणें असतें. पांचालेश्वर क्षेत्रामध्यें

त्या माधुकरीचें भोजन होतें. कोल्हापुरांतून भिक्षा आणावयाची आणि पांचालेश्वरीं भोजन करावयाचें. भू-वैकुंठ श्रीपंढरीक्षेत्रांत या श्रीदत्तप्रभूचें चंद्रभागातीरावर तिलकधारण म्हणजे गंध लावणें होतें. प्रसिद्ध अशा श्रीगाणगापुरांत श्रीदत्तात्रेयांचें ध्यान होतें आणि कुरुक्षेत्रांत आचमन असतें. याप्रमाणें सर्वत्र संचार करणारा जरी हा प्रभू आहे, तरी भक्तांनीं स्मरण करतांच तो दूर राहात नाही, तर त्याच्या हृदयांत प्रकट होतो. ९

(१०)

अन्वयः—श्रुतिजातगीतं वदान्यवित्तं हि प्रथितं शरण्यं सह्याचले (वर्तमानं) अत्रिजातं तं दत्तं चन्द्रकुलोत्थः आयुः राजा (पुत्रकामः सन्) शरणं जगाम ।

अर्थः—वेदत्रयीनें वर्णन केलेला, दानशूरांमध्यें श्रेष्ठ म्हणून सर्वप्रसिद्ध, शरण आलेल्यांचें रक्षण करणारा, सह्यनामक पर्वतावर असणारा, असा जो अत्रिऋषि-कुमार त्या श्रीदत्तप्रभूला चंद्रकुलांत जन्मलेला आयु नांवाचा राजा पुत्राची इच्छा असणारा शरण गेला. ।। १० ।।

(११)

अन्वयः—स्वच्छाम्बुपूर्णसरसीसरसीरुहान्तः कलहंसजातं अत्र केलिकलहं चक्रे । रुडाद्युपरमे तस्मिन् परमे (पर्वते) निविष्टं वरदण्डहस्तं वरदं देवं (श्रीदत्तं) ददर्श (आयुः)

अर्थः—निर्मळ पाण्यांनी तुडुंब भरलेल्या सरोवरामध्यें हंस पक्षी ज्या पर्वतावर क्रीडा करतात, त्या राग, द्वेष व मत्सररहित, श्रेष्ठ सह्य पर्वतावर दण्ड धारण करणारे, वर देणारे, व तेजःपुंज असे जे श्रीदत्तगुरु त्यांना आयुराजानें पाहिलें. ।। ११ ।।

(१२)

अन्वयः—चिरोपोषिताक्षीष्टसत्पारणा इव (किं च) चिरभ्रान्तचित्तभ्रमावारणा इव तस्य अजस्य मूर्तिः कृपेक्षेच्छुना (नृपेण) मुदेव मूर्ता मुदा इव ईक्षिता ।।

अर्थः—दर्शनाच्या इच्छेनें पुष्कळ वेळ उपोषित असलेल्या नेत्रांना इच्छाभोजनच कीं काय, किंवा फार दिवसांचा मोहच निरास करणारी काय, अशी त्या जन्मादिविकाररहित श्रीदत्तप्रभूंची मनोहर मूर्ति कृपाकटाक्षाची इच्छा करणाऱ्या त्या आयुराजानें आनंदानें मूर्तिमंत देहधारी आनंदच काय अशी पाहिली ! ॥ १२ ॥

(१३)

अन्वयः—आत्मतुष्टये धुतमानं आत्मदृष्टये नतं आगतं (तं भूपं) सततं निजगौरवभृत् सुमर्षणः (ईदृगपि बहिः) मत्तः स्वमर्षण इव (श्रीदत्तात्रेयः) निजगौ ।

अर्थः—पुत्रलाभरूप मिळणाऱ्या आपल्या आनंदासाठीं अभिमान टाकलेल्या आणि आपल्या दर्शनाकरितां नम्र होऊन आलेल्या त्या आयुराजाला नेहमीं स्वभक्ताचा अभिमान बाळगणारे म्हणूनच भक्तवत्सल, भक्ताभिमानी, असें बिरुद धारणारे श्रीदत्तप्रभु आंत शांत जरी होते, तथापि बाहेरून उन्मत्त असून अतिशय राग आल्यासारखे बोलूं लागले. ॥ १३ ॥

(१४)

अन्वयः—रे मूढ ! रे विरूढदर्प ! हे कुपथारूढ ! (अस्मिन्) अतिगूढाश्रमे कस्मात् त्वं भ्रमसि । इतः आशु यदा न यास्यसि (चेत्तर्हि) अश्रमं ते निःशेषभ्रममूलकृन्तनं इह द्राक् अरं कारयिष्ये । (यतः) अधुना स्त्रीवक्त्रात् गलता मधुना समेन सीधुना अहं अशुद्धः अस्मि ।

अर्थः—अरे हे विवेकशून्या ! गर्विष्ठा ! कुमार्गगा ! या अगदीं एकांतांत असलेल्या आश्रमांत तूं कां फिरतो आहेस ! एथून आतांच्या आतां जर गेला नाहींस तर विना आयास तुझा माझ्याबद्दल असलेला सर्व भ्रम या क्षणींच समूळ नष्ट करून टाकीन. कारण या वेळीं मी या

स्त्रीच्या मुखांतील अतिमधुर व उच्छिष्ट मद्य प्राशन केल्यामुळें अशुद्ध आहें. १४ असा हा तात्काळ लक्षांत येणारा उत्तानार्थ झाला. पण भक्तवत्सल श्रीदत्तगुरु यांच्या बोलण्याचा गूढ अभिप्राय वेगळाच आहे. तो असा:—

अन्वय:—हे अमूढ ! विरूढदर्प कुपथारूढ ! (अस्मिन्) अतिगूढाश्रमे कस्मात् त्वं भ्रमसि । इतः आशु यदा न यास्यसि (चेत्तर्हि) अश्रमं ते निःशेषभ्रममूलकृन्तनं द्राक् अरं कारयिष्ये । (यत:) अधुना स्त्रीवक्त्रात गलता मधुना समेन सीधुना अहं शुद्धः अस्मि !

अर्थ:—हे विचारशीला ! गर्विष्ठ व दुराचारी लोकांपेक्षां विशेष म्हणजे सूज्ञपुरुषा राजा ! अत्यंत एकान्तांत असलेल्या या आश्रमांत येऊन येथें कां फिरूं लागला आहेस ? येथून तात्काळ जर गेला नाहींस तर योगाभ्यासादि श्रम पडूं न देतां तुझें सर्व अज्ञान नष्ट करतों. कारण मी या वेळी सुषुम्ना या नांवाची अमृतस्त्रावी नाडी हीच कोणी स्त्री तिच्या मुखांतून येणारें मद्यासारखें गोड व उन्मत्त करणारें अमृत प्राशन करीत असल्यामुळें मी अत्यंत शुद्ध आहें. १४ श्रीदत्तात्रेयाचे षोडश अवतार आहेत. त्यांत "मायायुक्ताऽवधूत" या नांवाचा एक अवतार आहे. तो असा आहे.

(१५)

अन्वय:—एवं भर्त्सितः ताडितः अपि अग्रे पतितः नीतिमान् भक्तिमान् सः (आयु:) दयालो ! उपेक्षां मा कुरु मां पाहि इति आह ।

अर्थ:—याप्रमाणें तिरस्कार केलेला व दगडादिकांनीं मार खाल्लेला असा जरी तो आयुराजा होता, तरीहि साष्टांग नमस्कार घालणारा, आचारसंपन्न व प्रेमळ असा तो राजा आयु, हे दयाळा ! माझा तिरस्कार करूं नका, माझें रक्षण करा असें म्हणाला. ॥ १५ ॥

(१६)

अन्वयः—प्रणतं (राजानं) भगवान् प्राह। (राजन्) त्वं मयि भक्तिमान् असि (अतः मह्यम्) सास्रामिषं हृद्यं मद्यं देहि। हि अन्यथा (मम) तोषः न (स्यात्)।

अर्थः—नम्र अशा आयु राजाला श्रीदत्तात्रेय म्हणाले, राजा तूं माझ्यावर अत्यंत प्रेम करणारा आहेस, म्हणून मला रक्त व मांस यांसह गोड मद्य दे. कारण त्यावांचून मला आनंद होणार नाहीं. ॥ १६ ॥

(१७)

अन्वयः—तथा इति (उक्त्वा सः) अण्डयोनये (च) शास्त्रयोनये (श्रीदत्तात्रेयाय) साक्षात् पशुसोमबुध्या यथेष्टं संस्कृतं रुच्यं मांसं च मद्यं अदात्।

अर्थः—बरं आहे, आपण म्हणतां त्याप्रमाणें देतों. असें म्हणून त्या आयुराजानें या ब्रह्मांडाला व वेदत्रयीला मूळ कारण अशा श्रीदत्तात्रेयांना प्रत्यक्ष मांसदानानें पशुयागसिद्धि व मद्यदानानें सोमसिद्धि होईल, अशा बुद्धीनें पुरे होईपर्यंत व मिष्ट जसें होईल तसें उत्तम रीतीनें तयार करून त्यांच्या इच्छेप्रमाणेंच मांस व मद्य दिलें. ॥ १७ ॥

(१८)

अन्वयः—मतीश्वरः इति क्षितिपतिना (राज्ञा) प्रसादितः ईश्वरः (श्रीदत्तात्रेयः) प्रमोदतः रुचिरां गिरं जगौ। (हे राजन्) मदर्चकः इह पुनः इतरं वरं याचितुं क्षमः न (भवति)।

अर्थः—बुद्धिप्रेरक व निष्कपट सेवेनीं आयु राजानें प्रसन्न केलेले सर्व शक्तिमान् श्रीदत्तगुरु अति आनंदित होऊन मधुर वाणीनें म्हणाले, हे राजा! माझी सेवा करणारा भजक या लोकीं मी प्रसन्न जाहलों असतां दुसऱ्याजवळ कसलीहि याचना करीत नाहीं. कारण मीच सर्व इच्छा पूर्ण करण्यास समर्थ आहें, हें लक्षांत आणून जो वर मागावयाचा असेल तो माग. ॥ १८ ॥

(१९)

अन्वयः—भूपः तं ईशं (श्रीदत्तात्रेयम्) नत्वा आह। हे सुरवर! असुरसुरनरजेतारं शूरं दातारं उत्तारं (ईदृशं) सुतं देहि। आयुः विविहत-मतिः एव (अभूत् हि) जगति रंकाय एकः ऊर्णायुः (अपि) अलं भवति।

अर्थः—राजा आयु त्या सर्वसमर्थ श्रीदत्तात्रेयांना वंदन करून बोलला, हे देवश्रेष्ठा! दत्तात्रेया! दैत्य, देव व मनुष्य यांना जिंकणारा, पराक्रमी, दाता, कुळाचा उद्धार करणारा असा सुपुत्र द्या. कोणी म्हणेल अहो मोक्ष न मागतां आयुराजानें श्रीदत्तमहाराजाजवळ नश्वर पुत्रच कां मागितला, तर दुर्दैवानें त्याच्या बुद्धीला मोह झाला. कारण एकाद्या श्रेष्ठ दात्यानें एकाद्या दरिद्याला हा भाताचा कोंडा न मागतां जन्मभर तुझा चरितार्थ चालण्यासारखें एकादें गांव माग म्हणून पुनः पुनः सांगितलें तरी तो कोंडाच मागून घेतो. तसें मोक्ष देणाऱ्या श्रीदत्तप्रभू-जवळ राजाला पुत्रच मागण्याची बुद्धि झाली. लोकांमध्ये दुर्दैवानें पछाडलेल्या दरिद्याला श्रेष्ठ दात्यापासून एक बोकड जरी मिळाला तरी तो त्या एका बोकडानेंच संतुष्ट होतो. १९. येथें अर्थान्तरन्यासनामक अलंकार आहे.

(२०)

अन्वयः—प्रभुः सः अपि तथाविधात्मजलब्धये च स्वविभूतये इनपतये (तस्य) सकलं भावि शं हृदि निधाय फलं ददौ। हि नृपः (अपि) मृदिभैः बालिश मृडयति।

अर्थः—सर्वसमर्थ श्रीदत्तप्रभूनेंहि वर मागितल्याप्रमाणें पुत्रप्राप्तिस्तव च विभूतिभूत जो नराधिपति आयुराजा त्याला त्याचें पुढील कल्याण लक्षांत आणून एक फळ दिलें. कोणी म्हणेल हें अयोग्य केलें. तर तसें नाही. या लोकीहि प्रत्यक्ष हत्ती, घोडे इत्यादि वैभव असणारा राजा देखील मातीच्या हत्तींनेच आपल्या अज्ञ बालकाची समजूत करितो. ॥२०॥

(२१)

अन्वयः—सः निजपुरं अगात्। अथ इदं फलं स्त्रियै अदात्। इयं अपि प्रभुफलबलतः (च) निजपतिरतितः जलधिजं दिक् इव दिगधिपलवजं वरं गर्भं अधात्।

अर्थः—तो आयुराजा आपल्या नगराला आला; आणि त्यानें श्रीदत्तानें दिलेलें प्रसादरूप फळ राणी इंदुमतीला दिलें. तिनें श्रीदत्त-प्रसादभूतफलप्रभावानें व पतिसंभोगानें पूर्व दिशा जशी चंद्राला धारण करते त्याप्रमाणें इन्द्रादि लोकपालांचा अंशभूत असा गर्भ धारण केला. ॥ २१ ॥

(२२)

अर्थः—नंतर सजळ मेघाप्रमाणें सुंदर व तेजस्वी अशा परमश्रेष्ठ पुरुषानें शंखोदकानें आपल्याला अभिषेक करून एक मुक्ताफल दिलें असें आपल्याला झालेलें अति उत्तम स्वप्न इन्दुमतीनें राजाला कळविलें. आयुराजानें प्रातःकाळीं शौनकांना तें स्वप्न सांगितलें. शौनकांनीं श्रीदत्त-प्रसादानें हुण्डासुराचा नाश करणारा व पराक्रमी असा सुपुत्र इन्दुमतीला होईल, याप्रमाणें त्या स्वप्नाचा अर्थ राजाला सांगितला. हुण्डासुरकन्या आपल्या सखीसह बागेंत क्रीडा करीत असतां तिनें आयुराजाचा पुत्र हुण्डासुराचा अंतक जन्माला येणार, असें चारणांच्या संवादामध्यें ऐकिलें व तें वर्तमान तिनें हुण्डासुराला कळविलें. ॥ २२ ॥

(२३)

अन्वयः—यदि नृपः तपः तप्तुं इतः गतः। तर्हि जितसुरः शूरः हुण्डासुरः अत्र धरोपरि ईशः जातः। सः देवगदितं स्वमृतं सुतातः श्रुत्वा (विलीय राजगृहं) एत्य च तथा (तां) वीक्ष्य हि विमनाः जातः।

अर्थः—ज्या वेळीं तपश्चर्या करण्याकरतां आयुराजा आपल्या नगरांतून सह्यपर्वतावर गेला त्या वेळीं सर्व देवांना जिंकणारा म्हणूनच

पराक्रमी असा हुण्डासुर या पृथ्वीचा राजा झाला. त्याच्या कन्येनें चारण-देवांच्या बोलण्यांत ऐकलेला आपला मृत्यु, तिच्यापासून ऐकून त्या बातमीचा खरेपणा समजून घेण्याकरतां लपून तो हुंडासुर राजवाड्यांत गेला व गरोदर अशा इंदुमति राणीला पाहून अतिशय खिन्न झाला. ॥ २३ ॥

(२४)

अन्वयः—राज्ञ्याः अन्योन्यगौरवस्पर्धिकुचाऽऽस्ये गर्भेण केवलं नीलता न अर्पिता। (किन्तु) असुरास्ये अपि सा (नीलता) अर्पिता।

अर्थः—पोटांत असलेला सूक्ष्म गर्भ त्या हुण्डासुरानें कसा पाहिला तें अनुष्टुप् वृत्तानें सांगतात.

राणी इन्दुमतीचें आपल्या मोठेपणाबद्दल एकमेकांचा हेवा करणारे जे स्तन त्यांचें अग्र गरोदरपणामुळें काळे झाले एवढेंच नव्हे तर मृत्युभयानें हुण्डासुराचेंहि तोंड काळें ठिक्कर पडलें. गरोदर स्त्रियांच्या स्तनाचीं मुखें काळीं असतात असें गर्भलक्षण वाग्भट नांवाच्या वैद्यक ग्रंथांत दिलें आहे. ॥ २४ ॥

(२५)

अन्वयः—तद्गर्भं हन्तुं आसुर्या मायया सः गुप्तः एत्य दष्टदशनः (सन्) तत्र ज्वलत् सुदर्शनं ददर्श।

अर्थः—राणी इन्दुमतीचा गर्भ नष्ट करण्याकरतां आसुरी मायेचा स्वीकार करून तो गुप्त म्ह. छपून त्या राजवाड्यांत आला व अतिशय रागानें त्यानें तेथें तेजस्वी असें गर्भरक्षक श्रीदत्तप्रभूचें सुदर्शनचक्र पाहिलें. ॥ २५ ॥

(२६)

अन्वयः—दुष्प्रधर्षात् (सुदर्शनात्) भीतः सः अस्यै दुःस्वप्नानि व्यदर्शयत्। सा त्रयीतनुं (सूर्यम्) अनुष्ठाय तद्भयं अनाशयत्।

अर्थः—फार प्रयत्न करूनहि जवळ जाववयास कठीण अशा त्या तेजस्वी सुदर्शनामुळें भ्यालेल्या हुण्डासुरानें इन्दुमतीला पुष्कळ वाईट स्वप्नें पाडलीं. तेव्हां इन्दुमतीनें सूर्यनारायणाची प्रार्थनारूप उपासना करून ती स्वप्नभयापासून मुक्त झाली. ॥ २६ ॥

(२७)

अन्वयः—ततः काले तुङ्गषड्ग्रहे असौ सुतं असूत। (कथंभूतः) महेशः दैत्यनिग्रहे नृपगृहे अवतीर्णः किम्।

अर्थः—श्रीमद्दत्तात्रेयांनीं आपल्या सुदर्शन चक्रानें रक्षण केल्यानंतर दहाव्या महिन्यांत सूर्यादि सहा ग्रह उच्चीचे असतांना इन्दुमतीला पुत्र झाला. तेव्हां राजगृहांत जणूं काय दैत्य-नाशाकरतां श्रीशंकरच अवतीर्ण झाले कीं काय असें वाटलें. पांच ग्रह उच्चीचे असतां तो चक्रवर्ती होतो, व सहा ग्रह उचीचे असतील तर स्वर्गाचेंहि आधिपत्य त्याला मिळतें. हा नहुष दैवशाली असल्यानें, याच्या जन्मकाली सहा ग्रह उच्चीचे होते म्हणून याला याच देहानें इन्द्रपदाचा उपभोग घ्याववयास मिळाला. ॥ २७ ॥

या श्लोकांत श्रीशंकरच अवतीर्ण झाले काय हा उत्प्रेक्षा अलंकार होतो.

(२८)

अन्वयः—पुत्रसद्रत्नवीक्षणात् आनंदः भूपतेः अंतः स्थातुं न समर्थः अभूत्। (कस्य इव) अब्जवीक्षणात् अब्धेः पुर इव।

अर्थः—ज्याप्रमाणें चंद्राला पाहून समुद्राचा आनंद पूररूपानें बाहेर पडतो तसा आपल्या सर्वोत्कृष्ट मुलाला पाहून झालेला आनंद आयु-राजाच्या अंतःकरणांत मावला नाहीं, तर तो बाहेर पडला. ॥ २८ ॥

(२९)

अन्वयः—मुदा प्लुतः महाधनः सः जातकृत्ये देवान् (च) पितॄन् अभ्यर्च्य मुक्तबंधनः (सन्) द्विजातिभ्यः धनादि अदात् ॥

अर्थ.—आनंदाश्रूंनीं स्नान झालेला, श्रीमान् असा जो आयुराजा त्यानें जातकर्म संस्कारांत करावयास लागणारे देवपितृगणार्चन व नांदीश्राद्ध पुण्याहवाचनपूर्वक करून व वृद्धिश्राद्ध करून पितृऋणांतून मुक्त झालेल्या त्यानें ब्राह्मणांना द्रव्य, भूमि, इत्यादि दानें दिलीं. ॥२९॥

(३०)

अन्वयः—मायावी सः (तामसीम्) मायां आराध्य (दास्याः अंगं प्रविष्टः सन्) अरिष्टं गत्वा (तत्र प्रस्वापिन्याख्याम्) दानवीं मायां उद्भाव्य सुतेभ्यः (मात्रदिभ्यः सकाशात्) अद्भुतं तं पोतं अहरत्।

अर्थः—त्या मायावी हुण्डासुरानें तमोगुणात्मक मायेची उपासना करून तिच्या प्रभावामुळें व त्याच्या सुदैवानें, बाहेर आलेल्या एका दासीच्या अंगांत प्रवेश करून तो सूतिकागृहांत गेला; आणि तेथें सर्वांना निद्रा येणाऱ्या प्रस्वापिनी नांवाच्या दैत्यमायेचा मंत्रप्रयोग करून इन्दुमति वगैरे तेथील सर्व लोक झोंपले असतां तिथून त्या लोकविलक्षण मुलाला घेऊन घरीं गेला. ॥ ३० ॥

(३१)

अन्वयः—शक्तः अपि दत्तः मन्त्रशक्त्यै मानं अदात्। सः दानवः नवपाकं स्त्रियै दत्वा तत्पाकं कर्तुं आदिशत्॥

अर्थः—मग काय श्रीदत्तात्रेयांना सुद्धां दैत्यमायेची भीति वाटली ? तेच अनुष्टुप् वृत्तानें पुढील श्लोकांत सांगतात. माया निवारण करण्यास समर्थ जरी दत्तमहाराज होते तरीहि त्यांनीं मंत्रशक्तीला मान दिला. त्या दानवानें नुकताच जन्मलेला तो कोमल बालक आपल्या स्त्रियेच्या स्वाधीन करून त्या मुलाचें मांस शिजवून दे असें तिला सांगितलें. ॥ ३१ ॥

(३२)

अन्वयः—सा सनालं (तं) बालं प्रेक्ष्य अपि सास्राक्षी प्राह। हे प्राज्ञ एषः (बालः) न वध्यः। (यतः सद्योजातः) अयं अमेध्यः (अस्ति)।

अर्थः—त्या मुलाला पाहून आश्चर्यचकित होऊन ती दैत्यस्त्री बोलली तें असें:—ती हुण्डासुरपत्नी नाळेसह असलेल्या त्या मुलाला पाहून दयेनें तिच्या नेत्रांतून अश्रु वाहूं लागले व म्हणाली, हे सूज्ञ पतिदेवा! हा बालक मारणें योग्य नव्हे. कारण आपण विद्वान् आहां तरी नुकताच जन्मलेला बालक मनुष्यभक्षक अशा आम्हांलासुद्धां भक्षण करण्यास अपवित्र आहे. ।। ३२ ।।

(३३)

अन्वयः—सः अपि असुरः प्राह (हे मूढे!) अयं बालः मम कालः। (अस्ति मया) प्राप्तः (अतः) अद्य दुरात्मा भक्ष्यः। (यतः) इह (अयं देहरूपः) आत्मा रक्ष्यः।

तें आपल्या स्त्रियेचें भाषण ऐकून हुण्डासुर तिला म्हणाला,

अर्थः—तो हुण्डासुर बोलला. हे मूर्ख स्त्रिये! हा बालक देवांनीं योजलेला माझा मृत्यु आहे. याला मीं महत्प्रयासानें मिळविलें आहे. म्हणून आज दुष्ट मृत्युरूप अशा या बालकाला भक्षण करणेंच उचित आहे. कारण हा देहरूपी आत्मा वाटेल तें करून रक्षण करणेंच योग्य आहे. रोचन नामक आपल्या गुरूंच्या मतांत देह हाच आत्मा आहे म्हणून वाटेल तीं वाईट कृत्यें करूनहि देहाचें रक्षण केलें पाहिजे. शत्रु निर्बल आहे म्हणून त्याची उपेक्षा करणें बरें नव्हे. उपेक्षा केली तर सूक्ष्म रोग जसा उपेक्षा करणाऱ्याला बळवान् होऊन नष्ट करतो, तसाच शत्रूहि समूळ नाश करतो. द्रव्य, पुत्र, स्त्री इत्यादि पुनः पुनः मिळविणें शक्य आहे. पण देह मिळणें दुर्लभ आहे. म्हणून मृत्युरूप या मुलावर दया करणें म्हणजे आपणच आपला नाश करून घेतल्यासारखें होईल. तरी मी म्हणतों तेंच योग्य आहे. तरी सत्वर मांसपाक कर व मला दे. ।। ३३ ।।

(३४)

अन्वयः—दुष्टधीः सा (तं) तथा इति (उक्त्वा तस्मात् बालं) आदात्। (च) स्वयं तं (हन्तुं) सैरन्ध्र्यै अदात्। सा च (तं) बल्लवकरे (अदात्) सः हि (तं हन्तुं) करे अस्त्रं दधौ ॥

अर्थः—पतीच्या उपदेशानें निर्दय बनलेली ती हुण्डासुर स्त्री 'बरें आहे आपण म्हणतां तसें करितें' असें बोलून तिनें त्याच्यापासून त्या मुलाला आपल्याजवळ घेतलें व मारण्याकरतां स्वतः एका दासीच्या स्वाधीन केलें. त्या दासीनें तो मुलगा स्वयंपाक्याजवळ दिला. त्यांनींहि मुलाला मारण्याकरितां हातांत शस्त्र घेतलें. ॥ ३४ ॥

(३५)

अन्वयः—सुगुप्तचक्रोपरि प्रहृतं तत् शितास्त्रं भग्नम्। तथा अन्यत् (प्रहृतं) शितास्त्रं अपि ग्राव्णि खड्गं इव तथा भग्नम्। परभक्तिसारविप्रे प्रयुक्तः अभिचारः यथा (निष्फलः) (तथा बाले प्रहृतं शिताऽस्त्रं निष्फलं बभूव इति अपरः दृष्टान्तः)।

अर्थः—श्रीदत्तसुदर्शनानें सुरक्षित त्या मुलावर मारलेलें तें तीक्ष्ण शस्त्र मोडून पडलें. नंतर बल्लवानें दुसरें तीक्ष्ण शस्त्र घेऊन पुनः प्रहार केला. पण तेंहि शस्त्र दगडावर मारलेल्या तरवारीप्रमाणें पूर्वीसारखेंच मोडून गेलें. याला दुसरा दृष्टान्तः—ज्ञानोत्तरकालीन परभक्ति हेंच बल असलेल्या ब्राह्मणावर योजलेला मारक प्रयोग जसा निष्फळ होतो, तसें तें शस्त्र निष्फळ झालें. रक्ताचा एकही थेंब तेथें दिसला नाहीं. परमात्म्यानें रक्षिलेल्या भक्तास कोणीहि कांहींसुद्धां करूं शकत नाहीं. यावरून श्रीदत्तमहाराजांचें भक्तवात्सल्य किती आहे हें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. ॥ ३५ ॥

(३६)

अन्वयः—तदा क्रूरा अपि (सा) सैरन्ध्री द्रुतचित्ता (सती) बल्लवं आह । (हे बल्लव !) एतं (बालम्) न जहि । हि देवः अस्य शिरसि करपल्लवं अधात् ।

अर्थः—त्या वेळीं निर्दय असूनहि ती दासी दयार्द्र होऊन त्या बल्लवाला म्हणाली, हे बल्लवा, आतां या मुलावर तूं शस्त्रप्रहार करूं नको. कारण देवांनीं याच्या मस्तकावर वरदहस्त ठेविला आहे. हा कोणाकडूनहि मारला जाणार नाहीं. ॥ ३६ ॥

(३७)

अन्वयः—तथा इति (उक्त्वा) सः धूर्तः (बल्लवः तं) पोतं वसिष्ठद्वारे निधाय एकं कुरङ्गपोतं अचिराय हत्वा च (पक्त्वा) तत्पलं कुधिये असुराय ददौ ।

अर्थः—त्या दासीचें भाषण ऐकून बरें आहे, याला मी मुळींच मारीत नाहीं असें सांगून लबाड बल्लवानें त्या बालकाला वसिष्ठ ऋषींच्या आश्रमद्वारांत नेऊन ठेविलें; आणि एका हरिणाच्या पाडसाला तात्काळ मारून व शिजवून तें मांस त्या दुष्ट हुण्डासुराला दिलें. हें काम त्या बल्लवानें इतक्या त्वरेनें केलें की त्याचें कपट त्या हुण्डासुराला समजलें तर नाहींच, उलट आपल्या मृत्युरूप शत्रूला आपण खाऊन टाकलें, म्हणून त्याला अतिशय आनंद झाला. ॥ ३७ ॥

(३८)

अन्वयः—ततः प्रभाते विदुषां वरिष्ठः वासिष्ठः (तं) सुतं (प्रथमं प्राकृतया) दृष्ट्या दृष्ट्वा च दिव्यदशा दत्तप्रसादं आयुषः सुतं विज्ञाय (दयया कराभ्यां) तं आदाय पस्त्यं निनाय ।

अर्थः—त्यानंतर इकडे प्रातःकाळी ज्ञानी जनांत श्रेष्ठ अशा वसिष्ठांनीं त्या मुलाला प्रथम सामान्य दृष्टीनें पाहिलें. आणि नंतर ज्ञानदृष्टीनें श्रीदत्त-कृपेनें मिळालेला आयुराजाचा हा पुत्र आहे, असें जाणून दयाळू होऊन आपल्या हातांनीं त्याला उचलून आपल्या आश्रमांत नेलें. ॥ ३८ ॥

(३९)

अन्वयः—(हे पत्नि) अयं दत्तप्रसादः आयुषः अर्भः इह विधिना दत्तः प्रसादः इति सः पत्न्यै अदात् । सा अपि महापूरुषलक्षणं कमलेक्षणं तं प्रेम्णा अपात् ।

अर्थः—आणि वसिष्ठ बोलले, हे स्त्रिये ! हा बालक श्रीदत्तकृपेनें झालेला आयुराजाचा पुत्र आहे. येथें आपल्या सुदैवानें आणून दिलेला हा प्रसाद आहे. हें आपलें महद्भाग्य होय. असें बोलून वसिष्ठ मुनीनें त्या मुलाला सती अरुंधतीच्या स्वाधीन केलें. तिनेंही रेखांकित महापुरुष चिन्हांनीं युक्त अशा त्या मनोहर बालकाचें मोठ्या प्रेमानें पालन केलें.॥३९॥

(४०)

अन्वयः—हि अत्यर्थं अरिबंधनं करिष्यति (अयं बालः) इति अर्थ-ज्ञर्षिमारिषः (वसिष्ठः तस्मै) डिम्भाय नहुष इति अभिधानं ददौ ।

अर्थः—निश्चयानें हा शत्रुबंधन-शत्रुपराजय करणार म्हणून शब्दार्थ जाणणारे जे वसिष्ठमुनि त्यांनीं त्या मुलाचें नांव नहुष असें ठेविलें. ॥ ४० ॥

(४१)

अन्वयः—शशिवंशजः सः (नहुषः) तपनर्षिकरस्पर्शात् (च) परेशाऽनुग्रहात् अपि दिने दिने शशिवत् ववृधे ।

अर्थः—चन्द्रवंशांत जन्मलेला तो नहुष तपस्वी वसिष्ठमुनींच्या लालनपालनानें व श्रीदत्तकृपेनेंच शुक्लपक्षांतील चन्द्राप्रमाणें वाढूं लागला.

शुक्लपक्षांतील चन्द्राप्रमाणें नहुष वाढूं लागला. याला श्रीमहाराजांनी दोन हेतु दिले आहेत. एक तपनर्षिकरस्पर्श व दुसरा परेशानुग्रह; यांमध्यें दुसरा हेतु चन्द्र व नहुष या दोहोंमध्यें समान आहे. कारण चन्द्र सर्वांतर्यामी भगवत्कृपेनें कला संपादन करतो, व नहुषहि श्रीदत्तकृपेनेंच वाढत होता. पहिल्या हेतूंत तपस्वी जे वसिष्ठ ऋषि नहुषाचें लालन-पालन करीत असल्यामुळें कर म्हणजे हस्तस्पर्श असणें साहजिक आहे. करस्पर्शावांचून लालनपालन शक्य नाही हें नहुषपक्षीं योग्य झालें. चन्द्रपक्षीं तपनर्षि म्हणजे तापदायक व गति असणारा सूर्य त्याचे कर म्हणजे किरण त्यांचा स्पर्श म्ह. प्रवेश त्यामुळे चन्द्र वृद्धि पावतो असें आहे. जलमय चन्द्रामध्यें सूर्यकिरण संक्रामित होतात व त्यामुळेंच त्याला प्रकाश मिळतो असा वैदिक सिद्धान्त आहे. हा श्लोक द्व्यर्थी असून उपमा अलंकार इतका बरोबर साधला आहे की उपमान व उपमेय यांची अनुक्रमें लिंग व वचनेंहि बदललेली नाहींत. वसिष्ठकर-स्पर्श व सूर्यकरस्पर्श यांनी नहुष वाढतो व चंद्रहि वाढतो. अशीं अगदी बरोबर उपमा क्वचित्च सांपडते हें विशेष आहे. ॥ ४१ ॥

(४२)

अन्वयः—अमुना मुनिना (वसिष्ठेन) उपनीतः च शिक्षितः विनीतः सः (नहुषः) विद्याकलासु निष्णातः। विशेषतः स्ववेदे (निष्णातः अभवत्)।

अर्थः—नंतर त्या मुनि वसिष्ठानें त्याचें मौंजीबंधन केलें, व त्याला शिक्षण दिलें. त्यामुळें नम्र असा तो नहुष सर्व विद्येत व कलेंत पारंगत झाला. विशेषतः धनुर्विद्येंत तरबेज झाला. ॥ ४२ ॥

(४३)

अन्वयः—अथ सुमतिः प्राज्ञी सती सा राज्ञी इन्दुमतिः बुद्ध्वा अरिष्टे अर्भे अपश्यन्ती (ततः) अधृतिः मूर्छिता (सती भुवि) पतिता ॥

अर्थः—इकडे बुद्धिमति साध्वी ती राणी इन्दुमति जागी झाली व जवळ मूल नाहीं असें पाहून गतधैर्य होऊन भूमीवर मूर्च्छित पडली. ॥ ४३ ॥

(४४)

अन्वयः—सा (इन्दुमतिः) बुद्ध्वा च उत्थाय निजबुद्ध्या बालं अन्वेष्य तनुमध्या आर्ता (सती) रुरोद ।

अर्थः—ती इन्दुमति शुद्धीवर येऊन उठून बसली व तिनें आपल्या बुद्धीप्रमाणें इकडे तिकडे मुलाचा शोध केला, परंतु मूल न दिसल्यामुळें ती सौंदर्यवती दुःखानें व्याकुळ होऊन रडूं लागली. ॥ ४४ ॥

अन्वयः—(यः) इमां (वन्ध्याम्) अपि मां क्षणं कुमारललितां व्यधात् । सः सकलपालः विधिः बालः किं न खलु ।

अर्थः—ज्यानें वंध्या अशासुद्धां मला फार थोडा वेळच पुत्रवती केलें तो सर्वपालक ब्रह्मदेव खरोखर अज्ञानी नव्हे काय ? तर हा त्याचा खेळ अज्ञानी मुलासारखाच आहे. ॥ ४५ ॥

(४६)

अन्वयः—माणवकाक्रीडितकप्रायविचेष्टः सः कः (ब्रह्मा) हि । (अथवा) प्राक्तन्तुकर्मवशात् (इयम्) कुदशा प्रादुरभूत् किम् ॥

अर्थः—तो ब्रह्मदेव अल्पबुद्धि मनुष्याप्रमाणें व्यवहार असलेला निश्चित आहे. कारण मी तसा अनुभव घेत आहें. किंवा त्याला तरी बोलून नांवें ठेवून काय उपयोग आहे ? माझ्याच पूर्व जन्मार्जित पापानें पुत्रविरहरूप ही दुर्दशा आली असेल काय ? तर त्यामुळेंच आली हें निःसंशय. ॥ ४६ ॥

(४७)

अन्वय—चित्रपदार्थसुचौर्यात् इह (इदम्) चित्रं अभूत् किम् ? हे आर्या एहि स्तनपानं कुरु (मह्यम्) सुदर्शनमानं देहि ।

अर्थः—किंवा धनरत्नादि चोरल्यामुळें अकस्मात् पुत्रनाशरूपी हें अद्भुत संकट आलें असेल काय? हे सत्कुलप्रसूता! बाळा ये, स्तन प्राशन कर, आणि तुझें सुंदर मुख दाखवून मला आनंदित कर, ज्यायोगें मी कृतार्थ होईन. ॥ ४७ ॥

(४८)

अन्वयः—यद्यपि स्वानां योगः विद्युन्मालातुल्यः (अस्ति तथापि) अयोगः सोढुं न शक्यः। (अत एव) हे देव अतीव कष्टं प्राप्तम्।

अर्थः—जरी हा स्वजनसमागम विद्युल्लतेप्रमाणें क्षणभंगुर आहे, तरी त्याचा विरह अज्ञानामुळें सहन करणें शक्य होत नाहीं म्हणूनच हे दत्तात्रेया! हें अत्यंत दुःख मला प्राप्त झालें आहे. ॥ ४८ ॥

(४९)

अन्वयः—भुजगशिशुभृताः रोपः कृतः। (अतः) प्रणतिमखत एव इह मयि तत्तोपः अस्तु। अथ सः प्रभुः मुदं यातु।

अर्थः—अलंकार म्हणून ज्यांनीं लहान लहान सर्प आपल्या अंगावर धारण केले आहेत ते शिवरूप दत्तात्रेय, ही संकटाचे वेळीं मात्र माझें स्मरण करते व सुखकाळी मला विसरते, म्हणून माझ्यावर रागावले आहेत. त्यांना माझे नमस्कार असोत. ते अपराधी अशा माझ्यावर या नमनरूपी यागानें कृपा करून संतुष्ट होवोत. ॥ ४९ ॥

(५०)

अन्वयः—अत्यार्तः आकुलप्राणवायुः आयुः अपि (अरिष्टम्) एत्य मूर्च्छितां तां वनितां वीक्ष्य मूर्च्छितः (सन्) अचेष्टतां अगात्।

अर्थः—दुःखानें अतिशय व्याकूळ असा आयुराजाहि त्या सूतिकागृहांत येऊन मूर्च्छित पडलेल्या त्या इन्दुमतीला पाहून स्वतः मूर्च्छित होऊन निश्चेष्ट झाला. ॥ ५० ॥

(५१)

अन्वयः—अथ दैव प्रलब्धः सः अवनिपः लब्धसंज्ञः तदा एव प्ररुदन् आह। इह ये रक्षार्थं सदा एव अर्चिताः (ते च) मुदा एव ते अपि अस्मिन् अपाये अप्रभवः (अभवन्)।

अर्थः—नंतर प्रारब्धानें फसविलेला तो आयुराजा शुद्धीवर येतांच शोक करूं लागला व म्हणाला, येथें मूल व बाळंतीण यांच्या संरक्षणाकरितां नेहमी देव व ब्राह्मणादिकांचें अर्चन केलें व नोकरचाकरांचा धनवस्त्रादि देऊन सत्कार केला. हें सर्व आनंदानेंच केलें असतां या संकटकाळी तें सर्व निरुपयोगी ठरलें. ॥ ५१ ॥

(५२)

अन्वयः—सपरिखान् प्राकारान् धिक्, च सारान् प्रासादान् धिक्। बलं धिक्, च मंत्रजालं धिक् (च) धर्मं धिक्, कः अपि प्रभुः न।

अर्थः—खंदकांनी युक्त असलेल्या या तटबंदीला धिक्कार असो, व चांगले दरवाजे असलेल्या या राजवाड्यालाहि धिक्कार असो, आणि या चतुरंग सेनेला धिक्कार असो; मंत्रसमूहाला धिक्कार असो व या धर्मालाहि धिक्कार असो. कारण मला या संकटांतून वांचविण्यासाठी यांपैकीं कोणीहि समर्थ झाला नाही. ॥ ५२ ॥

(५३)

अन्वयः—कृच्छ्रसाध्यं तपः अपि वन्ध्यं अभूत्। च सुयत्नसाध्यं जपाद्यं वन्ध्यं (अभूत्) यदि वामदैवं (तर्हि) एभिः किं साध्यम्। (नकिमपि) अत्र तु सदा एव आध्यंचितः अभवम्।

अर्थः—कष्टानें साध्य होणारें तपसुद्धां व्यर्थ गेलें, आणि मोठ्या प्रयत्नानें साध्य होणारे जपादिक फुकट गेले. प्रारब्ध प्रतिकूल असतां

काय साध्य होणार ? कांहींहि होणार नाहीं. या जन्मांत पुत्र होण्यापूर्वी पुत्राकरतां तपश्चर्या करून कष्ट भोगिले आणि आतां पुत्रवियोगानें दुःख भोगीत आहें: एकूण सर्व काळ मानासिक दुःखांनीं व्यापून गेलों आहें. ॥ ५३ ॥

(५४)

अन्वय:—दुर्दर्शः अपि अत्रिजातः ईशः दत्तः मया संपूजितः । येन वरः अपि दत्तः । दत्ताभये तत्पदि मे चित्तं अस्ति । तं दत्ताश्रये दत्तं प्रणमामि ।

अर्थ:—दुर्दैवी लोकांना ज्याचें दर्शनसुद्धां होणें कठीण अशाहि अत्रिकुमार समर्थ श्रीदत्ताचें मीं चांगलें पूजन केलें, आणि त्यांचेकडून मीं वरहि मिळविला. स्वभक्तांना अभय देणाऱ्या श्रीदत्तचरणीं माझें चित्त स्थिर झालें आहे. त्या आपल्या भजकांना आधार देणाऱ्या श्रीदत्तात्रेयांना मी नमस्कार करतों. ॥ ५४ ॥

(५५)

अन्वय:—हे भगवन् ! मां (भक्तम्) उपेक्षसे किमु ? हे मघवन्मान्य ! सह (माम्) न ईक्षसे अपि ! (ईदृशम्) दुष्कृतं मया किमु आचरितम् । हे ईश ! वा उत ते आगः मया चरितं (तत्) वद ।

अर्थ:—हे भगवन् दत्तात्रेया ! आपला भक्त अशा माझेकडे आपण दुर्लक्ष कां करतां ? दुर्लक्ष करणें योग्य नाहीं. हे देवेन्द्रमान्या ! दत्तगुरो ! एकदांसुद्धां माझ्याकडे पाहत नाहीं काय ? असें कोणतें पाप मीं केलें आहे, किंवा हे प्रभो ! असा अपराध तरी कोणता केला आहे तें सांगा, कीं ज्यामुळें आपल्याला माझ्याकडे पाहावेंसेंसुद्धां वाटत नाहीं ? ॥ ५५ ॥

(५६)

अन्वय:—हे विभो ! (त्वाम्) प्रणमामि । मे प्रसीद । हे ईश (त्वया) प्रगते अपि (मयि) महादमे धृते (मति) हे परेश ! (त्वत्तः) परं नः शरणं क (अतः प्रसीद) ।

अर्थ:—हे सर्वव्यापी दत्तगुरो ! मी तुम्हांला नमस्कार करतों. माझ्यावर प्रसन्न व्हा. हे समर्था देवा ! आपण चरणी नम्र असलेल्या मला अशी मोठी शिक्षा कराल तर हे सर्वश्रेष्ठा श्रीदत्ता ! आपल्याशिवाय दुसरा आम्हांला रक्षण करणारा कोण आहे ? कोणीहि नाहीं. म्हणून माझ्यावर प्रसन्न व्हा. कारण भयहारक आपले चरणकमल हे आम्हांला खरोखर अनन्यगति आहेत. ॥ ५६ ॥

(५७)

अन्वय:—हे परेश पुत्रार्थं त्वा आराध्य ते सत्प्रसादात् कान्तं पुत्रार्थं लब्ध्वा अपि अकान्तं न ईक्षे । हे सुरेश ! अद्य नष्टपुत्रः (अत एव) आर्तः (सन्) त्वत्तः अन्याश्रयं न वीक्षे ।

अर्थ:—हे सर्वश्रेष्ठ श्रीदत्ता ! पुत्राकरितां आपली उपासना करून आपल्या कृपाप्रसादानें मनोहर असें पुत्ररूप फळ मिळूनहि माझ्या दुःखाचा नाश झाला नाहीं. हे प्रभो ! आतां नष्टपुत्र म्हणूनच अतिशय दुःखी अशा मला आपल्यावांचून दुसरा आधार दिसत नाहीं. आपणच आमचे सर्वाधार आहां. ॥ ५७ ॥

(५८)

अन्वय:—इति तत् विक्लवितं निशम्य मतिवित् क्लिन्नमनाः मनाक् अपि सदकासहनः मनोजवं मुनिं (नारदम्) ईरयितुं वाञ्छति स्म ।

अर्थ:—याप्रमाणें तें आयुराजाचें दीन भाषण ऐकून आपण भक्ताचे अन्तःकरण जाणणारे व दयाशील, थोडेंहि भक्तदुःख सहन न करणारे जे श्रीदत्त प्रभु त्यांनीं मनाप्रमाणें वेग असलेल्या नारद ऋषींना पाठवावें असें मनांत आणलें. ॥ ५८ ॥

(५९)

अन्वय:—पूर्वं अर्थार्थी अपि भक्तः (अधुना) आर्तः (अयम्) मे अनुग्राह्यः एव । इति मतिदेवः आत्रेयः देवर्षिं (नारदम्) समीरयत् ।

अर्थः—प्रथम अर्थार्थी भक्त असून आतां पुत्र नष्ट झाल्यामुळें आर्त भक्त झाला आहे. म्हणून द्विगुण भक्ति असल्यानें हा राजा अनुग्रहाला पात्र झाला आहे. म्हणून बुद्धि-प्रकाशक अत्रिकुमार श्रीदत्त यांनी राजाचें दुःख नष्ट करण्याकारितां देवर्षिनारदांना आयुराजाकडे जाण्याविषयी प्रेरणा केली. ॥ ५९ ॥

(६०)

अन्वयः—विष्वक् प्रसारिधामा अधः पतन् सूर्यः इव रणद्वीणः हरिं गायन् दिव्यदर्शनः नारदः आपतत् ।

अर्थः—ज्याचें तेज सर्वत्र पसरणारें आहे असा पृथ्वीवर येणारा सूर्यच की काय असे, स्वतःच वाजणारी महती वीणा धारण करणारे, श्रीहरीचें गायन करीत, अलौकिक ज्ञानवान् नारदमुनि आकाशमार्गानें खाली आले. ॥ ६० ॥

(६१)

अन्वयः—तदा मुदा उत्थितः सः (राजा) ऊर्ध्वं उत्क्रामतः आत्मनः असून् आशु अस्य (नारदस्य) अभिवादनेन भूयः यथावत् प्रतिपाद्य पाद्यपूर्वैः (उपचारैः) आद्यं सुरर्षिं (नारदम्) आनर्च ।

अर्थः—नारदमुनि आले असतां आनंदानें उठणाऱ्या त्या आयुराजानें ऊर्ध्व गति होणाऱ्या आपल्या प्राणांना तात्काळ नारदमुनींना अभिवादन करून स्थिरता आणली आणि पाद्यादि उपचारांनी श्रेष्ठ अशा देवर्षि नारदाचें पूजन केलें. ॥ ६१ ॥

(६२)

अन्वयः—भक्त्या प्रणतीः विधाय उदन्तं च दुःखं विज्ञाप्य पुरतः रुदन्तं तं (राजानम्) आश्वास्य अत्रिजं स्मरन् हसन् ऋषिः (नारदः) इति चारुवाचं उवाच ।

अर्थः—आणि भक्तीनें नमस्कार करून पुत्र नष्ट झालेलें वर्तमान व विरहामुळें झालेलें दुःख सांगून पुढें शोक करूं लागला. त्या आयु-राजाला शांत व्हावयास सांगून श्रीदत्ताचें स्मरण करून देवभक्त असूनहि दुःखित झालेल्या त्याला पाहून हंसणारे देवर्षि नारद पुढील श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें मधुर बोलले. ॥ ६२ ॥

(६३)

अन्वयः—कथंचन अपि यस्य स्मरणेन सद्यः भवान्तः भवति। इह चिदानंदमयात्मलोकं पदं चिरात् भजन् अपि शोकं न जहासि (इति चित्रम्)

अर्थः—पुत्रादि फलप्राप्तीच्या इच्छेनेंहि ज्याचें स्मरण केलें तरीसुद्धां भक्त संसारापासून मुक्त होतो. या लोकीं त्या सच्चिदानंदरूप पदाचें पुष्कळ काल सेवन करूनहि तूं दुःखाचा त्याग करीत नाहींस हें आश्चर्य आहे. ॥ ६३ ॥

(६४)

अन्वयः—विधूतरागपङ्कं श्रेयोयनं उपेयुपः तस्य असौ (श्रीदत्तात्रेयः) निरपायाश्रया अनन्ता प्राप्या मता वसुधा (अस्ति)।

अर्थः—संपूर्ण विषयाभिलाषरूप दोषरहित जो मोक्षमार्ग त्याला प्राप्त झालेल्या मुक्त भगवद्भक्तांना श्रीभगवान् दत्तात्रेय हे सर्व दुःखरहित, विशाल व उपनिषदांना मान्य असें विश्रांतिस्थान आहे. ॥ ६४ ॥

(६५)

अन्वयः—महर्षिः (कपिलः) अध्यात्मदृष्ट्या उदासीनं (अतः) बहिर्विकारं प्रकृतेः परस्तात् (सन्तम्) अनाद्यनन्तं यं (पुरुषम्) शशंस। सः (पुरुषः) अस्मात् (श्रीदत्तात्) अपरः इह कः अपि न।

अर्थ:—प्रकृति व पुरुष यांच्या विवेकानें मोक्ष मिळतो अशी शंका घेऊन सांगतात.

महर्षि कपिल यांनीं अध्यात्मदृष्टीनें निर्लेप म्हणूनच षोडशविकार-रहित, त्रिगुणात्मक प्रकृतीच्या पलीकडे असलेला आदि व अंतरहित जो पुरुष वर्णन केला आहे, तो या श्रीदत्तात्रेयापेक्षां निराळा असा कोणीहि नाहीं. ॥ ६५ ॥

(६६)

अन्वय:—स एव अप्रमेयः (श्रीदत्तः) तपः तप्त्वा स्वाभिन्नशक्त्या अदः (विश्वम्) असृजत्। (पुनः) सद्धर्मगुप्त्यै अवतीर्णः मुनिजः (अभूत्) सद्गतिदान् तद्गुणान् कः वितीर्णः (न कः अपि)।

अर्थ:—पूर्वी वर्णन केलेल्या त्याच इन्द्रियजन्य ज्ञानाला अविषय अशा श्रीदत्तात्रेयानें सृष्टि निर्माण करण्याचा विचार करून आत्म्याहून भिन्न नसलेलें विश्व निर्माण केलें, म्हणजे स्वतः जगद्रूप झाले. आणि पुनः साधूंच्या व धर्माच्या रक्षणाकरतां अत्रिमुनींच्या पोटीं अवतार धारण केला. त्या श्रीदत्त परमात्म्याच्या मोक्षदायक ज्या लीला त्यांचा पार कोण जाणूं शकेल ? तर कोणालाहि जाणतां येणार नाहीं. कारण त्यांच्या गुणांचा अंतच नाहीं. ॥ ६६ ॥

(६७-६८)

अन्वय:—प्रसन्नात् तस्मात् (श्रीदत्तात) सद्गतिदात् विमोहतः (त्वया) प्राक् शुगास्पदः सुतः याचितः। यः पुरा चिरात् अजायमानः (अपि) पितरौ संक्लेशयेत्। च ततः परं प्रसवात्। जातः (अपि) ग्रहार्तैः परतः (बाल्य) मौर्ख्यात। व्रती तु अविद्यः। अविबुधः अविवाहात् च युवा औपपत्यात् सुतवान् नैस्व्यात् (पितरौ संक्लेशयेत् एवम्) सदार्तिदेन पुत्रेण किं शर्म। (न किमपि)।

अर्थः—प्रसन्न व सद्गति देणाऱ्या त्या श्रीदत्तापासून मोहामुळें तूं दुःख देणारा पुत्र मागून घेतलास. जो जन्मापूर्वी पुष्कळ दिवस पुत्र न झाल्यामुळें आईबापांना कृच्छ्रादि तपश्चर्या करावी लागल्यानें कष्ट देणारा होतो, आणि नंतर प्रसूति-दुःखानें कष्ट होतात. ६७ जन्मल्यानंतरहि ग्रहादि पीडेनें, बालपणीं मूर्खपणामुळें, मौजीबंधनानंतर विद्या न आल्यामुळें, मूर्ख असा विवाह न झालेमुळें, तरुणपणीं जारकर्मामुळें आणि संततियुक्त असा दारिद्र्यामुळें दुःख देतो. याप्रमाणें सर्वदा दुःख देणाऱ्या पुत्रापासून सौख्य कोठून मिळणार ? कोठूनहि मिळणार नाहीं. ॥ ६८ ॥

(६९)

अन्वय—नृहरिः इव पुत्रसंज्ञः गौणात्मा (अस्ति) च अत्र गात्रसंज्ञः घटः इव मिथ्यात्मा (जडत्वात्) च परतरचित् मुख्यात्मा सः एषः दत्तः (अबाधितत्वात्) तेन सख्या युक्त खलु अप्रमत्तः भव ।

अर्थः—पण “ आत्मा वै पुत्रनाम ” या श्रुतीवरून पुत्र आत्माच आहे, अनात्मा नव्हे अशी शंका घेऊन प्रहर्षिणीवृत्तानें सांगतातः—

सिंहासारखा पुरुष आहे असें म्हटलें असतां सिंहाचें संपूर्ण गुणधर्म पुरुषाचे ठिकाणीं येत नाहीत; परंतु क्रौर्य, शौर्य इत्यादि गुणांनीं युक्त आहे इतकाच त्यांतील आशय आहे. म्हणून या ठिकाणीं गौणीवृत्ति आहे. तसेंच पुत्र हा गौणात्मा आहे. मुख्यात्मा नव्हे. त्याप्रमाणें देहात्मा हाहि घटाप्रमाणें मिथ्यात्मा आहे. जसा घट जड असतो तसा हा सुद्धां जड आहे. तसेंच देहादि अहंकाराहून निराळा असलेला जो चैतन्यरूप आत्मा हाच मुख्यात्मा. तोच हा दत्तात्रेय होय. कारण तो त्रिकालाबाधित आहे. तोच नेहमीं उपकारक असल्यानें परमसखा आहे. त्याची प्राप्ति होण्याकरतां खरोखर सावधानचित्तानें त्याचें चिंतन कर. तरच त्याची प्राप्ति होईल. नाहींपेक्षां तो मिळणार नाहीं. ॥ ६९ ॥

(७०)

अन्वयः—यतः यावत् इष्टं तावत् ततः प्रेम (विद्यते) च सदा प्रेयसि आत्मनि तु शश्वत् प्रेम (एव) अतः अन्यतः (आत्मानम्) संविविच्य हे क्षत्रिय ! त्वं आशु दत्तात्मनि प्रियत्वं विधेहि ।

अर्थः—पुत्र हा गौणात्मा असो, तथापि प्रेम करण्याचें तें स्थान आहे. म्हणून शोक कसा नाहींसा होणार ? अशी शंका घेऊन भुजंग-प्रयात वृत्तानें सांगतातः—

पुत्रदारादिक जोंपर्यन्त आपल्या मनाप्रमाणें वागतात तोंपर्यन्त त्यांच्या-वर प्रेम असतें. तेच प्रतिकूल झाले म्हणजे त्यांच्यापासून दुःख होऊं लागतें. म्हणून तें प्रेम व्यभिचारी आहे. परन्तु नेहमीं अतिशय प्रिय अशा आत्म्यावर मात्र निरंतर प्रेम असतें. कित्येक वेळां मला धिक्कार असो, असें मनुष्य म्हणतो तें त्याचें म्हणणें देहदुःख निमित्तानें असल्या-मुळें देहालाच उद्देशून असतें. कारण आपण नसावें, असें कोणांसहि कधींहि वाटत नाहीं. म्हणून पुत्रादिकांहून निराळा व देहादिकांहून निराळा असलेल्या आत्म्याचें सूक्ष्म बुद्धीनें विवेचन करून हे क्षत्रिय, म्हणजे दुःखापासून स्वतःचें रक्षण करणाऱ्या राजा ! तूं देहपात होण्यापूर्वी तात्काळ श्रीदत्तगुरुरूप आत्म्यावर प्रेम कर. म्हणजे त्याचें ज्ञान करून घे. त्याचें ज्ञान करून घेणें म्हणजेच त्याच्यावर प्रेम ठेवणें होय. ॥ ७० ॥

(७१)

अन्वयः—तत्र (श्रीदत्ताख्ये) आत्मनि इदं जगत् (अस्ति) च अत्र (साक्षिणि) (सः दत्तः) आत्मा (वर्तते) एवंविदः शोकमोहौ न एव हि । हे राजवर्य ! एवं विचार्य शोकं त्यज (च) स्वीयं अवश्यकार्यं कुरु ।

अर्थः—आत्म्यावर प्रेम करणें हें बोधाचें लक्षण आहे. प्रियत्व म्ह. बोध व त्याचें फल हें इन्द्रवज्रा वृत्तानें सांगतातः—

त्या दत्तरूप आत्म्याचे ठिकाणीं हें प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं भासणारें भूतभौतिक विश्व आहे. आणि या स्वरूपभूत प्रत्यगात्म्याचे ठिकाणीं तो श्रीदत्तरूप आत्मा आहे. म्हणजे त्यांच्यामध्यें भेद नाहीं, असें जाणणाऱ्याला शोक व मोह होतच नाहींत, असा श्रुतिसिद्धान्त आहे. हे राजा ! असा विचार करून शोकाचा त्याग कर, आणि अवश्य असें स्वतःचें कर्तव्य भगवद्भजन कर, म्हणजे कृतार्थ होशील. ॥ ७१ ॥

(७२)

अन्वयः—हुण्डासुरेण नीतः अपि दत्तरक्षितः ते सुतः कस्यचित् ऋषेः गेहे अस्ति। सः तं दैत्यं हनिष्यति।

अर्थः—श्रीदत्तात्रेयानें रक्षण केलेला तुझा पुत्र जरी हुण्डासुरानें नेला तरी कोणत्यातरी ऋषीच्या आश्रमांत कुशल आहे. तो त्या दैत्याचा नाश करील. ॥ ७२ ॥

(७३)

अन्वयः—तं अचिरेण एव (त्वम्) पश्यसि। इति निवेद्य मुनिपुंगवः (नारदः) तत्र पश्यतः नृपस्य (पुरतः) विद्युद्वत् तिरोदधे।

अर्थः—व त्याला लवकरच तूं पाहशील, असें त्या आयुराजाला सांगून मुनिश्रेष्ठ नारद तेथें पाहणाऱ्या राजापुढें एकदम विजेप्रमाणें गुप्त झाले. ॥ ७३ ॥

(७४)

अन्वयः—शारदेन्दुवदनः सविवेकः (अत एव) गतशोकः सः (राजा) नारदेन गदितं (पुत्रवृत्तम्) पुनरुक्तं इव वल्लभां (इन्दुमतीम्) ऊचे। हापितशुच्हा आत्तमुत् सा (वक्ष्यमाणं उवाच)।

अर्थः—नंतर शरत्कालीन स्वच्छ चन्द्राप्रमाणें प्रसन्नमुख व विवेकी म्हणूनच दुःख नष्ट झालेल्या त्या आयुराजानें नारदमुनींनें सांगितलेला पुत्रवृत्तान्त पुनः सांगितल्याप्रमाणेंच कीं काय इन्दुमतीला निवेदन केला. जिनें पुत्रविरहरूप दुःख सोडलें आहे, म्हणून आनंदित झालेली ती इन्दुमती पुढें श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें बोलली. ॥ ७४ ॥

(७५)

अन्वयः—हे समस्तेडित ! अकहन्त्रे समस्तेष्टदात्रे विहस्तेष्टकर्त्रे ते नमः। अत्रेः प्रियायाः (अनुसूयायाः) प्रभावात् इह तव उपलब्धिः (समजनि) हे क्रियाहीन ! अद्य ते (त्वया) मे (मह्याम्) उपलब्धिः (सद्बुधिः) अर्पिता (अस्ति)।

अर्थः—हे सर्वदेवादिस्तुत श्रीदत्ता ! दुःख नष्ट करणाऱ्या, सर्वांच्या मनकामना पूर्ण करणाऱ्या, दुःखाकुलांना इच्छित देणाऱ्या अशा आपल्याला नमस्कार असो. अत्रिऋषिपत्नी अनुसूया तिच्या तपःसामर्थ्यानें आम्हांला आपली प्राप्ति झाली. हे चतुर्विध क्रियाफल-रहित अशा श्रीदत्ता ! आज आपण मला सद्बुद्धि दिली हें माझें मोठें सुदैव होय. ॥ ७५ ॥

(७६)

अन्वयः—हे ईश्य मे मानसहंसः मुदा एव अद्य ते अंघ्र्यम्बुज-पंजरे सदा एव अकम्पं अस्तु। इति अधिपं (श्रीदत्तात्रेयम्) ननाम। सकम्परोमाञ्चयुक् (इन्दुमती दत्तात्रेय दत्तात्रेय इति) नाम आह।

अर्थः—हे स्तुत्य ! माझा मनरूपी राजहंस आनंदानेंच अद्य आपल्या चरणकमलरूपी पिंजऱ्यांत सर्वकाळ स्थिर होवो. असें श्रीदत्तगुरूंचें इन्दुमतीनें स्तवन करून त्यांना वंदन केलें. आणि कंप व रोमांचादि अष्ट सात्विक भावांनीं युक्त होऊन मोठमोठ्यानें दत्तात्रेय दत्तात्रेय असा नामघोष केला ॥ ७६ ॥

(७७-७८)

अन्वयः—(अथ) नृपालः (आयुः) जगौ । हे अखिलहेतुभूत ! हे आद्य ! हे विगौरव ! हे अखिलसेतुभूत ! (श्रीदत्त) इह ते लीलाः अनुवेलं अभूतपूर्वाः एव विभान्ति । (ताः) इह अलं आधिहराः (भवन्तु) ७७ हे देव ! यत् सत् तव (धाम) योगवशीकृतेन चित्तेन योगी ईक्षते । तस्य धाम्नः जिज्ञासुः अस्मि । हे धीर ! हे ईश्वर ! (अहम्) मुमुक्षुः (सन्) तं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ७८ ॥

अर्थः—नंतर आयुराजाहि इन्द्रवज्रावृत्तांनीं पुढील दोन श्लोकांनीं स्तवन करूं लागलाः—

इन्दुमतीनें स्तुति केल्यानंतर आयुराजा स्तवन करूं लागला. हे सर्व स्थिर व चरादि विश्वाला आद्य कारणरूपा ! हे सर्वांना कारण असून अभिमानरहिता ! हे सर्वधर्मरूपा श्रीदत्ता ! या लोकीं तुझ्या लीला प्रत्येक वेळीं नवीन नवीन असल्यासारख्याच वाटतात. त्या लीला आमच्या मानसिक व्यथा पूर्णपणें निवारण करोत ! ॥ ७७ ॥ हे देवा ! जें त्रिकालाबाधित तुझें स्वरूप वशीकारनामक वैराग्यपूर्वक अभ्यासानें स्वाधीन केलेल्या चित्तानें योगी लोक पाहतात, तें स्वरूप मी जाणण्याची इच्छा करितों. श्रीगुरूंना शरण जाऊन त्यांचेकडून समजून घ्यावें, असें म्हणाल तर हे बुद्धिप्रेरका दत्ता ! आपण सर्व गुरूंचेहि गुरु आहां; म्हणून मुमुक्षु असा मी आपल्याला शरण आलों आहें. ॥ ७८ ॥

(७९)

अन्वयः—अतिसंतुष्टमानसः सः (आयुः) इति देवेशं सम्प्रार्थ्य सदा एव भगवत्कीर्तनप्रेमनिर्वृतः अभूत् ॥

अर्थः—ज्याचें मन अत्यंत सन्तुष्ट आहे असा तो आयुराजा याप्रमाणें श्रीदत्तगुरूंचें स्तवन करून सर्वकाल श्रीदत्तनामस्मरणानें लाभलेल्या निरतिशय प्रेमानें समाधान पावला. ॥ ७९ ॥

(८०)

अन्वयः—एकदां अरण्ये मृगयां चरन् नहुषः आकाशवाण्या स्वोदन्तं शुश्राव। (च) सः तं गुरवे शशंस ॥

अर्थः—एकदां अरण्यांत शिकारीस गेलेल्या नहुपानें आकाशवाणीवरून आपलें वृत्त ऐकलें व तें त्यानें गुरुजींना सांगितलें. ॥ ८० ॥

(८१)

अन्वयः—वसिष्ठः अपि आदितः सर्वं (वृत्तम्) निवेद्य सुरदुर्हृदां वधाय तं आज्ञापयत्। सः (नहुषः) अपि गुरुं चिन्तयन् प्रतस्थे।

अर्थः—वसिष्ठमुनींनींहि पूर्वीपासून घडलेली सर्व हकिकत त्याला सांगून देवशत्रु जे दैत्य त्यांच्या नाशाकरतां युद्धास आज्ञा दिली. तो नहुषहि गुरु वसिष्ठांचें चिंतन करून युद्धाकरतां निघाला. ॥ ८१ ॥

(८२)

अन्वयः—धीसारथिः देहरथः अर्थवाहः हृत्प्रग्रहः एक एव देवगुरूक्तिशक्तिः (सः नहुषः) महाबलानां सुरद्विषां हतये ज्ञानिवत् प्रतस्थे।

अर्थः—युद्धाकरितां केलेलें प्रस्थान गमन उपजातिवृत्तानें सांगतात. दृढनिश्चयात्मक बुद्धि ज्याला सहाय्य करणारा सारथि आहे, आणि देह हाच ज्याचा रथ आहे, म्हणजे पायींच जाणारा, इंद्रियें ज्याचे घोडे आहेत, संकल्पात्मक मन ज्याचा लगाम आहे, असा एकटाच, देवस्वरूप जे गुरु त्यांची आज्ञा ही ज्याची शक्ति आहे, असा तो नहुष बलाढ्य, देवशत्रु दैत्यांना मारण्यासाठीं ज्ञानविवेकी मनुष्य सात्त्विक बुद्धि हीं ज्याचा सारथि म्हणजे सहाय्यकर्ता आहे, कृच्छ्रादि तपांनीं कृश झालेला देह ज्याचा रथ आहे, इंद्रियनिग्रह हा ज्याचे घोडे आहेत, शांतहृदय ज्याचा लगाम आहे, असा एकटाच असणारा देवांहून भिन्न नसलेल्या सद्गुरूंचा उपदेश ही ज्याची शक्ति आहे, असा शम-दमादि हेच कोणी देव त्यांचा द्वेष करणारे रागद्वेषादि जे शत्रु त्यांच्या नाशाकरितां जसा प्रवृत्त होतो, त्याप्रमाणें निघाला. ॥ ८२ ॥

(८३)

अन्वयः—आजानुबाहुं शरचापहस्तं पद्भ्यां चरन्तं निजकार्यसक्तं रामं इव (वर्तमानं तम्) दृष्ट्वा ससूतं सास्त्रं रथं तस्मै (नहुषाय) आशु मघवा प्रेरयत्।

अर्थः—दीर्घबाहु हातांत धनुष्य व बाण घेणारा, रथाशिवाय पायांनींच जाणारा, देवकार्यामध्यें आसक्त अशा रावणवधाकरतां प्रवृत्त झालेल्या दाशरथि श्रीरामाप्रमाणें असलेल्या त्या नहुषाला पाहून सारथि व शस्त्रें यांनीं सज्ज असलेला रथ त्या नहुषाकरतां देवेन्द्रानें तत्काळ पाठविला. ॥ ८३ ॥

(८४)

अन्वयः—भूरथाय तस्मै (नहुषाय) उग्राय इव सः मातलिः सोपस्करं रथं प्रादात्। सः अपि सन्नद्धः (सन्) आरुरोह।

अर्थः—भूमि हाच ज्याचा रथ आहे असा पादचारी-पायींच जाणाऱ्या नहुषाला त्रिपुरवध करण्यासाठीं प्रवृत्त झालेल्या भूमि हाच रथ असलेल्या महेशाप्रमाणें त्या देवेन्द्रसारथ्यानें सर्व शस्त्रादि युद्धसाधनांनीं सज्ज असा रथ दिला. रथ मिळाल्यानंतर तो नहुषहि त्या त्या मंत्रांनीं कवचादि धारण करून तयार झालेला रथांत बसला. ॥ ८४ ॥

(८५)

अन्वयः—तत्सहायाय सन्नद्धाः देवाः स्वयं समागताः। तत्कोलाहलं आकर्ण्य महासुरः चकितः अभूत्।

अर्थः—त्या वेळीं त्या नहुषाला साहाय्य करण्याकरतां कवच शस्त्रादि धारण करून सर्व देव आपणहूनच तेथें आले. तेव्हां तो देवसेनेचा गलबला ऐकून एवढा मोठा कोण शत्रु आला आहे म्हणून हुण्डासुर आश्चर्यचकित झाला. ॥ ८५ ॥

(८६)

अर्थः—नंतर हुण्डासुरानें आपला दूत पाठवून कोण शत्रु आहे याची चौकशी केली. तो आयुराजाचा पुत्र नहुष युद्धासाठीं येत आहे असें ऐकून पूर्वी मारण्याकरितां दिलेला बालक मारला किंवा नाहीं, असें आपली स्त्री व दासी इत्यादिकांना पुनः पुनः विचारलें. तेव्हां त्यांनीं मरणाच्या भीतीनें आपण आणून दिला त्याच वेळीं त्याला मारून टाकलें असें खोटें त्या हुण्डासुराला सांगितलें. ॥ ८६ ॥

(८७)

अर्थः—मध्यंतरीं हुण्डासुराच्या बंदिशाळेंत ठेविलेली जी शुककन्या अशोकसुन्दरी तिनें मला येथून मुक्त करा असें नहुषाला सांगण्याकरितां रंभेला पाठविलें. तिनें नहुषाची भेट घेतली व अशोकसुंदरीची प्रार्थना त्याला कळविली. तेव्हां नहुषानें हुण्डासुराचा नाश केल्यानंतर तिची भेट होईल असें आश्वासन देऊन रंभेला परत पाठविलें. ॥ ८७ ॥

(८८)

अन्वयः—बली हुण्डासुरः अपि संशुष्यत्तुण्डः (सन्) चतुरं चतुरङ्गं असुरबलं राजपुत्राय (नहुषाय) अचोदयत् ।

अर्थः—मोठा बलवान् असूनहि ज्याचें तोंड सुकून गेलें आहे, अशा त्या हुण्डासुरानें युद्धांत तरबेज असलेले हत्ती, घोडे, रथ व पदाति-पायदळ अशीं चार अंगें असलेलें दैत्यसैन्य युद्ध करण्यासाठीं नहुषावर पाठविलें. ॥ ८८ ॥

(८९)

अन्वयः—दैत्याः रणसीम्नि समेत्य (तत्र) अमृतान् अवेक्ष्य (च) मर्त्यं (नहुषम्) हि उपेक्ष्य सहसा अरिहृदः अभिलक्ष्य तरां खरतरान् कृतान्तप्राणापहारकुशलान् बाणान् मुमुचुः । (च) नितान्तं युयुधुः ॥८९॥

अर्थः—हुण्डासुरानें पाठविलेलें तें दैत्यसैन्य त्या शुद्ध भूमीवर आलें, व त्यानें तेथें असलेल्या मरणरहित अशा देवांना पाहून आणि निश्चित मरण असलेल्या नहुषाचा त्याग करून एकदम, शत्रु जे देव त्यांच्या वक्षःस्थलावर नेम धरून अत्यन्त तीक्ष्ण व मृत्यूचाहि प्राण घेण्यास समर्थ असे बाण सोडण्यास सुरुवात केली व निकरानें युद्ध करूं लागले. ॥ ८९ ॥

(९०)

अन्वयः—सः नहुषः असुरपीडितान् सुरान् अवलोक्य अथ असुरान् जघान । कतिचित् (दैत्याः) द्विधा कृताः भुवि पतिताः । (कतिचित्) कृत्ताः (भुवि पतिताः) कतिचित् दितमस्तकाः मृताः (अभवन्) ।

अर्थः—त्या नहुषानें दैत्यपीडित अशा देवांना पाहिल्यानंतर दैत्यांना मारावयास प्रारम्भ केला. तेव्हां तेथें रणाङ्गणावर कित्येक दैत्य देहाचे दोन दोन भाग झालेले भूमीवर पडले. कित्येक छिन्नभिन्न होऊन भूमीवर पडले आणि कित्येक दैत्य मस्तकें धडावेगळीं झाल्यानें मृत झाले. ॥ ९० ॥

(९१)

अन्वयः—(नहुषेण) अतीव तेजसा मत्तं चतुरङ्गं सैन्यं रणे क्षणेन ओजसा हतम् । के अपि पलायिताः च के अपि हताः । हुण्डकः तान् विलोक्य बलात् आशु अपतत् ।

अर्थः—नहुषानें मोठा पराक्रम करून मदोन्मत्त चतुरंग सैन्याचा त्या रणांगणावर थोड्या वेळांतच नाश केला. कित्येक वीर पळून गेले व कित्येक मरून पडले. त्या वेळीं हुण्डासुर आपल्या सैन्याचा पराभव पाहून मोठ्या वेगानें रणांगणावर आला. ॥ ९१ ॥

(९२)

अन्वय—हुण्डासुरः (नहुषम्) प्राह। हे मनुष्यपोत ! ते मे बलं न ज्ञातम्। हे अल्पचित्त ! (अहम्) ते कालः प्रातः अस्मि। यदि ते जीवनेहा चेत् (तर्हि) इह गतास्त्रः (सन्) मां शरणं व्रज।

अर्थः—हुण्डासुर नहुषाला म्हणतो, हे मानवपुत्रा ! तुला माझें बल माहीत नाहीं. हे बालबुद्धे ! हा मी तुझा काळ आलों आहें. जर तुला जगण्याची इच्छा असेल तर या ठिकाणीं सर्व शस्त्रें टाकून देऊन मला शरण ये. ॥ ९२ ॥

(९३)

अन्वयः—अदीनः (अत एव) हसितवदनः बालः (नहुषः तम्) जगौ। (हे दुष्ट !) मे खलु श्रृणु। हे कुचर ! त्वं मां कामं प्रहर। इह मयि दयां मा कुरु। हि शशिकुले जातः कश्चित् नरः शरणं न गतः। जनुषि मे पित्रोः विरहं कर्तुः तत्र असुहा (कालः) आगतः अस्मि।

अर्थः—त्यानंतर उत्साही म्हणूनच हंसतमुख असा बाळ नहुष हुण्डासुराला बोलला, हे दुष्टा ! तूं माझें बोलणें नीट ऐकून घे. हे दुराचारी दैत्या ! तूं माझ्यावर खुशाल यथेष्ट शस्त्र चालव. येथें मजवर कसलीहि दया करूं नको. खरोखर या सोमवंशांत जन्मलेला कोणताहि पुरुष शत्रूला कधींहि शरण गेलेला नाहीं. माझ्या जन्मकाळीं माझ्या माता-पित्यांना विरहदुःख देणाऱ्या तुझा प्राण घेणारा हा मी तुझा काळच आलों आहें. ॥ ९३ ॥

(९४)

अन्वयः—इति उक्त्वा सः (नहुषः) मायाविनं हुण्डं बाणनिचयैः जघान। च तस्य मायां विधूय च देवगुरुपद्ध्यानप्रभावात् तं हत्वा तदा अन्हाय जयश्रिया सह अशोकान्वितां सुन्दरीं गुर्वनुमोदितः वव्रे। अपि च सः (नहुषः) सुरान् स्वर्गं प्रैरयत्।

अर्थः—असें भाषण करून त्या नहुषानें मायावी हुण्डासुरावर बाणांचा वर्षाव केला आणि त्यानें निर्माण केलेली अनेक प्रकारची माया नाहींशी केली व देवाहून भिन्न नसलेल्या गुरूंच्या चरणकमल-चिंतनप्रभावानें त्या हुण्डासुराचा वध केला. त्या वेळीं तात्काळ विजयश्रीसह पूर्वी वर्णन केलेल्या अशोकसुंदरीचें पाणिग्रहण वसिष्ठ-गुरूंच्या अनुमतीनें केलें. आणखी त्या नहुषानें युद्धामध्यें सहाय्याकरतां आलेल्या सर्व देवांना स्वर्गास पाठविलें. ॥ ९४ ॥

(९५)

अन्वयः—वसिष्ठेन आज्ञप्तः वनितया सह (पितरौ) उपेत्य । विनयी जयी (सः) विधिवत् पित्रोः पादान् अभिवाद्य आह (भवद्भिः) मयि असूया न विधेया । हि जनिमान् स्वाचरणगुणबद्धः असौ परेशाधीनः कुहकगुणबद्धेभ्मनरवत् (अस्ति) ।

अर्थः—" तूं आपल्या मातापितरांच्या दर्शनाकरितां जा " अशी वसिष्ठानें त्याला आज्ञा केली. त्याप्रमाणें आपल्या नूतन भार्येसह वडिलांच्या जवळ येऊन नम्र व ज्याला विजय प्राप्त झाला आहे अशा नहुषानें यथाविधि वडिलांच्या पायांवर मस्तक ठेविलें आणि म्हणाला, तुम्ही माझ्याकडे दोषदृष्टीनें पाहूं नका. कारण जन्माला आलेला मनुष्य आपल्या त्रिविध कर्मरूपी रज्जूनें बांधिलेला असतो, म्हणून तो परमेश्वराधीन आहे. ज्याप्रमाणें सूत्रधार काष्टाच्या बाहुलीला नाचवील, त्या-प्रमाणें ती नाचते. तसा जीव ईश्वराधीन आहे. ॥ ९५ ॥

(९६)

अन्वयः—जननी नवनीतकोमलं मञ्जुलं सुविशालं सुनवर्ष्म परि-रभ्य अलं मुमोद । यद्ध (सुतालिङ्गनम्) खलु मातुः चन्द्रशीतलं (अस्ति)।

अर्थः—नहुषाची माता इंदुमती नवनीतासारख्या मृदु व सुंदर अशा आपल्या मोठया झालेल्या मुलाला आलिङ्गन देऊन अतिशय संतुष्ट झाली. मातेला खरोखर पुत्राचें आलिङ्गन चंद्राप्रमाणें शीतळ वाटतें.॥९६॥

(९७)

अन्वयः—प्रभोः वरं (च) नारदवाक्यं स्मृत्वा आयुः पुनः नष्टसुतासिमोहः अलं न मुमोद। सकलं मृषा इति विद्वान् सः गृहाश्रितः अपि विरक्तः (आसीत्)।

अर्थ—श्रीसमर्थदत्तमहाराजांचें वर-प्रदान व महर्षि नारदांचें वचन यांचें स्मरण करून आयुराजाला पुनः पुत्रलाभ झाला असूनहि त्याचा मोह नष्ट झाल्यानें त्याला फारसा आनंद झाला नाहीं. कारण जरी तो गृहस्थाश्रमी होता तथापि सर्व मिथ्या आहे असें जाणणारा तो आनंदांत गढून गेला नाहीं. ॥ ९७ ॥

(९८)

अन्वयः—जरसा पलितत्वेन श्रुतिं एत्य आवेदितान्तकोपगमः (अत एव) पुत्रन्यस्तमहीधूः सस्त्रीकः वृतावगमः (सः) वनं अगात्।

अर्थः—वृद्धत्वामुळें जो केशांना पांढरेपणा आला त्यानें कानाजवळ येऊन मृत्यूचें आगमन समीप आहे असें कळविलें, म्हणूनच त्या आयुराजानें आपला औरस पुत्र जो नहुष त्याजवर राज्याचा सर्व भार सोंपवून इन्दुमतीसह ज्याला आत्मज्ञान झालें आहे असा तो राजा वनात गेला, म्हणजे त्यानें वानप्रस्थ आश्रमाचा स्वीकार केला. ब्राह्मणांनाच फक्त संन्यासाश्रमाचा अधिकार आहे, इतर वर्णांना नाहीं अशी स्मृति आहे. ॥ ९८ ॥

(९९)

अन्वयः—तत्र विप्रधनः प्रभौ लब्धभक्तिः आबभौ। विद्विषतं योगविद् स. विभौ सुतरां लीनः आस। डिण्डिमोपममहोक्तिः अद्विषत् (बभूव)।

अर्थः—त्या वनांत सत्य, धर्म इत्यादि ब्राह्मणाच्या धनाप्रमाणें ज्याचें धन आहे असा आयुराजा भक्तानुग्रहसमर्थ श्रीदत्तात्रेयाविषयी परमभक्तिप्राप्त झालेला शोभूं लागला. त्यानंतर जीवब्रह्मैक्यस्वरूप-योग ज्याला लाभला आहे, व ज्याचे कामादि सहा शत्रू निघून गेले आहेत, असा तो राजश्रेष्ठ व्यापक श्रीदत्तरूप परब्रह्माचे ठिकाणी सर्व उपाधींचा परित्याग करून अत्यंत लीन झाला. आणि "ज्ञानानेंच कैवल्य प्राप्त होतें" अशी दुन्दुभीप्रमाणें असलेली सत्पुरुषांची वाणी निर्बाध झाली. ॥ ९९ ॥

(१००)

अन्वयः—सारात्रेः अरात्रेः अत्रेः आत्मजस्य या इयं मया उक्ता दिव्यलीला प्रेम्णा (मया श्रीदत्तपदे) उत्सृष्टा सा इयं शालिनी परस्य ईरकस्य अत्रेः आत्रेयस्य प्रीतिदा अस्तु ।

अर्थः—श्रीसद्गुरुमहाराज ग्रंथांती ग्रंन्थालंकारभूत मङ्गल शालिनी-वृत्तानें केलेले पुढील श्लोकांत सांगतात—

ब्रह्मज्ञान म्हणजे अपरोक्ष साक्षात्कार असणारे, सर्व पातकांचा नाश करणारे व मृत्यु नष्ट करणारे जे अत्रिऋषि त्यांच्या पुत्राची मीं वर्णन केलेली, ही ज्ञान उत्पन्न करून देणारी असल्यानें शोभणारी, दिव्यलीला प्रेमानें श्रीदत्तचरणारविन्दाचे ठिकाणी अर्पण केली आहे. ती ही दिव्यलीला परमश्रेष्ठ व बुद्धीला प्रेरणा करणाऱ्या आणि त्रिगुणात्मिका माया व तिचे कार्य यांनीं रहित असणाऱ्या श्रीदत्तात्रेयांना संतोषकारक होवो. ॐ तत्सत् ॥ १०० ॥

इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वतीविरचिते श्रीदत्तचंप्वाख्यप्रबन्धे हुण्डासुरवधो नाम तृतीयगुच्छः समाप्तः ॥

श्रीदत्तात्रेयार्पणमस्तु ।

तृतीय स्तबक समाप्त.

॥ श्री ॥

श्री प. प. वासुदेवानंदसरस्वतीकृत

गुरुचरित्र काव्याचा कठिण शब्दकोष

अवाचयत्–बोलविता झाला. वच्. २ प. प्रयोजक अनद्यतनभूत.

अर्जित–मिळविलेलें. अर्ज् १ प. क्त.

अगारं–घर.

अब्द–मेघ.

अत्तः–खाल्लें-लें, अद् २ प. क्त.

अनद्धः–विगतमोह, ज्ञानी.

अजमानसः–ईश्वराचें ध्यान करणारा.

अवितथ–खोटें.

अद्धा–सत्य. (अव्यय)

अबोद्धा–अज्ञ. बुध् १ प. तृच्.

अब्जयोनि–ब्रह्मदेव.

अस्ततमाः–नष्टमोह.

अशेषविद्–सर्वज्ञ.

अजीजनत्–जन्म देती झाली. जन् ४ आ. प्रयो. सामान्यभूत.

अग–पर्वत.

अर्चक–पूजक.

अलकः-कं–कुरळे केंस.

अथो–नंतर. (अव्यय)

असूत–प्रसवली. सू. २ आ. अनद्यतनभूत.

अलर्क–मदालसेचा मुलगा.

अम्बरीष–(पुं. व नपुं.) भाजण्याचें भांडें, तवा वगैरे.

अंहस्–(नपुं.) पाप.

अदीन–प्रौढ.

अमर्षदः–क्रोध आणणारा.

अध्वरः–यज्ञ.

अपर्णापः–पार्वतीपति, शंकर.

अणु–सूक्ष्म.

अणिमन्–अणु+इमन्=सूक्ष्मता.

अभ्यनुज्ञात–निरोपिलेला. ज्ञा+क्त.

असूया–गुणवन्ताचे ठिकाणीं दोषारोप करणें.

अभात्–शोभला. भा. २. प. सामान्यभूत.

अर्हता–योग्यता.

अभूः–झालास, होतास. भू. १ प. सामान्यभूत.

अदभ्र–उदार, पुष्कळ.

अभ्रमुदार–मेघ. (अभ्रमुः दाराः यस्य सः)

अतिकामं–इच्छेपेक्षां जास्त. (क्रियाविशेषण)

अकलि–केलें. कल्. १० उ. कर्माणि सा. भू. निर्माण केलें.

अहह–आश्चर्य किंवा दुःखवाचक अव्यय.
अर्थजातं–संपत्ति.
अविता–रक्षणकर्ता. अव् १ प. तृच्.
अन्तः शुचिः-निर्मळ अंतःकरणाचा.
अन्वक्–मागें. (अ.)
अह्नाय–लौकर, झटकन्. (अ.)
अपदः–स्थानभ्रष्ट न होणारा.
अरुन्तुदवाक्–मर्मभेदी भाषण करणारा.
अशेषहृत्स्थिति–सर्वांच्या हृदयांत वास करणारा.
अनातरम्–(अ.) सतत.
अरम्–अतिशय. (अ.)
अभूत्–झाला. भू. १ प. सा. भू.
अमृतार्थम्–मोक्षासाठीं. (क्रि. वि.)
अभाणीत्–बोलला. भण् १ प. सा. भू.
अपास्य–टाकून. अप अस् . ४ ल्यप्.
अत्ति–खातो. अद् २ प. वर्तमानकाळ.
अन्वहम्–दररोज, नेहमीं.(क्रि.वि.)
अजशयनं–चातुर्मास.
अन्तेवासी–शिष्य.
अविद्–अल्पज्ञ.
अविवादं–निर्विवाद. (क्रि. वि.) (अलं न भवतीति सः)
अनलः–अपूर्ण असा, पुरेसा नाहीं.
अनय–उद्धटपणा, दुराचारी, अन्यायी.
अम्बु–(नपुं.) पाणी.
अन आनयतनः–अनस् म्.धान्याची गाडी आणण्यानें, ओढण्यामुळें.
अज–ईश्वर, विष्णु.
अकाम–निरिच्छ.
अप्रपञ्च–संसाररहित.
अर्थिता–इच्छा, याचना, इच्छिलेली.
अङ्ग–संबोधनवाचक अव्यय. अरे, अहो. इ.
अनिष्टद–दुःखद.
अखिलदृक्–सर्वसाक्षी.
अविद्त्वम्–अज्ञानीपणा, मूर्खता.
अकं–दुःख.
अदान्तः–इन्द्रियनिग्रही नसलेला.
अताडयत्–आपटती झाली. तड् १० उ. अनद्यतनभूत.
अदात्–दिलें. (कर्तरि) दा. ३ उ. सा. भू.
अस्तुवन्–स्तुति करिते झाले. स्तु. २ उ. अनद्यतनभूत.
अदोहयत्–दोहन (धार काढणें), करविता झाला. दुह् २ उ. प्रयो. अनद्यतनभूत.
अखर्वगर्व–मोठा गर्विष्ठ.
अन्तरधात्–गुप्त झाला. अन्तर् + अधात्. धा. ३ उ. सा. भू.

अघ–पाप.
अनुभवतितराम्–चांगल्या रीतीनें, दृढ, अनुभवितो.
अवच–पतित.
अयस्–(नपुं.) लोखंड.
अगात्–गेला. इ. २ प. सा. भू.
अत्तुम्–खाण्यासाठीं, अद् २ प. तुम्.
अस्तकुकृतः–ज्याचें पाप नष्ट झालें असा.
अध्याधिहम्–रोगनाशक.
अशनं–भोजन.
अतःपरं–यापुढें. (अव्यय).
अवर–श्रेष्ठ, ज्यापेक्षां श्रेष्ठ कोणी नाहीं असा.
अदः–हें. (अदस् सर्वनाम).
अनुयान–अनुगमन.
अक्षः–नेत्र, रुद्राक्ष.
अग्रयानः–पुढें जाणें.
अस्वपदिश्–नैर्ऋत्य दिशा.
अम्मृदाः–मृत्तिकायुक्त जलानें.
अङ्घ्रि–चरण.
अभिदृक्–अभिमुख.
अगुरुचित्ति–चंदनातिलक.
असु–प्राण.
अशब्दं–न बोलतां. (क्रि. वि.)
अन्तरितकं–अंतरलेलें, वेळेवर न झालेलें.
अर्कतनया–यमुना.
अमंत्राशन–प्राणाहुति वगैरे न करतां अमंत्रक भोजन करणें.
अद्यात्–खावें. अद् २ प. अशीर्लिङ्.
असूचि–सुचाविलें. सूच् १० उ. सा. भू. कर्मणि.
अभितः–सभोंवार, चोहोंकडे.
अवहितः–समाधानी. धा ३ उ. क्त.
अभव–संसारनाशक.
अग–पर्वत.
अन्तिक–जवळ.
अवेक्ष्य–पाहून. अव ईक्ष् १ आ. ल्यप्.
अम्बुधिया–पाणी समजून.
अस्तौत्–स्तविता झाला. स्तु २ उ. अन. भूत. ए. व.
अकलः–सोळा कलांनीं रहित.
अंशक–जीव.
अवधार्य–ऐकून, समजून. अव + धृ आ. ल्यप्.
अचित्–चेतनारहित, जड.
अगुः–गेले. इ २ प. सा. भू. व. ब.
अयनं–मार्ग.
अच्छिनत्–कांपता झाला. छिद् ७ उ. अनद्य. भूत.
अजित–अजिंक्य, ईश्वर.
अमृत–देव.
अलंघ्य–उल्लंघन करण्यास अशक्य.
आकारिवत्–साकार.
आस्यं–मुख.
आगस्–(नपुं.) अपराध, दोष.

आप्य—जलमय.
आनर्चे—पूजा करता झाला. अर्च् १ प. परोक्षभूत.
आजन्म—जन्मापासून, जातकर्म-संस्कारासुद्धां.
आप्ति—प्राप्ति, लाभ.
आधिहन्—व्यथा दूर करणारा.
आसतुः—होते. अस् ३ उ. परोक्ष-भूत किंवा २ प. चा आर्षप्रयोग.
आधान—संस्कार.
आप—प्राप्त झाला. आप् ५ प. परोक्षभूत.
आज्ञोपवीत—आज्ञ, ब्रह्मज्ञान हेंच यज्ञोपवीत ज्याचें.
आबभौ—शोभला. भा २ प. परोक्ष-भूत.
आर्तिंदः—दुःखनिवारक.
आनत—नम्र.
आघातः—घातक.
आहृत—आणलेला. हृ १ उ. क्त.
आदर्श्य—दाखवून. दृश् १ प. प्रयो. ल्यप्.
आदिश्य—उपदेश करून. दिश् ६ प. ल्यप्.
आहरत्—हरण करता झाला. आ+हृ १ उ. अनद्यतनभूत.
आलि—विंचू.
आर्तार्तिनिवर्तनं—पीडितांचें पीडा-निवारण.
आचकांक्षे—इच्छिता झाला. कांक्ष् १ प. प. भू.
आप्लवतः—अभिषेक. स्नान—स्नान केल्यानें.
आगाम्युद्भव—येणारा. पुढचा जन्म.
आहित—दिलेलें.
आकलयन्—सांगणारा. कल् १० + शतृ.
आस—होता. अस् २ प. परोक्षभूत. आर्षप्रयोग. अस् १ उ. प. भू. किंवा अव्यय.
आशीः—आशीर्वाद.
आनाय्य—आणवून. आ+नी १ उ. प्रयो. ल्यप्.
आप्लवसवार्चोर्ध्वम्-स्नान, होम, पूजा यानंतर.
आनन्तं व्रतम्—अनन्ताचें व्रत.
आह्वयत्—बोलावता झाला. व्हे १ उ. अनद्यतनभूत.
आर्यवान्—सज्जनावर कृपा करणारा.
आदिशत्—सांगता झाला. आ + दिश् ६ प. अनद्यतनभूत.
इमे—हे 'इदम्' सर्व नामाचें पुल्लिंगी प्रथमा ब. व.
इतकम्प्रः—कापरे भरलेला.
इतः—गेला. इ. २ प. क्त.
इति—गमन. इ + क्तिन्.
इन्दुभास्य—चंद्राप्रमाणें प्रसन्नमुख.

इष्ट्वा—पुजून. यज् १ आ. क्त्वा.
ईक्षणं—दर्शनं.
ईट्—ईश्वर.
ईहा—इच्छा.
ईहित—क्रिया.
ईपद—श्रीपाद.
ईरित—विचारलेला, प्रयुक्त.
ईदृक्—या प्रकारचें.
ईक्षक—साक्षी.
ईक्षा—दृष्टि.
उद्धृत्—उद्धार करणारा. उद्+हृ १ उ. शतृ.
उदीर्य—बोलून. उत्+ईर १० उ. ल्यप्.
ऊह्यते—तर्क केला जातो. ऊह ३ आ. कर्मणि वर्तमान.
उप्त—पेरलेलें. वप् ३ उ. क्त.
ऊचुः—बोलले. वच् २ प. परोक्षभूत.
उच्चावच—लोक.
ऊचे—बोलला. ब्रू २ उ. वच्. २ प. परोक्षभूत.
उदित—उक्त. सांगितलेलें. वद् १ प. क्त.
उज्झितात—गुरूचा त्याग करणारा.
उपस्थ—जवळ, सन्निध असणें.
उपात्ता—प्राप्त झाला. ली-लें. उप + आप् ५ प. क्त.
उच्चण्डवाक्—प्रचंड भाषण करणारा.
उद्गति—स्वर्गगमन.
उद—उदक—जल.
उदङ्मुख—उत्तराभिमुख.
उपासीत—उपासना करावी. उप + आस्. २ आ. विधि लिङ्।
उन्मार्ष्टि—मार्जन.
उपवीती—यज्ञोपवीत घातलेला.
उत्सृतिः—शौच (मूत्रपुरीषोत्सर्ग)
ऊर्ध्वम्—नंतर, पश्चात्. (अव्यय).
ऋणाप्रकृतिः—ऋणमोचन. ऋण फेडणें.
ऋतं—सत्य.
ऋते—विना. (अव्यय).
एति—जातो. इ २ प. वर्तमानकाळ.
एधि—हो. अस् २ प. आज्ञार्थ.
एत्य—येऊन. आ+इ २ प. ल्यप्.
एकक—अद्वैत, अद्वितीय.
एणनीर—मृगजल.
एकलः—एकला, एकटा.
एष्ये—जाईन. इ २ प. सामा. भविष्य.
ऐच्छत्—इच्छिता झाला. इष् ६ प. अन. भू.
ऐष्य—पुढें येणारा.
ओम्—अङ्गीकार, होय. (अव्यय).
औपपत्य—वारंवार करणें.
कं—सुख.
कुटिल—वांकडें.
कुः—पृथ्वी + तल-भूतल.

कलाधराभ—चंद्राप्रमाणें सुंदर.
केतु—ध्वज.
कलानिधि—चंद्र.
कलये—मिळवितों. कल् १० उ.
कांक्षे—इच्छितों. कांक्ष् १ प.
कदली—केळ.
कामधुक्—इच्छा पूर्ण करणारा.
कल्पद्रुः—कल्पद्रुम, कल्पवृक्ष.
कृतमन्तु—कृतापराध, दोषी.
काचप्राय—अतिशय तुच्छ.
कुण्डीमण्डितदोर्दण्डः—ज्याचा हात कमण्डलूने शोभतो.
कृच्छ्रात्—कष्टानें. (अ.)
काप्रसूति—कुपुत्री, जिची मुलें वाईट आहेत अशी.
कुदेहभृत्—क्षुद्र अशा शरीराचा अभिमान धरणारा.
कारकशक्ति—चेतना.
किमु (अव्यय) काय बरें? (अ.)
किंकरी—सेविका, दासी.
क्षिप्रद—लौकर पावणारा.
कान्तवक्त्रा—सुमुखी.
कुमारललिता-पुत्रांवर प्रेम करणारी.
कल्यं—पहांट.
क्रूरयायी—दुष्टांशी मैत्री करणारा.
किपचः—कजूष.
कुचारी—पापी.
कर्मविपाक—कर्माचा परिणाम.
क्षीरेध्म— कांटेरी समिध्.

कारयामास—करविता झाला. कृ. ८ उ. प्रयो. परो. भू.
किल्बिषं—पाप.
कुविन्दक—कोष्टी जातीचा.
कुर्वे—करतों (मी). कृ. ८ उ. वर्तमान.
क्षयार्दित—क्षय रोगानें पीडित.
कुष्ठाक्त—कोडानें युक्त.
कलुषं—पाप.
क्षितिसुर—भूदेव-ब्राह्मण.
कुह-(अ.) कोठें?
कीश—वानर.
खग—ग्रह, सूर्य.
गोगन्धर्वपूर्ण—गाई व घोडे यांनीं भरलेलें.
गन्धर्वपूर्वामर—गंधर्वादि देव.
गरिष्ठ—श्रेष्ठ. गुरु+इष्ठ.
गिलति—गिळतो. गॄ ६ प. वर्तमान.
गृणत्—बोलणारा. ९ प. शतृ.
गदहरम्—रोग दूर करणारें.
गन्धर्वपुर—गाणगापूर.
गतागतापहृत्—जन्ममरणांचा नाश करणारा.
गुणव्यञ्जिका—गुणप्रकाशक.
गदितं—बोलणें, भाषण.
गर्ह्यं—निंद्य.
ग्रह—आग्रह.
गुणचरणाभिदा—गुण व कर्म या भेदानें.

गति–गमन, ज्ञान.
चंद्रहास–चंद्रप्रकाश, खड्ग.
चित्रं–चरित्र. (अव्यय-आश्चर्य)
चक्रवत्–चक्रवाक् पक्ष्याप्रमाणें.
चञ्चत्पञ्चशराञ्चितं–मदनानें व्याप्त.
चण्डीट्–पार्वतीपति.
चिरागत–चिरकाल प्राप्त झालेलें.
चक्रांक–चक्र, पद्म वगैरे चिन्हांनीं युक्त.
चित्प्रतिबिम्बित–जीव.
चिरण्टी–सुवासिनी.
चिन्तयानः–चिन्तन करणारा. चिन्त् १० ज्ञानचू.
चन्दनतः-आनंददायक असल्यामुळें.
जग्ध–अस्पष्ट.
जघ्नुः–मारते झाले. हन् २ प. परो. भू.
जडधीः–मंदबुद्धि.
जगौ–सांगता झाला गै. १ प. परो. भू.
जंगमः–सर्वत्र भरून राहिलेला.
जातु–कधींतरी. (अव्यय).
जहौ–टाकता झाला. हा ३ प. परो. भू.
जगृहे–घेता झाला. ग्रह् ९ उ. परो. भू.
जग्मुः–गेले. गम् १ प. परो. भू.
जुगोप–रक्षिता झाला. गुप् १ प. परो. भू.
जहि–टाक, सोड. हा ३ प. आज्ञार्थ.
जंपती–जोडपें, दंपती.
जागर्ति–जागतो. जागृ २ प. परो. भू.
जगद्वास–जगन्निवास, जग ज्याचे ठिकाणीं राहतें.
जुष्ट–सेवित. जुष् ६ आ. क्त.
जातं–जन्म.
जपनाद्यैः–जप वगैरेमुळें, इत्यादींनीं.
जरती–वृद्ध स्त्री.
जन्मान्धबुध्या–जन्मतः अंधळा आहे या बुद्धीनें.
जाने–जाणतों. ज्ञा ९ उ. वर्तमान.
जलमुक्–मेघ.
जज्ञे–जन्म पावला. जन् ४ आ. परो. भू.
जहार–हरण करता झाला. हृ १ उ. परो. भू. वि+हृ. खेळणें, जाणें.
तर्ष–काम.
तिष्यं–कलियुग.
त्रिवपुः–त्रैमूर्ती, दत्तात्रय.
तनुस्–(नपुं.) शरीर.
तुष्टाव–स्तविता झाला. स्तु २ उ. परो. भू.
तारवाच्यः–ओंकारस्वरूप.
त्रिवृत–मेखलेचे तीन वेढे धारण करणारा.
तनूद्वहः–शरीर धारण करणारा.
तोक–मूर्ख.
त्रपाद–लज्जा हरण करणारें.

तारपुरी—काशी.
त्रयी—वेद.
त्रासत्रास—भयालाही भिवविणारा.
ततार—तरिता झाला. तॄ ३ प. परो. भू.
ततान—विस्तारिता झाला, उत्पन्न केलें. तन् ८ उ. परो. भू.
तरसा—वेगानें.
तनूनः—राहू (ग्रह).
तरिष्ये—तरून जाईन. तॄ १ प. सा. भवि.
तर्जयन्—दटविणारा, धांवूं देणारा.
त्वाष्ट्रकथा—त्वष्टा, विश्वकर्मा त्याची कथा.
त्रिदेव—तीनही लोकांना प्रकाश देणारा.
त्याजक—टाकणारा.
तादृक्—त्या प्रकारचा, तसा-सी-सें.
त्रिषवणं—त्रिकाळ.
त्रिपुंभुक्तिपर्याप्त—तीन पुरुष जेवतील एवढें.
तैर्थिक—तीर्थांपासून आलेले.
तौतातितातीत—तौतातिक नांवाचा बौद्धधर्मभेद त्यास जिंकणारा.
तततन्तुततोततिः—पसरलेल्या संसाररूपी तन्तूंच्या समूहापेक्षांहि अधिक.
तुदित—कांपलेलें.
तस्थौ—राहिला. स्था १ प. परो. भू.
तरस्वी—वेगवान्.
दर—भय (पुं.)
दिष्ट्यात्—दिष्ट्या, दैवानें.
दर्पण—आरसा.
दृश्—दृशि-दर्शन.
द्विशय—द्विबाहू.
द्वैतविद्धात्मिक—संशयित.
देयात्—देईल, द्यावें. दा ३ उ. आशीर्वादार्थ.
द्युमान्—तेजस्वी.
दिदीपे—प्रकाशला. दीप् ४ आ. परोभू.
द्रुतविलम्बित—शीघ्र. (गळाला आहे विलंब ज्यामधील).
दधौ—धारण करता झाला. धा. ३ उ. परोभू.
दयनीय—दयापात्र.
दोहद—डोहाळे.
दिविजाः—देव.
दृषत्—(स्त्री.) शिला.
दण्डितजडधी—मूर्खांना शिक्षा करणारा.
दुस्त्यजः—टाकण्याला अशक्य.
द्व्यष्टाब्दैः—सोळा वर्षांनी.
दैशिक—गुरु.
दरिद्रभूसुरागारं—दरिद्री ब्राह्मणाचें घर.
द्रुतम्—लौकर. (अ.)

द्वन्द्वदावदव–द्वैतरूपी अरण्याचा दावानल-भेदारण्यास जाळणारा.
द्वन्द्वदः–द्वैताचें खंडन करणारा.
द्वादशसमाः–बारा वर्षें.
दुर्वासनवासित–दुष्ट बुद्धीनें प्रेरित.
द्विजनिता–द्विजत्व.
दयित–प्रिय. (स्त्री.) भार्या.
दत्ते–देतो. दा. ३ उ. वर्तमानकाळ.
दिदृक्षुः–पाहण्याची इच्छा करणारा.
दाराः–(पुं.) भार्या (बहुवचननित्य)
दन्तिगप–हत्तीवर बसून जाणारें म्ह.–राजे, त्यांचें रक्षण करणारा.
दास्यामि–देईन. दा. ३ उ. सामान्य भविष्य.
दितमोहदामन्–मोहरूपी दावें तोडणारा.
दस्यु–चोर.
धामन्–(नपुं.) तेज.
धाम्नां चतुष्कं–चार धामें–मठ. रामेश्वर, बदरीकेदार, जगन्नाथपुरी व द्वारका.
धृतिः–धैर्य.
धवः–पति.
धीमान्द्य–बुद्धिमांद्य.
निरञ्जन–अभ्यंगरहित.
नुतिः–स्तुति.
नौ–आवयोः–आवाम्–आवाभ्याम्-आमचें, आम्हांला, आम्हांसाठीं. द्वि. व.
निम्बातितिक्तगुः–कडुनिंबापेक्षां कडू.
नर्मन्–(नपुं.) करमणूक खेळ. (–वाणी).
नाकः–स्वर्ग.
न्यासमार्ग–संन्यासाश्रम.
न्यासी–संन्यासी.
न्यस्तचूडोपवीतः–विधीप्रमाणें शिखा-यज्ञोपवीत त्यागणारा.
नैजम्–स्वतःचें.
नेश्वरः–समर्थ नाहीं. न + ईश्वर.
निन्युः–नेते झाले. नी १ उ. परोभू.
नग–पर्वत.
निद्राति–झोंपतो. द्रै १ प. वर्तमान.
निरुपचार–उपचाररहित.
नरवाहन–नरांनीं वाहिला जाणारा, म्ह. पालखींत बसलेला.
निन्ये–नेता झाला. नी १ उ. परो. भू.
निरयव–नरक.
नभोग-भोगी } वायु खाणारा. } सर्प
निर्ययौ–निघाला. निर् + या २ प. (परो. भू.)
निरुपाधिक–उपाधिरहित.
निरवद्य–निर्दोष.

नीहारभ—बर्फाप्रमाणें शुभ्र.
परंपराध्र—(धर्मादिकांची) परंपरा.
प्रवर—मुख्य. (धारण करणारा).
प्रियार्थः—पारमार्थिक.
प्रबुद्ध—जागा झालेला. प्र + बुध् + क्त.
प्रेष्ठ—अत्यंत प्रिय. प्रिय + इष्ठ. आप्त.
प्रकृष्टर्द्धि—समृद्धि.
परिहृतवसना—वस्त्ररहित झालेली.
परंतप—शत्रूंना ताप देणारा.
प्राप्स्यसि—प्राप्त होशील. आप् ५प. सामान्य भविष्य.
प्रकीर्ण—चामर. (नपुं.)
प्रसीद—प्रसन्न हो. सद् १ प. आज्ञार्थ.
प्रेत्य—मरून, मरणानतर. प्र + इ. २ प. + ल्यप्.
प्राव्रज्यं—संन्यास.
पारस्करगिरा—पारस्कर मुनिप्रणीत गृह्यसूत्राप्रमाणें.
परधीरत—सात्त्विक बुद्धीनें युक्त.
प्रोह्य—सांगून. उद्द् १ आ. + ल्यप्.
पुरुरूप—बहुरूपी.
पन्नगाशननंदन—गरुडपुत्र.
पादाब्जालि—चरणकमलभृंग.
पुष्णाति—पोसतो. पावन करतो. पुष् ९ प. वर्तमान.
प्रत्यक्तटे—पश्चिमतीरी.
प्रत्यक्—१ व्यापक. २ पश्चिम दिशा.
पदोः—चरणांवर, पद्.
परदः—मोक्ष देणारा.
परमकः—श्रेष्ठ.
परिष्कृत—भूषित.
परीत—परिवेष्टित.
पलाहारौ—मांसाहारी (दोघे).
पत्रादिहृत्—पानें, फलें, वगैरे हरण करणारा.
परिचर्या—सेना.
पादोद—पादोदक तीर्थ.
परत्रभवः—दुसरा जन्म.
परीत्य—प्राप्त होऊन, फिरून.
पारदार्य—परस्त्रीसेवन.
पित्रपकृतिः—मातापित्यांचा अपराध.
प्राप—आला. प्राप्त झाला. आप् ५ प. परोभू.
पञ्चाक्षिप्रमितः—पंचवीस.
पदुदक—पादोदक.
प्रतिचोदित—प्रेरित.
प्रस्थापयामास—पाठविता झाला. स्था ३ प. (प्रयो. परोभू.).
परान्नारुचि—परान्न न घेणारा.
पोष्यभरः—सेवकांचें पोषण करणारा.
पुष्पवर्जिताः—ऋतुवर्जिता.
पितृहृद्दारिका—पित्याला दुःख देणारी.
प्रोक्ष्य—सिंचन करून, शिंपडून. प्र + उक्ष् १ प. ल्यप्.

पूर्वः—पूर्वज.
प्रतीकं—अंग.
परिपृष्टवान्—विचारता झाला. परि + प्रच्छ् + क्तवतु.
प्रादुरासन्—उत्पन्न झाले.
पद्गः—पायानें जाणारा, चालणारा.
पालकस्थ—पालखींत बसणारा.
पृच्छते—पृच्छन्. प्रच्छ् + शतृ तस्मै. विचारणारा.
प्रगम्य—जाणण्याजोगें.
पारावाराभः—समुद्राप्रमाणें अगाध.
पर—पार—श्रेष्ठ, ब्रह्मपद.
पाता—रक्षणकर्ता.
परिरभ्य—आलिंगून.
पावितं—पवित्र केलें. पू. ९ उ. + प्रयो. क्त.
फलर्धि—फलसमृद्धि.
बन्धुता—(बन्धूनां समूहः) बांधव, भ्राते.
ब्रध्नग—ब्रघ्नः सूर्य. त्यांचेजवळ असलेला.
बध्नातु—बांधूं दे. बध् ९ प. आज्ञार्थ.
बभौ—शोभला. भा. २ प. परो. भू.
बालादिच्छात्रयुक्—बालसरस्वती वगैरे शिष्यांनीं युक्त.
बबाधे—त्रास देता झाला. बाध् १ आ. परो. भू.
ब्रवीतु—सांगावें. ब्रू. २ उ. आज्ञार्थ.
ब्रह्मन्—वेद. २ ब्राह्मण.
ब्रह्मयोषित्—ब्राह्मणपत्नी.
ब्रह्मण्यः—भगवान्, श्रीगुरु.
भवबन्धदा—भवबन्ध देणारी. संसारांत पाडणारी.
भूमन्—व्यापक.
भ्रूण—गर्भ.
भासः—(स्त्री.) तेज.
भर्ग—शंकर + प्रभः शंकराप्रमाणें तेजस्वी.
भूमाद्वय—अद्वैत ब्रह्मस्वरूप असा.
भेजे—सेविता झाला. भज् १ उ. परो. भू.
भवबन्धद—संसारबंध न तोडणारा.
भवसाद्—संसारनिवारक.
भवतुल्य—शंकरासारखा.
भित्—भेद करणारा, नाश करणारा. भिद् ७ उ. क्विप्.
भृशम्—(अव्यय) अत्यन्त.
भीषयामास—भिवविता झाला. भी ३ प. प्रयो. परो. भू.
भव्य—कल्याणकारक.
भया—भाः—प्रभा. तिनें, प्रभेनें.
भुजगशिशुभृता—सर्पांचीं पिलें बाळगणारी.
भृशासुविपद्—अत्यंत घोर आपत्ति.
भोगी—सर्प.
भविता—होईल. भू १ प. अनद्यतन भविष्य.
भसितं—भस्म.

भुजि—भोजन. भुजौ भोजनांत (सप्तमी)

भागवतीगति—मोक्ष.

भवान्तर—दुसरा जन्म.

मुहुः—(अ.) पुन्हां.

मुग्धा—वेड्यासारखी, असंबद्ध (वाणी).

म्लिष्टा—बोबडी.

मिष्टा—गोड, आनंदविणारी.

मुधा—(अ.) व्यर्थ.

मा निधाः—ठेवूं नको. धा ३ उ. सा. भूत. अनिधाः 'न मां योगे'. इ.

मार्गः—मार्गशीर्ष मास.

मार्गशीर्ष—मृगशीर्ष नक्षत्र.

मार्गितः—शोधलेला-हुडकलेला.

महस्—(नपुं.) तेज-तेजःस्वरूप.

मोचा—पिकलेलें केळ.

मोचातिरसा—पिकलेल्या केळाहून (मधुर).

माध्यमं—मध्यभाग.

मलक्षति—मळ काढणें, मलापकर्षण.

मेनिरे—समजले. मन् ४, ८ आ. परो. भू.

मृडः—शंकर.

मारः—मदन.

महारुग्दरात्—संसारभयापासून.

मधुनातुल्यः—मधाप्रमाणें (गोड).

मज्जयति—बुडवतो. मस्ज्. ६ प. प्रयोवर्त.

माणवकाक्रीडितकं—ब्रह्मचाऱ्याचें कर्म. (भाषण).

मा रोदीः—रडूं नको. रुद् ७ उ. सामान्यभूत.

मर्त्ययान—नरवाहन.

मधुकरः—१ भृंग. २ मधमाशी.

मृतिः—(स्त्री.) मरण, मृत्यु.

मेऽन्ति—मे अन्ति—माझेजवळ.

मनुः—मंत्र.

मौने—मुने, श्रीगुरो !

मण्डित—भूषित.

मर्यादातः—मर्यादेमुळें.

महितमहिमयुक्—पूज्य महिम्यानें युक्त,—(पूज्य).

मुमोद—आनंदला. मुद् १ आ. परो. भू. (आर्ष परस्मैपदम्).

यातः—गतः—गेलेला.

यतिसूक्तिः—श्रीगुरूंचें भाषण.

यानगः—पालखींत बसून जाणारा. वाहनांत बसून जाणारा.

यज्वा—यथाशास्त्र यज्ञकर्ता.

योजय—योजनाकर. युज् ७ उ. प्रयोग.

रासि—देतोस. रा. २ प. वर्त. (आज्ञार्थ).

रसाय—रसासाठी (पिण्यासाठी)

रेजे–शोभला. राज् १ आ. परो. भू.
रुग्दरात्–रोगाच्या भीतीपासून.
राः–द्रव्य.
रोदिषि–रडतोस. रुद् २ प. वर्त.
रक्तोक्षितं–रक्तानें भरलेलें.
रक्षस्त्वं–राक्षसत्व, राक्षसयोनि.
रतितत्पती–रति व तिचा पति मदन.
रुजार्दित–रोगपीडित.
रदः–दांत.
रिष्टं–कल्याण.
रहस् (अव्यय) एकांती, वंढलेला.
रुचावृत–प्रभेनें युक्त. तेजानें.
लब्धिः–प्राप्ति.
लक्ष्मन्–(नपुं.) लक्षण.
लसद्–शोभणारे. लवः–सूक्ष्मकाल.
लाळ–लाला. लघु. जलद (अव्यय).
विधिः–दैव.
वारयति–निवारण करतो. वृ१०उ.
विशिष्टेष्टजुष्टः श्रेष्ठांनीं सेवित.
वरगीः–ओजस्वी भाषण करणारा.
वः–युष्मद्चें २-४-६ चें बहु. तुम्हांला इ.
वीक्षते–पाहतो. वि. + ईक्ष् १ आ. वर्त.
वृणीष्व–माग. ९ उ. आज्ञार्थ.
वव्रे–मागता झाला, वृ ९ उ. परो. भू.
व्यय–विशेष मंगलकारक. अयं-सुदैव.
विकल–गांजलेलें.
व्रात्य–संस्कारानर्ह. उपनयन वगैरे संस्कारकर्ते पिता वगैरे नसलेला.
वृणे–मागतों (मी) वृ ९ उ. वर्त.
विरराम–थांबला. वि + रम् १ आ. (परो. भू.) व्याङ्परिभ्यो रमः
व्याजः–कपट.
विद्योतितः–प्रकाशित.द्युत् १आ.क्त.
विलीय–लीन होऊन, आंत प्रवेशून ली. ४ आ. ल्यप्.
वसुधाविबुध–भूदेव.
विमुख–पराङ्मुख.
वृत्तं–वर्तन. वागणें.
व्यवायः–मैथुन.
विरतिः–वैराग्य.
विसस्मिरे–आश्चर्य पावले. स्मि १ आ. परो. भू.
वरोद्धवः–महोत्सव.
व्याहरन्–उच्चारणारा. हृ. ३ उ. शतृ.
ववृधे–वाढला. वृध् ३ आ. परो. भू.
वदान्य–उदार.
विधुन्तुदार्तिदा–राहूप्रमाणें दुःखद.
व्यध्वगौ–कुमार्गगामी.
वर्णी-ब्रह्मचारी.

वेत्तृता–ज्ञान, ज्ञातृत्व.
वनी–वानप्रस्थाश्रमी.
व्रती–व्रतें करणारा गृहस्थ, ब्रह्मचारी.
विशोकं–दुःख निवारण करणारें.
विधुतः–सोडला, टाकला. धू उ. क्त.
व्यधात्–करता झाला. वि+धा ३ उ. सामा. भू.
विनिवृत्ततृष्ण–ज्यांची तहान नष्ट झाली असे.
विजिह्व–जिह्वारहित.
वसन्ततिलका–सुंदर स्त्री.
वारयिता–निवारण करणारा. वृ १० उ. तृन्.
विद्युन्मालालीलालंबी–विजेच्या लीलांचें अनुकरण करणारा, अति चंचल.
विमत–संशयास्पद, मान्य नाहीं.
विपदघारि–संकटनिवारक.
वाददावदवः–वादरूपी अरण्यांतील अग्नि, प्रतिपक्ष्यास जिंकणारा.
वर्ष्मन्–(नपुं.) देह.
व्यक–दुःखहीन.
वाक्यकरणं–आज्ञापालन.
वितन्द्रः–निरलस.
वदद्वरण्य–वक्त्यामध्यें श्रेष्ठ.
विकचः–प्रसिद्ध.
विनाथ–अनाथ.
वृषः–धर्म.
वक्त्रं–मुख.
वित्–ज्ञाता. विद् २ प. क्विप्.
विटपी–वृक्ष.
विशिष्टेष्ट–सज्जनांस अभीष्ट.
वृषाकपाय्यौ–गौरीलक्ष्मी, शंकर-विष्णु.
विद्धि–जाण. विद् २ प. आज्ञार्थ.
वेद–जाणतो. विद् २ प. वर्तमान.
व्यरिः–शत्रुरहित.
वर्य–उत्तम, श्रेष्ठ.
विशद–स्वच्छ, साफ, स्पष्ट.
वेद्मि–जाणतों. विद् २ प. वर्तमान.
विभुत्व–व्यापकत्व, सर्वत्र भरून राहणें.
शंकर–सुखकर्ता.
शुचिराज–वायु, अग्नि वगैरे देवांचा राजा.
शृणुषे–ऐकतोस. श्रु १ प. आर्ष आत्मने वर्तमान.
शमिताशिप–पूर्णकाम.
शायितवती–निजवती झाली. शी २ आ. प्रयो. भवत्-ङीप्.
शप्त्वा–शाप देऊन. शप् १ उ. क्त्वा.
श्राद्धाहः–श्राद्ध दिवस.
शुभेल–सुंदर वाणीचा. चांगला बोलणारा.
श्रीवरः–लक्ष्मीपति, विष्णु.
शूलरुजार्दित–पोटशूलाच्या व्यथेनें पीडित.

श्रेयः—कल्याणकारक. (कर्म.)
शतमुख—शेष.
शुशुभे—शोभला. शु १ प. परो. भू.
शृणुष्व—ऐक. श्रु १ प. आज्ञार्थ.
श्रावयन्तौ—यन्—ऐकविणारा. सांगणारा. श्रु १ प. प्रयो. शतृ.
शयिता—निजणारा. शी २ आ. तृन्.
श्वा—कुत्रा.
शोधक—शुद्ध करणारें, पापनाशक.
शुशुभाते—(दोघे) शोभले. शुभ् १ आ. परो. भू.
शशाम—शांत झाला. शम् (शाम्) ४ प. परो. भू.
शृणु—ऐक. श्रु. १ प. आज्ञार्थ (परस्मैपदी)
श्रीदयित—लक्ष्मीप्रिय, श्रीविष्णु.
शीर्ष्णा—शीर्षन् (नपुं.) तेन. मस्तकानें.
शशंस—सांगता झाला. शंस १ प. परो. भू.
श्र्यगगमन-श्रीशैल्य पर्वताकडे जाणें.
शंसमान—सांगणारा. शस् २ शानच् मुक्.
सुसादर—पूज्य.
संसृतिघ्नी—संसारनाशक.
सत्राक्रिया—यज्ञादि कर्मे.
संनिकर्ष—सांनिध्य.
सविमर्श—विचार करणारा, साशंक.
सत्त्वावृत्त—सात्त्विक.
सपदि—झटिति, लगेच, अव्यय.
साकं—(अ.) सह.
सत्री—यज्ञ करणारा. (अत्रिमुनि)
स्वः—आम्ही दोघे आहोंत. अस् २ प. वर्तमान.
सौम्यदिन—बुधवार.
सुदती—जिचे दांत चांगले आहेत अशी सुंदरी.
सदस्य—सभ्य धर्मशास्त्रज्ञ.
सांपरायः—पारलौकिक कर्तव्य.
सस्नौ—स्नान करता झाला. स्ना. २ प. परो. भू.
समान—मानानें युक्त, पूज्य.
स्मरामित्रपाद—मदनारि शंकराचे पाय.
सच्चित्कधामन्—सच्चिदानंदस्वरूप.
सद्यः—लगेच.
सत्तमं—चांगल्या रीतीनें.
सर्वाद—सर्व भक्षण करणारा.
सोमपान—सोमरस पिणें.
साध्वसं—भीति.
संज्ञाप्य—खुणेनें दाखवून. ज्ञा. ९ उ. प्रयो. + ल्यप्.
समुत्थाय—उठून. समुत् + स्था. प्रयो. + ल्यप्.
सत्यगुः—सत्यवक्ता.
सूरत—दयाळू.
सरस्वतीप्रभु—बृहस्पति.
सोढ्वा—सहन करून. सह ६ उ. क्त्वा.

स्वापः—निद्रा.
सुताश्लेष—पुत्रालिंगन.
स्वभव्यम्—स्वतःचें भविष्य.
सुभव्यम्—कल्याणकारक.
सरः—सरोवर. (मानससरोवरादि)
समागात्—प्राप्त झाला. सम् आ. इ. २ प. सा. भू.
सविधे—जवळ.
सिंहोन्नताक्ष—सिंहाप्रमाणें तीक्ष्ण नजरेनें पाहणारा.
सुधांशुतनु—चंद्रकाया.
सम—सर्वांविषयीं सारखा, निःपक्षपाती.
समाप्नुयात्—प्राप्त होईल. आप् ५ प. विध्यर्थ.
सुतन्तुवर्धक—सन्तानवर्धक.
संनिपात—नांवाचा ज्वर.
स्वपिति—झोंपतो. स्वप् २ प. वर्तमान.
सन्ध्याभ्राक्षी—संध्याकाळच्या ढगाप्रमाणें जिचे डोळे रक्त आहेत.
सशव—प्रेतासह.
सजवा—वेगानें.
समदृक्—समदृष्टि.
सर्वः—सर्वव्यापी, परमेश्वर.
समाप्तः—प्राप्त झाला.
सदसि—सभेंत.
समुदीर्य—बोलून. समुद्+ईर १० ल्यप्
सर्वैनःशमनं—सर्वपापनाशक.
सत्रः—होम, यज्ञ.
स्वकं—स्वकीय.
सुकुष्ठ—कोडानें जर्जर.
संतारिका—तारणारी भक्ति.
स्वर्णवर्णः—सुवर्णाप्रमाणें तेजस्वी.
सार्भं—अपत्यासह.
सुमर्षणः—शांत.
स्तुहि—स्तवन कर. स्तु २ प. आज्ञार्थ.
स्वराट्—स्वयंसिद्ध ज्ञानी.
सूरिः—पंडित.
सदारं—(क्रि. वि.) पत्नीसहित.
संस्कृति—संस्कार.
सदानन्दति—ब्रह्मदेव आहे-होतो. सदानन्द+धात्वर्थे क्विप् वर्त.
हतशेषः—मारलेल्यांमध्यें उरलेला, शिल्लक राहिलेला.
हावः—हावभाव.
हंसकोटि—परमहंसपदाला पोंचलेला.
हेरम्बाग्निजान्वित—गणपति व कार्तिकेय यांनी युक्त.
हयेष्टिप्रद—अश्वमेधयज्ञफलप्रद.
हुनेत्—होम करावा. हुन विध्यर्थ.
हसन्ति स्म—हंसले. हस् १ प. वर्त. लट् स्मे इति परो. भू.
हापित—टाकलेला, हांकलेला. हा ३ प. प्रयो. क्त

॥ श्रीदत्तः शरणम् ॥

श्रीदत्तचंपूस्थविषयशब्दार्थकोषः ।

अ

अनुगायक–री ओढणें.
अक–दुःख.
अग–पर्वत.
अकुंठेतिता–अकुंठित गमन.
अग्रम्–श्रेष्ठ.
अंबासुत–नृसिंहसरस्वती.
(गणपती).
अनाक–सुख.
अमर–देव.
अत्तिका–वडील बहीण.
अनिर्गल–प्रतिबंधरहित.
अंग–शरीर.
अन्यवश–लोक आपल्या ताब्यांत असणें.
अनश्नन्–न खाणारा.
अनुत्तम–अत्यंत सुंदर.
अरि–शत्रु.
अदभ्र–मोठें.
अनृति–अलौकेक मंत्रप्रयोग.
अवाची–दक्षिण.
अहि–सर्प.
अनंता–पृथ्वी.
अर्भ–इन्द्रिय.
अपवर्ग–मोक्ष.
अकंप–स्थिर.
अंहस्–पाप.
अस्तयम–यमाला हटविणारा.
अंतर्वत्नी–गर्भिणी.
अनाहत–न वाजविलेला.
अलर्क–राजा, पिसाट कुत्रा.
अपेतमान–मानशून्य.
अमानमान–प्रमाणरहिताच्या आधार.
अस्तमार–काम जिंकलेला.
अंडचय–अनेक ब्रह्मांडें.
अविता–रक्षण करणारा.
अंडयोनि–ब्रह्मांडकारण.
अस्तबंधु–मायेचा नाशक.
अंतः–अंतःकरण.
अंजः–तात्काळ.
अध्यास–विपरीत बुद्धि.
अटवी–अरण्य.
अंतराय–विघ्न.
अवधारण–जाणणें.
अंतरित–वर्जित.
अस्त–नाश.
अहह्वा–आश्चर्य.
अत्यर्थ–अतिशय.
अमेय–प्रमाणागोचर.

अवर श्रेष्ठ.
अंबु—पाणी.
अर—लौकर.
अदर—भयरहित, दरवाजा.
अखिलसेतुभूत—सर्वधर्मस्वरूप.
अन्वीक्षण—प्रकर्ष.
अज—शंकर, ब्रह्मदेव.
अघ—पाप.
अब्ज—चंद्र.
अरिष्ट—बाळंतिणीची खोली.
अमेध्य—मारण्यास अयोग्य.
अभिचार—दुष्प्रयोग.
अपाय—संकट.
अकांत—दुःखनाश.
अदस्—हें.
अधिप—दत्तात्रेय.
अमृत—देव.
अल्पचित्त—अल्पबुद्धि.
असुहा—प्राणहारक.
असूया—दोषारोप.
अद्विषत्—निर्बाध.
अरात्रि—कामादि शत्रूनाशक.
अत्रि—मृत्यूपासून रक्षण करणारा.
अत्रि—धर्म, ऋषि.
असुधारी—जीव.
अलं—पुष्कळ.
आप्लव—स्नान.
आवरण—मूळ स्वरूपाला झांकून टाकणें.
आधि—मनस्ताप.
आचांत—आचमन
आर्य—ईशभक्त.
आमिष—मांस.
आत्तपीड—पीडायुक्त.
आप्त—मिळविलेले.
आगमापायी—जन्ममरणशील.
आगमान्यदृक्—लौकिकदृष्टी.
आत्मदृष्टी—स्वतःचें दर्शन.
आध्यंचित—व्याधिग्रस्त.
आद्य—कारणरहित.
आगः—अपराध.

इ

इट्—ईश्वर.
इत्—अथवा.
इनपति—राजश्रेष्ठ.
इन—सूर्य, राजा.
इभ—हत्ती.
ईज्य—श्रेष्ठ.
इध्मनर—काष्ठबाउली.
ईड्य—स्तुत्य.
ईरयितुं—पाठविण्याकरितां.
ईति—अतिवृष्टि, अनावृष्टि, उंदीर, टोळ, राघु, आपला शत्रु व परशत्रु.
ईक्षा—कटाक्ष.

उ

उरीकृत—अंगीकृत.
उषस्—प्रातःकाल.

उन्नायक—मोक्षदायक.
उत्स्वभाव—उत्तम स्वभाव.
उर्वीतल—पाताळ.
उद्धव—उत्सव.
उल्लापन—गाणें.
उदरामत्र—पोट हेंच भिक्षापात्र.
उत्ता—पितरांचा उद्धारक.
उपरम—नाश पावणें.
उपेयुष्—प्राप्त करून घेणें.
उदंत—वार्ता.
उपलब्धि—सद्बुद्धि.
उग्र—शंकर.
ऊर्णायु—मेंढा.

ऋ

ऋत—सत्य.
ऋद्धि—ऐश्वर्य.
ऋषभ—बैल.

ए

एकलः—एकटा.
एकतान—एकाग्र.
एकदेश—उत्तरप्रांत.

औ

औपपत्य—जारकर्म.

क

कलत्र—स्त्री.
कलहंसजात—हंससमुदाय.
करहाटक—कऱ्हाड.
कच्छप—कासव.
कर्दम—चिखल.
कथा—वार्ता.
क्व—कोठें.
कम्र—इच्छा करणें.
कागीः—कुत्सित शब्द.
कांतार—जाण्यास कठीण असलेला मार्ग.
काद्रवेश्वर—सर्पराज.
कामकामी—भोगेच्छा करणारा.
काश्य—काशीराजा.
कास—तुरुंग.
कांत—सुंदर.
कियति—केवढे.
क्लिन्न—भिजलेले.
कीनाश—यम.
कुचर—कुत्सिताचरणी.
कुपथारूढ—दुर्मार्गगामी.
कुमार—कार्तिकेय.
कुरंग—हरीण.
कुभाव—देहवासना वगैरे.
कुहक—सूत्रधार.
केलिकलह—क्रीडेंतील भांडण.
क्रोडा—डुक्कर.
कृत्तिवास—शंकर.
क्षपण—नाश करणें.
क्षिप्र—लौकर.
क्षमेश—राजा.

ख

खर—गाढव.
खग—सूर्य, नक्षत्र.
खंडा—खडीसाखर.

ग

गमागम—जन्ममृत्यु.
गाविचर—पृथ्वीवर फिरणारा.
गंधर्व—गाणगापूर, घोडा.
गा—पृथ्वी.
ग्राह—मगर.
गूढाश्रम—गुप्ताश्रम.
गुप्ताचित्—बुद्धीचा रक्षक.
गुर्विणी—गर्भिणी.
गेही—गृहस्थाश्रमी.
गोत्रा—पृथ्वी.
ग्रहार्ति—ग्रहपीडा.
ग्रावा—दगड.

घ

घट—शरीर.
घृतास्या—सुवदना.

च

चतुरशीतिसहस्र—चौदा हजार.
चरकल्पपादप—फिरता कल्पवृक्ष.
चारण—नटविशेष.
चारुवाक्—सुंदर बोलणारा.
चिरस्य—पुष्कळ काळ.
चोदनाधी—विधिबुद्धि.
चंडिकेश—शंकर.
चंद्रकुलोत्थ—सोमवंशीय.

ज

जड—मूर्ख.
जन—उत्पत्ति.
जनु—जन्म.
जलदमित्रांग—मेघाप्रमाणें शरीर.
जाति—जन्म.
जिष्णु—इन्द्र.
जीर्ण—वृद्ध.

झ

झुटिंग—पिशाच्चाचा एक प्रकार.

ड

डिंभ—मूल.
डिंडिम—नगारा.

त

तडित्—मेघ.
तत—व्यास.
तत्त्वानुसंधान—ध्येयाकडे चित्त जोडणें.
तपनर्षि—स्वधर्मानें तळपणारा ऋषि.
तम—अंधःकार.
तति—समुदाय.
तरि—नाव.
त्रयीतनु—सूर्य.
तरुणारुण—प्रखरसूर्य.
तात—आईबाप.
तारकेश—चंद्र.
तिग्म—तीक्ष्ण.
तीक्ष्णगु—सूर्य.

तुर्य–चौथा.
तुंग–उंच.
तुष–कोंडा.
तूर्यस्वन–मंगलस्वर.
तोय–पाणी.
त्रिशक्ति–प्रभाव, उत्साह, सामदानादि.
त्रिःसप्त–एकवीस.
त्रिपुटी–ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान.
त्वाष्ट्र–शिल्प.

द

दष्टदशन–दांत खाणारा.
दनुज–दैत्य.
दभ्र–लहान.
दयित–पति.
दावा–दावाग्नि.
दिगाधिपलवन–दिक्पालांच्या मात्रेपासून झालेला.
दिविचर–आकाशांत फिरणारा.
दिनस्त्री–वेश्या.
देवहूति–अनुसूया.
दुहिता–मुलगी.
देवव्रत–भीष्म.
देवर्षि–नारद.
दितमस्तक–छिन्नमस्तक.
दुष्प्रधर्ष–हटविण्यास कठीण.
दुर्दर्श–दुःसाध्य.
द्युनाथ–सूर्य.
द्रुत–लवकर.
द्विरद–हत्ती.
द्वय–संसार.
दंडनिपात–दंडवत् पडणें.
द्युमन्–प्रकाशशाली.
द्राक्–लवकर.

ध

धरग–पर्वतावरील.
धरावर–सह्याद्रि.
धरेश–राजा.
धाता–ब्रह्मदेव.
ध्वान–शब्द.
ध्वांत–गाढ अंधःकार.
धीर–बुद्धिप्रेरक.
धुतमान–मान टाकलेला.
धूर्जटि–शंकर.
धृति–सात्त्विक धैर्य.

न

नवपाक–नवीन बालक.
नय–नीति.
नाक–स्वर्ग.
निकेत–घर.
निघ्नन्–नाश करणारा.
निर्गम–उत्पत्तिस्थान.
निजगौरवभृत्–स्वभक्तांचें रक्षण करणारा.
निट्–निशा.
निर्माय–मायारहित.
निवाप–तर्पण (श्राद्धादि).
नीरुक्–निरोगी.

नीलनिभ—श्यामवर्णी.
नैकांग—पुष्कळ शरीरें.
नैस्व—दरिद्री.
निरपाय—पुनरावृत्तिरहित.

प

पन्ना—गंध.
परतरलीन—ब्रह्मांत लीन झालेला.
परिरंभ—आलिंगन.
परमभक्तिसार विप्र—विष्णूचे ठिकाणीं भक्ति हेंच बल असणारा.
परेश—दत्तात्रेय.
परद—दुसऱ्यास वर देणारा.
पल—मांस.
पलित—म्हातारपणानें पांढऱ्या केंसांचा.
परेत—मृत.
पण्यक—बाजार.
परश्वध—शस्त्र. कुऱ्हाड.
पस्त्य—घर.
परिखा—खंदक.
पारिबर्ह—नजराणा.
पाक—अर्भक.
पीठ—आसन.
पुलिन—वाळवंट.
पुष्कर—आकाश.
पोत—अर्भक.
प्रकीर्ण—चवरी.
प्रजाप—दक्षादि मुनि.
प्रणतिमख—नमस्कारयज्ञ.
प्रमीत—मृत.
प्रत्यक—प्रत्यक्ष.
प्रत्यय—ज्ञान.
प्रत्याख्यात—तिरस्कृत.
प्रथित—प्रसिद्ध.
प्रवाहीकरण—सातत्य.
प्राकृतलोचन—व्यावहारिक दृष्टि.
प्राकार—तट.
प्राज्य—पुष्कळ.
प्राज्ञ—बुद्धिमान्.
प्राणपरीप्सा—प्राणरक्षणेच्छा.
प्राहव—भांडण.
प्रियंवद—प्रिय बोलणें.
पुत्तिका—लांकडाची बाहुली.
पंचता—मृत्यु.
प्रसह्य—बलात्कार करून.
प्राकृतवैभव—प्रकृतीमुळें आलेलें वैभव.

ब

बल—सैन्य.
बल्लव—स्वैपाकी.
बोध—जागृति.
बोद्धृत्व—जागेपणा.

भ

भद्रासन—सिंहासन.
भवहा—संसारशत्रु.
भव—संसार.

भवारि—संसारशत्रु.
भागवती गति—मुक्ति.
भारती—वाणी.
भावलभ्य—भक्तीनें प्राप्त होणारा.
भावज्ञ—आशय जाणणारा.
भावषट्क—सहा भाव.
भुक्ति—भोजन.
भुजि—भोजन.
भूभृत्—राजा, पर्वत.
भूरथ—पृथ्वी हाच रथ.
भूषष्ठांश—भूमीचा सहावा भाग.
भेदिन्—द्वैतवादी.
भैक्ष्ययश—भिक्षेंतील अन्न.
भृशं—अत्यंत.

म

मघवा—इंद्र.
मतिवित्—बुद्धि जाणणारा.
मतिदेव—बुद्धिप्रकाशक.
मतीश्वर—बुद्धिप्रकाशक.
मनाक्—किंचित्.
मरुद्धन—दैवी संपत्ति.
महादम—महादंड.
महानुभाव—सद्गुरु.
मलोत्सृति—शौच.
मलौघघ्न—पातकांचा नाशक.
माणवक—अल्प बुद्धीचा.
मातृपुर—माहुर.
मानिनी—स्त्री.
मायामयभीरु—मायेची स्त्री.
मायारचित—मायेनें निर्मित.
मारीष—वसिष्ठ.
मिमंक्षा—स्नान.
मुनिपुंगव—मुनिश्रेष्ठ.
मुद्—आनंद.
मृड—सुख.
मृदिभ—मातीचा हत्ती.
मोचा—केळ.
मंदाकिनी—आकाशगंगा.
मृति—मरण.

य

यर्हि—जर.
युजि—ध्यान.
योगभ्रष्ट—योगाभ्यास करीत असतां ज्ञानप्राप्ति होण्यापूर्वींच मेलेला.
योषा—स्त्री.

र

रणद्वीण—वीणावादक.
रणसीमा—रणांगण.
रत—स्त्रीसंग.
रहस्—एकान्त.
रा—देणें.
रिष्ट—विघ्न.
रुट्—क्रोध.
रुक्—रोग.
रुच्य—रुचकर.

ल

लोकजिति—स्वर्गादिलोक मिळविणारा.

लोकप—ब्रह्मदेव.
लोकेश—ब्रह्मदेश.

व

वडवा—ब्राह्मणस्त्री, घोडी.
वनंवनं—सेवन करण्यास योग्य वन.
वयुन—शास्त्रीय ज्ञान.
वर्ष्म—शरीर.
वासुदेव—सर्व भूतें ज्याच्यांत वास करतात.
विजातीय—विरुद्ध.
विकंप्र—निश्चल.
विचिंत्य—स्मरण करून.
वितिमिर—अज्ञान नष्ट झालेला.
वित्ता—विद्वत्ता.
विदोषा—अज्ञानरहित.
विधि—दैव, ब्रह्मदेव.
विभव—ऐश्वर्य.
विपिन—अरण्य.
विराग—वैराग्य.
विवसन—नग्न.
विक्षेप—पदार्थांचें मूळ स्वरूप न भासतां विपरीत भासणें.
विरत—वैराग्यशील.
विक्लवित—शोक भाषण.
वदान्य—दानशूर.
वन्ध्य—निष्फळ.
वसुधा—प्राप्तिस्थान.
वामदैव—प्रतिकूल दैव.
विगौरव—निरभिमानी.
विठ्ठलपुर—पंढरपूर.
विद्विषत्—शत्रु. जिंकलेला.
विरूढदर्प—अतिगर्विष्ठ.
विष्वक्—चोहों बाजूस व खालींवर.
विहस्त—व्याकुळ.
वृतावगम—स्वीकृतबोध.
व्रती—मुंज झालेला.
व्यस्त—विपरीत.
व्याधि—रोग.
वृप—धर्म.
वृषाकपि—पाप नाश करून इष्ट देणारा.
वेषांतरजुष्—वेषांतरधारक.
वूक—उंदीर.

श

शम—अंतःकरणोपरम.
शश्वत्—वारंवार.
शस्त—प्रशस्त.
शं—कल्याण.
शर्मदा—सुख देणारी.
श्वा—कुत्रा.
शिष्टा—शिल्लक राहिलेली.
शिखा—ज्वाळा.
शेवधि—साठा.
शूलोत—सुळावर चढविलेला.
श्रीकलत्र—विष्णु.
श्रुतदृक्—लौकिक शास्त्रदृष्टि.
श्रुतिशीर्ष—उपनिषत्.

श्रुतिगणगेय—श्रुतीकडून गान केला गेलेला.
शुगास्पद—शोकास्पद.
श्रेयायन—मोक्षमार्ग.

ष

षड्विधलिंग—उपक्रमोपसंहारादि सहा लिंगें.

स

संस्कृत—पवित्र.
सदकासहन—साधूंचें दुःख सहन न होणारा.
संप्रसाद—कृपाप्रसाद.
सगर्भ्य—भाऊ.
सकलचंद्र—संपूर्ण चंद्र.
सन्नद्ध—कवचकुंडलयुक्त.
सह्यधाम—सह्याद्रीनिवासी.
सजातीय—समान.
सरः—सरोवर.
संवित्—ज्ञान, नांव.
सरसीरुह—कमळ.
संसृतिहृत्—संसारनाशक.
सत्त्र—साधूंचा रक्षक.
संभावित—उत्पन्न झालेले.
सदर—भयभीत.
संशुष्यत्तुंड—म्लानमुख.
समा—वर्ष.
समस्तेडित—सर्वांनीं स्तुत.
सहस्रकर—अर्जुन, सूर्य.
सनालं—नाळयुक्त.
सहसा—हंसून, एकदम.
संसृति—संसार.
सागरांबरा—पृथ्वी.
सातपदीनभाक्—मैत्रीस योग्य.
साक्षी—द्रष्टा आत्मा.
स्रष्टा—ब्रह्मदेव.
स्राक्—लवकर.
सामंत—मांडलीक.
सायुज्य—भगवद्रूपता.
सास्राक्षी—जलयुक्त नेत्राची.
साररसदृक्—ब्रह्मनिष्ठ.
सास्रामिश्र—रक्तमांसासह.
सांपराय—श्राद्धतर्पणादि.
सीधु—गळणारे.
संघात—देहेन्द्रियादि समुदाय.
स्वरूपानुसंधान—स्वरूपाकडे लक्ष देणें.
सुमर्षण—अतितितिक्षु.
सुमदलन—फूल कुसकरणें.
सुगुप्त—चांगलें रक्षण केलेला.
सुरत—कृपाळु.
सुपेशा—सुरूप स्त्री.
सुमनस्—देव, फुलें.
सुभाविक—कुशल.
सुरत्रय—ब्रह्मा, विष्णु, शंकर.
सुराभ—देवाप्रमाणें कांतियुक्त.
स्वेक्षक—साक्षी.

स्तेन—चोर.
स्थेम—स्थैर्य.
सैरंध्रि—मालकाचे घरांत राहिलेली धार्मिक दासी.
सोपस्कर—साहित्ययुक्त.
सोदर्य—भाऊ.
स्यंदन—रथ.
स्वज—श्रीदत्त.
स्वाप—निद्रा.

ह

हतमाय—माया नष्ट केलेला.
हती—वध.
हरि—विष्णु, यम.
हयेष्टि—अश्वमेघ.
हरित्—दिशा.
हापित—टाकलेला.
हार्द—हृदयांतील गोष्ट.
हृषीक—इन्द्रिय.